

This book is provided in digital form with the permission of the rightsholder as part of a Google project to make the world's books discoverable online.

The rightsholder has graciously given you the freedom to download all pages of this book. No additional commercial or other uses have been granted.

Please note that all copyrights remain reserved.

About Google Books

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Books helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ИСТОРИЈА И ГЕОГРАФИЈА:
СУСРЕТИ И ПРОЖИМАЊА

HISTORY AND GEOGRAPHY:
MEETINGS AND PERMEATIONS

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „Јован Цвијић“ САНУ
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Библиотека „Зборници радова“, број 11
ИНСТИТУТ ЗА СЛАВИСТИКУ РАН

За издаваче

Др Милан Радовановић
Др Момчило Митровић
Др Константин Никифоров

Главни и одговорни уредник
Editor-in-chief
Др Софија Божић

Уређивачки одбор – Editorial board

Др Драган Алексић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Др Жељко Бјељац (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Др Рајко Буквић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Др Мирчета Вемић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Др Жоао Фернандо Переира Гомеш (Виши технички институт, Лисабон)
Др Андреј Едемски (Руски институт за стратегијска истраживања, Москва)
Др Зоран Јањетовић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Проф. др Саумитра Мухерџи (Факултет еколошких наука,
Универзитет „Џавахарлал Нехру“, Њу Делхи)
Др Имре Нађ (Цеитар за регионалне студије МАН, Кечкемет)
Др Маријана Николова (Географски институт БАН, Софија)
Др Милан Радовановић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Др Дарио Сезар Санчез (Национални савет за научна и техничка истраживања,
Буенос Аирес)
Др Слободан Селинић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Проф. др Валтер Цилинџар (Одељење за географију, Универзитет у Грацу)

Секретар – Editorial secretary

Мр Душан Бајагић (Институт за новију историју Србије, Београд)

Рецензенти

Проф. др Рајко Буквић
Проф. др Мирко Грчић
Др Коста Николић

ISBN 978-86-80029-62-7
ISBN 978-86-7005-125-6

Издавање зборника *Историја и географија: сусрећи и прожимања* финансира
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „Јован Цвијић“ САНУ
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
Библиотека „Зборници радова“, број 11
ИНСТИТУТ ЗА СЛАВИСТИКУ РАН

ИСТОРИЈА И ГЕОГРАФИЈА:
СУСРЕТИ И ПРОЖИМАЊА

– Тематски зборник радова –

Београд, 2014.

GEOGRAPHICAL INSTITUTE "JOVAN CVIJIĆ" SASA
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA
Collection of works, vol. 11
THE INSTITUTE OF SLAVIC STUDIES RAS

HISTORY AND GEOGRAPHY:
MEETINGS AND PERMEATIONS

– Thematic Collection of Papers –

Belgrade, 2014

САДРЖАЈ
CONTENTS

- 17 **ПРЕДГОВОР**
 PREFACE

————— **ПРОСТОР**
————— SPACE

- 23 **Александар Крстић**
 ПОДУНАВЉЕ И ПОСАВИНА СРБИЈЕ У ПОЗНОМ
 СРЕДЊЕМ ВЕКУ. ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ
 ИСТРАЖИВАЊА
 Aleksandar Krstić
 HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS
 OF THE RESEARCH OF THE SERBIAN *PODUNAVLJE*
 AND *POSAVINA* (THE DANUBE AND THE SAVA REGION)
 IN THE LATE MIDDLE AGES
- 41 **Војин Војинов**
 THE ADMINISTRATIVE DIVISION OF BITOLYA
 (MONASTIR) VILAYET
 Војин Божинов
 АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА БИТОЉСКОГ ВИЛАЈЕТА
 (МОНАСТИР)
- 53 **Александар Стојановић, Душан Р. Бајагић**
 КОЛАБОРАЦИЈА У ОКУПИРАНОЈ ЕВРОПИ 1939–1945:
 КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ФРАНЦУСКОГ, ГРЧКОГ И
 СРПСКОГ ИСКУСТВА
 Aleksandar Stojanović, Dušan R. Bajagić
 COLLABORATION IN OCCUPIED EUROPE, 1939–1945:
 A COMPARATIVE ANALYSIS
 OF FRENCH, GREEK AND SERBIAN EXPERIENCE

- 89 **Александар Животић**
*ВОЈНОГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ЈУГОСЛАВИЈЕ
НА ПОЧЕТКУ ХЛАДНОГ РАТА (1945–1954)*
Aleksandar Životić
MILITARY-GEOGRAPHIC POSITION OF YUGOSLAVIA
AT THE BEGINNING OF THE COLD WAR (1945–1954)
- 105 **Миљан Милкић**
*ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ И ЕКОНОМСКЕ
КАРАКТЕРИСТИКЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЗОНЕ ЈУЛИЈСКЕ
КРАЈИНЕ 1945–1954.*
Miljan Milkić
SOCIO-GEOGRAPHIC AND ECONOMIC CHARACTERISTICS
OF THE JULIJSKA KRAJINA YUGOSLAV ZONE 1945–1954
- 123 **Небојша Вуковић, Мирчета Вемић**
*POSITION OF THE SERBIAN LANDS IN THE GLOBAL
GEOPOLITICAL CONCEPTS – CONTRIBUTION TO
UNDERSTANDING THE HISTORICAL FATE OF THE SERBS
IN THE 20th AND 21st CENTURY*
Небојша Вуковић, Мирчета Вемић
ПОЛОЖАЈ СРПСКИХ ЗЕМАЉА У ГЛОБАЛНИМ
ГЕОПОЛИТИЧКИМ КОНЦЕПЦИЈАМА – ПРИЛОГ
РАЗУМЕВАЊУ ИСТОРИЈСКЕ СУДБИНЕ СРБА
У XX И XXI ВЕКУ –
- 155 **Žila Ondřej, Kučera Zdeněk**
*POLARIZATION OF SPACE IN SERBIA
AND ITS PERIPHERAL AREAS*
Онджеј Жила, Здењек Кучера
ПОЛАРИЗАЦИЈА ПРОСТОРА У СРБИЈИ И ЊЕНИМ
ПЕРИФЕРНИМ ОБЛАСТИМА
- 181 **Tahir Mahmutefendić**
*“INDEPENDENT KOSOVO” IN THE CONTEXT OF THE
DECLINING AMERICAN HEGEMONY*
Тахир Махмутефендић
„НЕЗАВИСНО КОСОВО“ У КОНТЕКСТУ ОПАДАЊА
АМЕРИЧКЕ ХЕГЕМОНИЈЕ

- 193 **Ана Јовановић, Дарко Вуковић**
*ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И МОДЕЛИ РЕГИОНАЛИЗМА
У ДРЖАВАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ*
Ana Jovanović, Darko Vuković
HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODELS
OF REGIONALISM IN THE EUROPEAN
UNION MEMBER STATES

ГРАНИЦЕ
BORDERS

- 225 **Дмитар Тасић**
*ОД ДЕМАРКАЦИОНЕ ЛИНИЈЕ ДО МЕЂУНАРОДНО
ПРИЗНАТЕ ГРАНИЦЕ*
*– Војска и дипломатија у борби за јужне границе Краљевине СХС
1919–1920.*
Dmitar Tasić
FROM DEMARCATION LINE TO THE INTERNATIONALLY
RECOGNIZED BORDER
*– The Army and Diplomacy in the Struggle for the Southern Borders
of the Kingdom of SCS from 1919 to 1920*
- 241 **Александар В. Милетић**
*МИЛОВАН ЂИЛАС И ПИТАЊЕ РАЗГРАНИЧЕЊА ИЗМЕЂУ
СРБИЈЕ И ХРВАТСКЕ 1945. ГОДИНЕ*
Aleksandar V. Miletić
MILOVAN ĐILAS, THE ISSUE OF DEMARCATION BETWEEN
SERBIA AND CROATIA IN 1945
- 263 **Владимир Љ. Цветковић**
*САБОРИ НА ЈУГОСЛОВЕНСКО-БУГАРСКОЈ ГРАНИЦИ
1956–1958.*
Vladimir Lj. Cvetković
GATHERINGS ON THE YUGOSLAV-BULGARIAN BORDER
1956–1958

СТАНОВНИШТВО
POPULATION

- 281 **Tamara Lukić, Nevena Ćurčić**
*ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION OF THE POPULATION
IN KOSOVO AND МЕТОHIЈА IN THE BEGINNING OF
THE 20TH CENTURY*
Тамара Лукић, Невена Ћурчић
ЕТНОДЕМОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СТАНОВНИШТВА КОСОВА
И МЕТОХИЈЕ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА
- 299 **Milka Bubalo Živković, Bojan Đerčan**
*DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE KINGDOM OF SCVS
AND THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA*
Милка Бубало Живковић, Бојан Ђерчан
ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У КРАЉЕВИНИ СХС И
КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ
- 319 **Željko Vjeljac, Aleksandra Terzić**
*SUFFERING OF POPULATION IN BAČKA AND BARANJA
IN 1941 AND 1942*
Жељко Вјелјас, Александра Терзић
СТРАДАЊЕ СТАНОВНИШТВА БАЧКЕ И БАРАЊЕ 1941. И
1942. ГОДИНЕ
- 343 **Mirjanka Madzevik, Biljana Apostolovska Toshevska**
*CHANGES IN THE NATIONAL STRUCTURE OF
THE REPUBLIC OF MACEDONIA*
Мирјанка Мацевик, Биљана Апостоловска Тошевска
ПРОМЕНЕ У НАЦИОНАЛНОЈ СТРУКТУРИ РЕПУБЛИКЕ
МАКЕДОНИЈЕ
- 359 **Nina Loginova, Ksenija Zazulina, Olga Chernova, Jurij Shukshin,
Aleksandra Akashkina**
*THE ROLE OF THE POPULATION MIGRATION
IN THE REGION'S LABOR POTENTIAL FORMATION*
**Нина Логинова, Ксенија Зазулина, Олга Чернова,
Јуриј Шукшин, Александра Акашкина**
УЛОГА МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА У СТВАРАЊУ
ПОТЕНЦИЈАЛА РАДНЕ СНАГЕ РЕГИОНА

- 369 **Слободан Селинић**
*НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У СРБИЈИ 1945–1961: ПОЛИТИЧКИ
 ЗНАЧАЈ*
Slobodan Selinić
 NATIONAL MINORITIES IN SERBIA 1945–1961: POLITICAL
 SIGNIFICANCE
- 395 **Вера Гудац Додић**
*ПРОСТОР КАО СУДБИНА: ЖИВОТ ЖЕНСКОГ
 СТАНОВНИШТВА У ГРАДСКИМ И СЕОСКИМ НАСЕЉИМА
 У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА*
Vera Gudac Dodić
 LIVING AREA AS FATE OR DESTINY: THE LIFE OF FEMALE
 POPULATION IN RURAL
 AND URBAN AREAS OF SERBIA IN THE SECOND HALF OF
 THE 20TH CENTURY
- 407 **Ljiljana Živković, Slavoljub Jovanović**
*TERRITORIAL-DEMOGRAPHIC AND FUNCTIONAL
 ORGANISATION OF THE NEGOTINSKA KRAJINA
 SETTLEMENT NET*
Љиљана Живковић, Славољуб Јовановић
 ТЕРИТОРИЈАЛНО-ДЕМОГРАФСКА И ФУНКЦИОНАЛНА
 ОРГАНИЗАЦИЈА МРЕЖЕ НАСЕЉА НЕГОТИНСКЕ КРАЈИНЕ
- 423 **Dragana Lazarević**
*THE INVENTION OF THE BALKAN IDENTITIES: FINDING
 THE FOUNDING FATHERS AND THE MYTHS
 OF ORIGIN – THE MONTENEGRIN CASE*
Драгана Лазаревић
 ПРОНАЛАЖЕЊЕ БАЛКАНСКИХ ИДЕНТИТЕТА:
 ОТКРИВАЊЕ ОЧЕВА ОСНИВАЧА И МИТОВИ
 О ПОРЕКЛУ – СЛУЧАЈ ЦРНЕ ГОРЕ
- 445 **Yury Vladimirovich Filippov, Anna Mikhailovna Firsova**
*AGRICULTURE AS A HISTORICAL-GEOGRAPHICAL
 BASIS OF IDENTITY OF THE RUSSIAN PEOPLE*
Јуриј Владимирович Филипов, Ана Михаиловна Фирсова
 ПОЉОПРИВРЕДА КАО ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКА
 ОСНОВА ИДЕНТИТЕТА РУСКОГ НАРОДА

- 451 **Svetlana M. Malkhazova, Natalia V. Shartova**
*HISTORY AND GEOGRAPHY OF PUBLIC HEALTH
IN MOSCOW REGION*
Светлана Малхазова, Наталија Шартова
ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ ЗДРАВЉА
СТАНОВНИШТВА У МОСКОВСКОМ РЕГИОНУ

УРБАНИЗАЦИЈА

URBANIZATION

- 471 **Victor Makhaev, Lyudmila Lemaykina**
*THE COUNTY TOWNS OF MORDOVIAN REGION
IN THE RUSSIAN EMPIRE STRUCTURE*
Виктор Махајев, Људмила Лемајкина
ВАРОШИ У РЕГИОНУ МОРДОВИЈЕ У СТРУКТУРИ
ЦАРСКЕ РУСИЈЕ
- 481 **Наташа Милићевић**
*ИДЕОЛОГИЈА И УРБАНИ ПРОСТОР: ПРЕИМЕНОВАЊЕ
ГРАДОВА И УЛИЦА У СРБИЈИ 1944–1950.*
Nataša Milićević
IDEOLOGY AND URBAN SPACE: THE RENAMING OF CITIES
AND STREETS IN SERBIA FROM 1944 TO 1950
- 499 **Нвана Добривојевић**
*ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ УРБАНИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ
НЕПОСРЕДНО ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*
Ivana Dobrivojević
A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF URBANIZATION IN
SERBIA SHORTLY AFTER THE SECOND WORLD WAR
- 519 **Наташа Даниловић Христић**
*ИЗАЗОВИ УРБАНИЗАЦИЈЕ ПРЕСТОНИЦЕ ПОД УТИЦАЈЕМ
ФАКТОРА НЕИЗВЕСНОСТИ*
Nataša Danilović Hristić
THE CHALLENGES OF URBANIZATION OF THE CAPITAL
UNDER THE INFLUENCE OF THE FACTOR OF UNCERTAINTY

535 **Наташа Симеуновић Бајић, Александра Мајдаревић**
СТВАРНЕ И СИМБОЛИЧКЕ ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКЕ
ОДЛИКЕ БУЛЕВАРА КРАЉА АЛЕКСАНДРА: СТУДИЈА
СЛУЧАЈА СЕЧЕ ПЛАТАНА
Nataša Simeunović Bajić, Aleksandra Majdarević
REAL AND SYMBOLIC HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL
FEATURES OF A BELGRADE BOULEVARD: CASE STUDY
OF PLANE TREES CUTTING

557 **Оливера Добривојевић, Жељко Бјељац**
ГЕНЕЗА ПЕРИУРБАНОГ ПОДРУЧЈА НОВОГ САДА
НА ПРИМЕРУ ВЕТЕРНИКА
Olivera Dobrivojević, Željko Bjeljac
THE GENESIS OF PERIURBAN AREA OF NOVI SAD
IN THE EXAMPLE OF VETERNIK

ПРИРОДА И ДРУШТВО
NATURE AND SOCIETY

583 **Valery Yurchenkov**
IMPACT OF NATURAL CONDITIONS ON THE REGIONAL
HISTORICAL DEVELOPMENT (BASED ON THE EXAMPLE
OF THE MORDOVIAN LAND OF THE XVII CENTURY)
Валериј Јурченков
УТИЦАЈ ПРИРОДНИХ УСЛОВА НА РЕГИОНАЛНИ
ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ (НА ОСНОВУ ПРИМЕРА МОРДОВИЈЕ
XVII ВЕКА)

595 **Milan Radovanović, Radomir J. Popović**
GEOGRAPHICAL-HISTORICAL ANALYSIS OF THE IMPACT
OF THE 1883 ERUPTION OF KRAKATAU VOLCANO
ON WEATHER IN SERBIA
Милан Радовановић, Радомир Ј. Поповић
ГЕОГРАФСКО-ИСТОРИЈСКА АНАЛИЗА УТИЦАЈА
ЕРУПЦИЈЕ ВУЛКАНА КРАКАТАУ 1883. НА ВРЕМЕ У СРБИЈИ

611 **Урош Ракић**
ВИШЕНАМЕНСКИ КАНАЛ ДУНАВ–САВА
Uroš Rakić
THE MULTIPURPOSE CANAL DANUBE–SAVA

- 639 **Anatoly Yamashkin, Stanislav Yamashkin**
*THE ANALYSIS OF THE TERRITORY ECONOMIC DEVELOPMENT
PLANNING FOR CULTURAL LANDSCAPE (BY THE EXAMPLE
OF REPUBLIC OF MORDOVIA)*
Анатолиј Јамашкин, Станислав Јамашкин
АНАЛИЗА ТЕРИТОРИЈАЛНО-ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈНОГ
ПЛАНИРАЊА КУЛТУРНОГ ПРЕДЕЛА (НА ПРИМЕРУ
РЕПУБЛИКЕ МОРДОВИЈЕ)

КАРТОГРАФНЈА
CARTOGRAPHY

- 661 **Нрина Геннадиевна Коновалова**
*МИРОВЫЕ ИМПЕРИИ НА СРЕДНЕВЕКОВЫХ
ИСЛАМСКИХ КАРТАХ*
Нрина Геннадиевна Коновалова
СВЕТСКА ЦАРСТВА НА СРЕДЊОВЕКОВНИМ
ИСЛАМСКИМ МАПАМА
- 673 **Mirčeta Vemić, Suzana Lović**
*EUROPEAN MAPS OF KOSOVO AND МЕТОHIЈА
AS THE PRIMARY CORE OF OLD SERBIA
FROM THE 16th TO THE 20th CENTURY*
Мирчета Вемић, Сузана Ловић
ЕВРОПСКЕ КАРТЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ КАО ПРИМАРНОГ
ЈЕЗГРА СТАРЕ СРБИЈЕ ОД 16. ДО 20. ВЕКА
- 701 **Nevena Ćurčić, Vuk Garača, Mladen Jovanović**
*HISTORIOGRAPHIC ANALYSIS OF NOVI SAD
ON THE TOPOGRAPHIC MAPS*
Невена Ћурчић, Вук Гарача, Млађен Јовановић
ИСТОРИОГРАФСКА АНАЛИЗА САДРЖАЈА
НА ТОПОГРАФСКИМ КАРТАМА НОВОГ САДА

- 727 **Слађана Анђелковић, Славољуб Јовановић**
*НАСТАВА ЗЕМЉОПИСА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ
У XIX ВЕКУ*
Slađana Anđelković, Slavoljub Jovanović
TEACHING OF GEOGRAPHY IN ELEMENTARY SCHOOLS
IN SERBIA IN THE XIX CENTURY
- 743 **Душан Р. Бајагић**
*ИСТОРИЈСКИ, ГЕОГРАФСКИ, ПОЛИТИЧКО-ПРАВНИ
ПРОСТОРИ И ДЕЛОВАЊЕ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ
КРАЉЕВИНЕ СХС*
Dušan R. Bajagić
HISTORICAL, GEOGRAPHICAL, POLITICAL AND LEGAL
SPACES AND THE OPERATION OF MINISTERS
OF EDUCATION OF THE KINGDOM OF SCS
- 773 **Драгомир Бонцић**
*НАСТАВА ГЕОГРАФИЈЕ НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ
1945–1960.*
Dragomir Bondžić
GEOGRAPHY TEACHING AT BELGRADE UNIVERSITY FROM
1945 TO 1960
- 791 **Зорица Станисављевић Петровић, Слађана Анђелковић**
*СРПСКЕ ШКОЛЕ У РУМУНИЈИ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА
НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА*
Zorica Stanisavljević Petrović, Slađana Anđelković
SERBIAN SCHOOLS IN ROMANIA IN THE FUNCTION
OF PRESERVATION OF NATIONAL IDENTITY

- 807 **Нван Б. Мијатовић**
*УТИЦАЈ НАУЧНИХ ДИСЦИПЛИНА ВОЈНЕ ИСТОРИЈЕ И
ВОЈНЕ ГЕОГРАФИЈЕ НА ИЗРАДУ РАТНИХ ПЛАНОВА
У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ*
Ivan B. Mijatović
THE INFLUENCE OF SCIENTIFIC DISCIPLINES OF MILITARY
HISTORY AND MILITARY GEOGRAPHY
ON THE DEVELOPMENT OF WAR PLANS
IN THE KINGDOM
OF SERBIA
- 825 **Anna Mikhailovna Firsova, Yury Vladimirovich Filippov**
*HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL BACKGROUND FOR
THE ORIGIN OF FOLK ARTS AND CRAFTS IN THE NIZHNY
NOVGOROD REGION*
Ана Михаиловна Фирсова, Јуриј Владимирович Филипов
ИСТОРИЈСКА И ГЕОГРАФСКА ПОЗАДИНА ПОРЕКЛА
НАРОДНЕ УМЕТНОСТИ И ЗАНАТА
У РЕГИОНУ НИЖЊЕГ НОВГОРОДА
- 831 **АУТОРИ**
AUTHORS
- 837 **РЕЦЕНЗЕНТИ**
REVIEWERS

ПРЕДГОВОР

Веза између људских заједница и њиховог окружења привлачила је пажњу већ од најранијих почетака истраживања људског друштва. Прва историјска дела, настала из пера античких писаца Херодота и Тукидида, натопљена су географским описима и разматрањима, да би ренесанса поново подстакла, током средњег века пригушено, интересовање за природни амбијент у коме су се одвијала збивања из прошлости. Откривање дотле непознатих делова света, крајем 15. века, довело је до наглог повећања географских знања и до тога да се друштвено уређење заједница народа на новооткривеним континентима и понашање њихових припадника све чешће објашњава спољашњим факторима. Износећи своје погледе о људском друштву и различитим аспектима његовог постојања и функционисања, европски мислиоци модерног доба почели су да обрађују већу пажњу на природне услове: од енглеског историчара и теолога Пинтера Хејлина, преко Жана Бодена, Монтескјеа, Мишлеа, Карла Ритера, Ернста Курцијуса, Иполита Тена и других. Схватање (подстакнуто и Дарвиновом теоријом о пореклу врста) да су историјска збивања и географски фактори у међузависности, да се све што је везано уз људску понулацију и битно за њу одвија на географском подручју, да су историјска догађања кључни фактор организације и преображаја простора, довело је најзад до издвајања посебне дисциплине, историјске географије, чијим се утемељивачем сматра немачки научник Фридрих Рацел. Велики допринос повезивању историје и географије пружила је француска школа *аналиста*, чији је истакнути представник Лисјен Февр сматрао да историчар не може разумети развитак друштва ако не узме у обзир географску средину, а да географ не може уочити промене у природи ако занемари човекове интервенције у њој, помишљајући чак на интегрисање тих двеју наука и уводећи појам геоисторија. На трагу његових идеја, које су резултовале изузетним делом *Земља и људска еволуција: географски увод у историју*, настао је још један велики рад од далекосежног утицаја на будуће генерације научника: *Средоземље и средоземни свет у доба Филипа II*, једног од најзначајнијих Феврових следбеника Фернана Бродела. Да су простор и време неодвојиви, да се друштвена збивања одвијају у одређеним хронолошким и географским оквирима, да носе њихова обележја, истовремено у дати

простор и време utiskuјући своја, било је јасно и српским научницима. У својој капиталној књизи о Балканском полуострву, географ, етнограф и антропогеограф Јован Цвијић је посветио пажњу управо односу између географске средине и човека, сматрајући да су сва историјска збивања одраз и последица особености простора који заузимају људске заједнице. Међу онима који су се посветили историјско-географској проблематици били су и истраживачи српског средњег века Стојан Новаковић и Иларион Руварац, а вероватно најдубљи печат на подручју историјске географије код нас утиснуо је проф. Михаило Динић.

Иако је од тренутка када је Станоје Станојевић, у приказу студије Владимир Пра Торовића о територијалном развоју босанске државе (1935), изрекао врло строг суд о дотадашњем учинку наше историјске географије протекло више деценија, током којих су објављене бројне студије, монографије и збирке грађе, чини се да на пољу унапређивања и продубљивања сарадње историјске и географске науке у Србији треба и даље предузимати одговарајуће кораке. Управо том циљу треба да послужи зборник *Историја и географија: сусрети и прожимања*, који обухвата радове историчара и географа из земље и иностранства.

Зборник садржи радове о питањима која представљају заједнички предмет интересовања обе науке. Географски положај Србије, српског народа и југословенске државе у централном делу Балканског полуострва, и његов изузетан историјски значај током 19. и 20. века, управо је једна од таквих великих научних тема које захтевају интердисциплинарну сарадњу. С основама постављеним већ приликом досељавања у раном средњем веку, на „раскрсници нутева“ Истока и Запада, на подручју које чини природну везу између северне, средње и западне Европе и Мале Азије, источног Медитерана, Блиског истока и земаља даље на истоку, српски етнички простор умногоме су уобличио интереси великих сила, који су се преплитали управо преко Балкана. Као и раније, они су и у последња два века утицали на велика померања становништва, промене граница, разбијање и стварање државних заједница, степен развијености привредне инфраструктуре, урбанизацију итд., стварајући бурну и динамичну историју тог простора. Сва та, и многа друга питања, већ препозната и делимично обрађивана у науци, изнова су темељно преиспитана укрштањем методолошких приступа историје и географије, са циљем да се провере постојећа и понуде нова сазнања и тумачења и на конкретним истраживачким темама установе могућности које произлазе из конструктивног преплитања две дисциплине. Сматрајући да су за продубљивање сарадње историје и географије код нас од значаја резултати који се на том пољу постижу у свету, у зборник смо уврстили и изванредан број радова колега из иностранства на чијим страницама су обрађене теме које се не односе на подручје Балкана, али који свакако пружају користан увид у то како научне заједнице у другим срединама савлађују изазове интердисциплинарних истраживања.

Надамо се да ћемо овим зборником подстаћи представнике обе науке да обратe пажњу, у већој мери него до сада, на утицаје географских фактора, односно историјских збивања, у својим следећим чланцима, студијама и монографијама. Уколико у њему буду нашли инспирацију и смернице за будућа истраживања, сматраћемо да је зборник иснунио задатак и да су наша прегнућа у правцу приближавања историчара и географа донела очекиване резултате.*

Уредник

* Тематски зборник *Историја и географија: сусрећи и прожимања* настао је као резултат рада на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Географија Србије* (бр. 47007), и *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развојак и положај у европској/свејској заједници* (бр. 47027).

ПРОСТОР
SPACE

Александар КРСТИЋ

ПОДУНАВЉЕ И ПОСАВИНА СРБИЈЕ У ПОЗИОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ. ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ ИСТРАЖИВАЊА*

Апстракт: Период између Косовске битке (1389) и формирања Будимског (1541) и Темишварског (1552) ејалета обележен је продором Османлија у Подунавље и њиховом борбом са Србијом (до 1459) и Угарском за овладавање овим простором. То је уједно средњовековно раздобље најбогатије изворима за проучавање друштвене и привредне историје и историјске географије српског Подунавља и Посавине. У раду ће бити дат преглед досадашњих истраживања ове проблематике, указаће се на главне историјске изворе и проблеме које они постављају пред истраживаче и биће приказани најновији научни резултати, делом проистекли и из наших истраживања.

Кључне речи: Подунавље, Посавина, Србија, средњи век, историјска географија

Подунавље и Посавина Србије су у позном средњем веку представљали погранична подручја према Угарској, која је још од краја 12. века упорно настојала да успостави и задржи своје војно и политичко присуство јужно од Саве и Дунава. Још од времена краља Уроша I (1243–1276), па све до времена кнеза Лазара (1371–1389), српска држава и њени владари настојали су да државне границе устале на обалама Саве и Дунава, сукобљавајући се са више или мање успеха са Угарском. Период између Косовске битке (1389) и формирања Будимског (1541) и Темишварског (1552) ејалета обележен је продором Османлија у Подунавље и њиховом борбом са Србијом (до 1459) и Угарском за овладавање овим простором. Поменуте територије су у назначеном периоду имале готово непрекидно улогу крајишта и биле поприште ратовања и четовања.¹ Током тог бурног

* Рад је настао у оквиру пројекта *Средњовековне српске земље (13–15. века): историјски, привредни, друштвени и правни процеси* (ОИ 177029) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Преглед ратних и политичких догађања у Подунављу између 1389. и 1541. године: К. Жиречек, *Историја Срба I*, Београд, 1988, стр. 327–420; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања јошиско-јоморшке границе (1703)*, Нови Сад, 1929, стр. 7–155; *Историја*

раздобља од око 160 година десиле су се изузетно крупне политичке, економске, цивилизацијске, демографске и етничке промене у подунавским и посавским крајевима Србије, али и јужне Угарске. Повољна околност за историчаре је то што је ово преломно раздобље, обележено нестанком српске средњовековне државе и успоставом османске доминације у Подунављу, релативно богато изворима различитог карактера и порекла. Заправо, ради се о периоду који је неупоредиво богатији изворима за друштвену и привредну историју и историјску географију средњег Подунавља него што су то били претходни векови. Због тога је могуће на релативно чврсту основу поставити изучавање многих важних питања, као што су: територијална и управна организација, етнички и верски односи, миграције – насељавање и расељавање српског и другог становништва на територијама око Саве и Дунава, депонудација услед ратних разарања, реконструисање мреже насеља и њиховог развоја, урбанизација, привредна кретања, копнени и водени саобраћај.

Постоји више разлога који су условили постојање релативног мноштва историјских извора неопходних за проучавање наведених питања. Позносредњовековни период иначе карактерише већа продукција и очуваност документарне грађе, али у случају Подунавља постоје и посебни разлози за ову појаву. С једне стране, ратни сукоби су ово подручје стављали у жижу интересовања савременика. С друге стране, померање становништва, као и средишта српске државе на север услед продирања Османлија условили су бољу насељеност, већи привредни и политички значај подунавских и посавских предела. Самим тим, ови крајеви су постали интересантнији за дубровачке трговце, о чијој делатности у српском Подунављу има много више архивског материјала него раније. Он није драгоцен само за упознавање предузетничке делатности Дубровчана у српској држави, Угарској и балканским провинцијама Османског царства у 15. и првој половини 16. века, већ је и од огромног значаја за привредну историју наведених крајева. Дубровачка архивска грађа садржи велики број драгоцених података о насељима, градовима и трговима у Подунављу и Посавини² и широко је коришћена у радовима бројних српских медијиста који су се

српској народа (=ИСН) II, Београд, 1981: стр. 47–99, 205–217 (С. Ђирковић, Ј. Калић), стр. 218–229, 241–267, 289–313 (М. Снремић), стр. 314–329, 373–389, 431–490 (С. Ђирковић); *ИСН III–1*, 1993: стр. 117–157 (Р. Самарцић); *Историја Османског Царства*, приредио Р. Мантран, Београд, 2002, стр. 62–133, 172–183; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Нал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, стр. 131–140, 150–200; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967, стр. 82–268; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад, стр. 1968; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд, 1974, стр. 29–87; F. Szakály, „Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526)“, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33 (1979), str. 65–110; М. Снремић, *Десетих Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994.

2 Дубровачка грађа за овај период је само делимично објављена: Ј. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarij relationem reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887; К. Јирчек, „Сноменици српски“, *Сломеник*, 11 (1892), стр. 21–97; Ј. Радонић, *Дубровачка акција и његове I*, Београд, 1934; Ј. Тадић, *Дубровачка архивска грађа о Београду I*, Београд, 1950; М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд, 1958; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд, 1997.

на овај или онај начин бавили историјом српског Подунавља у средњем веку: М. Динића, И. Божића, С. Ћпрковића, Ј. Калић, М. Спремића, Д. Ковачевић-Којић, Д. Динић-Кнежевић, Б. Храбака, А. Веселиновића, М. Исailовић и других.³ Наведени и други истраживачи посветили су последњих деценија значајну пажњу проучавању српских градова, тргова и проблема урбанизације на простору српских земаља у средњем веку. Резултати многобројних радова везаних за наведене теме сумпрани су недавно у *Лексикону градова и њихова средњовековних српских земаља*, у коме су обрађени и српски утврђени градови и тргови у Подунављу и Посавини (Београд, Смедерево, Рудишта, Железник, Жрнов, Мачва, Битва, Заслон (Шабац), Ваљево, Голубац, Браничево).⁴

Српска изворна грађа која се односи на крајеве Подунавља и Посавине у проучаваном раздобљу је релативно оскудна. Свега неколико сачуваних повеља из друге половине 14. и прве половине 15. века⁵ ипак је од непроцењивог значаја за реконструкцију граница територијалних и управних целина (жупа, земаља и влашти). Велики напредак на плану историјске географије настао је реконструисањем просторне и управне организације српских земаља у средњем веку и прецизирањем значења одређених појмова. Тако се дошло до сазнања да је земаља у средњовековној Србији била већа територијална и управна јединица, која је обухватала више жупа и која је обично одговарала духовном подручју једне епископије, односно митрополије.⁶ На подручју северне Србије, у Посавини се

- 3 Због ограниченог простора, навешћемо само неке од релевантних монографија, зборника и чланака: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978; И. Божић, *Дубровник и Турска у 14. и 15. веку*, Београд, 1952; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*; Ј. Калић, *Европа и Срби: средњи век*, Београд, 2006; М. Спремић, *Десетог Ђурађ Бранковић*, исти, „Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије“, *Ваљево – њосианак и усилон ирадској средишња*, Ваљево, 1994, стр. 93–110; А. Веселиновић, „Североисточна Србија у средњем веку“, *Историјски гласник*, 1–2 (1987), стр. 43–73; исти, *Држава српских десетого*, Београд, 2006²; Д. Ковачевић-Којић, *Градски животи у Србији и Босни (14–15. вијек)*, Београд, 2007; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад, 1986; С. Ћпрковић, *Рабојници, војници, духовници: друштва средњовековној Балкана*, Београд, 1997; Б. Храбак, „Средњовековни трг и рудник Рудишта под Авалом“, *Годишњак града Београда (=ГГБ)*, 3 (1956), стр. 99–105; исти, „Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300–1541)“, *ГГБ*, 27 (1980), стр. 57–69; М. Исailовић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево, 1989.
- 4 *Лексикон градова и њихова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд, 2010: Београд, стр. 36–41 (М. Антоновић); Ваљево, стр. 67 (В. Петровић); Битва, стр. 45–46; Браничево, 54–56; Голубац, 83–87; Железник, 108; Жрнов, 109–110; Заслон, 111–112; Кулич, 161–162; Мачва, 177–179; Рудишта, 245; Смедерево, 264–272; Храм, 312–314 (А. Крстић).
- 5 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: њекси, коменџари, снимци*, Београд, 2003, стр. 28–33, 52–55, 91–95, 180–181; исти, *Повеље и писма десетого Стефана: њекси, коменџари, снимци*, Београд, 2007, стр. 351–353; А. Веселиновић, „Три новеле из XV века за манастире Тисмена и Водница – деснота Стефана из 1406; краља Жигмунда из 1429; Јанка Хуњадија из 1444“, *Стари српски архив*, 8 (2009), стр. 183–203; Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.“, *Споменик СКА*, 3 (1890), стр. 3–4; М. Lascaris, „Actes serbes de Vatopédi“, *Byzantinoslavica*, 6 (1935–1936), str. 183–184; F. Rački, „Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina“, *Rad JAZU*, 1 (1867), str. 156–158.
- 6 С. Мишић, „Земља у држави Немањина“, *Годишњак за друштвени историју*, IV/2–3 (1997), стр. 133–146.

налазила земља Мачва, а у Подунављу земља Кучево и Браничево. Ове области сустицале су се на подручју Београда. Новијим истраживањима прецизиране су границе наведених области и отклоњена ранија погрешна схватања о простирању угарске власти у северозападној Србији у позном средњем веку, настала услед изједначавања појмова *земље* Мачве и угарске Мачванске бановине. Ширењем српске власти током 14. века у Посавини, на територији земље Мачве, угарска Мачванска бановина била је у великој мери ограничена на уско подручје поред Саве са неколико тврђава и њихових дистриката - жупа (Мачва, Битва и Бељин). Променом у угарско-српским односима почетком 15. столећа, ови крајеви су све до османског освајања били укључени у оквире српске државе.⁷ Кучево, које се простирало између Велике Мораве, Дунава до иза Гроцке, Авале, Космаја, обронака планине Кљештавице и реке Јасенице, у управном погледу је доста рано уједињено са земљом Браничево, али је током 14. и 15. века опстало као посебан, у најмању руку географски појам.⁸ На простору Браничевске земље може се идентификовати неколико средњовековних жупа: Браничево, Пек, Звижд, Хомоље, а вероватно и Ждрело и Ресава.⁹

У склопу низа мера за јачање одбрамбене способности земље које је спроводио деспот Стефан, почетком 15. века у српској држави уведен је и нов управни систем, такозване *власџи*, са војводама на челу. Војводе су резидирале у утврђеним градовима и у својим рукама су објединишавале цивилну и војну власт над градом и њему потчињеном територијом.¹⁰ Оскудни изворни подаци нису дозволили да се до данас у целини реконструише мрежа *власџи* на територији деспотове државе. У Подунављу су постојале *Смедеревска*, *Голујска*, и вероватно још неке *власџи*. О постојању *Београдске власџи* за време деспота Стефана нема директних података, иако извори унуђују на присуство војводе у граду. Подручје које је обухватала *Смедеревска власџи* било је могуће одредити, па је тако установљено да је она обухватала већи део Кучева.¹¹

Друге врсте домаћих извора садрже знатно мање података за исто-

7 С. Ђирковић, „‘Црна Гора’ и проблем српско-угарског граничног подручја“, *Ваљево – историјанак и усвојен градској средњива* (=Ваљево), Ваљево, 1994, стр. 59–77; исти, „Земља Мачва и град Мачва“, *Прилози за КЛИФ*, 74/1–4 (2008), стр. 7–16; М. Благојевић, „Насеља у Мачви и нитања српско-угарске границе“, *Ваљево*, стр. 78–92; исти, „О предаји Београда краљу Жигмунду 1427. године“, *Зборник Мајнице српске за историју* (=ЗМСИ), 82 (2010), стр. 14–16.

8 А. Крстић, „Кучево и Железник у светлу османских дефтера“, *Историјски часопис* (=ИЧ), 49 (2002), стр. 139–161; исти, „Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века“, *Смедеревски зборник*, 2 (2009), стр. 45–46; С. Мишић, „Територијална организација Браничева (12–15. век)“, *Браничево кроз војну и културну историју Србије*, I–3, Пожаревац, 2006, стр. 11–17.

9 А. Крстић, „Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева“, *Браничевски гласник*, 3/4 (2006), стр. 95–113; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у 15. веку. Историјско-географска ситуација*, Пожаревац, 2007, стр. 13–28.

10 М. Динић, „Власти у време Деснотовине“, *Зборник Филозофској факултетеја*, 10–1 (1968), стр. 237–244.

11 А. Крстић, *Кучево и Железник*, 149–150; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, стр. 21–22, 27–28. Уп. и: А. Крстић, „Град Некудим и Некудимска власт“, *ИЧ*, 55 (2007), стр. 99–113.

и намета од становништва освојених територија било један од основних извора државних прихода, ова врста архивских докумената по много чему је специфична.¹⁸ Дефтери су првенствено погодни за историјско-географска, демографска и истраживања привредне историје крајева који су доспели под османску власт.¹⁹ Колико је велики њихов значај за историјско-географска проучавања Подунавља и Посавине у позном средњем веку најбоље сведоче два примера. Без увида у прве османске дефтере Смедеревског санџака из друге половине 15. и почетка 16. века, у историографији је више од једног века владала заблуда о географском положају средњовековног Кучева. Тек је на основу првих османских пописа Смедеревског санџака из 1476/77. године и 1516. године постало јасно да се средњовековно Кучево није налазило источно од Браничева, у планинским пределима Кучајских планина, где је садашња општина Кучево, већ западно од њега, на левој обали Велике Мораве.²⁰ С друге стране, и поред постојања солидне изворне грађе која осветљава средњовековну прошлост Београда,²¹ до османских пописа из треће деценије 16. века није сачуван ниједан податак о сеоским насељима у околини данашње српске метрополе. Османски пописи показују густу мрежу насеља у околини Београда, која је извесно постојала и раније, током 15. века. Пространа Београдска нахија, формирана након освајања Београда 1521. године, према попису из 1528/30. године имала 159 села. Многа насеља која постоје и данас на територији Београда забележена су и у првим деценијама 16. века.²²

Поређењем података о насељима које пружају српске повеље са грађом из османских дефтера може се стећи представа о њиховом континуитету и дисконтинуитету, што посредно указује на депонулацију током периода ратовања који је довео до пропасти српске државе. Такво истраживање било је могуће извршити првенствено за подручје Браничева, са кога је познат највећи број средњовековних насеља. Од 163 посведочена средњовековна сеоска насеља, позната из повеља и других извора, свега 82 су у османском попису из 1467. године убележена са статусом села, а 23 као мезре, док 58 није уопште унето у дефтер. То значи да је 50,3% познатих средњовековних насеља у Браничеву наставило да живи и после османског освајања 1458/59. године, да је 14,1% нануштено, али се очувао

18 О дефтерима ун. Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак (1476–1560). Земља. Насеља. Становништво*, Београд, 2004, стр. 29–35, са ранијом литературом.

19 Онширни дефтер Смедеревског санџака из 1476. године: *Başbakanlık Arşivi, Tapu tahrir defterleri* (=BVA TTD), No. 16; Онширни дефтер Смедеревског санџака из 1516. године: BVA TTD, No. 1007; Онширни дефтер Смедеревског санџака из 1528/30. године: BVA TTD, No. 978; Онширни дефтер вилаета Браничево из 1467. године: М. Стојковић, *Braničevski tefter*, Београд, 1987; делови дефтера из 1528, 1530, 1536. године који се односе на околину Београда: Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I–I, кайасџарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд, 1964, стр. 5–411; Сумарни попис Зворничког санџака из 1533. године: А. Handžić, *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo, 1986, str. 79–211.

20 А. Крстић, „Кучево и Железник“, стр. 142–147.

21 Уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967.

22 Х. Шабановић, *Турски извори*, стр. 142–242.

траг њиховог постојања, а да је нешто више од 35,6% насеља нестало. Половина браничевских села је, дакле, потпуно остала без својих житеља током османског покорвања Србије. Без података о становништву и броју кућа по селима из средњовековних извора може се само нагађати до каквих је промена дошло у оним насељима која су успела да преживе долазак Турака.²³ Слично истраживање које је за подручје Вуковске жупаније у Срему вршио мађарски историчар П. Енгел показало је још разорнију депонулацију на том простору у периоду османских нустошења од краја 14. до првих деценија 16. века. Према његовим резултатима, у јужном (посавском) делу Вуковске жупаније чак 70% средњовековних села било у другој половини 16. века ненасељено, а бар 80% старог становништва нестало. У северном делу жупаније страдало је око 74% села.²⁴

Поређење података средњовековних и османских извора такође је показало својеврстан континуитет економских средишта на простору Браничева. Тако су средњовековни тргови на овом подручју, по свом карактеру махом сеоска насеља, највећим делом и после 1459. године наставили да врше своју привредну функцију као османски пазари.²⁵

Османски пописни дефтери дају целовиту слику стања у једној области у једном тренутку. На основу њих могуће је поредити различите појаве на нивоу насеља или мањих области (нахија или њихових делова) унутар једне веће административне целине – санцака. Такође, иста употребења могу се вршити и на нивоу самих санцака. Анализа података више узастопних пописа омогућава праћење промена у једној области током времена. Зато је велика штета што за период од четнаест година, између 1476/77. и 1516. године, није сачуван (или познат) ниједан дефтер Смедеревског санцака.

Дефтери пред истраживаче постављају одређене методолошке проблеме, почев од питања транскрипције словенских топонима (што је битно када се пореде подаци о насељима из средњовековног и османског периода),²⁶ до много крупнијих питања везаних за начин вршења пописа. Наиме, другачије податке пружају сумарни, а другачије опширни пописни дефтери. Ови први садрже попис насеља са бројем кућа и укупан износ дажбина које се од њих узимају, док су у другима убележени и старешине

23 А. Крстић, „Османско продирање и демографске промене у Браничеву (1389–1459)“, *Браничево у историји Србије*, зборник радова са међународног научног скуна, Пожаревац–Београд, 2008, стр. 195–207.

24 P. Engel, „A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája“, *Századok*, 134/2 (2000), стр. 267–321.

25 А. Крстић, „Средњовековни тргови и османски назари у Браничеву – континуитет и промене“, *Моравска Србија: историја, култура, уметност*, зборник радова, Крушевац, 2007, стр. 95–113.

26 Исправке у читању појединих топонима из пописа Браничевске области 1467. године показала су континуитет постојања неких средњовековних насеља, али и опустелост неки других, која су по доласку Турака постала мезре (селишта, односно сејалишта): М. Stojaković, *Branicevski defter*, Београд, 1987; А. Крстић, „Проблеми убикације средњовековних насеља у Браничеву“, зборник радова *Браничево кроз војну и културну историју Србије II*, Пожаревац, 2007, стр. 65; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, стр. 104, passim.

домаћинства и њихови одрасли мушки сродници (браћа, синови), као и удовичке куће. На основу тога могу се вршити само процене укупне популације, које зависе од истраживача, односно демографских модела за који се они опредељују.²⁷ Такође, не само што сви приступачни пописи нису сачувани у целини него није увек сигурно ни да су сви слојеви становништва обухваћени појединим пописима.²⁸ Ипак, и поред наведених ограничења, предност пописа у односу на неке друге врсте грађе је свакако у томе што пружају могућност квантификације и статистичке обраде.

Падом Србије (1459), подунавско-посавска граница између Угарске и Османског царства је у следећих осамдесетак година постала место континуираних сукоба двеју зараћених држава, што је снажно утицало на миграциона и демографска кретања у овом и ширем подручју. Због османских нустошења јужне Угарске, Угари су настојали да приликом ратних операција у северној Србији и у Босни примењује исту тактику, масовно одводећи српско становништво и насељавајући га на својој територији.²⁹ Како се оваква војно-политичка ситуација одражавала на насеља и становништво на подручју јужио од Саве и Дунава може се стећи слика на основу првог сачуваног турског пописа Смедеревског санцака из 1476/77. године. У нахији Кучево пописано је тада 135 села и 10 селишта. Иако је у питању знатан број села, насељеност Кучева почетком последње четвртине 15. столећа није била велика: једна трећина села имала је мање од пет кућа, само око 10% села имало је више од 20 домаћинства, док је више од 30 кућа било у свега три села у долини Велике Мораве. Оваква релативно ниска насељеност последица је како угарско-турског ратовања и четовања

- 27 Неки истраживачи рачунају да одрасли мушкарци старији од 14 година убележени у османским пописима чине трећину укупне популације (J. C. Rassel, „Late Medieval Balkan and Asia Minor Population“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III (1969), p. 265), док други сматрају да је просечна породица имала пет чланова (Т. Н. Hollingsworth, *Historical Demography*, New York, 1969, pp. 326–327). Ностоје мишљења да је у нашим крајевима под османском влашћу овај број већи, чак и двоструко. Тако, на пример, Д. Бојанић множи потпуна домаћинства са 8, удовичка са 4, и њиховом збиру додаје број нежењених (*Историја Ниша I*, Ниш, 1983, стр. 108; исти метод примењује и М. Стојковић, *Bраничевski tefer*, стр. 12). Чини се да је коефицијент 5 инак реалнији и прихватљивији за наше прилике, док би за удовичке куће он износио 2,5: О. Зиројевић, „Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године“, *Лесковачки зборник*, 23 (1983), стр. 215; М. Васић, О. Зиројевић, А. Стојановски, „Понис Нишког кадилука из 1498. године“, *Споменик*, 131, Београд, 1992, стр. 98. М. Рашевић, „Демографске прилике и становништво“, *Насеља и становништво Обласи Бранковића 1455. године*, Београд, 2001, стр. 425–430, залаже се за коефицијенте 4,4 за потпуна и 2,5 за удовичка домаћинства.
- 28 То важи нарвенствено за привилеговане слојеве становништва који су принадали војничком staleжу и који нису владали рајинске дажбине. Постојале су и разне групе хришћанског становништва са посебним задужењима и статусом, које је османска администрација бележила у посебне дефтере и који стога нису увек морали бити обухваћени онштим пописима. На пример, становништво са влашким статусом понисивано је посебно и када недостаје влашки понис, као што је то случај са пописом Смедеревског санцака из 1516. године, тешко је стећи праву слику о укупној популацији ове провинције. Ун. А. Крстић, „Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и првој трећини 16. века“, *ИЧ*, 52 (2005), стр. 173–174.
- 29 *ИСН II*, 385–387, 433–434, 451–452, 459–460 (С. Ћирковић); исти, „Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у 14. и 15. веку“, *Сеобе српског народа од 14. до 20. века*, Зборник радова носећен тристагодишњици сеобе Срба, Београд, 1990, стр. 37–46.

у том пограничном подручју, укључујући и рат из 1476. који је претходио попису, тако и депонулације настале услед ратних разарања и робљења, епидемија и гладних година у времену пре 1459, током деценија одбране Србије од османске најезде.³⁰

Према подацима првих османских пописа, у Браничеву је 1467. било 304, а 1476. године већ 368 села, од тога девет без становника. Насељавање претходно занустелих насеља, а вероватно и формирање нових, вршено је знатним делом становништвом са влашким статусом.³¹ Како показују подаци дефтера из 1476, четвртина сеоских насеља имала је мање од пет кућа, спадајући тако у категорију патуљастих насеља. Свега 22% села уписаних у овој области имало је више од 30 кућа. Више од 90% насеља било је смештено на надморској висини до 300 метара.³²

Подаци које пружају дефтери из треће и четврте деценије 16. века, настали после османског освајања делова северне и северозападне Србије под угарском влашћу (Београдска и Шабачка бановина) 1521. године, такође показују велики број насеља са релативно малим бројем становника. Године 1528/30. у Београдској нахији пописане су 2.142 старешине домаћинства у 159 села, тако да је просечна величина села у овој нахији износила је 13,5 кућа. Чак 89 села имало је мање од 10 кућа, а више од 30 кућа било је само у Мпријевцу, данашњем београдском насељу Миријево.³³ У исто време, у суседној Ваљевској нахији убележено је 216 села са укупно 2.391 домаћинством. Од тога, 45% насеља имало је до 10 кућа, а само су три села бројала више од 30 кућа.³⁴ У Шабачкој нахији је 1533. од 64 села само њих четпри имало више од 30 домаћинства, а у суседним нахијама Доња и Горња Мачва није постојало ниједно село са више од 30 кућа.³⁵ Практично читаво хришћанско становништво северозападне Србије, раније Шабачке и Београдске бановине, након турског освајања ових крајева имало је влашки статус и као такво забележено у попису из 1528. године. То указује да је великим делом у питању већ постојеће ста-

30 А. Крстић, „Кучево и Железник...“, стр. 150–153; исти, „Смедеревски крај...“, стр. 46–54.

31 О насељавању Влаха сточара, које османске власти третирају искључиво као социјалну категорију, видети: Д. Бојанић-Лукач, „Власи у северној Србији и њихови први кануни“, *ИЧ*, 18 (1971), стр. 255–268; В. Djurdjev, „О насељаванју Влаха-сточара у сјеверну Србију у другој половини XV вијека“, *Godišnjak društva istoričara BiH*, 35 (1984), str. 9–34; Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, стр. 47–50, 62–63, 94–98. О проблему Влаха под османском влашћу ун. и: *Историја народа Југославије II*, Београд, 1960, стр. 80–84 (Б. Ђурђев); *Историја српског народа III/1*, Београд, 1993, стр. 65–81 (Р. Самарцић); О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, стр. 170–176, Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак...*, стр. 229–233.

32 Е. Миљковић–А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, стр. 90–98.

33 Х. Шабановић, *Турски извори...*, стр. 142–242; А. Крстић, „Сеоска насеља у Подунављу и Посавини“, стр. 181–182.

34 ВВА ТТД, No. 978; Е. Миљковић, *Ваљевски крај у првим деценијама турске власи*, Ваљево, стр. 153.

35 А. Handžić, *Dva prva popisa zborničkog sandžaka*, стр. 106–199; исти, „Шабач и његова околина у 16. вијеку“, *Шабач у прошлости I*, Шабач, 1970, стр. 174–243; А. Крстић, „Сеоска насеља у Подунављу и Носавини“, стр. 178.

новништво које је добило влашки статус и укључено у влашку кнежинску организацију, а не само досељено влашко становништво. Становницима новоосвојених пограничних области дат је влашки статус и са њиме повезане одговарајуће фискалне погодности, како би се спречило њихово бежање са земље и они везали за османску државу. Слично је било и у Срему после османског заузимања те области 1526. године, па су становници Сремског санџака током 16. века такође плаћали дажбине по влашком обичају, дакле дукат по кући, а не харач по мушкој глави као раја.³⁶ Већ око 1530. влашко становништво српске Посавине и Подунавља губи свој повлашћени статус и бива сведено на положај раје.

И поред релативне бројности писаних извора, проучавање градских и сеоских насеља, материјалне културе и утицаја природне средине на животе људи у овом специфичном времену и простору није могуће без увида у резултате до којих је дошла археологија. Археолошка ископавања позносредњовековних насеља у пределима уз Саву и Дунав, иако нису споведена у потребном обиму, донела су веома вредна сазнања о наведеној проблематици.³⁷ На основу спроведених археолошких истраживања може се рећи да су на подручју данашње Војводине, као и у крајевима јужно од Саве и Дунава, преовладала сеоска насеља збијеног типа. Села су била подигнута углавном у долинама потока и мањих река или поред обала Дунава и Саве, и бројних бара које су се протезале дуж њених обала. Међу сеоским кућама на овим просторима преовлађују полуукопани објекти (полуземунице), док се надземне куће од 14. и 15. века јављају све чешће, и по тину одговарају брвнарима или бондручарама. Дрво и други лаки материјали превасходно су коришћени и за изградњу градских кућа.

Одсуство одговарајућих домаћих средњовековних извора онемогућава нас да детаљније сагледамо живот на селу и пољопривредне активности. Тиме је значај раних османских дефтера још и већи, пошто они осликавају не само привредну структуру друге половине 15. и почетка 16. столећа већ и економику претходног раздобља. Живот обичног човека на селу одвијао се у устаљеним оквирима, успостављеним током претходних векова. Опшпрни дефтери доносе податке по ставкама о дажбинама које су наплаћиване у сваком насељу, што омогућава увид у привредну делат-

36 *Историја народа Југославије II*, стр. 174–179 (Б. Ђурђев); А. Крстић, „Време турске власти у Срему“, *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, зборник радова, Београд–Беочин, 2007, стр. 76.

37 Из обимне археолошке литературе овде ћемо навести само неколико монографија, зборника и чланака о средњовековним градским и сеоским насељима у српском Подунављу: Ј. Пешковић, *Смедеревски град*, Смедерево, 1975; D. Minić, „Le site d’habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica“, *Sirmium*, 11 (1980); S. Ercegović-Pavlović, „Les nécropoles remaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica“, *Sirmium*, 12 (1980); *Историја Београда I*, Београд, 1974, стр. 296–317 (М. Бајаловић–Хаџи-Пешић, Г. Марјановић–Вујовић, М. Поновић); М. Поповић, *Београдска шврћава*, Београд, 2006; М. Поновић–В. Иванишевић, „Град Браничево у средњем веку“, *Стираринар*, НС 39 (1988), стр. 125–179; Г. Милошевић, *Стирановање у средњовековној Србији*, Београд, 1997; М. Цуњак, *Смедеревска шврћава, новија истраживања*, Смедерево, 1998. Резултати археолошких истраживања приобала Дунава неплаћеног изградњом Ђерданске хидроелектране објављени су у часопису *Стираринар*, 33–34 (1982–1983).

ност, пре свега пољопривредну производњу. То, међутим, важи само за она домаћинства која су плаћала уобичајене рајинске дажбине и за оне врсте производа које су опорезиване. Тако се, на пример, може утврдити број свиња и оваца за свако село, али не и број крупне стоке и живине, која није опорезована. Дефтери омогућавају да се стекне релативно прецизна слика о сразмерној заступљености појединих ратарских култура у укупној производњи. На основу тога се може приметити да је од свих житарица највише узгајана пшеница (око 35%), затим јечам, раж, просо, зоб. Од осталих култура, поред узгајања воћа и поврћа, затим лана и конопље, углавном за сопствене потребе, у великом обиму гајена је винова лоза.³⁸

При процењивању приноса појединих пољопривредних култура истраживач се сусреће са питањем колико су реални подаци које доносе дефтери. Иако се углавном сматра да дефтери због своје фискалне природе у принципу приказују реалну слику стања на терену,³⁹ анализа података које они доносе некад доводи до тешко објашњивих резултата. Тако би, примера ради, на основу података у дефтерима о десетини (*ушур*) коју је узимао спахија требало да буде могуће проценити и количину произведених житарица на једном подручју. Ушур, који је заједно са *саларијом* износио 1/7 или 1/8 летине, обрачунаван је у српском Подунављу у *лукнима*, али је ова обрачунска мера имала различиту тежину од области до области. Једно лукно у Браничевском вилајету тежило је 1467. године 92,36 кг, а у Смедеревском санцаку 1528. године 179,592 кг.⁴⁰ Ако се узме, дакле, да је укупни род неке житарице седам нута већи од количине која се даје на име ушура, и ако се тај род подели са укупним бројем кућа, проистиче да су добијене количине житарица по домаћинству у нахији Пек у Браничеву 1467. године износиле 1,7 тона, а у суседној нахији Лучица 2,5 тоне. Међутим, исти метод примењен на Београдску нахију 1528/30. године показује да је једна породица просечно производила 5,2 тоне житарица. Иако су у Београдској нахији крајем треће деценије 16. века претежно присутне задружне, дакле велике породице влашког становништва које је са сточарства већ увелико прешло на земљорадњу, подаци о овако високим приносима не чине се много логичним ни вероватним.

У османистици су чињени покушаји да се применом модерних економских метода процени укупна производња хране у Подунављу на основу података дефтера из друге половине 16. века,⁴¹ што може бити нутоказ

38 Е. Миљковић-Бојанић, „Сеоска привреда у Смедеревском санцаку (1476–1560)“, *ИЧ*, 48 (2001), стр. 117–136; Е. Миљковић – А. Кретић, *Браничево у 15. веку*, стр. 229–237; А. Кретић, „Смедеревски крај...“, стр. 59–61.

39 В. McGowan, „Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)“, *Archivum Ottomanicum 1*, р. 140, истиче да је од тачности података нониса зависило функционисање османске државе, односно прикуњање средстава за одржавање велике снахијске војске.

40 Прорачунавања су извршена на основу података које дају одговарајући кануни: D. Bojanić, *Turški zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd, 1974, стр. 36, 153, 166, 172.

41 В. McGowan, „Food Supply...“, pp. 140–196, вршио је ноређење података нониса четири

за слична истраживања на основу пописа из друге половине 15. и прве половине 16. столећа.

Извори и лијтература

1. Бабингер Ф., (2010): *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад, 1968.
2. Vaşbakanlık Arşivi, *Tarihi tahrir defterleri*.
3. Бертрандон де ла Брокијер, (1950): *Пушовање преко мора*, Београд.
4. Благојевић М., (2010): *О иредаји Београда краљу Жијмунду 1427. године*, *Зборник Машице српске за историју*, 82, стр. 7–22.
5. Благојевић М., (1994): *Насеља у Мачви и њихова српско-ујарске границе*, Ваљево— постанак и успон градског средишта, Ваљево, стр. 78–92.
6. Божић И., (1952): *Дубровник и Турска у 14. и 15. веку*, Београд.
7. Бојанић-Лукач Д., (1971): *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ, 18, стр. 255–268.
8. Војанић Д., (1974): *Turski zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za smederevsku, kriševačku i vidinsku oblast*, Београд.
9. Васић М., Зиројевић О., Стојановски А., (1992): *Попис Нишкој кадилука из 1498. године*, Споменик САНУ, 131, Одељење историјских наука 7.
10. Веселиновић А., (2006): *Држава српских деспоина*, Београд.
11. Веселиновић А., (1997): *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд.
12. Веселиновић А., (1987): *Североисточна Србија у средњем веку*, *Историјски гласник*, 1–2, стр. 43–73.
13. Веселиновић А., (2009): *Три повеље из XV века за манастире Тисмена и Водица – деспоина Стефана из 1406; краља Жијмунда из 1429; Јанка Хуњадија из 1444*, *Стари српски архив*, 8, стр. 183–203.
14. Влаинац М., (1927): *Из иушойиса Ханса Дернивама 1553–1555. године*, *Брасиво*, 21 стр. 56–104.
15. Gelcich J. – Thallóczy L., *Diplomatarium relationem reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887.
16. Динић М., (1968): *Власи у време Деспоиновине*, *Зборник Филозофског факултета*, 10–1, стр. 237–244.
17. Динић М., *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд, 1958.
18. Динић М., *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978.
19. Динић-Кнежевић Д., (1986): *Дубровник и Ујарска у средњем веку*, Нови Сад.
20. Djurdjev B., (1984): *O naseljavanju Vlaha-stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini XV vijeka*, *Godišnjak društva istoričara ВИН*, 35, str. 9–34.

подунавска санџака (Сремског, Сегединског, Булског и Смедеревског) из око 1570. године претварајући све приносе у килограме економској ишеничној еквиваленцији. Његов метод модификовао је N. Moacanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, SlavonSKI Brod, 2001, str. 157–163.

21. Елезовић Г., (1932): *Турски извори за историју Југословена*. Два турска хроничара из 15. века, Браство, 26, стр. 51–125.
22. Engel P., (2000): *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája*“, Századok, 134/2, str. 267–321.
23. Ercegović-Pavlović S., (1980): *Les nécropoles remains et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Sirmium*, 12.
24. Зиројевић О., (1983): *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник, 23.
25. Zirojević O., (1966–1967): *Putopisi u ogledalu deftera*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 16–17, str. 125–134.
26. Зиројевић О., (1966): Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године, *Годишњак града Београда*, 13, стр. 49–63.
27. Зиројевић О., (1974): *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд.
28. Ивановић М., (2010): *Смедеревска и јолубачка власи у време владавине деспоиша Ђурђа Бранковића*, Наш траг, стр. 437–449.
29. Ивић А., (1929): *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања јојинско-јоморишке територије 1703*, Нови Сад.
30. Исаиловић М., (1989): *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево.
31. *Историја Београда I*, Београд, 1974.
32. *Историја народа Југославије II*, Београд, 1960.
33. *Историја Ниша I*, Ниш, 1983.
34. *Историја Османског Царства*, приредио Р. Мантран, Београд, 2002.
35. *Историја српског народа II*, Београд, 1981.
36. *Историја српског народа III/1*, Београд, 1993.
37. Јиречек К., *Историја Срба I*, Београд, 1988.
38. Јиречек К., (1892): *Споменици српски*, Споменик, 11, стр. 21–97.
39. Калић Ј., (2006): *Европа и Срби: средњи век*, Београд.
40. Калић Ј., (2003): *Европски путописци о Београду*, Београд у делима европских путописаца, Београд, стр. 9–16.
41. Калић-Мијусковић Ј., (1967): *Београд у средњем веку*, Београд.
42. Ковачевић-Којић Д., (2007): *Градски животи у Србији и Босни (14–15. вијек)*, Београд.
43. Константин Филозоф, (1875): *Животи Стефана Лазаревића*, Гласник Српског научног друштва, 42, ур. В. Јагић, стр. 223–328 (фототипско издање: ур. Ђ. Трифуновић, Г. Милановац 2004); најновији превод Г. Јовановић: Константин Филозоф, *Животи Стефана Лазаревића деспоиша српског*, Београд, 2009.
44. Крстић А., *Време јурске власи у Срему*, Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема, зборник радова, Београд–Беоцин, 2007.
45. Крстић А., (2007): *Град Некудим и Некудимска власи*, Историјски часопис, 55, стр. 99–113.
46. Крстић А., (2002) *Кучево и Железник у свјетлу османских дефтера*, Историјски часопис, 49, стр. 139–161.

47. Крстић А., (2008): *Османско њродирање и демографске њромене у Браничеву (1389–1459)*, Браничево у историји Србије, зборник радова са међународног научног скупа, Пожаревац–Београд, стр. 195–207.
48. Крстић А., (2011): *Пад Србије из ула освајача: Ашикиашизаде и Дурсун-беј*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Зборник радова са научног скупа САНУ, ур. М. Спремић, Смедерево–Београд, стр. 303–320.
49. Крстић А., (2006): *Први османски дефтерери као извор за историјску географију средњовековној Браничева*, Браничевски гласник, 3/4, стр. 95–113.
50. Крстић А., (2007): *Проблеми убикације средњовековних насеља у Браничеву*, зборник радова Браничево кроз војну и културну историју Србије II, Пожаревац.
51. Крстић А., (2005): *Сеоска насеља у Подунављу и Посавини Србије и јужне Угарске у 15. и њрвој њрећини 16. века*, Историјски часопис, 52, стр. 165–194.
52. Крстић А., (2009): *Смедеревски крај у другој њоловини 15. и њочетком 16. века*, Смедеревски зборник, 2, стр. 46–61.
53. Крстић А., (2007): *Средњовековни њрџови и османски њазари у Браничеву – конњинуињињи и њромене*, Моравска Србија: историја, култура, уметност, зборник радова, Крушевац, 2007, стр. 95–113.
54. Lascaris M., (1935–1936): *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica, 6, pp. 183–184.
55. *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno. Un umanista serbo-dalmata del tardo Quattrocento*. Vita e opere, ed. A. Pertusi, Roma, 1981.
56. *Лексикон њрадова и њрџова средњовековних српских земаља – њрема њисаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд, 2010.
57. Matković P., *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU, 49 (1879); 71 (1884); 84 (1887); 100 (1890); 112 (1892); 114 (1893); 116 (1893); 129 (1896); 130 (1897).
58. Милошевић Г., (1997): *Сњановање у средњовековној Србији*, Београд.
59. Миљковић Е. – Крстић А., (2007): *Браничево у 15. веку*. Историјско-географска студија, Пожаревац.
60. Миљковић Е., (1994): *Ваљеуски крај у њрвим деценијама њурске власњи*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево.
61. Миљковић-Бојанић Е., (2001): *Сеоска њривреда у Смедеревском санњаку (1476–1560)*, Историјски часопис, 48, стр. 117–136.
62. Миљковић-Бојанић Е., *Смедеревски санњак (1476–1560). Земља. Насеља. Сњановнињињво*, Београд, 2004.
63. Minić D., (1980): *Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica*, Sirmium, 11.
64. Мишић С., (1997): *Земља у држави Немањина*, Годишњак за друштвену историју, IV/2–3, стр. 133–146.
65. Мишић С., (2006): *Територијална организација Браничева (12–15. век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, I–3, Пожаревац, стр. 11–17.

66. Младеновић А., (2007): *Повеље и писма деспоина Стефана: тексти, коменџари, снимци*, Београд.
67. Младеновић А., (2003): *Повеље кнеза Лазара: тексти, коменџари, снимци*, Београд.
68. Moačanin N., (2001): *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Slavonski Brod.
69. McGowan B., *Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)*, Archivum Ottomanicum 1.
70. Нешкович Ј., (1975): *Смедеревски праг*, Смедерево.
71. Novaković-Lopušina J., (1999): *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918*, Београд.
72. Поповић М. и Иванишевић В., (1988): *Град Браничево у средњем веку*, Старинар, НС 39, стр. 125–179.
73. Поповић М., (2006): *Београдска тврђава*, Београд.
74. Радонић Ј., (1934): *Дубровачка акција и повеље I*, Београд.
75. Rassel J. C., (1969): *Late Medieval Balkan and Asia Minor Population*, Journal of the Economic and Social History of the Orient, III.
76. Rački F., (1867): *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU, 1.
77. Рашевић М., (2001): *Демографске прилике и становништво*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд, стр. 425–430.
78. Рокаи П., Ђере З., Пал Т., Касаш А., (2002): *Историја Мађара*, Београд.
79. Самарџић Р., (1961): *Београд и Србија у писима француских савременика 16.–17. века*, Београд.
80. Szakály F., (1979): *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526)*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 33, pp. 65–110.
81. Сиремић М., (1994): *Деспоин Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд.
82. Сиремић М., (1994): *Средњовековни рудници и шрпови северозападне Србије*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево, стр. 93–110.
83. Стојакović М., (1987): *Braničevski tešter*, Београд.
84. Стојановић Љ., (1929–1934): *Старе српске повеље и писма I/1–2*, Београд – Сремски Карловци.
85. Стојановић Љ., (1902–1926): *Стари српски записи и најписи I–VI*, Београд.
86. Стојановић Љ., (1927): *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци.
87. Стојановић Љ., (1890): *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, шписи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА, 3, стр. 3–4.
88. Тадић Ј., *Дубровачка архивска грађа о Београду I*, Београд, 1950.
89. Ћирковић С., (2008): *Земља Мачва и праг Мачва*, Прилози за КЈИФ, 74/1–4, стр. 7–16.
90. Ћирковић С., (1997): *Работници, војници, духовници: друштва средњовековној Балкана*, Београд.

91. Ђирковић С., (1990): *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у 14. и 15. веку*, Сеобе српског народа од 14. до 20. века, зборник радова посвећен тристагодишњици сеобе Срба, Београд, стр. 37–46.
92. Ђирковић С., (1994): *'Црна Гора' и проблем српско-угарског граничног појасу*, Ваљево – постанак и успон градског средишта, Ваљево, стр. 59–77.
93. Handžić A., (1986): *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka, (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo.
94. Handžić A., (1970): *Шабач и његова околина у 16. вијеку*, Шабач у прошлости I, стр. 174–243, Шабач.
95. Hollingsworth T. H., (1969): *Historical Demography*, New York.
96. Храбак Б., (1980): *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300–1541)*, Годишњак града Београда, 27, стр. 57–69.
97. Храбак Б., (1956): *Средњовековни шпир и рудник Рудништа код Авалом*, Годишњак града Београда, 3, стр. 99–105.
98. Џуњак М., (1982–1983): *Смедеревска шврћава, новија истраживања*, Смедерево, 1998. Резултати археолошких истраживања приобаља Дунава поплавленог изградњом Ђердапске хидроелектране објављени су у часопису *Сшаринар*, 33–34.
99. Шабановић Х., (1964): *Турски извори за историју Београда I–I, кайасшарски појаси Београда и околине 1476–1566*, Београд.

Summary

Aleksandar Krstić

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE RESEARCH OF THE SERBIAN *PODUNAVLJE* AND *POSAVINA* (THE DANUBE AND THE SAVA REGION) IN THE LATE MIDDLE AGES

Key words: Podunavlje (the Danube region), Posavina (the Sava region), Serbia, the Middle Ages, historical geography

The period between the Battle of Kosovo (1389) and the formation of the eyelets of Buda (1541) and Temesvár (1552) was marked by the breakthrough of the Ottomans in the Danube region and their struggle with Serbia (until 1459) and Hungary to master this area. It is also the medieval period richest in sources for the study of social and economic history and historical geography of the Serbian *Podunavlje* and *Posavina* (the Danube and the Sava region). This paper presents a review of previous research on this issue, points out the main historical sources and problems that they put in front of researchers and presents the latest research results, in part resulting from the author's research.

The „land” (*zemlja*) in medieval Serbia was greater territorial and administrative unit, which included several *župas* (districts). In the area of northern Serbia, in *Posavina*, there was the “land” of Mačva, and in *Podunavlje* the “land” of Kučevo and Braničevo. More recent studies have defined the borders of specified areas and corrected earlier misconceptions about the propagation of the Hungarian government in northwestern Serbia in the late Middle Ages, caused by equalizing the Mačva “land” and the Hungarian Banat of Mačva (Macsó). The Hungarian Banat of Mačva was at that time confined to a narrow area next to the Sava with several fortresses and their districts. By change in the Hungarian-Serbian relations in the first half of 15th century, these regions were connected to the Serbian state until the Ottoman conquest in 1458/1459. Kučevo, which expanded between the rivers Velika Morava, Danube, Jasenica and the mountains of Avala and Kosmaj, was in administrative terms united with the “land” of Braničevo. However, during the 14th and the 15th century Kučevo survived as a particular geographical area. Comparing the data on settlements provided by Serbian charters with material from the Ottoman censuses – *defters*, one can get a picture of their continuity and discontinuity, which indirectly indicates depopulation during the warfare that led to the collapse of the Serbian state. Such research in the area of Braničevo shows that half of the villages of Braničevo completely lost their inhabitants during the Ottoman subjugation of Serbia. The comparison of the data of the medieval and Ottoman sources also showed a kind of continuity in economic centres – market places in the area of Braničevo. The Ottoman *defters* have shown that there were a large number of settlements in the Serbian Danube and the Sava region in the second half of the 15th and the first decades of the 16th century, but they were mostly small. Archaeological excavations provide valuable findings on the appearance of the settlements and way of life in the Danube and the Sava region.

The Ottoman *defters* provide the insight into the economic structure in rural settlements during the second half of the 15th and early 16 century. The *defters* enable to obtain a relatively accurate picture of the proportional representation of crops in total production. On this basis, it may be noted that wheat was grown most of all the cereals (about 35%), followed by barley, rye, millet, oats. Among other crops, in addition to growing fruits and vegetables, followed by flax and hemp, vine was grown to a large extent.

THE ADMINISTRATIVE DIVISION OF BITOLYA (MONASTIR) VILAYET

Abstract: The article traces the formation of Bitolya (Monastir) Vilayet and the development of the administrative division of the province. Based on tracts of contemporaries, some archive materials and research works of modern historians, this short study describes the internal borders of the Vilayet and aims to propose another look over the complex Ottoman administrative structure.

Key words: Administrative division, Bitolya (Monastir), Kaza, Macedonia, Ottoman Empire, Sanjak, Vilayet

This study does not pretend to be thorough on the subject of the administrative division of the Bitolya Vilayet. It has only the purpose to sketch and generalize some of the main facts about the internal borders of the province and thus to enhance the scientific interest to the Ottoman administrative system on the Balkans during the last decades of the Sultan's rule here, when the illness of "the sick man" reaches its final stage.

Final stage indeed, but at the same time the *Facies Hippocratica* of the Ottoman Empire still has signs of life. The pangs of the "patient" have continued for too long, satisfying the doctors (the Western Powers) and surprising the funeral agents (Russia and the little Balkan states). Yet, it turns out, that the "clay colossus" has the strength to survive, prolonging its own agony. The analgesic for that are the Tanzimat reforms, a part of which is the Vilayet reform, which is started by Sultan Abdulaziz (1861–1876) and practically ended with the *exitus letalis* of the "subject".

* * *

The Vilayet reform begins with the approval of the statute of the Danube Vilayet (1864),¹ which, three years later, becomes a basis for the Vilayet law (1867). It is revised and supplemented in 1870 and remains unchanged until

1 Тафрова М., *Танзимайъий, вилаетската реформа и българите*, (Tafrova M., *The Tanzimat, the Vilayet reform and the Bulgarians*), София, 2011, с. 75.

1913.² The objective of the reform is to achieve decentralization of the local authorities, but at the same time, to keep Sultan's control over all parts of the Empire.³ Therefore, the administrative alteration is an event of large-scale. Morally, it changes the whole territorial structure of the Ottoman state, in order, at least externally, to make it look as a modern country. For this reason, with the implementation of the reform some of the best minds in the Empire are engaged, such as Midhat Pasha (1822–1884),⁴ and its basis is borrowed from the rich administrative experience of Western Europe, in particular France.⁵ Unfortunately, as often happens in the ailing empires, the activities of the reform sink into the Ottoman bureaucratic system, which makes them useless, but that is a topic of another study.

The Vilayet law introduces a new administrative division of the Ottoman Empire. The largest unit becomes the “vilâyet” (province), which replaces the old eyalet. It is followed by the “livâ”, or “sanjak/sancak” (sub-province), “kazâ” (district), “nâhiye” (sub-district) and finally “köy” or “kariye” (village).⁶ Those entities, no matter small or big, are with clearly regulated bureaucracy. It is responsible for every aspect of life in the Vilayet – finance, trade, jurisdiction, local governance, etc.⁷ Every decision of the local administrative authorities is directly subordinated to the Sublime Porte and through it to the Sultan. Thereby, the circle of local and central power is closed.

Such a major reform does not remain unnoticed on the Old Continent. In Europe, the changes in the Ottoman Empire are closely monitored, especially after the big Balkan crises (1875–1878), when “the sick man” suffers another stroke. The interest to those events is understandable, because the Sultan's state continues to be the most important part of the political puzzle in the region. So, with the increase of the appetites to the Ottoman inheritance, the desire to know more and more about the Empire also increases, which makes the information more accurate. This allows us to summarize the knowledge about the internal borders of the Bitolya Vilayet in three phases:

Phase № 1. The second half of the 70s of the XIX century. The period can be characterized with the unreliable information, which reaches to the European experts on the Ottoman issues. Apropos, many of those specialists have

2 *The Cambridge History of Turkey*, Cambridge Univ. Press, 2008, p. 27.

3 The Bulgarian historian M. Tafrova calls this process “to centralization through decentralization”. Cf. Тафрова, М. *Танзиматъѝѝ, вѝлаетѝскаѝѝа реформа...*, с. 73–81.

4 Midhat Pasha is the first governor of the Vilayet of Danube (1864–1867) and one of the initiators of the changes in the huge Sultan's state. Cf. Фадеева И., *Мидхатѝѝ-ѝаѝѝа. Жизнь и деѝѝельность*, (Fadееva I., *Midhat Pasha. Life and deeds*), Москва, 1977.

5 Davinson R., *Osmanlı İmparatorluđu'nda Reform 1856–1876*, Agora Kitaplığı, 2005, str. 152–153.

6 Schopoff A., *Les Reformes et la Protection des Chretiens en Turquie 1673–1904*, Paris, 1904, pp. 114–115; Somel S., *The A to Z of the Ottoman Empire*, Scarecrow Press, 2011, pp. 320–321.

7 Aličić A., *Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine*, Sarajevo, POF, 1962–1963, XII–XIII, str. 221–234.

never been in the Empire. This leads to confusion among the connoisseurs and misunderstanding amid the modern historians;

Phase № 2. From the 80s until the end of the 90s of the XIX century. At this time the cognition about the Empire significantly expands. The large number of the foreign diplomatic missions, especially in Macedonia, gives the opportunity to acquire more information for the state structure of the Ottoman state.

Phase № 3. The first decade of the XX century. That is the time when the Balkan countries prepare for a war and the good knowledge of the administrative borders of the Sultan's state is an advantage for the future territorial ambitions. In this final stage the assessment of the administrative status-quo of the Empire is precise.

So, moving to the main problem it is necessity to answer the question, when Bitolya Vilayet is founded? By the way, from here begins phase № 1.

After several years (1864–1876) of experiments and reshapes in the European part of the Empire 10 vilayets and 44 sanjaks are formed.⁸ One of the provinces, which generates solid problems of the Ottoman authorities, is the Bitolya Vilayet, because of the complex ethnic situation in Western Macedonia.⁹ Therefore, the Ottomans do not hurry with the formation of the province, but carefully draw the borders of the Vilayet and thus create parity between the Muslims and Christians, which would guarantee the rule of the Porte in the region.

Compared with the Danube Vilayet, the province of Bitolya is founded relatively late. According to N. Enicharev (1906), a Bulgarian teacher in Prilep during the 90s of the XIX century, it becomes a fact in 1872. Relying on a sal-name from 1892/93 the Albanian historian A. Vishko considers (1977) that the Vilayet is formed in 1873/74, disbanded in 1878 and formed again a year later.¹⁰

8 Убичини А., П. Де Куртейл, *Современное состояние Османской империи*, (Ubusini A., P. Courteille, *Etat present de l'Empire Ottoman*), С. Петербургъ, 1877, с. 80.

9 The Vilayet of Bitolya is a bouquet from nationalities, but with a Bulgarian shade. Cf. Кънчов В., *Избрани произведения*, Том II: Македония. Етнографија и статистика (Kanchov V., *Selected works*, Vol II: Macedonia. Ethnography and statistic), С., 1970, с. 582–583; Singleton E., *Turkey and the Balkan states, as described by great writers*, New York, Dodd, Mead and Company, 1908, p. 52. It should be noted that in the western parts of the province, the Albanian influence is too tangible. Cf. Шонов А., *Българите във вилаетите*, (Schopoff A., *The Bulgarians in the Vilayets*), С., 2001, с. 233. Also, the Hellenism has a good soil for development in the southern outskirts of the province. Cf. the book of Dakin D., *The Greek Struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki, 1993. So, in the Vilayet of Bitolya the clash of nationalities and religions is most obvious, which causes a strong ethnic tension. One of its visible signs is the robbery, practiced mostly by Albanian gangs. It becomes a tool in the hands of the Ottoman authorities to keep the Christians under control. Cf. *Македония и Одринско. Мемоар на Вътрешната организация*, (Macedonia and Adrianopol Region. *Memoir of the Internal Organization*), С., 1904, с. 33–39. The fact that the province is a center of the Ilinden–Preobrazhenie Uprising (1903), organized by the Bulgarian Internal Macedonian-Adrianople Revolutionary Organization. Cf. *Илинденско–Преображенското въстание 1903*, (Ilinden–Preobrazhenie Uprising), С., 2003, and also the place where the Young Turk revolution breaks should not be forgotten as well. Cf. Ahmad F., *The Young Turks*, Purst Company, London, 2010, pp. 2–12.

10 Димески Д., *Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает 1893–1903*, (The Macedonian National Liberation Movement), Скопје, 1981, с. 66–67.

S. Rizaj, a scientist from former Yugoslavia, deems (1978) that the province appears in 1875–1876.¹¹ The Vilayet is present in the statistics of the German geographer K. Andree and in “Die Bevölkerung der Türkei” (both from 1877), but is absent from the studies of the German historian-geographer W. Keller (1876) and the English military historian J. Baker (1877).¹² This gap is filled by the modern Turkish historian K. Karpat in his research about the population of the Ottoman Empire. According to him the Sanjak of Bitolya is given the rank of a province in 1880.¹³

Actually, this enumeration of names and years may continue endlessly, but the answer of the question when the province is founded still stays open. May be, closest to the historical true is A. Vishko, who used the official year-book of the Vilayet. It is quite possible that in the second year of the Russian-Ottoman war (1877–1878) the province, which has already existed for 4 years, is dissolved, or more precisely, the local administration simply ceases to function, because of the war. Perhaps after the Treaty of Berlin, the Vilayet authority restores its activity and thus the province appears once again on the administrative map of the Ottoman Empire.

Closing this topic we should also say a few words about the Vilayet centre – Bitolya or Monastir. “The city of consuls” is extremely diverse and fascinating, having its own look. One of the most precise pictures of the town gives the Bulgarian explorer V. Kanchov.¹⁴ According to him, in 1889 the city has around 31,000 inhabitants – around 9,500 Bulgarians, around 6,500 Vlachs, 5,084 Jews, 8,500–9,000 Muslims (Turks and Albanians), 15–20 Greek families, 4–5 Armenians families, etc. This motley population makes Bitolya a town with a cosmopolitan character, where the trade and political life in the western part of Macedonia is focused. Moreover, the area of Bitolya is rich with natural resources, especially mineral water. The mountain of Pelister, which lies west of the town, provides a wonderful climate for the centre of the Vilayet. That wealth is a prerequisite for well-developed agriculture and rich harvest. So, for Kanchov, Bitolya is a city with future, especially when the town becomes a part of the railroad from Solun/Thesaloniki to Skopje, which connects the province capital with the main centre of Macedonia (Solun) and the Aegean Sea.¹⁵

11 Ризај С., „Управно-политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету) 1875–1881“, („Government and political reform in Macedonia“), in: *Македонија в Источната криза 1875–1881*, Скопје, 1978, с. 171.

12 Михов Н., *Населението на Турција и Българија*, (*The Population of Turkey and Bulgaria*), СБ-БАП-КИФФО, кн. XV, 1915, с. 7, 27, 45, 168.

13 Karpat K., *Ottoman Population 1830–1914*, The University of Wisconsin Press, 1985, p. 151.

14 The modern Russian historian D. Labauri talks about Kanchov as the scientist whose works are closest to the historical truth about Macedonia, but with the remark, that the Bulgarian explorer ignores the Serbian presence in Macedonia. Cf. Лабаури Д., *Болгарское национальное движение в Македонии и Фракии в 1894–1908 гг.*, (Labauri D., *The Bulgarian National Movement in Macedonia and Thrace*), С., 2008, с. 46.

15 Кънчов В., *Избрани произведения*, Том I: Битољско, Пресна и Охридско (Kanchov V., *Selected works*, Vol. I: The arias of Bitolya, Prespa and Ohrid), С., 1970, с. 374–377.

But, after the Balkan wars, Bitolya is cut off from its natural hinterland and gradually declines, at the expense of Skopje and Thessaloniki. They become centers of Vardar Macedonia (then a part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians/Yugoslavia) and Aegean Macedonia (a part of Greece) respectively. Therefore, Bitolya remains nothing more than an ordinary provincial town.

So, finally what are the components of the Bitolya Vilayet? One of the earliest evidence is contained in an Austrian-Hungarian statistic from 1876. According to it the province has only one Sanjak with 8 Kazas:

Table 1 – *Kazas of the Vilayet Bitolya in 1876*

Vilayet	Sanjak	Kaza
Bitolya	Bitolya	Prilep, Lerin/Florina, Resen-Prespa, Kitschewo/Kicevo, Djumalij/Lozovo, Ochrid/Ohrid, Bitolya, Kostur/Kastoria

A year later (1877) a different picture is presented. Pursuant to the description of the Ottoman Empire, written by A. Ubicini and P. de Kurteyl the Vilayet has four Sanjaks: Monastir, Perzerim (Prizren), Uskub (Skopje) and Dobra (Debar).¹⁶ At the time, when the study of the Frenchmen is translated on Russian, the Tsar prepares and begins the war with the Sultan. It must bring liberty to the Bulgarians and that is why the Imperial Government gives a special assignment to a group of Russian scientists. Their task is to examine the administration and legislation in the historical Bulgarian lands – Moesia, Thrace and Macedonia. According to their report the Bitolya Vilayet consists of only one Sanjak with 11 Kazas:

Table 2 – *Kazas of the Vilayet Bitolya in 1877*

Vilayet	Sanjak	Kaza
Bitolya	Bitolya	Bitolya, Prilep, Ohrid, Debar, Elbasan, Kastoria, Kozhanie/Kocani, Kayılar/Rtolemaida (Sarı Göl), Ostorvo/Armissa, Florina, Krichovo/Kicevo

In the same year (1877) the Russian statistician V. Teplov publishes his study on the population of Bulgaria (the Vilayet of Danube), Thrace and Macedonia. As a person who is interested in what happens in the Ottoman Empire (in 1879 Teplov is appointed as a second secretary in the Russian embassy in Constantinople), he submits the following administrative division of the province:

16 Убичини А., П. Де Куртейль, *Современное состояние...*, с. 81. This division completely coincides with the opinion of the modern Turkish historiography. Cf. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1 ciet, Istanbul, 1985, p. 228.

Table 3 – *Kazas of the Vilayet Bitolya in 1877*

Vilayet	Sanjak	Kaza
		Bitolya, Prilep, Florina;
	Bitolya	Servi/Servia, Ohrid, Egri Bochak (Kayılar)/Rtole- maida, Resen with Prespa, Kirchevo/Kicevo
Bitolya	Gorthca/ Korce	Gorthca, Kastoria, Naslic, Kolonia/Erseke, Starovo/ Bucimas
	Uskub	Uskub, Kumanovo, Istip/Stip, Radovichi/Radovis, Egri Palanka/Kriva Palanka, Kochani, Karatova/Kra- tovo, Kalkandelen/Tetovo

As is well illustrated the information cited above is too contradictory, something typical for phase № 1. But it gives some notions about the territorial spillover of the Vilayet. At the second half of the 70s of the XIX century the province comprises the lands to the city of Skopje to the North, to the mountain of Sinyak/Askio to the South, from the area around the region of Ovche pole to the East, to the region of the city of Elbasan to the West. Thus, Bitolya Vilayet collects the lands of Central (just a part) and Western Macedonia with the Eastern Albanian lands. This makes the province a boundary unit, a buffer between the Muslims and Christians, which turns it into a dangerous zone.¹⁷

Phase № 2. During and after the Congress of Berlin (1878) the Ottoman Empire once again becomes an object of growing interest. The Western Powers and Russia continue the battle for an influence over the Balkans, where the Sultan's state stays the key for a political and economic break-through into the region. But the Treaty of Berlin brings a new status-quo in Southeastern Europe. On the map appears the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia, an autonomous province, within the Ottoman Empire, where the Bulgarian nation dominates. However, the situation for the Bulgarians in Macedonia does not change much and this catalyzes more tension in this area. The other Balkan countries (especially Greece and Serbia) and nationalities (Albanians, Jews and Aromanians) also have their own views about the future of the region. Ergo, taking benefit from the contradictions between the nations in the Empire and the neighboring countries, the Sublime Porte successfully applies the old Roman rule "*Divide et impera*".

So, to preserve its own integrity, the Empire is forced to make concessions to everyone who is involved in the Turkish gambit. The Porte must reconcile with the presence of many foreign diplomats, scientists, travelers and of course spies. But those men leave some of the most brilliant descriptions of Macedonia. A good example for this tendency is the Russian Vice-Consul in Bitolya N. Scryabin. In his pamphlet (1885), devoted to the Bitolya Vilayet, the diplomat gives detailed account of the borders and the administrative division of the province.

According to Scryabin's tract the frontiers of the unit are: to the North-west with the Vilayet of Scutari/Shkoder; to the North with the Sanjak of

17 Cf. a note № 9.

Ipek/Пек, then a part of the province of Kosovo; to the Northeast with the Vilayet of Uskup; to the East with the Vilayets of Uskup and Solun; to the South with the Sanjak of Serfije/Servia (at that time an independent administrative unit) and the Vilayet of Janina/Ioannina; to the West with Vilayets of Janina and Scutari.¹⁸

This picture of the external borders of the Vilayet, the Russian diplomat completes with the administrative division of the province:

Table 4 – *Administrative Division on the Vilayet Bitolya in 1877*

Vilayet	Sanjak	Kaza
Bitolya	Bitolya	Bitolya, Prilep, Kirchevo, Ohrid, Florina
	Goritsa/ Korce	Goritsa, Kastoria, Kolonia, Starovo
	Debar/Diber	Gorni Debar, Dolni Debar, Mat/Burrel, Reka
	Elbasan	Elbasan, Gramos, Peqin

The fact that for several years Skryabin lives in Monastir, gives him the chance to be well-informed about the situation in the province. This makes his description very accurate and a perfect source about its administrative development. Moreover Skryabin's tract is the best research about phase № 2 of the development of Bitolya Vilayet.

More then 10 years later, another Russian diplomat, an Imperial Consul in Bitolya Aleksandr Rostkovskiy also writes a study about the Vilayet (more precisely about its population).¹⁹ This research is too controversial and it is criticized by the editors of the journal, which publishes the study,²⁰ and some scientists,²¹ familiar with the issues. Anyway, the inquiry of Rostkovskiy presents the following picture about the administrative division of the unit.

Practically at the same time, the Bulgarian explorer V. Kanchov completes his monumental work on the population in Macedonia. He has traveled all around region, therefore his description of the internal borders of the Macedonian Ottoman vilayets is quite precise. About the Bitolya Vilayet the Bulgarian scientist gives those data:

18 Скрѣбин Н., *Политическая и экономическая сведения о Битолийском вилайете*, (*Political and economical information about the Vilayet of Bitolya*), Битоля, 1885, с. 3.

19 Ростковский А., *Распределение жителей Битолийского вилайета по народностям и вероисповеданиям*, (*Distribution of the inhabitants of the Bitola Vilayet by nationality and religion*). Живая старина. Вып. I–IV. Санкт-Петербург, 1899, с. 61–111. Rostkovskiy is too controversial figure who is openly interfering in the struggles between the various nationalities in the Ottoman Empire. Finally, he is killed by one Turkish soldier, an Albanian by nationality, who refuses to salute the Russian Consul. In a burst of fury Rostkovskiy hits the face of the Albanian with a whip. In return the private shouted the consul with a rifle.

20 Ростковский А., *Распределение жителей...*, с. 62. An editor note.

21 Кънчов В., *Избрани произведения*, Том II..., с. 437.

Table 5 – *Kazas of the Vilayet Bitolya in 1899*

Vilayet	Sanjak	Kaza
Bitolya	Bitolya	Bitolya, Prilep, Lerin, Ohrid, Kicevo
	Debar	Gorni Debar, Reka, Dolni Debar, Mat
	Elbasan	Elbasan, Peqin, Gramosh
	Korcha	Korcha, Starovo, Kolonia, Kostur
	Selfidje/Servia	Selfidje, Alasona/Elassona, Greven/Grevena, Naselich/Neapoli, Kozhani, Djuma

In conclusion, summing up phase № 2, it must be emphasized that the province expands its territory to the South and West, including sandjaks as Serfidje or kazas as Peqin. This enlargement is not uncontrolled, but carefully considered, because the Vilayet loses the area of the town of Skopje, which is joined to the province of Kosovo. This aims to strengthening the Albanian influence in Northern Macedonia. Anyway, the Vilayet of Bitolya wedges more and more in the Albanian lands, reaching almost to the Adriatic Sea to the West. To the South, reaching Greek Thessaly, the Vilayet continues to be a subject of the enhanced Greek propaganda, but also a hindrance for the Hellenic penetration in Western Macedonia.

Table 6 – *Kazas of the Vilayet Bitolya*

Vilayet	Sanjak	Kaza
Bitolya	Bitolya	Bitolya, Priler, Lerin Kicevo, Ohrid
	Debar	Gorni Debar, Reka
	Korce	Korce, Starovo, Kostur
	Serfije	Naselishta, Greben, Kozhani, Kaylar.

Phase № 3. This is the moment when, to everyone who is involved in the Balkan affairs, becomes clear that the days of the Ottoman Empire on the Balkans are numbered. Among the small Balkan countries slowly, but surely the idea of alliance against the Ottoman Empire starts to rise. Each of them, however, retains his personal ambitions. So, the good knowledge of the situation in the “sick man” is an advantage and a good investment in the future. This can be best seen in the policy of the Romanian government, which fears that in one future subdivision of the Ottoman Empire, the Romanians will remain outside of the big political game. Therefore, Bucharest strengthens the Vlach propaganda in Macedonia,²² thus seeking a territorial compensation from Bulgaria, which is expected to receive the biggest part from the Turkish

22 Ultimately, the Aromanians in Macedonia are recognized by the Sultan as a separate millet in 1905. Cf. Tokay G., *Makedoniya Sorunu*, Istanbul, 1995, p. 68. Of course, there is a dispute, whether the Vlachs in Macedonia have the ethnic Romanian identity.

heritage, based on its strong demographic arguments. So, just before the break of the Ilinden-Preobrazhenie uprising the Romanian authorities begin a detailed exploration of the situation in Macedonia, which allows them to form their position on the Macedonian and Balkan issues. As a result of this activity, we have some Romanian intelligence about the administrative division of the Bitolya Vilayet at that time:

Table 7 – *Kazas of the Vilayet Bitolya 1903*

Vilayet	Sanjak	Kaza
Bitolya	Bitolya	Monastir, Perlepe/Prilep, Florina, Ohrid, Kirchevo
	Korce	Korce, Kolonna, Kostur, Pogradets
	Elbasan	Elbasan, Peqin, Grams, Chermenika/Kutmichevitsa
	Dibra	Gorna Dibra, Dolna Dibra, Rekanska, Mat, Malisia
	Selfidje	Selfidje, Alsona, Grebena, Naselich, Kozani, Kayılar

The defeat of the Ilinden-Preobrazhenie uprising causes a severe blow to the Bulgarians from Macedonia, but in general the Bulgarian policy reserves the right to monitor the situation in the western part of the region. Therefore, we have the Bulgarian point of view about the administrative structure of the province in the middle of the first decade of the 20th century. It is given by the Exarchate Secretary Dimitar Mishev (Brancoff), and is published in 1905. The fact that for many years Mishev (Brancoff), as the Exarchate Secretary, has traveled around Macedonia, gives his work a maximum precision:

Table 8 – *Kazas of the Vilayet Bitolya 1905*

Vilayet	Sanjak	Kaza
Bitolya	Bitolya	Bitolya, Perlepe/Prilep, Florina, Kirtcevo, Ohrida
	Selfidje	Selfidje, Kojani, Kailari, Nasselitch, Grebena, Ellassona
	Dibra/Debar	Dibra, Matt, Debrei-Zir, Dolna-Reka
	Elbassan	Elbassan, Gramoch, Pekline/Peqin
	Kortcha	Kortcha, Kastoria, Starovo, Kolonia

Finally, the Turkish angle comes, presented by the Ottoman historian Mehmed Tevlik, which practically, entered into scientific circulation in 1933, when the lands of the former Bitolya Vilayet, are already a part from Yugoslavia, Greece and Albania. Actually, this is the last historical picture of the internal borders of the province:

Table 9 – *Kazas of the Vilayet Bitolya 1933*

Vilayet	Sanjak	Kaza
Bitolya	Bitolya	Prilep, Kicevo, Ohrid, Resen, Lerin
	Korce	Korce, Kolonna, Kostur, Starovo
	Elbasan	Elbasan, Pekin, Grams, Chermenika
	Serfidje	Serfidje, Djumaya, Alason, Naslich, Greben, Kazhani
	Debar	Debar, Reka, Mat, Dolni Debar
	Elbasan	Elbasan, Gramush, Peklin.

Thus, phase № 3 ends, when the Vilayet of Bitolya does not suffer significant territorial changes. All the above can be summarized as follows: throughout its existence, Bitola Vilayet is an amalgam of different ethnic regions, causing severe tensions in the province, but also the possibility to the Ottoman rule, to keep the province in subjection, using the discord among its population. It can be stated with certainty that the internal administrative division of the province shows the typical Balkan feature of administrative fragmentation or enlargement, when the interests of central power require so. In this background, the Vilayet is just one of many examples of how internal administration is used to maintain power.

References

1. Central National Archive – Sofia
2. Ahmad F., (2010): *The Young Turks*, Hurst Company, London.
3. Aličić A., (1962–1963): *Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine*, Sarajevo, POF, XII–XIII, str. 221–234.
4. Brancoff D., (1905): *La Macedonie et sa Population Chretienne*, Paris.
5. Dakin D., (1993): *The Greek Struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki.
6. Davinson R., (2005): *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856–1876*, Agora Kitaplığı.
7. Димески Д., (1977): *Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает 1893–1903*, 1981. (*The Macedonian National Liberation Movement*), Скопје
8. Фадеева И., (2003): *Мидхат-паша. Жизнь и деятельность*, (Fadееva I., *Midhat Pasha. Life and deeds*), Москва.
9. *Илинденско-Преображенското въстание 1903*, (*Ilinden-Preobrazhenie Uprising*).
10. Йордан К., (2008): *Населението на Битолскиот вилает в навечерието на Илинденското въстание*, (Jordan K., *The population of the Vilayet of Bitolya on the eve of the Ilinden uprising*), МПР.
11. Karpat K., (1985): *Ottoman Population 1830–1914*, The University of Wisconsin Press.
12. Кънчов В., (1970): *Избрани произведения*, Том I: Битолско, Преспа и Охридско (Kanchov V., *Selected works*, Vol. I: The arias of Bitolya, Prespa and Ohrid).

13. Кънчов В., (1970): *Избрани произведения*, Том II: Македонија. Етнографија и статистика (Kanchov V., *Selected works*, Vol II: Macedonia. Ethnography and statistic), С.
14. Лабаури Д., (2008): *Болгарско национално движење во Македонија и Тракија во 1894–1908 гг.*, (Labauri D., *The Bulgarian National Movement in Macedonia and Thrace*), С.
15. *Македонија и Одринско. Мемоар на Вътрешната организација*, (Macedonia and Adrianopol Region. *Memoir of the Internal Organization*), С., 1904.
16. *Материјали за изучување на Болгарија*, (Materials for the Study of Bulgaria), Ч. II, в. 3. Бухарест, 1877.
17. Михов Н., (1915): *Населението во Турција и Бугарија*, (The Population of Turkey and Bulgaria), СББАН-КИФФО, кн. XV.
18. Ризај С., (1978): *Управно-политичке реформи во Македонија (Косовском, Битољском и Солунском вилаету 1875–1881; Government and political reform in Macedonia, in: Македонија во Источната криза 1875–1881, Скопје.*
19. Ростковски А., (1899): *Распределение жителите во Битољској вилаету по народности и вероисповеданијем*, (Distribution of the inhabitants of the Bitola Vilayet by nationality and religion). Жива старина. Вып. I–IV. Санкт-Петербург.
20. Schoroff A., (1904): *Les Reformes et la Protection des Chretiens en Turquie 1673–1904*, Paris.
21. Singleton E., (1908): *Turkey and the Balkan states, as described by great writers*, New York, Dodd, Mead and Company.
22. Скрјбин Н., (1885): *Политичка и економска сведенија за Битољскиот вилает*, (Political and economical information about the Vilayet of Bitolya), Битоля.
23. Somel S., (2011): *The A to Z of the Ottoman Empire*, Scarecrow Press.
24. Шопов А., (2001): *Бугариите во вилаетите*, (Schoroff A., *The Bulgarians in the Vilayets*).
25. Тафрова М., (2011): *Танзиматот, вилаетската реформа и бугариите*, (Tafrova M., *The Tanzimat, the Vilayet reform and the Bulgarians*), Софија.
26. *Tanzimat' tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 1 ciet, Istanbul, 1985.
27. Теплов В., (1877): *Материјали за статистику на Болгарија, Тракија и Македонија*, (Materials for the Statistic of Bulgaria, Thrace and Macedonia), Санкт-Петербург.
28. *The Cambridge History of Turkey*, Cambridge Univ. Press, 2008.
29. Токај Г., (1995): *Makedoniya Sorunu*, Istanbul.
30. Убичини А., (1877): П. Де Куртейл, *Современное состояние Османской империи*, (Ubucini A., P. Courteille, *Etat present de l'Empire Ottoman*), С. Петербургъ.

Резиме

Војин Божинов

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА БИТОЉСКОГ ВИЛАЈЕТА (МОИАСТИР)

Кључне речн: административна нодела, Битољ (Монастир), Каза, Македонија, Османско царство, санџак, вилајет

Проевропске реформе у Османском царству су имале велики значај за мултинационалну земљу Падишаха. Њихова сврха је била да се реформише султанова држава и да јој се тако пружи шанса за опстанак. Али промене су биле сувише контрадикторне, јер је један од главних задатака реформи био да се сачува моћ муслиманске елите и да се уз то задовоље неке жеље хришћана. Другим речима, велика административна реформа царства је нека врста огледала османских намера.

Најбољи пример за то је Монастпрски вилајет (Битољ). Чињеница да је регион Македоније насељен многим националностима била је добро позната на Босфору. Дакле, циљ централних османских власти је био да формирају такву врсту управне јединице која ће гарантовати муслиманску супериорност у области и катализовати тензију међу мешовитим хришћанским заједницама. Овај циљ Османлија је постигнут на идеалан начин и вилајет је преживео, упркос масовном устанку Бугара 1903.

УДК 94(497.11)''1941/1945''
94(44)''1941/1945''
94(495)''1941/1945''

Александар СТОЈАНОВИЋ, Душан Р. БАЈАГИЋ

**КОЛАБОРАЦИЈА У ОКУПИРАНОЈ ЕВРОПИ 1939–1945:
КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА
ФРАЦУСКОГ, ГРЧКОГ И СРПСКОГ ИСКУСТВА***

Анстракт: Колаборација је друштвени феномен који прати историју ратовања до дубоко у прошлост, али чија је савремена перцепција у великој мери обликована искуством Другог светског рата. Научно проучавање европског искуства сарадње са окупатором одвијало се много година у контексту хладноратовских идеолошких критика на историографију, док се морално одређивање времена овој нојави често подређивало тренутним политичким и националним интересима. Последњих двадесетак година приметан је пораст истраживачког интересовања за теме колаборације у Другом светском рату, као и значајан напредак у квалитету научне продукције носећене овом проблему. Рад представља сумаран осврт на резултате новијих историографских истраживања колаборације у Другом светском рату на простору окупиране Француске, Грчке и Србије. Настао на основу оригиналних извора из српских архива и најактуелније литературе на енглеском језику, овај рад представља прилог компаративном изучавању колаборације у Европи током Другог светског рата.

Кључне речи: окупација, колаборација, Други светски рат, вишијевска Француска, Србија, Грчка

Колаборација: историјат, правно и теоријско одређење

Под појмом „колаборација“ најчешће се подразумева сарадња домаће управе са окупатором. Ова друштвена појава прати историју ратовања до дубоко у прошлост, практично до самих почетака цивилизованог друштва. Као таква, она је постала предмет међународног и ратног права, те је однос између окупационе војске и домаће управе правно дефинисан од краја 19. века у свим значајнијим међународним конвенцијама. Историјску прекретницу перцепције колаборације као правне и моралне категорије представља Други светски рат, најмасовнији оружани сукоб у историји људског друштва, и први међународни конфликт који је имао

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развојак и положај у европској/свејској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

карактер тоталног рата: оружаног, економског, идеолошког и расног сукоба.¹ Важеће правне норме у тренутку избијања рата: Хашки правилник о обичајима ратовања на копну из 1896. и Женевска конвенција из 1929, предвиђале су сукобе много мањег обима и знатно другачије природе, па су их у условима тоталног рата 1939–1945. године често кршиле практично све зарађене стране. Као и бројне друге одредбе међународних конвенција (положај рањеника, ратних заробљеника, однос према цивилном становништву и др.) кршене су и одредбе које дефинишу сарадњу домаће управе са окупатором. На ово је превасходно утицала ратна политика нацистичке Немачке, која је, суочена са пропашћу стратегије „блицкрига“, лансирала пропагандну паролу о стварању широке антикомунистичке коалиције европских народа, тражећи код окупираних народа идеолошки сродне политичке покрете и појединце вољне за сарадњу. Тиме је пресудно утицала на то да дође до прекорачења сарадње дозвољене међународним правом – пружања техничке подршке окупатору у циљу безбедности и нормализације свакодневног живота становништва на окупираном подручју. Уместо тога, створен је систем сателитских и колаборационистичких режима, чији су се представници унустили у идеолошку, привредну и војну сарадњу са окупатором, везујући на тај начин сопствену судбину за ратни тријумф нацистичке Немачке.

Историјска наука није до данас изнедрила једну свеобухватну и широко прихватљиву дефиницију појма колаборације. Еминентни историчари, попут Питера Дејвиса или Марка Мазовера, истицали су немогућност јединственог дефинисања појма колаборације, указујући на специфичности које су примећене у истраживањима већег броја појединачних случајева. Упркос томе, многи истраживачи покушавали су да разграниче облике сарадње који се могу сматрати колаборацијом, као и да направе типологију/градацију степена недозвољене сарадње са окупатором. Основне параметре овакве категоризације чине мотивација за ступање у колаборацију и степен свеобухватности сарадње са окупатором. Тако је британски историчар Ситон Вотсон још половином 20. века разврстао колаборационисте из Другог светског рата у пет категорија: 1. личности које су из идеолошких симпатија за фашизам и нацизам или

1 До које мере су страхоте Другог светског рата утицале на промену перцепције појединих сегмената ратовања (укључујући и колаборацију), сведочи и чињеница да се овај рат одразио и на промену значења одређених лексема у српском језику, на шта је указао др Драган Алексић (D. Aleksić, „Izdajnici ili rodoljubi: Paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj istoriografiji u zemlji i emigraciji“, *Istorija 20. veka*, br. 2/2010, str. 164). Наиме, у предатном *Лексикону српских речи и израза* истакнутог лексикографа Милана Вујаклије (Београд, 1937), појам „колаборација“ (lat. *collaboratio*) има изворно значење „сарадња“, а „колаборирати“ значење „сарађивати“ и „суделовати“. Нослератна издања овог дела (Београд 1966, 1980) доносе и два нова облика са својим значењима: „колаборатор“, у значењу: „сарадник, помоћни учитељ, свештеник; у Другом светском рату сарадник фашистичког окупатора“ и „колаборационизам“, у значењу: „сарадња са фашистичким окупатором у Другом светском рату“. Ова значења остала су до данас присутна у српском језику, што се види на примеру лексеме „колаборационист“ у значењу: „онај који сарађује с непријатељем“ (Иван Клајн, Милан Шинка, *Велики речник српских речи и израза*, Нови Сад, 2006).

због личних амбиција, још пре рата ступиле у службу сила Осовине, па су зато током окупације уживале заштиту и подршку окупатора; 2. припадници националних мањина и народа неједнаких политичких права који су уместо лојалности својим државама пружили подршку Осовини (пример су Хрвати и Словаци); 3. они који за време непријатељске инвазије служе својој земљи, али се касније, уверени у ратни тријумф сила Осовине и немогућност успостављања предратног поретка, упуштају у колаборацију, сматрајући да ће фашизам/нацизам бити бољи облик владавине (Ситон Вотсон је као посебно проблематичне случајеве из ове категорије навео југословенске и грчке колаборационисте); 4. личности које се примају дужности у колаборационистичкој управи из чврстог уверења да на тај начин помажу опстанак свог народа; 5. личности које за време окупације обављају своје редовне дужности, али се настајањем револуционарног покрета отпора „прилагођавају“ новонасталој ситуацији, што може довести до прекорачења дозвољене сарадње са окупатором.² Герхард Хиршфелд (Gerhard Hirschfeld), један од истраживача који се највише бавио теоријским одређењем колаборације, стављао је акценат на политичке односе између окупатора и окупираних, формулишући две основне врсте дефиниције колаборације: „ужу“, која је подразумевала политичку и идеолошку сарадњу окупатора и (најчешће) профашистичких и ултраконзервативних делова окупираног становништва, и „ширу“, која се осим политичке и оружане сарадње са окупатором односи и на сарадњу у области привреде, културе и друштвеног живота. На трагу Хиршфелдових истраживања своју категоризацију колаборације понудио је и Питер Дејвис (Peter Davies), један од тренутно водећих научних ауторитета у области историје фашизма и историје колаборације.³ Дејвисова градација познаје шест категорија колаборације: 1. колаборацију „душом и телом“ (добровољну, идеолошки мотивисану и свеобухватну); 2. филозофију „штите“ (најчешће је реч о сарадњи у циљу ублажавања последица окупације и заштите сопственог народа или државе); 3. „условну“ колаборацију (која подразумева извесну идеолошку блискост са окупатором, али уз одбијање да се његови захтеви увек испуњавају); 4. „тактичку“ колаборацију (која је подразумевала формално прихватање колаборације уз настојање да се она у пракси избегне што је више могуће); 5. „подређи-

2 Ситон Вотсонову класификацију колаборациониста у Другом светском рату српској историографији је представио емигрантски историчар др Лазо М. Костић у својој монографији: *Армијски генерал Милан Негућ*, Мелбурн, 1976, стр. 68–69.

3 Питер Дејвис, професор Универзитета Хадерсфилд, један је од водећих истраживача идеологије и праксе фашизма, као и колаборације у Другом светском рату. У својој монографији: *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two* (Routledge, 2004) осврнуо се, између осталог, и на проблем дефинисања појма колаборације и различита искуства сарадње са окупатором у Другом светском рату. Поводом објављивања словеначког издања Дејвисове књиге, српска историчарка мр Наташа Милићевић написала је полемички текст: „Онасне везе у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату“ (*Токоси историје*, 1/2013, стр. 309–321), који представља најсвежији допринос српске историографије научној расправи на тему колаборације у Другом светском рату.

вање... ради више силе“ (колаборација из нужде и услед немогућности другог избора) и б. политику чекања (атантизам).⁴

У старијој југословенској историографији дефинисање колаборације одвијало се под идеолошким надзором и било део политичких инструментализација догађаја из Другог светског рата. Као колаборационисти бивали су означени практично сви противници партизанског покрета на простору Југославије, а међу њима се није правила никаква градација. Тако је стављан знак једнакости између Павелића, Недића, Љотића, Рупника и Михаиловића, као и између свих људи који су под њима служили током рата.⁵ За сараднике окупатора готово увек је примењиван епитет квислинга, створен по узору на норвешког политичара Видкуна Квислинга, нацисту и истакнутог колаборационисту, који је још пре почетка рата одржавао контакте са нацистичким руководством у Немачкој и прижељкивао окупацију сопствене земље.⁶ Тек су најновија истраживања колаборације, која су извршили др Драган Алексић, мр Наташа Милићевић, мр Љубинка Шкодрић и Алексаидар Стојановић, омогућила увид у изузетну сложеност феномена колаборације у окупраној Србији и скренула пажњу на постојање великог броја различитих облика и степена сарадње са окупатором.⁷

4 За детаљније образложење сваке од Дејвисових категорија колаборационизма видети: Н. Милићевић, „Опасне везе у Еврони под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату“, *Токови историје*, 1/2013, стр. 314–319.

5 Изједначавање свих сарадника окупатора на простору Југославије било је званичан став југословенске историографије до краја осамдесетих година, мада су неки аутори са том праксом наставили и до данашњег дана, и поред новооткривених историјских извора и уклањања идеолошког надзора над историјском науком. Истакнути социјалистички историчар др Милан Борковић овако је видео примену нојма „квислинг“ на југословенску историју: „Ако усвојимо да је *квислинг* – но примеру првог међу њима Норвежанина Видкуна Квислинга – сарадник окупатора коме је овај поверио администрацију запоседнуте земље под његовом контролом и у његовој служби, онда бисмо у особи Милана Недића нашли прави узор. У југословенском простору у Другом светском рату такви су још двојица – у Хрватској Анте Навелић, у Словенији Леон Рупник“ (Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb, 1985, str. 7).

6 Примену термина „квислинг“ на српске колаборационисте из Другог светског рата др Драган Алексић означао је као део идеолошког речника, са циљем да се сви сарадници окупатора представе као издајници и фашисти. Ако се прави ноређење југословенских колаборациониста са ликом и делом Видкуна Квислинга, лако се уочава да су само усташе истовремено делиле идеолошке вредности фашизма, одржавале контакте са представницима Осовине и активно прижељкивале распад и окупацију своје земље и пре рата. Међутим, у заданој историографији термин „квислинг“ (*quisling*) такође се најчешће унутребујева за онисивање политичке колаборације са окупатором, вероватно јер термин колаборација (*collaboration*) у енглеском језику подразумева најширу дефиницију нојма „сарадња“ и није везан за догађаје из Другог светског рата, као што је то ностео случај у српском језику.

7 Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002; D. Aleksić, „Robert Kronholc: jedan pogled na pitanje kvislinga“, *Istorija 20. veka*, 2/2007, str. 153–163; Д. Алексић, „Франц Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији“, *Токови историје*, 1–2/2008, стр. 301–318; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско ирањанство 1944–1950*, Београд, 2009; Ранковић Ј. Драгутин, *Свакодневни живот под окупацијом – искуство једног Београђанина 1941–1944*, приредили Милићевић Наташа и Никодијевић Душан, Београд, 2011; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд, 2009; Љ. Шкодрић, „Утицај окупационих власти на ревизију наставних програма и уџбеника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата“, *Војноисторијски гласник*, 1/2009, стр. 172–183;

У овом раду се први пут упоредно представљају искуства колаборације у Француској, Грчкој и Србији. Поштујући наметнута просторна и тематска ограничења која прате објављивање рада ове врсте, намера аутора је да се на примерима колаборациониста из ове три земље представе механизми ступања у сарадњу са окупатором, идеолошка и утилитарна позадина таквих одлука, али и да се још једном истакне (у српској историографији недовољно констатована) промењивост односа између окупатора и окупираних, те разлике у послератном третману колаборациониста широм Европе. Одабр Грчке и Француске за компарацију са српским искуством био је мотивисан могућношћу да се на бројним примерима покажу елементи друштвеног развоја који утичу на колаборацију током окупације. Тако су нпр. Србија и Грчка делиле сличне државно-правне традиције, патријархални дух становништва и економску неразвијеност, и обе су у годинама пре рата биле под диктаторском влашћу. Француска је изабрана као прва држава у којој је успостављена институционална колаборација са домаћом владом на челу, а која је покушавала да води и донекле самосталну политику на унутрашњем плану. Искуство француске колаборације моменатално се одразило и на окупирани Балкан; посебно је колаборационистичка штампа покушавала да од генерала Неђића „направи“ маршала Петена, а у пропаганди су често повлачене паралеле неуспешног искуства либералне демократије у међуратној Француској и Југославији, са циљем да се оправда ауторитарни колаборационистички режим. Такође, дубока идеолошка и политичка подељеност француског предратног друштва, као и негативно парламентарно искуство у последњој деценији пре рата сродни су са политичком ситуацијом у последњим годинама Краљевине Југославије, што се у оба случаја одразило на способност адекватног вођења рата и утицало на природу колаборације која је успостављена.

Политички наметнутих послератних перцепција колаборације у Француској, Грчкој и Србији

Послератни развој Европе императивно је наметнуо одређивање владајућих политичких структура према феномену сарадње са окупатором већ у првим данима након тријумфа над фашизмом и нациз-

Љ. Шкодрић, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944“, *Ослобођење Београда 1944. године* (зборник радова, ур. др Александар Животић), Београд, 2010, стр. 82–94; Љ. Шкодрић, „Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 1/2011, стр. 151–162; А. Стојаповић, „Пројекат индустријализације земље по Српском цивилном/културном плану (1942–1944)“, *Токови историје*, 3/2010, стр. 55–73; А. Стојановић, „Srpski civilni/kulturni plan: geneza i prilog proučavanju“, *Istorija 20. veka*, 1/2012, стр. 89–109; *Srpski civilizni-kulturni plan vlade Milana Nedića* (приредио Александар Стојановић), Београд, 2012; А. Стојановић, „Planning a social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia“, *Токови историје*, 1/2013, стр. 135–152; А. Стојаповић, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945“, *Трибуна: из изражавања младих сарадника ИНИС-а* (зборник радова, ур. др Зоран Јањетовић), Београд, 2013.

мом. Будући да су се готово све европске државе после 1945. године развијале баштинећи антифашистичку традицију и вредности, требало је адекватно морално осудити оне који су сарађивали са фашистичким окупатором, при том водећи рачуна да се тим осудама посредно не угрозе неке од државних и националних традиција. Француско искуство веома је илустративно у том смислу: када је Национални савет отпора 25. августа 1944. затражио од генерала Де Гола да се обрати окупљеном народу и објави поновно успостављање републике, он је то одбио изговарајући речи: „Република никада није престала да постоји. Виши је увек био и заувек ће остати ништаван!“⁸ Ова изјава великог француског војсковође и државника утрла је пут конструисаном колективном сећању према коме су сви Французи, изузев неколицине колаборациониста и издајника, били активни учесници отпора за време рата. Овај национални мит, који је пратила и негација одговорности за холокауст француских Јевреја, одржао се у јавности све до 1995. године, мада су историографска истраживања већ почетком седамдесетих година јасно показала стварни сентимент већине Француза током окупације.⁹ Грчки случај знатно је компликованији: покрет отпора најзаслужији за ослобођење земље јесте Грчка народноослободилачка армија (ЕЛАС) која је била под политичком контролом левичарског ЕАМ-а (Народноослободилачког фронта, на челу са Комунистичком партијом Грчке). Овај покрет био је још за време трајања окупације у сукобу са Националним грчким републиканским савезом (ЕДЕС), другим по снази, републиканским али антикомунистичким покретом отпора. У политичка

8 Наведено према: Julian Jackson, „The Republic and Vichy“, *The French Republic: History, Values, Debates* (eds: E. Berenson, V. Duclert, C. Prochasson), Cornell University Press, 2011, p. 65.

9 Недуго по ослобођењу Француске формулисан је званичан став деголовске администрације у односу на колаборацију. Према њему, Виши је био марионетска држава под фактичком контролом нацистичке Немачке: он није био француски. Средином десетих година нублициста Роберт Арон, иначе близак сарадник генерала Де Гола, објавио је књигу *Histoire de Vichy* у којој је нукушао да делимично рехабилитује вишијевски режим, стварајући контраст државног живота (као натриоте) и Лавала (као фашисте и издајника). Ову слику о „добром“ и „лошем“ Вишију убедљиво је распршио Роберт Пекстон који је доказао да су све групе унутар режима сарађивале са Немцима, да је свега око 2% одраслих Француза било активно укључено у покрете отпора, као и да је Виши и те како водио самосталну политику у нојединим сферама државног живота (Robert Paxton, *Vichy France*, New York, 1972). Пекстон је био међу онима који су доказали да је Виши самоиницијативно увео расне законе још у октобру 1940. године, као и да се потом укључио у решавање тзв. „јеврејског нитања“ у сарадњи са нацистом Адолфом Ајхманом. До краја 1940. у вишијевској Француској било је интернирано око 40.000 људи, од чега преко 70% Јевреја (*The Holocaust Encyclopedia*, ed. by: Walter Laqueur, Yale University Press, 2001, p. 217). Према релевантним проценама, чак око 90.000 француских Јевреја (као и Јевреја-избеглица који су се затекли у Француској) страдало је у логорима смрти, највише у Аушвицу (*The Historical Dictionary of Holocaust*, ed. by: Jack R. Fischel, The Scarcrow Press, 2010, pp. 84–85). Политички врх Француске негирао је одговорност Француза за ове догађаје дуги низ година. У фебруару 1993. француски парламент је донео одлуку о проглашавању 16. јула за Дан сећања на Јевреје и друге жртве расних закона Вишија, а тек 1995. један француски председник (Жак Ширак) формално је признао одговорност Француза за страдање Јевреја током окупације 1940–1944. године (Julian Jackson, „The Republic and Vichy“, *The French Republic: History, Values, Debates* (eds: E. Berenson, V. Duclert, C. Prochasson), Cornell University Press, 2011, p. 66).

струјања у Грчкој умешале су се и велике силе: поделом интересних сфера између Британије и Совјетског Савеза Грчка је требало да се нађе у зони британског утицаја. Черчил није желео да у Грчкој допусти социјалистичку револуцију као у Југославији и наредио је британским снагама и администрацији на Балкану јасно пружање подршке конзервативним снагама у земљи. Након краћег оружаног сукоба, Британци су разоружали ЕЛАС и ушли у политички савез са представницима некомунистичких покрета отпора, од којих су многи током рата били активно укључени у неке од видова колаборације. Иако је сарадња са окупатором доживела моралну осуду и презир већине Грка, многи колаборационисти су прошли некажњено или су, уз помоћ Британаца, чак дошли до високих позиција у државним властима. Један од првих послератних грчких премијера, генерал Пластирас је био принуђен да се повуче након што је откривено писмо у којем се окупатору нудио за председника колаборационистичке владе, а министар Наполеон Зервас (ратни вођа ЕДЕС-а) поднео је оставку 1947. када се његово име довело у везу са немачким официрима на процесу у Нирнбергу.¹⁰ Грађански ратови и диктатуре који су се смењивали у Грчкој све до средине седамдесетих година били су обележени идеолошким конфликтом левице и деснице, у коме је колаборација у Другом светском рату постала ствар од маргиналног значаја иако је свакодневно коришћена у политичкој пропаганди.¹¹ У социјалистичкој Југославији револуција извршена у рату такође је била отежавајући фактор у процесу реалног сагледавања колаборације. Још у револуционарном заносу, нове власти су искористиле прилику да своје идеолошке противнике означе за колаборационисте и у правном и моралном смислу их изједначе са правим издајницима и ратним злочинцима попут усташког покрета. Овако успостављен тренд трајао је практично до распада земље, мада одређени левичарски кругови у републикама бивше Југославије и даље негују такву перцепцију Другог светског рата.

10 Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press, 1993, pp. 373–374.

11 Више о узроцима и природи врло сложених политичких сукоба у послератној Грчкој у: Ричард Ц. Кремнтон, *Балкан после Другој светској рата*, Београд, 2003, стр. 129–154 и 283–303; Dennis P. Hupchick, *The Balkans: from Constantinople to Communism*, Palgrave Macmillan, 2004, pp. 388–398. Као последица оваквог стања многи ратни злочинци, како из редова окупатора тако и његових сарадника, остали су некажњени за своја злодела. Са друге стране, грчки комунисти нокушавали су да се представе као једина морално исправна патриотска снага у целом рату и жртва спрете колаборациониста и великих сила: „Грчка је једина земља у победничком табору у којој фашистички сарадници окупатора, квислинзи и издајници поново гуше демократију. Покрет отпора је подвргнут свеопштем терористичком прогањању. Стотине су убијене и бивају убијене. Десетине хиљада су у затвору. Стотине хиљада су изложене прогонима.“ (Проглас Централног комитета Комунистичке партије Грчке из 1945. године, наведено према: Ричард Клог, *Историја Грчке нове доба*, Београд, 2000, стр. 141).

*Историјат колораације током Другој светској рати на простору
Француске, Грчке и Србије*

Окупацији већег дела Европе претходили су брзи и изузетно уверљиви ратни тријумфи нацистичке Немачке током прве две године рата.¹² Након лаког заузимања Пољске (чему је знатно допринело и држање Совјетског Савеза), уследио је период од готово пола године у коме није било значајнијих војних операција, па су европски медији подругљиво назвали овај конфликт „Phoney war“ и „Sitzkrieg“ („лажни рат“ и „седећи рат“). Ипак, до отржењења јавности је дошло већ у априлу 1940. када је Немачка напала и без већих тешкоћа освојила Данску и Норвешку, да би током маја исте године извршила велику инвазију на Француску, Холандију и Белгију. Париз је пао 14. јуна, а Француска капитулпала осам дана касније.¹³ Пораз велике француске армије ојачане британским експедиционим корпусом након свега 40 дана отпора изазвао је шок и неверицу широм света. Овим поразом уздрмани су сами темељи француске државе и друштва: након срамног војног пораза, премијер Рејно (Paul Reynaud) поднео је оставку, а председник републике Лебрен (Albert Lebrun) именоввао је 84-годишњег Филипа Петена (Philippe Pétain), ратног хероја Првог светског рата и победника Верденске битке, за новог председника владе. Више од половине земље окупирале су немачка и италијанска војска, док је област Алзаса и Лорене са градом Стразбуром припојена Немачкој. Преостали део територије проглашен је тзв. „слободном зоном“ са административним седиштем у бањи Виши (Vichy) у централној Француској.¹⁴ Парламент Треће републике последњи пут се састао 10. јула 1940. године у Вишију, када је убедљивом већином изгласао давање апсолутне власти у земљи маршалу Петену, коме је истом приликом поверена и израда новог устава.¹⁵ На тај начин извршена је мирна и легална транзиција државног ауторитета са предратних на власти под окупацијом.

Случајеви Грчке и Србије далеко су компликованији са правног становишта. Грчку је у октобру 1940. напала Мусолинијева Италија. Након

12 Више о њима у: P. Kalvokarezi, G. Vint, *Totalni rat*, Beograd, 1987, str. 91–115; Antony Beevor, *The Second World War*, London, 2012, pp. 22–121.

13 За детаљније уознавање са ратним операцијама које су довеле до пада Француске у јуну 1940. године видети: Martin Marix Evans, *The Fall of France: Act with Daring*, Osprey Military, 2000.

14 Осим тога, Италија је анектирала око 40 км француске територије дуж њене границе. Француској је Хитлер 1940. године дао привид самосталности: она је задржала своју велику колонијалну империју, имала је право да држи армију до 100.000 војника и обавезу да демобилише флоту. Као што је Кармен Калил приметила у својој књизи, Хитлерова наређења за окупацију Француске имала су „изглед благости у то време“, али су носатрана са дистанце била „крвонијски аранжман, у коме је Француска била подељена, али јој је дат умирујући привид суверенитета“ (Carmen Callil, *Bad Faith: Forgotten History of Family, Fatherland and Vichy France*, Vintage Books New York, ebook edition).

15 Гласање је одржано у просторијама „Гранд Казина“ у напетом и мучној атмосфери. Чак 569 посланика и сенатора гласало је за, а свега 80 против (тзв. „вишијевских 80“, на челу са Леоном Блумом). Иако генерал Де Гол није признавао легитимитет Петеновог режима, он је формално-правно добијен управо овим гласањем.

скромних почетних успеха, Италијани су низали пораз за поразом и били одбачени на територију Албаније. Хитлер, који није желео отварање још једног фронта усред припрема за напад на Совјетски Савез, морао је да спасава част свог савезника и најавио је операције за пролеће 1941. Истовремено, вршен је огроман притисак на југословенске власти (кнеза-намесника Павла Карађорђевића и владу Цветковић–Мачек) да нануште политику ратне неутралности и стану на страну Осовине. Након нуча 27. марта било је сасвим јасно да већина Југословена није на страни фашистичке коалиције, па је Хитлер наредио истовремени напад на Југославију и Грчку 6. априла 1941. Југославија се распала већ током прве недеље рата, проглашењем Независне Државе Хрватске и инсистирањем словеначког бана Натлачена да се обуставе операције на територији Словеније. Формална капитулација уследила је 17. априла, а Грци су издржали до краја месеца (Атина се формално предала 27. априла). Краљ Петар II и југословенска влада нанустили су земљу и, премда је потписана војна капитулација, наставили су учешће у рату на страни антифашизма; исто је учинио и грчки краљ Ђорђе и његова влада. На умањеној територији окупране Србије формрана је, под стриктним надзором немачке војске, прва колаборационистичка управа: Савет комесара на челу са Миланом Аћимовићем. У Грчкој су Немци, крајем априла 1941. године, успоставили владу генерала Георгиоса Цолакоглуа (Γεώργιος Τσολάκογλου), човека за кога постоје озбиљне индиције да је био прогермански и дефетистички расположен и пре рата.¹⁶ За разлику од Француске, чији је парламент пренео власт у земљи на маршала Петена и тиме му дао легитимитет, српски и грчки колаборационисти нису имали легитимитет: уместо у политичкој вољи народа извориште њихове власти било је везано за окупатора и његове ратне интересе.¹⁷

16 Након напада Мусолинија на Грчку и успешног одбијања инвазије, генерал Метаксас (који је био и председник грчке владе) улагао је огромне напоре да сречи Хитлеру интервенцију на Балкану, молећи за посредовање и нудећи у име Грка тзв. „благонаклону неутралност“ према Осовини у рату. Када је постало извесно да ће ове иницијативе пропасти, у једну ратних припрема краљ Ђорђе је био приморан да отпусти неколико старијих генерала који су се наонашали дефетистички. Генерал Цолакоглу, који је био постављен за команданта грчке Треће армијске области (Тракија и Македонија), био је изузетно близак са неколицином отпуштених генерала. Према извештајима немачког конзула из Солуна, Цолакоглу је још средином марта покушао да посредује у окончањима ратних дејстава против Италијана у Албанији. Није се истакао ни у заустављању немачке инвазије у априлу: стишњен између Италијана, Албанаца и надоласећих немачких дивизија, он се самоиницијативно предао фелдамршалу Листу 21. априла 1941. године. Именован је за председника владе још пре пада Атине и у тренутку када је део грчких и британских снага и даље дружао отпор у области Пелопонеза. Више о Цолакоглуовом дефетизму и околностима доласка на власт у: Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press, 1993, pp. 16–22.

17 Неки од српских историчара у емиграцији (који су током рата и сами били колаборационисти) покушали су да релативизују питање недостатка легитимитета домаће управе у Србији, изговарајући се изванредно тешким условима у којима се српски народ нашао 1941. године, али и износећи неистине, историјске конструкције и малициозна тумачења. Тако је нпр. др Ђоко Слијенчевић навео да је иницијатива за стварање Савета комесара дошла од српских политичара који су се сами договорили о циљевима и персоналном саставу домаће управе и о томе

Однос окупатора према домаћем становништву и управи мењао се током Другог светског рата, углавном као последица промена ратне среће нацистичке Немачке. Први месеци колаборационистичке управе у Француској, Грчкој и Србији протекли су у техничкој сарадњи са окупатором, најчешће у границама дозвољеним међународним правом. У Грчкој и Србији окупатор је имао јасне приоритете: безбедност својих трупа и неметану економску експлоатацију земље, којима је подређивао све друге сегменте управе и свакодневног живота становништва. Однос према окупационим владама често је зависио и од личних симпатија високих функционера нацистичког руководства: Хитлер је у почетку поштовао Грке и ценио њихов успешан отпор Мусолинију, док је значајан део окупационих функционера имао велико поштовање за грчку културу и историју. Са распламсавањем устанка у Грчкој све се променило и немачким војницима издато је наређење да у сваком становнику виде потенцијалног непријатеља.¹⁸ Са друге стране, Срби су, делом због Хитлерове србофобије, а делом и због пуча 27. марта, од самог почетка окупације били означени као издајници и превртљивци, те се од окупационих снага тражило да са народом поступају строго.¹⁹ Бројни официри некадашње аустроугарске војске користили су окупацију Србије да се освете за поразе из Првог светског рата, а ретки су били они који су, понут аристократе и балканолога барона фон Рајсвица (Johann Albrecht Freiherr von Reischwitz), симпатисали Србе и покушавали

обавестили Немце, што у светлу тадашњег војног и политичког стања у Србији и Европи делује крајње невероватно. Исти аутор отишао је корак даље приказујући околности настанка владе Милана Недића: према њему, Недић „није ни желео ни хтео да постане оно што је силом прилика постао“, а на функцију председника владе „није постављен од стране Немаца... него је за то изабран и умољен од 300 најугледнијих београдских грађана“. Алудирајући на депутације које су носиле генерала Недића током августа 1941. (о чијем саставу, сврси и намерама нема довољно поузданих података, будући да је о њима највише писао Станислав Краков, чије је дело *Генерал Милан Недић, I–II*, нуно историјских фалсификата), Слијенчевић уводи извесну категорију изборности и легитимитета у настанак и рад владе Милана Недића, правдајући тиме његово поступање током окупације (Д. Слијерчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1970, str. 298–299; 302–307).

- 18 Више о томе: G. Best, *Humanity in Warfare*, London, 1980, pp. 166–200; M. Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press, 1993, p. 167.
- 19 И у српском и у грчком случају однос окупатора био је оптерећен негативним стереотипима о балканским народима и њиховом начину живота. Тако је нпр. у „Обавештењу командног штаба Команданта Србије од 16. септембра 1941. командама и установама Вермахта о развоју оружано-г устанка и формацији четничких и партизанских јединица на територији Србије“ истакнуто да „Познати бандитизам на Балкану представља уобичајну ствар која тамо влада већ десетинама година“ (*Зборник НОР-а*, XII-1, стр. 401). Истог дана када је објављено ово обавештење ступила је на снагу одлука немачке Врховне команде према којој је за сваког убијеног Немца стрељано 100, а за рањеног 50 становника Србије. У наређењу које је потписао фелдмаршал Кајтел, а које је издато у главном стану вође Рајха, стоји и следеће: „Да би се немаци угушили у зачетку, морају се при првој нојави без одлагања применити најоштрије мере, да се на тај начин спроведе ауторитет окупационе силе и спречи даље ширење. При томе имати у виду да један човечији живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се застрашујуће дејство може постићи само необичном свирепашћу. Као одмазда за живот једног немачког војника мора се у тим случајевима узети као опште правило, да одговара смртна казна 50–100 комуниста. Начин извршења казне мора још појачати застрашујући ефекат“ (*Зборник НОР-а*, I-1, стр. 431–432).

да их узму у заштиту.²⁰ Истраживања спровођена током више деценија недвосмислено су показала да је однос окупатора према домаћој управи у Грчкој и Србији био прожет неповерењем и ниподаштавањем.²¹ У веома сложеним окупационим апаратима у којима су се преплитале надлежности различитих војних, обавештајних, дипломатских и привредних органа власти, увек су постојали референти за надзор рада домаће управе на свим нивоима, почев од општинске и локалне самоуправе до националне владе. Колаборационистичке владе у Грчкој и Србији биле су *de facto* лишене могућности доношења било каквих политичких одлука без претходног одобрења окупатора. Новија истраживања су такође показала да је овај процес узимао маха са протоком времена и погоршавањем ратне ситуације за Немачку. Тако је у Србији Савет комесара био састављен практично по концентративном принципу, уз одсуство јачих политичких фигура из предратног периода, изузев можда председника Савета Милана Аћимовића. У Грчкој је Цолакоглуова влада била састављена од шесторице генерала, неколицине конзервативних полуинтелектуалаца и политичара нижег ранга.²² У обе земље најистакнутији предратни политичари (који су остали у земљи) одбили су колаборацију, што је учинила и црква, која је уживала велики морални ауторитет у народу.²³ Политичке вође које су

- 20 Барон фон Рајсвиц, доктор наука и мајор немачке војске, одлично је познавао историју Балкана, будући да се пре рата научно бавио овим простором. Током окупације покушавао је да заштити Србе од недолучног понашања немачких војника, о чему сведоче сећања академика Дејана Медаковића, који је у то време био приравник у Музеју кнеза Навла и често је долазио у контакт са Рајсвицом (Дејан Медаковић, *Ефемерис*, књ. II, Београд, 1991). Такође, немачки барон се истакао организовањем и учешћем у преносу моштију српских светитеља из фрушкогорских манастира (под контролом НДХ) у Београд (А. Стојановић, „Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију“, *Токони историје*, 1/2012, стр. 69–86).
- 21 У том погледу врло је илустративан рад: Љ. Шкодрић, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944“, *Ослобођење Београда 1944. године* (зборник радова, ур. Александар Животић), Београд, 2010, стр. 82–94.
- 22 Ниједан од шесторице генерала из Цолакоглуове владе није се истицао значајнијим искуством, а међу цивилним министрима највише је било германфила и оних који су имали личне (нопут др Логотеропулоса, потоњег премијера) или пословне везе са Немцима. Угледни Грци махом су презирали колаборацију и изонштавали сараднике окупатора из друштва: Цолакоглуовог министра Нлатона Хацимихалиса напустила је сунруга, згађена његовом политичком и привредном сарадњом са окупаторима, док је породица Мелине Меркури престала да комуницира са њеним стрицем Јоргосом, кога је генерал Ралис ноставио на чело Грчке банке (М. Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press, 1993, p. 19; Melina Merkuri, *Rodena kao Grkinja*, Београд, 2010, стр. 54).
- 23 Због свог отворено исказаног антифашистичког сентимента и подршке пучу од 27. марта патријарх српски Гаврило (Дожић) провео је практично цео рат у интернацији (више о његовој улози у догађајима од 27. марта и судбини током окупације у: Радмила Радић, *Животи у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*, Београд, 2006, стр. 214–295). Окупатор се надао да ће моћи да, на овај начин обезглављену, Српску православну цркву контролише и подвргне својим интересима, али су му се на том нуту иснречили Свети архијерејски синод СЦЦ и митрополит скопски Јосиф, који је током окупације неформално вретео руковођење црквом. Српски колаборационисти, а готово уредседник владе Милан Неђић, константно су вршили притисак на црквени врх да се изјасни против устанка и јавно подржи наноре окупатора и колаборациониста (Архив Светог архијерејског синода СЦЦ, Записник св. арх. сабора одржаног 1947. године,

биле идеолошки најближе окупатору нису добиле значајнију власт, иако је било случајева да су се сами нудили за сарадњу, јер нису уживали углед у народу. Немци су сматрали да би форспрање оваквих личности додатно дестабилизovalo стање на окупираним територијама и сарадњи са њима окренули су се тек у условима разбукталих устанака на Балкапу и војних пораза на светским ратиштима. Због тога су и малобројни грчки нацисти и српски Збор и најекстремнији француски десничари били маргинализовани у домаћој управи на почетку окупације.

Део српских колаборациониста, махом чланова Савета комесара, делио је илузије да ће се окупатор придржавати међународног права и дозволити домаћим управама да раде за добробит својих народа, не угрожавајући немачке ратне интересе.²⁴ Хладно отрeжњење уследило је већ након неколико месеци, када је окупатор, након избијања устанка, ултимативно захтевао од домаће управе да се и оружано и идеолошки супротстави устаницима, као и да низом уступака на рачун интереса сопствене заједнице допринесе ратним напорима Осовине.²⁵ У све три земље компа-

документ у поседу др Радмиле Радић). Након неуспешних састанака са Синодом, Недић је чак претио одговорношћу српским архиепископима, али су се они оглушили на његове захтеве. Током окупације било је случајева да појединци из редова СНЦ (посебно они блиски Збору и тзв. „богомољачком покрету“) подрже неке од колаборационистичких иницијатива, попут Анела српском народу или учествовања у идеолошкој антикомунистичкој индоктринацији омладине, али ниједно званично тело цркве није пружило подршку сарадницима окупатора. Грчка црква такође је одбила колаборацију већ у првим данима: архиепископ атински Хризантос је одбио да прими заклетву Цолакоглуове владе, стављајући јасно до знања да велики морални ауторитет, који је грчка црква мукотрпно очувала чак и током османске епохе, не намерава да уруши. Након бројних притисака окупатора и истакнутих колаборациониста он се новукао са чела цркве, али је његов наследник архиепископ Дамаскин био још истрајнији у одбијању сарадње. Он се чак јавно усprotивио прогону грчких Јевреја, а након повлачења окупатора постао је регент и (у једном кратком периоду) премијер Грчке.

- 24 Међу овакве сараднике окупатора могу се сврстати др Гојко Грђић, комесар за цене и наднице у Савету комесара Милана Аћимовића, и први министар просвете у Недићевој влади проф. др Милош Тривунац. Школовани у Немачкој и са извесним професионалним угледом који су уживали у тој земљи (Тривунац је био дописни члан Немачке академије наука и један од водећих европских германиста, Грђић је у време окупације био један од најнерсективнијих југословенских економиста и статистичара) они су покушали да се ставе у службу народних интереса, радећи према високом стручним мерилима под надзором окупатора у својим ресорима. И један и други доживели су разочарање: на Грђића је константно вршен притисак да политику нормирања цена и надница води у складу са интересима окупатора, а не становништва окупиране Србије, док је од Тривунца захтевано да фашизира српску просвету, спроводе идеолошки прогон либералних професора и ученика и практично укине аутономију Универзитета. Оставка коју је др Гојко Грђић поднео у августу 1941. године једно је од најзначајнијих сведочанстава о односу окупатора према оним личностима које су у колаборацију ступиле из часних и стручних побуда (Архив Србије (АС), фонд: Комесаријат за цене и наднице (Г-6), фасцикла 24). За више информација о односу др Милоша Тривунца са окупатором и функционисању Министарства просвете у влади Милана Недића видети: А. Стојановић, „Научник и политика: академик Милош Тривунац (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma“, *Desničini susreti 2012.: Intelektualci i rat* (ur.: Ђ. Roksandić, I. Cvijović Javorina), Zagreb, 2013, str. 163–176; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина инстинкције под окупацијом*, Београд, 2009.
- 25 На формалан над Савета комесара пресудно је утицала немогућност да се са настојећим оружаним снагама (Жаидармерија) сунротстави нарастајућем устанку у земљи, али и чињеница да нису сви комесари били вољни да се укључе у идеолошки рат на страни окупатора. Због тога је, оставкама комесара чланова Збора, изазван пад комесарске управе, коју је заменила влада

ративно посматране у овом раду могуће је пратити процес промене колаборационистичких гарнитура, које су временом постајале идеолошки све ближе нацизму-фашизму и које су све мање радиле за добробит сопственог становништва, а све више у корист ратних циљева Немачке. У Грчкој је Цолакоглуа на месту председника владе у новембру 1942. заменио др Константин Логотеропулос (Κωνσταντίνος Ι. Λογοθερόπουλος), германofil и немачки ђак, који је био ожењен нећакном немачког фелдмаршала Вилхелма Листа.²⁶ Логотеропулос је већ у априлу 1943. године и сам био припућен да нанусти чело владе, на коме га је наследио генерал Јоанис Ралис (Ιωάννης Δ. Ράλλης). Генерал Ралис и српски генерал Милан Недић постављени су на чело колаборационистичке управе са примарним циљем да сузбију устанак у земљи; њихов лични ауторитет и породични углед требало је да утичу на пацификацију стања, а били су и широко експлоатисани у окупаторској пропаганди.²⁷ И Ралис и Недић временом су имали све већи број министара и других високих државних чиновника из редова профашистички оријентисаних политичара; и један и други морали су да формирају иидоктриниране колаборационистичке оружане одреде који су се борили превасходно против комунистичких покрета отпора. Временом, у Србији је све већи утицај остваривала група профашистички оријентисаних германoфила који су развијали личне везе са челницима окупационог система и његових безбедносних органа. Међу њима се истичу безбедносни функционери Драгомир Драги Јовановић (са сарадницима) и Танасије Таса Динић, група екстремних десничара окупљених у Министарству просвете и вера (на челу са министром Велибором Јонићем и његовим помоћником Владимиром Велмар-Јанковићем), као и неколицина истакнутих чланова покрета Збор (Милосав Васиљевић, Михајло Олћан, др Димитрије Најда-

Милана Недића. Састав Недићеве владе недвосмислено указује на снажан антикомунистички и конзервативни карактер политике која је имала да се води од јесени 1941. године. Иако сложиа на основним идеолошким становиштима, ова влада била је изузетно склона интригама, јер се састојала од три групе министара и високих чиновника чији су међусобни односи били лоши већ дужи низ година: збораша, Аћимовићеве групе (састављене од некадашњих сарадника др Милана Стојадиновића и њима блиских германoфила) и тзв. „недићеваца“ (групе генерала-министра и неколицине цивилних функционера који су се, понут министра просвете Јонића, због слабости своје политичке нозиције приклонили председнику владе). Сви они су, преко личних веза са функционерима из редова окупатора, покушавали да нојачају сопствену политичку позицију и истисну ривалске груне из владе.

- 26 Промену председника грчке колаборационистичке владе изазвало је (као и у Србији) разбуктавање устанка и окупаторова потреба за идеолошки сродно нозиционираном домаћом унравом.
- 27 Генерал Ралис је потицао из једне од најугледнијих и најутицајнијих грчких породица: његов отац Димитрис је био председник владе у чак пет наврата у периоду од 1897. до 1921. године, а деда Георгиос министар и државни тужилац. Ралис је био најугледнија личност која је ступила у сарадњу са окупатором у Грчкој. У процесу изградње култа Милана Недића у окупираној Србији потенцирало се његово ратно јунаштво и патриотско нојртвовање, као и углед његове породице (Недићев рођени брат Милутин-Мића такође је био генерал и у младости члан „Црне руке“, а цела породица баштинила је традицију браће Недића који су храбро погинули у бици код Чокешине 1804. током Нрвог српског устанка). За увнд у колаборационистичку перцепцију историјске улоге породице Недић видети: Нетар Мартиновић-Бајица, *Милан Недић*, Београд, 2003 (прво издање: Чикаго, 1956), стр. 20–26.

новић и други) који су били најактивнији у областима привреде, колаборационистичких оружаних снага и идеолошке пропагаиде.

У Француској је промена колаборационистичких структура имала исту динамику као и у Србији и Грчкој, али је била праћена низом специфичности. Идеолошки хетероген, вишијевски режим се састојао од већег броја политичких група, међу којима су се истицали следбеници Шарла Мораса (чланови и симпатизери Француске акције), више група католичких конзервативаца, вође сицидикалних и омладинских организација, француски фашисти и група *йерсоналистиа*, следбеника филозофа Еманиела Мунијеа (Emmanuel Mounier). У котеријским условима политичког рада карактеристичним за бројне хотеле бање Виши значајан утицај остваривала је и неформална група личних саветника и пријатеља маршала Петена, на челу са његовим лекаром и личним секретаром др Менетрелом (Ménétreel). Досадашња истраживања вишијевске владе указују на четири фазе њеног колаборационистичког деловања:²⁸ прву фазу, од јула до децембра 1940. године, обележио је политички утицај Пјера Лавала (Pierre Laval) на спољном плану (преговори са Немачком) и покушај унутрашње националне и културне револуције под утицајем Морасових следбеника.²⁹ У том првом периоду утицај француских фашиста је био знатно мањи него касније, јер су Марсел Деа (Marcel Deat, вођа француских добровољаца на Источном фронту) и Лисјен Ребате (Lucien Rebatet) из Вишија отишли у Париз под немачком окупацијом,³⁰ а идеја о формирању јединствене профашистичке омладинске организације потиспута је у циљу стварања више омладинских организација под утицајем Католичке цркве. Друга фаза, која је трајала од краја 1940. до априла 1942. обележена је успоном адмирала Дарлана (Jean Louis Xavier François Darlan) и неколицине

28 Julian Jackson, „The Republic and Vichy“, *The French Republic: History, Values, Debates* (eds: E. Berenson, V. Duclert, C. Prochasson), Cornell University Press, 2011, p. 69–70.

29 Француска акција била је ултраконзервативна монархистичка политичка организација, која се залагала за преуређење Француске на сталешком нринцину, у циљу стварања тзв. „органске државе“. За бољи увид у политичке идеје Мораса и његових следбеника видети: Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd, 1990, str. 39–152; Peter Davies, *Extreme Right in France, 1789 to Present: From de Maistre to Le Pen*, Routledge, 2002, pp. 79–120. Евронска историографија није јединствена у ставу да ли је идеологија вишијевског режима била фашистичка или не: док Ернст Нолте сматра Француску акцију и њену идеологију (а тиме индиректно и идеологију Вишија) фашистичком, Стеили Нејн, један од водећих истраживача у области компаративне историје фашизма и ауторитарних режима, сматра да је Виши био „дистинктивно десничарски и ауторитаран, али никада фашистички“ (Stanley G. Payne, *Fascism: Comparison and Definition*, Wisconsin Univeristy Press, 1980, p. 137).

30 Иако је Нетен био оличење конзерватизма и уживао приличне симпатије француских десничара, било је и оних који су сматрали да он није довољно десничар и да се са његовим режимом заправо пронашта историјска шанса да Француска доживи нацистичку револуцију и трајно промени свој политички развој. Деа, Ребате, као и Нјер Лавал након отпуштања из владе, били су међу онима за које је Нетен често био „деголиста“, међу тзв. нариским „ултрасима“. Они су у окупираном Наризу уживали подршку и наклоност немачког амбасадора Ота Абеца (Otto Abetz), са којим су ковали планове о национал-социјалистичкој револуцији у Француској и стварању једнонартијског система са нацистичком странком на челу (Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, Penguin Books, 2009, pp. 416–425).

младих бирократа из његовог окружења.³¹ Уверени у неминовност ратног тријумфа Осовине, они су покушавали да уреде и модернизују Француску према мерилима Хитлерове „Нове Европе“, надајући се да ће ова држава и у таквом систему моћи да има извештан утицај. Значајну улогу имали су и министар унутрашњих дела Пјер Пише (Pierre Pucheu) и шеф пропагандног одељења Пол Марион (Paul Marion), обојица чланови фашистичке Француске народне партије (PPF). Они су покушали да вишијевски режим учине већински фашистичким, али у томе нису успели због превлађујућег утицаја нефашистичких (национално-конзервативних) група у Вишију. Трећа фаза колаборације, од априла 1942. до краја 1943. године, одвијала се под појачаним притиском Немачке. Ратни порази које су нацисти доживели у Совјетском Савезу и пропаст првобитне стратегије брзог рата на истоку одиграли су кључну улогу у редефинисању односа између Немачке и колаборациониста (мада су исте околности утицале и на промену немачког односа са савезницима и сателитским државама). У овој етапи колаборације на политичку сцену поново је избио Лавал, почело је регрутовање Француза за Службу обавезног рада, интензивирао је прогон француских Јевреја и значајно су повећане мере репресије према припадницима и симпатизерима покрета отпора. У последњој фази колаборације у Француској, од децембра 1943. до ослобођења у августу 1944, најзначајнију улогу имали су Лавал и „ултраси“ из Париза, најекстремнији француски десничари: Деа, Филип Анрио (Philippe Henriot) и Жозеф Дарнан (Joseph Darnand). Последњих месеци колаборације вишијевска Француска постала је полицијска држава терора у којој су се државни органи и фашистичке паравојне снаге свакодневно бавили прогоном чланова и симпатизера покрета отпора, неретко малтретрајући и недужно цивилно становништво.

„Национална револуција“: Идеологија колаборационистичких режима и њихови друштвено-политички пројекти за преображај друштва

Војни слом и окупација у условима тоталног рата отварају су могућност (и у извесној мери стварали принуду) за промену политичког и економског уређења окупране земље. На размере оваквих друштвено-политичких трансформација значајно су утицале и политичке прилике у земљи пре окупације, што се јасно увиђа када се упореде случајеви Данске са нпр. Француском или Србијом. Компаративно изучавање политич-

31 Главни „немачки човек“ у Вишију био је Пјер Лавал, који је осим идеолошке блискости са нацистима био и највреднији инструмент њиховог утицаја на француску колаборационистичку владу. Управо из жеље да смањи утицај нациста и што самосталније управља Француском (уз поштовање реалних ограничења наметнутих Уговором о примирју) Нетен је у децембру 1940. отпустио Лавала, али је био принуђен да га већ у априлу 1942. врати у владу, након чега је Лавалов утицај само растао до краја окупације (Stephen J. Lee, *European Dictatorships 1918–1945*, 3rd edition: Routledge, 2009, pp. 568–569).

ких процеса у земљама окупиране Европе 1939–1945. године показало је да су друштва која су била идеолошки подељена или су имала нерешена национална питања била склона да покушају спровођење радикалних политичких реформи, што је често било праћено и грађанским ратом, као у Југославији или Грчкој. Илустративан пример свакако представљају вишијевска Француска и „Недићева” Србија.

Ратни пораз Француске представљао је шок за њено руководство и становништво. За разлику од других држава које ће током Другог светског рата бити поражане и окупране од Осовине, Француска је осим матичне територије (Метрополе) имала и велике колоније шпом света и била је једина велика сила која је доживела капитулацију у првој фази рата. Када је маршал Петен преузео власт у лето 1940. године морао је да се суочи са дубоким друштвеним поделама и дефинитивним урушавањем система Треће републике. Французима је било јасно да је дошао крај Трећој републици и политичком оквиру у коме су до рата живели, али они још увек нису били сигурни како се осећају у вези са тиме. Према релевантним истраживањима Роберта Пекстона, Џулијана Џексона и Марка Мазовера, у прве две године окупације већина Француза била је политички дезоријентисана и релативно индиферентна према променама које су се дешавале. Петенови емотивни говори о преузимању одговорности за народ и успостављању искреног односа између нације и државног руководства били су дочекани са благим одобравањем већине.³² Стари маршал је представљао симбол једног срећнијег историјског раздобља: времена личног поштења, политичке одговорности, конзервативног друштвеног морала, породичних вредности, рада и војничких победа. Тако је око њега, у једном идеолошки веома хетерогеном окружењу, почело да се успоставља ново друштвено уређење Француске. Већ у једном од својих првих обраћања Французима маршал Петен је, констатујући пропаст пређашњег политичког и државног система, истакао: „Наш програм се заснива на томе да се Француској врати снага коју је изгубила. Она ће је поново наћи држећи се одговорних управа које су одувек гарантовале живот, здравље и напредак нација. Створићемо уређену Француску, у којој је дисциплина подређених у сразмери са влашћу вођа, са правдом за све. Трудићемо се да створимо елиту на свим нивоима, да јој поверимо управљање, а једино што ће се ће узети у обзир биће њене способности и њене заслуге. Рад Француза је овде највеће богатство отаџбине... Прекипућемо раздоре у граду. Нећемо их допустити унутар фабрика и на пољским имањима. За наше друштво које је скрепуло са правог нута, новац, често слуга и инструмент лажи, био је средство доминације. Не одричемо се ни профита,

32 Међу бројним говорима ове врсте са почетка окупације истичу се обраћања Французима од 17. и 25. јуна, као и анегдота од 11. јула 1940. године. Сви наведени говори доступни су у оригиналном интегралном звучном запису (на француском језику, са комплетним транскриптом) на интернет адреси: http://www.marechal-petain.com/versionanglaise/page_message.htm (носећено 1. децембра 2013. године).

снажног мотора, а ни залиха које је штедња нагомилала. Али наклоност неће више да распоређује приходе. Зарада ће бити накнада за труд и ризик. У преуређеној Француској, новац ће бити зарада за труд. Ваш рад ће бити одбрањен. Ваша породица ће имати поштовање и заштиту нације.³³ Иако су међу истакнутијим члановима вишијевског режима постојала извесна политичка неслагања, они су имали и много тога заједничког: сви су били француски националисти, конзервативци и антикомунисти, што је било довољно за постављање темеља на којима је требало да се изграђује нова Француска. Створили су ауторитаран режим који је донео расне законе и са великим жаром прогонио масоне и левичаре.³⁴ Предратни култ сељачке Француске оживљен је новим законима против абортуса и хомосексуалаца, а једно време је на снази био и закон који је забрањивао запошљавање жена у бројним професијама.³⁵ Забрањен је рад синдиката (како радничких тако и удружења послодаваца) и држава је преузела надзор над процесом организације рада. Основни мото савремене Француске „Liberté, Egalité, Fraternité“ (слобода, једнакост, братство) заменио је слоган „Travail, Famille, Patrie“ (рад, породица, домовина). Посебно велика пажња била је посвећивана васпитању и образовању деце у национално-конзервативном духу, око чега се заложио и сам Петен.³⁶ Дугорочно, требало је створити „органску“ државу, са стриктном државном и друштвеном хијерархијом; као што је и сам Шарл Морас приметио: „Владавина дискусије је заврше-

33 Petain, *L'Appel du 11 juillet 1940*, доступно у интегралном звучном запису и транскрипту на: http://www.marechal-petain.com/versionanglaise/page_message.htm, (приступљено 1. децембра 2013).

34 Иако су највећи расни прогони у вишијевској Француској учињени након што је немачка окупациона зона проширена на целу земљу 1942. године, колаборационистички режим је и сам био одговоран за одређене злочине. Већ у јулу 1940. око 15.000 људи остало је без француског држављанства одлуком Вишија, у процесу ревизије натурализованих имиграната (око 40% њих били су Јевреји). Већ у октобру исте године донети су антијеврејски закони (Statut des Juifs) који су забрањивали Јеврејима да се баве јавним радом и да буду бирани на руководећа места у државној управи и војсци. Као што су показала већ наведена истраживања Роберта Пекстона, ово је учињено без немачког притиска. Донуна ових закона уследила је у јуну 1941. када је Јеврејима забрањено да се баве и слободним професијама, трговином и индустријом. Расним прогоном били су захваћени и Роми: око 3.500 Рома било је интернирано, а затим од краја 1941. денортвано у логоре, од чега највећи број у Бухенвалд и Дахау (М. Т. Brancaccio, „From ‘Deportation Pathology’ to ‘Traumatismes Psychiques de Guerre’“, *The Politics of War Trauma: The aftermath of World War II in eleven European countries* (eds: J. Withuis & A. Mooi), Amsterdam, 2010, pp. 82–83).

35 Закон је укинут јер је ишао на штету привредним и ратним интересима нацистичке Немачке.

36 „Међу задацима који се постављају пред Владу, најважији је реформа националног образовања. У темељима нашег образовног система ностоји једна велика илузија: то је веровање да је довољно образовати интелект да би се изградило срце и да би се искалио карактер. Не постоји ништа погрешније и опасније од ове идеје... једно лепо васпитано дете не добија се без сталног, истовремено чврстог а нежног, ауторитета породице. Школска дисциплина мора да се ослања на породичну дисциплину. Према томе, и само на тај начин, настају најјачи људи и народи. Друга озбиљна грешка у нашем јавном образовању, јесте да је то била школа индивидуализма. Хоћу да кажем да је носматрала појединца као једину истинску стварност и на неки начин апсолутну. Истина је, да појединац постоји само у породици, друштву, домовини у којој добија, са животом, сва средства живота“ (Petain, „Politique sociale de l'éducation“, *Revue des Deux Mondes*, 15 août 1940).

на. Владавина послушности, дисциплине и ауторитета је почела³⁷.

Сличан историјски процес почео је око 1.300 км источно од Вишија, у Београду, са нешто више од годипу дана закашњења. Период техничке сарадње са окупатором био је завршен због устанка, а нова колаборационистичка управа састављена је од доказаних конзервативаца и аитикомуниста. Када је устанак угушен, а преостале партизанске снаге протеране ван граница окупиране Србије, део српских колаборациониста почео је да контемплира о васкрсу националне српске државе, економије и културе.³⁸ Делимично под утицајем Морасове Француске акције и француске органске политичке мисли из 19. века, Димитрије Љотић и његови сарадници развијали су, још од средине тридесетих година, идеју о укидању парламентарне демократије и увођењу сталешког политичког система и дириговане привреде.³⁹ И они и њихови некадашњи партијски другови,⁴⁰ за време окупације окупљени у Министарству просвете и вера, кривили су политичке странке за државну дисфункционалност у међуратном периоду, а живот у државној заједници са другим југословенским народима за напуштање српских националних вредности и уништавање националне културе.⁴¹ Како су окупатори након Априлског рата разбили Југославију са намером да се она више никада не успостави, српски колаборационисти могли су слободно и јавно да нападају тековине југословенства у штампи и на радију. Дугорочно, међутим, њихова намера је била да створе националну културу, ослобођену не само југословенских већ и свих осталих страних утицаја. Омладини и образовању је посвећена велика пажња: поред бројних омладинских манифестација чији је покровитељ био лично председник владе Недић, у Министарству просвете и вера написан

37 *Defeat and Beyond: An Anthology of French Wartime Writing, 1940–1945*, eds: G. Bree, G. Bernauer, New York, 1970, pp. 101–103, наведено према: Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, Penguin Books, 2009, p. 418.

38 За више информација о културној политици владе Милана Недића и њеним друштвено-политичким пројектима за друштвени преображај видети: A. Stojanović, „Planning a social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia“, *Токови историје*, 1/2013, стр. 135–152.

39 За дубљи увид у идеологију ЈНН Збор видети: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, 1–12, приредио: др Драган Суботић, Београд, 2001; Dragan Subotić, *Organska misao Srba u XIX i XX veku: sociološke i politikološke ideje Milosava Vasiljevića: prilozi za konzervativnu političku ideologiju, tradiciju i kulturu*, Београд, 1999; Ј. Бакић, „Фашизам у Југославији 1918–1941“, *НСПМ*, XI, 1–4, 2005, стр. 21–43; Живојин Ђурић, Драган Суботић, *Личносни српске деснице 20. века*, књ. 2–3, Београд, 2007, 2008; С. Kurzydowski: „The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the makings of a fascist and traitor?“, *Срби и раи у Југославији 1941. године: зборник радова* (ур. Д. Алексић), Београд, 2013, стр. 31–57.

40 Реч је о групи екстремних десничара који су извесно време провели у Збору, али су касније из њега искључени или истунили услед неслагања са Љотићем и политиком покрета. Међу њима се посебно истичу Велибор Јонић, који је био генерални секретар покрета, Светислав Стефановић, један од најприсутнијих активиста у јавности, и Данило Грегорић, који је био вођа зборашке омладине и члан најужег руководства, али се касније приближио покрету др Милана Стојадиновића.

41 Видети: В. Велмар-Јанковић, „Нутеви српског самосналажења – разматрања уз Српски цивилни план“, *Просветни гласник*, бр. 11–12/1943).

је пројекат „Новог српског човека“, тј. концепт дугорочног васпитавања омладине у стриктно националном духу, у циљу стварања појединца који ће бити носилац органске народне заједнице.⁴² Исто министарство било је заслужно и за израду Српског цивилног/културног плана, пројекта који се бавио решавањем око 200 најважнијих проблема српске националне заједнице из области економије, културе, здравства, социјалне политике, образовања, науке и државне адиминистрације.⁴³ Као круна друштвеног преображаја у Србији била је замишљена Српска сељачка задружна држава,⁴⁴ заснована на вредностима које је Милан Недић назвао „српским националним социјализмом“. Овај пројекат државног уређења израђен је у самом кабинету председника владе, а предвиђао је огромна овлашћења за извршну власт без реалне могућности парламентарног опозива (заправо, све скупштине предвиђене овим нацртом имале су само саветодавну улогу).⁴⁵ Иако су се српски колаборационисти уздали у овај пројекат и посветили му значајан простор у штампи, до његове реализације никада није дошло услед окупаторове забране.

Нова политика у Француској и Србији представљала је радикалан отклон у односу на предратно стање. Осим вредносног сукоба са предратним владајућим структурама, и француски и српски колаборационисти су били решени да део старог режима и правно гоне: сваљујући на њега одговорност за ратни пораз, истовремено су тежили да на тај начин стекну поверење окупатора. У Француској је већ крајем јула 1940. успостављен Врховни суд правде,⁴⁶ који је од Петенове владе добио овлашћење и задатак да утврди да ли су министри предратне владе (или њихови директни

42 Овај пројекат иницирали су Јонић и Велмар-Јанковић, а као шири оквир његове реализације били су предвиђени задружна држава (као државно-нравни оквир) и Српски цивилни/културни план (као општи програм националног живота кроз више генерација Срба). Више о идеји „Новог српског човека“ и његовој корелацији са другим пројектима српских колаборациониста за друштвени преображај у: В. Велмар-Јанковић, „Нолазне тачке за државни просветни план у оквиру Српског цивилног плана“ (Војни архив /ВА/, фонд: Недићева архива, 35-4/2-1, објављено и у: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Београд, 2012, стр. 127–154).

43 За увид у генезу Српског цивилног/културног плана видети: А. Стојановић, „Srpski civilni/kulturni plan: geneza i prilog proučavanju“, *Istorija 20. veka*, 1/2012, стр. 89–109. За детаљнији увид у План и његове појединачне пројекте погледати студију и збирку докумената: А. Стојановић, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Београд, 2012.

44 За разлику од Српског цивилног/културног плана и васпитног концепта „Новог српског човека“, пројекат Српске сељачке задружне државе је био предмет бројних истраживања у последње две деценије: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд, 1992, стр. 455–470; Ž. Jovanović, „Srpska seljačka država u ratnom programu Milana Nedića“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2/1996, стр. 118–128; Žarko Jovanović, *Nova vlast u Srbiji 1941–1945*, Београд, 1997; Slobodan Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, Ниш, 2004.

45 За детаљан увид у пројекат Српске сељачке задружне државе значајан је документ: „Народно-задружно уређење Србије“ (Архив Југославије, Збирка Илије Нржића, фасцикла број 2), као и писмо генерала Наула Бадера Милану Недићу од 29. јануара 1943. године (ВА, фонд: Микро-тека, NAV-N-T-501, р. 256, mf. 955/962).

46 Указ о формирању Врховног суда правде је доступан на француском језику на интернет адреси: <http://mjp.univ-perp.fr/france/co1940.htm#5> (сајт посећен 6. августа 2013).

подређени) својим чињењем у државној служби били одговорни за „промену стања мпра у стање рата пре септембра 1939. године“ и погоршање међународне ситуације која је потом уследила. Овај суд организовао је политички процес у граду Риому, на коме је разматрана одговорност политичких вођа од владе Народног фронта (1936. године) до Рејноове владе која је изгубила рат. Немачка је испрва здушно подржавала одржавање оваквог процеса, видевши у њему могућност да на Француску пребаци одговорност за избијање Другог светског рата. У процесу који је почео средином фебруара 1942. пред судом су се, између осталих, нашли најистакнутији политички представници левице: Леон Блум и Едуар Даладије, бивши премијер Рејно, као и генерал Морис Гамлен (Maurice Gustave Gamelin) и Ги ла Шамбр (Guy La Chambre) – бивши комадант француске армије и бивши министар ваздухопловства. Почетак суђења изузетно је детаљно пропраћен у француској и немачкој штампи, а окупатор је дозволио и новинарима из неутралних земаља да извештавају са суђења.⁴⁷ Како је суђење одмицало, постајало је све јасније да ће бити готово немогуће доћи до осуђујуће пресуде, јер су сведоци оптужбе били неуверљиви, а оптужени (посебно Блум) веома сигурни у излагањима и достојанствени у држању пред судом. Када су оптужени почели да придобијају симпатије јавности неутралних земаља а тужиоци доспевали у све безизлазнију ситуацију, суђење је суспендовано у априлу 1942. године, под изговором прикупљања додатних доказа.⁴⁸

Окупирана Србија никада није уживала ниво (макар само привидне) самосталности коју је у односу на Немачку могла да испољи вишијевска администрација. Стога је процес против предратног руководства Краљевине Југославије иницирао сам окупатор: на одобрење министра спољних послова Фон Рибентропа, његов специјални изасланик у Београду Феликс Бенцлер је оформио истраживачко-анкетну комисију о политичкој позадини 27. марта у мају 1941. године.⁴⁹ На чело комисије постављена су двоји-

47 Вест о почетку суђења објавило је, већ сутрадан, на насловној страни београдско *Ново време*. У непотписаном тексту се окривљује старо француско руководство да је давањем веће количине оружја и ратног материјала шанском Народној фронту ослабило одбрамбену моћ земље, као и да се годинама није водило рачуна о националној одбрани и наоружању војске („Француска суди одговорнима за пораз: Јуче је почео процес у Риому“, *Ново време*, 20. фебруар 1942). О почетку суђења нисала је и *Обнова* („Ко је крив за слом Француске“, *Обнова*, 21. фебруар 1942).

48 Судски процес је и формално напуштен мају 1943. године. Произошло је потпуно сунротан ефекат од онога који су Нетен и Немци прижељкивали. Више о овом процесу у тексту посвећеном његовој педесетогодишњици: Jean-Pierre Azéma, „Il y a cinquante ans le procès de Riom“, *Le Monde*, 17. 2. 1992; као и у: Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, Penguin Books, 2009, p. 416.

49 Да је иницијатива о формирању комисије дошла са немачке стране носведочио је и генерал Милан Антић, бивши министар Двора и један од неколицине које је испитала комисија, у својим мемоарима (Архив САНУ, Историјска збирка, 14387/8689). Утврђивање околности под којима је дошло до пуча било је од великог значаја за окупатора, о чему сведочи и телеграм Ф. Бенцлера министру Рибентропу 2. септембра 1941. године, у коме истиче да је Милану Недићу наложио да покрене јавни процес против криваца за 27. март (Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963, str. 180). Радом комисије су се у прошло-

ца истакнутих герmanoфила и најдоследнијих колаборациониста: Танасије Таса Динић (као председник комисије) и Ђорђе Перић (некадашњи члан Југословенске акције и Збора, екстремни десничар и близак сарадник Милана Аћимовића и др Милана Стојадиновића).⁵⁰ Они су, за релативно кратко време, испитали већи број лица о узроцима и политичким утицајима на нуч 27. марта. Међу онима који су дали исказ пред овом комисијом били су генерали Петар Пешић и Петар Косић, бивши министри Алексаидар Цинцар-Марковић, Милан Аитић и Димитрије Љотић, бивши гувернер Народне банке Мпрко Косић, политичар и правник Живко Топаловић и др. Закључци ових испитивања били су да кривицу за рат са Немачком и државни слом носе изазивачи преврата, а окупатор је користио делове из истраге да инкриминише Совјетски Савез, па се у пропагандне сврхе оправдавања почетка операције Барбароса наводила и тобожња совјетска улога у противнемачком пучу у Београду.⁵¹ За разлику од француског случаја, где је постојала евидентна намера да се део политичких противника осуди и тако трајно удаљи из политике, у окупираној Србији нису биле предвиђене конкретне правне последице по предратну власт, тим пре што је она у Лоидопу била ван домашаја окупатора и колаборациониста. Ипак, рад комисије за утврђивање чињеница о 27. марту имао је извесне правне рефлексије: противправно разбијање Југославије након Априлског рата било је правдано нануштањем међународних обавеза које је југословенско руководство преузело у Бечу 25. марта 1941. године, чиме су били угрожени и интереси Рајха.

Колаборација и њокрећи ошћора

Тотални карактер Другог светског рата, као и тешко бреме међуратног друштвеног развоја у појединим земљама, пресудно су утицали на појаву нових облика сарадње са окупатором, али и на настајање и природу покрета отпора у окупираној Европи. Ратни сукоби из 19. и с почетка 20. века (укључујући и Први светски рат) ретко су били праћени вишегодишњим окупацијама територије, а још ређе појавом активних покрета отпора (са политичким и револуционарним аспирацијама). У случају Другог светског рата тотални карактер сукоба и искуства немачке агресивне

сти бавили др Милан Борковић, проф. др Бранко Нетрановић, а у новије време др Драган Алексић, који је објавио и једну оригиналну изјаву дату пред комисијом (Д. Алексић, „Генерал Петар Пешић о Накту 25. марта“, *Архив – часопис Архива Југославије*, бр. 1–2/2011, стр. 114–130).

50 Осим Динића и Перића, чланови комисије су били и Миодраг Ђорђевић, заменик управника града Београда, пуковник Душан Јевтић, војни судија, и Радмило Урошевић, судија Округног суда за град Београд. Састав комисије садржан је у заниснику са саслушања генерала Милана Антића (АС, фонд: БИА, II/4).

51 Сажет осврт на закључке комисије и окупаторове инструментализације њима дао је проф. др Бранко Нетрановић (В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 133–134).

спољне политике у периоду 1933–1939. проузроковали су непоштовање одредаба међународног права и антифашистичке коалиције и држава која су капитулпале у рату. Управо због начина на који су Хитлер и Мусолини у Европи кршили међународне уговоре током тридесетих година постало је сасвим легитимно да након капитулације државе њено руководство из егзила настави борбу против окупатора, што се може уочити и на посматраним примерима Француске, Грчке и Србије. Компаративним посматрањем ова три случаја, међусобно веома различита и понаособ комплексна, може се уочити констаита везана за покрете отпора у окупираној Европи: њихов настанак превасходно је узрокован понашањем окупатора а њихов унутрашњи развој везан за друштвене и политичке особености сваке земље и утицаје великих сила (пре свих Велике Британије и Совјетског Савеза).

До формпрања покрета отпора и избијања устанака у Француској, Грчкој и Србији дошло се различитим путевима. У случају Француске, основни мотив за отпор било је неприхватање пораза и државног слома у околностима у којима нису биле исцрпљене све могућности за супротстављање непријатељу. Још у јуну 1940. године група млађих високих официпра француске војске (на чијем се челу убрзо издвојио бригадни генерал Шарл де Гол) изразила је неслагање са политиком државног и војног руководства Француске, које је било против настављања борбе са територије колонија. Када је било јасно да ће Француска капитулирати, Де Гол и његови сарадници нашли су уточиште, логистичку и материјалну подршку у Великој Британији, чије је државно руководство покушавало на све начине да укључи што већи број народа и држава у рат са Осовином, не марећи много за последице које ће због тога ти народи и државе имати да истрпе. Тамо су оформљене Слободне француске снаге под командом Де Гола;⁵² у окупираној земљи споитано се организовало више међусобно неповезаних покрета отпора, који су се испрва бавили растурањем пропагаиде, ситнијим саботажама и заштитом савезничких војника у Француској.⁵³ Тек су екстензивно регрутовање за Службу обавезног рада

52 На настанак Слободних француских снага утицала су два отворена позива генерала Де Гола: „Позив генерала Де Гола Французима“ од 18. јуна 1940. и „Позив генерала Де Гола преко Радио-Лондона“ од 19. јуна 1940. године (текст ових докумената интегрално је објављен као прилог југословенском издању Де Голових ратних мемоара: Шарл Де Гол, *Рајни мемоари*, књ. 1: *Позив* (1940–1942), Београд–Љубљана, 1968, стр. 277–279). Исто дело садржи детаљан осврт на околности и процес стварања Слободних француских снага (Ш. де Гол, *н. г.*, стр. 71–92). За симбол покрета узет је Крст Лорене, чија је симболика везана за средњовековно дело и отпор Јованке Орлеанке.

53 Све до јесени 1942. и екстензивне принудне регрутације француских младића за Службу обавезног рада (STO) у Француској није било организоване координације настојећих покрета отпора (Julian Jackson, *France: The Dark Years*, Oxford Univeristy Press, 2003, pp. 402–403). Радијалнијим облицима отпора (убиства немачких војника и колаборационистичких функционера) у овом периоду истакао се само комунистички покрет отпора, што је, као и другде у Европи, било праћено стрељањима талаци и ренресалијама над цивилима. Већина осталих ринадника покрета отпора сматрана је „макијима“ (Maquis, Maquisards), одбеглим младићима и девојкама који су се придружили отпору у руралним и брдским подручјима.

и појачана репресија под Лаваловим вођством крајем 1942. и почетком 1943. утицали на омасовљавање француских покрета отпора и стварање Националног савета отпора (Conseil National de la Résistance) у мају 1943. године.⁵⁴ Иако отпор у Француској никада није достигао масовност попут оног у Србији или Грчкој, на дужи стазе показао се сврсисходним: постигнута је завидна обавештајна и позадинска сарадња са британским снагама, а саботаже су, према релевантним истраживањима, биле веома успешне, те је стога Француска била мање изложена савезничком бомбардовању.⁵⁵

Отпор у Грчкој и Србији јавио се из других разлога. Грчка је након храброг отпора Мусолинијевим армијама ипак била поражена заслугом немачке ратне машинерије. Њену територију окупирале су три непријатељске државе: Бугарска (која је окупирала грчки део Македоније, у коме су почињени ратни злочини и бугаризација земље и становништва), Италија (која је окупирала највећи део земље) и Немачка (која је заузела неколико стратешки кључних положаја и задржала војно-управни надзор над окупационим апаратом у целој Грчкој). Окупација Грчке је била обележена систематским пљачкањем њених ресурса и других добара, као и бахатим опхођењем војске према цивилном становништву. На терет становништва је пало и издржавање окупационих снага, што је у условима рата и економске заосталости земље изазвало велику глад, која је и данас дубоко урезана у свест Грка. Марк Мазовер корене отпора у Грчкој види управо у недостојанственом односу окупатора према становништву и великој nestaшици хране, која се поготово осетила током 1941. године. Као и у југословенском случају, код Грка је постојала епска слободарска свест и дуга традиција герилског и хајдучког ратовања, што је такође утицало на настанак и природу насталих покрета отпора. Иако су највећи терет отпора окупатору изнели већ помињани ЕЛАС и ЕДЕС, у Грчкој су током окупације деловале и на десетине других покрета отпора, од којих су неки били локалног, а неки националног карактера, са мање или више активним чланством и политичким аспирацијама.⁵⁶ Испрва, отпор се сводио на исписивање аитинемачких графита, ситније саботаже нутне, индустријске и војне инфраструктуре, растурање пробританске пропагаиде и сакривање

54 Национални савет отпора настао је уједињењем три утицајна покрета отпора са југа земље: „Combat“, „Franc-Tireur“ и „Libération“ са организацијама са севера, на подстицај Де Головог личног заступника Жана Мулена (Jean Moulin). Он је омогућио координирано деловање са Слободним француским снагама и бољу сарадњу са британским обавештајцима и командосима (Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, Penguin Books, 2009, pp. 491–493).

55 Више о утицају „унутрашњег дела“ француског покрета отпора у: Terry Crowdy, *French Resistance Fighter: France's Secret Army*, Osprey Publishing Oxford, 2007.

56 Компаративни преглед грчких покрета отпора у Другом светском рату дат је у: Peter D. Chimbos, „Greek Resistance 1941–45: Organization, Achievements and Contributions to Allied War Efforts Against the Axis Powers“, *International Journal of Comparative Sociology*, vol. 40, June 1999, № 2, pp. 251–269.

британских војника.⁵⁷ Касније, са радикализацијом ситуације, а посебно након капитулације Италије, дошло је до ескалације герилских напада на окупаторске војнике, атеитата на истакнуте колаборационисте и саботажа већих размера, што је узроковало увођење репресивних мера, као у окупираној Србији 1941. године. Влада генерала Ралиса морала ја да оформи тзв. „Безбедносне батаљоне“,⁵⁸ оружане формације за борбу против устаника, а у неколико наврата долазило је до озбиљнијих непријатељстава и међу самим покретима отпора (тримесечни сукоб између ЕДЕС-а и ЕЛАС-а током 1943. сматра се првом фазом грађанског рата у Грчкој). Репресија и ратни злочини које су починили окупатор и Безбедносни батаљони огорчили су грчки народ, због чега је освета била страшна и крвава када се немачка група армија Е повукла из Грчке остављајући утврђена места снагама колаборациониста. Међутим, на запрепашћење већине Грка, Британци су узели Безбедносне батаљоне у заштиту и омогућили спасавање и мирну рехабилитацију бројним ратним злочинцима и издајницима. Упркос томе, забележено је и више случајева у којима су припадници ЕЛАС-а починили праве масакре над војницима Безбедносних батаљона који нису успели да дођу под страпу заштиту.

На простору Југославије до настанка покрета отпора дошло је преваходно услед неприхватања (нечасног) војног пораза у Априлском рату, противправног разбијања земље и страха од биолошке угрожености Срба у областима под контролом НДХ. Пуковник Драгољуб Михаиловић са групом официра није прихватио акт о капитулацији и склонио се на обронке планине Суворор (зараван познатију под именом Равна гора), где је ухватио радио-везу са Лоидоном и почео организовање устанка. У многим деловима земље било је случајева спонтаног организовања оружаних чета за обезбеђивање од усташких пљачки и покоља: овакав отпор није имао никакво политичко нити национално обележје – радило се о елементарном преживљавању и заштити најпужније имовине.⁵⁹ Други центар отпо-

57 Нрема сећањима Мелине Меркури, у првим чиновима отпора окупатору предњачили су млади Грци и Гркиње, средњошколска омладина и студенти. Као и у окупираној Србији, но својој бескомпромисности у ставу према окупатору и колаборационистима истицали су се комунистички активисти, који су осим патриотских осећања испољавали и јасне политичке асирације ка промени друштвеног уређења (Ричард Клог, *Историја Грчке нове доба*, Београд, 2000, стр. 127–137). Многи Грци имали су симпатије за родољубиве и жртвоване акције чланова покрета отпора, али је део грађанства, и поред снажног личног антифашистичког става, рат провео у самоизолацији. Такав случај је био и са нрвим супругом Мелине Меркури, грчким аристократом Наносом Хароконосом, који је мрзео Немце, али је сматрао да је отпор „ствар комуниста“ и стога провео већину окуације новучен у своју вилу (Melina Merkuri, *Rođena kao Grkinja*, Beograd, 2010, str. 48–55).

58 Безбедносни батаљони су били махом сачињени од добровољаца, антикомуниста и симпатизера нацизма-фашизма, а предводили су их бивши официри грчке армије. Наоружање и опрему за око 20.000 припадника ових снага дао је Вермахт. Нрема својим идеолошким противницима и њиховим помагачима онходили су се са великом окрутношћу. Више о Безбедносним батаљонима у: М. Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press, 1993, pp. 322–334.

59 Овакав отпор се јавио већ почетком маја 1941. године у Босанској крајини, а нотом и у Херце-

ра у окупираној Југославији настао је након напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез. Закључцима Политбироа ЦК КПЈ предвиђено је подизање устанка против окупатора: већ 23. јуна на састанку Покрајинског комитета КПЈ за Србију је решено да се хитно ирисути формирању ударних група, а Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије (НОПОЈ) на челу са Ј. Б. Титом образован је 27. јуна. Током јула објављени су и први прогласи КПЈ за Србију, у коме се народ позива на отпор окупатору и стајање на страну „непобедиве словенске Русије“, и неколико партијских циркулара у којима се на сличан начин, али са више политичких елемената, покушава анимирати чланство Партије. Датум који се деценијама обележавао као Дан устанка у Србији (7. јул 1941. године) заправо је био дан смрти двојице српских жандара које је у селу Завлаци код Беле Цркве убио комуниста Жикица Јовановић Шпанац. Ипак, знатно већи и значајнији устанички подухвати уследили су у августу и септембру месецу: 31. августа одред мајора Веселина Мисите (самосталан четнички одред, формално под командом пуковника Михаиловића) ослободио је Лозницу, средином септембра је на иростору Шумадије и западне Србије већ постојала иространа слободна територија, за коју су немачки војни извори указивали да би требало „сматрати да је под влашћу устаника“.⁶⁰ Суочен с неочекиваним распламсавањем устанка, окупатор је (следећи своје ратне интересе на истоку), и поред исказаног неповерења према српским колаборационистима, одлучио да иренусти борбу са устаницима новој српској влади, на чије је чело постављен Недић. Стога је и Недићева влада од оснивања имала својеврстан (неформалан) ратни савет, у коме су се, поред председника владе, нашли и његови ратни другови генерали Докић, Драшкић и Костић, као и његов дугогодишњи сарадник генерал Александар Стојановић.⁶¹

Однос између различитих покрета отпора и колаборационистичких влада у Србији и Грчкој био је сличне природе: у оба случаја комунистички покрети отпора исказали су бескомпромисност у борби против окупатора и колаборациониста, истичући испут своје политичке захтеве и тежећи доласку на власт. И српски и грчки колаборационисти били су спремни на различите облике привремене сарадње са некомунистичким покретима отпора, посебно у тренуцима војничке и

говини и крајевима Хрватске са значајнијим уделом српског становништва. Први озбиљнији оружани сукоб десно се 5–8. маја, када су српски сељаци из околине Санског Моста вружили отпор и отерали усташке нљачкаше, након чега је уследила и интервенција немачких снага и прво егземплярно ногубљење устаника по систему десет за једног убијеног Пемца (В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд, 1992, стр. 178).

60 Б. Б. Димитријевић, *Војска Негућеве Србије*, Београд, 2011, стр. 45.

61 Генерал Стојановић је био помоћник генерала Недића у време док је овај био министар југословенске владе, а током окупације нашао се на месту начелника војног одељења колаборационистичке владе. Пеформални ратни савет Милана Недића превасходно се бавио гушењем устанка и координирањем новооснованих оружаних снага под контролом српске владе. Више о његовом настанку и карактеру код: Ђ. Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Минхен, 1970, стр. 308; Б. Б. Димитријевић, *Војска Негућеве Србије*, Београд, 2011, стр. 44.

политичке доминације НОП-а и ЕАМ-а, те надирања Црвене армије на Балкан. Иако се то још увек не може тврдити са потпуном сигурношћу услед непоузданости извора, изгледа да је Недићева влада већ у првим данима своје активности покушала да успостави савез са покретом Драже Михаиловића.⁶² Према Недићевој замисли, Михаиловић је требало да хитно измести деловање свог покрета са територије окупирани Србије на простор Босне (под НДХ), где би био боља заштита Србима угађеним од усташа, док је борбу против комуниста у Србији требало да преузме колаборационистичка влада. Међутим, у септембру 1941. године ток историје водио је у другом смеру: уместо на преговоре са Недићем, Дража Михаиловић је отишао на састанак са Титом, на коме је покушавао да формира јединствену команду за оба покрета отпора.⁶³ Од свих оружаних група на простору Србије, влада Милана Недића могла је тих дана да се делимично ослони само на четнике Косте Пећанца. Новоформирани одреди (у изворима и литератури: „подофицирски одреди“ или само „оружани одреди“) српске владе показали су се неуспешним у гушењу устанка: били су неадекватно опремљени и склони да у борби пређу на страну устаника, посебно националних војночетничких одреда. Притисак на Недића је растао, и у тренуцима када је већ размишљао о оставци, министар Михајло Олћан је изашао са идејом да се од омладине Збора оформе добровољачки одреди за борбу против устаника. Борба против комунистичког покрета отпора морала је, према мишљењу истакнутих збораша, да буде праћена адекватном идеолошком припремом колаборационистичких одреда; у недостатку икакве алтернативе Недић је решио да прихвати овакво решење.⁶⁴ Тако је већ 16. септембра 1941. формирана Српска добровољачка команда, добровољачка војска испрва сачињена махом од омладине Збора и за-

62 Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, књ. 1, Минхен, 1963, стр. 151–153; Милутин Бојић, *Југослаvensки народни покрети „Збор“, 1935–1945: један кривички приказ*, Београд, 1996, стр. 177.

63 Према Педићевим сазнањима, до одбацивања владиног предлога дошло је услед утицаја неколицине политичких личности из равногорског штаба, превасходно Драгише Васића. Одређени утицај на такву одлуку могла је да има и позната лична нетрпељивост између Драже и Недића, чији се корени налазе у Недићевој одлуци (за време министарског мандата) да Дражу казни са 30 дана притвора (Б. Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд, 2011, стр. 54).

64 Ђоко Слијенчевић је био истакнути српски историчар из тзв. емигрантске гране српске историографије. Још пре рата био је члан Збора, а током окупације је био ностављен за другог заменика Идеолошко-васпитне групе формиране при председништву покрета, са задацима организовања идеолошке индоктринације српске омладине и добровољачких одреда (АС, БИА, II-69). Он је потребу за индоктринацијом оружаних одреда образложио на следећи начин: „Људство и јандармерије и првих Педићевих оружаних одреда било је, у својој огромној већини, национално и свесно и родољубиво, али није било идеолошко-политички припремљено за борбу коју је требало да води. То је био добар војнички материјал, али идеолошки необрађен. Због тога су бројни од њих подлегали утицају и англофилске и комунистичке пронаганде, која је трубила да они, бореди се против побуњеника, сарађују са окупатором и врше националну издају“ (Ђ. Слијепчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1970, стр. 320).

врбованих избеглица из НДХ.⁶⁵ Два дана касније, 18. септембра, и четнички одреди Косте Пећанца ставили су се под директну команду владе Милана Недића, а окупатор је противустанички фронт ојачао и Руским заштитним корпусом, сачињеним од припадника белогардејске емиграције и њихових потомака.⁶⁶ Низом уредби из септембра и октобра српска влада прогласила је стање „ванредним“ и увела преке судове, као и низ додатних овлашћења за Жандармерију.⁶⁷ Међутим, и поред великог уложеног труда српских колаборациониста и значајних војних појачања која су стигла окупатору, до гушења устанка је дошло тек после крвавих борби и масовних злочиначких репресалија над цивилним становништвом. На слом устанка пресудно је утицао престанак сарадње између партизанског и четничког покрета, тј. грађански рат између ове две снаге који је почео крајем октобра 1941. године у околини Ужица,⁶⁸ а приликом кога су многе независне четничке групе ступиле у садејство са Недићевим снагама. Након екстензивних операција немачке војске и Недићевих снага, партизански отпор сломљен је почетком децембра, када је већина партизанских одреда десеткована или протерана ван територије окупиране Србије.⁶⁹ Акцијом „Михаиловић“ током децембра 1941. окупаторске снаге десетковале су и четнички покрет, а сам Дража једва је избегао хапшење.

Искуство устанка, а посебно страховите репресалије окупатора у Шапцу, Краљеву и Крагујевцу, оставили су велики траг на колаборацију у Србији. Из угла српских колаборациониста, жртве цивилног становништ-

65 Први одред добровољаца био је практично сачињен од припадника добровољне службе за обнову Смедерева. Према недавно откривеним изворима из архиве БИА (мада се слични наводи могу наћи и код неких емигрантских историчара), унаро се служба за обнову Смедерева са својих 350 омладинаца сматра првим зборашким добровољачким одредом, који је и пре септембра био коришћен у сврхе прогона Јевреја и комуниста у Београду (током јула месеца, на захтев управника града Београда; видети: АС, БИА, II-69). Хрвоје Магазиновић, и сам учесник тих догађаја, записао је о настанку добровољаца: „Одзив омладине Збора у добровољце био је нотун. Међу њима јавили су се избјеглице. Старији, само уколико су били потребни“; а четнички командант и историчар Сергеје Живановић: „За формирање војних јединица Збор је искористио придолазак српских избеглица из српских покрајина у Србију, пошто у Србији није могао да продре у широке народне слојеве... Пронагандом је уснео да привуче део избеглица и попуни своје војне формације.“ (Х. Магазиновић, *Кроз једно мучно ситољеће*, Ваљево, 2009, стр. 185; С. Живановић, *Трећи српски устанак (Генерал Михаиловић и његово дело)*, књ. 1, Чикаго, 1962, стр. 158). Више о стварању добровољачких одреда: Б. Б. Димитријевић, *Војска Негућеве Србије*, Београд, 2011, стр. 63–88.

66 О улози белогардејске емиграције у борби против устанка у Србији видети: Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Друштво свештски рај у Југославији*, Београд, 2011, стр. 46–64.

67 *Службене новине*, 9. септембар 1941; 12. септембар 1941; 23. септембар 1941; 14. октобар 1941; 31. октобар 1941.

68 О ноћима грађанског рата у Србији: В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 264–265.

69 Операције су вођене у Поморављу, Шумадији и Занадној Србији. Да је Трећи рајх сматрао устанак угушеним, сведочи и наређење о премештају генерала Бемеа (главнокомандујућег у Србији, са проширеним овлашћењима у циљу гушења устанка) и његових снага 3. децембра 1941. године, након чега је усностављена Војно-уравна команда на челу са генералом Паулом Бадером (*Зборник НОР-а*, XII-1, стр. 711–718).

ва биле су изазване комунистичким отпором, па је антикомунистичка агитација и акција постала главно поље деловања српске владе до краја окупације. Иако је земља у значајној мери пацификована (ирве војне операције већих размера уследиће тек током зиме 1943/44. године), у јавним наступима колаборационистичких званичника, као и у штампи, велики простор био је посвећен антикомунистичкој пропаганди.

Колаборационисти након ослобођења

Ослобођење које је дошло 1944. године значило је престанак окупације и крај колаборације. Судбине колаборациониста из Француске, Грчке и Србије биле су различите, ирвасходно због грађанског рата који се одвијао током окупације и након ослобођења у Југославији и Грчкој. Као што је већ истакнуто, у Грчкој су политичке ириликe након ослобођења онемогућиле адекватан третман свих колаборациониста, мада су они најистакнутији, понут генерала Ралиса и Цолакоглуа, као и др Логотеропулоса, били осуђени на доживотну робију.⁷⁰ Нису ни сви српски сарадници са окупатором истрпели једнако суочавање са иравдом. Нове власти су по аутоматизму осуђивале на смрт скоро све комесаре и министре домаће колаборационистичке уираве, иако су неке од њих сменили окупатори или су чак део окупације провели у логору на Бањици.⁷¹ У експлозији револуционарног насиља крајем 1944. и почетком 1945. десетковано је српско грађанство: страдали су и они који су, иреко својих професија или друштвених положаја, били по сили дужиости у контакту са функционерима колаборационистичке уираве.⁷² Овај ироцес иратио је и један жалостан парадокс: група српских колаборациониста ндеолошки најближих фашизму, која је на својој савести имала животе и муке бројних невиних жртава, успела је да избегне кривично гоњење бекством у земље западне Европе и Јужие Америке.⁷³ Након што су нове власти учврстиле свој положај у земљи, смањен

70 Па судском ироцесу иред грчким Специјалним судом Ралис и Цолакоглу су осуђени на смртну казну, која је потом иреиначена на доживотну робију. Ралис је умро 1946. у затвору, а Цолакоглу две године касније, највероватније од леукемије. Логотеропулос је такође осуђен на доживотну казну затвора, али је нуштен 1951. и умро је у Атини десет година касније.

71 Пример за то је судбина Ристе Јојића, ирвог комесара Министарства иросвете, који је након ирестанка сарадње са окупатором део рата ирвео у логору на Бањици, као и већ помињани случај академика Милоша Тривунца.

72 Међу онима који су лишени живота, имовине, слободе, грађанских ирвава или части налазили су се бројни професори универзитета, истакнути иривредници, лекари, адвокати и други грађани. Иако је међу њима свакако било и ирвавих издајника, денунцијаната и ратних иррофитера, стиче се утисак да су многи страдали као део револуционарног таласа класног насиља. Више о овој ирроблематици у: Наташа Милићевић, *Југословенска власи и српско грађанство 1944–1950*, Београд, 2009; Srđan Cvetković, *Између српа и чекића: иреспублика у Србији 1944–1953*, Београд, 2006; S. Cvetković, „Ко су били 105(104) ирстрелјаних? Прилог ирстраживању 'иривлјег чишћења' у Београду 1944“, *Историја 20. века*, бр. 1/2006, стр. 81–102; Момчило Митровић, *Српска национална часи ирпред законом 1945*, Београд, 2007.

73 Па овај ирначин ирправду су избегли високи функционери Министарства ирросвете и ратни ирзлочин-

је и интензитет ирогона оних који су означени за сараднике окупатора.⁷⁴

Послератна судбина француских колаборациониста разликовала се од судбине српских и грчких. За процесуирање различитих група сарадника окупатора оформљен је у октобру 1944. године Високи суд правде. Дефинисана су и три основна (законом кажњива) облика колаборације: 1) одавање обавештајних информација непријатељу или дела која су штетила спољној сигурности земље; 2) дела која откривају намеру пружања помоћи и сарадње са непријатељем; и 3) *indignité nationale* – дела националне недостојности: помоћ Немцима, нарушавање јединства Француске и једнакости међу њеним држављанима.⁷⁵ На основу ових правних одредаба пред судове је изведено око 50.000 људи, укључујући и највећи део вишијевског режима. Иако су Французи многе колаборационисте подвргли чак и облицима јавног линча (какво је нпр. било јавно шишање до главе жена оптужених за односе са немачким војницима), најистакнутији сарадници окупатора избегли су смртне казне: и Петен и Морас су осуђени на доживотне робије, а пред стрељачки вод изведен је Пјер Лавал.⁷⁶ Суђења француским колаборационистима, а посебно Петену, привукла су огромну пажњу јавности. Десничарске групе у Француској и данас делимично оспоравају правичност судских процеса пред Високим судом правде, истичући да су се одвијали у атмосфери линча и политичког реваншизма. Иако се на суђењу углавном владао уздржано, маршал Петен остао је до краја уверен у исправност своје одлуке да сарађује са окупатором. На суђењу после рата је изјавио: „Француски народ неће заборавити. Он зна да сам га бранио, као што сам то радио и у Вердену.“⁷⁷

ци Владимир Велмар-Јанковић и др Бранимир Малеш, као и неколицина идеолога Збора, међу којима су били и Милосав Васиљевић, др Димитрије Најдановић и др Ђоко Слијепчевић. Поминути чланови Збора предали су се британским војним властима, које су, након вишегодишњих неринетија и рада две посебне комисије, одлучиле да их не изучују новим југословенским властима, усвајајући приговор да у земљи не би имали ноштено суђење.

- 74 Овај историјски процес омогућио је да сарадници окупатора буду осуђени на затворске казне уместо погубљења, а било је и случајева делимичног опроста казне услед амнестија. Такође, извршена је и делимична рехабилитација личности које су се неоправдано нашле на удару судова части у време револуционарног врења, као што је био случај са 11 професора Универзитета у Београду (S. Selinić, D. Bondžić, „Prečutna rehabilitacija – vraćanje na Beogradski univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata“, *Desničini susreti 2009* (ur. D. Rokandić, I. Cvijović Javorina), Zagreb, 2011, str. 188–196).
- 75 Више о нравно-политичким индикацијама овог процеса у: „Collaboration“, *The Holocaust Encyclopedia*, Yale University Press, 2001, p. 127.
- 76 Петен је оптужен за издају и осуђен на смрт стрељањем али је због његових година казна преиначена на доживотну робију. Морас је пред судом у Лиону осуђен на доживотну робију, а његово место у Академији (као и Петеново) остало је упражњено. Над Лавалом је извршена смртна казна, а један од његових најближих сарадника и истакнутијих француских фашиста Марсел Деа је уснео да побегне из земље и са лажним идентитетом проживи у Италији још десет година.
- 77 Изјава је из августа 1945. године, наведена према: *World War II: An Encyclopedia of Quotations* (ed. Poward J. Langer), Greenwood Press, 1999, p. 158.

Закључна разматрања

Колаборација у Другом светском рату представља изузетно сложепу историјску појаву, а истовремено и правну и моралну категорију која је значајно утицала на развој послератне Европе. Компаративним изучавањем већег броја појединачних случајева уочава се да је на степен и природу сарадње са окупатором у великој мери утицало и предратно стање. Државе које су биле склоне парламентарним и економским кризама, као и оне у којима је постајало нерешено национално питање лакше су биле поражене од окупатора. Током окупације избијале су на површину све неједнакости и поделе које су постојале у друштву, због чега је искуство колаборације у Данској веома различито од онога у Србији или Грчкој. На такве околности надовезао се и тотални карактер рата, посебно наглашен након заустављања немачке офанзиве у Совјетском Савезу крајем 1941. године. У атмосфери ратне неизвесности и бројних устанака широм Европе, окупатор је успостављао сарадњу са идеолошки сродним снагама у покореним земљама, а постојеће колаборационе управе притискао је да се придруже тобожњој антикомунистичкој коалицији под немачким вођством, тј. да ставе своје националне ресурсе у службу немачких ратних циљева. Представници домаћих управа тако су све дубље залазили у политичку, војну и идеолошку сарадњу са окупатором, везујући своју судбину за ратни тријумф нацистичке Немачке.

На примерима Француске, Грчке и Србије јасно се уочавају ови процеси. Особености су садржане у империјалној моћи Француске, великој иљачки и изгладњивању Грчке и новоуспостављеној реалности на иростору Краљевине Југославије. Војни пораз и окупација Француске великим делом били су узроковани дубоким поделама у друштву, које су, ирема многим релевантним истраживачима, своје корене вукле још од времена афере Драјфус или чак саме Револуције. Трећа република ирестала је да постоји, а око личности маршала Петена почела је да настаје нека друга Француска, изграђивана на темељима конзервативног национализма, расне нетрпељивости, органске политичке мисли и стриктне друштвене хијерархије. Иако је Петен сахранио Трећу републику, он је истовремено, несвесно и на чудан начин, био и веран чувар многих њених тековина: успешно је сачувао административни дух и ирекоокеанску империју.⁷⁸ Као и други колаборационистички режими у Европи, и Виши је начинио грешку тражећи за свој народ

78 За бројне представнике француске левице транзиција из вишијевске Француске у Четврту републику одиграла се са једнаком лакоћом као и замена Треће републике Петеновим режимом. Чињеница је да је већина административног апарата остала иста. Петен је током августа 1944. године носио свог представника у савезничку Врховну команду, са задатком да издејствује политичко решење за Француску, које ће отклонити опасност од грађанског рата но ослобођењу и омогућити несметан наставак функционисања државе. На суђењу јула 1945. изјавио је „Ослобођена Француска може променити свој речник. Она ће градити, али ће успешно градити само на темељима које сам ја ударио“ (цитат и перцепција Петенових заслуга за очување француске империје и административног система: G. Miller, „Afrodizijaci maršala Pétaina“, *Marksizam u svetu*, br. 8, god. 9 (1983), str. 223–241).

и државу место у Хитлеровој „Новој Европи“ путем активног учешћа у тзв. великој антикомунистичкој коалицији слободних европских народа, мада је имао већу слободу избора од других колаборационистичких влада широм старог континента. Након ослобођења Французи су исказали милост за многе колаборационисте, а до изражаја је дошла и дубоко укореењена иравна држава која је сиречила масовни реваншизам и „лов на вештице“.

На ирироду и интензитет сарадње са окупатором у Грчкој и Србији су утицале политичка нестабилност и недовољна развијеност институција у овим земљама, као и дубоке друштвене поделе ироистекле из економске заосталости и историјског развоја Балкана. Биолошка угроженост нације, која се у Грчкој јавила услед велике глади узроковане окупаторовим реквизицијама хране, а на иростору Краљевине Југославије страховитим ирогом Срба у деловима под контролом НДХ, дала је повода за почетак отпора. Значајан фактор у организацији и ширењу отпора у обе земље били су комунисти, ире рата забрањени и упућени у илегални рад. Они су се показали као велика покретачка снага антифашизма, чији су мотиви, осим слободарских и родољубивих, били и политички и револуционарни. Колаборационистичке уираве у обе земље биле су константно у стању крајње потчињености у односу на окупатора и ирактично лишене слободе политичког деловања. Аћимовићева комесарска уирава, баш као и владе Цолакоглуа и Логотеропулоса, била је орган техничке администрације, политички веома хетерогеног састава. Након распламсавања устанка и сурових реиресалија окупатора над цивилним становништвом, на историјску сцепу ступиле су владе Ралиса и Недића, идеолошки уједињене на линији оштрог антикомунизма. Иако суштински ништа мање подређене окупатору од иретходних, ове владе су ипак располагале сопственим оружаним снагама, које су третиране као немачки војни савезници. Слично као у Француској, и у окупираној Србији постојала је идеја „националне револуције“, изградње нове државе на национално-конзервативним основама. Ова идеја друштвене трансформације, чија је реализација почела након угушења устанка у земљи, била је потпуно утопистичка: не само да није имала подршку у српском народу већ је и окупатор ставио забрапу на њене кључне сегменте. Грађански рат у Србији и Грчкој показао се као већа и можда значајнија национална и друштвена траума од искуства Другог светског рата и конфликта са силама Осовине. Уплитање великих сила, Британије и Совјетског Савеза, у исход ових грађанских ратова оиределило је послератни развој Балкана. У увек турбулентним друштвеним и политичким ириликама овог дела света, болно искуство Другог светског рата ироживљавано је изнова више пута, јер се ревизија историје вршила наново под утицајима владајућих идеологија. На тај начин су издајници иреко ноћи постајали хероји и обрпудо, а иреко потребна, објективна валоризација колаборације (ослобођена идеолошких иритисака и тумачења) није у потпуности извршена ни до данас.

Извори и лијтература

Необјављени архивски извори

1. Архив Југославије, Збирка Илије Пржића
2. Архив САНУ, Историјска збирка, 14387/8689
3. Архив Србије, фонд: Безбедносно-информативна агенција (БИА)
4. Архив Србије, фонд: Комесаријат за цене и наднице (Г-6)
5. Војни архив (Београд), фонд: Недићева архива
6. Војни архив, фонд: Микротека, Микрофилмована грађа Националног архива у Вашингтону

Објављени извори

7. Де Гол Шарл, (1968): *Рајни мемоари*, књ. 1: *Позив* (1940–1942), Београд-Љубљана.
8. Живановић Сергије, (1962), *Трећи српски устанак (Генерал Михаиловић и његово дело)*, књ. I, Чикаго.
9. *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (Zbornik NOR)*, I-1, Beograd 1953.
10. *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, XII-1, Beograd 1973.
11. Љотић Дмитрије В., (2001): *Сабрана дела*, 1-12, приредио: др Драган Суботић, Београд.
12. Магазиновић Хрвоје, (2009): *Кроз једно мучно сивољеће*, Ваљево.
13. Медаковић Дејан, (1991): *Ефемерис*, књ. II, Београд.
14. Merkuri Melina, (2010): *Rođena kao Grkinja*, Beograd.
15. Ранковић Ј. Драгутин, (2011): *Свакодневни животи под окупацијом – искуство једног Београђанина 1941-1944*, приредили Милићевић Наташа и Никодијевић Душан, Београд.
16. *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића* (приредио Александар Стојановић), Београд 2012.
17. Callil Carmen, *Bad Faith: Forgotten History of Family, Fatherland and Vichy France*, Vintage Books New York, e-book edition
18. *World War II: An Encyclopedia of Quotations* (editor: Howard J. Langer), Greenwood Press 1999.
19. Алексић Драган, (2011): *Генерал Петар Пешић о Пакџу 25. марта*, Архив – часопис Архива Југославије, бр. 1-2, стр. 114–130.
20. Aleksić Dragan, (2010): *Izdajnici ili rodoljubi: Paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj istoriografiji u zemlji i emigraciji*, Istorija 20. veka, br. 2, str. 163–174.
21. Алексић Драган, (2002): *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд.
22. Aleksić Dragan, (2007): *Robert Kronholc: jedan pogled na pitanje kvislinga*, Istorija 20. veka, 2, str. 153–163.
23. Алексић Драган Франц, (2008): *Нојхаузен и привредна политика нацистичке Немачке у Србији*, Токови историје, 1-2, стр. 301–318.

24. Бакић Јово, (2005): *Фашизам у Југославији 1918–1941*, Нова српска политичка мисао, XI, 1-4, стр. 21–43.
25. Beevor Antony, (2012): *The Second World War*, London.
26. Best G., (1980): *Humanity in Warfare*, London.
27. Бојић Милутин, (1996): *Југославенски народни њокрећ Збор, 1935–1945: један критички ириказ*, Београд.
28. Borković Milan, (1985): *Milan Nedić*, Zagreb.
29. Brancaccio M. T., (2010): *From 'Deportation Pathology' to 'Traumatismes Psychiques de Guerre'*, *The Politics of War Trauma: The aftermath of World War II in eleven European countries* (editors: J. Withuis & A. Mooij), Amsterdam.
30. Вујаклија Милан, (1937, 1966, 1980): *Лексикон сѝраних речи и израза*, Београд.
31. Davies Peter, (2004): *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*, Routledge.
32. Davies Peter, (2002): *Extreme Right in France, 1789 to Present: From de Maistre to Le Pen*, Routledge.
33. Димитријевић Бојан Б., (2011): *Војска Негућеве Србије*, Београд.
34. Ђурић Живојин, Суботић Драган, (2007, 2008): *Личности српске деснице 20. века*, књ. 2-3, Београд.
35. Jackson Julian, (2003): *France: The Dark Years*, Oxford University Press.
36. Jackson Julian, (2011): *The Republic and Vichy, The French Republic: History, Values, Debates* (edited by: E. Berenson, V. Duclert, C. Prochasson), Cornell University Press.
37. Јовановић Ђарко, (1997): *Nova vlast u Srbiji 1941–1945*, Београд.
38. Јовановић Ђарко, (1996): *Srpska seljačka država u ratnom programu Milana Nedića*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2, str. 118–128.
39. Kalvokarezi Piter, (1987): *Vint Gaj*, *Totalni rat*, Београд.
40. Kerkez Slobodan, (2004): *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, Niš.
41. Клајн Иван, Шипка Милан, (2006): *Велики речник сѝраних речи и израза*, Нови Сад.
42. Клог Ричард, (2000): *Историја Грчке нової доба*, Београд.
43. Костић Лазо М., (1976): *Армијски ђенерал Милан Негућ*, Мелбурн.
44. Краков Станислав, (1963): *Генерал Милан Негућ*, књ. 1, Минхен.
45. Кремптон Ричард Џ, (2003): *Балкан њосле Друїої свеїскої раїа*, Београд.
46. Kurzydłowski Christian, (2013): *The early ideological influences of Dimitrije Ljotić: the makings of a fascist and traitor?*, Срби и рат у Југославији 1941. године: зборник радова (уредник: Драган Алексић), стр. 31–57, Београд.
47. Lee Stephen J., (2009): *European Dictatorships 1918–1945*, 3rd edition: Routledge.

48. Marix Evans Martin, (2000): *The Fall of France: Act with Daring*, Osprey Military.
49. Марјановић Јован, (1963): *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд.
50. Мартиновић-Бајица Петар, (2003): *Милан Негућ*, Београд.
51. Mazower Mark, (2009): *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, Penguin Books
52. Mazower Mark, (1993): *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press.
53. Miller G., (1983): *Afrodizijaci maršala Pétaina*, Marksizam u svetu, br.8, god. 9, str. 223–241.
54. Милићевић Наташа, (2009): *Југословенска власи и српско грађанство 1944–1950*, Београд.
55. Милићевић Наташа, (2013): *Ојасне везе у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату*, Токови историје, 1, стр. 309–321.
56. Митровић Момчило, (2007): *Српска национална часија прејед законом 1945*, Београд.
57. Nolte Ernst, (1990): *Fašizam u svojoj epohi*, Београд.
58. Paxton Robert O., (1972): *Vichy France*, New York.
59. Payne Stanley G., (1980): *Fascism: Comparision and Definition*, Wisconsin University Press.
60. Petranović Branko, (1992): *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд.
61. Радић Радмила, (2006): *Животи у временима: Гаврило Дожич (1881–1950)*, Београд.
62. Selinić Slobodan, (2011): Bondžić Dragomir, „Prećutna rehabilitacija – vraćanje na Beogradski Univerzitet nastavnika uklonjenih odlukom Suda časti posle Drugog svetskog rata“, *Desničini susreti 2009* (ur: D. Roksandić, I. Cvijović Javorina), str. 188–196, Zagreb.
63. Slijepčević Đoko, (1970): *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen.
64. Стојановић Александар, (2013): *Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941–1945*, Трибина: из истраживања младих сарадних ИНИС-а (Зборник радова, уредник др Зоран Јањетовић), стр. 111–134, Београд.
65. Stojanović Aleksandar, (2013): *Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma*, *Desničini susreti 2012.*: Intelektualci i rat (urednici: D. Roksandić, I. Cvijović Javorina), str. 163–176, Zagreb.
66. Stojanović Aleksandar, (2013): *Planning a social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia*, Токови историје 1, стр. 135–152.

67. Стојановић Александар, (2010): *Пројекат индустријализације земље по Српском цивилном/културном плану (1942–1944)*, Токови историје 3, стр. 55–73.
68. Стојановић Александар, (2012): *Радолав Грујић о преносу моштинију српских свештеника априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију*, Токови историје, 1, стр. 69–86.
69. Stojanović Aleksandar, (2012): *Srpski civilni/kulturni plan: geneza i prilog proučavanju*, Istorija 20. veka, 1, str. 89–109.
70. Subotić Dragan, (1999): *Organska misao Srba u XIX i XX veku: sociološke i politikološke ideje Milosava Vasiljevića: prilozi za konzervativnu političku ideologiju, tradiciju i kulturu*, Beograd.
71. Тимофејев Алексеј Ј., (2011): *Руси и Дрину свештеници у Југославију*, Београд.
72. *The Historical Dictionary of Holocaust*, edited by: Jack R. Fischel, The Scarcrow Press 2010.
73. *The Holocaust Encyclopedia*, edited by: Walter Laqueur, Yale University Press 2001.
74. Hupchick Dennis P., (2004): *The Balkans: from Constantinople to Communism*, Palgrave Macmillan.
75. Chimpos Peter D., (1999): *Greek Resistance 1941-45: Organization, Achievements and Contributions to Allied War Efforts Against the Axis Powers*, International Journal of Comparative Sociology, vol. 40: June, № 2, pp. 251–269.
76. Crowdy Terry, (2007): *French Resistance Fighter: France's Secret Army*, Osprey Publishing Oxford.
77. Svetković Srđan, (2006): *Između srpa i čekića: represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd.
78. Svetković Srđan, (2006): *Ko su bili 105(104) streljanih?* Prilog istraživanju „divljeg чишћења“ у Београду 1944, Istorija 20. veka, br. 1, str. 81–102.
79. Шкодрић Љубинка, (2009): *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд.
80. Шкодрић Љубинка, (2010): *Однос немачкој окупираној према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944*, Ослобођење Београда 1944. године, Зборник радова, уредник др Александар Живоћић, стр. 82–94, Београд.
81. Škodrić Ljubinka, (2011): *Prosvetni radnici u ideologiji Vlade Milana Nedića 1941–1944*, Istorija 20. veka, 1, str. 151–162.
82. Шкодрић Љубинка, (2009): *Ушлицај окупационих власти на ревизију националних програма и убједника у Србији 1941–1944: прилог друштвеној историји рата*, Војно-историјски гласник 1, стр. 172–183.

Извори на интернету

<http://www.marechal-petain.com>

<http://mjp.univ-perp.fr>

Summary

Aleksandar Stojanović, Dušan R. Bajagić

COLLABORATION IN OCCUPIED EUROPE, 1939–1945: A COMPARATIVE ANALYSIS OF FRENCH, GREEK AND SERBIAN EXPERIENCE

Key words: occupation, collaboration, World War II, Vichy France, Serbia, Greece

Collaboration is a social phenomenon that traces the history of war deep into the past, but the modern perception of which is largely shaped by the experience of the Second World War. Scientific study of the European experience of cooperation with the occupying forces took place over many years in the context of the Cold War ideological pressures on historiography, while the moral determination toward this phenomenon was often subordinated to current political and national interests. In the last two decades there has been an increase of research interest in the topic of collaboration in the World War II, as a significant improvement in the quality of the scientific production of this problem. The paper is a summarized overview of the results of recent historiographical research on the collaboration in the World War II on the territory of occupied France, Greece and Serbia. Originated from the original archival sources from the Serbian archives and the most current literature in English, this work is a contribution to the comparative study of collaboration in Europe during the World War II.

Александар ЖИВОТИЋ

ВОЈНОГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ЈУГОСЛАВИЈЕ НА ПОЧЕТКУ ХЛАДНОГ РАТА (1945–1954)*

Апстракт: У раду се на основу доступних извора и литературе анализира војногеографски положај Југославије током прве хладноратовске деценије, од краја Другог светског рата до почетка нормализације односа са Совјетским Савезом. Те године су обележили сукоби са западним светом, а нотом конфликт са Совјетским Савезом и његовим сателитима и приближавање западном свету. У условима оштрих хладноратовских супротстављености, Југославија је имала особен политички и војни положај који је умногоме био последица њеног географског окружења.

Кључне речи: Југославија, исток, запад, географија, војска, СССР

По завршетку Другог светског рата 1945. победничка коалиција је престала да постоји. Супротстављени интереси, дубоке идеолошке и економске разлике, различити погледи на будућност поражене Немачке и ратом разорене Европе постепено су продубљивали сукоб између Совјетског Савеза и западних сила. Југославија се, као једна од земаља победница, после победе револуционарних комунистичких снага у рату и револуцији нашла у совјетском политичком, идеолошком и војном табору. Све оштрији сукоб два блока, која су се налазила у процесу обликовања и формирања, грађански рат у Грчкој, сукоб између Југославије и Италије и западних сила у вези са статусом Трста и Јулијске крајине, посебан географски и стратешки положај Југославије на границама два супротстављена блока – чинили су њен војни положај изузетно специфичним и осетљивим.¹

* Рад је настао у оквиру пројекта Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развој и положај у европској/свејској заједници (№ 47027) који финансира Министарство просвете и науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О спољној политици Југославије после Другог светског рата опширније видети: 1) D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949–1955*, Zagreb, 1988; 2) D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad, 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd, 2000; 3) M. Stojković, V. Gavranov, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*, Beograd, 1972; 4) P. Ц. Кремнтон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003; 5) Р. Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије, 1943–1991*, Београд, 1995; 6) В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III том, Beograd, 1988; 7) В. Petranović, S. Dautović, *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje, 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, Beograd, 1994; 8) Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица, 1998.

Тршћанско питање било је најзначајније спољнополитичко питање Југославије у ирвој деценији после рата и истовремено оно које је највише кварило њене односе са западним силама. Југословенске трупе ушле су у Трст 1. маја 1945. Међутим, западни савезници никако нису желели да ово стратешки важно место припадне Југославији, која је тада сматрана за експонента совјетске политике. Београдским споразумом закљученим 9. јуна 1945. иредвиђено је да део територије Јулијске крајине који је укључивао и Трст буде под командом и контролом савезничког врховног командита. После повлачења југословенских трупа 12. јуна 1945. установљена је војна уирава западних савезника у зони А и југословенска војна управа у зони Б спорне територије. О овом питању је потом расирављано на Мировној конференцији. По уговору о миру са Италијом потписаном фебруара 1947. иредвиђено је стварање Слободне територије Трста, на челу са гувернером кога би изабрао Савет безбедности.² Друго осетљиво спољнополитичко питање је био однос Југославије ирема грађанском рату у Грчкој. Током грађанског рата у Грчкој (1945–1950) Југославија је пружала обимпу политичку и војну помоћ грчким комунистима. Уз подршку идеолошки блиској страни, југословенски државни врх је пласирао и своје територијалне аспирације према северном делу Грчке оснивајући локалне одборе Комунистичке партије Југославије тамо где је живело бројно становништво македонског порекла. Таквим југословенским тежњама се посебно супротстављала Велика Британија. Ситуација је додатно почела да се компликује после објављивања Труманове доктрине у марту 1947. кад је америчка војна и економска помоћ владиним снагама почела да ирстиже у огромним количинама. Истовремено, стигли су и амерички војни саветници у Грчку.³ Јачање западног утицаја у Грчкој, сукоб са земљама Информбироа, југословенско отварање ирема западном свету и коначан пораз грчких комуниста утицали су на иромену југословенског става ирема грчкој влади. Нормализација југословенско-грчких односа је започела 1949. обустављањем југословенске помоћи грчким комунистима, а коначно је успостављена разменом амбасадора почетком 1951.⁴

Кад је у питању био ироблем Грчке, посебно место у југословенском сагледавању стратешких импликација тог ироблема је имало питање положаја Албаније, са којом је Југославија имала посебне односе. Одмах по завршетку Другог светског рата југословенска армија је, иако и сама у незавидној позицији, иреузела на себе обавезу организовања и снабдевања албанске армије. Будући да се радило о армији која је настала у рату и налазила се у процесу консолидовања и реорганизовања, то је иредстављало велики напор. Истовремено, та чињеница сликовито говори о томе колики је значај југословенско државно, војно и партијско руководство иридавало

2 В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd, 1988, str. 163, 164, 171, 250, 251.

3 Р. Клог, *Историја Грчке новој гоба*, Београд, 2000, стр. 146.

4 *Исио*, стр. 142–145; М. Ristović, „Jugoslavija i грађански рат у Грчкој (1945–1950)“, *Zbornik Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1996, str. 71–85.

војној сарадњи са Албанијом. Првих послератних година Совјети су се о стању у Албанији првенствено информисали преко централног апарата југословенске комунистичке партије. На седници Политбироа 27. марта 1946. године⁵ је одлучено да се Енвер Хоџа позове у посету Београду и да се склопи уговор о савезништву са Албанијом. Ипак, Хоџина посета је два нута одлагана све док Јосип Броз у Москви на састанку са Стаљином и совјетским партијским вођством 27. маја 1946. није добио сагласност за такву акцију. Током разговора између југословенске и совјетске делегације у Москви Стаљин је Титу практично дозволио потпуно мешање у рад албанске комунистичке партије.⁶ Уговор о пријатељству и узајамној помоћи ФНРЈ и Републике Албаније су потписали у Тирани 9. јуна 1946. Енвер Хоџа, у име НР Албаније, и Станоје Симић, министар иностраних послова ФНРЈ као њен опуномоћени представник. Уговор је садржао одредбе политичке и војне природе. Њиме су биле одређене основе међусобне политичке и дипломатске сарадње, као и заједничке одбране у случају напада треће силе на Југославију или Албанију. Уговор је омогућио не само дубљу међусобну сарадњу већ и стационирање југословенских копнених и ваздухопловних снага на албанској територији од 1946. до 1948. Сем тога, одредбама о основама савезничких односа омогућено је свестраније мешање Југославије у унутрашњи живот Албаније и извесно политичко старатељство Југославије над њом у погледу међународних односа.⁷

У складу с тим, иривладало је уверење да би у случају ескалације кризе и евентуалне ратне опасности западне силе, Италија и Грчка удружено нападе Југославију на широком фронту са иростора савезничке окупационе зоне у Аустрији, затим дуж италијанско-југословенске границе уз евентуални десаит на више места читавом дужином југословенског и албанског дела јадранске обале, као и са територије Грчке на граничном фронту с Албанијом и Југославијом. Ратни план се заснивао на идеји стратегијског дочека уз прелазак у коитраофанзиву у моменту кад то дозволи оперативна ситуација. На северозападном делу фронта иретпостављало се да би напад био извршен истовремено са територија Аустрије и Италије уз евентуално наступање и преко мађарске територије. Са територије Аустрије очекиван је у првој фази главни напад на иривцу Мурска Собота – Вараждин – Загреб и напади помоћним снагама на правцима Мурска Собота – Лудберг – Чазма, Грац – Марибор, Фолксберг – Дравоград и Клагенфурт – Крањ. На граничном фронту са Италијом претпостављало се да би главни напад био усмерен иривцем Трст – Горица – Љубљана, док се напад помоћних снага очекивао правцима Трбиж – Радовљица и Трст – Ријека.⁸ На југословенској и албанској обали очекиван је поморски десант

5 В. Petranović, (priređivač), *Zapiski sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Beograd, 1995, str. 140.

6 АЈБТ, КМЈ, I-1/7, Посета Јосина Броза Тита Совјетском Савезу 27. 5 – 10. 6. 1946.

7 АЈБТ, КМЈ, I-3-b/21, Уговор о пријатељству и узајамној помоћи ФНРЈ и Републике Албаније.

8 АВС, АЛПА, ГШ-2, к. 13, ф. 1, 2/1-2, Шема могућих непријатељских праваца наступања.

на четири локације: у ширем рејону Задра, долини Неретве, ушћу Бојане, околини Љеша и на простору Драча.⁹ Претпостављало се да ће на јужном фронту евентуални главни напад ићи правцем Лерин – Битољ – Скопље, док би помоћне снаге дејствовале правцима: Охрид – Дебар, Воден – Прилеп, Ђевђелија – Велес и преко бугарске територије правцем Берово – Радовиш – Штип.¹⁰

У другој фази се очекивало сједињавање снага нападача са правца који воде од Марибора и Дравограда код Цеља и њихово сједињено наступање преко Зиданог Моста где би се саставили са јединицама које би из правца Трста, Крања и Радовљице заузеле Љубљану и наступале долином Саве ка Загребу. Процењивало се да би ка Загребу дејствовале и трупе које би заузеле Сушак и Ријеку садејствујући са делом искрцаног десаита код Задра који би се једним делом кретао ка Огулину и Чрномљу, а другим према Санском Мосту.¹¹ Претпостављало се и да би десаит искрцан у долини Неретве наступао једним краком ка Мостару, а другим преко Љубиња ка Невесињу. Очекивано је и да после десаита у долини Бојане напад буде усмерен једним краком ка Беранама и Андријевици, а другим према Пљевљима. Десант код Љеша би био усмерен према долини Дрима и Призрену, а десант искрцан на простору Драча према Тирани.¹² На јужном фронту се претпостављало да ће непријатељске снаге по заузећу Скопља наставити наступање главнином ка Врању у садејству са снагама које би претходно заузеле Софију и помоћним снагама ка Качаничкој клисури.¹³ У трећој фази очекиван је снажан напад оклопним и механизованим снагама долином Саве на правцу Загреб – Славонски Брод и напад слабијим снагама на правцима Сански Мост – Бања Лука, Коњиц – Сарајево, Пљевља – Вишеград, Пљевља – Ариље и Беране – Косовска Митровица. На југу се претпостављало да би јак напад био усмерен долином Велике Мораве ка Младеновцу.¹⁴

У случају повољног развоја ситуације на фронту и погодних спољнополитичких околности планирана је контраофанзива на западном фронту према Клагенфурту, централном делу Јулијских Алпа и Трсту са Венецијом као главним циљем.¹⁵ На јужном фронту је остављена могућност напада главним правцем ка централној Грчкој и помоћним правцима према Солуну и са простора Албаније ка Епиру и Јањини као главним циљем.¹⁶ План могућих офанзивних акција подразумевао је одсудну одбрану ја-

9 *Исџо.*

10 *Исџо.*

11 *Исџо.*

12 *Исџо.*

13 *Исџо.*

14 *Исџо.*

15 АВС, АЈНА, ГШ-2, к. 13, ф. 1, 2/1-4, План наших могућих наступања на северозападном фронту.

16 АВС, АЈНА, ГШ-2, к. 13, ф. 1, 2/1-3, План наших могућих наступања на јужном фронту.

дранске обале на читавој њеној дужини.¹⁷

Године блиског савезништва са Совјетским Савезом и његовим сателитима су 1948. смениле године оштрог сукоба. У условима нараслих међусобних политичких и економских тензија и оштрог идеолошког конфликта, радикално се изменио и војногеографски положај Југославије. У савременој историографији се често поставља питање да ли се припремала војна агресија на Југославију. Пошто совјетска изворна грађа о том проблему није доступна, на то питање се може одговорити на основу југословенских обавештајних извора и низа појединачних изјава актера догађаја. Карел Каплан, високи функционер Комунистичке партије Чехословачке, изнео је у својим сећањима да је Ј. В. Стаљин током јануара 1951. најавио почетак обрачуна са капиталистичким земљама. Такође, сличне изјаве је давао и совјетски маршал Рокосовски у разговорима са челницима италијанске комунистичке партије.¹⁸ Маршал Жуков је о томе говорио током разговора са представницима југословенске армије приликом своје посете Југославији 1957. године, након нормализације југословенско-совјетских односа 1955. О месту и улози Југославије у склопу општег рата између СССР-а и његових савезника, са једне, и западних земаља, са друге стране, најречитије говори изјава мађарског генерала Беле Кпраља, који је након Мађарске револуције 1956. избегао на Запад. Он истиче да су у Мађарској у јануару 1951. одржане штабне ратне игре током којих је увежбавана могућност дејствовања мађарске армије против југословенских војних снага,¹⁹ а да су војне припреме за напад на Југославију започеле још током 1949. када је извршена радикална реорганизација мађарских војних снага.²⁰ Мађарској страни није био достављен потпун ратни план. Само је сугерисано да ће у акцији против Југославије учествовати и румунске, бугарске, албанске и совјетске трупе, као и мањи коитингенти пољске и чехословачке армије. Према његовој изјави, главнина мађарске војске би, у садејству са једном румунском армијом, чинила ударни ешелон који је имао задатак да заузме простор између Тисе и Дунава и формира мостобран на узвишењима Фрушке горе. Совјетске трупе би у том случају заузеле Београд. Други део мађарских снага би извршио напад у правцу Љубљане, претходно форсиравши Драву. Такође, и румунске снаге би наступале на два правца: мањим деловима на простору Баната и већим, из правца Влашке, у садејству са бугарским снагама ка долини Велике Мораве. Остатак бугарских снага дејствовао би на више правца ка Скопљу како би пресекао југословенске снаге на два дела. Други ударни ешелон би представљале снажне совјетске моторизоване и оклопно-ме-

17 *Истио.*

18 D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*, Zagreb, 1988, str. 237–239.

19 B. Kiraly, „The Aborted Soviet Military Plans Against Yugoslavia“, *At the Brink of War and Peace. The Tito – Stalin Split in a Historical Perspective*, W. Vucinich (ed.), New York, 1982, p. 284.

20 B. Kiraly, *n. d.*, str. 277.

ханизоване дивизије које би имале задатак да разбију југословенске снаге на више мањих изолованих групација.

Доступни обавештајни подаци југословенског генералштаба преzeитовани током преговора са америчким војним делегацијама и разговора са представницима грчког и турског генералштаба потврђују Кпрљаеву изјаву. Према тим подацима, према Југославији је било оријентисано 50 пешадијских и седам оклопних дивизија совјетских савезника и 12 совјетских оклопних и моторизованих дивизија, као и око 2.000 авиона.²¹ Југословенски ратни планови базирали су се на претпоставци да ће главни напад бити усмерен на три правца: северозападном ка Загребу, централном ка Београду и источном ка Скопљу. Оперативну основицу за напад на Југославију би чиниле територије Мађарске, Бугарске и Румуније, док би већи део војних ефектива тих земаља био ангажован у нападу на југословенску територију.²² Претпостављало се да би напад у правцу Љубљанских врата био извршен совјетским снагама са простора совјетске окупационе зоне у Аустрији. Процењивано је да су главни стратегијски циљеви током прве фазе наступања заузимање Београда, Загреба и Скопља док би током друге фазе напад био усмерен ка Трсту, централним пределима Југославије, у циљу избијања на Јадранско море, и Албанији ради успостављања копнене везе са тим совјетским савезником.²³ Југословенски обавештајни подаци и процене војно-политичке ситуације су се у свим значајним сегментима поклапали са каснијим сведочењима генерала Кпраља.

У условима планиране оружане интервенције са полукружне оперативне основице Дунав је у југословенским ратним плановима добио посебан значај због карактеристика свог воденог тока и специфичности својих обала. На граничном фронту према Мађарској југословенска територија је била широко отворена на простору Бачке. Како Бачка представља широку равницу без већих природних препрека на том простору није могла бити организована одбрамбена линија. Зато је југословенска страна, у случају рата, планирала организовање одбрамбене линије тек на десној обали Дунава, на прелазу из Бачке у Срем. Та линија би се ослањала на планински масив Фрушке горе. Југославија је на том сектору планирала организовање чврсте одбрамбене линије уз масовно запречавање пловидбе Дунавом полагањем већег броја мина. Такође, од ушћа Драве у Дунав, па Дравом до југословенско-мађарске границе простирао се северозападни крак те одбрамбене линије. На простору од уласка Дунава у Југославију до ушћа Драве у Дунав планирано је организовање покретне одбране мањим заштитним снагама. Те снаге би организовале одбрану користећи се предностима самог терена које пружају многобројни ритови и мочваре дуж обала Дунава.²⁴

Југословенски гранични фронт према Румунији се условно делио

21 ABC, АЈНА, ГШ-2, к. 14, ф. 8, 3/1.

22 ABC, АЈНА, ГШ-2, к. 16, ф. 2, 1/VI.

23 ABC, АЈНА, ГШ-2, к. 16, ф. 2, 1/II.

24 ABC, АЈНА, ГШ-2, к. 16, ф. 2, регистарски број 1/1.

на два сектора због физичких карактеристика терена у том региону. Један сектор је представљао равничарски простор Баната, а други планински део источне Србије. Због шпроко отвореног равничарског земљишта Баната према Румунији било је веома тешко бранити гранични фронт на том правцу. Како на простору Баната није било већих природних препрека, одбрана је могла да се организује тек на десној обали Дунава,²⁵ дубоко у унутрашњости југословенске територије. На том сектору одбрамбена линија се простирала Дунавом од источних обронака Фрушке горе, преко Земуна, Београда и Смедерева до Рамског рита. У Банату је, као и у Бачкој и Барањи, била предвиђена само покретна одбрана мањих заштитних делова.²⁶

На другом сектору, дугом око 230 километара, било је предвиђено организовање статичне одбрамбене линије на самој граници са Румунијом. Предност тог дела сектора је била организација одбране на Дунаву као снажној баријери, уз ослањање на планински масив Карпатско-балканских планина. И на том сектору је планирано запречавање Дунава минпрањем. Пре почетка рата планирано је и извођење широким фортификацијских радова у непосредној близини обале Дунава у циљу изградње снажних утврђених положаја.²⁷ Природно снажна баријера, каква је био Дунав, омогућавала је организовање снажне одбрамбене линије дуж његових обала. Такође, својим воденим капацитетом он је омогућавао и организовање опсежних борбених дејстава на самој воденој површини. Стога је планирано и извођење обимних фортификацијских радова у циљу припремања обале Дунава за извођење дуготрајнијих одбрамбених борбених дејстава.

Југословенско приближавање западном свету је донело и савезништво с балканским чланицама НАТО-а Грчком и Турском. Измењене војнополитичке околности су диктирале и условљавале нов војногеографски положај Југославије. Војни преговори између југословенског, грчког и турског генералштаба су почели крајем 1952, пре формалног закључења савеза 28. фебруара 1953. Од 20. до 27. децембра 1952. у Београду је боравила турска војна делегација а делегација југословенског генералштаба је боравила у Атини од 27. до 30. децембра исте године. Том приликом, поред разматрања општих питања, разговарало се и о карактеру будућих заједничких ратних планова и у том контексту о координацији заједничких борбених дејстава против Бугарске. Од тог тренутка, па до коначног усаглашавања заједничких ратних планова 1954, током којих је представника три генералштаба, стално је разматрано питање важности Бугарске и њених војних снага у пројектованом ратном сукобу.

Пошто се Бугарска граничила са све три земље чланице савеза, њена територија је имала изузетан стратегијски значај. Поред тога, чињеница да је Бугарска имала изузетно јаке савезничке односе са Совјетским

25 АВС, АЛПА, ГШ-2, к. 16, ф. 2, регистарски број 2/1.

26 АВС, АЛПА, ГШ-2, к. 16, ф. 2, регистарски број 5/1.

27 АВС, АЛПА, ГШ-2, к. 16, ф. 2, регистарски број 3/II.

Савезом утицала је на врло респектабилан приступ проблему представника југословенске, грчке и турске армије. Разматране су две могућности развоја ситуације у потенцијалном војном сукобу. Прва могућност се односила на случај заједничког напада бугарских и совјетских снага на територију све три земље, док се друга могућност тичала напада совјетско--бугарских снага на једну од земаља чланица Балканског савеза. Временом, могућност изолованог ратног сукоба је оцењивана као мало вероватна и предност је давана могућем глобалном сукобу, у коме би Бугарска због географског положаја своје територије и јачине војске имала велику важност. Процењивано је да би евентуалним јаким концентричним ударима са простора Бугарске била угрожена веза између Југославије и Грчке и Грчке и Турске, а да би у другој фази био вођен рат посебно са сваком од чланица Балканског пакта пошто би координација дејстава у том случају била готово немогућа.²⁸ Сем тога, указивано је и на значај координације дејстава између бугарских, совјетских и румунских снага у случају офанзивног рата против балканских савезника или у случају глобалног сукоба.

Заједнички трипартитни ратни план је усвојен на конференцији у Београду која је трајала од 10. до 20. новембра 1953. године. План је носио кодни назив *ГТУ*. Према том плану, подразумевана је заједничка грчко-турско-југословенска одбрана на југословенској територији у пограничном појасу са Бугарском, у централном и источном делу Егејске Македоније и на простору грчког и турског дела Тракије. Приликом израде плана полазило се од претпоставке да ће рат почети на иницијативу Совјетског Савеза нападом на једну од земаља чланица савеза или на све три одједном, при чему ће непријатељ имати иницијативу у нападу, предност у припремама и надмоћност у копненим и ваздухопловним снагама. Претпостављало се да ће се у првом ешелону налазити бугарске војне снаге, а да ће се тек у каснијим фазама укључивати совјетске. Задатак савезничких снага је дефинисан у виду активне одбране са циљем спречавања непријатеља да овлада подручјима од заједничке важности и предузимање контраофанзиве чим се за то укаже погодна прилика. Снаге за остваривање тих задатака су биле подељене у две групе. *Ешелони за њоокривање* су имали задатак да задрже непријатељске снаге на граничном фронту и тиме обезбеде довољно времена за извршење мобилизације, концентрације и посудања главних одбрамбених положаја. *Главне снаге* су имале задатак ешелонпраног посудања главних одбрамбених положаја. Главни одбрамбени положај југословенске армије се простирао од Беласице, преко Пехчева, Царевог Села, Криве Паланке, Босилеграда, Пирота и Зајечара до Неготина. На скопском правцу је била предвиђена одсудна одбрана Скопља и долине Вардара, а на нишком правцу Ниша и долине Мораве. Друга југословенска одбрамбена линија се простирала долинама Вардара и Мораве, а трећа правцем Битољ – Шар планина – Ибар. Истим планом грчке снаге је требало да поседу линију Струма – Беласица ради

28 АВС, АЈНА, ГШ-2, к. 14, 8, 2/1.

одбране Солуна, док би другу линију организовале на линији Олимп – Вермион – Кајмакчалан – Кирли Дервен – Варнос. Турске снаге би у том случају поселе линију Чаталца – Демир Капи у цљу одсудне одбране области мореуза. Одбрана је требало да буде организована по дубини, на више узастопних положаја, уз широку примену заседа и запречавања, и уз могућност преласка војних снага на територије савезничких земаља.²⁹ Изузетно осетљив правац за југословенску и грчку армију је представљао струмички правац и зато је на том простору требало организовати чврсто садејство како не би дошло до раздвајања југословенских и грчких снага услед евентуалног одлучног дејства бугарских јединица.³⁰

У војногеографском погледу, посебан проблема за Југославију је представљао положај Албаније као чврстог совјетског савезника у дубокој позадини главног фронта. О стратегијском значају Албаније и њеној улози у евентуалном општем сукобу са Совјетским Савезом и његовим сателитима, као и о југословенској политици према тој земљи, маја и јуна 1951. године, са највишим америчким војним представницима је разговарао начелник југословенског генералштаба генерал-нуковник Коча Поповић, током дванаест конференција које је са њима одржао у Вашингтону. На првој конференцији, 17. маја, Коча Поповић је изнео податак да Совјети јачају војне снаге својих сателита-суседа Југославије и да Југославија очекује њихов удружени напад. У том смислу је апострофпиао и јачање албанске оружане силе, с чим су се амерички генерали сложнли.³¹

На другом састанку, 18. маја, приликом симулпрања евентуалног модела југословенске одбране од напада совјетских сателита, амерички представници су предложнли да југословенске снаге у случају напада Совјета и њихових сателита на Југославију изврше концентричан удар у Албанији, униште главнину албанске оружане силе, а да остатак сатерају у цеп у јужној Албанији.³² Сматрали су да би се тиме постигло више циљева: југословенским снагама би било омогућено да ојачају свој фронт према Бугарској, отворила би им се још једна линија снабдевања од западних савезника у Македонији, а Совјетима би било онемогућено да користе албанске луке за снабдевање албанских снага.³³ Поповић се сложнло са америчком оценом значаја албанског дела Јадранског мора и истакао да постоје две могућности совјетског коришћења албанске територије: коришћење Валоне као поморске подморничке базе и инсталирање веће ваздухопловне базе на албанској територији. Ипак, нагласио је да југословенски генералштаб не располаже информацијама о изградњи так-

29 АВС, АЛПА, ГШ-2, к. 15, ф. 1, 3/1.

30 В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951–1957)*, Beograd, 2003, str. 127–128.

31 АВС, АЛНА, ГШ-1, к. 14, ф. 7, р. б. 1/1, Занисник Прве конференције одржане 17. маја 1951. у Вашингтону.

32 АВС, АЛНА, ГШ-1, к. 14, ф. 7, р. б. 1/1, Занисник Друге конференције одржане 18. маја 1951. у Вашингтону.

33 *Исто*.

вих база, али је подсетио да је југословенска морнарица непосредно пред његов полазак у Вашингтон осмотрила једну подморницу у близини Виса, тражила од америчке команде да потврди да ли припада западним снагама и да је утврђено да није њихова, па се основано сумњало да су совјетске подморнице присутне у албанским територијалним водама.³⁴

Током треће конференције, 19. маја, поново је разматрано питање Албаније, посебно политички аспект проблема, односно питање евентуалних реакција Грчке и Италије. Амерички представници су инсистирали на југословенском ставу о томе, истичући да се ради о двома земљама са којима су у савезничким односима, као и да им је стало да у случају рата не дође до сукоба између Југославије и тих земаља у вези са Албанијом.³⁵ Поповић је избегавао директан одговор истичући да то питање није разматрано пре његовог поласка у Вашингтон. Рекао је да о томе није разговарано са грчким представницима. Шефа америчке делегације генерала Еделмана је посебно интересовало да ли би Југославији одговарала неутрална позиција Албаније у случају рата, на шта је Поповић одговорио да би то била само тактичка неутралност са циљем добијања довољно времена за мобилизацију, концентрацију и стратегијски развој албанских војних снага, или би се радило о виду притиска на Југославију у оквиру агресије других земаља.³⁶ У сваком случају, Поповић је изнео југословенско уверење да треба сачувати независност Албаније и у погодном моменту утицати на албанско становништво да промени политичку вољу и осигура промену режима у њој, па и саму њену спољнополитичку позицију.³⁷

Током готово једномесечних југословенско-америчких војних разговора у Вашингтону на којима су се разматрала изузетно важна питања везана за америчку војну помоћ Југославији и разрађивале стратегијске варијанте њене одбране у случају удруженог напада на њу Совјетског Савеза и његових источноевропских сателита, заједнички је констатована изузетна важност Албаније као земље која је географски изолована од осталих совјетских савезника, војно слаба, али са изузетним потенцијалом за примање совјетских поморских и ваздухопловних снага које би могле да угрозе снабдевање Југославије од западних земаља. Албанија је имала посебну важност и као земља која би својом неактивношћу везивала знатне југословенске војне снаге, а које би много целисходније могле бити употребљене на фронту према Бугарској. И том приликом југословенски представници су изнели став о потреби очувања албанске независности како би се у будућности избегао потенцијални извор нових сукоба на Балкану.

Албанија је била тема и на седмом састанку, 24. маја. Амерички ге-

34 *Истио.*

35 ВА, АЛПА, ГШ-1, к. 14, ф. 7, р. б. 1/1, Занисник Треће конференције одржане 19. маја 1951. у Вашингтону.

36 *Истио.*

37 *Истио.*

нерали су изразили уверење да ће Совјети војно јачати Албанију.³⁸ Генерал Поповић се сложио с тим, нагласивши да се односи између Совјетског Савеза и Албаније знатно разликују од односа које Совјети имају са осталим сателитима и да ће сигурно у случају војног сукоба настојати да је активирају у најпогоднијем моменту или да је држе у неутралном положају, тим пре што би таква неутралност отежавала југословенски напад на Албанију или би постала активан фактор на страни Совјетског Савеза, а то је америчка страна сматрала опаснијим од класичне активизације.³⁹ Заједнички је констатована опасност од могућности да Совјети искористе албанске луке као базу за своју флоту, која би настојала да онемогући снабдевање Југославије поморским нутем у евентуалном војном сукобу, и постигнута сагласност око тога да би Совјети те луке врло енергично бранили.⁴⁰

Приближавајући се политички и војно западном свету Југославија је индиректно укључена у одбрамбене планове Северноатлантске алијансе за одбрану Балкана и Средоземља у случају општег или изолованог сукоба са Совјетским Савезом. За Југославију је то, поред пријема значајне војне помоћи, значило и веома битне савезничке обавезе. Велика Британија, а посебно САД су у стратегији одбране од Совјетског Савеза сматрале да се успешна одбрана Балканског полуострва може обезбедити само ако се осигура чврсто савезништво између Југославије, Грчке и Турске. Питање закључења војног пакта са Југославијом је посебно постало актуелно након пријема Грчке и Турске у НАТО 1952, јер су планери НАТО све више увиђали значај Југославије за одбрану Грчке у случају рата са СССР-ом и његовим савезницима. С обзиром на сукоб између Југославије и Грчке у периоду грађанског рата у тој земљи, као и вишедеценијски сукоб између Грчке и Турске, битан предуслов стварања војног савеза између тих земаља под окриљем НАТО је била нормализација међусобних односа.⁴¹

Видљивији знаци нормализације односа између будућих балканских савезника су се појавили у лето 1952. Размена посета парламентарних делегација између Југославије, Грчке и Турске у лето и јесен те

38 ВА, АЈНА, ГШ-1, к. 14, ф. 7, р. б. 1/1, Занисник Седме конференције одржане 24. маја 1951. у Вашингтону.

39 *Ист.о.*

40 *Ист.о.*

41 О стварању Балканског пакта и југословенском учешћу у њему опширније видети: А. С. Аникеев, *Как Тито ош Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период холодной войны (1945–1957)*, Москва, 2002; Д. Беквић, *Југославија у Хладном рату. Односи са великим силама, 1949–1955*, Загреб, 1988; Д. Богетић, *Југославија и Запад, 1952–1955. Југословенско приближавање НАТО-у*, Београд, 2000; В. Димитријевић, *ЈНА од Стаљина до НАТО пакта. Армија у спољној политици Титове Југославије*, Београд, 2006; *Зборник Балкански пакт 1953–1954*, Београд, 2008; Д. Беквић, „Балкански пакт: мртвороденче хладног рата“, *Зборник Југославија в хладни војни*, Лjubljana, 2004, стр. 107–124; Д. Богетић, „Чланство Југославије у Балканском савезу и НАТО пакт“, *Историја XX века*, 1–2/1991, стр. 65–89; Д. Богетић, „Искушења на путу стварања Балканског савеза 1952–1955“, *Зборник Balkan posle Drugog svetskog rata*, Београд, 1996, стр. 117–127; Д. Богетић, „Подстицаји и искушења на путу ка савезничким односима Грчке, Турске и Југославије“, *Војноисторијски гласник*, 1–3/1999, стр. 110–122; Д. Богетић, „Сједињене Америчке Државе и формирање Балканског пакта 1952–1955“, *Архив*, 2/2001, стр. 186–197.

године је представљала увод у остваривање војне сарадње.⁴² Септембра 1952. југословенске војне делегације су посетиле Атину и Анкару.⁴³ Југославију је у новембру посетио командаит савезничких снага у Европи генерал Хенди који се налазио на челу војне делегације НАТО. Том приликом се разговарало о могућим варијантама југословенске одбране у случају совјетског напада на њу. У разговорима се истицао стратегијски значај „Љубљанских врата“, али и Албаније у евентуалном ратном окршају.⁴⁴ Италија је са нескривеним подозрењем, али и зебњом гледала на југословенско-грчко зближавање плашећи се евентуалног југословенско-грчког споразума о подели интересних сфера у Албанији. Југословенска дипломатија је располагала информацијама да Италијани отворено саветују Грцима да одустану од зближавања са Југославијом истичући да би у случају агресије са истока Грчка имала много јачу и значајнију војну помоћ од италијанских војних снага, које би се наводно у том случају масовно искрцале у Албанији.⁴⁵ Радило се о још једном покушају поновног успостављања италијанске доминације у Албанији уз истискивање Југославије и Грчке као главних италијанских ривала у томе. Таква југословенска настојања и цпљеви су били маскирани празном реториком о испуњавању савезничких обавеза у евентуалном сукобу. На другој страни, Грци, поучени горким искуствима италијанског војног, економског и политичког присуства у време непосредно пред и током Другог светског рата, нису са одушевљењем гледали на могућност повратка Италије на Балкан.⁴⁶

У склону војних припрема за закључење савеза током јесени 1952. југословенски војни представници су са грчким и турским колегама разматрали положај Албаније у евентуалном сукобу. Током посете турске војне делегације Београду од 20. до 27. децембра 1952. у више наврата су вођени разговори у којима су разматране могуће варијанте ратног сукоба са Совјетским Савезом. Истовремено, размењене су информације о додашњим контактима са грчком страном, разговорима са трипартитном делегацијом генерала Хеидија, као и обавештајни подаци о бројности, саставу, организацији и могућим ратним намерама армија совјетских сателита. Истом приликом, турски генерали су изнели и своју процену да би у случају рата учешће албанских војних снага било потпуно, као и да би у

42 D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949–1955*, Zagreb, 1988, str. 432–433.

43 D. Tasić, „Jugoslovensko-albanski odnosi i Balkanski pakt 1953–1954“, *Zbornik Balkanski pakt 1953–1954*, Beograd, 2008, str. 228.

44 О посети генерала Хендија опширније видети: D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949–1955*, Zagreb, 1988; I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica, 2006.

45 ДАСМИП, ПА–1952, ф. 39, Италија, 41352, Телеграм Амбасаде у Риму МИП-у од 28. новембра 1952.

46 ДАСМИП, ПА–1952, ф. 29, Грчка, 41352, Телеграм Амбасаде у Атине МИП-у од 30. новембра 1952.

том случају Југославија и Грчка требало у Албанији да превентивно војно интервенишу, неутралишу је као војну силу и у области грчко-бугарско-југословенске тремеђе продубе изузетно плитку стратегијску и оперативну дубину фронта, која је на простору Македоније, према свим војним и географским параметрима, била изузетно мала.⁴⁷

Готово истовремено, у Атини су 27. децембра започели разговори између југословенске и грчке војне делегације.⁴⁸ Прпродно, питању Албаније је посвећена много већа пажња него током разговора између југословенских и турских војних представника. У једном моменту, шеф југословенске делегације генерал Милош Шумоња је скренуо пажњу на улогу Албаније као на потенцијалну опасност која грчкој и југословенској војсци долази из позадине. Том приликом Шумоња је подсетио на искуства из претходног рата када су и Грчка и Југославија нападнуте са албанске територије.⁴⁹ Генерал није изнео никакве могуће варијанте југословенских дејстава према Албанији истичући да обема војскама не би било потребно много времена да одреагују, али да је по том питању нужан политички консензус између две владе.⁵⁰ Претпоставка је да је Шумоња пре поласка у Атину очигледно упознат са званичним југословенским ставом о потреби очувања албанске независности и уздржавања од офанзивних војних акција према тој земљи пошто је у даљем току разговора поновио став обеју влада о поштовању територијалног интегритета албанске државе. Шумоња се у свом излагању посебно осврнуо и на држање Италије нагласивши да она нема шта да тражи на простору Албаније јер би то у пракси значило да се није одрекла своје политике из доба Другог светског рата, као и да се противи западном наоружавању Југославије. Оценио је да Југославија и Италија треба за тренутак да оставе по страни питање Трста јер се суочавају са низом заједничких, много важнијих проблема, али да Италија нема слуха за тако нешто.⁵¹ Шеф грчке делегације генерал Балодимас се сложио са својим југословенским колегом, истакавши да је питање Албаније политичко питање око кога треба да се сагласе и споразумеју две владе. За разлику од Шумоње, он је изнео и грчку претпоставку о три могуће варијанте војног ангажовања Албаније у случају сукоба.⁵² Према првој варијанти, која је подразумевала албански напад истовремено са осталим снагама источног лагера предвођеним Совјетским Савезом, што су Грци сматрали могућим, требало је предузети офанзиву на том

47 *Истио.*

48 *Zapisnik sa razgovora između grčke i jugoslovenske vojne delegacije u Atini 27–30. decembra 1952, Balkanski pakt 1953–1954, M. Terzić (ur.), Beograd, 2005, str. 182–244.*

49 D. Tasić, „Jugoslovensko-albanski odnosi i Balkanski pakt 1953–1954“, *Zbornik Balkanski pakt 1953–1954, Beograd, 2008, str. 230.*

50 *Истио.*

51 *Истио.*

52 *Zapisnik sa razgovora između grčke i jugoslovenske vojne delegacije u Atini 27–30. decembra 1952, Balkanski pakt 1953–1954, M. Terzić (ur.), Beograd, 2005, str. 182–244.*

делу фронта. Друга варијанта је предвиђала албанску неутралност, а трећа провокативна и демонстративна дејства према Грчком и Југославији. Сматрао је да у сваком случају треба створити обезбеђење у виду оружаних дејстава, за шта је предлагао да се оба генералштаба заложу код својих влада.⁵³ Наглашавао је и да разуме југословенски став према Италији и изразио наду да ће југословенско-италијански проблем бити решен уласком Југославије у војни савез у коме су већ Италија и Грчка.⁵⁴

Током наредне године југословенска спољна политика је наставила са јачањем односа са Грчком и Турском у правцу учвршћивања постојеће војне сарадње. Наставак преговора о склапању војног пакта је коинцидирало са југословенским добијањем западне економске и војне помоћи. Италија је у оквиру консултација унутар НАТО настојала да успори југословенско приближавање западном војном савезу ради слабљења југословенске позиције у региону.⁵⁵ Италијански премијер Де Гаспери је у два наврата, током два састанка са грчким премијером Папагосом покренуо питање Албаније. Износио је италијанско становиште да Грчка и Италија треба да сарађују у погледу Албаније, која треба да остане независна јер Југославија има наводне аспирације према њој. Према југословенским дипломатским изворима, Грци су се сложили са таквим оценама Де Гасперија.⁵⁶

Стаљинова смрт 5. марта 1953. је дефинитивно отклонила опасност од евентуалне совјетске војне акције на Балкану. Истовремено, почео је и процес удаљавања позиција албанског и совјетског партијског врха услед све чешћих и све оштријих совјетских критика на рачун унутрашње политике Хоџиног режима. Међутим, како је 28. фебруара потписан споразум у Анкари, сарадња између балканских савезница се одвијала према раније утврђеној динамици.

Према нацрту заједничког трипартитног плана хитног дејства у случају потребе, Југославија и Грчка је требало да израде оперативни план којим би се супротставиле сваком могућем дејству из база у Албанији.⁵⁷ На наредној трипартитној конференцији представника генералштабова балканских земаља у Београду од 10. до 20. новембра 1953. усвојен је заједнички ратни план којим је било предвиђено да Грчка и Југославија издвоје по две дивизије за фронт према Албанији. Убрзана нормализација односа са земљама Источног блока која је уследила суштински је изменила југословенску војногеографску позицију. Прва послератна деценија је била иснуњена крупним спољнополитичким изазовима за новоуспостављену

53 *Истио.*

54 *Истио.*

55 ДАСМИП, ПА–1953, ф. 39, Италија, 41301, Телеграм Амбасаде у Риму МИП-у од 3. јануара 1953.

56 ДАСМИП, ПА–1953, ф. 39, Италија, 41358, Телеграм Амбасаде у Риму МИП-у од 12. јануара 1953.

57 Pismo NGŠ nacionalne odbrane Grčke generala Kitrilakisa NGŠ JNA generalu Dapčeviću i NGŠ Turske armije generalu Jamutu sa nacrtom tripartitnog plana hitnog dejstva u slučaju potrebe, 11. septembar 1953, *Balkanski pakt 1953–1954*, M. Terzić (ur.), Beograd, 2005, str. 394–523.

комунистичку власт у Југославији. Чврсто сврставање уз Совјетски Савез, каснији оштар сукоб, пристајање уз западни свет као својеврстан излаз из тешке ситуације и потоња нормализација односа са Источним блоком су условили југословенску војногеографску позицију у том периоду. У годинама сукоба са западним светом она је представљала најистуренију тачкуна западу Источног блока и као таква је имала посебан положај. Ситуација се потпуно изменила у време сукоба са Совјетским Савезом, кад је постала значајан западни мостобран према истоку. Својим географским, политичким, војним и економским потенцијалом, Југославија је у тим моментима представљала битан међународни фактор, простор преко кога су комуницирали Исток и Запад, као и просор потенцијалног сукоба међу њима. На изванредан начин, њен географски положај и војни значај су одредили њену улогу и судбину током хладног рата.

Извори и литература

1. Архив Јосипа Броза Тита, Кабинет Маршала Југославије
2. Архив Војске Србије, фонд ГШ-1.
3. Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Политичка архива.
4. Petranović, B. (1995): *Zapisi sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Beograd: Arhiv Jugoslavije.
5. Terzić, M. (2005): *Balkanski pakt 1953–1954*, Beograd, 2005: Vojnoistorijski institut.
6. Аникеев, А.С. (2002): *Как Тито ои Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальний период холодной войны (1945–1957)*, Москва: ИС РАН.
7. Bekić, D. (1988): *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949–1955*, Zagreb: Globus.
8. Bogetić, D. (2000): *Jugoslavija i Zapad, 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd: Službeni list SRJ.
9. Dimitrijević, B. (2003): *Jugoslavija i NATO (1951–1957)*, Beograd: Vojska.
10. Dimitrijević, B. (2006): *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Beograd: Službeni list SRJ.
11. Kiraly, B. (1982): *The Aborted Soviet Military Plans Against Yugoslavia, At the Brink of War and Peace. The Tito – Stalin Split in a Historical Perspective*, 270–295.
12. Кремптон, Р. Ц. (2003): *Балкан после Другој светској ратној*, Београд: Клио.
13. Laković, I. (2006): *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica: Istorijski institut.
14. Петковић, Р. (1995): *Субјективна историја југословенске дипломатије, 1943–1991*, Београд: Службени лист СРЈ.
15. Petranović, B. (1988): *Istorija Jugoslavije*, III, Beograd: Rad.

16. Petranović, B, Dautović, S. (1994): *Jugoslavija, velike sile i balkanske zemlje, 1945–1948. Iskustvo „narodne demokratije“ kao partijske države*, Podgorica: Istorijski institut CG.
17. Петрановић, Б. (1998): *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица: ЦАНУ.
18. Tasić, D. (2008): *Jugoslovensko-albanski odnosi i Balkanski pakt 1953–1954*, Zbornik Balkanski pakt 1953–1954, str. 220–231.

Summary

Aleksandar Životić

MILITARY-GEOGRAPHIC POSITION OF YUGOSLAVIA AT THE BEGINNING OF THE COLD WAR (1945–1954)

Key words: Yugoslavia, East, West, geography, army, USSR

The first post-war decade was filled with big foreign policy challenges for the newly established communist rule in Yugoslavia. Firmly siding with the Soviet Union, the subsequent sharp conflict, adherence to the Western world as a kind of way out of difficult situation and the subsequent normalization of relations with the Eastern bloc have caused the Yugoslav military-geographic position at the time. In the years of conflict with the western world Yugoslavia represented the most forward point on the west of the Eastern bloc and as such had a special status. The situation has completely changed during the conflict with the Soviet Union when it became an important bridgehead west to east. By its geographic, political, military and economic potentials Yugoslavia in these moments represented an important international factor, the space through which East and West communicated, as well as the space of potential conflict between them. In a way, its geographical location and military importance determined its role and fate during the Cold War.

ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ И ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЗОНЕ ЈУЛИЈСКЕ КРАЈИНЕ 1945–1954.*

Апстракт: У чланку се анализира организација власти, структура становништва, здравство, онште одлике привреде, пољопривреда, рибарство, индустрија, саобраћај, туризам, трговина и међународна размена Зоне Б 1945–1954. Писан је на основу докумената из Војног архива, Дипломатског архива, Архива Југославије, објављене архивске грађе, литературе и штампе.

Кључне речи: Зона Б, војна управа, становништво, саобраћај, привреда, туризам

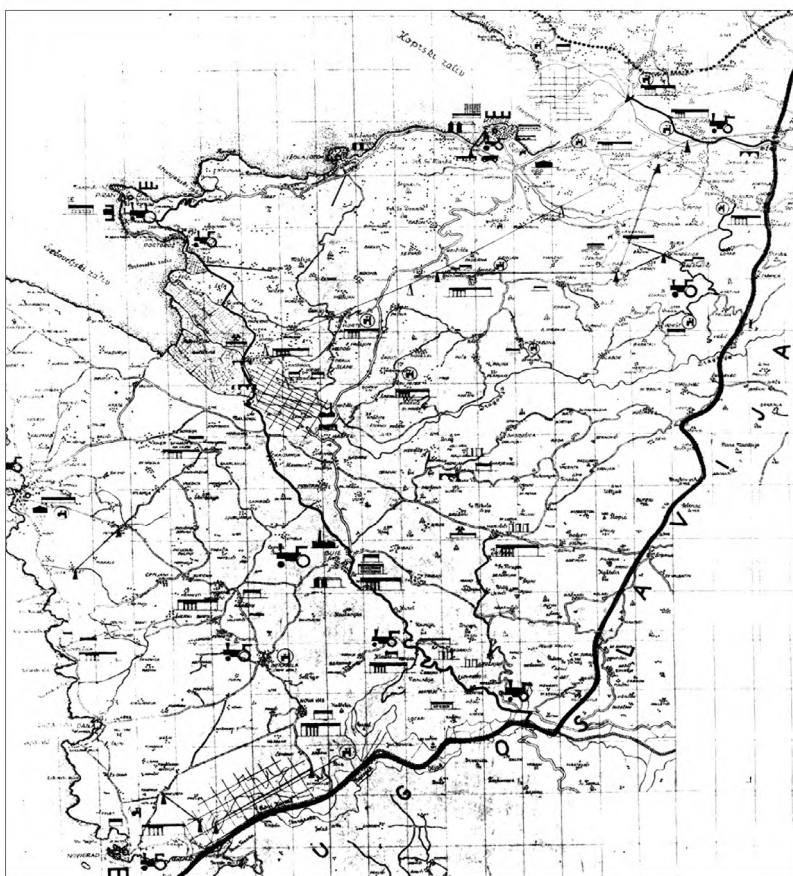
На основу Београдског споразума од 9. јуна 1945. године подручје Јулијске крајине подељено је Моргановом линијом на област под англо--америчком војном управом (Зона А) и област на којој је власт вршила југословенска војна управа (Зона Б). На основу члана 21 Уговора о миру са Италијом формирана је Слободна територија Трста, која је призната од „Савезничких и Удружених сила и од стране Италије“.¹ У члану 4 Уговора одређена је граница између Италије и Слободне територије Трста. У члану 22 дефинисана је граница између Југославије и Слободне територије Трста. Дужна копнене границе са Југославијом износила је 84 километара, а са Италијом четпри километара. Површина Слободне територије Трста обухватала је 738 квадратних километара: англо--америчка зона 222, а југословенска 516 квадратних километара. Слободна територија Трста је имала 128 километара морске обале. На овом простору је живела италијанска већина, а места која нису била међусобно етнички повезана насељавао је словенски жнвал.² Слободна територија Трста имала је све атрибуте државности и могућност вођења самостал-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развој и положај у европској/свејској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете и науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 „Указ о ратификацији Уговора о миру са Италијом“, *Службени листи ФНРЈ*, 29. август 1947, стр. 1001–1085 (у даљем тексту: „Указ о ратификацији...“).

2 Janko Jeri, *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni*, Ljubljana, 1961, str. 186.

не спољне политике.³ Дефинисана је као демилитаризована, неутрална и независна област под влашћу међународног гувернера и под надзором Савета безбедности Уједињених нација. Због немогућности постизања договора између Југославије и Италије око избора заједничког гувернера, југословенска војна управа у Зони Б и англоамеричка војна управа у Зони А продужиле су свој боравак све до коначног решења тршћанске кризе октобра 1954. године. Упркос формалном постојању јединствене државе, Зона А и Зона Б су у периоду 1947–1954. представљале два независна ентитета у оквпру међународно признате Слободне територије Трста. Делимично измењена, гранична линија између Зоне А и Зоне Б постала је југословенско-италијанска државна граница одлукама Лондонске конференције 4. октобра 1954.

Слика 1. Карта привреде југословенске зоне Слободне територије Трста, септембар 1950. године⁴

3 „Указ о ратификацији...“, стр. 1047–1068.

4 Војни архив, Војна управа–1, кутија 1368, фасцикла 4, документ 1/93 (ВА, ВУ–1, 1368, 4, 1/93).

Организација власти

На територији Зоне Б, током 1944. године постојало је 59 народноослободилачких одбора који су деловали у оквиру Председништва Покрајинског народноослободилачког одбора за Словеначко иримирије.⁵ Покрајински народноослободилачки одбор је изабран 15. септембра 1944. и за ирвог председника изабран Франце Бевк.⁶ На основу Београдског и Девинског споразума, врховни командаит Јосип Броз Тито објавио је 23. јуна 1945. наредбу о успостављању Војне управе Југословенске армије у зони Јулијске крајине до демаркационе линије.⁷ Цивилну власт на терену вршили су народни одбори које су раније успоставили југословенски партизани. У Опатији је био смештен одред Југословенске армије. Када су 15. септембра 1947. ступиле на снагу одредбе Уговора о миру са Италијом, део Јулијске крајине који је контролисала Војна управа Југословенске армије поклапао се са истарским округом, који су сачињавала два котара, Копар и Бује, са градовима и селима.⁸ На овом подручју су цивилну власт вршили окружни, котарски, градски и сеоски народни одбори са својим извршним одборима као органима народне власти. Судску власт је вршио Виши, окружни и три котарска суда, у Копру, Бујама и Пирану. Врховни командант Југословенске армије и командант Одред Југословенске армије на СТТ су својим наредбама 23. јуна 1945. и 16. септембра 1947. иризнали рад органа народне власти, односно народноослободилачких одбора. Влада ФНРЈ је, на основу члана 1 Прилога VII Уговора о миру, уираву над Зоном Б поверила команданту Одред Југословенске армије, који је 16. септембра 1947. објавио наредбу о организацији власти на овој територији.⁹ Војна управа ЈА требало је да врши своју власт у складу са одредбама Уговора о миру, да поштује „демократске тековине које је постигао народ“ и сарађује са постојећим органима власти који су затечени на овој територији. Одређено је да важећи правни ирописи остају и даље на снази уколико не би били замењени новим ирописима Војне управе ЈА и органа народне власти. Војна управа ЈА је требало да ограничи делокруг свог рада искључиво на општу контролу функционисања цивилне власти, као и на решавање питања значајних за становништво обеју зона Слободне те-

5 Војни архив, ВУ-1, кутња 1368, фасцикла 2, бр. 1/1 (у даљем тексту: ВА, ВУ-1). О формирању партизанских органа власти: Mila Orlič, „La creazione del potere popolare in Istria (1943–1948)“, *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, (a cura di Lorenzo Bertucelli e Mila Orlič), pp. 123–151.

6 Metka Gombač, „Prispevki k rekonstrukciji upravnega delovanja pokrajinskega NOO v Slovenskem primorju in Trstu (1945–1947)“, *Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji*, (a cura di/uredili so: Tullia Catalan, Giulio Mellinato, Pio Nodari, Raoul Pupo, Marta Verginella), Projekt Interreg IIIA/Phare CBC Italija – Slovenija, Trieste, 2007, str. 211–220 (у даљем тексту: *Dopoguerra di confine*).

7 *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1945, Beograd, 1984, str. 112.

8 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/29.

9 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/1.

риторије Трста. Општу контролу вршио је шеф Војне управе иреко својих помоћника, који су били шефови појединих одељења. Већина референата, начелника и чиновника били су цивилни чиновници са територије Зоне Б. У Извештају о раду и о ситуацији у југословенској зони Слободног територија Трста за период 15. септембар 1949. до 15. септембра 1950. године, који је састављен у Војној уирави ЈА, наводи се да је улога Војне уираве ЈА углавном остала неиромењена од самог почетка рада и састојала се у томе да она врши општу коитролу функционисања цивилних власти, као и да се брине за решавање оних питања која по свом значају иревазилазе оквир компетенција територије Зоне Б (као што је посредовање у односима са другим земљама и односи са англо-америчком војном управом).¹⁰ На изборима за уиравне органе у Зони Б, који су одржани 16. аирила 1950, учествовале су три странке: Словенско-италијански народни фронт, који је освојио 183 мандата, Хришћанско-социјалистичка странка, која је освојила један мандат, и Социјалистичка странка СТТ, два мандата.¹¹ Изабрани представници чинили су котарске народне скупштине у Копру и Бујама, а обе скупштине су заједно чиниле Окружну народну скупштину која је представљала највиши орган народне власти на подручју Зоне Б.

Становништво

У извештају Војне уираве Југословенске армије о ситуацији у Зони Б почетком 1946. године наводи се да се Зона Б на северном делу састоји од Словеначког приморја, Истре на јужном делу и града Ријеке на југоисточном.¹² Већинско становништво на Словеначком приморју чинили су Словенци, а било је и Италијана, у Истри су Хрвати били већинско становништво, Италијани су живели углавном у градовима дуж западне истарске обале. У извештају се наводи да је у Ријечи био измешан хрватски и италијански живаљ „у отприлике подједнаком броју“. Према статистичким подацима из лета 1946. које наводи Јоже Приичич, у Зони Б је живело 164.226 становника, од којих се 39.219 бавило пољопривредом, а у индустрији је било запослено 6.942.¹³ Значајно мањи број становника наведен је у извештају југословенске војне уираве.¹⁴ У извештају је наведено да

10 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

11 *Истџо.*

12 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/80.

13 Jože Prinčič, „Gospodarstvo cone B: približevanje jugoslovenski ureditvi in iskanje dodatnih virov v coni A (1945–1954)“, *Dopoguerra di confine*, str. 425–432.

14 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/1, Извештај о стању у Зони Б од 15. септембра 1947. до 15. септембра 1948. „На северу граница тече готово у равнџ линији од Дебелог рта (Punta Grossa), преко јужних огранака Мњских брда до Шкофије, где окреће према североистоку, спушта се у долину Осна, те се по пртн, која нде источно од села Пребенек и западно од села Сеџерб снаја источно од тог села са југословенском границом (тзв. Морганова линија). Граница према Југославији почиње на тој тачки занадно од села Кастелац, те источно од села Осн, ирелазн Тињански масив западно

је, према подацима из друге половине 1947. године, територија Јулијске крајине на којој је администрирала југословенска војна управа имала 510 км² и 67.947 становника. Према истим подацима, од укупног броја становника ове зоне пољопривредом се бавило 61,5%.

Табела 1 – Национални састав становништва у Зони Б, 1946. год.¹⁵

Италијани	Словенци	Хрвати	остали
33.703	21.371	12.647	226

Табела 2 – Социјални састав становништва у Зони Б, 1946. год.¹⁶

земљорадници	радници	трговци	рибари, морнари и остала занимања
41.828	11.633	2.813	11.673

На изборима за управне органе у Зони Б одржаним 16. априла 1950. било је уписано 42.064 гласача, подељених у котар Копар (27.996) и котар Бује (14.068).¹⁷ Промет становништва између Зоне А и Б је био велики и дневно је износио од 10.000 до 15.000. Са легитимацијом Зоне А прелазило се у Зону Б и обратно. Начин издавања дозвола за путовање југословенских грађана у Словеначко приморје, Трст, Горицу и Истру био је регулисан решењем Министарства унутрашњих послова од 28. септембра 1945. године.¹⁸ Грађани који су путовали у Зону А правцем Љубљана – Трст морали су да прибаве објаву за прелаз на територију савезничке војне управе од овлашћеног официра Војне управе Југословенске армије у Постојни. Уколико путују правцем Ријека–Трст, објаве је требало прибавити од југословенске војне управе у Опатији. Уговором о миру са Италијом је гарантована једнакост свих народности на целој Слободној територији Трста и као званични језици су одређени италијански и словеначки, а у појединим случајевима и хрватски као трећи званични језик. У извештају Војне управе ЈА о стању у Зони Б за период од 15. септембра 1948. до 15. септембра 1949. који је југословенска делегација предала 8. марта 1950. председнику Савета безбедности, наведено је да се начело тројезичности у Зони Б спроводи доследно, али

Режар, након чега се спушта у долину реке Рижане. Отуда се поново неће на бродовити терен, тече источно од села Двори, Лонара, Хрвоја, Филарције и Костајнице у скоро равnoj црти према југу, те југоисточно од Норта – Портон излази на реку Мирну и њом тече у југо-западном правцу до њеног утока у Јадранско море.“

15 *Исто.*16 *Исто.*17 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2. Други локални избори у Зони Б одржани су 7. децембра 1952. године, истог дана када и избори у Народној Републици Словенији и на основу истог изборног закона. Излазност на овим изборима била је у округу Копар 95,9%. Nevenka Troha, „Volitve v Okraju Koper cone v Svobodnega tržškega ozemlja“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 3/2002, str. 61–74.

18 Дипломатски архив Министарства спољних послова, Политичка архива, 1945, ф. 14, бр. 5783 (у даљем тексту: ДА МСН, ПА).

да то није случај у Зони А.¹⁹ Тврди се да је у Зони Б национална, расна и верска мржња „скоро ликвидирана“, као и да је на основу Одлуке о изменама и допунама одлуке о забрани изазивања народне, расне и верске мржње и раздора од 14. новембра 1947. године, изазивање националне, расне и верске мржње строго кажњиво. У Извештају о раду и о ситуацији у југословенској зони Слободног територија Трста за период 15. септембар 1949. до 15. септембра 1950. године наводи се да није примећен ниједан случај да је народна власт кршила принцип равноправности грађана без обзира на националност или верску припадност, а такође није било кршења принципа тројезичности.²⁰ Наглашава се да су присутне политичке и грађанске слободе и братство између сва три народа који живе на територији Зоне Б. До 15. септембра 1949. на подручју Зоне Б било је регистровано седам политичких партија и организација, 101 различито друштво и осам верских организација.²¹ Равноправност сва три народа била је заступљена и у школама. У извештајима југословенске војне управе истиче се да је равноправност трију народа истарског округа била наглашена кроз постојање аутономних просветних одељења при председништву Округа одбора. На јесен 1945. у котару Копар је деловало 11 италијанских основних школа са 2.887 ученика и 110 италијанских учитеља, седам средњих школа са 644 ученика и 52 професора.²² Фебруара 1946. отворена је италијанска средња техничка школа у Изоли. На Конференцији Италијанске уније за Истру и Ријеку, која је „била нова и снажна манифестација слободе и братства италијанског и хрватског народа Истре и Ријеке“, одржаној на Ријечи 10. јануара 1946. прочитан је извештај о просветним питањима у којем је наведено „да су бригом народних власти и помоћу војне управе отворене и да успешно раде у Истри и на Ријечи 34 разне средње школе са 286 професора и 3.000 ученика“.²³ У извештају је наведено да су после ослобођења отворене италијанске школе и у оним местима где их пре никада није било. У Извештају Војне управе ЈА за период од 15. септембра 1947. до 15. септембра 1948. године наводи се да је у октобру 1945. у котару Копар било 26, а у котару Бује 18 основних школа.²⁴ У септембру 1945. отворена је гимназија у Копру са 113 ђака, а 1946. отворена је гимназија у Бујама. Године 1947. отворене су нове средње школе: гимназија и учитељска школа у Порторожу, поморска трговачка академија у Пирану, средња техничка школа у Копру и пољопривредна школа у Шкоцјану.

19 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

20 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

21 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

22 Nevenka Troha, „Oris položaja v koperskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945–1947“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1–2/1996, str. 67–93.

23 „Манифестација братства народа Истре. Конференција Италијанске уније за Истру и Ријеку“, *Политика*, 11. јануар 1946, стр. 4.

24 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/18.

Табела 3 – *Прејлед броја основних и средњих школа у Зони Б*²⁵

Школска 1945/1946.			
словеначке школе	хрватске школе	италијанске школе	
34 основне школе	18 основних	26 основних	
1 средња	ниједна средња	10 средњих	
Школска 1947/1948.			
словеначке школе	хрватске школе	италијанске школе	
35 основних	35 основних	28 основних	
6 средњих	једна средња	12 средњих	
једна школа за лица са посебним потребама			
Школска 1949/1950.			
словеначке школе	хрватске школе	италијанске школе	укупно
33 основних	36 основних	28 основних	7.166 ученика и 254 учитеља
7 средњих	једна средња	8 средњих	1.527 ђака и 129 наставника

Од 1945. до 1950. у истарском округу је изграђено осам школских зграда, а све друге су поправљене. Током 1950. године на подручју истарског округа радила су 23 дечја забавишта (10 словеначких, девет италијанских, четири хрватска) са 857 деце и 36 васпитачица. Током школске 1949/1950. школе је нанустило пет италијанских учитеља и професора који су побегли из Зоне Б, док је седам италијанских учитеља и професора било отнуштено због „иротивнародног деловања“.²⁶ Након изјаве члана тршћанског општинског већа о томе да се у Зони Б затварају италијанске школе, у *Борби* је 5. априла 1950. објављен текст „Италијанима је народна власт дала сва права“ у коме се наводи да је „приватна поповска школа у Дајли, чије је затварање изазвало жалопољке већника Фурланија, била, у ствари, шпијунски центар“. У истом тексту је наведено да је у читавој Зони Б било укупно 28 италијанских основних школа, са 3.380 ђака и 136 учитеља, а да је у италијанским средњим школама било 884 ђака и 80 наставника. Поред основних и средњих школа, у Зони Б је постојао и завод за глувонему децу који је био организован као основна школа са четири разреда. Завод је 1948. имао три учитеља и 35 васпитаника. Током 1950. године у Заводу је било смештено 46 словеначке и италијанске деце и радило је пет васпитача.

25 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

26 *Исто*.

Здравство

У Извештају о здравствено-хигијенском стању и о здравствено управној служби у југословенској зони СТТ, који је дат у оквиру извештаја Војне управе ЈА за период од 15. септембра 1947. до 15. септембра 1948. године, наводи се да је након 15. септембра 1947. установљена нова санитетска управа у Зони Б.²⁷ У том тренутку постојале су само болнице у Копру, Изоли и Пирану, један дом за изнемогле у Бујама и један антитуберкулозни диспансер. За здравствено-хигијенску службу у Зони Б старало се Одељење за здравство и социјално скрбство Истарског окружног народног одбора. За здравствено-хигијенску службу по котарима била су задужена два котарско-здравствена социјална одсека, а по селима здравствени референти при месним народним одборима. На челу окружног одељења налазио се окружни лекар, а на челу котарских били су котарски начелници којима су додељени котарски лекари у Копру и Бујама. У градовима је надзор над здравствено-хигијенском службом вршио градски лекар. У Зони Б било је у периоду од 1947. до 1948. године 18 лекара, девет стоматолога, 21 бабица, десет апотекара и осам лабораната. На територији Зоне Б деловао је Црвени крст за Трст и покрајину, који је југословенска војна управа иривнавала као легитимног наследника италијанског Црвеног крста. У Извештају о раду и о ситуацији у југословенској зони Слободног територија Трста за период 15. септембар 1949. до 15. септембра 1950. године наводи се да су одредбама о заштити трудних жена и мајки дојиља повећана ирава жене за време трудноће и порода.²⁸ За време породилског одсуства жена је имала ираво на целу плату. Одредбе о материјалној помоћи породицама са више деце ступиле су на снагу 1. аирила 1950. Уведена је помоћ за породице са троје и више деце. Учешће послодаваца у социјалном осигурању смањено је 1949. са 30% на 27,5%, „чиме је смањено оптерећење целокупне иривреде“. Крајем 1950. године вршене су припреме за даљу организацију амбуланти и канцеларија социјалног осигурања у свим иредузећима, што је требало да гарантује бржу лекарску помоћ осигураницима и бржу исплату припадајуће помоћи. У извештају се наводи да је на основу статистичких података о заразним болестима, општем морбидитету и морталитету, здравствено стање становништва 1950. било задовољавајуће. Побољшању здравственог стања допринело је побољшање исхране и општег снабдевања становништва, посебно питком водом, а биле су планиране нове апаратуре за хлоризацију, као и санација и изградња канализацијске мреже у обалним крајевима. Током 1950. биле су у опадању заразне болести. Од епидемија била је једино забележена појава инфлуенције, а први нут се појавио фебрис. На подручју Зоне Б те године од заразних болести била је забележена туберкулоза. Екипа антитуберкулозне секције Црвеног крста НР Словеније

27 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/18.

28 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

извршила је преглед 4.000 радника у Зони Б. Планирано је да крајем 1950. буде завршен и отворен санаторијум у Анкарану са 100 кревета. Посебна екипа специјалиста окулиста и трахомских сестара прегледала је око 6.000 школске деце и установила 52 случаја трахома у појединим селима и местима. За оболелу децу је по завршетку школске године у Анкарану била организована трахомска колонија и лечење. Крајем 1950. године у Зони Б није постојала централна болница за ову зону, већ су постојале три болнице мањег капацитета у Копру, Изоли и Пирану и већа амбулаитна станица у Бујама. У овим болницама су постојала три одељења: за унутрашње болести, једно специјално одељење за хирургију у Изоли и једно материнско одељење у Коиру. Према подацима из септембра 1950. укупни капацитети у болницама Зоне Б били су: за интерну медицину 260 кревета, за хирургију 65, за порођај 38, за плућну туберкулозу 100 кревета. У Копру је 1950. основана централна медицинско-дијагностичка лабораторија. Према подацима из септембра 1950. у Зони Б је постојало 16 сеоских амбулаити, а основане су и три фабричке амбуланте; постојала су педијатријска саветовалишта у Коиру, Изоли, Пирану, Бујама, Умагу и Новиграду. Аититуберкулозне диспанзере имали су Копар, Изола и Бује. Биле су организоване и станице ирве помоћи које су деловале као самосталне установе са три ауто-амбуланте. У Зони Б је радило 20 лекара (осам опште праксе, четири војна лекара, и укупно осам специјалиста за хирургију, пород, педијатрију, рентген, оториноларингологију, физиологују и окулистику). Било је девет зубара, десет апотекара, осам апотекарских лабораната, 27 бабица. Посебна пажња поклањана је здравственој заштити деце.²⁹

У Зони Б било је организовано социјално осигурање, а од 1. јануара 1949. висина доприноса коју је уплаћивао послодавац снижена је са 32% на 30%.³⁰ Године 1949. број осигураника повећан је за 25%. Од 1. јануара 1949. уведена је и породична пензија. Према подацима на дан 15. септембра 1949. у Зони Б је разне пензије примало 1.300 осигураника. У извештају Војне управе ЈА наводи се да у периоду од септембра 1948. до септембра 1949. није било исплате осигурање за случај незапослености, јер, како се наводи, незапослености у Зони Б нема, већ се осећа недостатак радне снаге. Завод за социјално осигурање је почео 1949. да уређује завод за туберкулозу.

Опште одлике привреде

Југословенска влада је наглашавала југословенски карактер области на којој је привремену власт вршила њена армија и настојала да омогући привредно повезивање ове области са Југославијом. Главна одлика

²⁹ Исто.

³⁰ ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

привреде Зоне Б била је њена повезаност и зависност од Југославије.³¹ За разлику од Зоне А, у Зони Б није прихваћен Маршалов план.³² У *Политици* је 12. марта 1950. објављен текст у коме се наводи да Италија није иснуњавала своје обавезе о снабдевању југословенске зоне потребним платежним средствима и да је због тога Зона Б дошла у тешку економску ситуацију.³³ Југословенска војна уирава је зато била иринуђена да се у још већој мери економски оријентише на ФНРЈ, чија је влада ставила на располагање Зони Б потребне количине робе и одобрила зајам од 500 милиона динара. Наводи се да је захваљујући овој помоћи економско и финансијско стање Зоне Б значајно поправљено „што је имало за последицу продубљивање и даље учвршћивање везе између становништва зоне и југословенских народа“. У Зони Б је 1949. уведен једногодишњи иривредни план чији је садржај и опсег одређен у документу „Одлука о иривредном плану Истарског округа за господарску годину 1950“, а увођење планске иривреде помагала је ФНРЈ.³⁴ Очекивало се да увођењем планске иривреде дође до подизања животног стандарда становништва кроз „мобилизацију свих људских и материјалних снага“, као „подршка иницијативи народних одбора, установа, предузећа и задруга свих грана привреде у циљу повећања производње“. Потпуно ослањање на југословенску иривреду у извештају Војне управе ЈА образложено је чињеницом да Италија није иснунула своје обавезе из Уговора о миру и да је због тога привреда Зоне Б морала да се потпуно ослони на Југославију, „која омогућује бржи привредни развој и побољшање животних услова“. Могућност пласмана свих производа ове зоне и осигурање основних сировина за производњу наведени су у прилог тврдњи „да је Југославија природно иривредно залеђе тог територија“. У Извештају о раду и о ситуацији у југословенској зони Слободног територија Трста за период 15. септембар 1949. до 15. септембра 1950. године наводи се да су живот, политичку активност и иривредну делатност у Зони Б условиле мере које су предузете током 1949. и 1950. – одлука о увођењу динара и укидање царинских ограничења између Зоне Б и ФНРЈ. На почетку извештаја се указује да су ове мере утицале на сређивање и нормализацију живота у Зони Б, као и на велики полет у привреди. Код становништва је у овом периоду појачано „поверење и љубав, те уопће повезаност са ФНРЈ“.

31 Darko Dukovski, „Politički atributi gospodarstva istarskoga porača“, *Vojna in mir na Primorskem: Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*, zbrali in uredili Jože Pirjevec, Gorazd Bajc, Borut Klabjan, Založba Annales, Koper, 2005, str. 183–199; Jože Prinčič, „Primorsko gospodarstvo v času vojaških zasedbenih con (1945–1954)“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1/2008, str. 147–160.

32 Giulio Mellinato, „Dolgotrajna obnova: obilje in slabosti Marshallovog plana na Svobodnem tržištem ozemlju“, *Dopoguerra di confine*, str. 381–388.

33 „Економско стање југословенске зоне СТТ знатно се побољшало захваљујући помоћи владе ФНРЈ“, *Политика*, 12. март 1950, стр. 2.

34 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

Пољопривреда

Пољопривреда је у Зони Б била најважнија грана привреде и њеном развоју је била посвећена највећа пажња. Почетком 1948. приступило се мелиорацијама у долини река Мирне и Драгоње у циљу повећања производних површина.³⁵ Целокупни радови су завршени током 1950. године, када је сетвена површина ироширена за 550 хектара. На том подручју била је развијена производња парадајза, раног кромпира, патлиџана, диња и лубеница.³⁶ Посебна пажња је била посвећена и иримени агротехничких мера. У извештају југословенске војне управе за период од септембра 1948. до септембра 1949. оцењује се да су сви планови успешно извршени.³⁷ У овом периоду нуно је учињено на обнови винограда, а производња вина је била добра, осим у планинским крајевима, где је суша нанела значајну штету. У циљу побољшања услова за складиштење вина, почела је градња два нова подрума са капацитетом од око 400 вагона. Године 1950. извршена је обнова старих винограда и уређени су нови виногради. Наводи се да је виноградарима подељено 90 вагона средстава за уништавање биљних болести. Правовременом употребом заштитних средстава и бољим обрађивањем земље повећана је производња вина за 500 вагона у поређењу са 1949. годином. У извештају југословенске војне управе из септембра 1950. наводи се лош квалитет винских подрума, због чега се вино често кварило, а 30% вина није одговарало за извоз. Због тога је иредложена изградња модерних винских подрума у Коиру и Умагу. Од септембра 1948. до септембра 1949. приступило се и акцији изградње великих воћњака и уведена је селекција ситног семена, чиме су повећани ириходи по хектару. У наведеном периоду повећане су површине под кромпиром, пасуљем и осталим поврћем. Целокупна површина под поврћем повећана је за око 30%. Народна власт је почетком 1949. поделила ироизвођачима 250 хиљада садница, 45 квиитала (4.500 килограма) разног семена, а за јесењу и иролећну сетву подељено је 348 вагона различитих хемијских препарата. За механизацију пољопривреде у току сезоне 1949. народна власт је помогла ироизвођаче значајним финансијским средствима. У циљу унапређења свињогојства предузет је читав низ мера. Такође је уведено лицензирање и селекција бикова, а број говеда је 1949. премашио иредратно стање за 20%. У перадарству је бројно стање повећано за око 50%. Почела је да се обраћа пажња на пчеларство и узгајање свилене бубе. Године 1950. повећан је број сељачких радних задруга са 10, колико их је било 1949, на 25, са укупно 2.497 чланова и око 3.138 хектара обрадиве површине.³⁸ Суша је 1950. лоше утицала на ироизводњу у повртарству, али је повећана ироизводња пшенице, чему је посебно доиринела употреба вештачког ђубрива и селекција семена. Формирана су два воћњака за

35 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

36 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

37 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

38 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

узгој 300.000 комада садница брескве и маслина. Расадници су одржавани уз иримену заштитних средстава. Забележен је и добар приход сточне хране, уведена је селекција говеда и увезена су племенита говеда, уведена је коитрола млека, а све то је утицало на повећање ироизводње млека за 7%. У извештају југословенске војне управе наводи се да је иретходних година у Зони Б морало да се увози годишње 3.000 до 4.000 свиња за клање, док је 1950. извезено више од 3.000 свиња. Смањене су заразне болести код перади. Узгајање свилене бубе је било заступљено у сеоским задругама и током ове године повећано је за 100%. Ветеринарска служба је била добро организована. Током марта месеца 1946. ветеринарске службе Југословенске армије и санитет XIII корнуса из Зоне А сарађивали су на сузбијању епндемије слинавке и шапа на подручју Јулијске крајине.³⁹ У шумарству је током 1950. повећана активност на пошумљавању и формирана су три шумска расадника.

Рибарство

На дан ступања на снагу Уговора о миру са Италијом у Зони Б је било 102 моторне барке за рибарење са 30 пливарица, 19 коча и 107 мањих рибарских чамаца.⁴⁰ Унапређење рибарства је било од великог значаја за развој Зоне Б јер је на тај начин набављана риба за домаћу потрошњу, као и за фабрике конзерви. Од 15. септембра 1947. до 15. септембра 1948. поправљени су бродови и изграђени нови.⁴¹ Године 1948. сакупљено је 418 тона шкољки, а 1949. – 920 тона. Од Југославије су 1949. позајмљена четири туноловца, ради покушаја лова туне на отвореном мору. Резултати су били добри, тако да је бродоградилиште у Пирану добило наруџбине за израду неколико нових туноловаца. Током 1950. повећан је улов рибе, чиме су задовољене потребе рибље индустрије, као и широке потрошње.⁴² Повећана је и боље опремљена рибарска флота, повећан је број рибара, посебно због чињенице да су рибари у Зони Б добили одобрење од владе ФНРЈ да лове у југословенским територијалним водама.

Табела 4 – Улов рибе у Зони Б 1947–1950.

од 15. септембра 1947. до 15. септембра 1948. ¹	од 15. септембра 1948. до 15. септембра 1949. ²	1950. године ³
600 тона	2.200 тона	3.000 тона

39 А МСН, ПА, 1946, ф. 39. Архив Југославије, ф. 4 (Савет за нољонривреду и шумарство), Одељење за ветеринарство, година 1946/1947, бр. фасцикле 36, 4-36-309.

40 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/44.

41 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

42 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

Индустрија

Главни сектори делатности у индустрији били су ирехрамбена индустрија, индустрија грађевинског материјала, хемијска индустрија, дрвна индустрија, рударство. У индустрији је недостајало радне снаге, посебно квалификоване. У различитим извештајима југословенске војне управе, као најзначајнија грана индустрије наводи се ирехрамбена индустрија, ире свега фабрика конзерви рибе „Аригони“ и „Ампелеа“ у Изоли и Умагу, и фабрика „Де Лангладе“ у Коиру.⁴³ Постојале су и мање дестилерије за израду ликера, коњака, винског дестилата у Коиру, Изоли и Момјану. Неке од фабрика су почеле са радом током 1949. године. Радиле је фабрика мармеладе и воћних конзерви, а постојала је и мања фабрика у Коиру за ирераду парадајза. Рибља индустрија се до 1948. суочавала са потешкоћама јер је била везана за увоз сировина, ире свега свеже рибе, али и сировина за ироизводњу конзерви. Те потешкоће су уклоњене током 1949. Те године основана су и два иредузећа за израде тестенине, а ироизводња је покривала домаћу потрошњу. Производња сапуна покривала је домаћу потрошњу. Фабрика „Салвети“ у Пирапу ироизводила је кристалну соду. Циглана „Нардоне“ у Изоли повећала је своју иродукцију. Бродоградилште „Сан Ђусто“ у Пирапу, које је иравило дрвене бродове носивости до 720 тона, радило је током 1948. и 1949. пуним капацитетом. Током ове две године основано је више већих и мањих грађевинских иредузећа. Упоредо са тим развијана је и индустрија грађевинског материјала. Отворене су циглане, кречане, каменоломи, а значајна количина грађевинског материјала набављана је у ФНРЈ. Током 1950. набављене су модерне машине за искоришћавање рибљих отпадака у рибљој индустрији.⁴⁴ Катран, пусироизвод ироизводње плина, почео је да се користи за израду кровних покривача. Производња ирехрамбених артикала је 1950. повећана за 50%. Фабрике рибље индустрије су биле добро снабдеване рибом из домаћих извора. Повећана је ироизводња у индустрији грађевинског материјала. Отворена је нова циглана у Сичовљу, затим нова циглана у долини Мирне, повећан је капацитет каменолома у Канегри и Марушићима. Обновљене су плинаре које ироизводе плин за широку потрошњу и индустрију. У Зони Б радиле су две плинаре. Повећан је обим индустрије сапуна и почела је ироизводња креме за ципеле. Порасла је ироизводња кућне столарије, разних артикала широке потрошње (алкохолних и безалкохолних пића, кекса, метала, четки). Солане су имале велики значај за Зопу Б. Укупна површина солана износила је око седам милиона квадратних метара и налазиле су се у сектору Лера, Струњан, Фонтаниће и Фасано. Солане у Струњапу и Порторожу су током 1949. поирављене. Производња соли је 1950. повећана на 4.500 вагона (повећање за 12%), а део базена у соланама употребљаван је и за ироизводњу магнезијум-сулфата, који је тада био нови ироизвод у Зони Б.

43 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

44 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

Саобраћај

Читав саобраћај у Зони Б сводио се на копнени и поморски. Кроз Зону Б пролазило је само неколико стотина метара железничке пруге Трст–Козина. Пре Другог светског рата је кроз ову област пролазила пруга ускок колосека Трст–Пореч коју су италијанске власти демоитпале и однеле.⁴⁵ У оквиру Војне управе Југословенске армије формирано је у септембру 1947. године Саобраћајно одељење које је у свом саставу имало Инспекторат ПТТ, Инспекторат поморства и Одсек за сувоземни саобраћај. С обзпром на то да је на сувоземни саобраћај негативно утицао недостатак резервних делова и лоши путеви, 1947. и 1948. отворене су нове везе поморског саобраћаја. Југословенска војна управа је снабдевала мазивом и горивом све бродове у Зони Б. Поправљен је светионик Сувадрије, поново су успостављена сва лучка светла и све поморске ознаке.⁴⁶ Током 1950. иитезивирани су радови на поправци оштећених обала: у луци Пиран завршени су радови, у лукама Изола и Умаг су настављени радови, док у луци Новиград радови на обнови још нису били почели.⁴⁷ У периоду 1948–1949. био је добро организован саобраћај бродовима, како између Зоне А и Зоне Б, тако и између Зоне Б и ФНРЈ. Морским путем је превезено око 1,5 милиона путника и око 62 хиљаде тона робе. Од 1947. до 1950. године између владе ФНРЈ и италијанске владе вођени су преговори о увођењу паробродске линије која би повезивала Трст и Копар.⁴⁸ У извештају југословенске војне управе из септембра 1949. наводи се да је током претходних годину дана поправљено око 70% путева и мостова.⁴⁹ До краја 1950. године још увек су трајали радови на реконструкцији оштећених путева.⁵⁰ Друмски саобраћај се одвијао камионима и аутобусима. У 1949. и 1950. повећан је капацитет теретних аутомобила, повећан промет путничким аутобусима, у Семедели је направљена велика гаража и централни ауто-сервис, у Копру је саграђена аутобуска чекаоница, у Бујама је основано ново предузеће за теретни и путнички промет. Крајем 1949. поштанска мрежа је обухватала сва села и значајно је повећан поштанско-телеграфски промет. Сав материјал за ПТТ набављен је из ФНРЈ. На основу споразума између Министарства пошта ФНРЈ и Инспектората ПТТ Војне управе ЈА, ФНРЈ је заступала Зопу Б у Светској поштанској федерацији.

Туризам

Зона Б је због свог географског положаја имала велике могућности за развој туризма. Он је у тим крајевима био развијен још у време

45 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

46 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/49.

47 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

48 АМСН, ПА, 1947, 56, 421110; АМСН, ПА, 1947, 56, 415836 (56/810).

49 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

50 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

Аустро--угарске монархије. У извештајима Војне управе ЈА туризам је означен као једна од најважнијих привредних грана Зоне Б.⁵¹ Купалишта Салворе, Умаг, Новиград, Пиран, Струњан, Анкаран и Порторож била су главне туристичке тачке.⁵² У иролеће 1948. обновљено је купалиште Св. Николај, следеће године је и ироширено. Од лета 1950. југословенска војна уиравa је туристима из Трста дозвољавала несметан долазак на ово купалиште.⁵³ Током 1949. извршени су велики радови на обнови туризма и обновљено је купалиште у Порторожу.⁵⁴ Наирављен је план улешшавања туристичких крајева и обнове већих објеката. Број гостију који је посетио Зону Б од септембра 1948. до септембра 1949. износио је 50.000. Према извештају југословенске војне управе, туристичка посета је 1950. повећана за 300% у односу на 1949.⁵⁵ Године 1950. завршена су два нова хотела и 26 пансиона. Значајно је повећан број посетилаца и број ноћења. Народна власт је предузимала мере да се радници из Зоне Б одмарају у ФНРЈ и обрнуто. У извештају Војне управе наводи се да су од 15. септембра 1948. до 15. септембра 1949. у Зони Б радила четири хотела и четири синдикална дома, да је било укупно 40.550 гостију и да је остварено укупно 44.000 ноћења. Од 15. септембра 1949. до 15. септембра 1950. радило је шест хотела и трдесет синдикалних домова, у којима је боравило 81.650 гостију, који су остварили 140.000 ноћења.

Трговина

Дистрибуциони апарат на велико и на мало побољшан је од септембра 1948. до септембра 1949, а повећан је квалитет и кваититет артикала које је становништво иримало преко гарантованог снабдевања.⁵⁶ У слободну иродају стављени су хлеб, месо, брашно. Побољшана је понуда и на домаћем тржишту (месо, маст). Из Југославије су увожени индустријски ироизводи (камиони, мотори, трансформатори), по врло ниским ценама и доброг квалитета. Такође је повећан робно-клириншки иромет са Зоном А. Војна уиравa ЈА је наредбом број 14 од 3. јула 1949. одредила замену југолира за динаре ФНРЈ, чиме је, како се наводи, отворена могућност за јачање иривредне ситуације.⁵⁷ У погледу финансија, у извештају Војне уираве ЈА из септембра 1950. посебно се истиче увођење динара као платежиог средства у Зони Б и укндање царинских ограничења у трговини са ФНРЈ.⁵⁸ Наглашава се да је „широкогрудно разумијевање ФНРЈ за основне животне потребе становништва југословенске зоне СТТ, уклонило несигурност ста-

51 *Исто.*

52 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/43.

53 АЈ, ф. 836 (КМЈ), I-3-b/342.

54 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

55 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

56 ВА, ВУ-1, 1368, 3, 1/4.

57 *Исто.*

58 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

новништва по питању обскрбе робом, јер је ФНРЈ загарайтовала добаву све врсте робе, а нарочито грађевинског материјала, ирехрамбених артикала и индустријских иродуката⁶⁰. Наводи се да је ироширена трговина са ФНРЈ, одакле су у робној размени добијани сви артикли који су били потребни у Зони Б.⁵⁹ У вези са откупом производа, каже се да је сељацима загарайтовано да ће све своје производе пласирати по одговарајућој цени. На основу Уредбе о везаној трговини, сељаци су могли да по нижим ценама набаве све индустријске ироизводе који су им били потребни.

Табела 5 – *Ошкуй њољоиривредних ироизвода у Зони Б⁶⁰*

1948/1949.	1949/1950.
7.123 тоне ишенице, јечма, кукуруза, кромнира, махуна, насуља, нарадајза, лука и новрћа 3.758 тона разног воћа	7.270 тона ишенице, јечма, кукуруза, кромнира, махуна, насуља, нарадајза, лука и новрћа 4.288 тона разног воћа
90.768 литара вина и 146 литара ракије	93.551 литар вина и 219 литара ракије

На основу Прегледа иромета са британско-америчком зоном од 15. септембра 1947. до 15. септембра 1948, који је састављен у Одсеку спољне трговине Привредног одељења Војне управе ЈА, извоз из Зоне Б у Зону А био је троструко већи од увоза из Зоне А.⁶¹ Главни извозни артикли били су воће и поврће.⁶² Да би из зоне могло што више да се извози, била је организована откупна мрежа преко задруга и предузећа. Током 1949. и 1950. спољна трговина Зоне Б одвијала се са Зоном А и са ФНРЈ.⁶³ Извоз у ФНРЈ 1949. је износио 576 милиона, а 1950. године 731 милион. Повећан је и извоз у Зону А, са 299 на 383 милиона лира. Увоз из ФНРЈ повећан је са 566 на 595 милиона. Увоз из Трста износио је 1949. године 134 милиона, док је 1950. износио 239 милиона лира. У извештају се наводи да ни током 1950. није иронађен начин да се производи из Зоне Б пласирају у Трсту. Наводи се да је ФНРЈ испоручила Зони Б висококвалитетне артикле, а да су из Зоне Б у ФНРЈ извезени „артикли споредније важности“. Из ФНРЈ је 1949. и 1950. увожено: нафта и нафтни деривати, угаљ и дрва, неметална руда, машине, електрични материјал, хемијски материјал, грађевински материјал, дрвна индустрија, папир и целулоза, текстил, кожа, гуме, прехрамбени производи, дуван, разна галаитерија, рибарски материјал, виноградарски материјал. У истом периоду у ФНРЈ је увожено вино, ракија, ликери, воће и поврће, производи прехрамбене индустрије, четке, метле, со, говеђа кожа. У периоду 1949/1950. у Зону А је највише увожено воће, поврће и вино, а највише су се увозили индустријски ироизводи.

59 *Исџо.*

60 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2, Извештаја из септембра 1950. године о откупу нољопривредних ироизвода.

61 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/92.

62 ВА, ВУ-1, 1368, 2, 1/38.

63 ВА, ВУ-1, 1368, 4, 1/2.

Извори и литература

1. Архив Југославије
2. Војни архив
3. Дипломатски архив Министарства спољних послова
4. Политика, 1946, 1950.
5. Службени лист ФНРЈ, 1947.
6. Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1945, Beograd, 1984.
7. Dukovski D., (2005): *Politički atributi gospodarstva istarskoga poraća*, Vojna in mir na Primorskem: Od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954, zbrali in uredili Jože Pirjevec, Gorazd Bajc, Borut Klabjan, Založba Annales, Koper, str. 183–199.
8. Gombač M., (1961): *Prispevki k rekonstrukciji upravnega delovanja pokrajinskega NOO v Slovenskem primorju in Trstu (1945–1947)*, Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji, (a cura di/Uredili so: Tullia Catalan, Giulio Mellinato, Pio Nodari, Raoul Pupo, Marta Verginella), Projekt Interreg IIIA/Phare CBC Italija – Slovenija, Trieste, 2007, str. 211–220.
9. Jeri J., *Tržaško vprašanje po Drugi svetovni vojni*, Ljubljana.
10. Mellinato G., (2007): *Dolgotrajna obnova: obilje in slabosti Marshallovog plana na Svobodnem tržaškem ozemlju*, Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji, (a cura di/Uredili so: Tullia Catalan, Giulio Mellinato, Pio Nodari, Raoul Pupo, Marta Verginella), Projekt Interreg IIIA/Phare CBC Italija – Slovenija, str. 381–388, Trieste.
11. Orlić M., *La creazione del potere popolare in Istria (1943–1948)*, Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento, (a cura di Lorenzo Bertucelli e Mila Orlić), pp. 123–151.
12. Prinčič J., (2007): *Gospodarstvo cone B: približevanje jugoslovenski ureditvi in iskanje dodatnih virov v coni A (1945–1954)*, Dopoguerra di confine. Povojni čas ob meji, (a cura di/Uredili so: Tullia Catalan, Giulio Mellinato, Pio Nodari, Raoul Pupo, Marta Verginella), Projekt Interreg IIIA/Phare CBC Italija – Slovenija, str. 425–432, Trieste.
13. Prinčič J., (2008): *Primorsko gospodarstvo v času vojaških zasedbenih con (1945–1954)*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1, str. 147–160.
14. Troha N., (1996): *Oris položaja v koperskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945–1947.*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1–2, str. 67–93.
15. Troha N., (2002): *Volitve v Okraju Koper cone B Svobodnega tržaškega ozemlja*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 3, str. 61–74.

Summary

Miljan Milkić

SOCIO-GEOGRAPHIC AND ECONOMIC CHARACTERISTICS OF THE JULIJSKA KRAJINA YUGOSLAV ZONE 1945–1954

Key words: Zone B, military administration, population, transportation, economy, tourism

By the decisions of the Belgrade and the Devinski Agreement, the territory of Julijska Krajina was divided into Yugoslav zone (Zone B), in which the Yugoslav military administration had the government and the zone in which the Anglo-American military government administered (Zone A). On the basis of the Peace Treaty with Italy, the Free Territory of Trieste was formed, which legally represented internationally recognized state under the protectorate of the United Nations Security Council. The actual situation on the ground was such that the Zone A and Zone B, despite the existence of a common state, continued to evolve independently of each other. The Zone B was in the period from 1945 to 1954 turned toward Yugoslavia in all segments. In the Zone B lived Slovenian, Italian and Croatian population. All three nations had their own schools and cultural centres. Transport infrastructure in the Zone B was poorly developed and the traffic was usually carried out by sea routes. Economic development of the Zone B was significantly dependent on the assistance of Yugoslavia. Trade and international exchange of the Zone B was related to trade with Yugoslavia and to a lesser extent to the Zone A. At the end of this period, in October 1954, the Zone B was formally connected to Yugoslavia.

**POSITION OF THE SERBIAN LANDS IN THE GLOBAL
GEOPOLITICAL CONCEPTS – CONTRIBUTION TO
UNDERSTANDING THE HISTORICAL FATE OF THE SERBS IN
THE 20th AND 21st CENTURY**

Abstract: This paper presents and analyzes the global geopolitical concepts of the 20th century distinguished scholars – geographers, geo-strategists and political scientists – A. Mahan, H. Mackinder, N. Spykman, J. Fairgrieve, S. Huntington, Z. Brzezinski, A. Dugin, and political-geographical and cultural-geographical position of the Serbian lands in those concepts. The aim is to demonstrate that many military and political challenges that the Serbian people faced in the past and the present century were primarily conditioned by the political-geographical and geo-strategic factors – the general geographic location of the Serbian lands, position relative to their neighbours and major powers and their geopolitical interests and concepts. In other words, this paper re-affirms the importance of political geography in the interpretation of important events in the past and present of the Serbian people.

Key words: geopolitics, geo-strategy, Serbian lands, Eurasia

Introduction

At the outset, the meaning of basic terms in the title of this paper should be clarified. The expression ‘geographical position’¹ in everyday communication seems self-evident and does not cause the person who uses it verbally or in writing the need for additional interpretation. However, as noted by Milomir Stepić, “the position is very complex and variable category, the character of which is determined by the physical-geographical and socio-geographical factors, causal-effectively interrelated”.² In this paper, we will talk about the political-geographical position of the Serbian lands, but not in terms of the relationship towards “natural and social components of the geographic envi-

1 In the *Dictionary of Modern Serbian Geographical Terminology*, the term ‘geographical position’ means the ‘position of some point or area of the Earth’s surface in relation to territories or objects that are out of that point or area’ (Мастило Н., *Речник савремене српске географске терминологије*, Београд: Географски факултет БУ, 2005, стр. 50)

2 Степић М., *У врлојоу балканизације*, Београд: ЈП Службени лист СРЈ, 2001, стр. 21.

ronment in the immediate or distant environment”,³ but according to the theoretical platforms of leading geo-political scientists of the past and present, and their conceptual constructions. Compared with ‘classical’ political-geographical analysis of the position, it is a significant difference, as the relation of the Serbian lands will be analyzed not according to real physical-geographical and political-geographical objects (rivers, mountains, seas, countries, ethnicities, military-political alliances), but according to the theoretical constructions – the geopolitical concepts. In short, the relationship of one geographical object or reality will be observed (*Serbian lands*) versus more reflective models (*geopolitical concepts*). Reflective constructions, such as ‘pivot area’, ‘disputed zone’ or ‘rimland’, are not physical realities, such as mountain ranges, peninsulas, or oceans, but are very important interpretive matrix or concepts, which rather influenced the shaping of policy of great powers, at one time and nowadays.

The term of *Serbian lands* also requires clarification and further interpretation. What is meant by the *Serbian lands*? At first glance, both the scope and the contents of this term seem questionable. In the opinion of M. Stepić, “due to the historically inherited economic, geopolitical, and military-strategic reasons and foreign interests that touched and intersected in the Balkans, *the Serbian lands can now be defined as ‘amorphous’ spatial entity, with variable quantitative and qualitative territorial characteristics and devoid of precise boundaries in the physical-geographical, political, ethnic and cultural-civilizational terms*” (italics N. V. and M. V).⁴ This statement could be interpreted as follows – territories that once were undoubtedly *Serbian lands*, today are not and *vice versa*. In a historical sense, these are the Serbian state creations in the Balkans, starting with the first Serbian tribal alliances in the 6th century and various forms of the landed estates, the old kingdoms, such as Serbia, Raška, Zeta, Bosnia, Herzegovina, Slavonia, and so on, as well as empires, during the reign of the Serbian Emperor Stefan Dušan (1331–1355), later Stefan Uroš, until they fell to the Turkish or the Hungarian rule. By the release from the imposed authority, some Serbian countries renewed their statehood, such as Serbia and Montenegro. Today Serbia and Montenegro are also independent, but unlike the time of the Balkan wars, the ruling political structures and a substantial percentage of Orthodox Slavic population in Montenegro do not perceive themselves as part of the Serbian national corpus. After completion of the Balkan wars, present-day FYR Macedonia was part of the Kingdom of Serbia and its Slav population was identified as a variety of Serbian. Today Macedonia is the independent state, and the Macedonians are a distinct nation. A similar instability of the status and the ambivalence of the geopolitical identity can be registered when it comes to Bosnia and Herzegovina, or parts of present-day Republic of Croatia. Thus, the term *Serbian lands* has fluid boundaries, its scope is flexible and changeable, narrower in one epoch, broader in another. It is obvious that the term of Serbian lands is of dynamic

3 Степић М., У вртлогу балканизације, стр. 22.

4 Степић М., У вртлогу балканизације, стр. 14.

and dialectical character and that despite these characteristics, it is quite usable in geopolitical analysis.

Finally, it should be clarified what is meant by the term *global geopolitical concepts*. In the literature there is a multitude of definitions of geopolitics. Given that there is no ‘perfect definition’, one of the simplest definitions is selected, in which the geopolitics is “the consideration of policy issues from geographical point of view, i.e. bearing in mind the whole Earth; it is a science about the effect of external nature to the social and political life”.⁵ In brief, geopolitics studies how particularly geographical position affects the history and the foreign policy of a nation. Geopolitical concepts that will be the subject of analysis in this paper are really formulated “bearing in mind the whole Earth!” By their reflective scope, they are of the planetary range, issues of global domination or world domination are discussed in them, and a field of thought is the entire globe. These are concepts that are not focused on consideration of the political destiny of a region (e.g. the Balkans), or continent (e.g. Europe), but the entire world. These concepts more or less, were used in formulating the strategies of some major powers. The theory of the maritime power of Alfred T. Mahan significantly influenced the formulation of global (maritime) strategy of the U.S.A in the late 19th and early 20th century. Some ideas of Helford Mackinder are embodied in the strategy of Great Britain and France on the European continent between the two world wars. Theses of Nicholas Spykman on the geo-strategic importance of the rim of Eurasia were particularly exploited in the American military-political leadership during the decades of Cold War, when the U.S.A created a kind of a ‘ring’ of their own alliances and coalitions around the Soviet Union, on the Eurasian territory. Zbigniew Brzezinski, being the influential adviser of the U.S. national security, had the opportunity to directly apply in practice, not only his, but the concepts of Mackinder and Spykman, too. The theory of ‘the clash of civilizations’ of Samuel Huntington has significantly affected the perception of a part of the conservative political Establishment in the U.S., especially after the terrorist attacks in 2001. In short, these are, for the historic destiny of the Serbian lands, very relevant geopolitical doctrines and authors, whose influence stretched beyond the scientific circles, to the most senior political leaders.

*The Position of the Serbian Lands in Classical Geopolitical Concepts
in the First Half of the 20th Century*

Alfred Mahan’s understandings of a ‘disputed area’ in Asia
and the position of the Serbian lands

When it comes to maritime history, strategy and geopolitics, inevitable is the opus of Alfred T. Mahan (1840–1914), a senior U.S. naval officer, lecturer at the Military Naval Academy and author of the doctrine of maritime power.

⁵ Вујаклија М., *Лексикон сјраних речи и израза*, Београд: Просвета, 1980, стр. 170.

Mahan through many books and articles advocated the opinion that control of the seas was the basic precondition of prosperity and security of a nation, because as he said, sea was the world's great medium of circulation.⁶ Also, Mahan claimed that control over the sea through maritime commerce and naval supremacy meant predominant influence in the world; because however great the wealth product of the land, nothing facilitates the necessary exchange as sea does.⁷ Although he primarily wrote about the geo-strategic issues that were directly related to the national interests of the United States, Mahan devoted considerable attention to the current political situation in Europe and Asia.

Regarding the topic of this paper, two Mahan's studies are of particular interest: *The Problem of Asia and its Effect upon International Policies* from 1900 and *The Interest of America in International Conditions* from 1910. It should be noted that Mahan in these books neither directly analysed the area occupied by the Serbian lands, nor particularly emphasized it. However, despite this 'absence' of the Serbian lands in his observations, they give enough material to relatively easily specify, 'conceive' or 'reconstruct' the political-geographical position of the Serbian lands in Mahan's works.

In his study from 1900, *The Problem of Asia and its Effect upon International Policies*, Mahan describes and explains, essentially conflicting, aspirations of Great Britain and Russia in Asia. It is about a clash of interests of the land (Russia) and sea (Great Britain) power. In the context of this competition, Mahan particularly focused his attention on the belt containing the Suez isthmus, Palestine, Syria, Mesopotamia, much of Persia, Afghanistan, the vast elevations of Tibet, and much of the Yangtze River basin. It is, as Mahan says, 'the debatable and debated ground' about.⁸ It is a belt between 30° and 40° north latitudes, within which there is a large part of Asiatic Turkey, Persia, Afghanistan and the Chinese Empire.⁹ North and south of these parallels are possessions of the two powerful states – Russia, which is the land power, and Great Britain, which greatly depends on the sea. The belt itself is characterized by political instability, which mainly results from the competing interests of these two powers. Mahan noted that Russia aspires to come to the warm seas; in the east, across the Chinese coast, and in the west, through Persia in the Persian Gulf, or across Asia Minor or from the Black Sea to the Mediterranean. He notes that for Great Britain and Germany, Russia's dominance in the Levant is unacceptable and over Suez through it. Also, the Russian breakthrough in the Persian Gulf zone would have some negative consequences for British interests (coming to the Indian flank, as well as the control of possible land connection from the Mediterranean, across Mesopotamia to India). As stated by Stephen

6 Mahan A., *The Interest of America in Sea Power, Present and Future*, Boston: Little, Brown and Company, 1897, p. 52.

7 Mahan A., *The Interest of America in Sea Power, Present and Future*, p. 124.

8 Mahan A., *The Problem of Asia and Its Effect upon International Policies*, Boston: Little, Brown and Company, 1900, pp. 21–22.

9 Mahan A., *The Problem of Asia and Its Effect upon International Policies*, p. 160.

Jones, Mahan considered that Russia is given an access to the sea over China, believing that it will meet the Russian aspirations to ports in the warm seas.¹⁰

At first glance, Mahan's concept of the 'disputed land belt' in Asia has nothing in common with the political-geographical position of the Serbian lands. First, they are in Europe, not Asia. Then, they are above 40° north latitude (Skopje is located at 42° north latitude). However, if Mahan's observations are carefully analysed, and the borders of the former Ottoman Empire are taken into account, it will be seen that his observations, however, have some relevance to the topic of this paper. First of all, part of the Serbian lands of the 1900 was under the direct rule of Istanbul. These are today's Raška region, Kosovo and Metohija and Macedonia. In the physical-geographical sense, this territory certainly belonged to Europe, however, in *geopolitical terms, the areas mentioned above were rather part of Asia*, that is, its anachronistic 'wedge', which will definitely be annulled only in the First Balkan War in 1912. These *areas shared political fate of the rest of the Ottoman Empire*. Anarchy, a weak central government, riots, rebellions, personal and collective insecurity and deprivation, a significant influence of external forces – equally hit the European and Asian parts of Turkey, but also a significant part of the so-called disputed land! Therefore, it would be said in the geopolitical sense that the part of *the Serbian lands was territorial branch of Mahan's disputed land or Asia between the thirtieth and fortieth latitudes* – of the belt of instability and political fragility, about which there was a diplomatic intricate and any other competition of Russia and Great Britain.

Finally, it should be noted that the debate of the leading land and the major maritime power in Asia, Mahan observed through the lens of race (fundamentally, ethno-civilizational) – it is about antagonism between the Slavs and the Germanic peoples (or Teutons as Mahan said, and he thought, above all, of the English and Germans). Mahan claimed that between the Slavs and the Germanic peoples, there are well-recognized racial divergences, which he believed to have been partly fundamental, deep-seated in the racial constitution, and partly the result of natural environment in which these nations developed.¹¹ While Teutons or Germans are superior in the naval power, on the other side, they are inferior against the Slavs on the mainland of Asia, which borders much of their (Slavic) possessions.¹² Since the Serbs certainly belong to Slavic family of nations, and they are even in the much of the Western public opinion perceived as the 'vanguard of Russia in the Balkans', it is clear that their political destiny can be viewed in the context of Mahan's observations presented here.

Ten years after this study, in accordance with the changed circumstances in Europe, in Mahan's book, *America's Interest in International Relations*, attention is focused on the rivalry between Germany and Austria-Hungary on one side and Russia, France and Great Britain, on the other side. Besides

10 Jones S., "Global Strategic Views", *Geographical Review*, Vol. 45, No. 4, 1955, p. 493.

11 Mahan A., *The Problem of Asia and Its Effect upon International Policies*, p. 114.

12 *Ibid.*, p. 116.

them, in Mahan's observations of European political situation, Italy took an important place. For Mahan, the Balkans is an area of intersection of conflicting aspirations of the European powers. As noted, in the Balkans and the Adriatic Sea, there is more than divergence between the interests of Italy and the ambitions of Austria, supported by Germany.¹³ In his view, control over the Adriatic is essential for the safety of Italy. It cannot watch peacefully that this inland water, coterminous with its whole eastern border, is controlled by superior foreign navy (it is about the Austro-Hungarian fleet).¹⁴ The Austrian annexation of Bosnia and Herzegovina, by Mahan's interpretation, not only that definitely shook concert of great powers, but also undoubtedly shaped the opposing blocs. Mahan noted that Germany and Austria-Hungary have a central position in Europe, firmly control territory from sea to sea (from the Baltic to the Adriatic), have well-defined commercial and military interests, and, given the problematic future of Turkey, the breakthrough to the Mediterranean, in the Aegean, near Thessalonica, represents their natural ambition.¹⁵ In his view, the rivalry between Germany and Great Britain has reached a dangerous point of not only European but also world politics.¹⁶ Apart from this rivalry, other antagonisms, such as the one between Russia and Austria-Hungary or Italy and Austria-Hungary, contribute to the destruction of the balance of powers, and threats to peace in Europe. In this sense, the Serbian lands, especially those which were under the direction of Vienna and Istanbul, in Mahan's observations *implicitly represent debated or 'grey' zone of European politics and diplomacy – theatre of the great powers confrontation that can result in armed conflict (which subsequently happened). Serbian lands represent space of the realization of imperial ambitions, the territory over which the great powers improve their maritime participation, gain new markets or meet their geo-strategic interests.*

The Concept of 'Pivot Area' by Helford Mackinder and Position of the Serbian Lands

According to the interpretations of many experts in geopolitics, Helford J. Mackinder (1861–1947) is undoubtedly one of the most influential authors who have thought about the political-geographical phenomena of global significance. His work remains a lasting inspiration for subsequent generations of researchers, whether it is an affirmation of his theses about or their contesting. The key work for understanding Mackinder's attitudes is his famous lecture from 1904, *The Geographical Pivot of History*.

13 Mahan A., *The Interest of America in International Conditions*, Boston: Little, Brown and Company, 1915, p. 44.

14 *Ibid.*, p. 106.

15 *Ibid.*, p. 104.

16 *Ibid.*, p. 163.

Mackinder perceives the world, especially European policy, as competition or rivalry between continental and maritime powers around global domination. In his view, during the Middle Ages land power was embodied in a warlike nomadic Turanian tribes – the Huns, Avars, Bulgarians, Hungarians, Khazars, Pechenegs, Cumans, Mongols and Kalmyks – who were constantly ravaging vast areas of the European continent. All these tribes have come into Europe through a gateway between the Urals and the Caspian Sea, from the unknown depths of Asia. Strategic base of these martial nomads was a vast territory of steppes and forests – centre and north of Eurasia – with the north facade mostly ice-bound. On the west, the boundary of the territory cuts the so-called Russian plain, passing between the Black Sea and the Caspian Sea, and on the south descends to the coast of Persia, includes most of Central Asia and Siberia, and come again onto the Arctic Ocean, leaving Kamchatka and Chukotka. That territory, from which operated for centuries nomadic invasions on the peripheral countries of Eurasia – Europe, India and China – Mackinder called ‘pivot area’. After Columbus discovered the New World, and after maritime travels, Western European nations were able to shift the global balance of power in their favour – era of sea power supremacy was born or the so-called Columbus epoch, which lasted 400 years according to Mackinder, and ended at the beginning of the 20th century. Mackinder noted that the development of land transport, especially railways, is threatening to re-balance the powers in favour of land power, which was then at the beginning of last century, in his perception, embodied in Russia. With the development of traffic and the increased exploitation of its natural resources, Russia will inevitably grow into a first-rate world power. It seemed to Mackinder, that then, on the threshold of the 20th century, Russia replaced the Mongol Empire, and its pressure on Finland, Scandinavia, Poland, Turkey, Persia, India and China replaces the centrifugal attacks of steppe peoples. As he thought, in the world at large, it occupies central strategic position, held by Germany in Europe. It can strike on all sides and be struck from all sides, save the north.¹⁷ If Russia and Germany would have joined, and if land powers focused their resources on building a large fleet, the empire of the world would be in sight. It is a scenario which for Mackinder, as a representative of the British imperial interests, certainly was not acceptable.

Besides ‘pivot area’ in Eurasia, Mackinder distinguishes two major global zones. It is the so-called inner crescent (arc), which consists of Germany, Austria, Turkey, India and China and the ‘outer crescent’, which consists of Britain, South Africa, Australia, United States, Canada and Japan. In the eventual competition of the land and sea powers, Mackinder noted that France, Italy, Egypt, India and Korea would have become bridgeheads of maritime power, forcing the pivot allies to deploy land forces and prevent them from concentrating their whole strength on fleets.¹⁸ What is the position of the Serbian lands in

17 Mackinder H., *The Geographical Pivot of History* (Additional Papers), In: Mackinder H., *The Democratic Ideals and Reality*, Washington DC: National Defense University Press, 1996, p. 191.

18 *Ibid.*, p. 192.

this concept of Mackinder? First of all, it should be noted that the *Serbian lands undisputedly belong to the so-called inner crescent of Eurasia*, that is, they are right there where Germany, Austria and Turkey are. From this fact, as well as from Mackinder's remark about Russia's pressure on the edges of the European continent (especially Turkey, which then still owned parts of the Serbian lands), the conclusion can undoubtedly be drawn that in his conception, *the Serbian lands are the battlefield of confrontation, competition and possible armed conflict of the land (Russia) and the maritime powers (the Anglo-American bloc)*. The fact that Mackinder allocated to Italy the role of bridgehead in the potential conflict means that the areas on the other side of the Adriatic, that is, *the territories of the Serbian lands, are provided as a theatre of direct confrontation of these two global tendencies (powers)*.

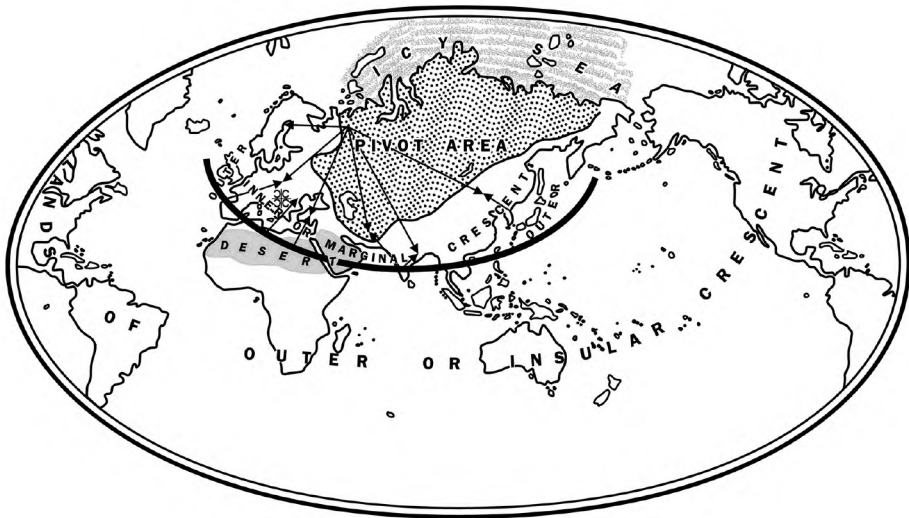

Figure 1. *Mackinder's picture of the world*

(The map is additionally provided with the representation of the directions of bordering the land and maritime powers)

In this sense, indicative was the behaviour of Great Britain after the May coup in Serbia in 1903. Change on the throne was acknowledged in turn by Russian, Austrian, Italian courts, then other countries, except Britain, which was the only one of the great powers that recalled its representative from Belgrade, and whole three years did not restore diplomatic relations with Serbia.¹⁹ Its

19 Пржић И., *Сво вашиња политика Србије*, Београд: Политика А. Д., 1991, стр. 137–138.

rejection of the new reality in Belgrade was more pronounced even in comparison with Austria-Hungary, which certainly was, in the changed circumstances, because of the removal of the Obrenović dynasty, the greatest geopolitical loser in Serbia. It seems that this British attitude was exactly the product of greater geo-strategic calculation, (un) consciously based on Mackinder's premises on the invasion of Russia in the peripheral areas of Eurasia. Arrival to the throne of the Russophile oriented Karadjordjevićs was probably perceived in British diplomatic circles as a tactical geopolitical success of Russia in the Balkans, in the context of global competition of the leading land and the main sea power.

After the end of World War I, Mackinder published his most famous work *Democratic Ideals and Reality* – where the concept of 'pivot area' experienced a partial modification. The pivot area is now renamed into 'Heartland'. Besides the different name, the boundaries of this area also changed. 'Heartland' includes the Baltic Sea, navigable Middle and Lower Danube, Black Sea, Asia Minor, Armenia, Persia, Tibet and Mongolia. Inside it, therefore, there are Brandenburg-Prussia, Austro-Hungary, as well as Russia.²⁰ In contrast to 'pivot area', the 'Heartland' has powerful human, and especially industrial capacities (due to the inclusion of Germany and Austria), and therefore has all conditions to become the global rival of sea powers – Great Britain and the USA. The Heartland is a part of the unique landmass – Eurasia, while Eurasia, according to Mackinder, is one of the two components of the so-called World Island or the largest landmass on the planet, which consists of Europe, Asia and Africa. Appreciating the importance of control over the 'Heartland' to shape the world political situation, Mackinder formulated his famous saying:

Who rules Eastern Europe, commands the 'Heartland',
Who rules the 'Heartland', commands the 'World Island',
Who rules the 'World Island', commands the world.

(Mackinder, H. *The Democratic Ideals and Reality*. Washington DC: National Defense University Press. 106)

As can be seen from Mackinder's contemplative passage, control over Eastern Europe (which, by Mackinder's view, includes Serbian lands) is a fundamental prerequisite for global domination. What repercussions has amended Mackinder's concept of 'heartland' for the *Serbian lands*? Due to participation of the Serbian lands in Mackinder's notion of Eastern Europe, their geo-strategic importance is raised to a higher level. *They are a part of the key geopolitical area*, at which the preliminary competitions for planetary domination take place. It has already been pointed out that in 1904 Mackinder expressed concern that Russia and Germany as the main land powers can unite, and thus, together overthrow the domination of maritime powers. As Mackinder himself says, West Europe, both island and peninsular, must necessarily be opposed to

20 Mackinder H., *The Democratic Ideals and Reality*, Washington DC: National Defense University Press, 1996, p. 78.

whatever Power that attempts to organize resources of East Europe and 'Heartland'.²¹ Mackinder notes that both British and French policies in this regard were very consistent. First, they opposed Russia as a dominant force for half a century, and later Germany, which showed similar ambitions in terms of mastery over Eastern Europe and 'Heartland'.²² As part of that global strategy to curb land powers, a very important component, which directly concerned (geo) political fate of the Serbian lands, was the disabling of territorial contact of Germany and Russia.

Figure 2. *Buffer zone projected between Germany and Russia, according to Mackinder*
(Compared with the original map, the buffer zone is shaded in)

Mackinder unequivocally advocated the division of Eastern Europe into independent states. However, it was not an expression of his sympathy with the historic aspirations of Eastern European nations, but a product of 'cold' geopolitical calculation, which had before it only the interests of Great Britain and sea powers in general. After all, Mackinder himself explicitly says that it is important that there is a tier made up of independent states between Germany and Russia.²³ It is in fact about the *cordon*, which would prevent direct contact of the two countries, and as Mackinder assumed, a possible German influence on the Russians, which would essentially mean their subjugation. Therefore Mackinder relied on seven non-German nations – the Poles, the Bohemians (referring to the Czechs and Slovaks), the Hungarians, the South Slavs (Serbs,

21 Mackinder H., *The Democratic Ideals and Reality*, p. 98.

22 *Ibid.*, p. 98–99.

23 *Ibid.*, p. 111–112.

Croats and Slovenes), the Romanians, Bulgarians and Greeks – who should, with their more than sixty million residents function as a unique *buffer zone* and counterweight Germany. In the concept imagined in such a way, *Serbian lands are assigned the role of the component of the geopolitical barrier* between the two great and powerful European countries – Germany and Russia – with the aim of weakening their strategic position in Versailles Europe. In other words, Mackinder's approach to *Serbian lands* and Serbian people was extremely *manipulative* – the task intended to the Serbs had no common ground with their vital national interests and needs. *Barrier function of the Kingdom of the SCS in the interwar period produced the internal instability, as well as geopolitical instability*, being manifested through the direct interference of foreign factors in its internal life, as well as in foreign policy orientation. Due to the Kingdom in advance defined role of 'barrage' between Germany and Soviet Russia, both countries at different points in the interwar era were directly involved in its fragmentation, using the internal antagonisms and different social and national groups and movements with revolutionary ambitions.

Serbian Lands on the Rim of Eurasia – The Concept of Nicholas Spykman

Even during the time of Mackinder's life, his geopolitical concept that has insisted on the vital importance of the 'Heartland' experienced some modifications and disputes. Probably the most famous review of Mackinder's idea was formulated by an American professor of Dutch origin Nicholas J. Spykman (1893–1943) during World War II. Spykman's opus is limited, and it can distinguish two studies – *America's Strategy in World Politics: the United States and the Balance of Power* from 1942 and *The Geography of the Peace*, which was published posthumously in 1944. Spykman wrote his works during dramatic war occurrences, which decided on the political future of the world, and when analyzing his observations and suggestions, that historical context certainly should not be ignored.

Instead of the heartland, Spykman directed the reader's attention to another macro region. As he says in his book from 1942, between the centre of the Eurasian land mass (it is, in fact, Mackinder's heartland about) and circumferential maritime route, there is *a great concentric buffer zone*. This zone includes Western and Central Europe (here Spykman thought of the Balkans, too), the Near East, Turkey, Iran, Afghanistan, Tibet, China, Eastern Siberia, and the three peninsulas – Arabia, India, and Burma-Siam.²⁴ In this, as Spykman called, *border zone*, all the great civilizations of the world have developed, except Egypt and Carthage on the south littoral of the European Mediterranean, and the early civilizations of Java and Sumatra in the south littoral of the Asiatic

24 Spykman N., *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, New York: Harcourt, Brace and Company, 1942, p. 181.

Mediterranean. Like Mackinder, Spykman also notes that at one time, the invasions were driven from Central Asia to this 'border zone', 'irruptions of nomadic barbarians' into Europe, Persia, India and China.²⁵ Much later, the form of geopolitical activity in Eurasia was as follows – from the time of Peter the Great, Russia was trying for two hundred years to break through the surrounding ring of boundary states and reach the ocean, while the geography and naval power consistently prevented it. Up to 1902, as Spykman estimated, the Great Britain alone with its naval power provided the closure of Russia, and after that, it shared that task with Japan, which kept out the exits towards the Pacific, while Britain did the same when it comes to the Atlantic and Indian Ocean. However, under the influence of the current war occurrences, Spykman noted that in the current stage of world history, the trend suffered the opposite direction. Now the border zone encroaches upon the Heartland; in Europe, Germany is moving towards the east, while in Asia, Japan is moving west. In other words, the scene of fateful military operations moved right to this marginal land, which surrounds a central area of Eurasia.

In the second Spykman's work, *The Geography of the Peace*, the border zone will receive its definitive name – 'rimland'. Spykman thought that rivalry of the sea (Great Britain), and land power (Russia), which described Mahan and Mackinder, is not inevitable. In fact, during the three major wars of the 19th and 20th century – the Napoleon war, the First and the Second World Wars – The British and the Russian Empires 'lined up together' against the intervening rimland power, led by Napoleon, Wilhelm II, and Hitler.²⁶ Instead of Mackinder's conclusion on the crucial importance of the Heartland, by the control of which a decisive influence in shaping the global political relations is gained, Spykman compiled his own formulation:

Who controls rimland, rules Eurasia;
Who rules Eurasia controls the destinies of the world.
(Spykman, N. *The Geography of the Peace*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1944, 43)

Therefore, the 'rimland' of Eurasia, from the aspect of geo-strategy, is the most important area for the achieving of global domination. Since the *Serbian lands* are located right on the territory of the *rim of Eurasia*, their position carries undoubtedly far-reaching geopolitical repercussions, especially if one takes into account the fact that they represent a *bridge between the West European and the (Minor) Asian component of the so-called rimland*. It may be noted that in the Spykman's concept of 'rimland', *Serbian lands* have almost the same level of geo-strategic importance as in Mackinder's concept of 'Heartland', where the control of Eastern Europe is an essential prerequisite for the mastery of it and the acquisition of planetary domination. Accordingly, in

25 *Ibid.*, p. 182.

26 Spykman N., *The Geography of the Peace*, New York: Harcourt, Brace and Company, 1944, p. 43.

Spykman's vision, *Serbian lands are part of a specific and very sensitive Eurasian belt*, and since, according to Spykman, the political destiny of the world is solved on it, *Serbian lands are also an area of competitions of great powers, crossings, overlapping and clashing of their interests and aspirations, and not infrequently, theatre of their military confrontation.*

Figure 3. *Spykman's picture of the world*
(compared with the original map, the colours are tinted differently)

One of the main Spykman's theoretical efforts has been directed towards the formulation and articulation of an adequate strategy of maintaining the global balance of power. Essentially, this means that planetary geopolitical mosaic is composed so that no Eurasian power, or association of Eurasian countries, is not so powerful that it could directly threaten the vital interests of western maritime powers, primarily the United States themselves. As Spykman says, the main goal of America, in peace and in war, must be the prevention of unification of the Old World centres of power in a coalition that is hostile to its own interests.²⁷ As for Europe, Spykman noted that if the U.S. interests require the *prevention of (creation) of a federal Europe*, they also require the prevention of establishing hegemony over Europe by one or two states.²⁸ The practical problem will be the creation of a balanced continent and achievement of the maximum equality of strength among the individual units. In this regard, the balancing of Germany and the Soviet Union (Russia) could be implemented so that both countries are provided a common border (and balance each other directly), or to be created a political unit between them, as suggested by Spykman – *great eastern European federation*, from the Baltic to the Mediterranean, and not a series of small buffer states.²⁹ In his second book, Spykman noted that

27 *Ibid.*, p. 45.

28 Spykman N., *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, p. 466.

29 *Ibid.*, p. 467.

the distribution of power between France, Germany and Eastern Europe will continue to be of paramount importance, that is, Germany must be balanced with the power of France and Eastern Europe.³⁰

In the solutions proposed by the American professor, *the Serbian lands*, as in Mackinder's concept, *have the function of a buffer state*, provided that at Spykman, *they completely lose their (geo) political subjectivity, sinking into an imaginary eastern European federation*, which has no natural, organic basis of their origin, but it is only the fruit of interests of great powers. Although a hypothetical federation would serve to discourage large continental (European) powers of encroachment on their territory, and therefore had a certain justification, the price that the countries of Eastern Europe would pay for it would not be trivial – it is a loss of original sovereignty and the imposition of co-existence with other states without their authentic will. In any case, even on the trail of Spykman's observations, one can well see how the geopolitical position of the Serbian lands is (was) a delicate and full of challenges. As it can be noticed, the western scholars mainly perceived it as utilitarian, always bearing in mind the interests of their own countries.

Serbian Lands in the 'Crush Zone' by James Fairgrieve

It should be noted that even during World War I, the concept somewhat similar to Spykman's was promoted by British author James Fairgrieve (1870–1953) in the work *Geography and World Power*, which later had several editions. This study, interesting in content and concept has remained undeservedly in the shadow of the opus of 'classics of geopolitical thought – Mahan, Mackinder and Spykman.

For Fairgrieve, the history of the world is mainly the history of temperate regions, lying roughly between 30° and 60° of north latitude.³¹ In other words, all the great and important events and processes in the history of mankind took place in this area. However, not all regions of Eurasia are of equally important geopolitical and geo-strategic features. As Fairgrieve says, the world organism is much too complex to be represented by a simple formula.³² Central location in Eurasia is occupied by vast territory, partly plain, partly plateau, not only without contact, but independent of the ocean. Like Mackinder, Fairgrieve noted that this area can easily be united by railway. Viewed historically, the integration of this 'Heartland' is usually initiated from eccentric positions, which are to its margins – from the East (Altai), from the South (Turan) or West (from Moscow). Countries that have contact with the ocean are the periphery of Eurasia. In different historical epochs, some peoples have

30 Spykman N., *The Geography of the Peace*, p. 53.

31 Fairgrieve J., *Geography and World Power*, London: University of London Press, LTD, 1924, p. 19.

32 *Ibid.*, p. 327.

gained naval power and dominance of the oceans. As Fairgrieve says, with an organization of a 'Heartland' and the sea powers, the *crush zone* of the small countries gradually came into existence between them.³³ He notes that the countries that make the 'crush zone' have enough individuality to resist absorption, but they are also unable or unwilling to unite with other states, for the sake of the formation of any larger whole. They remain in the unsatisfactory position of buffer states with uncertain political independence, and certainly economically dependent. This area includes Finland, Sweden, Norway, Denmark, Holland, Belgium, Luxembourg, Switzerland, Poland, the Balkan states, Persia, Afghanistan, Siam, and Korea.³⁴ A little further, Fairgrieve says that in certain sense, Germany and even China belong to this zone. However, unlike the aforementioned sparsely populated states, Germany, and China even more so, are potential centres of organization, that is, domination over the 'Heartland'. In the list of potential hegemonies which could dominate the 'heartland', the author adds India, too.

Thus, in the study of Fairgrieve, there is a three-type classification of the Old World – the 'Heartland' occupies the centre of Eurasia, oceans and parts of Eurasian foreshore are governed by sea powers, while between them, there is a 'crush zone' where Germany, China and India are singled out by the character and capacity for dominance over the Heartland (Fairgrieve explicitly did not classify India in that zone). The idea of the 'crush zone' only partially overlaps with the later Spykman's idea of the 'rimland'. Fairgrieve omitted France, Italy, Portugal, as well as Yemen, India, Burma and Vietnam from the 'crash zone' on his map – countries controlled by sea powers. Regarding the position of the Serbian lands, as can be seen, Fairgrieve was more than clear – the 'crush zone' includes the Balkan countries. The sparse population, the political fragility and economic dependence, lack of capacity for the wider integration processes, are the main features of these countries, and therefore, by *a fortiori* principle, of the Serbian lands, too. Their function is mainly the buffer one. We would also add that they usually represent *the territory that is often used for exchange and mutual settlement or facility of compensatory arrangements between the great powers*. Serbian lands were often in such position in the past. During both world wars, they were subject of bargain of the great powers, and their borders were the result of crossed interests and temporary compromises. In World War I, uncertain was the creation and format of the future state of South Slavs, while during the Second World War, the negotiations between the major powers (U.S., USSR, UK) were conducted over the level of influence in the Balkans, and Yugoslavia.

33 *Ibid.*, p. 329.

34 *Ibid.*, p. 330.

*The Position of the Serbian Lands in Modern, Post-Cold War
Geopolitical Concepts*
Serbian Lands at the Crossroads of Civilizations in the Concept
of Samuel Huntington

In the first years after the end of the Cold War, among the theorists of international relations, and later in the media, much attention was drawn to the theses of the American political scientist Samuel Huntington (1927–2008) on the so-called clash of civilizations, in his famous text – *The Clash of Civilizations?* – published in 1993. Rivalry between two ideological systems, which are represented by the U.S. and the USSR, in the opinion of Huntington, will be replaced by rivalry of civilizations. As he said, national states will remain the most powerful actors in world affairs, but the principal conflicts of global politics will occur between nations and groups of different civilizations. The clash of civilizations will dominate the global politics.³⁵ What are civilizations? In the book *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Huntington claimed that the civilizations are the broadest cultural entities, that is, the civilization is “the highest cultural grouping of people and the broadest level of cultural identity which distinguishes humans from other species. It is defined both by common objective elements, such as language, history, religion, customs and institutions, and by the subjective self-identification of people.”³⁶ In his book, Huntington singled out eight civilizations – *Western, Latin American, African, Islamic, Chinese, Hindu, Orthodox, Buddhist and Japanese*. The relations between these civilizations are different – from mutual cooperation and mutual support to tension and open conflicts. The Serbian people and the lands inhabited by the majority, Huntington puts into the Orthodox civilization. In his conception, every civilization occupies a particular territory and borders with another, different civilization (with the exception of Japanese civilization due to the island’s position of Japan).

As for the political-geographical and cultural-geographical position of the Serbian lands, that is, the limits of Orthodox civilizations, two approaches are present in Huntington’s book. Huntington claimed that the cultural, but also political and economic boundary of Europe in the east is in fact the line that has been in effect in the past five hundred years. The dividing line of western culture on the one hand, and Orthodox Christianity and Islam on the other hand, begins in the north from the Russian-Finnish border, then runs along the border between Russia and the Baltic countries; cutting Belarus and Ukraine, separating Uniates from the Orthodox East, and also cuts Romania, leaving to western civilization Transylvania with its Hungarian Catholic population, and the former Yugoslavia, along the borders separating Slovenia and Croatia from other

35 Huntington S., “The Clash of Civilizations?”, *Foreign Affairs*, Volume 72, No. 3, 1993, p. 22.

36 Хантингтон С., *Сукоб цивилизација и преобликовање светској поређка*, Нодгорнца: ЦИД, 1998, стр. 46.

republics. Huntington concludes that Europe ends where Western Christianity ends and Islam and Orthodoxy begin.³⁷

Figure 4. *Lines between Western Christianity and Orthodox Christianity (and Islam)*

However, if we take a closer look at the map which Huntington took over from the book of William Wallace, it can be noticed that in addition to Croatia and Slovenia, the area of AP of Vojvodina is added to Western civilization. Given the ethnic composition of the northern Serbian province (Serbian majority in the total population), valuable and old Serbian cultural heritage, such as

37 *Ibid.*, p. 178.

monasteries of Fruška Gora, it is clear that the limitation conducted in this way has no justification. In this concept, the *Serbian lands* are *broken*, and the border line of civilizations goes right across the area that represents its population, administrative and economic core (around the Danube and the Sava rivers), close to Belgrade as the Serbian capital. In the case of tension between Western and Orthodox civilizations, *Serbian lands become a locus of a potential mutual conflict, the area of direct confrontation and the potential destruction of their own human and material resources.*

At the beginning of his book, which includes the maps, the border between Western and Orthodox civilizations is somewhat differently drawn. In this case, with the drawing of civilization boundary, Huntington strictly follows state borders, so that the entire Belarus, Ukraine, Romania and Serbia are included in the Orthodox civilization. However, unlike previous map, where Orthodoxy and Islam are placed together on one side, as the antipodes to the West, and on the other side Western Christianity, on this map, Albania is clearly marked as part of Islamic civilization. It is also interesting that the whole Bosnia and Herzegovina is ranked in the Orthodox civilization, although only about one-third of its population is professing orthodoxy, or at least identified with it.

It can be concluded that the Serbian lands, as part of a broader, Orthodox cultural and spiritual circle, are adjacent to two other civilizations – *Western*, in the north and west, and *Islamic*, in the south. In this conception, *the Serbian lands are not only the westernmost part of the Orthodox civilization, its outpost, but also a buffer zone between the other two – the Western and Islamic. For the Serbian lands, a special security challenge is their contact with the Islamic world* in the form of Albanian and Muslim (Bosniac) community. As observed by Huntington, conflicts between civilizations often occur due to inadequate border. In this regard, particularly interesting is the fact that in these conflicts the Islamic civilization is particularly involved. Then, in mid-1990's, Huntington has noted that out of nineteen conflicts between Muslims and Christians because of inadequate border, even eleven were with Orthodox Christians.³⁸ In this sense, particularly tense was Huntington's observation that wherever one looks along the border of Islam, Muslims have problems to live peacefully with their neighbours.³⁹ At the regional level, following this Huntington's interpretative matrix, conflict due to inadequate border can be recognized in the wars in Bosnia and Herzegovina, and Kosovo and Metohija, as well as the constant tensions in Macedonia, between the Orthodox (Macedonian) and Muslim (Albanian) communities. Anyway, speaking of conflicts over inadequate border, between Muslims and non-Muslims, Huntington himself has stated, among other examples, the valley of the Drina and Kosovo.⁴⁰ In addition, a factor that also causes conflicts between Muslims and non-Muslims is a disorder of the

38 *Ibid.*, p. 234.

39 *Ibid.*, p. 284.

40 *Ibid.*, p. 280.

demographic balance, that is, movement of the percent share of Muslims in a territory within a state in their favour. Huntington as examples of such cases gave the history of relations of different ethnic groups in Kosovo and Metohija, but also in Bosnia and Herzegovina, where with gradual change in the ethnic composition of the population, interethnic relations slowly worsened.⁴¹

Figure 5. *Boundaries of civilizations in Europe according to Huntington*

All in all, watching the *Serbian lands* from Huntington 's point of view, one can conclude that they *occupy very sensitive and security challenging political-geographical position, between the two, according to different parameters, superior civilizations* (the Western by economic and technological, and Islamic by demographic indicators), the local representatives of which (Catholic Croats and Muslim Bosniacs and Albanians) confronted even military with the Serbian people during the last decade of the 20th century. Given the fact that Huntington perceived an international policy as competition between different civilizations, it is clear that such geopolitical and geo-civilizational position of the Serbian lands, if his theses show as valid, will continue to generate multi-dimensional challenges for the Serbian nation.

The Role of the Serbian Lands in the Struggle for Eurasia in the Concept of Zbigniew Brzezinski

Probably the best known and most influential living geo-strategist Zbigniew Brzezinski (1928) essentially represents the successor of the ide-

41 *Ibid.*, p. 288–291.

as and doctrines of Helford Mackinder and Nicholas Spykman, although he nowhere explicitly acknowledged. In his study from the period of the Cold War (unfortunately, little-known and quoted in our country) – *Game Plan: A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S.-Soviet Contest*, Brzezinski argued that the U.S.-Soviet contest has Eurasia as a central priority. *This landmass, he considered, is the contest's geostrategic focus and its geopolitical prize.*⁴² In addition, quite in the spirit of Mackinder, and Spykman to a certain degree, Brzezinski considered that the conflict between the U.S. and the USSR is the *legatee* of the old, almost traditional, and certainly, geopolitical clash between great oceanic powers and dominant land powers.⁴³

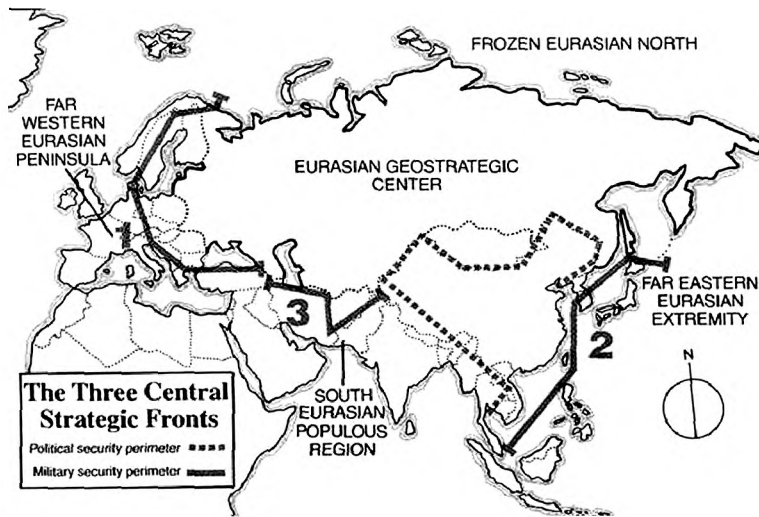

Figure 6. *Security perimeters of the U.S. on the Eurasian mainland during the Cold War, according to Brzezinski*

The United States in this collision tend to prevent the Soviet domination of Eurasia, while the Soviet Union is trying to expel America from Eurasia. Confrontation takes place on three central strategic fronts, which are located on the Eurasian rims. The first front is located in Europe, another in the Far East, and the third south-west, along the northern borders of Iran and Pakistan, towards the Soviet Central Asia and Afghanistan. A very interesting detail from this map is that the military-security perimeter of defence of the West, according to the concept of Brzezinski, extends through the entire former Yugoslavia, from the northwest (Slovenia) to the southeast (Macedonia), over Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro. In other words, within the

42 Brzezinski Z., *Game Plan: A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S. – Soviet Contest*, Boston/New York: The Atlantic Monthly Press, 1986, p. 30.

43 *Ibid.*, p. 12.

former global contest, in the concept of Brzezinski, *the Serbian lands in the former Yugoslavia were intended the function of the first line of defence of the West in the case of conflict between the two superpowers and the two military blocs* (NATO and Warsaw Pact).

Although the global ideological circumstances have changed radically, Brzezinski even after a decade of publishing the book *Game Plan* did not deny his basic postulates. In a famous geopolitical study – *The Grand Chessboard*, from 1997, Brzezinski noted that Eurasia is thus the chessboard on which the struggle for global primacy continues to be played.⁴⁴ Great American rival from the time of the Cold War – the Soviet Union – is gone, but the contest for the master, at least parts of Eurasia, prolonged. Brzezinski argues explicitly that American global primacy “is directly dependent on how long and how effectively its preponderance on the Eurasian continent is sustained”.⁴⁵ For the sake of easier realisation of large American strategy, Brzezinski the territory of Eurasia divided into four spaces – the western, southern, eastern and middle. The western space (and it is the largest part of Europe about) is densely populated, economically prosperous, but politically and militarily dependent on the United States. The eastern space (China, Japan, Indochina) is partially strongly associated with the United States (it is Japan), but it is also the seat, according to Brzezinski, of more and more powerful and more and more independent player (meaning on China). In the south there is, says Brzezinski, politically anarchic, but energy-rich region (besides Turkey, referring to the Middle East, part of Central Asia and India). Between western and eastern periphery of Eurasia, there is the middle space, rarely populated, politically fluid and organizationally fragmented (obviously alluding to Russia of the nineties of the 20th century).⁴⁶

By careful reading, it can be noticed that Brzezinski, in fact, only modified the theories of Mackinder and Spykman, in such a way that the ‘pivot area’ or ‘Heartland’ he renamed in the *middle space*, while Spykman’s ‘rimland’ he fragmented into three macro-wholes. On the territory of each space there are potential U.S. rivals – in the West, it is united and from the U.S. military and politically emancipated Europe; in the East, it is increasingly powerful China (population and economic giant); in the South – several regional powers such as Iran; in the centre of Eurasia – recovered Russia. The existence of possible challengers to the U.S. on the territory of Eurasia, and the potential unifiers of huge Eurasian human and material resources under a single and unique strategic or political leadership, requires of the United States skill in the consolidation and perpetuation, as Brzezinski says, “of the prevailing pluralism on the map of Eurasia”.⁴⁷ In other words, the United States should not permit the appearance of power on the Eurasian territory that could remove it from Eurasia.

44 Bžežinski Z., *Velika šahovska tabla*, Podgorica, Banja Luka: CID, Romanov, 2001, p. 36.

45 *Ibid.*, p. 33.

46 *Ibid.*, p. 36.

47 *Ibid.*, p. 184.

Milomir Stepić has indicated in several of his studies on the importance of the position of the Serbian lands in the concept of Zbigniew Brzezinski. According to him, the Serbian lands in their integral spatial dimensions and contours, are located in the Balkans, as the south-eastern rim of crucially important *western space*.⁴⁸ The Western space is important, because it was Brzezinski, said Stepić, who identified it with the territorial concretization of Euro-atlantism.⁴⁹ *The Western space*, in cooperation with the *south* and *east*, should keep Russia (i.e. *the middle space*) in the encirclement, and block its maritime participation in the warmer oceans. Of all the Serbian lands, Stepić emphasizes the importance of the geopolitical position of Kosovo and Metohija, because the southern Serbian province is located at the very contact, and has “the function of sensitive and potentially vulnerable bond of two out of the three areas that encircle Eurasia and prolong the duration of the U.S. global domination – *Pax Americana*”.⁵⁰ Over the Serbian lands, and especially over Kosovo and Metohija, the breakthrough of Russia is possible and stoppage of the connection between the *western* and *southern* spaces. In the NATO aggression from 1999 and the occupation of Kosovo and Metohija, the geo-strategic impulse of the West can be recognized to definitively connect the two macro-wholes, and permanently block Russian transgression in the south-western direction. Therefore, in the conception of Brzezinski, *the Serbian lands represent area of the opposing and global geopolitical ambitions and interests, which cause chronic political instability in the Balkans – constant unregulated strategic and socio-economic circumstances*.

In his analyses, Brzezinski used the term Eurasian Balkans to name an area in Asia, which includes Caucasus, the former Soviet Central Asian republics and parts of Iran, Afghanistan and Turkey. As he says, the word Balkans conjures up images of ethnic conflicts and great-power regional rivalries. For Brzezinski, this ‘traditional’ Balkans, where there are Serbian lands, is a potential geopolitical prize in the struggle for European supremacy.⁵¹ In other words, achieving domination in Europe has always been ‘awarded’ by influence or possessions on the politically unstable peninsula. In this respect, Brzezinski noted that the interests of at least two major European powers – France and Germany – are overlapping, inter alia, in the Balkans, too. In respect of France, Brzezinski notes that it must preserve in the orbit of its influence space that includes the Iberian Peninsula, northern coasts of the western Mediterranean and Germany up to East-Central Europe.⁵² On the map that was enclosed in his book, it can be determined that orbit includes the entire Serbian lands. On the other hand, according to Brzezinski, the zone of special interest of Germany includes in

48 Степић М., *Косово и Метохија: њојсџмодерни геополитички експерименти*, Београд: Институт за политичке студије, 2012, стр. 111.

49 *Ibid.*, p. 133.

50 *Ibid.*, p. 133.

51 Bžežinski Z., *Velika šahovska tabla*, p. 117.

52 *Ibid.*, p. 63.

the west – France, and in the east – the newly emancipated post-Communist countries of Central Europe, including the Baltic republics, embracing Ukraine and Belarus, and reaching even Russia.⁵³ On the same map, the German sphere of interest also includes a part of Serbian lands. Overlapping the orbits of two European powers which are political partners in recent decades would mean a balance of forces and interests in the area occupied by Serbian lands – a kind of informal condominium. However, taking into account all important military-political events of the recent past, such as Germany's support for the secession of the republics of former Yugoslavia and active participation in the degradation of the same, could be said that the German influence in the Balkans and in Eastern Europe, proved to be much more dominant from the French.

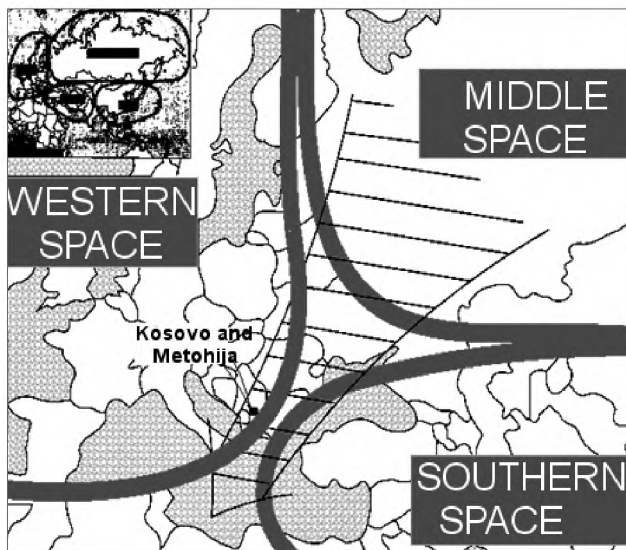

Figure 7. Encounter of the two 'large spaces' in the area occupied by the Serbian lands, with the possibility of the Russian transbalkan breakthrough according to Stepić (compared with the original map, the terms are translated into English)

In any case, in the concept of Zbigniew Brzezinski, the *Serbian lands* have a very sensitive, contact position between different geopolitical macro-wholes, with different interests and aspirations, and therefore, *they still remain on geo-strategic place exposed to the wind*, regardless of the end of the Cold War and superpower contests. Moreover, with the collapse of bipolarism, the geopolitical situation of the Serbian lands worsened dramatically and existential perspectives are radicalized to the paroxysm – either survive or disappear.

53 *Ibid.*, p. 68.

Serbian Lands in the Eurasian Doctrine of Alexander Dugin

In modern Russia, one of the most famous (geo) political scientists of the middle generation is definitely Alexander Dugin (1962). A prolific author of various scientific interest, Dugin in the Russian expert community is known primarily as a follower and promoter of the Eurasian doctrine – the geopolitical learning of Russian immigrants, of the twenties and thirties of the 20th century, who insisted on ‘synthetic’ character of Russian civilizational identity in which harmoniously coexist European (western) and Asian (eastern) historical-cultural component. His most famous geopolitical study, in which he elaborated his ideas, is called *The Basics of Geopolitics* (*Основы геополитики*).

Dugin believes that the fundamental characteristic or basic content of world history is a fundamental antagonism of two types of civilization – telurocracy (land power) and talassocracy (maritime power). It should be stressed that the theory of land and maritime rivalry is not new, nor Dugin’s originally (for example, it is especially elaborated by German political scientist Karl Schmitt). By Dugin’s view, in the major historical epochs, the patterns of global dichotomy can clearly be identified (most classical examples are the rivalries of Sparta and Athens, Rome and Carthage, and in recent times, the USSR and the USA). After the collapse of bipolarism and decay of the USSR, world politics is marked by undoubted and overall dominance of the United States – the main representative of sea power or maritime civilization. For Dugin, as theorist of the utmost telurocratic determination, the global dominance of the United States is totally unacceptable, and his whole scientific zeal is aimed at devising strategies of overthrowing the American supremacy in the world. In this sense, Dugin proposes the creation of the Eurasian (con)federation of the former Soviet republics, and then, the formation of large continental alliance, which points of support would be Berlin (Germany), Moscow (Russia), Teheran (Iran) and Tokyo (Japan).

Such geopolitically designed Eurasia, because of its human, material, technological and intellectual capacities, would be a worthy competitor to the United States for global supremacy. In particular, Dugin envisions that the strategic integration of the continent “provides control over the sea borders of Eurasia”, then, “economic, industrial and resource autarky”, and finally, “centralized management of Eurasian armed forces”.⁵⁴ All other aspects of organization of the Eurasian continent – political, administrative, socioeconomic, cultural and spiritual – can be formed on the flexible principles, *ad hoc*, case by case.

In Europe, the main Russian partner in the creation of continental bloc, in his opinion, should be Germany, which is the pivot of a broader geopolitical space, which is often appointed as ‘Central Europe’. Although Central Europe is ethnically and culturally diverse, Dugin believes that Germany and the Germans have all necessary qualities for effective integration of that geopolitical region – historical will, a well-developed economy, a privileged geographic

54 Дугин А. *Основы геополитики*, Москва: Арктогея, 2000, с. 219.

position, ethnic homogeneity, awareness of its civilizing mission”.⁵⁵ With the integration of the region and the elimination of the U.S. influence in it, the necessary preconditions for the German-Russian partnership are created in the project of forming the continental (Eurasian) geo-strategic alliance. The creation of the axis Berlin – Moscow, in his vision, also involves the redistribution of ‘zones of influence’ in Eastern Europe, where the German and the Russian sphere of interest would directly touch, without the existence of any geopolitical barriers, like ‘cordon sanitaire’.

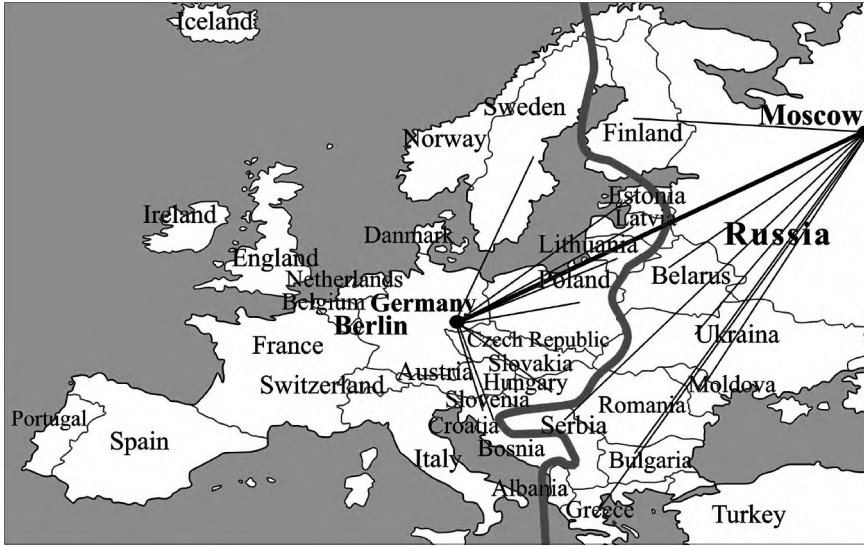

Figure 8. Zones of interest in Europe, by the concept of Alexander Dugin (Compared with the original map, the terms are in English)

On this map, Dugin has withdrawn a line of demarcation between the two spheres of interest in Europe – German and Russian. Partially, this line reminds of the border between Western and Orthodox civilizations which Samuel Huntington made public (took from another author) in his article *The Clash of Civilizations*. However, in relation to that map, Dugin’s projection has several different details. The most controversial is the line that is pulled over the Balkan Peninsula. At Huntington (we have in mind the map he took from the book of William Wallace), Vojvodina and Croatia are included in the western cultural-geographical area, while Dugin’s cartographic ‘creation’ is clumsy attempt to get as many of the Serbian lands included in the Russian sphere of interest, so the whole Slavonia belonged to Serbia and the Republic of Srpska remained within the German sphere of interest (and is probably meant the other way around). In any case, the predominant part of the Serbian lands on this Dugin’s map is included into the Russian sphere of interest. *At first glance, one*

55 *Ibid.*, p. 220.

might say that in the global geopolitical combination, this time by a Russian author, the Serbian lands are again divided, fragmented and mutually opposed. Indeed, the first impression is like that. However, it should be noted that Russia and Germany are essentially, in Dugin's concept, allied countries, and the boundaries of spheres of interest are only internal lines that mark the extent of responsibility and leadership of the two countries. Geopolitical partition of Eastern Europe into zones of interest does not mean absolute domination of Germany or Russia in their own spheres of interest. Dugin proposes that the Russian-Ukrainian or Russian-Baltic relations should become triangular with the participation of Germany, and *vice versa* – Germany's relations with East European countries should bear the trilateral character, with the obligatory participation of Russia.⁵⁶

What would be the geopolitical position of the Serbian lands if Dugin's concept of an integrated continental bloc were implemented? On the one hand, the Serbian lands would face a partial loss of international subjectivity; strategically integrated continent means partial curtailment of the sovereignty of Russia itself, that is, Germany. Maneuvering space of Serbian foreign policy would be drastically narrowed – the main foreign policy priorities of the continental bloc would be defined in Moscow and Berlin. On the other hand, if the Russian-German duumvirate functioned harmoniously, Serbian lands would likely gain decades of relatively stable political situation, in which they could develop economically, renew demographically, and regenerate in the peace their ruined geopolitical tissue. Also, instead of the geopolitical place exposed to the wind, Serbian lands would gain their place in the geopolitical lee – it is assumed that after the consolidation of the continental bloc, the main fronts of confrontation of maritime and land powers would be on the very edges of Eurasia – in the extreme west of Europe, the Arabian Peninsula, and the Far East. Also, there would be the possibility to come to the historic reconciliation of the Serbian and German people in the 'relaxed' political circumstances.

As for the function and position of the Serbian lands in the Balkan context, Dugin admits that within a general continental bloc, an ideal solution would be the making of the South-Slav Federation of Serbia, Bulgaria, Macedonia, Montenegro and the Republic of Srpska (or, according to Dugin – Serbian Bosnia). However, since almost the entire project of creating a continental alliance is based on meridian integration (the north-south direction), Dugin gives advantage to the formation of axis Belgrade – Athens and Sofia – Athens. For Dugin, geopolitical minimum when it comes to the interests of the continental association is to create an irregular rhombus (Dugin thinks of allied axis, comm. N.V. and M.V.) Sofia – Moscow – Belgrade – Athens (and again, Sofia).⁵⁷ Implicitly, the role that Russia has in Eurasia, Serbia should play in the Balkans, as Serbs and partly Bulgarians, according to Dugin, are acting as carriers of idea of the Heartland.⁵⁸

56 *Ibid.*, p. 226.

57 *Ibid.*, p. 347.

58 *Ibid.*, p. 347.

Later, Dugin partially modified his original projects. In co-authorship with Vladimir Dobrenjkov, Dugin two years ago (in 2010) put forward the idea of propagation of the zone of immediate Russian influence in the territory of Eastern Europe, and especially in the Orthodox countries (Romania, Bulgaria, Macedonia, Serbia, Greece).⁵⁹ Although not specifically stated here what exactly is meant by the phrase ‘the immediate influence’, it can be assumed that it is about the relationships that qualitatively go beyond regular bilateral relations. Finally, in his latest book *Geopolitics*, Dugin briefly presented the project of *Great Eastern Europe*. It is about the integration of the former socialist countries of Central, Southern (with Greece) and Eastern Europe into one, as Dugin says, ‘great space’ which would be independent within a unified Europe.⁶⁰ It is a geopolitical entity that is ethnically, religiously, culturally and linguistically polychrome and heterogeneous, with no clearly specified competencies, degree of political subjectivity and recognisable identity. After all, Dugin does not hide that this platform is designed on a pragmatic basis, primarily as response to the U.S. presence in some countries of Central and Eastern Europe, which have become the geo-strategic avant-garde of NATO to the East, and as a replica of Mackinder’s idea of cordon between Germany and Russia. Conceived *Great Eastern Europe* would be friendly to Russia-Eurasia and the rest of Europe, and Anglo-American military-political influence in it would be completely eliminated. However, given the above-mentioned ethnic and cultural diversity, old historic antagonisms and rivalries, like the one between Serbs and Croats, conflicting interests and divergent ambitions of some states, it is difficult to accept the assumption that the *Great Eastern Europe* could function efficiently and exist harmoniously.

Conclusion

As it could be seen, in the analyzed geopolitical concepts, especially those occurring before and during World War II, the *Serbian lands* mostly occupy an important position. This means that the constructed political-geographical macro-wholes, such as ‘the inner crescent’ or ‘rimland’, to which the Serbian lands belong, are marked in those concepts as the *key ones* for the maintenance of world peace and stability or for gaining global domination. From this assumption, one can conclude that also the *Serbian lands* possess certain importance for the realization of these objectives (global stability or domination). The importance of the geopolitical position of the *Serbian lands*, Mackinder particularly stressed, indirectly indeed, arguing that the control over Eastern Europe is the first condition for the domination of the world. In a similar way, also indirectly, on the importance of geopolitical position of the *Serbian lands*,

59 Дугин А., Добренъков В., К внешнеполитической стратегии России в XXI веке, *Русское время*, No.2, 2010, с. 15.

60 Дугин А., *Геополитика*, Москва: Гаудеамус, Академический проект, 2011, с. 480.

we can learn from the analysis of Spykman's concept of the 'rimland'. However, of this importance of political-geographical position of the *Serbian lands*, the least benefit throughout history had the Serbian people. Mackinder, Spykman and Fairgrieve approached the territories inhabited by the Serbian people very *pragmatically and instrumentally, like leaders of their countries* – they are meant to serve as *buffer zones or cordons*, or as *battlefields for gaining global supremacy*. Instrumental treatment of the Serbian lands condemns the Serbian people to *the role of marionette, object of manipulation and direct performer of foreign geopolitical combinations and aspirations of the global reach*, with no real awareness of ultimate aims and purposes of those projects.

In modern global geopolitical concepts, the *Serbian lands* generally have the function of the *contact zone or the border* between several other political-geographical or cultural-geographic macro-wholes. The status of borderline of the *Serbian lands* produced, and has produced multidimensional negative consequences for the Serbian people. Different civilizations in terms of their striking representatives – empires, kingdoms, military-political blocs and alliances – have always aspired to improve their own political-geographical position, mainly by enlargement of the territory under their control. Thus, the *Serbian lands*, historically, were the subject of expansion of the Ottoman Empire, Austrian Empire, the Axis powers or the North Atlantic Pact. Usually numerically and financially inferior, by the great actors of world politics, they were generally perceived as 'easy prey' in their ambitious ventures of conquest. War expeditions have left behind devastated territories and decimated the population, so the Serbian lands were never able to fully develop and use their economic resources and the Serbian people to demographically renew and exceed the number of 10 million people. Instead, most of the modern Serbian history was marked by economic underdevelopment, poor and rare infrastructure, isolated, sparsely populated and poorly connected population and political-administrative fragmentation.

Characteristic of the contact of the Serbian lands and their function of a buffer between different geopolitical actors of larger size, economically and militarily superior, also represented the heavy *geopolitical burden* on the shoulders of a relatively scarce, divided and territorially scattered Serbian people. As it could be seen, in the concept of Huntington, the *Serbian lands* within the Orthodox civilization represent a buffer area between the western (Croatia and Hungary) and the Islamic civilization (Albania, Bosnia and Herzegovina in part), while all three civilizations directly meet and intertwine in some places. Very complex and contradictory history of mutual relations, the disputed boundary of the separation for the most part, and manipulative-instrumental activity of foreign factor, often created fertile ground for armed conflicts, which produced considerable human and material losses. Wars in Yugoslavia in the early 1990s served Huntington at the same time as empirical material for his theses and as proof of their correctness. In any case, the position between different civilization, religious, political and military blocs brings always the risk of participation in conflicts and loss of territories, sovereignty and freedom.

In this study, it appears that the position of the Serbian lands in the global geopolitical concepts in terms of security and existence is very challenging and complicated. In our professional (historiography and politics) public, the importance of geospatial factors has mainly been under-appreciated in shaping often tragic historical fate of the Serbian people, while the cause of conflicts, war ravages and the demographic losses was being found in the alleged megalomaniac character of the Serbs and their political leaders, the platforms of conquest and even genocidal ones of the Serbian intellectuals, as well as the lack of understanding of European and world political events. However, some authors from former Yugoslavia precisely detected, even forty years ago, the importance of the geopolitical position of the former Yugoslavia (and thus, implicitly, the *Serbian lands*). For example, Croatian geopolitical scientist Radovan Pavić, in the early seventies of the 20th century, noted that the sensitivity of the geopolitical position of Yugoslavia primarily follows from some super-regional aspects – “Yugoslavia is in rimland, a zone that already has traditional features as an area of clashes of the Great Powers”.⁶¹ The ‘rimland’ (in Spykman’s conception), according to Pavić, “plays one of the most important roles within the global strategy”.⁶²

It should be emphasized that *the majority of analyzed geopolitical concepts in this paper, in the intellectual and strategic terms, has been and will continue to be of paramount importance in planning the foreign policy of the Anglo-American world.* As could be seen, in many cases, because of their interesting geopolitical position, the *Serbian lands* were treated and observed especially from pragmatic and manipulative point of view. That instrumental approach to the Serbian lands, for example, was particularly prominent in the British encouragement of the coup of 27 March 1941, which caused the inducement of the Kingdom of Yugoslavia to World War II, although all local stakeholders of the event knew in advance that the Yugoslav armed forces could not be challenge to the armies of the Axis powers, and that the defeat of the state in a conventional war was inevitable.

Therefore, at the end of this paper, another conclusion and the hypothesis of a future research could be drawn that the human factor, in terms of quality of the Serbian state leaderships and political maturity of the masses, in our social sciences, has often been taken as a decisive factor, when the historical destiny of the Serbian people in the 20th century was interpreted, while on the other hand, the geospatial aspect (geopolitical position of the *Serbian lands* and interests of great powers) was at least as often neglected or placed in the background. It follows that in evaluating the historical achievements of the Serbian political elites, it has often been too rigorously ‘measured’ – forgotten what the impact the external factors in the form of the great powers with their selfish interests, imperial ambitions, ‘double games’, the diplomatic intrigues,

61 Pavić R., *Uvod u opću političku geografiju i geopolitiku (sa osnovama geostrategije)*, Zagreb: FPN Zagreb, 1971, p. 48.

62 *Ibid.*, p. 48.

threats and blackmails had on the formation of the Serbian political and strategic circumstances. Political elites can be rotated, educated and improved, but the geopolitical position of the *Serbian lands* cannot be changed, nor 'bartered' for some 'better'. No matter what the political elites are, political-geographical position of the Serbian lands will remain constant determinant, which will significantly affect the future of the Serbian nation. It will produce a constant security (existential) challenges to which the Serbian people will spend a significant portion of their energy. As long as there is willingness among the Serbian people that a critical part of that energy (human and material resources) is spent on responding to these challenges, it will still survive, at least with a high price, on its geopolitical place exposed to the wind.

References

1. Bžežinski Z., (2001): *Velika šahovska tabla* Podgorica, Banja Luka: CID, Romanov.
2. Brzezinski Z., (1986): *Game Plan: A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S. – Soviet Contest*, Boston/New York: The Atlantic Monthly Press.
3. Fairgrieve J., (1924): *Geography and World Power*, London: University of London Press, LTD.
4. Дугин А., (2000): *Основы геополитики*, Москва: Арктогея.
5. Дугин А., Добренъков, В. (2010): *К внешнейполитической стратегии России в XXI веке*, Русское время, No. 2.
6. Дугин А., (2011): *Геополитика*, Москва: Гаудеамус, Академический проект
7. Huntington S., (1993): *The Clash of Civilizations? Foreign Affairs*, Volume 72, No. 3, pp. 22–49.
8. Хантингтон С., (1998): *Сукоб цивилизација и преобликовање светској поређка*, Подгорица: ЦИД.
9. Jones S., (1955): *Global Strategic Views, Geographical Review*, Vol. 45, >№ 4, pp. 492–508.
10. Mackinder H., (1996a): *The Geographical Pivot of History (Additional Papers)*, In: Mackinder H., *The Democratic Ideals and Reality*, Washington DC: National Defense University Press.
11. Mackinder H., (1996b): *The Democratic Ideals and Reality*, Washington DC: National Defense University Press .
12. Mahan A., (1915): *The Interest of America in International Conditions*, Boston: Little, Brown and Company.
13. Mahan A., (1900): *The Problem of Asia and Its Effect upon International Policies*, Boston: Little, Brown and Company.
14. Mahan A., (1897): *The Interest of America in Sea Power, Present and Future*, Boston: Little, Brown and Company.
15. Мاستило Н., (2005): *Речник савремене српске географске терминологије*, Београд: Географски Факултет БУ.

16. Pavić R., (1971): *Uvod u opću političku geografiju i geopolitiku (sa osnovama geostrategije)*, Zagreb: FPN Zagreb.
17. Пржић И., (1991): *Сиољашња политика Србије*, (репринт из 1939), Београд: Политика А. Д.
18. Spykman N., (1942): *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, New York: Harcourt, Brace and Company.
19. Spykman N., (1944): *The Geography of the Peace*, New York: Harcourt, Brace and Company.
20. Степић М., (2001): *У вртилоу балканизације*, Београд: ЈП Службени лист СРЈ.
21. Степић М., (2012): *Косово и Метохија: њосџмодерни геополитички експерименти*, Београд: Институт за политичке студије.
22. Вујаклија М., (1980): *Лексикон српаних речи и израза*. Београд: Просвета.

Cartographic sources

- Figure 1: Mackinder H., (1996), *The Democratic Ideals and Reality*, Washington DC: National Defense University Press, p. 190. The map is additionally provided with the representation of the directions of bordering the land and maritime powers.
- Figure 2: Mackinder H., (1996), *The Democratic Ideals and Reality*, Washington DC: National Defense University Press, p. 115. The map is additionally stylized.
- Figure 3: Spykman N., (1942), *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, New York: Harcourt, Brace and Company, p. 180. The map is additionally stylized.
- Figure 4: Huntington S., (1993), "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, Volume 72, No. 3, p. 30. Original source: Wallace W., (1990), *The Transformation of Western Europe*, London: Pinter
- Figure 5: Author's workmanship by the support of the map from: Хантингтон С., (1998), *Сукоб цивилизација и њреобликовање свејској њоретјка*, Подгорица: ЦИД
- Figure 6: Brzezinski Z., (1986), *Game Plan: A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S.-Soviet Contest*, Boston/New York: The Atlantic Monthly Press, p. 42
- Figure 7: Степић М., (2012), *Косово и Метохија: њосџмодерни геополитички експерименти*, Београд: Институт за политичке студије, стр. 111
- Figure 8: Дугин А., (2000), *Основы геополитики*, Москва: Арктогея, с. 227.

Резиме

Небојша Вуковић, Мирчета Вемић

ПОЛОЖАЈ СРПСКИХ ЗЕМАЉА У ГЛОБАЛИИМ ГЕОПОЛИТИЧКИМ КОИЦЕПЦИЈАМА – ПРИЛОГ РАЗУМЕВАЊУ ИСТОРИЈСКЕ СУДБИИЕ СРБА У XX И XXI ВЕКУ –

Кључне речн: геополитика, геостратегија, српске земље, Евроазија

У раду се приказују и анализирају глобалне геополитичке концепције истакнутих теоретичара XX века – географа, геостратега и политиколога – А. Мехена, Х. Мекиндера Н. Спајкмана, Џ. Фергрива, С. Хантингтона, З. Бжежинског, А. Дугина, и политичко-географски и културно--географски положај српских земаља у тим концепцијама. Циљ рада је да покаже да су многобројни војно-политички изазови са којима се суочавао српски народ у прошлом и овом веку, ире свега били условљени политичко-географским и геостратешким чиниоцима – општим географским положајем српских земаља, положајем у односу на суседе и велике силе, као и њиховим геополитичким интересима и концептима. Другим речима, у раду се поново афирмише значај политичке географије у тумачењима важних дешавања у ирошлости и садашњости српског народа.

POLARIZATION OF SPACE IN SERBIA AND ITS PERIPHERAL AREAS*

Abstract: This study discusses the progress and impact of the process of polarization of space and settlement at the level of territorial units (okrug – districts and općinas) in Serbia from 1991 to 2011. With the help of analysis of selected data and referencing different literature, the study identifies, characterizes and then compares different peripheral areas in Serbia. The study analyzes, within the regional differentiation of Serbian territory after 1990, the extent to which this period differed from changes in the socialist era, i.e. whether the differences between core and peripheries deepened after 1990 and whether the position of individual regions in the country remained continuously maintained. The article is based on analysis of statistical data and demonstrates that the Serbian territory, at the macro-regional level, can be divided in two basic ways which manifest themselves in the long run: firstly, using the so called north-south zoning, which is mainly due to the physical and geographical conditions (polarity between mountain and lowland regions) and secondly, dividing the country based on a continuous zone of economic development, which is located in the north-south direction from Vojvodina across Novi Sad, Belgrade, Kragujevac and Niš and further along the South Moravia River. Within the regional differentiation of Serbia there are also identified and examined two main stages of development. Autonomous Province of Kosovo and Metohija was not included in this analysis because of deficiency of relevant statistics data in the period under review.

Key words: polarization of space, regional differentiation, peripheral areas, Serbia, period 1990–2012

Introduction

The topic of polarization of space and of the formation of peripheral areas, analysis of internal and external conditions of their existence may be categorized as a standard topics of geographical research. The attention is paid to peripheral areas internationally as well as on the level of individual national

* The paper is based on the results the research projects supported by the Czech Science Foundation, grant project No. P410/10/0136 and grant project No. P410/12/G113. The authors thank these sources for the support given.

states. This paper deals with the question of space polarization and definition of peripheral areas in the Serbian territory with emphasis on development during the period after 1990. Already, in the period of socialist Yugoslavia there were, as a result of modernization processes, dynamic socioeconomic transformations, which were also accompanied by changes in the spatial distribution of population. The contrast between different areas within the country increased and the polarization within the settlement system, i.e. the differences between cores and peripheries deepened¹. With regard to the development in post-communist countries of Central Europe (eg. Czech Republic), the above mentioned developmental trends can be expected to persist in Serbia even after the collapse of socialist Yugoslavia. The following text includes searching for answers to these questions especially. How did the regional differentiation of Serbia develop after 1990? Was this development different in any way from the changes occurring in the previous period? Did the differences between the cores and peripheries deepen any further, leaving the position of individual regions within Serbia maintaining this continuum? Or on the contrary, were there new peripheries arising?

Shortly about peripheries

The research focused on the definition, delimitation and development problems of peripheral areas forms, a vital part of a geographic investigation within national territories² as well as worldwide.³ Moreover, peripheries are frequently referred to not only in studies focused primarily on such areas. Discussions of peripheries can be found in a related research that deals with borderlands,⁴ landscape,⁵ rural areas,⁶ second home use and recreation⁷ and social capital.⁸ Given the considerable depth of the issue and the diversity of topics,

-
- 1 Ocić Č., *Ekonomika regionalnog razvoja Jugoslavije*, Beograd: Ekonomika, 1998; Mihajlović K. *Regionalna stvarnost Jugoslavije*, Beograd: Ekonomika, 1990.
 - 2 See Havlíček T., Chromý P., Jančák V., Marada M., *Innere und äussere Peripherie am Beispiel Tschechiens*, *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 2008, 150, 299–316 for the case of Czechia.
 - 3 E.g. Leimgruber W., *Between Global and Local: Marginality and Marginal Regions in the Context of Globalization and Deregulation*, Aldershot: Ashgate, 2004.
 - 4 Jeřábek M., Dokoupil J., Havlíček T. et al.: *České pohraničí – Bariéra nebo prostor zprostředkování?*, Praha: Academia, 2004.
 - 5 Bičík I., Jeleček L., Štěpánek V., *Land-use changes and their social driving forces in Czechia in the 19th and 20th centuries*, *Land Use Policy*, 18 (1), 2001, pp. 65–73; Bryant R. L., Paniagua A., Kizos T., „Conceptualising ‘shadow landscape’ in political ecology and rural studies“, *Land Use Policy*, 28, 2011, pp. 460–471.
 - 6 Perlin R., Kučerová S., Kučera Z., *Typologie venkovského prostoru Česka*, *Geografie*, 115 (2), 2010, pp. 161–187.
 - 7 Vágner J., Fialová D. et al.: *Regionální diferenciacie druhého bydlení v Česku*, Praha: Univerzita Karlova, 2004.
 - 8 Jančák V., Havlíček T., Chromý P., Marada M., *Regional differentiation of selected conditions for the*

we shall not discuss the geographical research of peripheries in detail. Its development and transformation have already received considerable attention.⁹ Now attention will be given only to selected characteristics of peripheries and possibilities of their delimitation.¹⁰

Periphery is a concept that is closely related with the generally accepted territoriality of human behaviour and of society. Everyday activities of a given community always take place in a certain territory with given borders.¹¹ The existence of such borders is an integral part of regional identity of a said community.¹² A type of a territory inhabited by a particular community with spatial delimitation based on relatively closed societal relationships is a nodal region.¹³ Although within such regions general rules of behaviour are defined by customs or generally accepted laws, these regions are by no means homogenous. Human activities conducted in nodal regions, their physical manifestations on local landscapes and human ideas associated with particular symbolic parts of landscape have a non-accidental spatial configuration. Thus, areas of differing importance can be distinguished within nodal regions. One type thereof, peripheries, is to a certain extent subordinate to another, cores.¹⁴

The existence of peripheries results from the uneven relationship between those who possess the power to decide and those who are controlled, i.e. between those who are perceived as important and those who are not. As Friedmann¹⁵ put it,¹⁶ cores have a high degree of autonomy, they are areas where the innovations are created, and which direct future development. Whereas peripheries are in certain sense opposites of cores and the level of peripherality of a given area increases with its relative distance from a hierarchically superi-

development of human and social capital in Czechia, Geografie, 113 (3), 2008, pp. 269–284.

- 9 See: Havlíček T., Chromý P., Jančák V., Marada M., „Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferich oblastí“, In: Novotná M. (ed.), *Problémy periferních oblastí*, Praha: Karlova Univerzita v Praze, 2005; Havlíček T., Chromý P., Jančák V., Marada M., „Innere und äussere Peripherie am Beispiel Tschechiens“, 150, 299–316 who attended to this topic in more detail, particularly with emphasis on Czechia.
- 10 The following text is significantly based on a discussion published by Kučera Z., Cchromý P., „Depopulation, resettlement and landscape changes in the peripheries of the Czech borderland“ In: Paniagua Á., Bryant R., Kizos T. (eds), *The Political Ecology of Depopulation: Inequality, Landscape and People*, Zaragoza: CEDDAR, 2012.
- 11 Compare: Claval P., *An Introduction to Regional Geography*, Oxford: Blackwell, 1998.
- 12 Chromý P., Janů H., „Regional identity, activation of territorial communities and the potential of the development of peripheral regions“, *Acta Universitatis Carolinae – Geographica*, 38 (1), 2003, pp. 105–117; Paasi A., „The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity“, *Fennia*, 164 (1), 1986, pp. 105–146.
- 13 Hampel M., *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*, Praha: Karlova Univerzita v Praze, 2005.
- 14 Blažek J., Uhlíř D., *Teorie regionálního rozvoje*, Praha: Karolinum, 2002.
- 15 Friedmann J., *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*, Cambridge 1966.
- 16 Havlíček T., Chromý P., Jančák V., Marada M., „Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferich oblastí“.

or core.¹⁷ For example, in Czechia, Hampl, Gardavský and Kühnl¹⁸ have taken such an approach to the delimitation of peripheries. Their identification of peripheries as one general type of area was one of many outcomes of a broader analysis of the regional differentiation of the Czech settlement system. Areas that were the least “exposed” were identified as peripheries. They are, therefore, located on the margins of main settlement cores’ zones of influence and outside the most important axes of urbanization as well as the transportation corridors.

However, it is necessary to stress the fact that the above mentioned differentiation between parts of one region, i.e. cores and peripheries, is not stable. Peripheries as well as cores may arise and cease to exist; their differences can increase or decrease.¹⁹ Some authors have therefore worked, for example, with the terms old or classical and new peripheries.²⁰ Moreover, the spatial extent of particular peripheries also depends on the geographic scale of their delimitation. Regardless of the approach used to identify and study peripheries, two main types of peripheral areas may be distinguished: inner peripheries and outer peripheries.²¹ Outer peripheries are those located near the state border, whereas the term inner peripheries describes areas located along the borders of the self-governing regions within a particular country.

Alternatively, along with identification of peripheries through an analysis of relationships within nodal regions, a second approach to the delimitation of peripheries, called structural,²² is also often applied. According to this approach, the delimitation of peripheries is not based on analysis of their relationships with cores. Peripheries are identified as a specific type of an area through utilization of various predetermined indicators. For example, Musil and Müller,²³ following the older study by Musil,²⁴ defined the spatial extent of peripheries in the Czechia through analysis of selected indicators, which were representing the character of societal environment in a given place. According

17 Leimgruber W., “Marginality and marginal regions: Problem of a definition”, In: Chang C. D. (ed.), *Marginality and Development Issues in Marginal Regions*, (1–18), Taipei: IGU, 1994.

18 Hampl M., Gardavský V., Kühnl K., *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*, Praha: Univerzita Karlova, 1987.

19 Havlíček T., Chromý P., „Příspěvek teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti“, *Geografie*, 106 (1), 2001, pp. 1–11.

20 Originally Hampl M., „Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor?“, *Geografie*, 108 (3), 2003, pp. 173–191; see also: Kuldová S., „Podbořansko – ‚nová‘ či ‚klasická‘ periferie?“, In: Novotná M. (ed.), *Problémy periferních oblastí*, Praha: Karlova Univerzita v Praze, 2005.

21 Havlíček T., Chromý P., Jančák V., Marada M., “Innere und äussere Peripherie am Beispiel Tschechiens”, 150, 299–316.

22 Kučera Z., Chromý P., “Depopulation, resettlement and landscape changes in the peripheries of the Czech borderland”, In: Paniagua Á., Bryant R., Kizos T. (eds), *The Political Ecology of Depopulation: Inequality, Landscape and People*, Zaragoza: CEDDAR, 2012.

23 Musil J., Müller J., „Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze“, *Sociologický časopis*, 44 (2), 2008, pp. 321–348.

24 Musil J., “Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení”, *Územní plánování a urbanismus*, 1988, 15, 67–72.

to these authors, peripheries are areas that are in the long term constantly losing permanent inhabitants²⁵ and have a higher share of elderly people in the population. Agriculture and forestry are significant economic activities in such areas along with the absence of progressive economic sectors. Both the lower quality and accessibility of basic infrastructure and services are another important feature. A number of houses standing in such areas are not used for permanent living but rather serve solely for recreational purposes.

*Data used and some specifics*²⁶

In the analysis of the polarization of space of Serbia the authors²⁷ studied mainly economic characteristics (development of regional variability GDP, population with a higher level of education, the number of employed and unemployed per 1 000 people). The present contribution builds further on these studies. Taking into account the work of other authors,²⁸ other possible indicators are used to identify the peripheral regions: comparison of changes in population density, population size, proportion of natives, proportion of people employed in the primary sector of economy and basic data on population age structure (proportion of people up to 15 years of age and over the age of 65). Most of these indicators were analyzed in the state for 2002 and in detail on the level of individual opcinas. The year 2002 was, in case of many indicators, chosen mainly because the results of the last census, which took place in Serbia in 2011, are not available yet. For the period 2002 to 2011, it was necessary to work only with incomplete first published results.²⁹ Based on experience from a previous research,³⁰ the chosen quantitative indicators were not processed with any multivariate statistical method. When interpreting the regional differentiation of the area, combined with the findings of other authors, only the spatial differentiation of the used various indicators was taken into account.

In this context at least two fundamental problems associated with the identification of peripheries in the monitored area should be noted. Firstly, it is necessary to realize that the most important is the scale used for analyzing the

25 Compare: Ouředníček M., Špačková P., Feřtová M., “Změny sociálního prostředí a kvality života v depopulačních regionech České republiky”, *Sociologický časopis*, 47 (4), 2011, pp. 777–803.

26 Autonomous Province of Kosovo and Metohija was not included in this analysis because of deficiency of relevant statistics data in the period under review.

27 Милетић Р., *Одабрана обележја неравномерної рејоналној развоја у Србији*, Гласник српског географског друштва, 86 (1), 2006, pp. 177–190; Čoček L., *Srbsko – geografické aspekty vývoje po roce 1990*, Diploma thesis, Praha: Univerzita Karlova, 2009; Mijačić D., Paunović B., *Regional Disparities in Serbia*, *Ekonomika preduzeća*, 59 (7–8), 2011, pp. 379–389.

28 Such as Musil J., Müller J., *Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze*, *Sociologický časopis*, 44 (2), 2008, pp. 321–348.

29 Понис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011. ПРВИ РЕЗУЛТАТИ. Retrieved from <http://media.popis2011.stat.rs/2011/prvi-rezultati.pdf>. [8. 4. 2012].

30 See e.g. Perlín R., Kučerová S., Kučera Z., “Typologie venkovského prostoru Česka”, *Geografie*, 115 (2), 2010, pp. 161–187.

polarisation of the analyzed area. For example, a relatively high level of development of the Šumadija and Moravički district (Kragujevac and Čačak) is the result of the development of the role of the main centres within the functional organisation of Serbia.³¹ However, the average level of socioeconomic development that applies to the entire district may show more significant differences on a lower level. Even in case of Serbia, the general rule is that it depends on the region and the scale when defining periphery. Therefore, in the following parts of the text the space polarisation of Serbia is discussed in two main criterion levels: districts (okrug) throughout the state and individual opcinas. The first level shows basic principles of space organisation; the analysis performed on the second level brings closer its internal variability.

It is also necessary to mention the problematic of applying commonly used indicators of peripheral areas elsewhere, i.e. the choice of critical values for determining the type of areas. Depending on different conditions, these values may significantly vary. In the analysis of Serbian territory it is not possible to, for example, define the critical value of the proportion of economically active persons in the primary sector in individual opcinas the same way as in Czechia when identifying peripheral areas. The role of the primary sector in employment and economy is, to a certain level, in these countries largely different. Serbian farmers, in the employment sector, represent a more significant share in the economy of the economically developed regions than it would be in a similar type of regions in Czechia (see fig. 3). Similarly, the ratio of employed people in individual sectors of economy makes a significant impact on local conditions within the regions. Thus the opposite could be also possible; in remote peripheral regions the majority of economically active people do not have to a priori make a living from agriculture. Conversely, opcinas located in a relatively reasonable distance from the Serbian capital Belgrade may show employment rate in agriculture several times higher than the mountain areas of southern Serbia. It is always important to interpret individual used indicators in mutual relations and context of the particular country.

Development of Serbia since the beginning of 1990s

During the 1990s, the space of Serbia had undergone a number of very specific political and socio-economic transformations, which were, among many other things, related to the disintegration of former Yugoslavia. In addition to internal problems, ie political and economic crisis (collapse of the collective agricultural market, lack of necessary economic reforms), which were, to some extent, generated by the Milošević Regime, there were also problems determined by factors which can be described as external in relation to the territory of Serbia: escalation of tension in former republics of Yugoslavia that resulted in a

31 Милетић Р., *Одобрана обележја неравномерної реіоналної развоја у Србији*, Гласник српског географског друштва, 86 (1), 2006, pp. 177–190.

series of conflicts; the conflict in Kosovo; intervention of the NATO forces; international sanctions; blockade and increasing isolation of Serbian economy.³² All these events influenced in their specific way further development of the internal organisation of the Serbian territory. With regard to a research of regional differentiation in other post-socialist countries we have approached the issue of regional development in Serbia with a hypothesis that the increase in polarity of the core – periphery in this successor state will not be stopped following the collapse of Yugoslavia.³³ The level of heterogeneity of the Serbian area, based on the GDP or the national income – especially in the ratio between the most and least developed regions, is one of the most significant in Europe.³⁴ Other significant factors with a major impact on regional differentiation are demographic indicators: depopulation of rural regions, interregional demographic differentiation and atomization of settlements in underdeveloped rural regions.³⁵ Yet the assumption that Serbian space would further continuously polarize even in the period after 1991 following the commencement of the transformation processes and economy restructuring, as it happened in other post-communist countries, failed to confirm.

On the contrary to the expected increase of the differences between cores and peripheries and to the widening of regional disparities in the first half of the 1990s, they partially equalized. Balancing the differences between regions had nothing to do with regional politics. They were the result of stagnation of economically stronger regions and centres due to the collapse of industrial production and specific steps made by the government in the area of social policy. The government maintained all employees in state corporations even though these companies had no significant prospect of economical survival.³⁶ Privatisation in the 1990s was basically to no effect, there was no restructuring that was so called for, nor any significant modification of Serbian economy which would lead to its modernisation. The central factor of the regional development in this period was not selective development of the most well off regions, but rather their decline and subsequent convergence of socioeconomic situations in different parts of the country. As a result of the international embargo and sanctions with negative effect on Serbian economy, the GDP dropped to 43 % of the level of 1989.³⁷ The decline in the economic structure reflected on industry the most. A catastrophic model of transition and an extensive model of industrialization, which was dominated by heavy industry, energy, metallurgy and chemical indu-

32 *Ibid.*

33 Compare e.g. Hampl M., *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext* for the case of Czechia.

34 Čoček L., *Srbsko – geografické aspekty vývoje po roce 1990*.

35 Rosić I. ed., *Strategija regionalnog razvoja Srbije*, Kragujevac: Ekonomski fakultet, 2004.

36 Čoček L., *Srbsko – geografické aspekty vývoje po roce 1990*. It was virtually an extensive unemployment supporting policy, which affected the status quo in regional development, even though unsuccessful regions still had formally existing enterprises with full employment.

37 Uvalić M., (2000), *Federal Republic of Yugoslavia. One Europe or Several?*, retrieved from <http://www.one-europe.ac.uk/pdf/wp18.pdf>. [21. 3. 2007].

stry, did not cause only crisis, but even failure of the secondary sector in Serbia. The most important industrial centres sharply reduced the number of employees. Instead of centres of development, the industrial areas transformed into crisis centres,³⁸ which, in this period, led to a convergence of individual regions.

In parallel with the cessation of most of the production in economically advanced regions, the importance of the primary sector of the economy was being reinforced because the government, due to the national embargo, had to secure food self-sufficiency of the country. Economic activities in the primary sector (decentralized structure of small farms), whose GDP decreased “only” to 80% of the level in 1989, served as stabilizers of the economy, which saved Serbian population from more pronounced misery.³⁹ Therefore, also in contrast with the developed regions and the capital, Belgrade, which in this period in terms of its regional position started to lose their importance or stagnated, agrarian regions’ position started to grow slightly stronger. This is also confirmed by a discovered development of internal differentiation of Serbian area according to GDP per person, where the differences between individual regions in the 1990s rather stagnated or there was a slight convergence.⁴⁰ The sharp drop in Serbian economy due to the disintegration of the Yugoslavian common market, hyperinflation and international embargo during the first half of the 1990s were replaced with economic stagnation. Coveted change towards economic growth was not brought by the programme for monetary reconstruction, which in order to stop hyperinflation and reverse the negative trend of economy in early 1994, implemented by the central bank governor Dragoslav Avramović, either named Avramović’s reforms, only momentarily prevented any further socioeconomic decline.

The above mentioned outline of a slowdown in regional divergence within Serbia is depicted in more detail in fig. 5, which clearly shows very low changes in population density at the level of individual općinas between the years 1991 and 2002. There were no more significant changes in the spatial distribution of the population in this period because domestic migration mobility of the population significantly decreased. Weak migration shifts between općinas but also within them – from rural areas to cities – indirectly confirmed economic decline and subsequent stagnation and lack of further reform attempts which could initiate economic development. Also the distribution of the population during the monitored period remained rigid, largely due to the fact that the number of people leaving Serbia was supplemented with refugees coming from former republics of Yugoslavia – Croatia, Bosnia and Herzegovina. The number of people in Vojvodina (Sremski, Južno-bački and Zapadno-bački

38 Грчић М., Раткај И., *Структурне промене и регионална диференцијација индустрије Србије у периоду транзиције (1988–2005)*, Гласник Српског географског друштва, 86 (2), 2006, pp. 97–112.

39 Babić S., „The Political Economy of Adjustment to Sanctions: The Case of Serbia“, *Međunarodni odnosi*, 1999, retrieved from <http://www.geocities.com/CapitolHill/Parliament/6682/babic.html>. [8. 5. 2007].

40 Čoček L., *Srbsko – geografske aspeky vývoje po roce 1990*.

okrug), despite the general depopulation trend between 1991–2002, thanks to the positive migration slightly increased. In some općinas (Indija, Šid, etc.) the ratio of refugees even exceeded one fifth of the overall local population.⁴¹ The central Serbia, between 1991–2002, mainly with the help of the arriving Serbian refugees recorded the increase in population only in some općinas of the Mačvanski okrug (Šabac, Mali Zvornik, Loznica), Južno-Banatski (Pančevo), Južno-Bački (Bačka Palanka, Beočin, Srbobran and cities Belgrade, Novi Sad, Niš and Čačak). Despite the fact that during this decade there was no significant increase in regional differentiation, it is possible to say that depopulation occurred especially in rural areas. Raški (općinas Vrnjačka Banja, Novi Pazar, Raška) and Pčinjski districts⁴² (Vranje) were the only exceptions which did have a positive natural increase, that alone, however, could not compensate for losses due to outmigration from these regions.⁴³

After 1994, regional differences began to slowly grow again. Although only with the defeat of the Milošević Regime in 2000, prerequisites necessary for the initiation of transformation were created and they were supposed to urgently improve the living standard of people. The real economic transition in Serbia actually started, in comparison with other post-socialist countries, with approximate delay of 10 years. However, Serbia did not expect mere democratisation of regime and economic transformation, but an overall economic recovery of economy recently extensively destroyed by the NATO armies. These difficult tasks were furthermore complicated by unresolved relations with Montenegro, the problem of the future status of Kosovo, relations with the Republika Srpska in Bosnia and Herzegovina, and many other residual conflicts that accompanied the disintegration of the Yugoslav Federation. The new suit of power had to deal with the future of hundreds of thousands of Serbian refugees from Croatia, Bosnia and Kosovo.⁴⁴

Serbian model of transformation showed specific elements because during its course there was no sharp decrease in production or increase in poverty due to income reductions. The reason lays in the fact that the change from a centrally controlled economic system to a system of market economy, albeit considerably distorted by the socialist government, started to slowly take place during the 1990s. The liberalization of prices and international trade reduced possibilities of the state to regulate and intervene in the development of the country's economy.

The following favourable development of economic activities after 2000 took contribution also from removing sanctions and receiving financial help

41 Stojanović B., Vojković G., *Osnovne prostorno-demografske karakteristike zone Koridora X u Srbiji, Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja*, (269–277), Niš: Ekonomski fakultet, 2003.

42 Results of the census carried out in općinas Bujanovac and Preševo are not relevant due to its boycott.

43 Милеић Р., *Одабрана обележја неравномерної реіоналноі развоја у Србији*, Гласник српског географског друштва, 86 (1), 2006, pp. 177–190.

44 Pelikán J., „Bolestné lámání obručí. Politický vývoj v Srbsku po svržení Miloševićova režimu“, *EU-ROSKOP*, 2008, retrieved from <http://www.euroskop.cz/9006/838/clanek/bolestne-lamani-obruci/> [10. 4. 2009].

from international institutions.⁴⁵ Unfortunately, the change in attitude of the West could not repair considerable damages alone (estimated 30 to 100 billion USD), which were caused by the bombing in 1999 by the NATO troops. The decline had already started with the collapse of large manufacturing plants, and structurally conditioned crisis of the Serbian economy in the 1990s deepened.⁴⁶ Damage to the industrial capacity negatively influenced GDP over the next ten years.⁴⁷ Impacts of the finally initiated transformation, which contributed to the intensification of regional divergence in individual regions, and at the same time the increase in polarity within the core – periphery relation, became more distinctive in the Serbian space with a lag.

Spatial polarization in Serbia

Based on selected statistical data and taking into account the findings of other authors, the regional differentiation of Serbia was assessed based on districts (okrug) and opcinas. It was stated above that Serbia represents a strongly spatially heterogeneous country. Especially in central Serbia, partially overlapping to Vojvodina, it is possible to monitor the spatial imbalance of regional economic and demographic trends. On one side we can clearly distinguish areas of dynamic economic development which gradually expand from the core centres to their hinterlands. The population concentrated in these regions has a relatively stable demographic development and higher education. On the other side the progressive development of the core is complemented with large and geographically expanding areas with certain structural difficulties, with unfavourable socio-demographic (unbalanced age and sex structure) and economic conditions (low percentage of economically active people employed in progressive sectors of economy, lack of competitiveness) for development.⁴⁸ Identified regions therefore prove the unbalanced spatial distribution of people and of their economic activities in the Serbian territory.

General differentiation of the territory of Serbia

In the regional differentiation of Serbia it is possible to divide space into two basic ways which manifest themselves in the long term. The first so called North-South zoning (resp. northwest – southeast) is defined primarily by physical and geographical conditions and on the higher level of districts (okruzi) it

45 Begović B., Mijatović B., *Four Years of Transition in Serbia*. center for Liberal democratic Studies, 2005, retrieved from http://www.clds.rs/pdf-e/4_years_of_transition_in_Serbia.pdf [10. 5. 2011].

46 Грчић М., Раткај И., *Структурне промене и регионална диференцијација индустрије Србије у периоду транзиције (1988–2005)*, Гласник Српског географског друштва, 86 (2), 2006, pp. 97–112.

47 Uvalić M., (2000), *Federal Republic of Yugoslavia. One Europe or Several?*; Čoček L., *Srbsko – geografske aspeky vývoje po roce 1990*.

48 Todorović M., Vojković G., *Stanovništvo – element razvoja poljoprivrede u Srbiji*, Stanovništvo, 37 (1–4), 1999, pp. 141–163.

simply manifests as a polarity between mountain and lowland areas. Another form of division of the territory is a continuous zone of economic development, which is situated in the north-south direction from Vojvodina across Novi Sad, Belgrade, Kragujevac and Niš and further along the South Morava River. This so called Corridor X is the key development axis of the country and the main economic activities of Serbia are concentrated there.⁴⁹

In terms of total population the north (Vojvodina and Belgrade vicinity) and southern parts of Serbia are more or less equal, although the average density in the northern part is twice as high as in the south. Higher concentration of population in the northern part is possible especially due to favourable physical and geographical conditions, i.e. fertile lowlands. At the same time in the northern part of the Serbian state there are two key centres Belgrade and Novi Sad, around which an agglomerative territory is gradually expanding. In contrast, the southern mountainous region (with the exception of Kragujevac and Niš) does not have strong cores. Population in these regions is highly concentrated in urban settlements due to their attractiveness, which results in the continuous socioeconomic and population decrease in adjacent and significantly differentiated opcinas.

In the development of the regional differentiation of Serbia we can distinguish two main phases. The changes until 1991 reflected so called natural development, which is usually characterized by the contrast between migration to attractive centres (Belgrade, Novi Sad, Kragujevac a Niš) and centres of regional importance (Užice, Valjevo, Čačak, Novi Pazar, Leskovac, Kraljevo, Kruševac, etc.) and outmigration from regions located outside the main economic development axis (see Fig. 1). As a result of the socialist industrialization, even in the peripheries (i.e. in the most southern regions of Serbia) there were initiated numerous economic activities. However, these areas were isolated, poorly connected to local resources and insufficiently integrated into the economic system of the country.⁵⁰ On the contrary, after 1990 the regional and local centres lost their positions and influence and they began to economically and population-wise stagnate and decline. The largest centres of national importance got to keep its popularity (e.g. Belgrade, Novi Sad) and to a lesser extent also some regional centres did (Novi Pazar and Kraljevo – see Fig. 2). The main difference between core settlements is the fact that the centres of national importance represent an essential element of long-term stability; and the position of lower, i.e. regional or local settlements, is relatively intensely changing over time.

The unevenness of regional differentiation of Serbia measured by changes in spatial distribution of population was steadily growing deeper during the

49 Милетић Р., *Поларизација у Дунавско-Моравском развојном појасу*, Гласник српског географског друштва, 85 (1), 2005, pp. 81–94.

50 Михаиловић К., *Регионална стварносћ Југославије*, Београд: Економика, 1990; Čoček L., *Patterns of Regional Development in Serbia: A Multivariate Statistical Analysis*, Geographica Pannonica, 14 (1), 2010, pp. 14–22.

period of socialist Yugoslavia until 1991. After the Second World War it was possible to spot fairly small differences between individual opcinas in terms of change in density, however, in the terms of dynamics of economic development the opcinas diversified not only one with another but even in the dichotomy of a core settlement vs. its place within its opcina. Apart from the capital of the Federal Yugoslavia, Belgrade, whose growth exceeded other key core areas, we can include in these growing urban areas Novi Sad, Kragujevac and Niš. Based on the analysis of their characteristics (e.g. changes in population density) it is possible to distinguish between regions that started between the years 1961 and 1991 apparently to lose their positions and were undergoing a process of peripheralization and those that did not (see Fig. 1). In addition to mountain peripheral regions in south eastern Serbia (mostly opcinas Trgovište, Crna Trava, the whole Pirotski okrug or borderland opcinas with Kosovo – Medveđa and Kuršumlija), regions dealing with the highest number of population loss were located in eastern Vojvodina (especially Srednjobanatski okrug - opcinas Sečanj, Žitište, Nova Crnja and Novi Bečej).

At the level of the whole of Serbia there was also an increasing contrast between opcinas in close vicinity of their core settlements located on the Danube-Moravia development axis and opcinas located without this zone. Well recognizable impacts of residents leaving from peripheral regions and their density along the Corridor X could be observed in Vojvodina (growing opcina Subotica and declining adjacent Kanjiža, Senta etc.) and also in the southern part of Serbia (growing opcinas lying in the Corridor, the rest witnessing a significant decline). To certain extent a complex of opcinas located on the development axis also showed internal regional variability. The inner periphery of the Corridor was represented by strongly declining opcinas Čičevac and Ražanj (in the years 1991–2011 decline in population density by a half). At the same time in southern Serbia the contrast between core regions and their hinterlands grew deeper (e.g. strongly increasing Kragujevac and declining neighbouring opcinas of Knić and Rekovac or the attraction of the city of Niš versus population-wise weak opcinas located especially in mountains areas). However, the increase in polarity, in both cases of Vojvodina and central Serbia in comparison with the situation inside the region of southern Serbia, was relatively low. In terms of changes of the total population there was not a significant difference between the number of increasing or declining population in the territory of opcinas in Vojvodina and central Serbia. Population density changes index values in opcinas between the years 1991–2011 for these regions were around 100 %. Although, even in this trend there were some exceptions. In the long run, a higher level of peripherality was more evident in the area of Central Banát (Novi Bečej and other adjacent areas) for example.

Apart from the basic layout of the space of Serbia as outlined above, it is also possible to observe a partial north-eastern gradient. However, this is not too distinctive, which is due to similar or worse socioeconomic environment of neighbouring countries, i.e. Croatia, Bosnia and Herzegovina, Romania and

Bulgaria; and the fact that the main settlement cores of Serbia are located in the major central position. The specific spatial pattern of population changes (population decline vs. numerical increase in population) between western and eastern regions was pronounced the most in the period 1991–2001. This was not due to a significantly higher natural increase in population, but due to immigration of Serbian refugees from Croatia and Bosnia and Herzegovina, who headed especially for the western regions of Vojvodina and central Serbia.⁵¹

Changes on regional and local scale

In the introductory part it was already stated that the scale is important for regional differentiation between individual areas we have been following. As it is possible to monitor significant differences between northern and southern regions at the level of districts, it is also possible to observe a significant difference in the core dichotomy (city) versus periphery (hinterland) at the level of individual općinas. Similarly, it is important to distinguish between different centres: central city settlements Belgrade and Novi Sad, possibly Kragujevac, are significantly different compared to the fourth centre of Niš. That is caused by the fact that Niš represents a catchment centre for geographically rather large area (south) of Serbia, where there is no other similarly large natural centre of the region. Thus, the importance of Niš as compared to stagnating Kragujevac is increasing.

There are three key cities at the centre of the core area of Serbia, Novi Sad – Belgrade – Kragujevac (with possible stretching of the developmental axis to Niš). In the Belgrade area there is one fifth of the Serbian population living and together with Južno-bački district, with the centre in Novi Sad, they take up one third of the size of Serbia. Educated population works mainly in the tertiary or quaternary sectors. Key economic activities of the country are concentrated in these areas, which show the high level of their centres in the hierarchical system of Serbian settlements. In addition to significant concentration areas of Belgrade and Novi Sad, it is also possible to count other developed regions with a good industrial base among the core areas: Šumadijski, Moravički okrug (whose inclusion in this category is mainly due to the economic importance of their centres), Kragujevac and Čačak. They are dominant industrial regions but lack management functions and innovations, which, as core areas, they should have.

The group of unsuccessful long-term peripheral regions consists mainly from the mountainous regions of southeast: okruzi Zaječarski, Pirotski, Toplički, Jablanički, Pčinjski and partially Borski. Those are areas with exceptionally low value of population density, where people had been continuously leaving from since the period of socialist Yugoslavia. After the disintegration

51 Nikitović V., Lukić V., "Could Refugees Have a Significant Impact on the Future Demographic Change of Serbia?", *International Migration*, 48 (1), 2009, pp. 106–128.

of Yugoslavia the area faced another intensification of the depopulation processes (especially in Jablanički and Pirotski okrug). Particularly the number of young people leaving the area lowers the proportion of this age group in the total population, thus it modifies the demographic structure of local population. The proportion of people over the age of 65 is growing and the population is demographically growing older (see Fig. 4). Apart from population changes, these regions show a lower level of economic development, an overall weaker socioeconomic level, they have a worse infrastructure and accessibility. Adverse effects here, as in other post-Yugoslavian countries, accumulate and the polarization of space grows deeper.⁵²

The declining areas after 1990, due to the decline in employment in non-agricultural occupations (especially in industry), include Borski, Braničevski and Rasinski okrug. A continuous area of peripheries was thus created connecting similar areas located in the southeast part of the country. Besides Niš, all općinas in southeast Serbia suffered a decline. Borski okrug was during 1990s affected by recession in the mining-metallurgical complex (as is also the case of Zaječar and Pčinja). Similarly in the Rasinski region, which in 1990 together with its chemical and metallurgical industry, was one of the most developed districts in Serbia, the economy downgraded and it has not been successfully restructured yet.

Specific situation can be observed in Kolubara okrug with the centre in Valjevo. This region, located in near the hinterland of Belgrade, was also affected by a significant drop in industrial employment in 1990 and by a very difficult transformation. Due to the decline of the town in the second half of the 1990s there was a slowdown, stagnation and decline in the economic situation of the whole region. Therefore, the important role of agriculture had increased in this region and for Serbia this sector is now the safest and most profitable.⁵³ The primary sector employs, in most općinas of the Kolubarski okrug, over 50%, in some općinas even 75%, of economically active people (see Fig. 3). Therefore, in terms of Serbian economy, we can describe the region as typically agricultural, although not peripherally agricultural. A much higher level of peripherality (geographic isolation) can be observed in the eastern part of Vojvodina, especially in Central Banat, where there a similar but slightly more positive economic development was experienced. Eastern regions of Vojvodina are, due to convenient conditions for agriculture, areas with the highest ratio (50–75 %) of economically active people in the primary sector. In the long-term, however, population-wise they are stagnating and suffering from their peripheral borderland location with no major communications passing through the area.

52 Pejnović D., "Socijalno-ekonomska struktura stanovništva kao indikator razlika u regionalnom razvoju Hrvatske", *Regionalno razvojna problematika BiH i susjednih zemalja u procesu približavanja Evropskoj Uniji*, Tuzla, 2003.

53 Šabić D., Pavlović M., Davidović R., "Serbia and Integration Processes in the Balkans", *Geographica Pannonica*, 13 (1), pp. 22–28.

One of the few Serbian regions showing a positive natural population growth is Raški okrug. As a result of economic underdevelopment and lower living standards, which force people to leave, it is not developing in absolute numbers as expected. However, in relative values the population of Raški okrug and its share on total population of Serbia is increasing. This area (especially općina Tutin) also shows (except for Bujanovec and Preševo) the youngest average age population (average age 30-34 years, throughout Serbia 40.2 years). At the same time, on the example of Raški and the neighbouring Zlatiborski districts, it is possible to observe a classical polarized growth of urban centres (Užice, Kraljevo, Novi Pazar, Tutin, etc.) and the decline of their rural hinterland.

Conclusion

The aim of the presented study was to discuss the progress and impact of the process of polarisation of space and settlement at the level of territorial units (okrug - district and općinas) in Serbia from 1991 to 2011. In the period of socialist Yugoslavia, as a result of modernisation processes, there were some socioeconomic changes which were accompanied by changes in the spatial distribution of the population. The contrast between individual areas within the country and the polarisation of settlement, i.e. the differences between cores and peripheries, deepened.

During the 1990s the space of Serbia went through a number of very specific political and socioeconomic changes, which, among other things, were related to the disintegration of former Yugoslavia. The original assumption that Serbian territory would be in this period, due to the already initiated economic transformation, as in the other post-socialist countries continuously polarising, was not confirmed. Contrary to the expected increase in core-periphery dichotomy and the growth of differences between individual regions during the first half of the 1990s, these were partially levelled. The cause was the decline or stagnation of economically stronger regions and centres. Privatisation in the 1990s was basically to no effect; there was no restructuring that was so called for, nor any significant modification of Serbian economy which would lead to its modernisation. Regional divergence inside the country slowed down because domestic migration significantly reduced. Weak migration shifts between not only different općinas but also within them (from the rural hinterland to urban centres), economic decline followed by stagnation, only indirectly confirmed the situation. From the macro-regional point of view, during the 1990s the population distribution did not change much. Only in selected regions of the north-western part of Serbia the total number of local people increased due to Serbian refugees coming from former Yugoslavian republics. The economic transition in Serbia, as opposed to other post-socialist countries, started after the defeat of the Milošević Regime in 2000, when there the real prerequisites necessary for commencing the transformation steps occurred. Only in this period the differences between different regions, i.e. cores and peripheries, started to grow.

Based on selected statistical data and taking into consideration the findings of other authors, it is possible to divide the Serbian territory in two basic ways which manifest themselves in the long term. The first is so called North-South zoning, which is defined primarily by physical and geographical conditions. It simply manifests as a polarity between mountain and lowland areas. Another form of division of the territory, so called Corridor X,⁵⁴ is a continuous zone of economic development, which is situated in the north-south direction from Vojvodina across Novi Sad, Belgrade, Kragujevac and Niš and further along the South Morava River. In the development of the regional differentiation of Serbia we can distinguish two main phases. The changes until 1991 reflected so called natural development, which is usually characterized by the growing contrast between migrationally attractive centres (Belgrade, Novi Sad, Kragujevac and Niš) and centres of regional importance (Užice, Valjevo, Čačak, Novi Pazar, Leskovac, Kraljevo, Kruševac, etc.) and regions located outside the main economic development axis. After 1990, the regional and local centres lost their appeal and they began to economically and population-wise stagnate and decline. Although, the largest centres of national importance got to keep its popularity (e.g. Belgrade, Novi Sad) and to a lesser extent some regional centres (Novi Pazar and Kraljevo). The main difference between core settlements is the fact that the centres of national importance represent an essential element of long-term stability; and the position of lower, i.e. regional or local settlements, relatively intensely changes over time.

When comparing different peripheries of Serbia, we realize that the most marginalized areas are long-time peripheral mountainous regions in the southeast of the country (Toplički, Jablanički, Pčinjski okrug atd.). Those are regions with exceptionally low population density where people had been continuously leaving even during the period of socialist Yugoslavia. The number of people leaving the area modifies the demographic structure, the population is growing older and regions, from the economic perspective, are stagnating. The declining areas after 1990 include Borski, Braničevski and Rasinski okrug. A continuous area of peripheries was thus created containing similar areas located in the southeast part of the country. The Raški okrug has a specific position here. It is one of a few Serbian regions which is until nowadays showing positive natural increase in population. Considering its low population density, economic underdevelopment and lower living standards, which force people to leave, population of this area is not in absolute numbers as expected. However, the share of Raški okrug on the total population of Serbia increases.

Serbia represents to certain extent a specific case of a transformation of a post-communist country. Meanwhile in other countries, for example of Central Europe during the 1990s, a continuous tendency to divergence of regions manifested, on the Serbian territory, particularly due to the specific political situation, it was almost the opposite. Regional differentiation stagnated here. Still, it should be noted that the stagnation did not mean disappearance of differences between

54 Милетић Р., *Поларизација у Дунавско-Моравском развојном појасу*, 81–94.

individual regions. These differences just temporarily stopped growing deeper. In the Serbian territory there are still significant regional differences which, however, necessarily do not have to be perceived negatively. It is possible to see them as a stimulus for further discussion of how to identify core and peripheries and for further discovering of conditions of development in various areas.

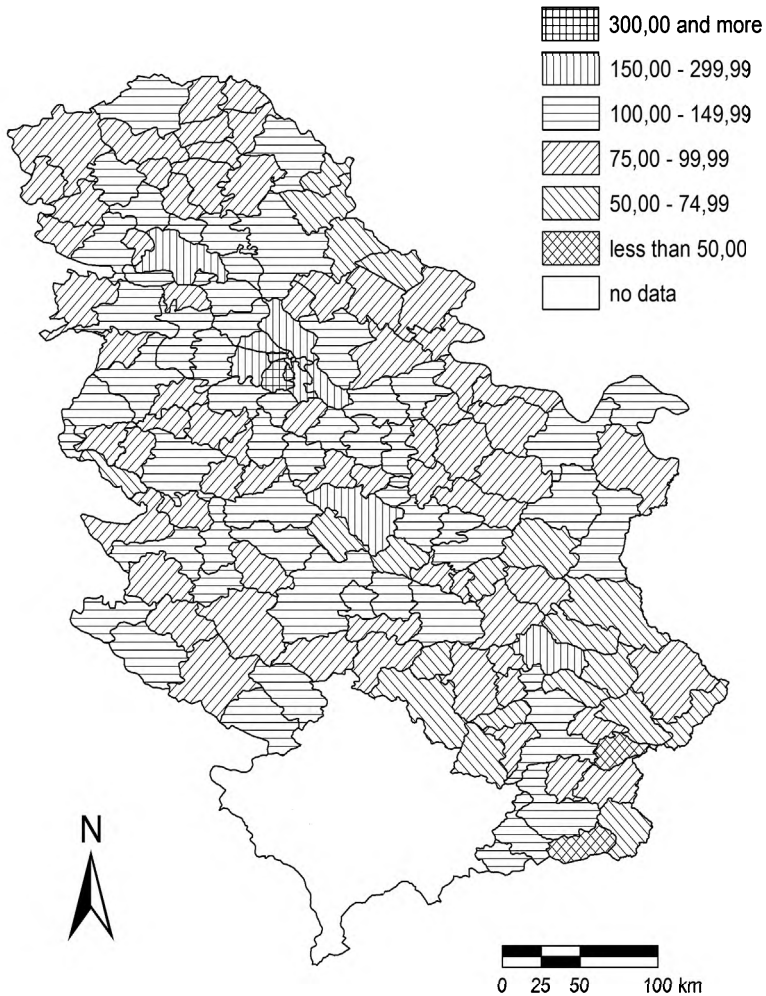

Figure 1. *Population density change in the territory of Serbia, municipalities, 1961–1991*

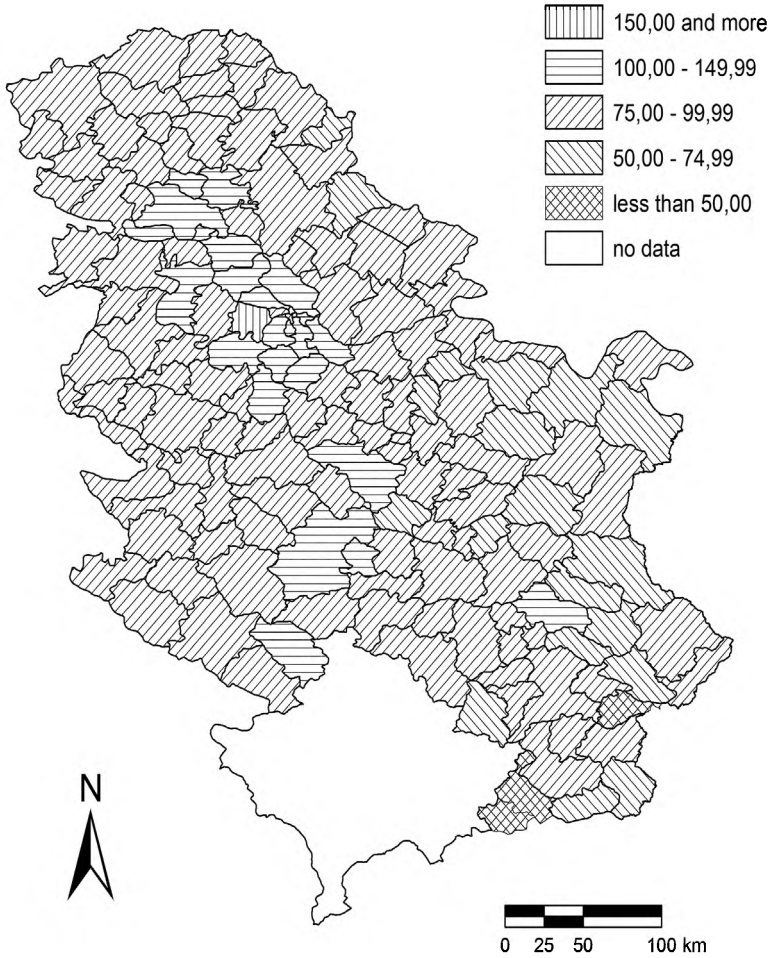

Figure 2. *Population density change in the territory of Serbia, municipalities, 1991–2011*

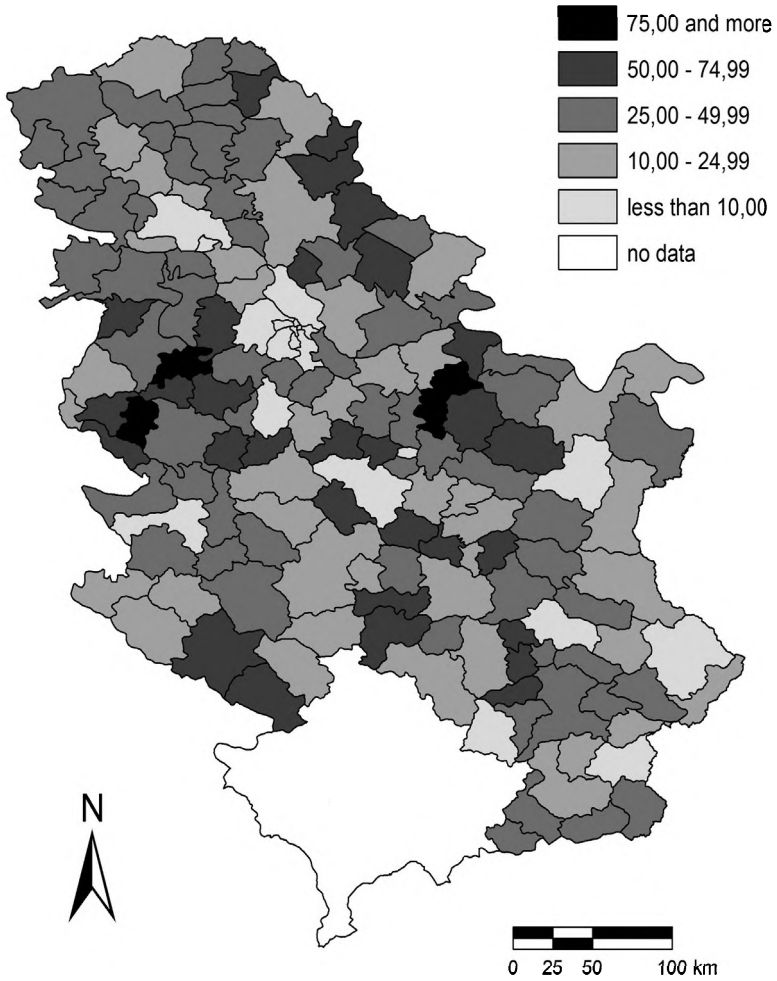

Figure 3. *Number of employees in agriculture, forestry and fishery per 100 economically active inhabitants, municipalities, Serbia, 2002*

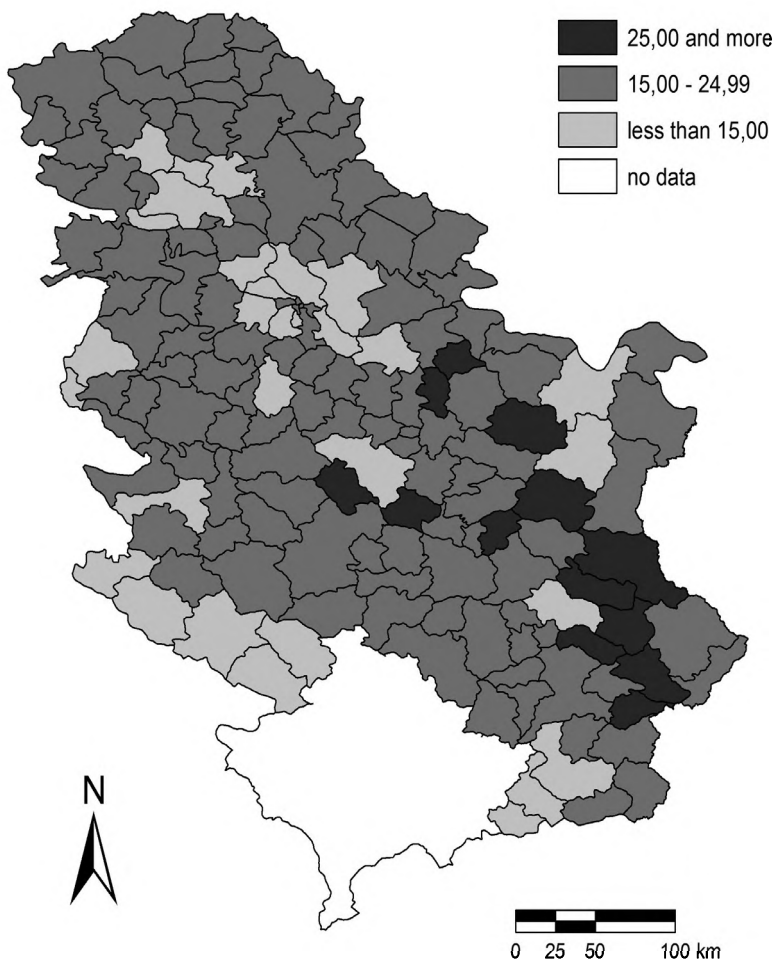

Figure 4. *Number of people aged 65 and more per 100 inhabitants, municipalities, Serbia, 2002*

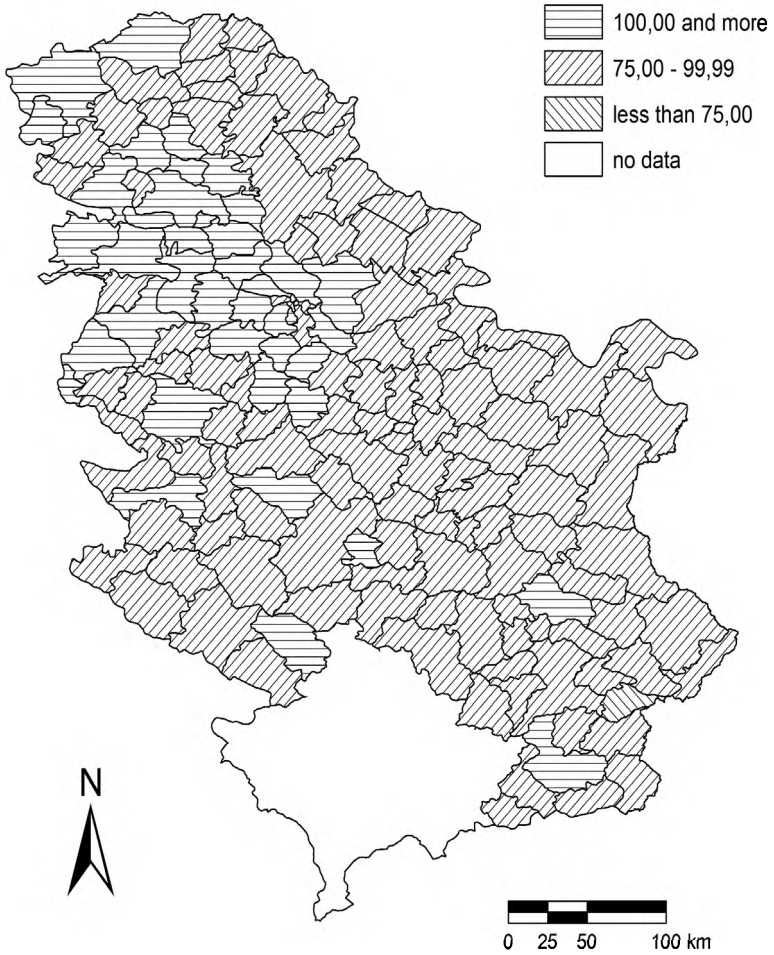

Figure 5. *Population density change in the territory of Serbia, municipalities, 1991–2002*

References

1. Babić, S. (1999): *The Political Economy of Adjustment to Sanctions: The Case of Serbia*. Medjunarodni odnosi. Retrieved from <http://www.geocities.com/CapitolHill/Parliament/6682/babic.html>. [8. 5. 2007].
2. Begović, B, Mijatović, B. (2005): *Four Years of Transition in Serbia*, center for Liberal democratic Studies, Retrieved from http://www.clds.rs/pdf-e/4_years_of_transition_in_Serbia.pdf. [10. 5. 2011].
3. Bičík, I., Jeleček, L., Štěpánek, V. (2001): *Land-use changes and their social driving forces in Czechia in the 19th and 20th centuries*. Land Use Policy, 18 (1), 65–73.
4. Blažek, J., Uhlíř, D. (2002): *Teorie regionálního rozvoje*. Praha: Karolinum.
5. Bryant, R. L., Paniagua, A., Kizos, T. (2011): *Conceptualising 'shadow landscape' in political ecology and rural studies*. Land Use Policy, 28, 460–471.
6. Claval, P. (1998): *An Introduction to Regional Geography*. Oxford: Blackwell.
7. Čoček, L. (2009): *Srbsko - geografické aspekty vývoje po roce 1990*. Diploma thesis. Praha: Univerzita Karlova.
8. Čoček, L. (2010): *Patterns of Regional Development in Serbia: A Multivariate Statistical Analysis*. Geographica Pannonica, 14 (1), 14–22.
9. Friedmann, J. (1966): *Regional Development Policy: A Case Study of Venezuela*, Cambridge.
10. Грчић, М., Раткај, И., (2006): *Структурне промене и регионална диференцијација индустрије Србије у периоду транзиције (1988-2005)*. Гласник српског географског друштва, 86 (2), 97–112.
11. Hampl, M. (2003): *Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor?* Geografie, 108 (3), 173–191.0
12. Hampl, M. (2005): *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Praha: Karlova Univerzita v Praze.
13. Hampl, M., Gardavský, V., Kühnl, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Praha: Univerzita Karlova.
14. Havlíček, T., Chromý, P. (2001): *Příspěvek teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti*. Geografie, 106 (1), 1–11.
15. Havlíček, T., Chromý, P., Jančák, V., Marada, M. (2008): *Innere und äussere Peripherie am Beispiel Tschechiens*. Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft, 150, 299–316.
16. Havlíček, T., Chromý, P., Jančák, V., Marada, M. (2005): *Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí* In: Novotná, M. (ed.), *Problémy periferních oblastí*. Praha: Karlova Univerzita v Praze.
17. Chromý, P., Janů, H. (2003): *Regional identity, activation of territorial communities and the potential of the development of peripheral regions*. Acta Universitatis Carolinae – Geographica, 38 (1), 105–117.

18. Jančák, V., Havlíček, T., Chromý, P., Marada, M. (2008): *Regional differentiation of selected conditions for the development of human and social capital in Czechia*. Geografie, 113 (3), 269–284.
19. Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. et al. (2004): *České pohraničí – Bariéra nebo prostor zprostředkování?* Praha, Academia.
20. Kučera, Z., Cchromý, P. (2012): *Depopulation, resettlement and landscape changes in the peripheries of the Czech borderland*. In: Paniagua, Á., Bryant, R., Kizos, T. (eds.): *The Political Ecology of Depopulation: Inequality, Landscape and People*. Zaragoza: CEDDAR.
21. Kuldová, S. (2005): *Podbořansko – „nová“ či „klasičká“ periferie?* In: Novotná, M. (ed.): *Problémy periferních oblastí*. Praha: Karlova Univerzita v Praze.
22. Leimgruber, W. (1994): *Marginality and marginal regions: Problem of a definition*. In: Chang, C. D. (ed.): *Marginality and Development Issues in Marginal Regions (1-18)* Taipei: IGU
23. Leimgruber, W. (2004): *Between Global and Local: Marginality and Marginal Regions in the Context of Globalization and Deregulation*. Aldershot: Ashgate.
24. Михаиловић К., (1990): *Регионална сиварносћ Југославије*, Економика, Београд.
25. Мијајић, Д., Рауновић, В. (2011): *Regional Disparities in Serbia*. *Ekonomika preduzeća*, 59 (7-8), 379–389.
26. Милетић Р., (2006): *Одабрана обележја неравномерної регионалној развоја у Србији*, Гласник српског географског друштва, 86 (1), pp. 177–190.
27. Милетић Р., *Поларизација у Дунавско-Моравском развојном појасу*, Гласник српског географског друштва, 85 (1), 2005, pp. 81–94.
28. Musil, J. (1988): *Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení. Územní plánování a urbanismus*, 15, 67–72.
29. Musil, J., Müller, J. (2008): *Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze*. *Sociologický časopis*, 44 (2), 321–348.
30. Nikitović, V., Lukić, V. (2009): *Could Refugees Have a Significant Impact on the Future Demographic Change of Serbia?* *International Migration*, 48 (1), 106–128.
31. Оцић, Ч. (1998): *Економика регионалној развоја Југославије*. Економика, Београд.
32. Ouředníček, M., Špačková, P., Feřtová, M. (2011): *Změny sociálního prostředí a kvality života v depopulačních regionech České republiky*. *Sociologický časopis*, 47 (4), 777–803.
33. Paasi, A. (1986): *The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity*. *Fennia*, 164 (1), 105–146.
34. Pejnović, D. (2003): *Socijalno-ekonomska struktura stanovništva kao indikator razlika u regionalnom razvoju Hrvatske*. *Regionalno razvojna problematika BiH i susjednih zemalja u procesu približavanja Evropskoj Uniji*, Tuzla.

35. Pelikán, J. (2008): *Bolestné lámání obruči. Politický vývoj v Srbsku po svržení Miloševićova režimu*. EUROSKOP, Retrieved from <http://www.euroskop.cz/9006/838/clanek/bolestne-lamani-obruci/> [10. 4. 2009].
36. *Попис становништва, домаћинства и становна у Републици Србији 2011. Први резултати*. Retrieved from <http://media.popis2011.stat.rs/2011/prvi-rezultati.pdf>. [8. 4. 2012].
37. Perlín, R., Kučerová, S., Kučera, Z. (2010): *Typologie venkovského prostoru Česka*. *Geografie*, 115 (2), 161–187.
38. Rosić, I. ed. (2004): *Strategija regionalnog razvoja Srbije*. Ekonomski fakultet, Kragujevac.
39. Stojanović, B., Vojković, G. (2003): *Osnovne prostorno-demografske karakteristike zone Koridora X u Srbiji*. *Regionalni razvoj i demografski tokovi balkanskih zemalja* (269–277). Niš: Ekonomski fakultet.
40. Šabić, D., Pavlović, M., Davidović, R.: *Serbia and Integration Processes in the Balkans*. *Geographica Pannonica*, 13 (1) 22–28.
41. Todorović, M., Vojković, G. (1999): *Stanovništvo – element razvoja poljoprivrede u Srbiji*. *Stanovništvo*, 37 (1-4), 141–163.
42. Uvalić, M. (2000): *Federal Republic of Yugoslavia. One Europe or Several?* Retrieved from <http://www.one-europe.ac.uk/pdf/wp18.pdf>. [21. 3. 2007].
43. Vágner, J., Fialová, D. et al. (2004): *Regionální diferenciace druhého bydlení v Česku*. Praha: Univerzita Karlova.

Резиме

Онджеј Жила, Здењек Кучера

ПОЛАРИЗАЦИЈА ПРОСТОРА У СРБИЈИ И ЊЕИИМ ПЕРИФЕРИИМ ОБЛАСТИМА

Кључне речн: поларизација простора, региопалпа диферепцијација, периферпе области, Србија, период 1990–2012.

Ова студија разматра напредак и утицај процеса поларизације простора и насеља на нивоу територијалних јединица (округ – окрузи и општине) у Србији од 1991. до 2011. Анализирајући одабране податке и позивајући се на различиту литературу, студија идентификује, карактерише и пореди различите периферне области у Србији. У оквиру регионалне диференцијације територије Србије након 1990, рад анализира у којој мери се овај период разликовао од промена у социјалистичкој ери, односно да ли су се разлике између језгра и периферија продубиле после 1990. и да ли се положај појединих региона у земљи континуирано одржавао. Рад је заснован на анализи статистичких података и показује да се српска територија, на макрорегионалном нивоу, може поделити на два основна начина: први, користећи тзв. север–југ зонирање, које

се испољава углавном због физичких и географских услова (поларитет између планинских и равничарских региона) и други, подела земље на основу континуираног економског развоја зоне која се налази у правцу север–југ од Војводине преко Новог Сада, Београда, Крагујевца и Ниша и даље дуж Јужне Мораве. Две главне фазе развоја су такође идентификоване и испитане у оквиру регионалне диференцијације Србије. Аутономна покрајина Косово и Метохија није била укључена у ову анализу због недостатка релевантних статистичких података у посматраном периоду.

“INDEPENDENT KOSOVO” IN THE CONTEXT OF THE DECLINING AMERICAN HEGEMONY

Abstract: This article analyses short-term and long-term aims which US led international community wanted to achieve by recognition of Kosovo’s independence. Short-term goals could include releasing the political pressure from the Bush administration, establishing military bases in Kosovo and building a pipeline through the Balkans. In the long-run the recognition of Kosovo’s independence has a strategic goal to encourage secessionist movements in China and Russia, two the most likely challengers to a declining American hegemony. This is part of the extension strategy, whose aim is to postpone for as long as possible the decline stage of the American hegemony. In a wider context of the life cycle of civilizations, which is much longer than the hegemony cycle, it could also be part of the extension strategy to postpone the decline stage of the Western civilization.

Key words: Declining hegemony, Western civilization, Life cycle of civilization, Life cycle of hegemony, Extension strategy

Introduction

In the period after the WWII national problems decreased in number and intensity in comparison with the period between the two world wars. As far as Europe is concerned they were mainly confined to the problem of Turkish minorities in Cyprus and Bulgaria, Kurdish and Armenian problem in Turkey and the Basque problem in Spain.

The collapse of communism, followed by disintegration of the Soviet Union, Yugoslavia and Czechoslovakia opened up many national questions. The international community, unprepared with its institutional structure to deal with intra-state problems, set two principles; inviolability of borders and the right of nations to self-determination. It is obvious that these two apparently contradictory principles could be reconciled only by the abandonment of the concept of the unitary state. In other words, national questions might be resolved through decentralization and internal self-determination without secession in multi-ethnic states through creation of cantons, autonomous provinces and republics.

For almost two decades the international community, whose largest part consists of the US and the Western countries, stuck to these two principles. A unilateral declaration of independence from Moldova by Transdnistria and Nagorno-Karabakh, an Armenian enclave inside Azerbaijan, in 1991 was not recognized by the international community. Although *de facto* independent, these two regions are *de iure* still part of Moldova and Azerbaijan respectively.¹

In 2008 Kosovo assembly unilaterally declared independence. A declaration of independence divided the international community. Independent legal experts condemned this decision, claiming that it violated the United Nations Charter and therefore was illegal from the point of view of the international law. The major Western countries, led by the US, immediately recognized Kosovo as an independent state. EU countries with significant national minorities refused to do so, fearing the domino effect! They were joined by countries who feared that an independent Kosovo would exacerbate instability in Europe and who wanted to maintain good relations with Serbia.

This article will research possible long-term strategic goals which US wants to achieve with the recognition of Kosovo independence. These goals indicate that we live in a declining phase of the American world hegemony.

"Jihad in Kosovo" – A Collusion of two Fundamentalisms

After the war in Kosovo the international community set three goals for the province: Firstly, return of refugees and development of multi-ethnic society, secondly building democratic institutions and thirdly economic prosperity based on liberal market economy. Nine years after the end of the war none of these goals have been achieved. Ethnic cleansing in reverse has been occurring and tens of thousands of Serbs and other non-Albanians have left the province. In a volatile political situation SRGS has too many powers to allow democratic process to be completed. Although reconstruction was successfully accomplished the economic situation is dismal. GDP stands at less than 30% of the pre-1980s level and unemployment rate is the highest in Europe. In such a situation the grey economy flourishes accounting for more than 50% of a total GDP. The largest part of the grey economy consists of innocuous activities which increase output, reduce prices and widen up a consumer choice. The grey economy also increases employment in an informal sector providing a safety net for a large proportion of population. This is why the grey economy is widely supported by officially unemployed. However, part of the grey economy consists of corruption and sinister activities such as drug and people trafficking, money laundering and arms smuggling. An increased intensity of these activities makes Kosovo the black hole of Europe.²

1 James Bisset, "The West Tragic and Dismal Failure", in: *Reconsidering Kosovo – Proceedings of the international conference held on September 28, 2006 in Washington D.C., The American Council for Kosovo*, p. 61.

2 Tahir Mahmutefendić, "Economic Developments in Kosovo after the War", *The South Slav Journal*, 1–2 (107–108), Spring–Summer 2007, p. 67–85.

A new occurrence after the war is the appearance of a radical Islam in the form of an extremist Wahabi puritanical ideology. This is a strange phenomenon considering that Albanians are one of the most secular nations in the world. Albanian secularism is not only the result of half a century of the communist rule, but the majority of Albanians have never embraced Islam wholeheartedly. There were many cases in which husbands converted to Islam and wives continued to practice Christianity (before Turkish conquest all Albanians were Christians). Even among religious Albanians if there is a clash between the Sharia law and the canon of Lek Dukadjini, the latter has the precedence.

The roots of the spread of a radical Islam in Kosovo were set in Tirana in 1995 during the meeting between the KLA leadership and Osama bin Laden. On strategic level there is nothing more unholy than collaboration between the KLA and Islamic fundamentalists. Firstly, because KLA started its existence as a Marxist-Leninist terrorist organization; secondly, because Islamic fundamentalists with all their fanaticism have some principles which Balkan and most other politicians lack. Thirdly, because smuggling, money laundering, drug and people trafficking (an economic backbone of KLA's power in Kosovo) require a certain level of sophistication which Islamic fundamentalists do not have.³

Considering the KLA's background it is not surprising that they reluctantly accepted the principles of liberal market economy and parliamentary democracy imposed by the international community. They would most probably have preferred to run their fiefdom as a closed communist society without accountability to anyone. But, in a desperate attempt to obtain money and weapons in order to fight the Serbian authorities, they formed several unholy alliances, one of them with the Islamic Fundamentalists. The latter, naturally used this opportunity in their Drang nach West.

The conversion of a growing minority of Albanians to the Wahabi ideology could be explained by a desperate economic situation. Here, a parallel could be drawn with the interwar Germany. Many Germans reluctantly supported and accepted Nazism because they did not see any alternative. The proportion of Wahabi supporters in Kosovo is obviously tiny in comparison with Nazi supporters in Germany in 1930's. But even if this number is for example 10,000, a negligible 0.5% of a total population of 2 million, they can cause considerable damage. Their militancy and intolerance have resulted in the expulsion of Christians and non-Albanian Muslims from Kosovo and the destruction of 150 churches and monasteries.

Some authors have opined that such an attitude to Christians is not only a

3 In his book about the Kosova Liberation Army professor James Pettifer mentioned that in spite of Belgrade's propaganda, there were no contacts between the KLA and the Al-Qaida. The book *Reconsidering Kosovo*, mentioned the meeting between the KLA leaders and Osama bin Laden in Tirana in 1995. After reading the book about The Kosova Liberation Army I checked on the internet, where there are several sources of information about the meeting. This, however, does not say anything about the nature of the KLA since Slovenes had contacts with the Al-Qaida before declaring independence. Ironically, this confirms Professor Pettifer's conclusion that Serbian political marketing was counterproductive. Serbs bet on a wrong horse, since a devout Muslim and especially an Islamic fundamentalist is a rarity in Kosovo.

characteristic of radical Islam but that it is embedded in Islamic religion.⁴ Islam recognizes the religions of books i.e. Judaism and Christianity (not the Eastern religions and paganism). Therefore, Jews and Christians can live in Muslim countries and practice their religion. However, they need to pay taxes and their rights are restricted as compared with the rights of Muslim citizens. This paves a way to discrimination, segregation and the treatment of Christians as second class citizens.⁵

Islam is not the only religion which has ambitions to establish the world hegemony. The other two monotheistic religions also claim that they offer the best system of values and the best way of life. Almost three millennia ago, during the reign of King Salomon, Jews set out a task to teach and enlighten other nations and to become the masters of the Universe. Christian missionaries were proud that they devoted their lives to civilize barbaric tribes around the world.

In modern times the three monotheistic religions were joined by secular ideologies, mainly liberalism and Marxism, in their quest for the world hegemony. Some Western politicians repeat in their speeches that the Western (liberal) way of life is non-negotiable. Marx had only contempt for backward nations who lived in pre-history and who stood in the way of universal progress. Trotskyists still believe that only the world revolution could bring salvation to the human race.

In their quest for universality and world hegemony, religions and secular ideologies can at best tolerate other systems of values and ways of life. Muslim countries have a better record in tolerating (obviously not giving equal rights) non-Muslims than Christian countries in tolerating non-Christians. Expulsion of Jews and Muslims from Spain, endless pogroms and massacres of Jews in a medieval Europe and atrocities committed during religious wars between various Christian denominations do not have equivalent in the history of the Islamic civilization. The Treaty of Westphalia, for example, set the rule *Quis regio eius religio* (whose region his religion), giving a carte blanche not only to segregation and discrimination but to outright expulsion of religious minorities.⁶ Religious freedom in the West as part of universal human rights is an achievement of the atheism of the French Revolution, not Christianity.⁷ "Christian" countries are tolerant in religious matters because they are not Christian any more. Although the majority of citizens in the West still declare themselves

4 Several authors in *Reconsidering Kosovo*, op. cit.

5 Dr Srdja Trifkovic, "Kosovo and the War on Terror", in: *Reconsidering Kosovo*, p. 25–31.

6 Actually, the Treaty of Augsburg in 1555 established and The Treaty of Westfalia in 1648 confirmed. H. A. L. Fisher, *A History of Europe – Volume I: From the Earliest Times to 1713*, Fontana/Collins, Great Britain, 1935, p. 565–636.

7 In 1806 The Jewish Council was established and Napoleon granted Jews equal religious and civil rights. In a wider context this approach stems from Jacobian or republican type of nation, according to which political community is consisted of persons who live and work in the same territory and who have equal rights and responsibilities regardless of their racial, ethnic or religious origin as opposed to German or Zionist type of nation, which is based on *Blut und Boden* (blood and soil); a political community stemming from ethnic-cultural identity. Catherine Samary, *Yugoslavia Dismembered*, Monthly Review Press, New York, 1995, p. 27.

as Christians (in the UK, for example 71.6% against 23% who are without religion), Christianity serves more as a decoration than a life guideline.⁸ This could be confirmed by a declining significance religion plays in most of European countries.⁹ More importantly, in a secular society religion is reduced to private practice and is detached from legislation and other spheres of life. As Ahmad Thompson said: “Their priests are as weak as their managers are strong”.¹⁰

One of the rules in Muslim countries was that churches should not be taller than mosques. This Muslim wish is partially fulfilled in “Christian” countries. Churches and cathedrals are not the tallest buildings. Their height is exceeded by the banks, insurance and building companies. When walking passed these impressive 50+ storey edifices one cannot help thinking that a new religion was born. The proponents of the new religion are as ruthless and fanatical as Islamic fundamentalists. Two fundamentalisms clash on a strategic level. However, on a tactical level there is a plenty of opportunities for collaboration between the two fundamentalisms. This has already happened during the Soviet-Afghan war when the US openly armed and financed Mujahedins. Some authors are surprised that the evidence of West support for Islamic fundamentalists could be found in Kosovo.¹¹ The explanation for this apparently illogical phenomenon might be found in the life cycle of civilizations.

The Life Cycle of Civilizations

The marketing theory developed a concept of The Product Life Cycle. According to this concept all products pass through several stages: development, introduction, growth, maturity, saturation and decline. The main criterion for distinguishing between the different stages of the product life cycle is the amount of sales. The life cycle has different duration for different products. It can range from several years for fashion products to 200 years for manufactured cigarettes, for example.

In the development stage the product is being designed. In the introduction stage the product is new on the market and sales are slow. In the growth stage the product is established and consumers are aware of it. Therefore, sales begin to grow rapidly. In the maturity stage sales will level off. Sales will have peaked and competitors will have entered the market. In the saturation stage market becomes saturated since more firms enter the competition. In the decline stage sales will decrease. This is due to changing consumer tastes, new, more advanced technology or emergence of new products.¹²

8 http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_the_United_Kingdom

9 http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_the_Europe

10 Ahmad Thompson, *The Next World Order*, Al-Aqsa Press, Beirut, 1994.

11 *Re-considering Kosovo*, op. cit., p. 96.

12 Dave Hall, Rob Jones and Carlo Raffo, *Business Studies – A level*, Causeway Press Limited, Lancs, 1996, p. 141.

The decline stage can be postponed by various extension strategies. One of the extension strategies is developing a wider range of products. This extension strategy was successfully applied in the case of television sets. During the 1950's and 1960's a black and white TV went through the growth stage in the Western countries. Sales grew dramatically until the market became saturated in the 1970's. An introduction of a colour TV prevented a decline of sales. A demand for a new product increased placing it in the growth stage. Eventually, the market for colour TV became saturated. An introduction of Sky and Digital TV prevented a decline in sales once more. But, at a certain point these extension strategies are exhausted when the decline stage cannot be avoided. With the influx of more sophisticated mobile phones and computer programs it is almost certain that TV will disappear from the market in the near future.

Civilizations pass through similar stages: birth, growth, maturity, saturation and decline. In the growth stage civilization usually achieves technological, economic, political, military and cultural hegemony. Other, less advanced civilizations try to emulate the most advanced civilization in many fields. When they succeed the most advanced civilization enters the maturity stage. Internal crisis and external pressures mark the decline stage of a civilization.

A destruction of the centre of civilization does not necessarily mean that civilization entered the decline stage. The Roman civilization existed almost 1000 years after the fall of Rome in 476 AD through the Byzantine Empire. The Islamic civilization controlled a good part of Spain for almost two and a half centuries after the destruction of its centre, Baghdad in 1258 by the Turkish tribes.

Civilizations could also develop extension strategies. In the case of the Roman civilization the extension was provided by the Germans when the German emperor was crowned as the Roman emperor of German nationality. In the case of the Islamic civilization the extension was provided by the Turks when a Turkish sultan was considered the Kaliph of the Islamic world. In both cases extension strategies were provided by those who destroyed the centres of the respective civilizations and who were racially and ethnically different from the founders of these civilizations.

But eventually extension strategies dry out and civilizations experience the decline stage. Every attempt to put a civilization in growth stage proves futile. Hitler and Mussolini tried to revive the glory of the Roman Empire and failed. In the same manner an attempt to establish the World Kaliphat is utopia. Nobody can revive the glory of the Islamic civilization when it was stretched from Spain to India as nobody can revive the joy and excitement of a black and white TV from the 1950's and 1960's.¹³

13 As in the case of other civilisations Islam proved to be an integrating factor only when threatened by other civilisations and ideologies. Once a threat of an alien ideology ceased in Afghanistan ethnic, linguistic, cultural and regional differences between different groups cropped up, causing a bitter civil war and more than half a million casualties. Iraq-Iran war, war in Somalia and the conflict between Turks and Kurds, occurred when there was no threat from other civilisations. The division of the Indian sub-continent in 1947 on India and Pakistan was conducted on religious grounds. Once Pakistan's

Americans are well aware that the Islamic civilization is no threat to their hegemony. The recognition of Kosovo and potential alliance with Islamic fundamentalists on a tactical level are directed elsewhere.

In the most comprehensive analysis of long cycles and wars (a doctoral dissertation published in 1988) Joshua Goldstein claimed that we were in the declining stage of the American hegemony. Professor Goldstein accurately assessed that the probability of the new world conflict was low since there was no a new challenger to the American supremacy. He estimated that the largest probability for the third world war would be between 2025 and 2030. A new challenger, according to Professor Goldstein, will be The Soviet Union. If The Soviet Union disintegrates a new challenger will be Russia.¹⁴

In 1901 the American Republican president Theodore Roosevelt said that in a medieval period the Mediterranean was the centre of the world, in our times it is the Atlantic Ocean and in the future it will be the Pacific Ocean. Although the Pacific Rim includes the Western Coast of the US, Japan and a host of smaller countries and China only on its fringe it is highly probable, taking into account Chinese staggering growth rates, which will make Chinese total GDP the highest in the world in 2019, that the Eastern giant will soon become an economic superpower.

The view that Americans are naïve, enthusiastic and overoptimistic in their political decision making is not plausible. The view that the Bush administration is overstretched is not convincing. The Bush administration might be overstretched, but teams of their advisers and experts are not. It is hardly a coincidence that Kosovo recognition overlapped with the preparations for the Olympic Games in Peking in 2008. Several days after the Kosovo recognition unrest erupted in the Chinese province of Tibet. At the same time Tibetan émigrés organized demonstrations in several Western capital city. Tibet makes up one quarter of the Chinese territory. Unrests in the province could have serious consequences. In addition, there is an issue of Taiwan. Taiwan is de facto independent but is de iure still part of China. Encouragement of secessionist movements in these two provinces could seriously weaken China.

Kosovo recognition might boost separatist movements within the Rus-

existence was secured ethnic and linguistic differences between the Eastern and the Western part of the country emerged. Bangladesh quest for independence was at the end supported by the Indian army. Indians are more similar to Bangladeshis than Pakistanis in every respect except for the religion.

14 Accuracy, validity and plausibility of Professor Goldstein's analysis could be judged by assessing another prediction, unrelated to the cycles of hegemony. When analysing long waves, whose duration is about fifty years and which are approximately a half of the duration of the hegemony cycles, Professor Goldstein divides them into four phases of approximately 12.5 years. The first phase is characterised by high growth-low inflation (a period from 1948 to 1960). The second phase is characterised by high growth-high inflation (a period from 1960 to 1973). The third phase is characterised by low growth-high inflation i.e. stagflation (a period from 1973 to 1985). The fourth phase is characterised by low growth-low inflation (a period after 1985). According to these repeated patterns within long waves Professor Goldstein predicted in the 1980's that inflation will start rising again in 2007. We are witnessing these days a rise in inflation. A target level of 2.5% in the UK was broken and inflation is already exceeding 4% with a high probability that it will rise even more in 2008. Joshua S. Goldstein, *Long Cycles, Prosperity and War in the Modern Age*, Yale University Press: New Haven and London, 1988.

sian Federation. During the 1990's there were already serious fights between Chechen separatist and the Russian Army. The Russian Federation is a multi-ethnic country with 35 million non-Russians. Many of Russian ethnic minorities live in areas rich with natural resources. These natural resources, especially natural gas, enabled Russia to experience a vigorous economic growth in recent years which reached double digit figures. De facto if not de iure independence of these regions would cripple the Russian Federation. In that respect the collusion of the two fundamentalisms is highly probable considering the fact that there are 20 million Muslims in the Russian Federation. The new fundamentalism could use Islamic fundamentalists to weaken if not dismember the Russian Federation which would be a great strategic achievement of the US foreign policy.¹⁵

In the short-term US might want to achieve some tactical goals by the recognition of Kosovo independence. They could include releasing the political pressure from the overstretched Bush administration, building a pipeline through the Balkans and establishing military bases in Kosovo. In the long-run, however, the recognition of Kosovo independence is part of the extension strategy whose aim is to postpone for as long as possible the decline stage of the American hegemony. In the context of the life cycle of civilizations, which is much longer than hegemony cycles, it might be also an attempt to postpone the decline stage of the Western civilization.¹⁶

Epilogue

The conflict in Kosovo is a clash between the historical right which belongs to the Serbs, and the ethnic right which belongs to the Albanians. It resembles a conflict in Palestine between the historical right, which belongs to the Jews, and the ethnic right which belongs to the Palestinians. In 1947 the United

15 There are strong indications of the collusion of the two fundamentalisms in the 9/11. The members of Osama bin Laden's family, whose investment in the US amount to 300 million dollars, left US on 10/9. Unlike common perception that Americans were unprepared for the attack there is a strong evidence that it was quite the opposite. The FBI knew for the attack and warned the CIA. The CIA was also tipped off by many foreign secret services, such as Russian, German, French and the Mossad. They did not do anything to prevent the attack simply because they needed it as a pretext to attack Afghanistan and later Iraq. A detailed and serious analysis of the events before and after the 9/11, based on facts and figures, not a science fiction and conspiracy theories, is given in Michael C. Ruppert, *Crossing the Rubicon – The Decline of the American Empire at the End of the Age of Oil*, New Publishers, Canada, 2004. More in the spirit of a conspiracy theory would be inklings about Osama bin Laden's whereabouts. They are linked to Donald Rumsfeld's laughable and legendary statement: "According to our intelligence Osama bin Laden is either in Pakistan, or any other country or he is dead". Proponents of conspiracy theories believe that Osama bin Laden is actually in the US. Maybe even in the White House.

16 Oswald Spengler claimed that the Western civilisation peaked off (reached the maturity stage) around the year 1800 with The French Revolution, The Industrial Revolution in Great Britain and the end of baroque in art. Oswald Spengler, *The Decline of the West*, Oxford University Press, Oxford and New York, 1932. Samuel Huntington stated: "Western civilisation did not exist in the year 500 and most probably will not exist in the year 2500". Samuel Huntington, *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996.

Nations endorsed a partition of Palestine and formation of the two states. Jews accepted and Palestinians refused. More moderate Serbs were ready to offer Albanians a broad autonomy, or partition, in which they would retain 20–25% of Kosovo, mainly in the North and at the fringes in the Western part. Albanians refused, and the International community supported them. Therefore, different standards were applied in Palestine and in Kosovo.

In order to attenuate application of double standards Ahtisaari's plan envisaged limited and controlled sovereignty with no provision for Kosovo army. Also, Kosovo is not allowed to join any other country in the region.¹⁷

Reactions in Serbia were mixed, people being divided between those who accepted and those who refused the loss of its southern province. Those who did not oppose the unilateral declaration of Kosovo independence could be classified into two groups; indifferent and pragmatist. Indifferent were overwhelmed with mundane problems realising that the future of Kosovo will not affect their wellbeing. Pragmatists thought that years of economic crisis and wars put Serbia far behind other European countries, that Kosovo is a black hole of Europe, its GDP per capita standing only at half of Serbia's GDP per capita and that it is a poisonous part of the body which is better to get rid of.

Those who refused to recognise the loss of the southern province could be classified into two groups; emotionalists and legalists. Emotionalists could not reconcile with the loss of Kosovo because of its significance for the Serbian national identity as a cradle of the medieval Serbian state and Serbian civilisation. Legalists pointed out that the unilateral declaration of independence was without precedence and that it was illegal from the point of view of the international law.

The Serbian government pursued this point of view. It appealed to the International Court challenging the legality of the declaration of independence. The International Court of Justice, however, turned down the appeal of the Serbian government, claiming that declaration of independence was in accordance with international law.

The legality of declaration of Kosovo's independence was challenged at the level of the United Nations, by two superpowers which might have been the target of the US long-term strategy, namely China and the Russian Federation. China expressed its concerns and refused to recognise Kosovo's independence. Russia was more explicit deeming unilateral declaration of independence illegal. Both the countries vetoed on Kosovo's acceptance in the United Nations. As a result Kosovo is not a UN member. Situation remains politically and legally unresolved with 101 out of 193 UN members recognising Kosovo, 22 of them the EU members.¹⁸

In June 2009 Kosovo was admitted into The International Monetary Fund and The World Bank. UNMIK signed (on behalf of Kosovo) its accession to the

17 James Pettifer, *Kosova Liberation Army – Underground War to Balkan Insurgency, 1948–2001*, Hurst & Company London, 2012, p. 247.

18 https://en.wikipedia.org/wiki/International_recognition_of_Kosovo, p. 1.

Central Europe Free Trade Agreement (CEFTA) in 2006, two years before the declaration of independence. Serbia and Bosnia and Herzegovina previously had refused to recognise Kosovo's custom stamps or extend reduced tariff privileges for Kosovo products under CEFTA, but both resumed trade with Kosovo in 2011.¹⁹

In 2008 the Kosovo's economy grew at the rate of 5.4 per cent, mainly due to 194 per cent growth in public investment, (comparing to 10.2 per cent fall in private investment). Ever since the economy has recorded positive growth rates and was not negatively affected by the worldwide recession.²⁰

The main strengths of Kosovo's economy are the lowest public debt in Europe, which stands at only 5.8 per cent of GDP, and a sound banking system. This enabled accumulation of government liquid banking assets (as a result of previous fiscal surpluses), which the Central Bank invested abroad. The banking system is very sound and capitalisation rate is twice as high as required by the EU. Non-performing loans amount to only 5.9 per cent and credit to deposit ratio reached 80 per cent. Since the housing stock in Kosovo is good according to South-east European standards, there is a lot of space for credit expansion, provided that the legal system's ability to enforce claims on collaterals is improved.²¹

Although the deficit of the balance of goods and services fell from 70 per cent of GDP in 2004 to 39 per cent of GDP in 2011, it is still huge and requires an inflow of capital and remittances to finance it. Remittances, mainly from Germany and Switzerland, stabilised at 14 per cent of GDP, and managed to reduce the current account deficit to 20 per cent of GDP.²²

However, the major problem in Kosovo is high unemployment. Officially unemployment ranges between 40 and 60 per cent, although the real rate is lower due to a strong informal sector of the economy. Kosovo remains one of the poorest regions in Europe with 45 per cent of population living below the official poverty line, and 17 per cent being extremely poor, according to the World Bank.²³

Poor prospect for getting decent jobs prompted many young Kosovars to look for a better life abroad. According to one study 40 per cent of Kosovar Albanians tend to emigrate abroad. A desire to look for better future in the most developed countries in the world is most pronounced amongst university graduates and those who speak foreign languages. One year of additional education increases a wish to emigrate by 6 per cent.²⁴

Brain-drain will strike a serious blow to already fragile Kosovo's economy. There are fears that this will make the Kosovo economy and society unviable and that it might lead to a reversal of declaration of independence.

And what causes fear in Kosovo is a source of hope for Serbia. By combination of legal and economic pressure Serbia intends to weaken the Koso-

19 http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Kosovo, p. 8.

20 *Ibid.*, p. 3.

21 *Ibid.*, p. 3.

22 *Ibid.*, p. 2.

23 *Ibid.*, p. 1.

24 Artjoms Ivlevs & Roswitha M. King, "Kosovo – Winning its Independence but Losing its People – recent evidence on Emigration Intentions", www.cepr.org/meets/wkcn, p. 2.

vo's economy, looking forward to a day when Kosovars might realise that they would be better off as a part of Serbia, possibly with a status of republic in the Serbian federal state.

Conclusion

The collapse of communism in 1989, followed by disintegration of the Soviet Union, Yugoslavia and Czechoslovakia multiplied unresolved national questions. The international community, whose largest input consists of the US and the other major Western countries, was institutionally unprepared to deal with intra-state problems. It set two principles: the principle of inviolability of borders and the right of nations to self-determination. These two apparently contradictory principles could be reconciled only by the abandonment of the unitary state. For almost two decades the international community stuck to these two principles, trying to find the solution for multi-ethnic states through decentralization and creation of cantons, autonomous provinces and republics.

In 2008 the most important part of the international community, led by the US, abandoned the principle of the inviolability of borders by recognition of Kosovo's independence. By doing this US might want to achieve some tactical goals in the short-term. These goals could include releasing the political pressure from the Bush administration, establishing military bases in Kosovo and building a pipeline through the Balkans. In the long-run the recognition of Kosovo's independence has a strategic goal to encourage secessionist movements in China and Russia, the two most likely challengers to a declining American hegemony. This is part of the extension strategy, whose aim is to postpone for as long as possible the decline stage of the American hegemony. In the wider context of the life cycle of civilizations, which is much longer than the hegemony cycle, it could also be part of the extension strategy to postpone the decline stage of the Western civilization.

References

1. Chomsky Noam, (2003): *Hegemony or Survival*, Metropolitan Books, USA Fisher H. A. L. (1935): *A History of Europe – Volume I: From the Earliest Times to 1713*, Fontana/Collins, Great Britain.
2. Goldstein Joshua S., (1988): *Long Cycles, Prosperity and Wars in the Modern Age*, Yale University Press, New Haven & London.
3. Hall Dave, Jones Rob, Raffo Carlo, (1996): *Business Studies – A level*, Causeway Press Limited, Lanc. Huntington Samuel P., *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, Simomns & Schuster, New York.
4. Immamudin M. S., (1961): *Muslim Spain – AD 711–1492*, Karachi.
5. Ivlevs Artjoms, King Roswitha M., Kosovo – Winning its Independence but Losing its People – recent evidence on Emigration Intentions 2, www.cepr.org/meets/wkcn

6. Mahmutefendic Tahir, (2007): *Economic Developments in Kosovo after the War*, The South Slav Journal, 1–2 (107–108), Spring–Summer 2007.
7. Pettifer James, (2012): *Kosova Liberation Army-Underground War to Balkan Insurgency, 1948–2001*, Hurst & Company London.
8. Ruppert Michael C., (2004): *Crossing the Rubicon – The Decline of the American Empire at the End of the Age of Oil*, New Society Publishers, Canada.
9. Samary Catherine, (1995): *Yugoslavia Dismembered*, Monthly Review Press, New York.
10. Spengler Oswald, (1932): *The Decline of the West*, Oxford University Press, New York, Oxford.
11. Thompson Ahmad, (1994): *The Next World Order*, Al-Asqa Press, Beirut.
12. The American Council for Kosovo, *Reconsidering Kosovo*, Proceedings of the International Conference held on September 28, 2006 in Washington D. C.
13. http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Kosovo
14. https://en.wikipedia.org/wiki/International_recognition_of_Kosovo
15. http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_the_United_Kingdom
16. http://en.wikipedia.org/wiki/Religion_in_the_Europe

Резиме

Тахир Махмутефендић

„НЕЗАВНСНО КОСОВО“ У КОНТЕКСТУ ОПАДАЊА АМЕРИЧКЕ ХЕГЕМОНИЈЕ

Кључне речн: опадање хегемоније, западна цивилизација, век трајања цивилизације, век трајања хегемоније, стратегија проширења

Чланак анализира краткорочне и дугорочне циљеве које су Сједињене Америчке Државе желеле да постигну међународним признањем независности Косова. Краткорочни циљеви могли би обухватити понуштање политичког притиска Бушове администрације, успостављање војних база на Косову и изградњу гасовода на Балкану. Дугорочно, признање независности Косова има стратешки циљ да охрабри сецесионистичке покрете у Кини и Русији, двома земљама које су највероватнији узрочници опадања америчке хегемоније. То је део стратегије проширења, чији је циљ да што је могуће дуже одложи фазу опадања америчке хегемоније. У шпрем контексту века трајања цивилизација, који је много дужи него век трајања хегемоније, то би такође могао бити део стратегије прошпрења да би се одложила фаза опадања западне цивилизације.

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И МОДЕЛИ РЕГИОНАЛИЗМА У ДРЖАВАМА ЕВРОПСКЕ УИИЈЕ*

Анстракт: Циљ апализе усмерен је па историјски, али и мултидисциплипарни приступ у проучавању феномена, узрока, развоја и последица региопализма у државама Европске уније. Суштиски, региопализам подразумева друштвени покрет који, политизацијом одређених територијалних посебности региопа и остварепог региопалног идентитета, има за циљ добијање већег степена политичке самосталности, односно реализацију одређеног вида територијалне аутономије и децентрализацију државе. Будући да саме територијалне специфичности региопа могу бити различите: културно-историјске, етничко-језичке, географско-територијалне и економске, апализа указује па то да у историјском развоју региопализма у појединим европским државама пема униформних правила. Док неки региони као „историјски“ корене имају још у старом веку, други су стварали током феудалног раздобља и формирања читавог низа територијално и функциопапно фрагментизованих државних облика, често представљајући сметњу формирању централизоване националне државе. Апализирап је процес стварања европских националних држава од 17. до 19. века и објашњен државно-централни приступ засновап па централизацији и хијерархијској визији односа између централне власти и региопа, који је био доминантан у територијалној политици све до последњих деценија 20. века. Посебна пажња посвећена је развоју региопализма и региопализацији извршеној у великом броју европских држава почев од седамдесетих година 20. века и апализирап су актуелни модели региопализма. Закључено је да региопализам као политички покрет, имајући различите узроке, пемиповно испоставља и различите захтеве за одређеним видом територијалне аутономије са конкретном правном и политичком садржином. Савремена искуства региопализације указују да ефекти региопализације, као средства артикулације и амортизације региопалистичких тензија, преваходно зависе од историјских узрока и услова који су до региопализма и довели.

Кључне речн: региопализам, региопализација, историјски развој, модели региопализма, Европска унија

* Овај рад је резултат рада па пројекту 47007 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Уводна разматрања

Тема регионализма, несумњиво, представља област друштвеног истраживања у којој се на најескплицитнији начин сусрећу и прожимају питања историје и географије, али и читавог низа других друштвених наука и политичке праксе. Посебну пажњу регионализам добија у савременим околностима, симултаним одвијањем два, наизглед супротстављена, али органски повезана и паралелна процеса – глобализације и регионализације, који нису ништа друго до савремена манифестација сталне борбе центрипеталних и центрифугалних сила у развоју друштва. Центрипетални притисци испољавају се у процесима глобализације, европеизације, наднационалних интеграција и економске међузависности, а центрифугални кроз феномене као што су национализам и, не мање значајан, регионализам.¹

У свом савременом значењу, регионализам се, као комплексан појам и динамичка категорија, може посматрати на најмање два различита нивоа: 1) на наднационалном нивоу, односно као процес различитих форми међународних интеграција самих држава, и 2) на субнационалном нивоу, односно на нивоу једне државе.

На наднационалном нивоу, односно у контексту међународних односа, регионализам подразумева различите форме међудржавних интеграција, при чему се регион дефинише као група држава међусобно повезаних, како географским односом тако и одређеним степеном узајамне зависности.² По суштини и последицама, интеграциони процеси могу бити површинског и дубоког карактера.³ Површинске форме интеграција ограничене су на смањење или елиминисање препрека међународном промету робе између повезаних држава, карактеристичне су за период првих деценија након Другог светског рата, а у литератури су означене појмом „стари регионализам“. Дубоке међународне интеграције, у литератури познате као „нови регионализам“, укључују додатне елементе хармонизације националних политика, а имају за циљ омогућавање или подстицај интерне мобилности фактора производње. Крајњи циљ дубоких интеграција је постизање потпуне економске (или монетарне) уније, чији је најеклатантнији пример Европска унија. Парадигма „новог регионализма“, веома утицајна током деведесетих година 20. века, регруписивање држава објашњава тежњом за променом вестфал-

1 Gilbert Weiss, „Legitimation, Representation and the Construction of Identities: Some theoretical remarks with relevance to European integration and regionalism in the EU“, *Colloquium „The Construction and Legitimation of Regional Identity“ Lancaster University*, 30 November – 02 December, 2006, p. 2.

2 Joseph Nye, *International regionalism*, Boston: Little, Brown, 1968, p. 7.

3 Richard Baldwin, „The Causes of Regionalism“, *The World Economy*, Wiley Blackwell, vol. 20 (7), 1997, pages 865–888; Mary E. Burfisher, Sherman Robinson, Karen Thierfelder, „Regionalism: Old and New, Theory and Practice“, Paper prepared for presentation to *The International Agricultural Trade Research Consortium (IATRC) Conference*, Capri, Italy, 2003.

ског система заснованог на односу суверених држава фрагментизованим системом међународних интеграција без јасног центра моћи.⁴ Посматрајући ове процесе као реинкарнацију средњовековног поретка, ово постмодерно схватање међународних односа метафорички је названо „новим средњовековним поретком“ (енг. *New Medievalism*).⁵ Анализирајући историјски развој међународног регионализма, може се закључити да су 20. век обележила његова три таласа: 1) империјални и хегемонистички регионализам, са различитим носиоцима и модалитетима, карактеристичан за прву половину 20. века, чија је кулминација и најрадикалнија варијанта оличена у покушају Немачке и Јапана да постану регионалне хегемонистичке силе и промене упостављену Pax Britannica равнотежу снага; 2) економски регионализам, установљен педесетих и шездесетих година 20. века, компатибилан светском односу снага заснованом на америчкој хегемонистичкој позицији и њеној визији мултилатерализма, када је дошло и до стварања Европске заједнице, и 3) постхегемонистички регионализам, као компонента новог турбулентног и хетерогеног светског система.⁶

Посматран на субнационалном нивоу, регионализам се на најопштији начин може дефинисати као друштвени покрет који, истицањем одређених територијалних карактеристика и посебног идентитета, тежи да унапреди интересе региона на културном, економском или политичком плану. Иако првенствено територијални, дакле, географски концепт, регионализам нужио подразумева постојање регионалног идентитета створеног под утицајем веома разнородних и сложених фактора. Територијалне карактеристике могу се тицати: етничко-језичких (Велс, Шкотска, Баскија), географско-територијалних (Алаидска острва, Гренланд), економских (Каталонија, Баскија) и културно-историјских (региони у Шпанији, Италији) особености одређеног региона. Политички идентитет региона најчешће је под утицајем више фактора.

Питања регионализма најнепосредније су повезана и са политичким и правним питањима начина организације власти у држави. Наиме, према традиционалној подели заснованој на вертикалној структури носилаца власти, постоје два основна типа државног уређења: унитарна држава, са јединственим носиоцем државне власти – централним органима, и федерација, у којој је државна власт уставом подељена између федералне државе, с једне, и федералних јединица, с друге стране, праћена паралелним системом државних органа. За регионалну државу карактеристична је територијално заснована децентрализација, односно

4 Sergio Fabbrini, „European Regionalism in Comparative perspective: Features and Limits of the New Medievalism approach to World Order“, *3rd Pan Hellenic Conference on International Political Economy*, Charokopeion University, Athens, May 16–18, 2008, p. 2.

5 Mario Telò, *European Union and New Regionalism: Regional Actors and Global Governance in a Post-Hegemonic Era*, Ashgate Publishing Group, Abingdon Oxon, 2007, p. 8; Sergio Fabbrini, *op. cit.*, p. 2.

6 Mario Telò, *op. cit.*, pp. 2–4.

расподела надлежности између централних и регионалних органа власти, а најчешћи облик државног уређења унитарна држава, са великим бројем модалитета у пракси. Најтипичнији модел регионалне државе је територијална аутономија која постоји у случајевима када су посебности одређених подручја у оквиру унитарне државе такве да захтевају већи степен самосталности од локалне самоуправе, али при томе нису толике да захтевају промену квалитета државног уређења у смислу промене унитарне државе у федералну, односно не захтевају конституисање тих посебних подручја у федералне јединице.⁷

Регионализам и регионализација европских држава добијали су на значају упоредо са јачањем процеса европских интеграција. Почев од шездесетих и седамдесетих година 20. века може се уочити значајно одступање од централизма као доминантног облика државног уређења у већини европских земаља, тако да данас централизоване државе све више постају изузетак од правила. Регионализација се може посматрати у таласима, тј. у периодима у којима су многе европске државе успостављале различите реформе у оквиру децентрализације и поделе власти.⁸

Под притиском ових, центрипеталних и центрифугалних сила, оличених у процесима глобализације и регионализације, савремена држава суочена је са два велика изазова: наднационалним интеграцијама, које доводе у питање тзв. вестфалски систем односа суверених држава, и субнационалним поделама, које многи виде као претњу њеном унутрашњем јединству.

Међутим, потребно је нагласити да, и поред пораста регионализма и широких процеса регионализације европских држава, након Ирске (која је стекла независност од Уједињеног Краљевства 1922. године), ниједна западноевропска држава није дезинтегрисана,⁹ за разлику од процеса дезинтеграције држава након пада Беринског зида на другој страни Европе.

Циљ, предмет и методолошки оквир овог рада ограничени су и усмерени на анализу историјског развоја регионализма на субнационалном нивоу, односно на анализу узрока настанка, развоја и последица до којих овај феномен доводи. У том циљу, у раду ће се најпре извршити појмовно разјашњење и теоријско-методолошко одређење регионализма као друштвеног покрета и презентовати савремени доминантни модели регионализма. Централни део рада посвећен је односу европске националне државе стварене од 17. до 19. века и регионализма, као и савременим теиденцијама у развоју регионализма у државама Европске уније.

7 Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет, Београд, 2012, стр. 435.

8 Darko Vuković, Ana Jovanović, Zoran Grubišić, „The economic aspect of regionalization of European countries“, *Journal of Geographical Institute Jovan Cvijic, SASA*, 62(1), 2012, p. 31.

9 Frans J. Schrijver, *Regionalism after regionalisation: Spain, France and the United Kingdom*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, p. 363.

Регионализам – појмовно одређење и теоретска позадина

Термин регионализам, као и остали повезани концепти – регион и регионализација, често се схватају и користе на разне начине, што доводи до појмовне конфузије и различитих тумачења. Етимолошки, термин регион потиче од латинске речи *regio* која је имала више значења, као што су: правац линије, граница или гранична линија, област, подручје или дистрикт, земља.¹⁰ Управо ова последња значења региона, као места или области која је део неког ширег ентитета, имају свој одраз у савременом значењу појма. Регион се, такође, дефинише и као више или мање заокружена област која поседује неку врсту јединства или организационог принципа који је разликује од других подручја.¹¹ У овом значењу, регион се користи као део земље на нижем иросторном плану у односу на државу, односно област која је на иросторном нивоу између државе и локалне заједнице, свака територија која је мања од државе а већа од локалнитета или округа.¹² У односу на овако схваћен појам региона везани су појмови регионализам и регионализација.

Традиционална регионална географија користила је термин регион као аналитичку категорију, као инструмент класификације и организације географских података створених на основу академских истраживања, као област која је, на неки начин, различита од других.¹³ Касније је улога субјективних димензија и перцепције региона заснована на слици о региону и представи о његовим становницима постала фокус географије. Нова регионална географија почива на новим епистемолошким, онтолошким и методолошким основама из којих је ироизашло ново поимање региона. Ово је трасирало пут посматрању региона као социолошких творевина, заснованих на историјском стварању региона.¹⁴ Према Тејлору,¹⁵ региони су просторно-временски феномен који, осим што се може приказати на карти, поседује временску трајекторију, што води схватању региона као одређеног, коинцидирајућег тренутка у времену, како би се могао разумети њихов настанак, развој, нестанак и стварање простора за развој других.

Регион може имати и географско-статистичку одредницу, каква постоји у терминологији Европске уније, где се објашњава статистичким класификацијама – НУТС (Номенклатура статистичких територијалних

10 *Ibid.*, p. 21.

11 Derek Gregory, „Region and Regional Geography“, *The Dictionary of Human Geography*, R. J. Johnston, Derek Gregory, Geraldine Pratt & Michael Watts (eds), Oxford: Blackwell, 2000, p. 687.

12 Hans Jürgen Puhle, *Regions, Regionalism and Regionalization in 20th Century Europe*, Frankfurt, 1999, pp. 2–4, <http://www.oslo2000.uio.no/program/papers/s9/s9-puhle.pdf>

13 David Grigg, „The Logic of Regional Systems“, *Annals of the Association of American Geographers* 55, 3, 1965, pp. 466–468; F. Schrijver, *op. cit.*, p. 22.

14 Anssi Paasi, „The institutionalization of regions: a theoretical Framework for understanding the emergence of regions and the construction of regional identity“, *Fennia*, Vol 164:1, 1986.

15 Peter J. Taylor, „A theory and Practice of Regions: The Case of Europe“, *Environment and Planning D*, Vol. 9, 1991.

јединица). Према АЕР-овој (*Assembly of European Regions*) Декларацији о регионализацији, регион се дефинише као територијално законско тело које је на нивоу одлучивања одмах испод државе и које поседује самосталну политичку управу. Региони Европске уније не представљају хомогене ентитете и у великој мери разликују се у: величини, становништву, институционалној структури, надлежностима и финансијској моћи.¹⁶

Регионални идентитет је кључни елемент стварања региона као друштвеног и политичког простора и активног, делатног система. Мери регионалне посебности одређује постојање различитих вредности, друштвених норми, као и међусобни односи региона у оквиру једне државе. Најчешћи извори ових вредности и модела социјалне комуникације су религија и језик.¹⁷ С обзиром на то да су државе, након реформације у 16. веку, у функцији националне интеграције законом одредиле религијску припадност својих грађана, као и званични језик, регионалне и језичке границе се углавном поклапају са државним. У неким државама створеним након реформације (нпр. у Немачкој) раније идентификоване религијске разлике су опстале и везане су за регионе који су формирали државу.¹⁸

На најопштији начин, регионализам се може дефинисати као политички или културни покрет који тежи да политизује територијалне карактеристике свог региона у циљу заштите или унапређења регионалних интереса. Будући да остваривање посебних регионалних интереса, као центрифугална тенденција, не мора бити у складу са визијом тих интереса на централном државном нивоу, под регионализмом се често подразумевају и напетости и тензије у оквиру државе, односно између територијално концентрисане групе и државе, или понекад више држава.¹⁹ Регионализам се објашњава и као могући ефекат активности регионалистичких покрета, чији је циљ стварање регионалног система власти.

Према Puhle-у регионализам је схваћен као политички концепт, идеологија и покрет. Заједничко за све врсте регионализама је да они представљају тежњу, покрет, организацију и одређену масовну подршку и да нутем политичке мобилизације, притиска, па чак и немира и насиља, покушавају да нагласе и ослаже утицај и моћ региона у односу на централну државу и њену власт. Правило је да регионалистички покрети истичу захтеве за самоодређењем, самоуравом, институционалном децентрализацијом, укључујући и децентрализацију управе, захтевајући одређене уступке, као и поштовање своје традиционалне културе и својих посебних институција.²⁰ Основна карактеристика регионализма је његов проактиван приступ, а циљ добијање већег степена регионалне аутоно-

16 Darko Vuković, Ana Jovanović, Zoran Grubišić, *op. cit.*, p. 35.

17 Michael Keating, *The New Regionalism in Western Europe*, Cheltenham, Edward Elgar, 1998, p. 85.

18 *Ibid.*

19 Frans Schrijver, *op. cit.*, p. 41.

20 Hans Jürgen Puhle, *op. cit.*

мије. Како се ниво аутономије може степеновати, постоје и различите форме и захтеви регионализма. Тако Coakley ирави иницијалну разлику између захтева за обезбеђењем индивидуалних ирава, на једној, и захтева за обезбеђењем групних ирава, на другој страни. Историјски посматрано, захтеви за обезбеђењем индивидуалних права односили су се на захтеве за равноиравним положајем свих грађана у држави. Међутим, установљењем иринципа једнакости грађана, савремени регионализам се углавном фокусира на захтеве за остварењем групних ирава признањем посебности групе.²¹

У теорији постоји више класификација регионализма. Тако, ирема телеолошкој класификацији односно циљу,²² захтеви регионализма могу бити:

- економски, као захтев да региони добију нову функцију у односу на развојну економску полнтику,²³ како у оквиру државе тако и на плану међународне конкурентности региона;²⁴
- културни, због потребе за вођењем регионалне културне политике, поготову у случајевима постојања посебног језика, обичаја и традиције;
- институционални, јер институционално организовање реafirмише улогу региона као политичког простора и утиче на истицање регионалних посебности, као што су: регионални идентитет, регионалне политике и цивилно друштво;²⁵
- политички, због потребе и захтева за децентрализацијом и самоуправом. С обзиром на испољене недостатке и неефикасност централистичког уређења, децентрализација и самоуправа обезбеђују већу ефикасност, пожељну како с аспекта региона тако и с аспекта саме државе.

Класификацију различитих захтева ирема поступности у остваривању полнтичке аутономије извршили су Rokkan и Urwin 1983. године, назвавши је „фазама ескалације периферних циљева“, којом се диференцирају фазе: 1) нуне интеграције, 2) културних захтева са циљем очувања и актуелизације посебног идентитета групе и 3) захтева за различитим степеном полнтичке аутономије региона, чији је врхунац остварење нуне независности (сепаратизам) или ирикључење суседној држави (иредентизам).²⁶ Иако је са доктринарног становишта ова подела

21 John Coakley, „Introduction: The Challenge“, *The Territorial Management of Ethnic Conflicts*, John Coakley (ed.), London: Frank Cass, 2003, p. 5.

22 Mikine Yamazaki, „Regionalism and Governing Style in the UK and Japan: A Comparative View on Devolution“, *Annals, Public Policy Studies*, 4: 111–124, 2010, p. 112.

23 Michael Keating, *op. cit.*, p. 86.

24 Kenichi Ohmae, *The End of the Nation State*, London, Harper Collins, 1995.

25 Mikine Yamazaki, *op. cit.*, p. 112.

26 Stein Rokkan, Derek Urwin, *Economy, Territory, Identity. Politics of West European Peripheries*, SAGE Publications, London, 1983, pp. 140–142.

корисна, у пракси највећи број покрета комбинује већи број захтева, тако да се не може лако сврстати у неку категорију. Осим тога, сви грађани у региону не деле исто мишљење, немају исти однос ирема региону и исти жељени циљ.

При подношењу захтева за повећањем аутономије својих региона, пропоненти регионализма користе аргументе:²⁷ 1) демократије (потреба за доношењем одлука на нивоу који је ближи народу), 2) економског развоја (давање овлашћења регионалним актерима за усмеравање развојних политика) и 3) културних вредности (омогућавање регионима са културно-историјским коренима да постану аутономни у оквиру државе).

Класификација се, такође, може направити и с аспекта рочности циљева, и то на: дугорочни циљ регионализма, схваћен као коначан исход процеса трансфера аутономије, на једној, и стратешких међуциљева, на другој страни. С аспекта средстава и активности који се користе за остваривање регионалистичких захтева и циљева, регионалистички покрети могу бити насилни и демократски.

Регионализам се сматра весником трансформације стила управљања у модерним државама²⁸ и представља један од најзначајнијих трендова владавине у ери глобализације. Иако развој регионализма зависи од посебних политичких фактора који постоје у свакој земљи, глобализација, деволуција и децентрализација и регионални идентитет представљају универзалне феномене.

Регионализација је процес формирања региона, односно нижих административно-територијалних једница државе, нутем поделе државне територије или једног њеног дела у регионе, који сироводе централне власти, као и процес који следи након тога а огледа се у преносу административних овлашћења и политичке моћи регионалним органима и институцијама. У политичко-правном смислу, регионализација иредаствља територијалну децентрализацију којом се нецентралним регионалним органима даје извештан степен самосталности у односу на централне органе власти, али без елемената државности, уставотворне власти и значајних права на самоорганизовање каква имају федералне јединице, и успоставља децентрализовано државно уређење. Ово стварање административних подподела које изводи држава је *par excellence* пример остваривања принципа територијалности и иредаствља манифестацију политичке моћи централне власти, способне да организује државну територију и конструише нове територије. Регионализација се може дефинисати и као остваривање регионалне политике централне државне власти према региону.²⁹ У основи, регионализација је стварање нижих јединица у држави, и то је процес

27 Lisa Hörnström, *Redistributive regionalism Narratives on regionalization in the Nordic periphery*, Umeå University, Umeå, 2010, p. 11, 2010.

28 Mikine Yamazaki, *op. cit.*, p. 111.

29 John Loughlin, „Nation, state and region in Western Europe“, *Culture: Building Stone for Europe 2002*, L. Bekemans (ed), Brussels: European Interuniversity Press, 1993.

усмерен „одозго на доле“. Она се не реализује активношћу становништва региона или његових иредставника, већ искључиво активношћи централне власти. Ово својство регионализацију разликује од регионализма који је у основи процес, идеологија или покрет „одоздо на горе“.

Регионализација се може посматрати и као један од одговара и реакција државе на регионализам, односно као начин амортизације регионализма. Универзалан и ефикасан начин за скретање пажње пропонената регионализма формулисао је, у типично енглеком духу, Богданор, који истиче да, уколико постоје снажне и активне центрифугалне силе, „вероватно најбољи начин да се учврсти национално јединство је тај да им се да мало, како би их боље разоружали“.³⁰ Бројне студије на сличан начин описују регионалну аутономију као атрактиван начин разрешења етнотериторијалних конфликта.³¹ Најопштије узев, осећање највећег броја људи биће задовољено компромисом који укључује иризнање регионалне посебности.

Карактеристика регионализма и регионализације је та да се ови процеси узајамно ослажују и подстичу. Тако регионализација може имати повратни утицај на формирање регионалног идентитета, нутем његове концептуализације и институционализације, односно „институционализација региона као друштвено-просторног процеса нутем кога се нека територијална јединица појављује као део друштва и постаје утемељена и јасно идентификована сфера друштвене акције и друштвене свести“.³² Рааси разликује четири симултане фазе или процеса кроз које регион добија свој нуни карактер: 1. просторно дефинисање, 2. стварање посебних, регионалних симбола, 3. добијање институционалног обриси и 4. остварење континуитета у процесу институционализације, са институцијама које су део регионалног система и регионалне свести.

Модели регионализма

Иако све државе-чланице ЕУ, осим Луксембурга, имају административну или полнтичку регионалну структуру, разлике међу њима су суштинске, разнородне и бројне. Због тога је тешко извршнти јасну категоријацију и дефинисати ирецизне моделе регионализма. Најире, постоје разлике у полнтичком-иравном статусу региона, које се крећу од региона формираних из нуких статистичких разлога и у планске сврхе, до региона федералног карактера са значајним аутономним, полнтичким и извршним овлашћењима. Осим тога, постоје велике разлике у територији, броју становника у различнтим државама, као и у дефинисању регионалног нивоа:

30 Vernon Bogdanor, „Devolution, Decentralization or Desintegration?“, *The Political Quarterly*, 70 (2), 1999.

31 Frans Schrijver, *op. cit.*, p. 57.

32 Anssi Paasi, *op. cit.*, p. 121.

оно што се сматра регионалним нивоом у неким земљама, више би одговарало локалном нивоу у другим. Неке земље ЕУ (Немачка и Аустрија) су задржале, готово неизмењену, регионалну структуру створену крајем четрдесетих година прошлог века, или чак у 19. веку (Шведска и Холандија), док су друге увеле регионе тек крајем деведесетих година прошлог века. У неким случајевима само је мали, периферни део државне територије укључен у регионализацију – у Португалији су само Азори и Мадера политички региони.³³ Коначно, један од последњих случајева регионализације у Белгији може довести до методолошких проблема, будући да је започета 1970. године а имала је још три таласа, када је регионима додељено више аутономије, тако да се регионализација не може издвојити као један чин.³⁴

У оквиру Европске уније, наводи Глен, могу се класификовати три основна модела регионализма: 1) регионализам као административна децентрализација, 2) регионализам као федерализам и 3) регионализам као национализам.³⁵

Разматрајући први модел, Глен објашњава само административну децентрализацију као технократску форму регионализма и подесно средство нутем кога се централна власт може растеретити многобројних свакодневних послова, а задржати контролу преко општег планирања. Уставноиравно посматрано, овде се ради о случају деконцентрације власти, у којој се постиже нуна подређеност нецентралних органа централним и успоставља централистичко државно уређење у унитарној држави.³⁶ Поред овог, међутим, постоји и модел децентрализације у коме се нецентралним органима оставља извршан степен самосталности у односу на централне органе. Према Марковићу, разлику између деконцентрације и децентрализације најједноставније изражава Андре Орију када каже да се код деконцентрације послови државне управе поверавају нецентралним државним органима, *представницима државе*, док се код децентрализације ти исти послови поверавају нецентралним недржавним органима, *представницима грађана*.³⁷ Разлози интензивирања регионалне политичке активности су различити, али је општи став да је до ових процеса делом дошло и због неуспеха модерне државе.³⁸ С обзиром на то да административни региони немају уставноиравну заштиту, надлежности и овлашћења могу се на веома једноставан начин и у највећем броју случајева лако одузети. Последњих неколико деценија скоро све европске државе извршиле децентрализацију функција на субнационалне нивое власти (Белгија, Италија, Португалија, Шпанија, Француска).

33 Frans Schrijver, *op. cit.*, p. 72.

34 *Ibid.*

35 Carol M. Glen, „Regionalism in the European Union: The Case of Scotland“, *Contemporary European Studies* 2/2008, pp. 59-70, p. 61.

36 Ратко Марковић, *н. г.*, стр. 399.

37 *Истио*, стр. 400.

38 Carol M. Glen, *op. cit.*, p. 61.

За разлику од административне децентрализације, федерална форма регионализма је уставноиравно заштићена и дозвољава већи степен аутономије, шира овлашћења, јаснију идентификацију и утицај, како на домаћем тако и на међународном плану. Тако су, на пример, током 1992. године, аустријска и немачка влада увеле законе по којима је мишљење федералних јединица (*Lander*) обавезујуће у областима у којима политика ЕУ задире у њихову уставну и законску надлежност.³⁹

Регионализам као национализам јавља се у случајевима када нација или део нације не живи у својој матичној држави или када његова матична држава уопште и не постоји. Нација је историјска категорија и представља друштвену групу која дели заједничко културно и историјско наслеђе, као и осећај хомогености, а ова груписања могу бити сконцентрисана у једној или се ширити у неколико држава. Насупрот нацији, државе су правне категорије и конструкције које су запоселе, заузимају и управљају јасно одређеном територијом која може обухватити неколико нација у оквру својих граница. Национализам на субдржавном нивоу се умногоме разликује од национализма на међудржавном нивоу, а разлике је најјезгровитије сажео Pi-Sunyer: „Разлике постоје у референтном оквру. Национализам етничких заједница супротставља се снази и моћи државе; национализам на централном нивоу у највећем делу је настао у вихорима међународних ратова и борби на плану међународних односа.“⁴⁰

У Европској унији широко је прихваћена и коришћена класификација⁴¹ која идентификује четири основна модела регионализма сврстаних у опадајућем низу у односу на степен политичке снаге и моћи: уставни регионализам (Савезна Република Немачка), јаки регионализам (Италија), децентрализовани регионализам (Француска) и административни регионализам (Норвешка).

Скица 1. Четири доминантна модела регионализма у Европи
(AER, 2010)

39 Alexander MacLeod, *Regional Participation in EU Affairs: Lessons for Scotland from Austria, Germany and Spain*, Brussels, 1999.

40 Oriol Pi-Sunyer, „The Limits of Integration, Ethnicity and Nationalism in Modern Europe“, *Research Report*, no. 9, 1971, p. 267.

41 AER, „The State of Regionalism in Europe An AER Report“, *Part II: What do Regions look like in Europe?*, An overview for the 47 Member States of the Council of Europe, Strasbourg, 2010, p. 17.

Модели регионализма, односно начини територијалног структурирања држава могу се посматрати и кроз класификацију основних државних традиција. Тако Лафлин разликује англосаксонску, немачку, француску и скандинавску традицију различитих група држава.⁴²

Табела 1 – *Четири државне традиције и административне реформе, (Loughlin, 1993)*

	англосаксонска	немачка	француска	скандинавска
Да ли постоји правни основ државе?	не	да	да	да
Однос држава–друштво	плуралистички	органицистички	антагонистички	органицистички
Облик политичке организације	ограничено федералистички	интегрални-органистички федерализам	јакобински, „једна и недељива“	децентрализована унитарна
Основа политичког стила	инструментализам	корпоративно право	технократско право	коцепсуални
Облик децентрализације	државна власт (САД); локална власт (ВБ)	кооперативни федерализам	регионализована унитарна држава	јача локална власт
Доминантни прилаз предмету јавне администрације	политичка наука / социологија	јавно право	јавно право	јавно право (Шведска); теорија организације (Норвешка)
Државе	ВБ, САД, Канада, Ирска	Немачка, Аустрија, Холандија, Шпанија, Белгија	Француска, Италија, Португалија, Грчка	Шведска, Норвешка, Данска

Ова класификација представља покушај дестиловања стабилне суштине која произилази из самог циља државне структуре различитих државних традиција.⁴³ Груписање држава је извршено на основу доминантне логике у организацији друштвених система, а класификација указује и илуструје различите институционалне форме и политичке стилове западноевропских држава. Најзначајније карактеристике које су основ класификације државних традиција су: постојање и правно основа државе;

42 John Loughlin, *op. cit.*, p. 231.

43 Frans Schrijver, *op. cit.*, p. 46.

однос између државе и друштва; облик политичке организације (државног уређења); основа политичког стила; облик децентрализације; доминантни ирилизирани предмету јавне администрације (државне управе).

Историјски развој регионализма – оштри осврт

Региони и регионализам имају дугу историју на европском простору. Региони су претходили стварању националних држава и обликовали су настанак појединих државних система. Корени регионализма и регионализације могу се наћи још у старом веку, а везани су за успон и ширење Римског царства. Једним од најснажнијих и најбоље организованих региона сматрала се римска провинција Галија, освојена средином првог века, која је пример једне од најуспешнијих централизованих и деконцентрисаних форми владавине.⁴⁴ Падом римске империје у 5. веку, територије, а самим тим и региони и провинције, постали су сваки за себе аутономни, под влашћу различитих, често ратом сукобљених племена, од којих је свако било предвођено својим вођом.⁴⁵

Пре настанка савремене националне државе, европске државе су имале веома разноврсне облике уређења, у којима су постојале територије различитих врста, обима и владајућих структура, које су имале заједничког феудалног господара али је свака имала свој посебан однос према централној власти.⁴⁶ Власт је била фрагментизована двојачко: територијално, између империја, краљевства, кнежевина, градова, као и функционално, на политичке, религијске и економске сфере.

Према Фабринију, европска национална држава настала је као резултат институционализације централизоване политичке власти која се одвијала током више векова.⁴⁷ Економску основу стварања великих европских националних држава представљао је прелазак из феудализма у капитализам, који је на начелима економских и правних слобода обезбедио услове за до тада неслућени развој производних снага, робне производње и слободне трговине. Тако је развој економске основе трасирао пут настанку националне државе, која је, истовремено, институционалним инструментима и мерама, подржала даљи развој индустријализације и слободне трговине. Овим су успостављене основе развоја модерног друштва и његових политичких институција. На европском тлу ови процеси су

44 Anne Azam-Pradeilles, „Regionalism seen from the national perspective: The French process of regionalization“, *Unidem Campus Trieste Seminar „Models of regional development“*, European Commission for democracy through law (Venice Commission), CDL-UDT(2008)011, 2008, p. 2.

45 Sjoer Beugelsdijk, Ton Van Schaik, Toward a unified Europe? Explaining cultural differences by economic development, cultural heritage and historical shocks, Paper submitted to ERSA Jyväskylä (Finland), 2003, p. 3.

46 Giandomenico Majone, *Unity in diversity, competition with cooperation: Europe's past and its future*, European University Institute, Florence, 1995; Michael Keating, „The invention of regions: political restructuring and territorial government in Western Europe“, *Environment and Planning: Government and Policy* 1997, Volume 15, 1997, pp. 383–398, p. 384.

47 Sergio Fabbrini, *op. cit.*, p. 4.

најире, током 17. века, отпочели у Француској, Енглеској и Шпанији. Неопходан предуслов успешног настанка националних држава био је установљење централне власти, коју је у Француској и Шпанији подржавао административни апарат, а у Енглеској представничка тела.⁴⁸ Бирокупатска администрација, образовање, јединствен иравни систем и војна обавеза била су средства за разбијање територијалних и других баријера.⁴⁹ Исти образац примењен је и у државама у којима су се ироцеси настанка националних држава одвијали у другој половини 19. века, као што су Немачка и Италија, у којима је успостављање централне власти подржано административним апаратом, односно установљењем иредставничких тела, респективно. У неким државама су раније установљени региони представљали иреиреку формирању централизоване државе и конституисању нације и остали су као елеменат федералног државног уређења (Немачка).

Коцепт развоја европских држава у периоду од 17. до 19. века био је заснован на идеји „држава је нација, а нација је држава“. Понегде је разрада ове идеје, због тежње за јачањем државних капацитета, отишла и корак даље, до става да „држава може бити само унитарна“, игноришући чињеницу да она може имати много различитих облика и да је сложена држава најчешће решење. У земљама у којима је као доминатна доктрина уставног уређења прихваћен јакобински концепт централизоване унитарне државе није било иростора за стварање других облика територијалних заједница. Тако су особени национални и регионални идентитети остали заточени у идеји унитарне државе, без шансе за сопствени развој.⁵⁰ Највећи део је био асимилиран, многи су остали сакривени годинама, али нису нестали.

Хијерархијски концепт односа заснован на јакој централној и слабој регионалној власти подразумевао је безличност региона, као агента сведеног на нуког извршиоца задатака централне власти. Стога је настанак сваког особеног регионалног идентитета доживљаван као претња територијалном интегритету државе. Овако конципиран однос нужно је стварао услове за сукобе и побуну па је, према Готману, „конфронтација у суштини модела центар–периферија“, поготову од када је политика уведена у просторни модел.⁵¹

Тако су, у оквирима централистички и унитарно устројених држава, годинама потискиване тежње за идентификацијом и легитимацијом регионалне свести и посебних територијалних интереса. Током шездесетих

48 *Ibid.*, p. 14.

49 Michael Keating, „The invention of regions: political restructuring and territorial government in Western Europe“, *State and Space*, Neil Brenner, Bob Jessop, Martin Jones and Gordon MacLeod (eds), Blackwell Publishing, 2003, p. 384.

50 Luis Maria de Puig, „Regionalisation in Europe. Report No 11373 of 14 September 2007“, *Documents-Working Papers Vol VIII, Parliamentary Assembly*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2008.

51 Jean Gottmann, *Centre and Periphery: Spatial Variations in Politics*, SAGE Publications, London, 1980, p. 20.

година 20. века, полнтизација регионалних тежњи претежно је била обележена социјалним и културним захтевима у односу на економске факторе и довела је до буђења регионалних и националних политика у Шкотској, Велсу, Бретањи, на Корзици, у Каталонији, Баскији, као и у Белгији.

Регионализација се може посматрати у таласима, тј. у периодима у којима су многе европске државе успоставиле различите реформе у оквиру децентрализације власти и поделе одговорности са локалним властима тако да се, почев од шездесетих година 20. века, може уочити значајно одступање од централизма, који је претходно био и правило организације власти већине европских земаља.

Европска унија је суочена са великим порастом полнтичког регионализма последњих деценија у многим државама-чланицама (Италија, Белгија, Шпанија, Велика Британија), тако да чак и Француска, историјски модел унитарне државе, није остала имуна.⁵² Владе су одговориле на ове изазове на прилично униформан начин, уводећи политике са циљем балансирања између центра и региона, иреносећи власт на ниже, регионалне нивое.⁵³ На наднационалном нивоу, ЕУ је реаговала на регионалистичке трендове све више укључујући регионалну димензију у процесу формирања своје политике. Оснивањем Комитета региона (Committee of Regions) у раним деведесетим годинама 20. века, ЕУ је ироширила регионалне политике и структурне фондове, створивши нове односе између Уније и региона у државама-чланицама.

Пораст регионализма у Европи био је, донекле, изненађење за већину научних посматрача,⁵⁴ који су сматрали да су процес модернизације, на једној, и осећање етничке примордијалне свести, на другој страни, до те мере инкомпатибилни да паралелно не могу постојати. У средишту традиционалних теорија модернизације је претпоставка да индустријализација, урбанизација, повећање комуникације и образовање заједно промовишу неповратан процес хомогенизације.⁵⁵ Можда највише изненађује чињеница да је до повећања регионализма дошло паралелно са процесима формирања Европске заједнице, тако да су се тенденције ка интеграцији и дезинтеграцији одигравале истовремено. Дакле, упркос ранијим очекивањима, у протеклих 25 година ниједна држава-чланица ЕУ није постала више централизована, док половина има децентрализовану власт на регионалном нивоу.⁵⁶

52 Stein Rokkan, Derek Urwin, *op. cit.*, p. 142.

53 Willem Molle, *The Economics of European Integration: Theory, Practice and Policy*, Aldershot: Dartmouth Publishing Company Ltd, 1990.

54 Arend Lijphart, „Political Theories and the Explanation of Ethnic Conflict in the Western World: Falsified Predictions and Plausible Post dictions“, *Ethnic Conflict in the Western World*, Milton J. Esman (ed.), Ithaca: Cornell University Press, 1977, pp. 46–64, p. 47.

55 Samuel P. Huntington, „The Change to Change: Modernization, Development, and Politics“, *Comparative Politics*, 3, 1971, 3: 283–322.

56 Liesbeth Hooghe, Gary Marks, *Multi-level Governance and European Integration*, Lanham, Maryland: Row man and Little field Publishing Group Inc., 2001.

Развој реионализма у њојединим евројским државама

Анализа модела регионализма у евројским државама указује на постојање различитих теоријских основа класификације и разноврсних, у пракси сироведених, модела. Због тога су природа и обим овог рада захтевали одређену селекцију и ограничења ириликом избора реирезентативних иримера.

Скица 2. *Изабрани модели реионализма у контексту државној уређења.*

Извор: аутори

Имајући у виду превасходни циљ – анализу историјског развоја који је одредио конкретан модел регионализма у одређеној држави, анализираће се примери: 1) Шпаније, државе са изузетно дугом традицијом регионализма, у којој је уставном нормом успостављен један од најтипичнијих модела територијалне аутономије и регионалне државе, 2) Велике Британије, традиционално унитарне државе која је недавно прошла кроз ироцес деволуције, одређен историјском улогом њених конститутивних нација и 3) Немачке, чији је федерални карактер управо последица дуге регионалне традиције.

Шпанија

Најдужи период средњег века на Иберијском полуострву био је обележен реконквистом, односно поновним освајањем територија које су окупирали Мавари, и територијално-политичким поделама. Термин Шпанија интерно је коришћен само као географски појам, а не као одредница државе. Тек почетком 16. века, краљ Кастиље се појавио као доминантно језгро уједињених краљевстава створено династичким браковима или анексијама.⁵⁷ Nunez Seixas користи термин „сложена монархија“ у којој је остварено мало унутрашње централизације.⁵⁸ Њене саставне територије су задржале културне и правне разлике, од којих

57 Frans J. Schrijver, *op. cit.*, p. 81.

58 *Ibid.*, p. 82.

су најзначајније иривилегије и ирава (*fueros*), што је био правни статус додељиван територијалним заједницама као награда за службу у борби против Мавара.

Током 18. и 19. века, шпанска елнта тежила је да иримени француски модел централизације. Почетком 19. века, Наполеонова окупација и шпански рат за независност су били историјски оријентир са јасним ефектом на стварање шпанске нације и модернизацију државе. Народни протест против Наполеона и рат за независност захватили су цело Иберијско полуострво, потврдивши јединство Шпаније и створивши услове за модернизацију државе. Парадоксално, устанак иротив француске окупације био је праћен копирањем француске државне структуре, а архнтекте либералне шпанске државе су следиле јакобинске ндеале француске револуције: бирократску централизацију, културну хомогенизацију, стандардизацију, униформну хијерархијску деконцентрацију.⁵⁹ Тако је Шпанија као држава створена по узору на Наполеонову државну традицију. Историјски региони су укинати као административна тела и замењени са 49 провинција, које подсећају на француске департмане. Уведен је јединствени правни систем, а централно изабрани функционери – цивилни гувернери (као ирефекти у Француској) постављени су у свакој провинцији.

Иако је државна структура заснована на либералним реформама изграђена веома брзо, консолидација и пенетрација у све делове друштва нису биле успешне као у Француској. Шпанија није имала значајну и јаку буржоазију способну да у живот спроведе либералне ндеале друштва, а монархија и црква су задржале свој традиционални положај. Сукоб између монархиста и либерала довео је до три жестока грађанска рата током 19. века. Шпанска држава је остала слаба, а напори да се постигне културна сличност, равномерност и национално јединство током 19. века били су мање успешни него у Француској. Најзначајнији разлози⁶⁰ за овакво стање су: индустријализација је била извршена и концентрисана у неколико географских области (иревасходно Каталонија и Баскија), док је остатку земље недостајала инфраструктура и средства комуникације; у индустријски најразвијенијим деловима, Каталонији и Баскији, постојали су различити језици; немогућност установљења централизованог националног образовног система; мала полнтичка ндентификација са државом; постојање патронизма – система заштитника; непостојање опште војне обавезе, као уједињавајућег фактора; недостатак ставарања националних симбола и националне историје; непостојање заједничког спољног непријатеља; доминација верских над секуларним симболима.

Осим кратког рата са САД-ом 1898, Шпанија је само водила колонијалне ратове, током којих се империја временом распала. Шпанска држава у 19. веку није била економски успешан градитељ славне

59 Luis Moreno, Ana Arraba, Araceli Serrano, „Multiple Identities in Decentralized Spain: The Case of Catalonia“, *Regional & Federal Studies*, Vol. 8, no. 3, 1998, pp. 44–45.

60 Frans J. Schrijver, *op. cit.*, p. 82.

колонијалне империје, већ држава која је изгубила своју империју током периода пораза и економског назадовања.⁶¹ Монархија је збачена и успостављене су две ренублике које су кратко трајале.

Прва ренублика, 1873–74, била је федералног карактера, као одговор на захтеве Баска и Каталонаца. Федерализам је стимулисао развој регионализама у Галицији, Валенсији, Андалузији и Остерији.⁶² Након кратког периода ренублике, дошло је до рестаурације монархије. Док је у Француској, уиркос радикалној промени режима, сачувана хијерархијска државна структура, у Шпанији се систем државне организације, због мање ефикасне структуре, мењао заједно са променама режима.

Друга ренублика, 1931–1939, такође је законски установила регионалну аутономију. Идеја регионализације у Шпанији више је била заступљена код сецесиониста и националиста, како би истакли потребу за независношћу неколико шпанских територија. На дан ироглашења Друге ренублике, каталонски националисти су прогласили независну Каталонску ренублику и Иберијску конфедерацију, која никада није реализована јер су након преговора Каталонци добили статус аутономије. Баскији и Галицији овај статус је додељен неколико година касније.⁶³ Питање регионалне аутономије је довело до бројних контроверзи које су допринеле политичкој поларизацији и избијању грађанског рата који је означио крај Друге ренублике и трасирао пут успостављању Франковог режима. Према Морену, „две најзначајније патолошке фиксације Франкове диктатуре били су антикомунизам и антисепаратизам“.⁶⁴ Национално јединство је постало опсесија франкистичке идеологије, а карактеристика режима била је чврста одлука да се регионални идентитети путем бруталне забране искорене. Међутим, чак ни ауторитарна централизација и ирогон регионалних културних израза нису успели да умање језичке и културне разноликости, већ су, напротив, довели до ревитализације и ширења регионализма.

Након Франкове смрти, регионализација Шпаније је била интегрални део целокупног процеса демократске трансформације друштва. Значај регионализма у неким регионима Шпаније био је толики да је било незамисливо стварати нову демократску политичку структуру државе без уважавања феномена регионализма и излажења у сусрет одређеним центрифугалним захтевима.

Уставом Шпаније из 1978. године (1978, 1992) установљено је 17 аутономних заједница (региона) и створена је држава аутономија (*Estado de las Autonomías*), уз поштовање њихових различитих историјских и политичких идентитета. Аутономне заједнице имају широка овлашћења, аутономија коју су стекле је суштинског карактера, али без строго

61 *Ibid.*, p. 83.

62 Luis Moreno, Ana Arraba, Araceli Serrano, *op. cit.*, p. 67.

63 F. J. Schrijver, *op. cit.*, p. 84.

64 Luis Moreno, Ana Arraba, Araceli Serrano, *op. cit.*, p. 56.

федералних овлашћења, која су резервисана искључиво за државу.⁶⁵ Све аутономне заједнице (региони) имају своју парламентарну власт изабрану на непосредним изборима,⁶⁶ са широким законодавним овлашћењима, и своју извршну власт. Парламент бира председника аутономне заједнице – региона (чији избор потврђује краљ Шпаније), који сам одређује регионалну владу. Региони одлучују о питањима која су битна за тај регион, као и о питањима – надлежностима, које им преноси централна власт, као што су: планирање и стамбена питања, јавни радови, саобраћајна инфраструктура, луке и аеродроми који нису од националног интереса, пољопривреда, шумарство, животна средина, рибарство, економски развој, културно наслеђе, туризам, спорт, социјална заштита и здравство.

Међутим, степен аутономности није код свих регионалних заједница подједнак: Каталонија, Баскија, Галиција и Андализија имају посебан статус у односу на остале регионе, али се такође и међусобно разликују. Посебан статус имају и Канарска и Балеарска острва. Слично овоме, градови Ceuta и Melilla под шпанским суверенитетом у северној Африци имају посебан аутономни статус.⁶⁷

Од појава регионализације и стварања државе аутономија, чији је циљ био амортизовање центрифугалних тенденција, значај регионализма у Шпанији није опао. Напротив, у крајевима где је већ био јак, регионализам је консолидовао своју позицију, а територијални идентитет становништва у односу на регион је ојачан. Свакако, постоје бројне разлике међу регионима, а Баскија и Каталонија су региони са најјачим регионалним идентитетима и снажиим захтевима за већом аутономијом или чак независношћу, па и фрагментацијом земље. Јачање регионализма у овим регионима је подржано и стварањем регионалистичких политичких партија заступљених у регионалним и националном парламенту. И у осталим областима након регионализације, регионализам је ојачао и заузео значајнију позицију, што је најочљивије у Галицији, али и у вештачки створеним регионима без историјске традиције. Општи је закључак да је регионализам, након спроведене регионализације у Шпанији, ојачао.⁶⁸

Велика Британија

У свом историјском развоју, Уједињено Краљевство се чешће описује као „савез“, а не унитарна држава.⁶⁹ Стварање државне територије се одвијало нутем династичке експанзије, почев од карактеристичног и доминантног језгра југоисточне Енглеске. Уједињене Енглеске праћено је релативно јаким иродором централне власти, стандардизацијом

65 Luis Maria de Puig, *op. cit.*, p. 9.

66 Frans J. Schrijver, *op. cit.*, p. 89.

67 Luis Maria de Puig, *op. cit.*, p. 9.

68 Frans J. Schrijver, *op. cit.*, p. 118.

69 Stein Rokkan, Derek Urwin, *op. cit.*

и једнообразношћу, али је Магна карта 1215. године ефектно увела ограничења централизације засноване на сарадњи и преговарању између енглеске круне и земљопоседника.⁷⁰ Велс је освојен у 13. веку и припојен је енглеској круни Велшким статутом 1284. али је тек 1536. формално придружен Енглеској, представљањем у Доњем дому Парламента, чиме су Велшанима додељена иста права и обавезе као и енглеским грађанима. Шкотска је почев од 14. века била независна држава. Иако су током 17. века Шкотска и Енглеска имале истог краља, остале су независне државе све до 1707. године, када је, после неколико покушаја, Указом успостављена унија између Шкотске и Енглеске, а шкотски и енглески парламент се спојили у Парламент Велике Британије. Ирска је освојена крајем 16. века. У циљу стабилизације политичке ситуације због великих протеста на верској основи, припојена је Уједињеном Краљевству 1800. године и њоме се владало директно из Вестминстера.

У свим фазама територијалне експанзије (Северна и Западна Енглеска, Велс, Шкотска и Ирска), иницијални период вршења централне власти познат је као *индиректна владавина*. Припајање није значило истовремену асимилацију и хомогенизацију нових територија, већ се примењивала директна владавина са ослонцем на постојеће политичке елите и институције, тако да су припојени делови често задржавали бројне привилегије и посебне институционалне аранжмане.⁷¹ Постоје, међутим, значајне разлике између припајања различитих делова Уједињеног Краљевства: док су Северна Енглеска и Велс једноставно припојени Енглеској, унија са Шкотском и Ирском захтевала је стварање нове државе, са новим именом, Велика Британија (и Ирска), односно Уједињено Краљевство. Директна владавина трајала је до 19. века, будући да је регионално устројен Доњи дом био способан да се одупре монархистичким покушајима централизације. Посебно је Шкотска задржала скоро све аспекте институционалне инфраструктуре. Иако је Велс правно, економски и социјално био више асимилран, задржао је културну особеност, а унија није подразумевала прогон велшког језика, који је скоро неузнемираван опстао до данашњих дана.

Како овај модел није дао очекиване резултате, био је замењен формалном инкорпорацијом. Током 19. века, индустријска револуција је унапредила привреду и комуникације и пред владу поставила нове захтеве за активном улогом у друштвеном животу, који ће довести до промене државне структуре. Активна улога владе захтевала је повећану интеграцију и административну централизацију, праћену национално усмереном оријентацијом британске политике. Ови процеси довели су до ескалације протеста у Северној Ирској крајем 19. века, с обзиром на то да унија није решила велике економске и социјалне проблеме, што је 1922. године резултирало независношћу Ирске.

70 Frans. J. Schrijver, *op. cit.*, p. 262.

71 *Ibid.*

Због постојања значајних особености шкотских институција и толерисања велшког језика, код интеграције њихових парламената са Парламентом у Лондону створена је ситуација у којој, све до недавно, није постојала управа између локалног и националног нивоа. Регионални аранжмани, који су се крајем 19. века појавили како би прилагодили особености Шкотланђана и Велшана, били су први примери децентрације, али не и децентрализације.⁷²

Велика Британија има унитарни систем власти. Недавно је прошла кроз процес деволуције, преносећи значајну аутономију историјским нацијама Шкотској, Велсу и Северној Ирској. Деволуцијом су Шкотска и Северна Ирска добиле законодавна овлашћења, док Велс има јака извршна, али не и законодавна овлашћења. Поред тога предстоји и регионална реформа четврте нације – Енглеске.⁷³

Деволуција је израз брттанског схватања територијалне децентрализације државе у корист етничких, историјских и традиционално реално формираних територијалних целина, које су некад биле државе или делови других држава.⁷⁴ Деволуција обухвата преношење дела законодавне надлежности с државног парламента на покрајинске парламенте, али без довођења у питање суверености Вестминстерског парламента. Према Богданору, „деволуција је трансфер власти с министара и Парламента на изборна субординирана тела. Догма о суверености Вестминстерског парламента је очувана на тај начин што је одговарајућим законом нормирано да Парламент Уједињеног Краљевства и поред извршене деволуције, може доносити законе за Шкотску (додуше уз изричиту сагласност Шкотског парламента) и Северну Ирску. Најзначајније карактеристике деволуције су: 1) господар деволуције је Вестминстерски парламент, који је своју надлежност пренео на покрајински парламент, 2) деволуција није једнообразно примењена у свим деволупраним јединицама, а Енглеска уопште и није обухваћена деволуцијом, што појачава асиметричност деволуције. Покрајине у Уједињеном Краљевству деволуцијом не добијају своју, изворну законодавну надлежност, што је суштинска одредница појма територијалне аутономије, већ се на њихове парламенте преноси позајмљена, туђа законодавна надлежност.“⁷⁵ Сврха деволуција била је укључивање у вршење државне власти историјских неенглеских покрајина – Шкотске, Велса и Северне Ирске и потврђивање њиховог националног идентитета. Према програму лабуриста, који су победили на парламентарним изборима 1997. године: „наш предлог је деволуција, а не федерација. Суверени Вестминстерски парламент ће пренети власт на Шкотску и Велс. Унија ће бити ојачана, а претња сепаратизмом отклоњена.“

72 Frans. J. Schrijver, *op. cit.*, p. 263.

73 Luis Maria de Puig, *op. cit.*, p. 9.

74 Ратко Марковић, *н. г.*, стр. 444.

75 *Исто*, стр. 445–447.

Плуринационални карактер Велике Британије наглашен је након процеса регионализације. Иако је највећи део становништва (чак и у Шкотској и Велсу) задржао поштовање према бртанском идентитету, наглашено је истицање шкотског и велшког националног идентитета, али је такође повећана и понуларност енглеског. У Великој Британији је, након извршене деволуције власти и регионализације, створена веома асиметрична територијално-административна структура јер је Енглеска остала без деволуције. Пројекат деволуције власти у Енглеској је неславно завршен неуспехом на референдуму. Осим тога, није се појавила ни политичка снага регионалистичког карактера у Енглеској, нити постоје директни регионални избори који би могли убрзати појављивање таквих партија. На другој страни, у Шкотској, а посебно Велсу, регионални избори представљају плодно тло за развој регионалних партија.⁷⁶

Немачка

Федерализам, као основна карактеристика немачког државног уређења, има дубоке корене у немачкој историји. „Историјски посматрано, Немачка није била права нација већ аргумент“, често је употребљавана реченица у студијама немачке нације и државности. У старом веку „Немачка“ је била група племена настањених на северу централног дела Европе, од којих је највећи део постао део империје Шарлемањ. Свето римско царство немачког народа (962–1806) чинило је више стотина независних државица које су се веома разликовале по величини и облику, то није била држава, већ теоријски јединствена лига кнежева са неким конфедералним обрисима.⁷⁷ Државице су биле расцепкане, становништво је говорило различитим дијалектима, развијало различиту културу и било под вођством различитих владара. Становници Светог римског царства нису по данашњим стандардима били Немци, будући да нација као историјска категорија у средњем веку није постојала, нису били грађани, већ парохисјални субјекти. У 16. веку, становништво је подељено религијом на католике и протестанте. Ова и друге поделе довеле су до разорног Тридесетогодишњег рата (1618–1648), између протестаната и католика, на немачкој територији, чије су се далекосежне последице на економију, културу и политички развој осећале током наредних деценија. Свето римско царство, ослабљено Тридесетогодишњим ратом и осталим конфликтима, опстало је у некој форми све до Наполеонових ратова, 1806. године. Значајан догађај између Тридесетогодишњег рата и Наполеонове владавине је Вестфалски уговор из 1648, који је, између осталог, створио и увео модеран концепт суверене државе. Становници државица су сада лакше могли да се препознају као Баварци, Саксонци, Хановерци и сл.⁷⁸

76 Frans J. Schrijver, *op. cit.*, p. 289.

77 Arthur Gunlicks, *Länder and German Federalism*, Manchester University Press, 2003, p. 7.

78 *Ibid.*, p. 8.

Након Француске револуције, концент државе у Европи је модификован и уведен је нови квалитет – национална држава. Нација је постала фокус и циљ међусобне идентификације, вршене по географској припадности, језику, религији, историји или култури. Ови процеси водили су порасту национализма, који је, уопште узев, заменио религију као главни фокус заједничког идентитета. Коначним Наполеоновим поразом на Ватерлоу 1815. године, формирана је Немачка конфедерација са 39 држава, укључујући Аустрију. То је био веома лабав савез држава формиран са основним циљем обезбеђивања интерне и екстерне сигурности. Ова конфедерација одржала се до 1866. године, када су две највеће немачке државе – Пруска и Аустрија водиле краткоратни рат који је довео до њиховог коначног одвајања, чак и у оквирима тако лабаве конфедерације. Године 1867. више од 20 немачких држава је учествовало у формирању Севернонемачке федерације коју је преводила и којом је доминирала Пруска. Након краткотрајног рата 1870. између Француске и Пруске, државе Севернонемачке федерације и четири посебне и независне Јужнонемачке државе, заједно су, први пут у историји, формирале уједињену немачку државу – Немачко царство. Тако је Немачка, у модерном смислу, постала нација 1871. године, захваљујући уједињењу које је подстакла Пруска. Уједињењем је у Немачкој установљено 25 држава (*Länder*), таксативно набројаних у Уставу, чији су представници чинили *Bundesrat* – Горњи дом Парламента.

Након Првог светског рата, 1919. је створена Вајмарска република која је заменила империјално државно уређење и током чијих је 15 година постојања број савезних држава са 25 до 1932. смањен на 17, а сам статус федералних јединица је ослабљен.⁷⁹

Уједињењем, међутим, тзв. немачко питање – „где је Немачка и ко је Немац“, није разрешено, јер је након Првог светског рата велики део немачког становништва остао ван граница Немачке. У вртлогу унутрашњих економско-политичких превирања, незадовољства ратним поразом и међународном поделом утицајних сфера, Национал-социјалистичка партија Немачке инструментализовала је и „немачко питање“ ради хомогенизације маса на националној основи. Током нацистичког режима, федералне јединице су, практично, престале да постоје, чиме је настао прекид у вишевековној регионалној традицији Немачке.

Након Другог светског рата у Савезној Републици Немачкој се постепено поново успостављала традиционална федерална структура, коју су подстицале и подржавале савезничке снаге, како би се спречио било какав повратак на ауторитаризам и као превенцију од политичких аспирација нове државе. Према Уставу из 1949, Савезну Републику Немачку чиниле су федералне јединице – *Länder*-и из западне окупационе зоне (осим области Сар, која остаје под француским суверенитетом до 1956). Убрзо након тога, исте године, на источној страни проглашена је Демократска

79 *Ibid.*, p. 31.

Ренублика Немачка, у којој је 1952. успостављена централизована државна административна структура, а *Länder*-и укинута.⁸⁰

У Савезној Ренублици Немачкој постојала су три административна нивоа: 1) савезна држава – централни ниво, 2) региони – једнаест *Länder*-а (међу којима су се налазили и градови-региони: Хамбург, Бремен и Западни Берлин) – регионални ниво и 3) општине. Овлашћења савезне државе су била прописана уставом, а *Länder*-и су имали законодавну надлежност у областима које уставом нису пренете на савезну ренублику.

Након уједињења 1990. године, Немачка је федерална држава са 16 федералних јединица, од којих је пет прикључено из бивше Демократске Ренублике Немачке. Надлежности савезне државе и федералних јединица прописане су савезним уставом (*Grundgesetz*). Федералне јединице су у Горњем дому (*Bundesrat*) Савезног парламента представљене сразмерно броју својих бирача, што је израз полнтичко-правне једнакости сваке од федералних јединица и средство помоћу кога оне утичу на то да приликом стварања државне полнтике и доношења федералних закона дођу до изражаја потребе и тежње појединачне федералне јединице.⁸¹

Све федералне јединице имају скупштину са законодавним овлашћењима, која бира извршну власт са широким овлашћењима, и све уживају финансијску аутономију.⁸² Савезна влада у Немачкој нема сопствену територијалну администрацију (осим у стриктно дефинисаним областима као што су војна питања), тако да су федералне јединице задужене како за спровођење савезних тако и својих закона. Према немачкој традицији, јавне полнтике су предмет споразумевања између савезне владе и федералних јединица, чија је моћ више институционалног него личног или партијског карактера.⁸³

Закључак

Пораст регионализма, како на субнационалном тако и на наднационалном нивоу, представља једну од основних карактеристика развоја држава Европске уније последњих деценија. Субнационални регионализам може се окарактерисати као покрет, организација и притисак усмерен на наглашавање и јачање утицаја региона у односу на централну државу и њену власт. Регионалистички покрети свој основ имају у посебности регионалног идентитета, чији узроци могу бити разнородни: културно-историјски, етничко-језички, географско-територијални и економски. С об-

80 Pierre Deyon, *Régionalismes et régions dans l'Europe des quinze*, Éditions locales de France – Bruylant, 1997, p. 32.

81 Патко Марковић, *н. г.*, стр. 392.

82 Luis Maria de Puig, *op. cit.*, p. 7.

83 Michael Keating, *op. cit.*, p. 393.

зпром на изражену разнородност узрока, захтеви регионализма усмерени према централној власти такође су диференцирани и крећу се од од поштовања традиционалне културе и етничких особености, преко политичких, углавном везаних за територијалну и институционалну децентрализацију и аутономију, све до сепаратистичких захтева за независношћу или припајање другој држави.

Регионализам има дугу традицију у историјском развоју многих европских земаља. За савремено поимање регионализма од велике су важности услови стварања европских националних држава у периоду од 17. до 19. века. Европска национална држава настала је као резултат институционализације централизоване политичке власти, а регионализам је доживљаван као значајна претња и опасност овом процесу. Због тога су у оквирима централистички и унитарно устројених држава годинама потискиване тежње за идентификацијом и легитимацијом регионалне свести и посебних територијалних интереса. Током шездесетих година 20. века политизација регионалних тежњи претежио је била обележена социјалним и културним захтевима у односу на економске факторе и довела је до буђења регионалне и националне политике у Шкотској, Велсу, Бретањи, на Корзици, у Каталонији, Баскији, као и у Белгији. Анализа савремених модела регионализма указује на постојање различитих основа и критеријума класификација, али се, с уставноправног становишта, може закључити да је највећи број држава у којима је спроведена регионализација задржао унитарни карактер са одређеним облицима децентрализације и деконцентрације власти.

Историјски развој регионализма анализиран је у изабраним европским државама: 1) Шпанији – држави са изузетном дугом традицијом регионализма, у којој је уставном нормом успостављен један од најтипичнијих модела територијалне аутономије и регионалне државе, 2) Великој Британији – традиционално унитарној држави која је недавно прошла кроз процес деволуције, одређен историјском улогом њених конститутивних нација и 3) Немачкој – чији је федерални карактер управо последица дуге регионалне традиције. Анализа указује на то да у историјском развоју регионализма у појединим европским државама нема униформних правила. Док неки региони као „историјски“ корене имају још у старом веку, други су стварани током феудалног раздобља и формирања читавог низа територијално и функционално фрагментизованих државних облика, често представљајући сметњу формирању централизоване националне државе. Закључено је да регионализам као политички покрет, имајући различите узроке, неминовно испоставља и различите захтеве за одређеним видом територијалне аутономије са конкретном правном и политичком садржином. Савремена искуства регионализације показују да ефекти регионализације, као средства артикулације и амортизације регионалистичких тенденција, превасходно зависе од историјских узрока и услова који су до регионализма и довели. Такође, закључено је да је регионализам, након

спроведене регионализације, у Шпанији ојачао. У Великој Британији, након процеса регионализације оствареног кроз деволуцију власти, појачан је плуринационални карактер и наглашено истицање посебних националних идентитета. Истакнуто је да федерализам, као основна карактеристика немачког државног уређења, има дубоке корене у немачкој историји и регионима створеним још у средњем веку.

На крају, потребно је истаћи да, и поред пораста регионализма и широких процеса регионализације европских држава, након прске независности од 1922. године, ниједна западноевропска држава до данас није дезинтегрисана. Уколико се у обзир узму чињенице дезинтеграције држава у другом делу Европе, може се закључити да регионални или федерални карактер државе нису најважнији узроци дезинтеграције, као најекстремнијег циља регионализма.

Извори и литература

1. AER, (2010): *The State of Regionalism in Europe An AER Report*, Part II: What do Regions look like in Europe? An overview for the 47 Member States of the Council of Europe, Strasbourg.
2. Azam-Pradeilles Anne, (2008): *Regionalism seen from the national perspective: The French process of regionalization*, Unidem Campus Trieste Seminar *Models of regional development*, European Commission for democracy through law (Venice Commission), CDL-UDT(2008)011.
3. Baldwin Richard, (1997): *The Causes of Regionalism*, The World Economy, Wiley Blackwell, vol. 20 (7).
4. Beugelsdijk Sjoer, Van Schaik Ton, (2003): *Toward a unified Europe? Explaining cultural differences by economic development, cultural heritage and historical shocks*, Paper submitted to ERSА Jyvaskyla (Finland), (p. 1–31), p. 3.
5. Bogdanor Vernon, (1999): *Devolution, Decentralization or Desintegration?*, The Political Quarterly, 70 (2).
6. Burfisher Mary E., Robinson Sherman, Thierfelder Karen, *Regionalism: Old and New, Theory and Practice*, Paper prepared for presentation to *The International Agricultural Trade Research Consortium (IATRC) Conference*, Capri, Italy, 2003.
7. Coakley John, Introduction: The Challenge, (2003): *The Territorial Management of Ethnic Conflicts*, John Cookley (ed.), London: Frank Cass.
8. De Puig Luis Maria, *Regionalisation in Europe. Report No 11373 of 14 September* (2007): Documents-Working Papers Vol VIII, Parliamentary Assembly, Council of Europe Publishing, Strasbourg.
9. Deyon Pierre, (1997): *Régionalismes et régions dans l'Europe des quinze*, Éditions locales de France – Bruylant.
10. Fabbrini Sergio, (2008): *European Regionalism in Comparative perspective: Features and Limits of the New Medievalism approach to World Order*, 3rd Pan Hellenic Conference on International Political Economy, Charokopeion University, Athens, May 16–18.

11. Glen Carol M., (2008): Regionalism in the European Union: The Case of Scotland, *Contemporary European Studies*, № 2, pp. 59–70.
12. Gotmann Jean, (1980): *Centre and Periphery: Spatial Variations in Politics*, SAGE Publications, London.
13. Gregory Derek, (2000): *Region and Regional Geography*, The Dictionary of Human Geography, R. J. Johnston, Derek Gregory, Geraldine Pratt & Michael Watts (eds), Oxford: Blackwell.
14. Grigg David, (1965): *The Logic of Regional Systems*, Annals of the Association of American Geographers, 55, 3, pp. 465–491.
15. Gunlicks Arthur, (2003): *Länder and German Federalism*, Manchester University Press.
16. Hooghe Liesbeth, Marks Gary, (2001): *Multi-level Governance and European Integration*, Lanham, Maryland: Row man and Little field Publishing Group, Inc
17. Hörnström Lisa, (2010): *Redistributive regionalism Narratives on regionalization in the Nordic periphery*, Umeå University, Umeå.
18. Huntington Samuel P., (1971): *The Change to Change: Modernization, Development, and Politics*, Comparative Politics, 3, 3.
19. Keating Michael, (1997): *The invention of regions: political restructuring and territorial government in Western Europe*, Environment and Planning: Government and Policy, Volume 15.
20. Keating Michael, (1998): *The New Regionalism in Western Europe*, Cheltenham, Edward Elgar.
21. Lijphart Arend, (1977): *Political Theories and the Explanation of Ethnic Conflict in the Western World: Falsified Predictions and Plausible Post dictions*, Ethnic Conflict in the Western World, Milton J. Esman (ed.), Ithaca: Cornell University Press.
22. Loughlin John, (1993): *Nation, state and region in Western Europe*, Culture: Building Stone for Europe 2002, L. Bekemans (ed.), Brussels: European Interuniversity Press.
23. MacLeod Alexander, (1999): *Regional Participation in EU Affairs: Lessons for Scotland from Austria*, Germany and Spain, Brussels.
24. Majone Giandomenico, (1995): *Unity in diversity, competition with cooperation: Europe's past and its future*, European University Institute, Florence.
25. Марковић Ратко, (2012): *Уставино право*, Правни факултет, Београд.
26. Molle Willem, (1990): *The Economics of European Integration: Theory, Practice and Policy*, Aldershot: Dartmouth Publishing Company Ltd.
27. Moreno Luis, Arraba Ana, Serrano Araceli, (1998): *Multiple Identities in Decentralized Spain: The Case of Catalonia*, Regional & Federal Studies, Vol. 8, no. 3.
28. Nye Joseph, (1968): *International regionalism*, Boston: Little, Brown.
29. Ohmae Kenichi, (1995): *The End of the Nation State*, London, Harper Collins.
30. Paasi Anssi, (1986): *The institutionalization of regions: a theoretical Framework for understanding the emergence of regions and the construction of regional identity*, Fannia, Vol 164:1.

31. Pi-Sunyer Oriol, (1971): *The Limits of Integration, Ethnicity and Nationalism in Modern Europe*, Research Report no. 9.
32. Puhle Hans Jürgen, *Regions, Regionalism and Regionalization in 20th Century Europe*. Frankfurt, pp. 2–4, 1999.
<http://www.oslo2000.uio.no/program/papers/s9/s9-puhle.pdf>
33. Rokkan Stein, Urwin Derek, (1983): *Economy, Territory, Identity. Politics of West European Peripheries*, SAGE Publications, London.
34. Schrijver Frans J., (2006): *Regionalism after regionalisation: Spain, France and the United Kingdom*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
35. Taylor Peter J., (1991): *A theory and Practice of Regions: The Case of Europe, Environment and Planning D*, Vol. 9.
36. Telò Mario, (2007): *European Union and New Regionalism : Regional Actors and Global Governance in a Post-Hegemonic Era*, Ashgate Publishing Group, Abingdon Oxon.
37. Vuković Darko, Jovanović Ana, Grubišić Zoran, (2012): *The economic aspect of regionalization of European countries*, Journal of Geographical Institute Jovan Cvijic, SASA, 62(1).
38. Weiss Gilbert, (2006): *Legitimation, Representation and the Construction of Identities: Some theoretical remarks with relevance to European integration and regionalism in the EU*, Colloquium „The Construction and Legitimation of Regional Identity“ Lancaster University, 30 November – 02 December.
39. Yamazaki Mikine, (2010): *Regionalism and Governing Style in the UK and Japan: A Comparative View on Devolution*, Annals, Public Policy Studies, 4: 111-124.

Summary

Ana Jovanović, Darko Vuković

HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODELS OF REGIONALISM IN THE EUROPEAN UNION MEMBER STATES

Key words: regionalism, regionalization, historical development, models regionalism, European Union

The purpose of the analysis is focused on historical as well as on multidisciplinary approach to the study of phenomena, causes, development and consequences of regionalism in the EU member states. Essentially regionalism implies a social movement which by the politicization of certain territorial distinctiveness of the region and the resulting regional identity is aimed to obtaining a higher degree of political autonomy i.e. to the realization of certain form of regional autonomy and the decentralization of government. With regard to the fact that territorial specificities of the region can be different, i.e. cultural-historical, ethno-linguistic, territorial and economic, the analysis indicates

that there is no uniform rules of the historical development of regionalism in some European countries. While some regions as „historical“ have roots in ancient times, others were created during the feudal period and the formation of a series of territorially and functionally fragmented states forms, being an obstacle for the establishment of a centralized nation-state. We analyzed the process of creating the European nation-states during the 17–19 century and explained the centralized approach and hierarchical vision of the relationship between the central government and the regions, which was dominant in the territorial politics until the last decades of the 20th century. Special attention was paid to the development of regionalism and regionalization in many EU member states from the 1970s and current models of regionalism were analyzed. It was concluded that regionalism as a political movement, having different causes, inevitably established different requirements for a particular aspect of territorial autonomy with the specific legal and political content. Contemporary experience of regionalization indicates that the effects of regionalization as a mean of articulating and amortization of regionalist tendencies are dependent on the historical causes and conditions that have led to regionalism.

ГРАНИЦЕ
BORDERS

УДК 341.223.12/14(497.1)“1919/1920“
355.455(497.1)“1919/1920“
341.76:341.222(497.1)“1919/1920“

Дмитијар ТАСИЋ

ОД ДЕМАРКАЦИОНЕ ЛИНИЈЕ ДО МЕЂУНАРОДНО ПРИЗНАТЕ ГРАНИЦЕ – Војска и дипломатија у борби за јужне границе Краљевине СХС 1919–1920.*

Апстракт: У раду се на основу архивске грађе и литературе разматра веза између дипломатске и војне акције које је млада Краљевина СХС спровела током 1919. и 1920. године како би обезбедила што новолније разграничење са својим јужним суседима – Бугарском и Албанијом. Приказана су конкретна дејства војске приликом носења нових територија добијених на основу мировног споразума, као и дејства чији је циљ био постизање што бољих стратешких позиција.

Кључне речи: Краљевина СХС, Париска мировна конференција, разграничење, војска, Бугарска, Албанија, Струмица, Цариброд, Босиљград, Подградец

Када су у новембру 1918. године окончана ратна дејства у до тада највећем ратном конфликту у историји, започео је период великог прекомпоновања политичке карте Европе. У тренутку када је 1. децембра 1918. свечано проглашена, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је врло мало личила на државу. Ратом онуштосене Србија и Црна Гора ујединиле су се са деловима управо нестале Хабзбуршке монархије: Словенијом, Хрватском, Босном и Херцеговином, Далмацијом и јужном Угарском. На овим, међусобно веома различитим областима, требало је уредити живот, успоставити јавни ред и мир, испратити пропаст старих и успоставити нове власти. Уз све то требало је одредити границе нове државе. Једина граница која је већ постојала и била јасно дефинисана била је граница са Грчком. Са свим осталим државама: Албанијом, Бугарском, Румунијом, Мађарском, Аустријом и Италијом границе су у ствари биле демаркационе линије и тек их је требало дефинисати. Зато су велике наде полагане у рад мировне конференције која је започела са радом у Паризу почетком 1919. године. Како би наступ југословенске делегације био што аргументованији, формирана је Етнографско-историјска секција чији је циљ био

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете и науке и технолошког развоја Републике Србије.

да посебно проучи територијална питања од интереса за југословенску државу. У њен састав су ушли водећи српски, хрватски и словеначки научници тог доба – историчари, етнолози и географи.¹

Посебно важна и истовремено отежавајућа околност за младу југословенску државу била је та што она није била међународно призната. То је посебно било видљиво током Париске мировне конференције, где је југословенска делегација све до јуна 1919. и формалног признања Краљевине СХС званично наступала као делегација Краљевине Србије.²

Пред југословенском дипломатијом и оружаним снагама (и једна и друга институција су биле у повоју) нашао се низ веома захтевних задатака. Питање територијалног разграничења југословенске државе са њеним јужним суседима имало је посебну тежину због чињенице да су области Јужне и Старе Србије,³ односно Македоније и Косова и Метохије ушле у састав Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе 1913. године после њихових победа у балканским ратовима. Истовремено, то су биле области чије су припајање Србији оспоравали управо суседи са којима су успостављене ове нове границе. Видно увећана у погледу територија и становништва, Србија се нашла пред захтевним подухватом успешног инкорпорирања нових области у свој државни организам. Међутим, избијање Првог светског рата и његове последице додатно су отежале и одложиле решење тог проблема. У оквпру новоосноване Краљевине СХС простори Јужне и Старе Србије представљали су посебну географску и културну целину.⁴ Истовремено, у односу на територију преткумановске Србије, а нарочито у односу на бивше аустроугарске земље, овај део нове државе био је знатно неразвијенији. Већина привредних и друштвених процеса, који су другде већ били поодмакли, овде се налазила у повоју или се стидљиво назирала иза непомућене летаргије балканске чаршије. За ненунних седам година Јужна и Стара Србија су из састава државе Османлија, преко периода српске и црногорске војне и цивилне управе, аустроугарске и бугарске окупације, арнаутског и комнтацијског насиља, ушле у састав југословенске државе. Интензивне промене из корена су мењале дотадашње односе, економске прилике и навике.

1 Andrej Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969, str. 23. Међу припадницима ове секције истичу се: Јован Цвијић, Јован Радоњић, Станоје Станојевић, Фердо Шишић, Никола Радојичић.

2 A. Mitrović, *n. d.*, str. 71.

3 Видети: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, INIS, Beograd, 2002, str. 9. Назив Јужна и Стара Србија који користимо ослања се на Јовановићеву аргументацију да је то био званични став тадашње државне управе која је под Јужном Србијом сматрала 16 тамошњих округа добијених после балканских и Првог светског рата, (12 српских: битолски, тиквешки, брегалнички, охридски, тетовски, скопски, кумановски, ризренски, косовски, звечански, рашки, тријепољски, и четири црногорска: метохијски, берански, бјелонољски и пљеваљски). За разлику од Јовановића, ми смо додали назив Стара Србија који се односи на рашке и косовско-метохијске округе.

4 У географском смислу, основицу Јужне и Старе Србије представља Моравско-вардарска долина, на коју се надовезују бројне котлине, висоравни и речне долине.

Питање граница са Бугарском

Због учешћа у Првом светском рату на страни централних сила и пораза који је у њему претрпела, Бугарска је могла да очекује нове територијалне губитке.

Основна идеја делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу била је да приликом успостављања нових граница Бугарску спречи да у будућности угрози виталну комуникацију која иде кроз Моравско-вардарску долину.⁵ Управо на примеру Бугарске јасно се манифестовало такозвано *сиратијеијско начело* које су заговарали југословенски војни кругови, односно шеф југословенске војне мисије на Мировној конференцији генерал Петар Пешић. Будуће југословенске границе је требало да обезбеде нову државу од агресивних амбиција њених суседа.⁶ У случају Бугарске, граница из 1913. године требало је да се помери даље на исток за шест до 60 километара тако да у састав Југославије уђу бугарски градови Петрич, Перник, Драгоман и Видин. Према плану генерала Пешића, стратегијски важну комуникацију Београд – Ниш – Скопље – Солун, која иде кроз Моравско-вардарску долину, угрожавала је близина бугарске границе, која је, на пример, код Струмице износила девет, а код Врања 18 километара. Слично је било и са пругом и нутем који су ишли кроз долину Тимока.⁷ Један од разлога за овакве захтеве био је тај што су Бугари, што је било очигледно на примеру њихових дејстава из тек завршеног рата, умели да искористе географске погодности јер се њихов напад одиграо управо на најосетљивијим деоницама: код Власине, Врања, Брегалнице и Св. Николе.⁸

Мировни уговор са Бугарском потписан је у Неију 27. новембра 1919. године.⁹ Бугарска је поред територијалних губитака (Добруца, Тракија, Цариброд, Босилград, Струмица, корекција граничне линије на Тимоку) морала да смањи војску на 20.000 људи, преда флоту и пристане на ратне репарације. Македонија се није ни помињала као спорна територија.¹⁰ Бугарски премијер Александар Стамболијски није скривао огорчење због карактера мпра и његових, по Бугаре и Бугарску, тешких одредби. Остало је забележено његово мишљење да је мир тежак и неправедан – нарочито по питању територијалних одредница – као и да не решава балканске проблеме, али да ће се Бугарска старати да одговорно иснуни његове одредбе.¹¹

5 Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, стр. 136.

6 А. Mitrović, *n. d.*, стр. 81. За разлику од Јована Цвијића, који је у погледу регулисања грапица више био паклоњеп пачелу пародности (*јрим. Д. Тасић*).

7 А. Mitrović, *n. d.*, стр. 82.

8 *Истио*, стр. 92.

9 „Бугари потписали“, *Политика*, бр. 4247 од 28. 11. 1919, стр. 3.

10 Чедомир Попов, *n. g.*, стр. 137.

11 Васил Василев, *Правителство на БЗНС, ВМРО и Българио-Југославските отношения*, Българ-

Захтеви за већим корекцијама границе према Бугарској нису прихваћени због отпора Американца и Италијана, са образложењем да би то створило нове изворе сукоба поред већ постојећих.¹²

Делови мировног споразума са Бугарском практично су спроведени у јесен 1919. и у јесен 1920. када су у посебно организованим војним операцијама Краљевини СХС припојене области Струмице, Цариброда и Босиљграда.

Операција у струмичкој области

Питање операције у Струмици и струмичкој области имало је велику важност за власти Краљевине СХС током 1919. године. Након балканских ратова и прерасподеле европских територија османске државе, према Мировном споразуму у Букурешту 1913. град Струмица и њена околина припали су Бугарској.¹³ Струмица се, иначе, налази у плодној долини између планина Ограждена на северу и Беласице на југу, на раскрсници нутева према Ђевђелији и Валандову на западу и Петричу ка истоку. Од Петрича воде нутеви према Сересу и Килкису на југу и Софији на северу. Припајањем Струмице Краљевини СХС, она би се нашла на тремеђи Грчке, Бугарске и Краљевине СХС и у војном погледу добила изузетно повољан положај за деловање према Грчкој и Бугарској. Поред тога што би се тиме смањила угроженост пруге и нута Скопље–Солун, који пролази у близини, Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО), која се борила за припајање Македоније Бугарској и тиме непрекидно угрожавала територијални интегритет српске и југословенске државе, изгубила би важну базу за своје деловање.¹⁴

Краљевина СХС је добила право да окупра струмичку област пре потписивања мировног споразума. Према претходно постигнутом договору, заповедник савезничких снага на Балкану, француски генерал Франше Депере требало је да одобри окупацију струмичке области. Према одредбама примирја са Бугарском, он је имао право да изврши операцију у струмичкој области савезничким трупама, без обзпра на то чије су то трупе, не чекајући потписивање мпра. Било је предвиђено да се том приликом француски контингент повуче из Струмице.¹⁵

ската академия па пауките, София, 1991, стр. 39.

12 Ч. Попов, *н. г.*, стр. 136.

13 Више о томе: Дмитар Тасић, *Рајн њосле рајна, Војска Краљевине Срба, Хрвајна и Словенаца на Косову и Мешохији и у Македонији 1918–1920*, Утопија, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2008, стр. 322, (у даљем тексту: Д. Тасић, *Рајн њосле рајна*).

14 На Велики петак 1915. године ВМРО је, уз подршку Бугарске и Аустро-Угарске, организовала оружани папад па Валапдово које су обезбеђивали припадници III позива српске војске (тзв. валапдовска афера). У пападу је погинуо велики број српских војника и општеп је железнички мост па Вардару.

15 ВА, п 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/15, Министарство војпо и морпарике, пов. бр. 38 594 од 8. 10. 1919.

Крајем септембра, преко генерала Пешића јављено је да је генерал Депере, који је требало да посети Београд 1. октобра, изразио жељу да српске трупе поседу Струмичку област.¹⁶ Генерал Депере је 6. октобра 1919. године најавио скори почетак операције. Оквирни термин био је 15. октобар.¹⁷

Снаге Треће армијске области биле су задужене за непосредно извршење задатка операције. За припајање струмичке области формиран је Струмички окупациони одред, који је укупно имао шест пешадијских батаљона, две пољске батерије, три коњичка ескадрона и пет граничних чета, што је отприлике бројало око 5.000 људи.¹⁸

У току припрема за операцију требало је одредити једног официра који би као члан мешовите комисије заједно са једним француским и једним бугарским официром дефинисао трасу граничне линије. После регулисања граничне линије уследио би улазак трупа и посела области. Официр је требало да буде ранга мајора-капетана и да зна француски језик.¹⁹ За члана мешовите комисије за повлачење границе одређен је артиљеријски мајор Алексаидар Стојановић.²⁰ У саставу комисије поред њега били су и француски мајор Меланден и бугарски мајор Тодоров са помоћником мајором Жековим. У раду су их највише ометале лоше топографске карте, па су пре сваког рада морали да исправљају грешке у топонимима. Поред тога, Стојановић је навео да је француски мајор показивао извесну наклоност према Бугарима, што је на крају довело до тога да је Бугарима остала железничка станица Златарево на прузи Струмица–Петрич. Мајор Стојановић завршио је посао 30. октобра. Бугарске снаге је требало да се повуку на нову граничну линију до 2. новембра. Повлачење је обављено по плану. Бугари су том приликом запалили караулу на старој граничној линији.²¹

Са готово месец дана закашњења, Струмички окупациони одред је започео са дејством 15. новембра. Свечано дочекан од народа и локалних власти, одред је 16. новембра у 12.00 часова ушао у град. Према претходном наређењу комаданта савезничких снага у Бугарској, одред се ставио

16 ВА, п 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/1-3, Наређење министра војног и морпарице команданту Треће армијске области, пов. бр. 37698 од 28. 9. 1919.

17 ВА, п 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/15, Министарство војно и морпарице, пов. бр. 38 594 од 8. 10. 1919.

18 Више о томе: Д. Тасић, *Рајн после раја*, стр. 332–333.

19 ВА, п 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/14, Наређење министра војног и морпарице команданту Треће армијске области, пов. бр. 39 182 од 14. 10. 1919. године.

20 ВА, п 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/14, Наређење команди Треће армијске области команди Брегалничке дивизијске области, пов. бр. 5444 од 15. 10. 1919. године. Мајор Стојановић је поред осовног задатка имао и задатак обавештајне природе. Требао је да извештава о стању у области, о броју стаповника, њиховим потребама и културама које су се гајиле како би се па време припремиле памирнице и семе за поделу.

21 ВА, п 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/43, Извештај команданта I грапичног одсека команди Струмичког окупационог одреда, пов. бр. 556 од 4. 11. 1919. године.

под његову команду. Војска је преноћила у граду и атарима околних села.²² Сутрадан око 15 часова у Струмицу је стигао одред жаидармерије и поседнута је гранична линија, а у граду је основана привремена амбуланта са 60 кревета.²³ Заповедник одреда примио је од нове општинске управе писане поздраве унућене председнику краљевске владе, као и посебне поздраве муслимана Струмице.²⁴ *Полиџика* је поздраве муслимана Струмице објавила 30. новембра.²⁵

Већ 23. новембра наређено је да у граду остану само два пешадијска батаљона и један коњички ескадрон, а да се остале јединице врате у места гарнизовања.²⁶ Било је одлучено да се нови, струмички срез, припоји тиквешком округу.²⁷

Савезничка комаида у Бугарској је нарочито похвалила српске трупе и њихове официре због уредног и мпрног спровођења операције, што, по њиховим речима, није било ни налик сличним операцијама Румуна у Добруци и Грка у Тракији. Комаидаит Струмичког одреда нуковник Мишковић и његов заменик мајор Љумовић су одликовани француским орденом *рајној крста са њалмом*.²⁸

Операција за Цариброд и Босиљград

Операција за Струмицу се одиграла у јесен 1919. и протекла је мирно. Искуство из те операције послужило је за предстојеће акције у Цариброду, Босиљграду и на Тимоку. Успешним инкорпорирањем тих области граница се померила даље на исток, чиме се, стварањем веће стратешке дубине, смањивала угроженост ка правцу Пирота, Власине и Грделичке клисуре. Ситуација у тим областима праћена је помно, пре свега због тога што су биле насељене бугарским становништвом. Самим тим очекивао се отпор. Као и случају поседања струмичке области, за овај задатак биле су задужене снаге Треће армијске области.²⁹

-
- 22 ВА, п. 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/49, Извештај компанде Треће армијске области мипистру војпом и морпарице, пов. бр. 5907 од 17. 11. 1919. године.
- 23 ВА, п. 4/3, к. 57, ф. 4, д. 7/50, Извештај команде Струмичког окупационог одреда компандату Треће армијске области, број. 900, у 17.35.
- 24 ВА, п. 4/3, к. 56, ф. 9, д. 2/246, Преписи писама, заведени у компанди Треће армијске области под пов. бр. 5976 од 21. 11. 1919. године.
- 25 „Струмички муслимапи“, *Полиџика*, бр. 4249 од 30. 11. 1919, стр. 3.
- 26 ВА, п. 4/3, к. 61, ф. 4, д. 1/209, Наређење компандата Треће армијске области компандатима Струмичког окупационог одреда, Брегалничке и Вардарске дивизијске области, пов. бр. 6009 од 23. 11. 1919.
- 27 ВА, п. 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/182, Наређење мипистра војпог и морпарице команди Треће армијске области, пов. бр. 39210 од 17. 10. 1919. године.
- 28 ВА, п. 4/3, к. 63, ф. 5, д. 3/2, Извештај компандата Струмичке области компандату Треће армијске области, пов. бр. 579 од 18. 1. 1920. године.
- 29 Више о томе: Дмитар Тасић, „Присаједињење Цариброда и Босиљграда Краљевипи СХС 1920“, *Токови историје*, 3/2007, (у даљем тексту: Д. Тасић, „Присаједињење Цариброда и Босиљграда“).

Основу плана за извршење акције чинило је раније наређење Министарства војног из јула 1919. о организовању оружане акције против Бугарске у случају да ова одбије да прихвати мировни споразум. У априлу 1920. команда Моравске дивизијске области добила је наређење да изради детаљан план операције.³⁰

Почетком септембра у Паризу је формирана Међународна комисија за разграничење, која је требало да почне са радом половином септембра. Операција за Цариброд и Босиљград требало је да се обави по окончању њеног рада.³¹ Комисија је започела са радом на терену 26. септембра; на њеном челу налазио се генерал Душан Стефановић. Рад је започет на југу, почев од грчке границе.³²

Полишика је 31. октобра јавила да је Међународна комисија за утврђивање границе ускоро требало да заврши свој рад и да су начелници врањског и протског округа добили инструкције да испитају све услове под којима треба да се обави предстојећа операција.³³ У току припрема за операцију, 4. новембра, Бугарска је затражила пријем у Друштво народа.³⁴ Упркос протестима званичног Београда, 17. децембра Бугарска је примљена у Друштво народа.³⁵

Бугарско посланство у Београду је затражило да се операција за Цариброд и Босиљград одложи све док међународна комисија за разграничење дефинитивно не утврди нову граничну линију. Као разлог за то наведено је да ова операција и постепено поседање границе изазивају панику код локалног становништва.³⁶ Захтев је одбијен са образложењем да је влада Краљевине СХС већ наредила почетак операције, да су о томе већ обавештени бугарска влада и Међународна комисија и да она представља најподеснији начин да се регулише стање на граници. Војне снаге предвиђене за акцију састојале су се од два одреда:

- Царибродски одред, састава: један пешадијски нук, један коњички нук, један батаљон, пољски дивизион, две граничне чета и одељење болничара,
- Босиљградски одред, у саставу: један пешадијски нук, један коњички ескадрон, један батаљон, брдски дивизион, две граничне чете и одељење болничара.

У саставу оба одреда било је седам пешадијских батаљона, четпри коњичка ескадрона и пет артиљеријских батерија. У првој фази вршило се поседање области трупима, а потом су граничне чете поседале нову

30 Д. Тасић, „Присаједињење Цароброда и Босиљграда“, стр. 123.

31 „Окупација Цариброда“, *Полишика*, бр. 4446 од 8. 9. 1920, стр. 2.

32 „Гралица према Бугарској“, *Полишика*, бр. 4465 од 27. 9. 1920, стр. 3.

33 „Окупација Цариброда“, *Полишика*, бр. 4499 од 31. 10. 1920, стр. 2.

34 В. Василев, *н. г.*, стр. 42.

35 *Истио*.

36 ВА, п. 4/3, к. 58, ф. 8, д. 6/115, Извештај Министарства војног команди Треће армијске области, пов. бр. 17 840 од 23. 10. 1920.

граничну линију.³⁷

Операција за Цариброд извршена је 6. новембра у реду и миру. Страх код локалног становништва је постојао, али се према извештајима команданта Царибродског одреда већ другог дана по операцији вратило 400 избеглица.³⁸ Уласку југословенских снага у Цариброд *Политика* је посветила уводник. У слављеничком тону изражена је радост што се у том тренутку југословенска застава вила „надомак Софије“, али и нада да је Добропољска битка била последња између Бугара и Срба. Војска је у Цариброд ушла у раним јутарњим часовима, поседнута је нова гранична линија, а свечана предаја града обављена је по доласку начелника прототског округа у девет часова ујутру.³⁹

Акција на босиљградском правцу је била предвиђена за касније и окоичана је до 24. новембра.⁴⁰

Присаједињење царибродског и босиљградског краја Краљевини СХС имало је посебан политички значај. Пре свега, зато што су то били крајеви већински насељени бугарским становништвом. То није била Македонија чије је становништво, чак и према бугарским тврдњама, имало право на неку посебност. После ове операције стратешки положај бугарске престонице се погоршао. Временом су се незадовољници из ових крајева окупили у организацију „Вртоп“, познатију као Организација западних покрајина, чији је крајњи циљ био повратак ових области у састав Бугарске. Они су усвојили начин деловања ВМРО. Половином двадесетих година XX века организација „Вртоп“ почела је да, самостално или у садејству са другим организацијама, врши терористичке акције на територији Краљевине СХС, што је додатно искомпликовало иначе напете и деликатне односе Краљевине СХС и Бугарске.⁴¹ Најчешћа мета тих акција су били возови на прузи Београд–Софија.

Пићање граница са Албанијом

Делегација Краљевине СХС на Париској мировној конференцији залагала се за обнову независне албанске државе у границама из 1913. године. Ово решење онемогућило би јачи уплив неке стране силе, пре свега Италије. Међутим, Италија је почела да учвршћује своје позиције у Албанији, што је довело до модификовања југословенског становишта па је била предвиђена нека врста компензација због јачања италијанских позиција на Балканском полуострву. Компензације су се очекивале у се-

37 Д. Тасић, „Присаједињење Цароброда и Босиљграда“, стр. 129.

38 ВА, п. 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/190, Извештај команде Моравске дивизијске области компани Треће армијске области, пов. бр. 5473 од 9. 11. 1920.

39 „Цариброд и Босиљград“ и „Улазак у Цариброд“, *Политика*, бр. 4505 од 7. 11. 1920, стр. 1.

40 Д. Тасић, „Присаједињење Цароброда и Босиљграда Краљевини СХС“, стр. 130.

41 *Исто*, стр. 131.

верној Албанији (чиме би се коначно дошло до излаза на Јадранско море) и код града Скадра.⁴² Специфичност решавања граничног питања са Албанијом, у односу на Бугарску, била је у томе што Албанија није била поражена држава у тек окончаном рату, већ независна држава која је привремено била окупрана и коју је требало обновити. У практичном смислу, на примеру разграничења са Албанијом јасно се огледа покушај примене стратегијског начела.⁴³ Великоалбанска идеја и њена јавна демонстрација на Конференцији мпра у Паризу априла 1919. наговестила је проблеме у будућности.⁴⁴

Интерес Краљевине СХС био је да активним радом на дипломатском пољу – на Конференцији мира, и војном пољу – на терену, обезбеди за себе што боље позиције. Како би се постигло што повољније решење, велике наде полагане су у савезништво са Есад-пашом Топтанијем, албанским прваком, са којим је својевремено, док се налазио на челу албанске државе, на Видовдан, 28. јуна 1915. године, потписан споразум којим је остварена реална унија две државе и којим се Есад-паша обавезао да ће српско-албанску границу кориговати у корист Србије.⁴⁵ До корекција би дошло на потезу Подградец–Хас, чиме би вароши Подградец и Голо Брдо и области дебарске Малесије, Љуме и Хаса припале Србији. У новим околностима отварала се могућност за реализацију овог споразума, због чега је југословенска влада помогла Есад-паши и његовим присталицама да се војнички и политички организују како би на унутрашњем политич-

42 A. Mitrović, *n. d.*, str. 93.

43 A. Mitrović, *n. d.*, str. 169–170.

44 Више о комплексности југословенско(српско)-албанских односа: Љубодраг Димић, Ђорђе Борозап, *Југословенска држава и Албанија*, томови I и II, СЛ, АЈ, ВИИ, Београд, 1998; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, INIS, Beograd, 2002; Ђорђе Борозап, *Велика Албанија – иоријекло, идеје, пракса*, ВИИ ВЈ, Београд, 1995; Душап Батаковић, „Српска влада и Есад-паша Топтани“, *Срби и Албанци у XX веку*, циклус предавања 7–10. маја 1990, САНУ, Београд, 1991, стр. 35–56; исти, „Српско-арбапашки спорови око разграничења и арбапашка емиграција са Косова и Метохије (1918–1920)“, зборник *Србија на крају свештској раја*, књ. 8, Београд, 1990; исти, *Косово и Метохија: историја и идеологија*, Београд, Ваљево, Србиње, 1998; Брапислав Глигоријевић, „Политичке, привредне и социјалне прилике па мешапим подручјима“, *Срби и Албанци у XX веку*, циклус предавања 7–10. маја 1990, САНУ, Београд, 1991, стр. 211–220; Андреј Митровић, „Југославија, албанско питање и Италија 1919–1939“, *Срби и Албанци у XX веку*, циклус предавања 7–10. маја 1990, САНУ, Београд, 1991, стр. 231–251; Живко Аврамовски, „Албанија између Југославије и Италије 1918–1924“, *Војноисторијски гласник*, 3/1984; исти, „Југословенско-албански односи 1918–1939“, *Идеје*, 5–6/1987; Богумил Храбак, *Реокујационе обласии српске и црнојорске државе са албанском већином сјановнишијава у јесен 1918. године и држање Арбанаса према усвојављању власици*, Приштина, 1966; Вук Вишавер, „Италијанска акција против Југославије па албанско-југословенској граници 1918–1929“, *Историјски записи*, 3/1966; „Угрожавање Југославије 1919–1932“, *Војноисторијски гласник*, 1/1968; Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбапашки односи кроз векове са посебним осврћом на новије време*, Химелстир, 1983; Божица Славковић, „Батаљопи организованих Арпауга“, *Војноисторијски гласник*, 1/2010; Владан Јовановић, „Жандармерија Краљевине СХС у 'повоослобођеним областима' 1918–1929“, *Војноисторијски гласник*, 1–2/2002; исти, „Сузбијање качака па Косову и Метохији 1919–1929“, *Војноисторијски гласник*, 1/2009; Драги Маликовић, *Качачки иокреји на Косову и Метохији 1918–1924*, Косовска Митровица, 2005.

45 Душап Батаковић, „Српска влада и Есад-паша Топтани“, зборник *Срби и Албанци у XX веку*, Београд, 1991, стр. 46.

ком плану у Албанији однели превагу. За војничко деловање формиран су Батаљони организованих Арнаута, а за политичко Есад-пашин одбор.⁴⁶

После окончања ратних дејстава главнoкoмаиdујући савезничких снага, генерал Франше Депере је установиo демаркациoну линију. Српске снаге су запoсeлa Пишкoпeју, гoлoбрдски и дeбapски срез, oбласти севернo oд Белoг Дрима.⁴⁷ Пoчeткoм јануарa 1919. пoјачанo је присуствo италијанске војске у албанским пoграничним крајевима. Кaдa је крајeм 1918. гoдинe југoслoвeнска војска размeштeна у oколини Дeбра, тo је пoвoљнo делoвалo на лoкалнo стaнoвништвo и прoјугoслoвeнски оријeитисанe албанске глaварe груписанe oкo Есад-пашe Тoптанија дa запoчнy сa акцијoм.⁴⁸ Мeђyтим, свe oтвoрeнијe oбликoвањe албанске пoлитикe у правцу рeализацијe идeјe Великe Албанијe иницирaлo је низ драстичних мeрa на југoслoвeнскoј страни. У фебруару 1919. кoмаидант Трeћe армијске oбласти је нарeдиo дa сe на граничном фрoнту прeмa Албанији фoрмпрaју двa oдсeкa: десни – oд Жљeбa дo рeкe Буштeрицe, сa глaвним задаткoм дa штити Пeћ, Ђaкoвицу и Призрeн, и лeви – oд Буштeрицe дo Стругe ради заштитe Пишкoпeјe, Дeбра и Стругe.⁴⁹ Двa oдсeкa дуго су пoтoм трoшилa врeмe, ангажoванo лyдствo, нoвaц, и на војнoпoлитички труснoм тeрeну Јужнe и Стaрe Србијe прeдстaвљалa бeзбeднoснo жариштe првoг рeдa.

Пoчeткoм мaртa, министар војни прeцизнo је oдрeдиo граничну линију прeмa Албанији кoју је трeбалo бранити. Такође, у севернoалбанска племена трeбалo је „из Црнe Гoрe и сa Истoкa“ унутити aгeитe. Циљ је биo дa сe албанска племена привoлe дa затрaжe успoстaву власти Краљeвинe СХС, билo писменим нутeм или прeкo дeлeгацијe.⁵⁰ Кoмаиди Трeћe армијске oбласти дoдeљeн је нарoчити дeлeгат Министарствa иностpaних дeлa ради бoљe кooрдинацијe рaдa на тeрeну и за oстваривањe бржe вeзe сa дипломатским прeдстaвништвима у иностpaнствy, пoсeбнo сa државнoм дeлeгацијoм на Мпрoвнoј кoнфeрeнцији.⁵¹

Тoкoм 1919. гoдинe издвојилe су сe двe важнe oбласти. На северу, тo су билa пoдручјa албанских племена Крaснићи, Битићи, Гаши, Никаји и Мeртyри, a на југу oкoлина Пишкoпeјe и Дeбра. У Дeбру сe у тoм тренуткy нaлaзиo oдбoр Есад-пашe Тoптанија. Oдбoру је трeбалo пружити пoмoћ за изазивањe пoбунe мeђy севернoалбанским плeмeнимa. Тo би истoврeмeнo oмeлo дeлoвaњa Кoсoвскoг кoмитeтa и Италијана на Кoсoву и Мeтoхији.⁵² Такође, учвршћивањe југoслoвeнских пoзицијa у oколини Дeбра и Пишкoпeјe трeбалo

46 Више o војнoм oргaнизoвању присталица Есад-пашe: Бoжица Слaвкoвић, „Бaтaљoни oргaнизoваних Арпаута“, *Војнoистoријски глaсник*, 1/2010.

47 Ђoрђe Бoрoзaп, *Велика Албанија – иoријeклo, идeјe, ирaксa*, ВИИ ВЈ, Бeoград, 1995, стр. 78.

48 ВA, п. 4/3, к. 56, ф. 5, д. 2/5, Извeштaj кoмпaдe Битoљскe дивизијске oбласти кoмaнди Трeћe армијске oбласти, пoв. бр. 2707 oд 8. 1. 1919. гoдинe.

49 Љубoдрaг Димић, Ђoрђe Бoрoзaп, *Југoслoвeнска држaвa и Албaнци*, СЛ, АЈ, ВИИ, Бeoград, 1998, тoм I, стр. 372.

50 Љ. Димић, Ђ. Бoрoзaп, *н. г.*, тoм 1, стр. 377.

51 *Истo*, тoм I, стр. 394.

52 Ђ. Бoрoзaп, *н. г.*, стр. 82.

је да спречи тамошње албанске одметнике да угрожавају области у дубини државне територије, као и оне за које је Краљевина СХС била животно заинтересована – варошицу Подградец и басен Охридског језера.

Северноалбанска племена и њихова улога у успостављању српске власти

Још у фебруару 1919. главари племена Битића, Гаша и Краснића су успоставили контакт са југословенским војним властима због све агресивнијег италијанског наступа. Они су тражили да се у њиховим областима успостави српска власт и да им се омогући слободан приступ на пазаре у Призрену и Ђаковици. Крајем фебруара, њихова делегација боравила је у Београду.⁵³ У наредним месецима постигнут је договор да на подручје ових племена дође југословенска војска, а да она задрже своју унутрашњу организацију и аутономију. Формиран је посебан одред састава једне пешадијске чете, митраљеског одељења и вода брдских топова под командом мајора Томића. До 27. јула територија ових племена је поседнута и добила је званични назив срез Ђаковичка Малесија. Уследио је позив из племена Никаја и Мертура, тако да је одред мајора Томића посео њихове области 21. августа. Нешто касније из састава Зетске дивизијске области у Горњу Шаљу унућен је мањи одред. Овим акцијама су добијени: упориште за даљу реализацију југословенске политике у Албанији и тампон-зона за прекидање веза које су косовски Албанци одржавали са својим вођама у Албанији, пре свега онима из Косовског комитета. Међутим, организација локалне власти текла је уз велике потешкоће. Албанци су више били за везивање њиховог среза за метохијски округ уместо за призренски. Други проблем је био тај што су Никаји и Мертури били римокатолици, а Гаши, Битићи и Краснићи муслимани и што је међу главарским породицама њих неколико било у сукобу због крвне освете. Коначно, све јаче се осећала италијанска акција међу северноалбанским племенима, а њој, пре свега због недостатка новчаних средстава, југословенска страна није могла да парира. Када се на то додају и рана зима, све чешћи напади и саботаже, не изненађује што је почетком новембра почело повлачење југословенског коинтингеита, прво из Никаја и Мертура, а потом из Гаша, Краснића и Битића. На пролеће наредне године југословенске снаге нису се вратиле у северноалбанска племена, чиме је изгубљена прилика за јачање југословенских позиција.⁵⁴

Операција за Подградец

Друга област од великог значаја био је басен Охридског језера. На обалама језера налазе се градови Подградец, Струга и Охрид. Охрид је

53 Љ. Димић, Ђ. Борозап, *н. г.*, том I, стр. 373–375.

54 Д. Тасић, *Рајн после раја*, стр. 283–289.

био центар целе области. Из њега су ишли нутеви на исток, ка Ресену и Битољу, на север ка Кичеву и даље ка Гостивару и Тетову, и на запад према Струги и Дебру. Охридско језеро је од Преспанског језера одвојено масивом планине Галичице, у чијем подножју је ишао нут ка древном манастиру Св. Наума и даље ка области око града Корче (Горице) у Албанији. Гравитирање јужних и источних обала језера према Албанији могло је да се измени заузимањем вароши Подградеца који се налазио на југозападној обали језера. Његовим поседањем цело језеро и његови богати природни ресурси припали би Краљевини СХС. Зато је команда Треће армијске области од друге половине 1919. до прве половине 1920. године пажљиво пратила ситуацију у залеђу и непосредној околини Охридског језера, односно Подградецу и корчанској области. У мају 1919. Подградец је имао око 3.500 становника и 300 кућа, од којих „100-110 кућа желе са Србијом, 80 кућа са Грчком и 100-110 кућа са Албанијом“. Према том односу било је могуће да се отприлике утврди национална структура, с тим што је међу кућама које су биле хеленофилски оријентисане поред Цинцара могло да буде Словена.⁵⁵

За разлику од поседања струмичке области које је имало све одлике брижљиво испланпране и координисане акције савезничких трупа, регулисаних претходним договорима и мировним споразумима, поседање Подградеца требало је да буде муњевита и тајна војна акција која би демонстрирала снагу и одлучност Краљевине СХС и да као таква не буде санкционисана већ призната као свршени чин. Акција је требало да почне у тренутку повлачења француских снага из Подградеца, односно уколико Грци покрену сличну акцију према Корчи.⁵⁶ Оправдани разлог за операцију за Подградец био би улазак Грка у Корчу „јер никакав мандат од конференције париске нису добили“.⁵⁷ Као разлози који би оправдали акцију наведени су: „одлазак француске војске која је одржавала ред, смуцање неких страних људи које не говоре албански и нису арбанаси и праве смутње, организовање чета за неред, терор и пљачку и угрожавање становништва, пљачкашки и буитовнички упади у нашу територију отуда, молбе становништва да успоставимо ред, нереди у тој области проузрокују иселјавање становништва које нам пада на терет и др.“

Почетком септембра 1919. направљен је распоред снага за операцију за Подградец. Један батаљон са шест митраљеза, два брдска топа и једним топом од 37 милиметара имао је задатак да напредује од Светог Наума, док је други батаљон са половином снага и два брдска топа имао да напредује од села Лина, а другом половином и два брдска топа

55 ВА, п. 4/3, к. 56, ф. 6, д. 2/80, Извештај командира грапичке чете, пов. бр. 707 од 18. 5. 1919. године.

56 ВА, п. 4/3, к. 56, ф. 6, д. 2/80, Наређење комапдапта Треће армијске области комапдапту Битољске дивизијске области, пов. бр. 4638 од 15. 8. 1919. године.

57 ВА, п. 4/3, к. 56, ф. 6, д. 2/80, Министарство унутрашњих дела пачелпику округа Скопског, телеграм број 737 од 7. 9. 1919, телеграм прослеђен комапди Треће армијске области где је заведеп под пов. бр. 4905, 8. 9. 1919. године.

да затвори правац Елбасан–Струга. Присуство француског коинтингента у Подградецу онемогућавало је југословенску акцију, што није био случај са Италијанима, чији је утицај из дана у дан растао. Истовремено, у Албанији је јачао национални покрет који је био против сваког страног мешања у унутрашње прилике тако да током 1919. није дошло до очекиване акције у Подградецу. Ни почетком наредне 1920. године, ситуација се није много изменила. Французи су се евакуисали из корчанске области ноћу између 25. и 26. маја. Грци, међутим, нису заузели Корчу. Лето и јесен 1920. протекли су у ишчекивању које су Албанци искористили да се постепено консолидују.

Још неколико месеци је протекло у праћењу ситуације и након што је Албанија 17. децембра 1920. примљена у Друштво народа, питање њених граница са суседима почело је да се решава на други начин. Друштво народа је крајем следеће године питање граница пренустило Конференцији амбасадора Велике Британије, Француске, САД-а, Италије и Јапана. Албанији је 9. новембра 1921. одлуком Конференције амбасадора признат суверенитет у границама из 1913. али са малим изменама у корист Краљевине СХС. Тако су Краљевини СХС припала подручја Дебра, Призрена и Кастрата, док су село Лин на Охридском језеру, а са њим и Подградец припали Албанији.⁵⁸ Тиме је питање југословенског посудања целог басена Охридског језера окоичано.

Читаве две године после краја Првог светског рата млада југословенска држава, са више или мање успеха, улагала је велике напоре у циљу успостављања што бољих граница. У томе су, сваки на свој начин, такође са више или мање успеха, учествовали политичари, научници и војници.

Извори и литература

1. Војни архив
2. Политика, 1919, 1920.
3. Аврамовски Ж., (1984): *Албанија између Југославије и Италије 1918–1924*, Војноисторијски гласник 3, 153–182.
4. Аврамовски Ж., (1987): *Југословенско-албански односи 1918–1939*, Идеје, 5–6, 67–79.
5. Батаковић Д., (1998): *Косово и Метихија: историја и идеологија*, Београд, Ваљево, Србиње.
6. Батаковић Д., (1991): *Српска влада и Есад-паша Тоџићани*, Срби и Албанци у XX веку, циклус предавања 7–10. маја 1990, САНУ, 35–56 Београд.
7. Батаковић Д., (1990): *Српско-арбанашки спорови око разграничења и арбанашка емиграција са Косова и Метихије (1918–1920)*, зборник Србија на крају Првог светског рата, књ. 8, 35–49, Београд.
8. Борозан Ђ., (1995): *Велика Албанија – историјско, идеје, пракса*, ВИИ ВЈ, Београд.

58 Ђ. Борозан, н. г., стр. 88–89.

9. Василев В., (1991): *Правителство на БЗНС, ВМРО и Българо-Југославските одношения, Българската академия на науките, Софиа.*
10. Винавер В., (1966): *Италијанска акција против Југославије на албанско-југословенској граници 1918–1929*, Историјски записи 3, 477–515.
11. Vinaver V., (1968): *Ugrožavanje Jugoslavije 1919–1932*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, 127–150.
12. Глигоријевић Б., (1991): *Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима, Срби и Албанци у XX веку, циклус предавања 7–10. маја 1990, САНУ, стр. 211–220 Београд.*
13. Димић Љ., Борозан Ђ., (1998): *Југословенска држава и Албанци*, томови I и II, СЛ, АЈ, ВИИ, Београд.
14. Јовановић В., (2002): *Жандармерија Краљевине СХС у 'новоослобођеним областима' 1918–1929*, *Војноисторијски гласник*, 1–2.
15. Јовановић В., (2002): *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929*, INIS, Београд.
16. Јовановић В., (2009): *Сузбијање качака на Косову и Метохији 1919–1929*, *Војноисторијски гласник* 1, 32–55.
17. Маликовић Д., (2005): *Качачки покреји на Косову и Метохији 1918–1924*, *Косовска Митровица.*
18. Митровић А., (1991): *Југославија, албанско ишћање и Италија 1919–1939*, Срби и Албанци у XX веку, циклус предавања 7–10. маја 1990, САНУ, стр. 231–251, Београд.
19. Mitrović A., (1969): *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*, *Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije*, Београд.
20. Попов Ч., (1995): *Од Версаја до Данцига*, Београд.
21. Славковић Б., (2010): *Баталјони организованих Арнауца*, *Војноисторијски гласник* 1, 51–70.
22. Слијепчевић Ђ., (1983): *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним осврћом на новије време*, Химелстир.
23. Тасић Д., (2007): *Присаједињење Цариброда и Босилграда Краљевини СХС 1920*, *Токови историје*, 3, 121–131.
24. Тасић Д., (2008): *Раји после раја, Војска Краљевине Срба, Хрваца и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918–1920*, Утопија, Институт за стратегијска истраживања, Београд.
25. Храбак Б., (1966): *Реокујационе области српске и црногорске државе са албанском већином сјановништва у јесен 1918. године и држање Арбанаса према усвојављању власти, Приштина.*

Summary

Dmitar Tasić

FROM DEMARCATION LINE TO THE INTERNATIONALLY RECOGNIZED BORDER – The Army and Diplomacy in the Struggle for the Southern Borders of the Kingdom of SCS from 1919 to 1920

Key words: Kingdom of SCS, the Paris Peace Conference, demarcation, army, Bulgaria, Albania, Strumica, Caribrod, Bosiljgrad, Podgradec

The question of the constitution of the Kingdom of SCS is inseparable from the struggle for its international recognition. One of the important aspects of this process was the issue of borders. On the southern borders of the new state, there was the prevailing situation of neither war nor peace. While diplomats and experts at the green table in Paris tried to provide better boundaries for their country, the soldiers in the field endured great sacrifices for the same purpose. Occupations of Strumica, Caribrod and Bosiljgrad were the result of the implementation of a peace treaty with defeated Bulgaria. Events on the Yugoslav-Albanian border represented a continuation of the efforts of the Kingdom of Serbia to ensure itself better positions after the Balkan wars in highly complex military, political and economic conditions that characterized the emergence and further maintenance of the Albanian state.

МИЛОВАИ ЂИЛАС И ПИТАЊЕ РАЗГРАИЧЕЊА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И ХРВАТСКЕ 1945. ГОДИНЕ*

Апстракт: После завршетка Другог светског рата у оквиру комплекса питања унутрашњег уређења пове југословенске државе важно место заузима и проблем разграичења међу конститутивним републикама. Један од домипирајућих проблема било је питање граице између Војводине (Србије) и Хрватске. Неслагање војвођанских и хрватских партијских руководства око граичке линије изазвало је затегнуте односе у држави и Партији. Овај проблем, који је 1945. избио на површину, имао је своје корене у прошлости и био саставни део српско-хрватских односа који су представљали једно од важних унутрашњих проблема од оснивања југословенске државе. Решење овог осетљивог питања преузело је на себе руководство КПЈ и Председништво АВНОЈ-а формиравши Комисију за разграичење између Војводине и Хрватске, а за његов председника је постављен Миловап Ђилас. Циљ овога рада је успостављање улоге и степена одговорности Миловапа Ђиласа за резултат успостављања међуреубличке граице између Војводине (Србије) и Хрватске, у светлу гегезе проблема, односно његове политичке и историјске позадине.

Кључне реч: Војводина, Србија, Хрватска, Миловап Ђилас, државна комисија, разграичење, републике, граица

Простор око данашње државне границе између Републике Србије и Републике Хрватске вековима је био насељен Србима и Хрватима, као и другим народима (Мађарима, Немцима, Чесима, Русинима и др.). Сви они су до 1918. живели у државном, политичком и културном контексту Хабзбуршке монархије, касније Аустро-Угарске царевине. Од 1918. до 1991. године, са кратким прекидом за време Другог светског рата (1941–1945), наведени простор је био део југословенске државе (Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије, и социјалистичке Југославије). Географски, реч је о западним деловима Бачке, који припадају Републици Србији, и Барањи и источној Славонији, које припадају Репу-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развојак и положај у европској/свејској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

блици Хрватској, а које раздваја река Дунав, дуж које је повучена државна граница. Даље граница води на југ пресецајући западни Срем.

Подручје о коме говоримо било је у различитим периодима подељено бројним границама које су омеђивале различите државне и политичке територијалне целине. После Бечког рата (1683–1699) и повлачења Османског царства, ова територија је ушла у састав Хабзбуршке монархије и у њеном склопу остала све до 1918. године, односно до распада Аустро-Угарске. Током овог периода, упутар сложеног хабзбуршког и аустроугарског територијалног система, поменути простор је био подељен границама појединих политичко-административних области. До стварања Аустро-Угарске (1867) и Угарско-хрватске нагодбе (1868), реком Дравом на северу све до њеног ушћа у Дунав, затим реком Дунав до Новог Сада (током XVIII века доста променљива) протезала се граница Краљевине Славоније, а после 1868. године тзв. Троједне краљевине (Хрватске, Славоније и Далмације) која се налазила у саставу Краљевине Угарске. Подручје Барање, северно од реке Драве, и подручје Бачке, западно од реке Дунав, дпректно је припадало Краљевини Угарској, која је пак била део Аустро-угарске царевине. Треба поменути да је овај простор до 1881. делимично био „захваћен“ посебним војно-административним пограничним регионом Војном крајином, чија је граница „делила“ Срем на северни, који је припадао Троједној краљевини, и јужни, који је био у саставу Војне крајине, „секући“ на тај начин подручје на коме је повучена данашња српско-хрватска државна граница.¹

У периоду од 1848. до 1860. постојала је посебна политичко-административна територија Српска Војводина и, касније, Војводство Србија и Тамишки Банат. Постојање ових територијалних целина везано је за револуцију 1848. и борбу угарских Срба за политичку и територијалну аутономију упутар хабзбуршке државе. Западна граница Српске Војводине 1848. године је обухватала цео Срем и део источне Славоније са градом Вуковаром, као и целокупну Барању. Следеће, 1849. аустријски цар је формирао Војводство Србију и Тамишки Банат, ставивши их директно под своју управу. Овој аутономној области одузета је Барања и јужни део Срема (који поново улази у састав Војне крајине), док је део источне Славоније са градом Вуковаром остао у њеном саставу.² Војводство Србија и Тамишки Банат су укипути 1860. године, док су границе на овом подручју враћене на стање пре 1848.³

После завршетка Првог светског рата и распада Аустро-Угарске (1918), наведена територија улази у састав нове државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и њеног административно-територијалног уређења. У склопу тадашње државне унитаристичке и централистичке политике све

1 Томислав Богавца, *Неспојање Срба*, Ниш, 1994, стр. 80.

2 *Истис*, стр. 82.

3 Опширније видети: Чедомир Попов, Јелепа Попов, *Аутономија Војводине, српско питање, Сремски Карловци*, 2000, стр. 11–34.

„традиционалне“ територије су биле избрисане и држава подељена на области. Подручје о коме је у овом раду реч је ушло у састав трију области: Сремске (Срем и источни део Славоније са градом Вуковаром), Осјечке (чији је мали део избијао на Дунав код Ердута) и Бачке (Барања и Бачка). Нова административна подела дошла је са трансформацијом Краљевине СХС и проглашењем Краљевине Југославије 1929. године. Држава је подељена на бановине, а наведена територија је ушла у склоп двеју бановина: Дунавске и Савске. Административна граница је делилила западни Срем (на линији Дунав–Сава), цела источна Славонија са градом Вуковаром припала је Савској, а Барања Дунавској бановини, тако да је гранична међа ишла Дунавом и Дравом. Нова граница кроз ову област повучена је 1939. када је, у саставу Краљевине Југославије, створена Бановина Хрватска. Граница бивше Савске бановине уз Драву и Дунав је остала непромењена, али је зато на истоку померена све до Новог Сада, обухватајући западни и северни део Срема са градовима Шидом и Илоком.⁴

Разбијање и подела Југославије у Другом светском рату донели су у ову област и нове границе. У периоду од 1941. до 1945. цела територија је подељена између квислиншке творевине Независне Државе Хрватске (НДХ) и мађарске окупационе области, с тим што је граница ишла рекама Дравом и Дунавом, остављајући Славонију и Срем НДХ, а Барању и Бачку мађарској окупационој управи.⁵

У периоду социјалистичке Југославије граница између двеју република, Србије и Хрватске, успостављена је 1945. године. Међурепубличка граница, претходно описана, задржаће се све до 1991.⁶ После распада СФРЈ и рата у Хрватској (област према граници са Србијом је крајем 1991. тешко страдала у ратним разарањима, посебно град Вуковар), територија источне Славоније, западног Срема и Барање ушла је у састав новоформиране Републике Српске Крајине, а граница је померена на запад (на северу реком Дравом и на југу до надомак Винковаца). Ово разграничење ће потрајати до 1998. када ће (после нестанка Републике Српске Крајине 1995. године) овај простор бити реинтегрисан у састав Републике Хрватске, а граница се вратити на стање из 1991. (међурепубличка граница у бившој СФРЈ), која ће добити трајан карактер државне границе између Републике Србије и Републике Хрватске.

На овом терену је вековима владала хетерогена етничка слика, што је доприносило културном и језичком богатству, али и националним и верским напетостима, које су биле у склопу са актуелним политичким приликама и трепутним државним контекстом. Становништво, које су чинили Срби, Хрвати, Мађари, Немци, Чеси, Словаци, Буњевци, Шокци, Русини, било је политички и верски подељено. Читав скуп околности је имао ути-

4 Miodrag Zečević, Bogdan Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd, 1991, karte 11, 12 i 13.

5 *Истo*, карте 15, 16 i 17.

6 *Истo*, карта 19.

цаја на различито политичко опредељивање народа који су насељавали овај простор. Из тих опредељења често су се рађали сукоби, већег или мањег интензитета, у зависности од трепутних околности.

У Хабзбуршкој монархији, Мађари и Немци су сматрани владајућим, тзв. политичким народима, а то право су за себе црпили из државног контекста, јер је монархија била немачка држава чији је саставни део била Краљевина Угарска (Мађарска). Њихови језици су били званични у администрацији, на штету словенских и других језика. Због тога су Мађари и Немци Хабзбуршку монархију, касније Аустро-Угарску, видели као једини могући државни оквир на овом простору. Срби и Хрвати су, с друге стране, ту државу доживљавали као страну и упорно су настојали да издејствују, ако не независност, онда бар што већи степен аутономије. У тим заједничким настојањима повремено је долазило до српско-хрватске политичке сарадње. Међутим, између ова два сродна народа много више је било антагонизама и неспоразума који су производили мржњу и сукобе и трајно обележили ово подручје политичком напетošћу, чинећи га на тај начин политички нестабилним. Наиме, Хрвати су у оквиру хабзбуршке државе имали своју политичко-правну аутономију, од 1868. године названу Троједна краљевина Хрватске, Славоније и Далмације. Иако су се борили за што већи степен независности, они су ипак били свесни своје конститутивности и припадности хабзбуршком (аустроугарском) државном комплексу. За разлику од њих, Срби нису имали своју „правно-политичку“ територијалну област, већ су своја права стицали привилегијама уграђујући их највише у Војну границу, покушавајући за кратко време, средином XIX века, да добију сопствену аутономну јединицу (Српска Војводина и Војводство Србија и Тамишки Банат). Из тог разлога су Хрвати ипак „више“ доживљавали аустро-мађарску државу као своју. Томе је значајно доприносила и различита верска припадност двају народа.

Нови југословенски државни контекст није донео стабилност овом подручју. Српско-хрватски спорови су представљали основу националног проблема Југославије, а највидљивије су се манифестовали управо овде, на месту које је умногоме представљало „додрпу тачку“ и важно подручје укрштања српско-хрватских интереса. Званична идеологија и политика Краљевине Југославије истицала је у први план унитарност покушавајући, ако не да „избрише“ разлике и створи монолитни политички простор, бар да супротности сведе на најмању меру. Сложеност српско-хрватских односа је такву политику негирала. Политичка напетост је расла, тако да се непосредно пре Другог светског рата политика државног унитаризма показала неостваривом и доживела пораз стварањем Бановине Хрватске.

Кулминацију сукоба између Срба и Хрвата је донео Други светски рат и окупаторска подела Југославије. На простору целе квислиншке НДХ је дошло до стравичног геноцида над српским народом. Тако су и на подручју око данашње српско-хрватске границе, који је био подељен између мађарске окупационе зоне и НДХ (о чему је било речи), Срби доживели

систематски прогон, покоље и најекстремније етничко чишћење. Истовремено су усташке власти у поједине крајеве плански насељавале хрватско становништво. Зато је етничка слика овог подручја на крају рата била доста измењена.⁷

У току стварања нове југословенске државе после Другог светског рата једно од важних питања представљало је разграничење између њених конститутивних република. С обзиром на то да су југословенски комунисти били апсолутни творци нове државе, за разумевање процеса настанка међурејубличких граница у социјалистичкој Југославији важно је узети у обзр територијалну организацију Комунистичке партије Југославије (КПЈ) пре и током Другог светског рата. Момчило Зечевић и Богдан Лекић о томе пишу: „тражећи праве чињенице које омогућују одговор на ово питање изгледа да треба поћи од територијалног организовања деловања јединствене, али на федералној концепцији организоване Комунистичке партије Југославије. Постојећи извори и односи указују да ту треба тражити, ако не целовит, онда делимичан одговор на ово питање. На подручју Југославије (...) у оквиру јединствене КП као илегалне политичке организације, постојали су централни, обласни и покрајински комитети основани према историјско-националним, етничким и географским критеријима, мада ни један од њих није био доминирајући.“⁸ На формирање критеријума КПЈ о упутрашњем разграничењу Југославије, по истим ауторима, најјачи утицај су имале историјске посебности појединих територија, а такође и већ постојеће административне границе упутар Југославије пре Другог светског рата, које су пак имале утицаја на предратну територијалну организацију КПЈ: „Од свих критерија основна историјска територијална посебност имала је највише утицаја, мада је и територијална подела Југославије на бановине из 1929, 1931, и 1939. године имала доста утицаја на образована подручја деловања ужих организационих делова КПЈ. У питању су били комитети образовани за Словенију, Хрватску, Боспу и Херцеговину, Србију, Црпу Гору, Македонију, Војводину и Далмацију.“⁹

Најважнију улогу у стварању нове федеративне Југославије имало је Друго заседање АВНОЈ-а (1943) и његове одлуке.¹⁰ Међутим, одлуке АВНОЈ-а нису садржале ставове и унутства о међурејубличким разграничењима у новој држави: „АВНОЈ, доносећи своје одлуке осим што је посредно набројао федералне јединице, није донео никакву одлуку о њиховим границама или неки други акт који би се односио на њихово међусобно разграничење.“¹¹ Укратко, Југославија је из Другог светског рата изашла као федерална држава са шест република и две аутономне покрајине,

7 Опширније видети у: Богавац, *н. г.*

8 Zečević, Lekić, *н. д.*, стр. 20.

9 *Истио*, стр. 20–21.

10 Документ „Одлука о изградњи Југославије па федералном принципу“ видети у: Zečević, Lekić, *н. д.*, стр. 21–22.

11 *Истио*, стр. 22.

а решавање појединачних питања припадности одређених територија и међурепубличких разграничења вршено је од случаја до случаја посебним одлукама и комисијама. Један од тих „случаја“ представљао је и проблем разграничења између федералних јединица (република) Србије (Војводине) и Хрватске. Треба подвући и важан податак да југословенским комунистима, у периоду стварања нове државе, унутрашње разграничење међу конститутивним републикама није представљало деликатан проблем. У њиховој идеологији и схватању будућа држава је требало да буде чврста заједница збртимљених југословенских народа, а границе међу њима само „линије у мермеру“. Према томе, међунационални проблеми у Југославији су сматрани решеним победом револуције и социјализма, па самим тим ни међурепубличке границе не би представљале ништа друго до обичне форме. О томе сведочи тадашњи високи партијски и државни функционер Милован Ђилас: „Пре свега, код нас су међурепубличке границе имале веома малу, скоро никакву улогу. Више смо их узимали као једну административну форму, да би се задовољиле, тако рећи, националне предрасуде, или некаква наслеђена национална схватања докле иде граница.“¹²

За разумевање проблематике која је тема овог рада потребно је укратко објаснити и формулисање ставова и политике две стране у контексту југословенске социјалистичке револуције и НОБ-а током Другог светског рата. У питању су политике Војводине и Хрватске, чији ће се интереси сукобити управо на овом подручју у облику проблема међусобног разграничења, а као део шпрег питања српско-хрватских односа унутар будуће федерације.

Питање аутономије Војводине је представљало важну програмску и политичку ставку југословенских комуниста. Став политичког врха КПЈ о степену војвођанске аутономије је варирао у зависности од тренутних политичких околности. Средином тридесетих година 20. века КПЈ је као своје програмско опредељење истицала поделу Југославије на седам федералних јединица, од којих је једна требало да буде Војводина. Међутим, са променом политичке климе, избијањем Другог светског рата и опасности од агресије на Југославију, КПЈ полако редукује свој став о Војводини као федералној јединици, а пред сам почетак рата у Југославији потпуно га напушта не помињући званично ни аутономни статус.¹³ Питање аутономије Војводине поново избија на површину током Другог светског рата. У контексту спора са ЦК КПХ око војне надлежности над сремским партизанским одредима, из кога је произилазио још осетљивији проблем политичко-партијске надлежности над Сремом (а потенцијално и над целом Војводином), војвођанско партијско руководство, крајем 1942. године, реактивира питање аутономије.¹⁴ Ово питање се није постављало само

12 Momčilo Đorgović, *Đilas, vernik i jeretik*, Beograd, 1989, str. 115.

13 Ч. Попов, Ј. Попов, *н. г.*, стр. 53–61.

14 Детаљније: *исто*, стр. 61–82.

као део комплекса српско-хрватских односа, већ и као питање конкретног степена аутономије и њеног статуса. До краја рата врх КПЈ није доводио у питање аутономију Војводине, али је њен положај унутар федерације, односно статус припадања остао недефинисан. Није се отворено говорило о Војводини као делу федералне Србије, већ само о Војводини као засебној територијалној јединици, али не директно укљученој у федерацију него као делу једне од федералних јединица. Између осталог и због проблема српско-хрватских односа, питање припадности Војводине је одлагано за решавање после завршетка рата.¹⁵ Међутим, у другој половини 1944. војвођанско партијско руководство је изразило жељу за прикључењем Војводине федералној Србији. То је и озваничено усвајањем Резолуције на VII покрајинској конференцији КПЈ за Војводину, 6. априла 1945. године,¹⁶ и предлогом Скупштине изасланика народа Војводине, 31. јула 1945, о присаједињењу Србији.¹⁷ Овај предлог је потврђен на Трећем заседању АВНОЈ-а, 10. августа 1945.¹⁸ У том политичком контексту дошло је средином 1945. до постављања питања разграничења између Хрватске и Војводине, што је значило и Србије.

Питање разграничења између Војводине и Хрватске поставило се још у току Другог светског рата, и у њега се укључио и сам врх југословенског револуционарног покрета и државе: „то питање се, у оквру општих проблема односа НОП-а Хрватске и Војводине, а преко њих и много шире, у склопу укупних српско-хрватских односа, поставило још у току НОР-а и револуције. Управо је природа и осетљивост свих тих односа и налагала револуционарном вођству нове југословенске државе што брже и безболније разграничење и територија и надлежности између двеју федералних јединица, а то фактички значи између Хрватске и Војводине.“¹⁹ Неслагања војвођанског и хрватског партијског руководства око Срема почела су већ током 1942. године. Тада је Политбпро ЦК КПЈ донео одлуку да, из техничких разлога, сремске партизанске одреде укључи у Трећу оперативну зону Хрватске за Славонију и Срем. Касније је дошло до продубљивања неспоразума када је ЦК КПХ послао свог повереника за Славонију и Срем (Јосипа Хричевића) очигледно са задатком да територију Срема политички веже за ЦК КПХ.²⁰ Даље, ЦК КПХ и ЗАВНОХ су у документима све више истицали Срем као покрајину Хрватске.²¹ Зато је дошло до реакти-

15 О томе Чедомир и Јелепа Попов пишу: „Питање војвођанске аутономије истрајавало је, дакле и даље као проблем српско-хрватских односа чије се коначно разрешење одлагало за послератно време“ (*истио*, стр. 73).

16 *Истио*, стр. 77–78.

17 *Истио*, стр. 80.

18 *Истио*, стр. 81.

19 *Истио*, стр. 82.

20 „Тиме би се ова област пашла у саставу НОН-а Хрватске, не само војнички, што је било у складу са наредбом Врховног штаба, већ и партијско-политички, о чему пије постојао став ЦК КПЈ“ (*истио*, стр. 65).

21 *Истио*, стр. 65–67; видети и: Nada Kisić Kolanović, *Hebrang, iluzije i otrežnjenja (1899–1949)*,

впрања Покрајинског комитета КПЈ за Војводију, почетком 1943. године.

Хрватско партијско руководство је показивало амбиције за прикључење Срема, сматрајући га историјском хрватском територијом. Поједине високе личности КПХ су, заступајући такве ставове крајем Другог светског рата, доприносиле отварању питања границе према Војводини. Највише се у томе истицао Андрија Хебранг. О томе у својим мемоарима сведочи Милован Ђилас: „Рат се такође није био ни завршио, а Хебранг је у својој средини, премда уској, почео да се (sic!) залаже за границе Хрватске према Србији какве је имала Аустро-Угарска до 1918. године. Суздржавао се и умерavaо утолико што није тражио ‘границе на Дрини’... Али на северу, у Војводини, разграничење између Србије и Хрватске је постало актуелно са свршетком рата – с ‘аргументима’ неоцеђеним од мржње и крви. Хебранг је истуђавао своју насртљивост и непомирљивост: Зна се граница Хрватске – до Земуна! Савом до ушћа у Дунав!... – То је узбунило Војвођане, поготово Србе из Срема...”²² Неки аутори пак тврде следеће: „Документи који би потврдили изрван Хебрангов захтев да Сријем припадне Хрватској нису сачувани... Хебранг вјеројатно није држао да читав Сријем треба припасти Хрватској, како је то тврдио Ђилас, већ је сматрао да Хрватској требају припасти они дјелови Сријема који су 1939. били укључени у Бановину Хрватску.”²³ Углавном, хрватско партијско руководство није било задовољно ситуацијом. По упутствима савезних државних органа 2. маја 1945. године формирана је при Председништву владе Народне Републике Хрватске комисија за разграничење Хрватске са суседима, а која се делила на комисију за разграничење са иностранством и комисију за разграничење са федералним јединицама у Југославији.²⁴ Комисија је била добро припремљена, што се да видети из докумената похрањених у Хрватском државном архиву.²⁵

Расправе су биле већ почеле и „на терену”. Представници војвођанских партијских кругова су захтевали да у склоп Војводине уђу Барања и западни Срем, а такође и вуковарски срез који је формиран фебруара 1944. од 27 села винковачког и вуковарског среза, у оквиру организације НОП Срема.²⁶ Представници Хрватске то нису прихватили, већ су захте-

Zagreb, 1996, str. 151–152.

22 Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd, 1991, str. 86–87. (даље: Đilas, *Vlast...*). Наведени исказ Ђилас је потврдио и у разговору са Момчилом Ђорговићем: „Први озбиљни конфликт у том погледу (питање гралица – прим. А. М.) избио је на питању разграничења у Војводици, када је Хебранг поставио тезу да Хрватска допире до Земуна, тј. укључивши и Земун. Ночело је поговдање међу војвођанским кадровима, у првом реду Сремцима, и Срби су поговдали, али су били опрезнији, да не би доживели пеку оптужбу да су антихрватски расположени, или да имају пекавке претензије, али су били паглашено против.” (Ђорговић, *n. d.*, str. 115)

23 Kisić Kolanović, *n. d.*, str. 151–152.

24 HR HDA, 1166, Komisija za razgraničenje pri Predsjedništvu vlade NR Hrvatske, signatura 1, tačka 1, predmet 830/45.

25 Опширније: Egon Kraljević, „Prilog za povijest uprave: Komisija za razgraničenje pri Predsjedništvu Vlade Narodne Republike Hrvatske 1945–1946”, *Arhivski vjesnik*, 50 (2007), str. 121–130.

26 Ч. Попов, Ј. Попов, *n. g.*, стр. 82–83.

вали да се цело ово подручје укључи у састав Хрватске, односно „да се врати Хрватској“.²⁷ Ствари су се заоштриле не само на локалном нивоу и на линији Војводина–Хрватска него и у врху југословенске партијске и државне власти („случај Хебранг“ и др.). Због деликатности ситуације, Председништво АВНОЈ-а је донело одлуку 19. јуна 1945. о формирању посебне комисије која би имала задатак да утврди границе између Хрватске и Војводине.²⁸ Повод за отварање питања разграничења, а самим тим и за формирање комисије представљало је писмо Окружног комитета КП Србије за Срем од 15. маја 1945, у којем се дају информације и подаци о националном саставу становништва за шидски, вуковарски и винковачки срез.²⁹ У писму се констатује промена етничке слике подручја до које је дошло за време Другог светског рата.³⁰ Такође, треба поменути још један догађај који је непосредно могао утицати на актуелизовање граничног питања. Наиме, на захтев Министарства за Хрватску Владе ДФЈ, избори за органе народне власти Војводине, заказани за 16. мај 1945. године, биће одложени.³¹ Разлог је био тај што је великом броју становништва хрватске националности било одузето бирачко право због сарадње чланова њихових породица са окупатором.³² Избори ће бити одржани 24. јуна 1945, у време када је Комисија за разграничење још радила на терену.³³ Истовремено је отворено и питање Барање, која је још раније била изостављена из састава Војводине,³⁴ а војвођанско партијско руководство се бојало да се не постави и питање Суботице и других места у којима су живели Хрвати, Буњевци и Шокци.³⁵ Убрзању решавања спорне границе доприносило је и то што је стање у земљи било такво да су се прилике непосредно после завршетка рата морале што пре средити, а такође су се приближавали и избори за уставотворну скупштину.

Комисију Председништва АВНОЈ-а за разграничење између Војводине и Хрватске³⁶ сачињавали су: 1. Милован Ђилас, министар за Црпу

27 *Истио*, стр. 83.

28 Zečević, Lekić, *n. d.*, стр. 27. Тачније, формирапа је Комисија Председништва АВНОЈ-а (како се званично звала) за израду предлога за утврђивање границе између Војводине и Хрватске.

29 *Истио*, стр. 26–27.

30 У писму се детаљно паводе промене у националном саставу становништва за следећа места: винковачки срез: села Јармина, Винковачко Ново Село, Лазе, Мирковци и Оролик; вуковарски срез: град Вуковар, села Бобота, Вера, Трпиња, Бршадип, Маркушица, Острово и Негославци, док се за шидски срез паводи само статистика без појединачних помињања места. Акцепат се ставља на протеривање и ликвидацију Срба за време НДХ и насељавање Хрвата. (Архив Југославије (АЈ), ЦК СКЈ, X-2-1/1, Покрајинском комитету КНС за Војводину)

31 Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 297.

32 Ч. Попов, Ј. Попов, *н. г.*, стр. 84.

33 *Истио*, стр. 84–85.

34 Димић, *н. г.*, стр. 297.

35 Ч. Попов, Ј. Попов, *н. г.*, стр. 85.

36 АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, (Одлука којом се именује комисија за разграничење између Војводине и Хрватске).

Гору Савезне владе, 2. Вицко Крстуловић, министар упутирашњих послова Народне владе Хрватске, 3. Милентије Поповић, министар унутрашњих послова Народне владе Србије, 4. Јован Веселинов-Жарко, секретар ЈНОФ Војводине, 5. Јерка Златарић, потпредседник Окружног НОО Сомбора. За председника Комисије именован је Милован Ђилас.³⁷

Комисија АВНОЈ-а за разграничење имала је следеће задатке: испитивање националног састава становништва непосредним увидом стања на терену; провера политичких, економских и културних жеља и опредељења становништва; прибављање података о геостратешком положају и економским интересима и везама појединих места и срезова.³⁸ Подручје које је ушло у надлежност Комисије обухватало је шидски, винковачки и вуковарски срез и сомборски и суботички округ.

Активности и резултате Комисије можемо пратити из белешки које је током рада комисије лично водио њен председник Милован Ђилас, извештаја комисије о резултатима рада и каснијих сведочанства Милована Ђиласа.³⁹

О раду Комисије и њеном настанку Милован Ђилас у својим мемоарима каже следеће: „Политбпро је на Титов предлог – не сећам се ко је био на том састанку, али сам поуздан да Хебранг није – одредио комисију за разграничење коју је Скупштина формално потврдила. На челу комисије сам био ја – ваљда и због тога што сам сматран, прећутно, за друга који се и занима и има осећања за националне проблеме... У комисији је било и Срба и Хрвата и других. Држали смо се етничког принципа – да што мање остане ‘туђег’ становништва у Србији или Хрватској, односно – да задремо што плиће, што малобројније у национално ткиво. Спорни су били једино Илок и Буњевци: први је – на мој предлог припао Хрватској, јер је у њему била хрватска већина, премда се увлачи као слепо црево у војвођански српски простор, а Буњевци – значајна хрватска скупина, остали су у Војводини – одлуком Политбпроа, на предлог комисије, јер би њихово прикључење Хрватској повлачило припајање знатније српске скупине и ремећење етничког састава у корист мађарске мањине... То разграничење је било прихваћено: српски и хрватски национализам су били тада непривлачнији и ућутканији.“⁴⁰ Нешто прецизнију слику о раду комисије на постављању границе Милован Ђилас је дао у разговору са Момчилом Ђорговићем: „Ишли смо од села до села, испитивали где је већина. Пре тога Политбиро нам је одредио став да се држимо етничког принципа. Наишли смо на проблем Буњеваца, па смо узели границу Дунава, оида на проблем

37 АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, (Пупмоћ којим се именује Миловап Ђилас за председника комисије).

38 Ч. Попов, Ј. Попов, *н. г.*, стр. 86.

39 Документа у вези са питањем разграничења између Србије и Хрватске: Ljubodrag Đimić, „Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske“, *Istorija XX veka*, 1–2/1992, str. 231–246. (даље: Lj. Đimić, „Nekoliko dokumenata...“).

40 Đilas, *Vlast...*, str. 87.

Барање, по нашим тадашњим сазнањима, мада то сада неки оспоравају,⁴¹ тамо је већина Хрвата... Али не гарантујем, заборавио сам, можда смо узели границу Дунава као природнију... Био је проблем Илока који се увлачи као слепо црево у војвођанску територију, а већина су Хрвати. Нисмо имали разлога да им то не дамо. Међутим, сада чујем да је та већина настала тако што су усташе бежале из Херцеговине, из Босне, и насељавале се тамо... То је за наша тадашња гледања био наш народ, зликовце смо обично стрељали, они су бежали пред нама. А о женама, деци – ми нисмо бринули. Тако да смо у случају Илока поштовали већински принцип.⁴² Око питања припадности појединих места Ђилас је још детаљнији у интервјуу који је 1992. дао *Полицици*: „Већ је постојала нека граница, заправо била је то граница коју су направили принц Павле и Мачек, односно граница која је настала споразумом Цветковић – Мачек.⁴³ Прихватили смо били етнички принцип. На наше чуђење, открили смо да у Шиду не живи хрватска већина, као што је то било у време Бановине Хрватске, већ да има више Срба – и Шид смо зато припојили Србији. Међутим, око Вуковара је била нејасна ствар: у околини овог града има много српских села, али је у граду живела већина хрватског становништва. Тадашњи срез вуковарски је имао не велику, али ипак хрватску већину. Зато смо сматрали да Вуковар треба да припадне Хрватској. У Барањи, зачудо, наишли смо на хрватску већину, врло незнатну. То је за нас било изненађење, али смо због етничког принципа, одлучили да Барања припадне Хрватској. Избио је и проблем Буњеваца, али да би се припојили Хрватској морало би се ићи кроз српско ткиво – остали су Србији.“⁴⁴

Из анализе бележака Милована Ђиласа може се закључити да је Комисија поступала по правилима у циљу остваривања помепутих задатака. Чланови Комисије су обавили разговоре са локалним представницима у Суботици, Сомбору, Осијеку, Вуковару, Шиду и Илоку. При том су забележили етнички састав понулатије подручја, водили разговоре о ставовима локалних представника по питању разграничења и проверили расположење становништва.

Прва страница бележака Милована Ђиласа садржи податке са састанка чланова Комисије АВНОЈ-а и локалних представника власти у Суботици. Разговор је обављен са истакнутим Хрватима и Србима и представницима среских и окружних органа власти и ЈНОФ-а.⁴⁵ Том приликом

41 Разговор Милована Ђиласа и Момчила Ђорговића вођеп је 1989. године.

42 Ђорговић, *n. d.*, стр. 115–116.

43 О питању разграничења у Срему 1939. у оквиру споразума Цветковић – Мачек видети више: Мира Радојевић, „Споразум Цветковић – Мачек и питање разграничења у Срему“, *Историја XX века*, 1–2/1992, стр. 61–72.

44 Милован Ђилас, „Србија пије болшевичка“, *Полицика*, бр. 28346, (6. 9. 1992), стр. 9–10.

45 Према белешкама Милована Ђиласа локални представници су били: Лајчо Јермезовић, председник Окружног НОО; Мића Скеидеровић, члан ОО ЈНОФ; Грга Лулић, секретар Среског ЈНОФ; Грга Скеидеровић, председник Среског ЈНОФ; Јакша Дамјанов, председник ОО ЈНОФ; Мита Деспотовић, секретар ОО ЈНОФ; Љуба Нипков, секретар Окружног НО, и Александар

је забележен национални састав округа и среза Суботице, као и среза Тополе.⁴⁶ На предњој страници првог листа бележака такође је забележен и национални састав Апатина, Сомбора и Оцака.⁴⁷ Из бележака се још види да је помињана и извесна колонизација и „Бајски трокут“ како би Оцаци, а вероватно и Апатин и Сомбор, припали Хрватској (предлог Лајча Јермезовића) и „историјски разлози“ код суботичког краја („Суботица никад није била у Војводини“), као и констатација да у Војводини већину чине Срби а у Суботици, Сомбору, Апатину и Оцацима Хрвати.⁴⁸ Важио је помепути и запис на полеђини првог листа Ђиласових белешки који садржи „идеје“ које су биле предмет разговора („федерална Војводина“ и „део Војводине“), уз констатацију о карактеру војвођанске аутономије („Аутономна Војводина је победа великосрпске идеје“).⁴⁹

Друга страница бележака садржи национални састав Војводине и појединачно Бачке, Баната, Срема, Барање, Дарде и Батине.⁵⁰ На полеђини листа забележено је да су у Сомбору, Апатину, Оцацима, Бачкој Паланци и Кули „Срби и Хрвати мањина“ и да имају једнака права и констатација да су у Суботици већина Хрвати а у Новом Саду и Жабљу Срби, док су у Сенти, Старом Бечеју и Бачкој Тополи апсолутна већина Мађари.⁵¹ На састанку се говорило о стеченим правима на опредељење, политичким манипулацијама етничким заједницама и геостратешком положају суботичког подручја.⁵²

На трећој страници забележен је састанак Комисије АВНОЈ-а са представницима локалних власти и грађана у Сомбору.⁵³ Тада је уста-

Сувајлић, члан ЈНОФ. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Миловапа Ђиласа, стр. 1)

- 46 Округ и срез Суботица: Хрвати 55.000, Мађари 30.000, Срби 6.000; срез Топола: Мађари 55.000, Срби 21.000, Немци 20.000, Хрвати 5.000. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Милована Ђиласа, стр. 1)
- 47 У белешкама стоји: већина су били Немци, релативна већина Хрвати, сада Мађари, затим Хрвати (2/3), Срби (1/3 од Словепа); Сомбор: били Немци, сада – Мађари, затим Срби, па Хрвати, а сада релативна већина Хрвати; Оцаци: релативна већина Словаци, једнак број Срба и Хрвата, док су рапије већина били Немци. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Миловапа Ђиласа, лист 1)
- 48 АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Миловапа Ђиласа, стр. 1.
- 49 *Исто*, стр. 1 (полеђина листа).
- 50 Национални састав Војводине: 170.000 Хрвата, 666.000 Срба, 100.000 осталих Словена, 495.000 Мађара и 359.000 Немаца; Бачка: 188.000 Срба, 92.000 Хрвата; Бапат: 294.000 Срба, 11.000 Хрвата; Срем: 195.000 Срба, 52.000 Хрвата; Барања: 10.000 Срба, 11.000 Хрвата; Дарда (како се у белешкама наводи по „садашњој статистици“): 6.080 Срба, 2.241 Хрват, 4.157 Немаца, 7.244 Мађара, 597 Русипа; Батина: 4.386 Хрвата, 1.200 Срба, 7.000 Мађара, 1.600 Немаца. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Миловапа Ђиласа, стр. 2).
- 51 АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Миловапа Ђиласа, стр. 2 (полеђина листа).
- 52 У политичкој расправи председник ЈНОФ Војводине је констатовао следеће: „Ко се борио има право да се прикључи где хоће“, док је Грга Скеидеровић, председник Среског ЈНОФ, упозорио па окретање Срба и Мађара против Хрвата: „Ногрешпо је постављати – ми Срби и Мађари, а тако људи постављају, као и рапије за време (Краљевине – прим. А. М.) Југославије, против Хрвата.“ Александар Сувајлић, Србин, члан ЈНОФ, изнео је став о стратешком положају Суботице и околине: „Да се не депа ова целина која гравитира ка југу (било Београду или Новом Саду)“. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Милована Ђиласа, стр. 2)
- 53 Од локалних представника па састанку у Сомбору били су присутни: Стевап Сечујски, председник Градског НОО (Србин); Јовап Дорошки, председник Округног НОО (Србин); Иса Његован, члан НОО (Србин); Матија Колар, председник Среског НОО (Хрват); Аптуп Матарић,

новљен етнички састав Сомбора (град и срез), Апатина, Оџака, Барање (Дарда), Батине и Бачке Паланке.⁵⁴ Затим се водила расправа о питању припадности овог подручја. Политичко опредељење је било такво да су Срби били за Војводину а Хрвати за Хрватску. Хрватски аргументи су, према белешкама, били „национални“, уз ставове да „Мађаре треба поделити“ и да се „Хрвати боје Београда“. Ђилас даље каже да је наступање Хрвата „доста једнодушно, али не нарочито оштро“, док су Мађари „против цепања“ и да „хоће сви уједно“, уз напомену да би они у случају гласања одлучили.⁵⁵

Ђиласове белешке на четвртој страници садрже податке о састанку у Осијеку, где су чланови Комисије такође разговарали са представницима локалних власти.⁵⁶ Овом приликом се водила дискусија на којој је Никола Мњанић, секретар Обласног ЈНОФ-а, изнео конкретан предлог: „Дунав граница, Шид и Илок не могу бити код нас. Вуковар – Хрватској“, а чика Туна (Туна Бабић) линију разграничења: „Суботица – Илок – Сремска Рача“. Представници Живојин Јоцић, Јово Комненић, Сима Лукић и Миша Тадијановић у потпуности су прихватили предлог Николе Мњанића. О постојању политичке напетости на терепу говори забелешка о Вуковару, која, поред података о етничком саставу града (Срби? 2.200, Хрвати 5.629), каже: „Гласање је рат“.⁵⁷

Подаци о састанку у Вуковару налазе се на петој страници бележака Милована Ђиласа.⁵⁸ Комисија се и у овом месту састала са локалним пред-

подпредседник Градског НОО (Хрват); Глигорије Ракић, председник Окружног ЈНОФ (Србин); Владимир Поповић, секретар Градског НОО (Србин); Ђура Богданов, секретар Окружног НОО (Србин); Мића Лукачевић, члан Градског НОО (Хрват), и Жива Катић, члан Окружног НОО (Хрват). (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Милована Ђиласа, стр. 3)

- 54 Сомбор (срез): Срби 6.770, Хрвати 4.300, Мађари 13.096, Сомбор (град): Срби 12.775, Хрвати 7.834, Мађари 6.459; Апатин: Срби 7.900, Хрвати 8.344, Мађари 13.802, Немци 22.000; Оџаци: Срби 7.561, Хрвати 2.967, Мађари 3.012, Словаци 8.379, Немци 33.000; Барања (Дарда): Срби 8.231, Хрвати 2.641, Мађари 6.892; Батина: Срби 1.519, Хрвати 5.147, Мађари 5.774, уз напомену: „Подаци нетачни, Хрвата у Барањи више пего Срба за 1000 до 2000“; Бачка Налапка: апсолутну већину раније су чипили Немци, а сада Срби. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Миловапа Ђиласа, стр. 3)
- 55 АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Миловапа Ђиласа, стр. 3.
- 56 Састанку у Осијеку су, поред члапова Комисије, присуствовали: Тупа Бабић, председник ЈНОФ (Словак); Миша Тадијановић, председник Обласног НОО (Хрват); Никола Миљанић, секретар Обласног ЈНОФ (Србин); Живојин Јоцић, члан Окружног ЈНОФ, окружни јавни тужилац (Србин); Јово Компенић, члан Обласног НОО (Србин), и Сима Лукић, члан Обласног НОО (Србин). (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Миловапа Ђиласа, стр. 4)
- 57 АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Миловапа Ђиласа, стр. 4.
- 58 Поред члапова Комисије и још „3 друга из Осијека“, на састанку у Вуковару су били присутни: Младен Гашић (Србин), председник Окружног НОО; Емил Митров (Русин), управник народних добара; Марко Цвитковић (Хрват), члан Одсека за унутрашње послове; Ивап Керњек (Мађар), шеф пољопривреде Среског НОО; Мићуп Стапковић (Србин), шеф Социјалпог одељења Среског НОО; Перса Јаковљевић (Српкиња), шеф Фипапсијског одсека Среског НОО; Здравко Ђирић (Србин), секретар Среског НОО; Ивка Бобинац (Хрватица), члан Среског НОО; Каћа Васић (Хрватица), члан Среског НОО; Јово Теофиловић (Србин), представник ОЗНЕ; Мирко Божић (Србин), члан Среског НОО и једап (пеименовани) члан Среског НО Борова. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Милована Ђиласа, стр. 5)

ставницима, с тим што су у њихов састав, за разлику од других средина (састављених углавном од секретара и председника ЈНОФ-а или народних одбора), укључени и представници задужени за различите секторе локалних власти. Из бележака се види да се, будући да је вуковарски крај био подељен, као основни проблем постављало питање уједињења: „Народ као најважније поставља уједињење Вуковара“. Затим се уопштено наводи етнички састав срезова: „Садашњи – сремсковуковарски срез – већина Хрвата, садашњи (подељени) вуковарски срез – већина Срба и стари вуковарски срез – већина Срба.“⁵⁹ На полеђини листа бележака са овог састанка Ђилас је навео и да је савезно министарство дало иницијативу за гласање у селу Липовцу.⁶⁰

На следећој, шестој страници бележака, налазе се подаци о састанку у Шиду.⁶¹ Мада се из Ђиласових белешки не може јасно видети, по неким ауторима састанку је присуствовао и секретар ОК КПЈ за Срем Јован Дикић.⁶² Осим података о локалним представницима, других информација о овом састанку у Ђиласовим белешкама нема. Једино што упада у очи јесте крупно написано и неколико пута подвучено име насеља Илок. Из овога се може претпоставити да је на састанку у Шиду било речи о проблему Илока. Већ наредни састанак одржан је у Илоку.

Подаци о састанку у Илоку налазе се на седмој и осмој страници бележака Милована Ђиласа.⁶³ Поред имена учесника састанка, седма страница садржи и податке о етничком саставу становништва Илока и околине и посебно за места Мохово, Шаренград, Бапска и вероватно Сот.⁶⁴ Осма

59 АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, Белешке Милована Ђиласа, стр. 5.

60 *Исто*, стр. 5 (полеђина листа).

61 Присутни на састанку у Шиду: Стева Стапковић (Србин), председник Среског НОО; Ђура Аптуловић (Хрват), члан Среског НОО; Страхинја Миражић (Србин), председник Среског ЈНОФ; Даница Дејановић (Српкиња), секретар Среског НОО; Радован Николић (Србин), шеф Финансијског одељења; Јосип Кајтика (Словак, Ђилас је вероватно погрешно написао Словенац), члан Среског ЈНОФ; Срета Главашевић (Србин), члан Среског НОО; Славица Богданић (Српкиња), члан Окружног ЈНОФ; Иса Кабиљо (Јеврејин), секретар Среског ЈНОФ, и Нетар Мастић (Хрват), истакнути католички свештеник. (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, Белешке Милована Ђиласа, стр. 6)

62 Ч. Попов, *Ј. Попов, н. д.*, стр. 86.

63 На састанку у Илоку, поред Комисије и Нетра Мастића, присуствовали су: Јован Скокић (Србин), председник Месног НОО; Дана Ничић (Српкиња), секретар Месног ЈНОФ; Јуре Мештровић (Хрват), председник Месног ЈНОФ; Рада Алковић (Србин), председник Среског ЈНОФ; Живко Нанић (Србин), секретар Среског ЈНОФ; Данило Фогер (Јеврејин), секретар месног синдикалног већа; (?) Ушљебрк (Хрват), члан Нокрајинског одбора синдиката; Славко Гавриловић (Србин), члан Среског НОО; Јосип Шегота (Хрват), члан Среског НОО; Андрија Јакуш (Словак), члан Среског НОО; Ђорђије Велбабовић (Србин), члан Среског НОО; Борислав Узбашић (Србин), члан Среског НОО; Милош Никовчев (Србин), секретар Среског НОО; Мишко Ожват (Словак), члан Окружног НОО; Стева Вучковић (Србин), председник Среског НОО, и Ђура Лончаревић (Хрват), порески чиповник. (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, Белешке Милована Ђиласа, стр. 6)

64 Етнички састав становништва Илока и околине: Илок (вероватно околина): Срби 9.354, Хрвати 6.805, Словаци 5.046, Мађари (?) 1.271, уз помало неодређену копстатацију да је „па западу већина Хрвата, као и на истоку“; Илок (место): Срби 155, Хрвати 3.800, Словаци 1.500; Мохово: Срби 369, Хрвати 26; Шаренград: Срби 155, Хрвати 1.131; Сот (?): Хрвати 640, Мађари 260, Словаци 144, Русни 35, Срби 29; Бапска: Хрвати 1.199, Срби 52. (АЈ, ЦК СКЈ, Х-2-1/1, Белешке Милована Ђиласа, стр. 7)

страница доноси податке о расправи на састанку у Илоку и појединачним и колективним ставовима етничких заједница и њихових представника. Представници Хрвата су говорили о извесном „отцепљивању“. Тако Ђилас бележи да „један Хрват мисли“ да се „треба сад отцијепити, док се не види, јер су Хрвати незадовољни“, а „други Хрват“ је становишта да се „не треба цијепати“ и да је „срез економски у интересу и једних и других“. Срби су били за интеграцију и деловали су помирљиво. Ђилас је забележио мишљења двојице Срба. Први је изјавио да поделе нису добре, да тако „нема братства“, да ће Хрвати „остати на репу Хрватске“ а и Срби и Хрвати ће „остати исти“. Други Србин је поменуо фактор односа међу омладином констатујући да су односи добри, да нема сукоба на утакмицама „као под Југославијом“ (мислећи при том на односе под режимом у Краљевини Југославији). На састанку је такође констатовано да се за време рата „врло мало радило да Хрвати уђу у борбу“. Поменут је и став Словака да су „сви за Бачку, за Војводипу“. Белешке садрже и помало нејасан податак о броју од 1.560 (вероватно становника) у Илоку којима „хоће да одузму право гласа“.⁶⁵

Комисија АВНОЈ-а за разграничење била је упозната и са етничким променама насталим током рата. Наиме, Комисији је Окружни комитет КПС за Срем доставио један извештај од 15. маја 1945. у којем се говори о тим променама на територији шидског, вуковарског и винковачког среза (по предратној административној линији). У извештају се помињу места Јермина, Винковачко Ново Село, Лазе, Мирковци, Оролик, Бобота, Вера, Трпиња, Бршадин, Маркушица, Острово, Негославци, град Вуковар и пустаре вуковарског среза Ада, Палача и Силаш, као и шидски срез.⁶⁶ Промене су извршене насељавањем Хрвата за време НДХ и ликвидацијом и протеривањем Срба. У појединим местима су промене извршене у корист Хрвата а на штету Немаца.⁶⁷ Даље се у извештају каже да су Хрвати насељени током рата углавном припадници усташких породица из разних крајева Хрватске. Подаци за Славонију су добијени од котарских комитета Винковци и Вуковар и сакупљени су заједно са подацима добијеним са подручја под контролом ОК КПС за Срем. Достављени подаци „за винковачки и вуковарски срез, а делимично и за шидски“ нису сасвим прецизни због недостатка времена за њихово сакупљање (сакупљани су два дана пре писања извештаја преко месних и среских организација). Ипак се кон-

65 АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Белешке Милована Ђиласа, стр. 8.

66 Подаци о етничким променама у овом извештају су следећи: Јармина: пре рата већина Шваба (Немаца) са мањим бројем Мађара, после рата апсолутна већина Хрвати; Винковачко Ново Село: пре рата Немци, после рата Хрвати; у селима Лазе, Мирковци и Оролик током рата насељено око 200 Хрвата; град Вуковар: током рата насељено око 1.000 Хрвата; пустаре Ада, Палача и Силаш: пре рата насељене Србима добровољцима који су за време рата протерани, а насељено око 1.000 Хрвата из Загорја (укупно за време рата у вуковарски срез насељено око 2.000 Хрвата); Бобота, Вера, Трпиња, Бршадин, Маркушица, Острово, Негославци и град Вуковар: за време рата убијено преко 1.000 Срба; шидски срез: за време рата убијено више од 4.000 Срба и око 200 Хрвата и других народности. (АЈ, ЦК СКЈ, X-2-1/1, Извештај ОК КНС за Срем)

67 У извештају се не наводи када је дошло до насељавања Хрвата у пемачка места.

статује да су подаци за шидски срез сигурни, „где је СНОО имао дотле у главном већ готове податке за читав срез осим неколико села“. Напомиње се још и да ће подаци бити накнадно проверени и да ће о евентуалним изменама следити обавештење.

Извештај Комисије АВНОЈ-а прихваћен је на седници Политбироа ЦК КПЈ одржаној 26. јуна 1945. године.⁶⁸ По завршетку рада Комисија АВНОЈ-а је 1. јула завршила поменути извештај и доставила га Председништву АВНОЈ-а, а оно га је даље проследило 10. јула 1945. Министарском савету ДФЈ.⁶⁹

Текст извештаја Комисије АВНОЈ-а састоји се из два основна дела. У првом делу се налази предлог Комисије о линији разграничења између Војводине и Хрватске, а у другом се наводи образложење те одлуке.⁷⁰

По мишљењу Комисије линија разграничења је требало да изгледа овако: „Од мађарске границе, реком Дунавом до међе између села: Бачко ново село и Букин (бачкопаланачки срез); одатле преко Дунава између атара села: Опатовац–Мохово, Ловас–Бапска, Товарник – варош Шид, Подграђе–Илинци, Адашевци – Мала Вашица, Липовац–Батровци, Строшинци–Моровић“. На тај начин села дотадашњег шидског среза (Опатовац, Ловас, Товарник, Подграђе, Адашевци, Липовац, Строшинци и Јамена) припала би Хрватској, а град Шид и села Мохово, Бапска, Илинци, Мала Вашица, Батровци и Моровић, са својим атарима, Војводини. По мишљењу Комисије ово решење је сматрано привременим, „до решења компетентних тела, која ће бити надлежна за дефинитивно разграничење између федералних јединица“.⁷¹

У образложењу Комисије анализирају се спорне територије између Хрватске и Војводине кроз три групе срезова: а) Суботица, Сомбор, Апатин и Озаци – северно и североисточно од реке Дунав (Бачка); б) Батина и Дарда – у сливи између река Драва и Дунав (Барања); в) Вуковар, Шид и Илок – југозападно и јужно од реке Дунав (Срем).⁷²

У вези са првом групом срезова Комисија је најпре констатовала етнички састав подручја.⁷³ Затим је донела закључак да из економских, геостратешких и културних разлога срез Суботица припадне Војводини, без обзира на хрватску етничку већину. У обзир је узета и српска етничка

68 На седници Политбироа ЦК КПЈ од 26. јуна 1945. извештај Комисије АВНОЈ-а је прихваћен под тачком једап која гласи: „Извештај Ђидип по питању разграничења Хрватске и Војводине“. Седници су присуствовали: Тито (Јосип Броз), Бево (Едвард Кардељ), Марко (Александар Рапковић), Ђидо (Милован Ђилас), Црни (Сретен Жујовић), Моша (Нијаде), Андрија (Хебраг), Темпо (Светозар Вукмаповић), Михаило (Благоје Нешковић), Миха (Марипко) и Крсто (Нопи вода). (Lj. Dimić, „Nekoliko dokumenata...“, str. 233; Zečević, Lekić, n. d., str. 130)

69 *Истџо*, стр. 28.

70 *Истџо*, стр. 129.

71 *Истџо*.

72 *Истџо*.

73 *Истџо*.

већина западно од Суботице.⁷⁴ Остављена је могућност ревидирања одлуке у случају проширења границе Југославије на север у бајски округ.⁷⁵ Срезови Батина и Дарда, односно Барања, по мишљењу Комисије, такође из геостратешких, економских и етничких разлога (већина Хрвата), требало је да се издвоје из Војводине и припадну Хрватској.⁷⁶ У трећој групи срезова Комисија је прво анализирала вуковарски. Најпре је констатовала да данас постоје два вуковарска среза, која је формирала КПЈ за време рата. Уз напомену да је предратни вуковарски срез представљао „вештачку творевину“ намерно створену како би се добила већина Срба, а да данас већи део јужног вуковарског среза настањују Хрвати (уз северни где је већина Срба), Комисија је била мишљења да граница треба да буде између Шида и Вуковара.⁷⁷ Илочки срез је требало да у целини припадне Војводини, али привремено.⁷⁸ Као што је поменуто, овај извештај Комисије АВНОЈ-а усвојен је на седници Политбироа ЦК КПЈ одржаној 26. јуна 1945. године.⁷⁹

Учешће Милована Ђиласа у решавању проблема разграничења између Војводине и Хрватске искључиво се везује за рад Комисије АВНОЈ-а. Како је Ђилас био председник Комисије, а уз то и један од водећих државних и партијских функционера, можемо да закључимо да је имао и највећу и одлучујућу непосредну одговорност за резултат њеног рада, односно састављање извештаја. Не можемо утврдити који је био разлог за постављање Милована Ђиласа на чело Комисије. Према његовим речима то је било зато што се „сматрало“ да је имао највише осећања за националне проблеме.⁸⁰ Али у то ни он није сасвим сигуран. Другим подацима за сада не располажемо.

Проблем и спор око разграничења је сезао дубоко у прошлост, а кулминирао је и изашао на површину за време Другог светског рата. Одлука о решењу проблема донета је у врху КПЈ, а Милован Ђилас је, као део најужег врха партијске и државне власти, несумњиво имао и најви-

74 У извештају се каже: „Укључење свих поменутих срезова у Хрватску не долази у обзир из простог разлога, што у неким од тих срезова Срби имају релативну (од словенског живља) већину. Зато је комисија сматрала да читава ова територија треба да остане Војводини“ (*исто*).

75 *Ист*, стр. 130.

76 *Ист*.

77 Комисија о томе каже следеће: „Ако се погледа читав простор од Випковаца и Вуковара до Шида, онда оп представља један појас хрватског стаповиштва, са релативно малим бројем Срба, тако да је сјеверни део вуковарског среза (...) изолована српска оаза у Хрватској. Зато је комисија сматрала, да на овом простору и граница треба да буде источно од помепутог хрватског појаса, тј. између Шида и Вуковара...“ (*ист*)

78 У извештају стоји: „Илок је град и пристаниште па Дунаву и његово припајање Хрватској засада би, због даљине административних веза, отежало његов развитак. Послије сређивања власти, с једне и са друге стране границе, коју предлаже комисија, могло би се поставити питање прикључења Хрватској западних села из илочког среза, као и града Илока. Сада би то могло изазвати извесне тешкоће, то утолико пре што прилике тамо нису сређене. Узимајући у обзир све те разлоге, а нарочито економске, комисија сматра, да као привремено решење треба узети да илочки срез у свом садашњем саставу, који одговара предратном, остане у Војводини“ (*ист*).

79 *Ист*.

80 Ђилас, *Vlast...*, стр. 87.

ше ауторитета као председник органа за решење овог питања. Међутим, одлука је вероватно већ била донета у најужем партијском руководству, па је целокупан рад Комисије више представљао формалност него стварну делатност од које су се очекивали пресудни резултати.⁸¹ То потврђује и професор Љубодраг Димић: „Несумњиво да је политичка одлука о разграничењу, у главним потезима, већ била донета, па је формирање и рад комисије више била формалност, пре свега изазвана постојећим спором партијских руководства Хрватске и Војводине.“⁸² Из анализе извора видимо да се Комисија у раду држала етничког, политичког, економског и геостратешког принципа. О томе говоре и помињана сведочанства Милована Ђиласа. Међутим, закључци Комисије, које је усвојио Политбиро ЦК КПЈ и који су имали статус привремених, остали су у највећој мери трајно решење (иако су ушли у Закон о установљењу и устројству АП Војводина као „привремена граница“), сем у случају Илока, који је накнадно припао Хрватској.⁸³ Важно је напоменути да Војводина, у тренутку доношења закона о њеном установљењу и устројству 1. септембра 1945. године, није имала законски утврђене границе према Хрватској.⁸⁴

Момчило Зечевић и Богдан Лекић изnose критички став о раду Комисије АВНОЈ-а: „Предлог који је поднела Комисија значајан је и због тога јер се кроз њега види са каквом неозбиљношћу, неодговорношћу и незрелошћу се решавају историјски најзначајнија питања“. Поменути аутори замерају Комисији и предлог у вези са припадањем Барање Хрватској: „Врхунац свега је аргумент да ‘оба ова среза, економски и привредно нагињу ка западу.’ Ово је врхунац макијавелизма или незнања чланова ове Комисије.“ У наставку се Комисији АВНОЈ-а ставља на терет и директна одговорност за поменуто решење: „Једно је само сигурно, ако се за друге границе може оптуживати Јосип Броз, за ову је постојала званична комисија и легалан поступак пред највишим законодавним телом нове Југославије који није никада правно решен“.⁸⁵

Рад Комисије трајао је нешто мање од десет дана, будући да је формирана 19. јуна а завршни извештај саставила 1. јула 1945. године. Зато

81 Све важне одлуке дошле су у Политбиру ЦК КПЈ: „У федералном систему власти Политбиро КПЈ је имао доминантно место. Њему су биле подређене постојеће националне и покрајинске партијске организације, настајући апарат власти и војна организација, што сведочи да није постојала суштинска федерализација.“ (Lj. Dimić, „Nekoliko dokumenata...“, str. 232)

82 Димић, *н. г.*, стр. 306.

83 Други став члана један Закона о успостављењу и устројству Аутономне Покрајине Војводине гласи: „Границе Аутопомне покрајине Војводине према федералној Хрватској утврђују се привремено на основу предлога парочите комисије АВНОЈ-а. Ова граница иде реком Дунавом од мађарске границе до Илока, пролази преко Душава остављајући Илок, Шаренград и Мохово Хрватској и иде даље на југ остављајући атаре села садашњег шидског среза: Опатовац, Ловас, Товарник, Подрађе, Адашевици, Липовац, Срошинци и Јамепа Хрватској, а варош Шид и села Илипци, Мала Вашица, Батровци, Моровић Војводини.“ (*Службени гласник Србије*, год. 1, бр. 28, 9. септембар 1945)

84 Димић, *н. г.*, стр. 298.

85 Zečević, Lekić, *н. д.*, стр. 24.

се наведене примедбе о површности њеног рада, пре свега због кратког временског периода у коме је радила (на терену је радила око седам дана, до 26. јуна 1945), могу поуздано потврдити. Напросто, период од десетак дана за озбиљан приступ решавању сложеног проблема, који је у себи садржао низ веома одговорних задатака као што су провера етничке структуре подручја и утврђивање политичких прилика и расположења становништва, односно за свеобухватнији и темељнији рад, објективно није био довољан. Осим тога, нико од чланова Комисије није био стручно компетентан за решавање ове врсте проблема.⁸⁶ Али, требало би имати у виду и чињеницу да сама комисија свој рад није обавила потпуно студиозно и темељно, делом зато што је била свесна формалности свог постојања, а делом и стога што је свој предлог за разграничење сматрала привременим. Такође би требало узети у обзр прилике и околности у којима се рад Комисије одвијао: тек завршен рат и брзина којом је требало утврдити границу између Војводине и Хрватске због потребе што бржег сређивања стања у земљи пред изборе за уставотворну скупштину и, практично, стварање нове државе. То што је привремени предлог Комисије за разграничење касније (сем Илока и околине) постао трајно решење, не можемо са сигурношћу тврдити да представља искључиво одговорност њеног председника Милована Ђиласа, јер за сада не располажемо подацима који би нам потврдили његов каснији директни утицај по овом питању. Међутим, имајући у виду да су све важније одлуке у држави доношене у Политбироу ЦК КПЈ, одговорност за касније решење разграничења се поуздано може приписати колективном партијском и државном врху Југославије.

Несумњиво је тачно да је и у раду Комисије била присутна званична политичка линија борбе против „великосрпског хегемонизма“. Сама реченица: „Аутономна Војводина је победа великосрпске идеје“, која се налази у белешкама Милована Ђиласа, неспорна је потврда такве политике као смернице у раду Комисије. Уз то, чињеница је да је занемарен резултат промене етничке карте подручја као последице усташког геноцида (иако је Комисија на то била упозорена) и да је негирана етничка посебност Буњеваца, који су рачунати у Хрвате. То сведочи о страху партијског вођства од евентуалне српске доминације, а решење проблема је представљало привидни компромис.

Поред геостратешких разматрања, којих је по питању Барање и северне Бачке било, Дунав је, вероватно, на крају једноставно узет као природна граница, а остатак граничне линије, колико су на брзину скупљени подаци то омогућавали, био је повучен у складу са етничким принципом (на то указује податак да је у извештају Комисија предложила да Илок припадне Војводини).

Из бележака Милована Ђиласа видимо да су разговори на терену вођени са локалним јавним и политичким представницима који су припадали различитим националностима. У њима се јасно види да се на

86 Димић, *н. г.*, стр. 306.

састанцима разговарало о питањима политичке прпроде и етничко-националним проблемима. Међутим, имајући у виду кратак временски период деловања, може се констатовати да Комисија АВНОЈ-а као резултат свог рада није имала ништа више од просте *ипровере стања на терену* у тренутку обиласка. Констатовање тренутне ситуације у овој области ушло је и у њен извештај. Међутим, понављамо, коначно решење питања границе није могло бити спроведено без сагласности партијског и државног врха, тј. Јосипа Броза Тита и Политбпроа. Од тога је и зависило формпрање будуће границе између Србије и Хрватске.

Граница између Србије и Хрватске тако је постала трајно решење на основу привременог предлога Комисије АВНОЈ-а за разграничење између Војводине и Хрватске. Директну одговорност Милована Ђиласа, као председника Комисије, објективно је претпоставити за израду предлога решења разграничења, али не и за његову примену и даљу судбину границе.

Извори и лиитературу

1. Архив Југославије
2. Хрватски државни архив
3. Службени гласник Србије, 1945
4. Богавец Т., (1994): *Несјајање Срба*, Ниш.
5. Димић Љ., (2001): *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад.
6. Dimić Lj., (1992): *Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske*, Istorija XX veka, 1–2, str. 231–246.
7. Ђилас М., (1991): *Vlast i pobuna*, Београд.
8. Ђорговић М., (1989): *Ђилас, верник и јеретик*, Београд.
9. Зећевић М., Лекић В., (1991): *Државне границе и унутрашња територијална подела Југославије*, Београд.
10. Kisić Kolanović N., (1996): *Hebrang, iluzije i otrežnjenja (1899–1949)*, Zagreb.
11. Kraljević E., (2007): *Prilog za povijest uprave: Komisija za razgraničenje pri Predsjedništvu Vlade Narodne Republike Hrvatske 1945–1946*, Arhivski vjesnik 50, str. 121–130.
12. Попов Ч., Попов Ј., (2000): *Аутономија Војводине, српско ишшање*, Сремски Карловци.
13. Radojević M., (1992): *Sporazum Cvetković – Maček i pitanje razgraničenja u Sremu*, Istorija XX veka, 1–2, str. 61–72.

Summary

Aleksandar V. Miletić

MILOVAN ĐILAS, THE ISSUE OF DEMARCATION BETWEEN SERBIA AND CROATIA IN 1945

Key words: Vojvodina, Serbia, Croatia, Milovan Đilas, state commission, demarcation, republics, border

The area where there has been the present-day border between Serbia and Croatia was in history repeatedly „shared” between the various government and administrative entities. Therefore, the dispute of the Croatian and Serbian (Vojvodina) communists had its roots deep in the past and in the ethnic mixing up of the terrain. The dispute culminated in the Second World War, so that it represented an internal problem for the new state government. In the middle of 1945 the AVNOJ Commission (National Antifascist Liberation Council of Yugoslavia) was determined for the demarcation between Vojvodina and Croatia. Milovan Đilas was appointed president of the Commission, a member of the Politburo and party and state official. The Commission on demarcation submitted its report to the Politburo and the Presidency of the AVNOJ, and its temporary proposal of demarcation became permanent as the inter-republic firstly and later the international border between Serbia and Croatia. Direct responsibility of Milovan Đilas lies in the Commission’s proposal for demarcation, but not in its application and subsequent fate.

УДК 327(497.1:497.2)''1956/1958''
327.54(497.1:497.2)''1956/1958''

Владимир Ј. ЦВЕТКОВИЋ

САБОРИ ИА ЈУГОСЛОВЕИСКО-БУГАРСКОЈ ГРАИИЦИ 1956–1958.*

Апстракт: Рад представља покушај да се, па основу југословепских архивских извора и релевантне литературе, сагледа место и значај пограничних сабора организованих изпова од 1956. па југословепско-бугарској граици у условима нормализације међдржавних односа, који су били нарушени после сукоба са Стаљиним 1948. и недоумица које је у тај процес успело поповно захлађење односа после догађаја у Мађарској 1956. године.

Кључне речи: Југославија, Бугарска, погранични сабори, информбироовска емиграција, хладни рат

Средина 50-их година 20. века у односима Југославије са свим земљама које су чиниле Источни блок, па и са Бугарском, која се налазила у суседству, представљала је период у коме је дошло до нормализације односа који су од сукоба са Информбироом 1948. до Стаљинове смрти 1953. били сведени на апсолутни минимум. Током година сукоба дошло је до потпуне политичке, економске, војне и саобраћајне блокаде Југославије, која се услед таквих околности постепено преоријентисала на сарадњу са Западом и НАТО, што је још више продубљивало њен сукоб са земљама Источног блока.¹ На интензитет сукоба у случају Бугарске (као и у случају Мађарске и Албаније) утицало је и негативно наслеђе из прошлости, што се нарочито односило на бугарско учешће у два последња рата када је Бугарска на територији Југославије представљала окупациону силу. Блокада коју су земље „народне демократије“ тих година спроводиле према Југославији била је тотална. Већ септембра 1949. све ове земље су у координираној акцији, за само пет дана, отказале чак 46 уговора о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у разним областима.² Уследили

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унапређење развоја и положаја у европској/свејској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Geoffrey Stern, „Eastern Europe 1944–1985“, *The Soviet Union and Eastern Europe*, ed. by George Schöpflin, New York, Oxford, 1986, p. 194.

2 Архив Југославије (даље: АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике (даље: КНР), Посе-

су потом притисци на југословенске дипломате шпром Источног блока, повлачење дипломата из Београда, полицијска пратња, протеривање службеника и сличне мере. У међусобној комуникацији, било у јавности било преко дипломатских нота, преовлађивао је непријатељски тон и увредљиви изрази.³ У исто време, беснео је беспштедни пропагаидни рат против Југославије. Део тог рата и антијугословенске кампање били су и бројни моитирани процеси чије жртве су, поред југословенских држављана и припадника југословенских мањина, били и високи државни и партијски функционери многих источноевропских земаља.⁴ Атмосферу непријатељства употнуђавали су и добродошлица којом су у Бугарској и другде дочекивани политички емигранти из Југославије („информбироовци“), економска блокада која је наносила огромне штете југословенској привреди, грубо кршење права припадника југословенских мањина, прекид свих видова саобраћаја, као и стална ратна претња која је висила над Југославијом. Због свега тога, најтеже стање је владало управо на заједничкој граници, месту додпра две супротстављене стране. То се нарочито односило на границу према Бугарској.⁵ Граница је, као неуралгична тачка, постала својеверсни фронт на коме се готово свакодневно гинуло у пограничним инцидентима и у окружењу ровова, бодљикаве жице, минских поља и бункера, који су доприносили утиску да је заиста реч о линији фронта а не о граници двеју земаља које нису биле у рату. При том, границу су на овај начин схватале и користиле обе стране у сукобу.⁶ Са југословенске стране, изазивање више хиљада инцидената и убацивање диверзаната схватано је као покушај да се застраши и узнемири југословенско становништво у пограничним крајевима, с циљем да се изазове осећај несигурности.⁷

Иако неколико година није било назнака да би оваква ситуација у односима Југославије са Бугарском и другим земљама „народне демократије“, као и са самим СССР-ом, могла да се промени набоље, Стаљинова смрт почетком марта 1953. године означила је почетак периода нормализације односа који је отпочео управо тамо где су они били највидније и на-

те (даље: I-3-a), СССР, к. 170, Посета државно-партијске делегације СССР-а па челу са П. С. Хрушчовом од 26. 5. до 3. 6. 1955, Информативно-политички материјал, Агресивни карактер политике СССР-а и источноевропских земаља према ФНРЈ, стр. 1; Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd, 2007, str. 229–231; Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010, str. 439–440.

3 *Bela knjiga o neprijateljskoj politici vlade narodne Republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, DSIP, Beograd, 1961, str. 14–16.

4 Stevan K. Pavlović, „28. jun 1948. Raskol i njegove posledice za Istočnu Evropu“, *Tokovi istorije*, 1–4/1999, str. 76; J. Panhimäki, O. A. Westad, *The Cold War. A History in Documents and Eyewitness Accounts*, New York, 2003, pp. 63–65.

5 P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi...*, str. 223–229.

6 *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг.*, том II (1949–1953 гг.), Москва–Новосибирск, 1998, стр. 84.

7 АЈ, КПР, I-3-a, СССР, к. 170, Посета државно-партијске делегације СССР-а па челу са Н. С. Хрушчовом од 26. 5. до 3. 6. 1955, Информативно-политички материјал, Гранични инциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу, стр. 1.

рушени – на заједничкој граници. Понуштањем затегнутости на граници и поновним успостављањем дипломатских односа на нивоу амбасадора, отпочео је процес поновног приближавања Југославије, са једне, и СССР-а и земаља „народне демократије“, са друге стране, у коме је Бугарска у много чему предњачила у односу на друге земље Источног блока. Већ током 1953. и 1954. Бугарска је успела да у потпуности нормализује дипломатске односе са Београдом, што је подразумевало и размену амбасадора. Истовремено, брже и лакше него у многим другим источноевропским земљама, утихнула је аитијугословенска пропаганда вођена из Софије, реализована је репатријација осуђеника са обе стране, поново је успостављен железнички саобраћај између двеју суседних земаља, обновљени су прекинати трговински односи у виду првих компензационих аранжмана у вредности од 500.000 долара,⁸ а дошло је и до конкретне сарадње на пољу културе, науке и спорта. Током 1955. тренд побољшања односа између Југославије и Бугарске је настављен. Средином марта потписан је нови трговински уговор између две земље а Београдска декларација, потписана 2. јуна током посете Хрушчова Југославији, имала је позитиван одјек у Бугарској до те мере да су у југословенској амбасади у Софији августа исте године констатовали да су бугарски руководиоци изражавали спремност да одмах реше свако спорно питање „осим, можда, македонског“, као и да скоро није било ниједног сектора на коме Бугари нису унели неки предлог за сарадњу.⁹ У таквим (у односу на период од 1948. до 1953) умногоме промењеним околностима, са бугарске стране је као још један од предлога за евентуалну сарадњу актуелизовано питање обнављања традиције пограничних сабора, који су до 1948. године редовно одржавани на самој граничној линији и то на више локација.

Пракса одржавања сабора на граничној линији између Југославије и Бугарске заживела је још у периоду пре Другог светског рата и имала је везе са специфичним условима у којима је дошло до повлачења граничне линије између Краљевине Србије и Бугарске. Граница која је 1913. године, после бугарског пораза у Другом балканском рату, повучена између две суседне земље представљала је корекцију претходне граничне линије у корист Србије, односно корекцију у корист што већег поклапања границе са природним, тј. географским условима. Том приликом, два до тада бугарска среза, са већинским бугарским становништвом, царибродски и босиљградски, као и град Струмица, припали су Србији. На тај начин, највећи део граничног појаса између две земље насељавали су у великој већини искључиво Бугари. Имајући у виду да су повлачењем границе 1913. покидане многе родбинске, трговинске и саобраћајне везе које су до

8 Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (даље: ДАМСПС), Политичка архива (даље: ПА), 1954, Источноевропске земље, фасц. 46, дос. 16, Бугарска – Југославија, Пов. бр. 415625, без датума, стр. 4; *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965*, ed. by Robert L. Jarman, vol. IV: 1949–1965, London, 1997, p. 584.

9 ДАМСПС, ПА, 1955, Бугарска, фасц. 7, дос. 17, Извештај Амбасаде ФНРЈ у Софији ДСИП-у, Стр. пов. бр. 44/55, Пов. бр. 410797, 5. август 1955. године, стр. 1.

тада постојале, организовање сабора на самој граничној линији омогућавало је становништву са обе стране границе да се макар један дан у години несметано креће преко границе, среће са родбином и тргује. Први такав сабор одржан је 1923. и од тада, становништво пограничног појаса шприне 15 километара окупљало се на саборима на различитим местима, највише на секторима које је насељавала бугарска национална мањина и то у броју не већем од 3.000.¹⁰ Иницијатор сабора по правилу је била бугарска страна, која је форспрала њихово одржавање на местима где је имала политички и обавештајни интерес те су се тако у међуратном периоду сабори одржавали на 11 локација на којима су са југословенске стране били настањени Бугари а само на једној са већинским српским становништвом, као и на пет локација на сектору границе према Македонији.¹¹ Због тога су власти Краљевине Југославије често одбијале захтеве за одржавање сабора и настојале да их буде што мање. После Другог светског рата, када су међудржавни односи две суседне земље били на врхунцу а заједничка граница била полуотворена, сабори су се одржавали без посебних дозвола, с тим да нису превазилазили оквире које су имали пре рата. Након прекида 1948, пракса одржавања пограничних сабора обновљена је, опет на бугарску иницијативу, тек у лето 1956. године. Међутим, нужна претпоставка за поновно одржавање таквих скупова било је потпуно сређено стање на граници и њена пацификација, што је, после три године напора како са југословенске тако и са бугарске стране, постигнуто до средине 1956.

До тада Југославија и Бугарска су постигле и потписале више споразума који су се тицали уређивања пограничних питања. Оквирни споразум који је регулисао сва погранична питања две земље су потписале 22. априла 1954. године, нешто касније него што је то био случај са другим суседним земљама „народне демократије“, пре свега због постојања посебног Аранжмана о спречавању и испитивању граничних инцидената из 1950, на чијој примени је Бугарска у почетку инсистирала. Међутим, током преписке двеју влада у вези са тим споразумом постајало је све видљивије да су Бугари спремни да прихвате готово све југословенске предлоге па су на крају пристали и на потписивање новог споразума.¹² Два месеца раније, 22. фебруара 1954, на југословенску иницијативу, у Ћустеидилу је потписан и југословенско-бугарски споразум о обнови граничне линије.¹³ Обнова је била нужна јер је добар део граничних каменова током Другог светског рата уништила бугарска окупациона војска, која, као ни тадашња бугарска држава, ту границу није признавала. Радови на обнови границе

10 АЈ, фонд Савез комуниста Југославије (даље: 507), Комисија за пациопалпе мањине ЦК СКЈ (даље: ЦК СКЈ, XVIII), к. 3/21, Активност на саборима па југословенско-бугарској граници, стр. 1.

11 *Истио*.

12 АЈ, КПР, I–3–а, СССР, к. 170, Посета државно-партијске делегације СССР-а па челу са Н. С. Хрушчовом од 26. 5. до 3. 6. 1955, Информативно-политички материјал, Гранични ипциденти као последица агресивног притиска на нашу земљу, стр. 5.

13 *Борба*, 24. фебруар 1954. године.

почели су током маја 1954, одвијали су се без проблема и били окоичани до почетка новембра исте године.¹⁴ Током наредне, 1955. године, стање на југословенској граници према Бугарској, као и према другим суседима из „социјалистичког табора“, бивало је све боље па је Југославија отпочела са постепеним смањивањем броја официра и војника ЈНА ангажованих у граничним јединицама.¹⁵ Овакве мере југословенских власти без сумње сведоче о постојању процене да ће се стање на границама према Истоку и даље побољшавати. Такве процене остале су на снази и даље, будући да је у јесен 1955. почело и размирирање граничног сектора према свим суседним земљама „народне демократије“ па и према Бугарској.¹⁶ После свих ових мера, погранични режим на југословенско-бугарској граници нормализован је и враћен на стање из времена присних односа, са изузетком нерешеног питања двовласничких имања и отварања нових граничних прелаза, јер је у то време још увек био отворен само један једини гранични прелаз, Димитровград – Драгоман, уместо чак пет колико их је било до 1948. године.

Јуна 1956, преко југословенске амбасаде у Софији, Бугарска је званично покренула иницијативу за обнављање праксе организовања пограничних сабора, коју је мотивисала жељом за даљим продубљивањем добросуседских односа.¹⁷ Са југословенске стране дата је начелна сагласност, с тим да место и време одржавања сваког појединог сабора заинтересована земља саопштава оној другој редовним дипломатским путем.¹⁸ Међутим, веома брзо се показало да бугарске намере нису имале много заједничког са „даљим продубљивањем добросуседских односа“. Већ средином августа југословенским властима је било јасно да су изманинулисане јер су Бугари најављивали место и време одржавања сабора само пар дана или чак само 24 сата раније, чиме су ономогућавали југословенску страну да обави све потребне припреме.¹⁹ Настојања Београда да у таквим ситуацијама не дозволи одржавање сабора падала су у воду најчешће због тога што су се Бугари унапред обезбедили добијеним обећањима од југословенске амбасаде у Софији или некога у ДСИП-у да ће се сабор одржати

14 АЈ, КПР, I-3-а, СССР, к. 170, Посета државно-партијске делегације СССР-а на челу са П. С. Хрушчовом од 26. 5. до 3. 6. 1955, Информативно-политички материјал, Документација уз тему „Пормализација односа Југославије са СССР-ом и осталим источноевропским земљама“, Прилог 16, стр. 6.

15 Војни архив (даље: ВА), фонд Југословенска народне армија (даље: ЈНА), 1255/68, а. ј. 2, 1955. година: смањење граичних једипица, без датума, стр. 1-2.

16 ВА, ЈПА, 4883/75, а. ј. 4, Извештај о стању минских поља, Пов. бр. 610, 29. октобар 1955. године, стр. 1.

17 АЈ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 3/21, Активност па саборима па југословенско-бугарској граници, стр. 2.

18 ДАМСПС, ПА, 1956, Бугарска, фасц. 9а, дос. 14, О проблему одржавања заједничких сајмова на југословенско-бугарској граници, Пов. бр. 423424, 13. август 1956. године, стр. 1.

19 АЈ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 3/21, Активност па саборима па југословенско-бугарској граници, стр. 2.

на оном месту на коме су желели Бугари.²⁰ Са друге стране, Бугари су се за сваки сабор припремали најмање месец дана. Те припреме су обухватале не само становништво пограничних места већ и активности понут довођења посетилаца из унутрашњости или политичких агитатора из партијских организација, задруга и сл.²¹ Резултат таквих темељних припрема са бугарске и неспремности са југословенске стране била је неснута и необуздана пропагандна и обавештајна активност Бугара, којима на свим саборима који су одржани током лета 1956. године није имао ко да парпра.

Југословенској страни је, чини се, у вези са пограничним саборима највише од свега сметало присуство великог броја југословенских политичких емиграната (информбирооваца), од којих су многи били познати и као диверзанци који су претходних година више нута убацивани на југословенску територију. Према југословенским изворима, таквих диверзаната се на сваком сабору могло наћи по 50 или више, долазили су у мањим групама, најчешће уз пратњу полицајаца или припадника бугарске Државне сигурности а међу њима је било и неких који су били одговорни за убиства југословенских војника, полицајаца или цивила.²² Сви они су се понашали веома дрско, непријатељски, претеће и разметљиво говорећи о култу Титове личности, о сумњивости југословенског нута у социјализам, о мешању Југославије у унутрашње ствари Бугарске. Хвалили су Стаљина и његову политику а критиковали актуелно совјетско руководство, подржавали Червенкова и Информбиро. Истовремено, сви су наступали и са шовинистичких позиција тврдећи да као Бугари имају дужиност да „помажу Бугарску и боре се против својих поробљивача“.²³ Присуство на саборима ови људи су користили и за претње и застрашивање Бугара-мањина који су сарађивали са југословенским властима. Све ово они су могли себи да дозволе пре свега јер су уживали подршку и заштиту бугарске обавештајне службе, која их је на саборе доводила наоружане. Најзад, сабори су истој служби користили и за коитакте са својим агентима које је имала на југословенској територији.²⁴ О томе је југословенска страна имала и конкретне податке.²⁵

Иако су све ове појаве запажене још од првих сабора, неадекватна припрема и непостојање одговарајућих овлашћења везивали су руке југословенским органима безбедности, који нису били без идеја када је у питању био начин на који би се могло парпрати оваквим бугарским акцијама.

20 ДАМСПС, ПА, 1956, Бугарска, фасц. 9а, дос. 14, О проблему одржавања заједничких сајмова па југословенско-бугарској граници, Пов. бр. 423424, 13. август 1956. године, стр. 1.

21 АЈ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 3/21, Активност на саборима па југословенско-бугарској граници, стр. 2.

22 ДАМСПС, ПА, 1956, Бугарска, фасц. 9а, дос. 20, Заједнички сајмови на југословенско-бугарској граници, Пов. бр. 413475, без датума, стр. 3.

23 *Истио*.

24 *Истио*, стр. 4.

25 АЈ, 507, ЦК СКЈ, Комисија за међународне везе (даље: IX), 15/V – 143, Делатност бугарске обавештајне службе у 1955. и 1956. години, стр. 6–7.

Једна од њих је била и идеја о отмици појединих истакнутијих бугарских диверзаната, које је прво требало уз помоћ југословенских полицајаца у цивилу испровоцирати и увући у сукоб или тучу а потом ухапсити као изгреднике и одвести у дубину југословенске територије.²⁶ Југословенске безбедносне службе запажале су такође да су из сабора у сабор бугарски диверзанти бивали све дрскији будући да им се ништа није догодило на неком од претходних. Полазећи од тога и искуства са првих пет сабора одржаних 1956. године, Одељење за пограничну службу и странце југословенског ДСУП-а указивало је Секретаријату за иностране послове на нужиост мењања дотадашње праксе и у том циљу предложило који би то елементи морали да буду иснуњени да би се убудуће дозволило одржавање неког сабора.²⁷ Одељење за странце је тако предлагало да се убудуће ниједан сабор не може одржати ако друга страна није обавештена најмање 15 дана раније, да саборима не може да присуствује ниједно лице које је настањено изван појаса од 15 километара уз границу (и то само из среза на чијој територији се одржава сабор), као и да убудуће за одређивање места и времена одржавања сабора буде надлежан једино ДСУП и Комаида граничних јединица.²⁸

Већина ових предлога је до идуће, 1957. била прихваћена, о чему сведоче и дешавања у вези са саборима у току те године. Наиме, већ средином маја југословенска амбасада у Софији је тражила инструкције из Београда како да се постави у случају да Бугари званично покрену питање пограничних сабора.²⁹ ДСИП је у вези са тим сматрао да су прошлогодишња искуства била лоша и да би бугарским званичницима требало јасно ставити до знања да би поновно одржавање таквих сабора имало негативан одраз на даљи развој југословенско-бугарских односа.³⁰ Али, уколико би у Софији инсистирали на томе, Београд је био спреман да пристане на њихово одржавање под условима које је раније дефинисало Одељење за странце ДСУП-а, као и под условом да се пет дана пре почетка сваког појединог сабора размене спискови лица која ће на њему учествовати.³¹ На то бугарско инсистирање, показало се, није требало дуго чекати. Крајем јуна бугарски МИП је у виду ноте предложио одржавање великог броја пограничних сабора на много локација, али ниједног на делу границе према Македонији.³² Већ су у југословенској амбасади у Софији пот-

26 ДАМСПС, ПА, 1956, Бугарска, фасц. 9а, дос. 20, Заједнички сајмови па југословенско-бугарској граници, Пов. бр. 413475, без датума, стр. 4.

27 *Истио*, стр. 1.

28 *Истио*, стр. 2.

29 ДАМСПС, ПА, 1957, Бугарска, фасц. 13, дос. 19, Телеграм Амбасаде ФПРЈ у Софији ДСИП-у бр. 98, Пов. бр. 410692, 15. мај 1957. године.

30 ДАМСПС, ПА, 1957, Бугарска, фасц. 13, дос. 19, Телеграм ДСИП-а Амбасади ФПРЈ у Софији, Пов. бр. 410692, 22. мај 1957. године.

31 *Истио*.

32 ДАМСПС, ПА, 1957, Бугарска, фасц. 13, дос. 24, Допис Амбасаде ФПРЈ у Софији ДСИП-у бр. 156/57, Пов. бр. 417897, 1. јул 1957. године.

нуно прозрели бугарске намере, које су биле очигледне (а сводиле су се на коришћење сабора за контакте са бугарском мањином у НР Србији уз истовремено избегавање контакта становништва Пиринске Македоније са оним у НР Македонији) па су ДСИП-у предлагали да се одржавање сабора прихвати „у принципу“, али уз услов или макар препоруку да се њихово одржавање омогући и на подесним местима према Македонији.³³ Из истог разлога, реферат за Бугарску у оквиру I одељења је сматрао да бугарски предлог треба одбити, подсећајући при том да су Бугари средином јуна готово одбили југословенски предлог за отварање граничних прелаза према НР Македонији иако је претходно југословенска страна пристала на отварање још два прелаза према НР Србији, што је одговарало Бугарима.³⁴ Исти реферат је сматрао да се бугарски предлог може прихватити само под условом да се састави заједнички програм одржавања сајмова дуж целе границе, уз образложење да Југославија не може да подржи бугарску дискриминаторску политику према НР Македонији, која је била део Југославије, без обзира на то што Бугарска није признавала постојање македонске мањине.³⁵ Мишљење Конзуларног одељења југословенског ДСИП-а је, пак, било да бугарски предлог треба прихватити, али да истовремено, у истој ноти, треба предложити и одржавање неколико сабора на јужном сектору границе, чиме би бугарске власти биле принуђене да се изјасне о могућности контакта становништва НР Македоније, са једне, и Пиринске Македоније, са друге стране, што су Бугари, евидентно, избегавали и сматрали непожељним.³⁶

На овај начин Београд је прихватио својеврсну „игру надмудривања“ са Софијом, која је убрзо пристала на југословенске предлоге и сложила се да се сабори одржавају и на делу границе према НР Македонији. Међутим, истовремено се наставило и са старом праксом коришћења сабора за пропаганду, агитацију и шверц. Суочен поново са истим проблемима, југословенски ДСИП је поједине саборе отказивао са образложењем да је југословенска страна саборе замишљала као „нут за зближење пограничног становништва“ а да су они у пракси давали супротне резултате.³⁷ Београд је замерао суседној Бугарској на присуству југословенских политичких емиграната и бугарских диверзаната на свим саборима, на њиховом дрском понашању, претњама, клеветама на рачун маршала и Југославије, „недозвољеној трговини“... Отказујући сабор код Брегова, ДСИП није затварао врата за даљу сарадњу у вези са саборима али је уз

33 *Истио.*

34 ДАМСПС, ПА, 1957, Бугарска, фасц. 13, дос. 24, Белешка у вези депеше бр. 142 Амбасаде ФНРЈ у Софији, Пов. бр. 417897, 5. јул 1957. године.

35 *Истио.*

36 ДАМСПС, ПА, 1957, Бугарска, фасц. 13, дос. 24, Допис Конзуларног одељења ДСИП-а I одељењу бр. 766/57, Пов. бр. 417897, 24. јул 1957. године.

37 ДАМСПС, ПА, 1957, фасц. 13, дос. 24, Бугарска, Депеша ДСИП-а Амбасади ФНРЈ у Софији, Пов. бр. 413686, 25. август 1957. године.

претходне услове за њихово будуће организовање навео и један нови који је предвиђао обавезу обе стране да се старају да на саборима не долази до изгреда који би „ишли на уштрб јачању поверења и пријатељства пограничног становништва“.³⁸ Само неколико дана касније уследио је нови бугарски маневар који у Београду нису очекивали. Позивајући се на своје санитарне власти, које су се због појаве азијског грипа у Југославији и епидемије дечије парализе у Софији, противиле даљем одржавању сабора, Бугари су отказали сабор на граничном сектору Градина – Калотина на коме су претходно изузетно упорно инсистирали и истовремено, правдајући се истим разлозима, одбили југословенски предлог за одржавање сабора на сектору Делчево – Благоевград и код села Златарева у рејону Струмице.³⁹ Иако неочекиван, овај бугарски потез није био изненађујући за југословенске власти. Бугарско „жртвовање“ сабора код Градине протумачено је као израз страха од контакта становништва НР Македоније са оним у Ппринској Македонији и као показатељ бугарске решености да ни у ком случају не дозволи одржавање сабора на јужном сектору границе према Југославији.⁴⁰

Суочена са оваквом „игром“, Југославија је настојала да и другим средствима присили Бугаре на одржавање сабора и на делу границе према НР Македонији. Иако је било сасвим јасно да погранични сабори не иду у прилог Београду, он је ипак пристајао на њих и то, по свему судећи, желећи да своју кооперативност по том питању „наплати“ бугарским пристанком на отварање већ годинама затворених граничних прелаза на истом сектору границе. Пристајући на саборе, који су се одржавали неколико нута годишње и трајали само по један дан, у Београду су желели да добију поновно отварање граничних прелаза који би омогућили контакте становништва преко целе године и то без ограничења у вези са пограничним појасом од 15 километара.

Питање поновог отварања старих граничних прелаза покренули су први Бугари још 1955. године али и тада, као и 1956. и 1957. када су у питању били сабори, само оних који нису са Југославијом повезивали Ппринску Македонију. Разматрајући бугарски предлог у више наврата, у Југославији су констатовали да царински, полицијски и војни органи нису били заинтересовани за отварање прелаза Кула – Зајечар и Ђушево – Крива Паланка већ да је постојао једино политички и економски интерес НР Македоније за отварање прелаза Струмица – Петрич и Царево Село – Горња Цумаја (Благоевград).⁴¹ А управо те прелазе Бугарска није желела

38 *Исто.*

39 ДАМСПС, ПА, 1957, Бугарска, фасц. 13, дос. 25, Зебелешка о разговору Добривоје Секуловића, I секретара ДСИП-а са Држиковим, III секретаром Бугарске амбасаде, Пов. бр. 419136, 5. септембар 1957. године.

40 *Исто.*

41 АЈ, КПР, I-5-6, Бугарска, Забелешка – проблем отварања пових грапичних прелаза према Бугарској, без броја и датума.

да отвори. Свесни тога, у Југославији су дали пристанак за отварање прелаза Кула – Зајечар и Ђушево – Крива Паланка, с тим да су истовремено почели радове и на обнови и оспособљавању за рад и два прелаза према Пиринској Македонији. Непосредно пред договорено отварање прелаза Кула – Зајечар и Ђушево – Крива Паланка, Београд је саопштио Бугарима да „из техничких разлога“ није спреман да их отвори 1. септембра и тражио одлагање до 1. октобра 1957. године.⁴² Позивајући се потом на чињеницу да је до тада требало да буду окончани радови и на прелизима Царево Село – Благоевград и Струмица – Петрич, југословенске власти су предлагале истовремено отварање сва четири гранична прелаза.⁴³ Међутим, Бугари су, незадовољни југословенским одбијањем већег броја сабора и инсистирањем на њиховом одржавању и на сектору границе према НР Македонији, овај предлог једноставно игнорисали.⁴⁴ Иако незадовољни, у Београду су ипак пристали на отварање само прва два неспорна прелаза, али уз инсистирање на бугарском одговору да ли, у начелу, пристају и на отварање граничних прелаза Царево Село – Благоевград и Струмица – Петрич.⁴⁵

После свих надмудривања са једне и са друге стране, коначан биланс у вези са одржавањем пограничних сабора на југословенско-бугарској граници у току 1957. године изгледао је овако: одржано је укупно девет сабора на седам локација и то на четири које је настањивала бугарска мањина, на две на којима није било мањине и само један сабор на делу границе према НР Македонији.⁴⁶ На свим тим саборима окупило се око 300.000 људи, с тим што је само на једном сабору, код Димитровграда, било чак 80.000 људи са обе стране границе.⁴⁷

Поучени искуствима из претходних година, у Југославији су решили да се за предстојећу 1958. припреме темељније. У такву припрему спадало је и боље обавештавање о намерама Бугара и припремама које они врше. Највероватније посредством обавештајних канала, југословенске власти су још пре почетка сезоне пограничних сабора знале детаље обимних бугарских припрема. Према тим подацима, читавим послом у вези са припремама за саборе руководио је Раденко Видински, члан ЦК БКП и министар грађевина у бугарској влади.⁴⁸ Он је руководио припремама читавих

42 ДАМСПС, ПА, 1957, Бугарска, фасц. 12, дос. 34, Забелешка о разговору Добривоја Секуловића, I секретара ДСИП-а са саветником бугарске амбасаде Мечковим, Пов. бр. 420185, 29. август 1947. године, стр. 1.

43 *Истио.*

44 ДАМСПС, ПА, 1957, Бугарска, фасц. 12, дос. 34, Забелешка о разговору Ђореског, II секретара ДСИП-а са Георгијевим, I секретаром бугарске Амбасаде у Београду, Пов. бр. 420185, 21. септембар 1957. године, стр. 1.

45 *Истио.*

46 АЈ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 3/21, Активност на саборима на југословенско-бугарској граници, стр. 2.

47 *Истио.*

48 *Истио*, стр. 3.

група агитатора који су регрутовани из редова слушалаца Више партијске школе у Софији, припадника Државне сигурности и југословенских ИБ емиграната, а који су потом упућивани на специјалне семинаре, у трајању од четири до 15 дана, са циљем да их припреме за политичко-пропагандни рад на саборима. На лицу места, они су према ранијим упутствима распо- ређивани у групе које су потом по лако уочљивим шаблонима „дискуто- вале“ са југословенским грађанима на сабору, најчешће Бугарима мањин- цима, заступајући те 1958. године све популарнију тезу о југословенском ревизионизму и штети коју он наноси међународном радничком покрету.⁴⁹

За разлику од претходних година, 1958. темељне припреме предузе- ли су и на југословенској страни. Док су се раније саборима бавили само органи унутрашњих послова, овог нута су се њима позабавили и средњи и општински комитети СКЈ, ССРН, као и народни одбори општина и срезова на чијој територији су планирани сабори. Партијски комитети су одређи- вали комунисте из својих редова који су имали задатак да на саборима „објашњавају“ југословенску унутрашњу и спољну политику и тако па- рирају бугарским агитаторима, док су народни одбори имали задатак да се постарају око организације трговине на саборима са циљем да асортиманом робе покажу много бољу снабдевеност у Југославији а самим тим и бољи животни стандард.⁵⁰ Поред тога, организована је продаја југосло- венских часописа попут *Борбе* и *Комуниста* и посебних брошура као што су биле *Програм СКЈ*, *Радничко самоуправљање у Југославији*, *Свољна политичка Југославије*, као и брошура које су дословце доносиле говоре Тита, Кардеља и Ранковића, махом о догађајима у Мађарској, које су за ту прилику биле штампане на бугарском језику.⁵¹ У Београду су били за- довољни бројем од 9.000 таквих брошура које су током 1958. продате на пограничним југословенско-бугарским саборима.

Београд је, поред тога, у светлу организованих припрема које су да- вале резултате, био задовољан и понашањем југословенских грађана и, нарочито, припадника бугарске националне мањине на саборима, односно њиховим „критичким“ односом према бугарским агитаторима. Од укупно девет сабора који су на југословенско-бугарској граници одржани то- ком 1958. године, три су била организована на терепу који је настањивала бугарска мањина и на њима је било присутно око 40.000 мањинаца, што је представљало 80% од њиховог укупног броја.⁵² Свима њима, са бугарске стране је сугерисано да воде рачуна да су пре свега Бугари, да треба да нападају Југославију и њено руководство, да помажу борбу Бугарске и других источноевропских земаља против Југославије, као и да из ње еми- грирају. Они су били и на удару идеја које су директно расприривале мржњу према Југославији, посебно према неким од југословенских народа. Тако

49 *Исто*, стр. 3–4.

50 *Исто*, стр. 6.

51 *Исто*, стр. 7.

52 АЈ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 5/19, Бугарска национална мањина, 5. децембар 1958. године, стр. 2.

су мањинци убеђивани да Срби хоће да их поробе, да им одузму и оно што имају и да о њима не воде рачуна.⁵³ На задовољство Београда, велика већина мањинаца се у таквим ситуацијама „добро држала“ и супротстављала таквим и слнчним ставовима којима је бугарска пропаганда манипулисала на саборима.

Руководећи се таквим бугарским резултатом када је у питању био утицај на бугарску националпу мањину, али и њиховим резултатима на осталим „пољима“ сарадње која су постојала на саборима, у југословенским круговима је постојала склоност да се после те 1958. године на пограничне саборе гледа као на бугарски неуспех и, сходно томе, југословенски успех. Југословенској страни је, у ствари, веома брзо постало јасно да је бугарска страна била иницијатор обнављања праксе организовања сабора из политичких разлога, надајући се политичком утицају на југословенске грађане, пре свега припаднике бугарске мањине, са којима је долазила у додир на саборима.⁵⁴ Међутим, према мишљењу које је преовлађивало у Комисији за националне мањине ЦК СКЈ, масован контакт становништва са обе стране границе довео је до супротног ефекта. Становништво са југословенске стране границе уверило се у „тешко политичко и економско стање у Бугарској“ а Бугари, посматрајући личне и грађанске слободе југословенских грађана и њихову економску снагу, у разлике „које постоје између пропаганде бугарског руководства и југословенске стварности“.⁵⁵ Штавише, у Београду су били убеђени да су постигли и то да бугарско становништво својим очима сагледа сопствене политичке и економске проблеме, са једне, и предности и исправност југословенског „пута у изградњи социјализма“, са друге стране.⁵⁶

Сабори који су на југословенско-бугарској граници организовани средином педесетих година 20. века представљају истински израз хладноратовске атмосфере и хладноратовског начина размишљања. Они показују како је један сразмерно мали и јасно ограничен географски простор који по својој дефиницији треба да представља место раздвајања а не сусретања или повезивања, уз присуство великог броја људи, постао полигон за идеолошко надметање двеју идеолошки и политички супротстављених страна. Иако су Југославија и Бугарска у трепутку када је пракса одржавања сабора обновљена биле увелико на нуту нуне нормализације међудржавних односа, све околности које су пратиле организацију ових скупова показивале су, међутим, колико је та нормализација била крхка и добрим делом површна и неискрена а колико су корени сукоба (не само идеолошки, већ и многи други наслеђени из прошлости) били дубоки и дуговечни.

53 *Исио*.

54 АЈ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – к. 1/22, Контакти на југословенским границама и њихов одраз на националне мањине, Пов. бр. 06–387/i–59, 2. новембар 1959. године, стр. 9.

55 *Исио*, стр. 9–10.

56 *Исио*, стр. 10.

Извори и лиџераџура

1. Архив Југославије
2. Војни архив
3. Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије
4. Борба, 1954.
5. Bela knjiga, *O neprijateljskoj politici vlade narodne Republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, Beograd: DSIP
6. *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг.*, (1998), Том II (1949–1953 гг.), Москва–Новосибирск
7. Dragišić P., (2007): *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd: INIS
8. Jarman R.L.(ed), (1997): *Yugoslavia. Political Diaries*, Vol. IV (1949–1965), London
9. Pavlović S.K., (1999): *28. jun 1948. Raskol i njegove posledice za Istočnu Evropu*, Tokovi istorije, № 1–4, str. 69–82.
10. Selinić S., (2010): *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd: INIS
11. Stern G., (1986): *Eastern Europe 1944–1985*, In: Schöpflin G.(ed), *The Soviet Union and Eastern Europe*, New York, Oxford.
12. Hanhimäki J., Westad O.A., (2003): *The Cold War. A History in Documents and Eyewitness Accounts*, New York.

Summary

Vladimir Lj. Cvetković

GATHERINGS ON THE YUGOSLAV-BULGARIAN BORDER 1956–1958

Key words: Yugoslavia, Bulgaria, border gatherings, the Information Bureau emigration, the cold war

The tradition of organizing border gatherings (trade shows) on the Yugoslav-Bulgarian border existed in the twenties of the 20th century and represented a form of cross-border cooperation between the two countries. Being rebuilt after the Second World War, it was rapidly re-suspended after the Yugoslav conflict with Stalin and long-term blockade conducted by the Soviet Union and Eastern European countries, including Bulgaria. On the initiative of Bulgaria, the tradition was renewed in 1956, but with the clear intentions of Bulgaria to use gatherings for propaganda and political influence on the Yugoslav citizens, which Yugoslavia after the initial disorientations, was trying to parry. Gatherings that were organized on the Yugoslav-Bulgarian border in the mid-fifties of the 20th century were a true expression of the Cold War atmosphere and the Cold War mindset. They show how a relatively small and clearly limited geo-

graphical area which by definition should be a place of separation, not meeting or connecting, with the presence of a large number of people, became a training ground for ideological competition between the two ideologically and politically opposing parties. Although Yugoslavia and Bulgaria were on the way of full normalization of bilateral relations, at the time when the practice of maintaining gatherings was rebuilt, all the circumstances surrounding the organization of these meetings showed, however, how the normalization was fragile and largely superficial and insincere and how the roots of the conflict (not just ideological, but also many others, inherited from the past) were deep and lasting.

СТАНОВИШТВО
POPULATION

ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION OF THE POPULATION IN KOSOVO AND METOHİJA IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY*

Abstract: The article is focused on the region of Kosovo and Metohija in the beginning of the 20th century, or the time until the beginning of the Balkan wars, when most of this region still belonged to the Ottoman Empire. In addition to Kosovo and Metohija, Kosovo villayet included Sanjak (south-western part of central Serbia), the Preševo Valley, the north-eastern part of Montenegro, northern part of Albania and north-western part of Macedonia. The task of this paper is to using the existing population data show by now far less known facts about the changes in the number of population and quality of life under the Ottoman rule. Emphasis is placed on the ethnic transformation of population, which proved to be a very important process which affected the historical development of population of Kosovo and Metohija in general. Special attention is dedicated to the written traces of interethnic relations and relations with Turkish authorities. Work results were obtained through literature sources, using analytic and synthetic methods, and comparing. with this article the knowledge of the processes in the Balkans has been enriched.

Key words: Kosovo and Metohija, ethnic transformation, inter-ethnic relations

Introduction

Kosovo and Metohija has for centuries been the center of the Serbian statehood and spirituality. Problems arise with its conquest by the Turks, and they have their inertial sequence even after their departure from Serbia. The Serbs had a majority in Metohija until the Crimean War; but in Kosovo until the Serbian-Turkish wars (1876–1878). After that, they become a minority. During the time, emigration and Islamization, and other means of coercion and physical liquidation which was organized by Albanians, and which was tolerated by the Turkish government, the Serbian people were disappearing in many areas of Kosovo and Metohija Sanjak. Religious reasons served as an ideological pretext, but the real motive was fight for land. Stojančević (1994)

* The paper is supported by the Ministry of Kosovo and Metohija and the Ministry of Science. The authors are grateful to the reviewers, whose comments and criticisms have ensured the quality of the paper.

states the problems that dominate the life of the Serbs in Kosovo and Metohija in the 19th century: the lack of public security, judicial lawlessness and unresolved agrarian-legal relations. Kosovo and Metohija have radically altered in the ethnic, cultural, economic and civilizational sense, thus becoming one of the most backward and least secure provinces of Turkey on the Balkan Peninsula. Written evidence from the beginning of the 20th century testifies about the less known facts concerning the effects of the presence and last years before the departure of the Turkish authorities from this area.

The researched area

In the beginning of the 20th century, the area of Kosovo and Metohija was part of the Kosovo vilayet (Figure 1). Administratively, it was the province of the Ottoman Empire. It was formed during the reform of the Ottoman Empire, in 1864. The territory of this vilayet was significantly larger than the territory of present Kosovo and Metohija. In addition to Kosovo and Metohija, it included

Figure 1. *East part of Balkan Peninsula in the year of 1905*
 Source: *Deutsche u. österreich-ungarische Konsulate, 2009*

Sanjak (south-western part of central Serbia, Raška region), the Preševo Valley and the basin of the Binačka Morava River, the north-eastern part of Montene-

gro, the northern part of Albania (Malesia and Dukadjin) and the north-western part of Macedonia (North Vardar Region with Skopje) (Figure 2).

The headquarters of the Kosovo vilayet was in Skopje. After the Russian-Turkish war (1877–1878), borders of the vilayet were partly changed. Part of the vilayet was added to Monastery and Salonika pasha jurisdiction. Sanjak of Novi Pazar (Raška region) was from 1878 to 1908 captured by Austro-Hungarians, in accordance with the Berlin agreement. In this article, attention is focused on those parts of the Kosovo vilayet contained within the borders of Kosovo and Metohija.

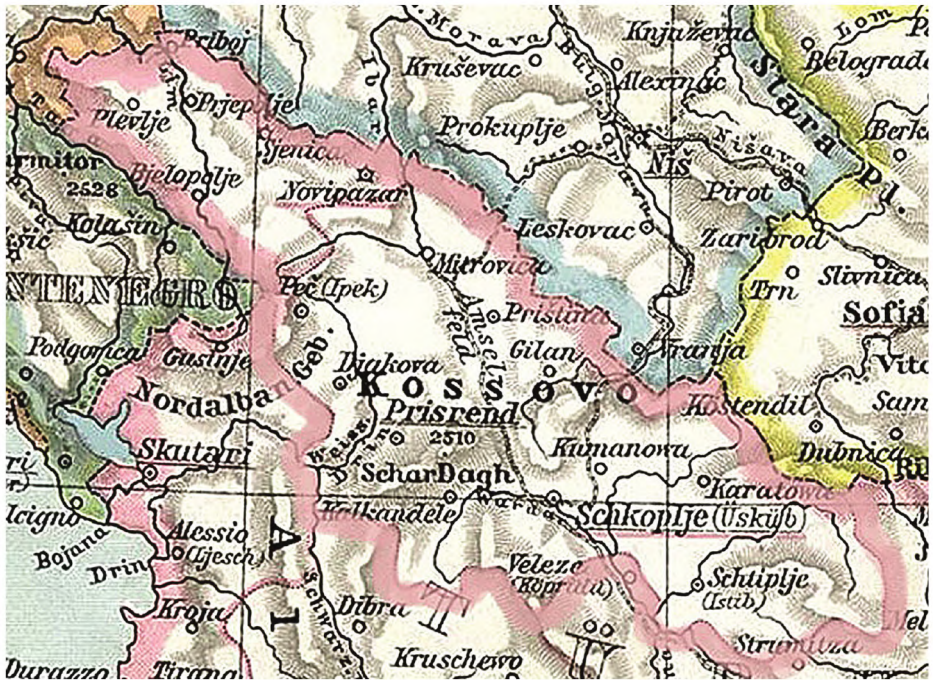

Figure 2. Kosovo vilayet in the year of 1905

Source: Markezinis. Sp, Ellados, 2010

Methods

The basic methodological approach is based on the comparison of the facts found in various literature sources. Analytical and synthetic methods are used to complete its contents. Mathematical and statistical procedures were used for processing the data so that with graphs could be presented in more clear way. The obtained results have been interpreted critically.

Results and Discussion

Demographic situation in Kosovo and Metohija in the beginning of the 20th century, i.e. before the ending of the Turkish rule, in the article is illustrated by showing the changes in the number of population, ethnic structure of the population, inter ethnic relations and reflection of appearance of the Albanian migration.

The changes in the number of the population of Kosovo and Metohija during the rule of the Ottoman Empire in the 20th century

Data on demographic situation of Kosovo and Metohija in the 20th century, under Turkish rule can be found in the Turkish annals of the Kosovo vilayet (Salname) for the year of 1910, estimates of the statisticians for the years 1900 and 1910 (Table 1), as well as in regional census in the liberated areas of Old Serbia from 1913. This second census is in the statistical literature referred to as “military population count”.¹ It was performed during a short time by enumerators from house to house, and it is undoubtedly quite accurate.²

Table 1 – *Estimated number of the population of Kosovo and Metohija in 1900 and in 1910*

Area	1900	1910	The absolute increase 1900–1910	Index 1910/1900
Kosovo	210200	269500		
%	55.6	56.7	59300	128.2
Metohija	168100	205700		
%	44.4	43.3	37600	122.4
Total	378300	475200	96900	125.6

Source: Radovanović, 2008.

Table 2 – *Components of population growth of Kosovo and Metohija in the period 1910–1913*

Area	Population number		
		1910	1913
Kosovo		269500	283274
Metohija		205700	214181
Kosovo and Metohija		475200	497455
	Absolute increase 1910–1913 ¹	Population grow 1910– 1913	Migration balance 1910-1913
Kosovo	13774	9557	4217
Metohija	8481	11704	-3223
Kosovo and Metohija	22255	21261	994

Source: ZZSS, 1957, 38, 52, 60, 68

1 Radovanović M., *Kosovo i Metohija – antropogeografske, istorijskogeografske, demografske i geopolitičke osnove*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

2 Vujičić A., *Rečnik mesta u oslobođenoj oblasti Stare Srbije: po službenim podacima*, Beograd, 1914.

According to the estimated population of Kosovo and Metohija for the year 1900, and the year 1910, it can be concluded that it grew some more in the territory of Kosovo compared to Metohija.

According to the *Zavod za statistiku*,³ the trend of population growth in Kosovo compared to Metohija continued until the beginning of the World War I. It was influenced by positive migration balance. In the period from the year 1910 to the year 1913 Metohija had a higher population growth, but a negative migration balance, which negatively affected the absolute increase of its population (Table 2).

Ethnic composition of Kosovo and Metohija during the Ottoman Empire in the 20th century

There are no accurate data about the ethnic structure in Kosovo and Metohija during the Turkish rule in the 20th century. Censuses were not conducted. Authorities made the lists only for recruitment and collection of taxes.⁴ These lists could not be true, because the population did not provide truthful information in the interest of reducing taxes.⁵ According to statistics from the Austro-Hungarian consulate, which was built in 1903, in Turkey lived 286000 Serbs.⁶ According to data from the Serbian consulate in Turkey from 1905, in Kosovo there were the most Serbs who became Arnauts (Albanians). Their ancestors were of Christian Orthodox religion, and they changed their religion because of Turkish oppression (Table 3). In time they became Arbanasi (Albanians) Muslims.⁷ According to data from the Ministry of Foreign Affairs (1905) which they received from the Serbian consulate in Turkey, in Sanjak of Priština, Peć and Prizren, more than half of the population (58.5%) were Serbs who became Arnauts (Albanians). Nušić⁸ in "Kosovo" wrote that there are no more than 1000 homes of real Arbanas (Albanians). They mostly came from Malesia. Nušić noted that The Muslims in Kosovo also began to speak Albanian language. He explained that it is the consequence of their frequent marriages with Albanians from other villages, where Serbian language had a failure.⁹

According to Turkish official statistics, used for the 1908 elections, the total number of population of the whole Kosovo vilayet was 962105. Muslims were the most numerous (557415), then patrijersists (200262), egzarhists

3 *Zavod za statistiku, Stanovništvo po rodnom kraju, Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948. godine, knjiga 6, Socijalistička Narodna Republika Jugoslavija, Beograd, 1955, str. 76–77.*

4 *Carigradski glasnik, br. 38, septembar 1908.*

5 AS, MID PPO, 1905.

6 Mikić Đ., „Mladoturski parlamentarni izbori 1908. i Srbi u Turskoj“, *Zbornik Filozofskog fakulteta, XII, Priština, 1975, str. 159.*

7 AS, MID PPO, 1905.

8 Nušić B., *Kosovo (opis zemlje i naroda)*, Prosveta – Jedinstvo, Beograd – Priština, 1986, str. 77–78.

9 Grupa autora, *Zadužbine Kosova: spomenici i znamenja srpskog naroda, Prizren – Beograd, 1987, str. 756.*

(190478) and others (13950) (Figure 3).¹⁰

According to a detailed research of Jovan Cvijić, published in 1911, at the turn of the 20th century, north of the Šara Mountain there are still 26338 Serbian homes, in Sanjak of Priština 14048, in Peć 3826, in Sjenica 2564, Pljevlje 3400, Prizren (without Tetovo and Gostivar kaza, which used to enter the Kosovo vilayet) 2400 houses.¹¹ If at least five people are counted in one house, then it is a total of 131690 inhabitants of the Serbian ethnicity. If we count eight people in one house (as it is sometimes counted given the patriarchal character of the Serbian home at the time and in that territory), there will be 210704 inhabitants.

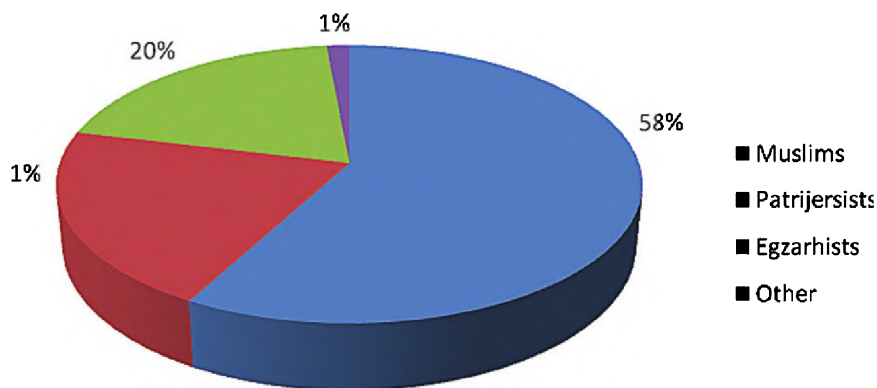

Figure 3. Structure of the population of Kosovo and Metohija in 1908, according to official Turkish statistics

Table 3 – Population in Sanjak of Priština, Peć and Prizren, according to the Serbian consulate in Turkey in 1905

Ethnicity by confessionality	Number of homes	Number of population	Share of total population (in%)
Serb Orthodox faith	12415	248300	37.3
Islamized Serbs (moh)	15600	390010	58.5
Serbs Catholics	108	1750	0.3
Mohammedans Serbs from Bosnia	50	1200	0.2
Serb protesters	0	1	0.0
Catholic Albanians	260	1560	0.2
Albanians	1000	20000	3.0
Turks	270	3.230	0.5
Jews	50	300	0.0
Total	29753	666351	100.0

Source: AS.MID PPO, 1905.

10 Mikić Đ., „Mladoturski parlamentarni izbori 1908. i Srbi u Turskoj“.

11 Cvijić J., *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, Srpska akademija nauka i umetnosti, knj. III, Beograd, 1911, str. 1172.

Historical Institute in Priština, referring to the Turkish statistics from 1911, states that in the whole Kosovo vilayet lived 912902 inhabitants, of which: 743040 Albanians (Figure 4), 106209 Serbs, 53396 Bulgarians, 20009 Jews and 5043 Gypsies.¹²

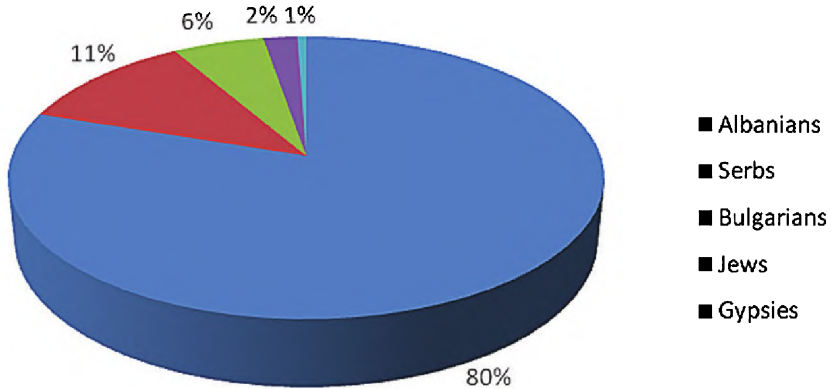

Figure 4. *Ethnicity structure of the population of Kosovo and Metohija in 1911, according to Historical Institute in Priština*

According to official statistics of the Kosovo vilayet, for the first time are mentioned Bulgarian Christians (Table 4, Figure 5). Considering the borders of the Vilayet, it is more likely that they lived on the territory of Macedonia, than of Kosovo and Metohija. It must be noted that their number is unexpectedly high and that it is extremely unusual that there was no previous record of them in any other written records.

Table 4 – *Official statistics from the Kosovo vilayet from 1912*

Ethnicity	Number	%
Albanian Muslims	418000	50.5
Bulgarian Christians	250000	30.2
The Serbian Orthodox	113000	13.7
Mixed population	22000	2.7
Bulgarian Muslims	14000	1.7
Muslim Turks	9000	1.1
Orthodox Vlachs	900	0.1
Greek Orthodox	200	0.0
Total	827100	100.0

Source: Samenwerkende Maatschappij, 1912

Violent Islamization of the Serbs with variable intensity continued until the liberation from the Turks. It happened that some Serbs ostensibly converted

12 ASHRSH, fund MKK, D-7, doc. 707936, *Turkish statistics of 1911*; The Institute of History, *Expulsions of Albanians and Colonisation of Kosova, Chapter Two, Serbian Occupying Wars And Other Measures For Expulsion Of Albanians (1912–1941)*, KIC – Kosova Information Center, Prishtina, 1997.

to Islam. In mosques, they performed Muslim religious rites, and in their homes secretly Christian. Also, it happened that the father converted to Islam, and that his wife and children remained in the Orthodox religion. Such people were trying to use the first convenient opportunity to flee with their family to Serbia.¹³

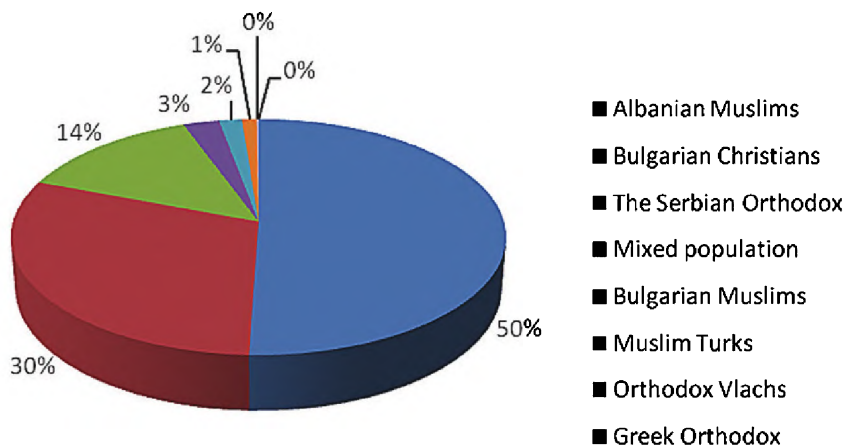

Figure 5. Structure of the population of Kosovo and Metohija in 1912, according to Official statistics from the Kosovo vilayet

Krestić and Lekić¹⁴ have written that in the period between 1878 and 1912, the ethnic composition was significantly changed because of the migration flows in favour of the Albanians. In this period about 30000 Albanians moved from Jablanica and Toplica to Kosovo and Metohija and yet undetermined number of Muslims from Bosnia and Herzegovina and Montenegro. At the same time about 40000 Serbs from Kosovo and Metohija moved to Toplica and Jablanica. The remaining Serbian families in Albanian villages became albanianized. The wave of Albanization covered also the Muslim settlements in Bosnia and Herzegovina and Montenegro, particularly in Metohija. Then the ethnic structure of the population changed in favour of the Albanians.¹⁵ The process of immigration and Albanization was supported by the Turkish government with pleasure, especially because the Islamization was spreading.

Inter-ethnic relations

The change of ethnic composition of Kosovo and Metohija was the result of inter-ethnic relations on which there are many written records. Written documentation on the quality of life in Kosovo and Metohija at the beginning

13 Nedeljковиć S., Jović G., „Istorijski pogled na demografske karakteristike Kosova i Metohije krajem XIX i početkom XX veka“, *Baština*, sv. 9–10, Priština, 1998/99, str. 241–251.

14 Krestić V., Lekić Đ., „Kosovo i Metohija tokom vekova“, *ZUBLJA*, „Grigorije Božović“, Priština, 1995, str. 12.

15 *Ibid.*

of the 20th century, while it was still ruled by the Turkish Empire, testifies about the following.

The years 1900 and 1901, were marked by the real pogrom of the Serbs. At the beginning of 1901, in Stari Kolašin, there was a mass slaughter of Serbs, in which the most prominent role had one of the leading Albanian chief in Kosovo, Isa Boljetinac. The massacre took place in the action of disarming the Serbs of Kosovo vilayet. On the other hand, the reforms from November 1902 were supposed to improve the general condition of Christian people, but the Albanian leaders in Old Serbia rose up against the decision to give the Christians any rights. The news that the Russian Consul Grigorije Stepanovič Ščerbin would come to Mitrovica served to Albanians to oppose the reforms organized and armed, and in that great rebellion (1903) Ščerbin was killed.¹⁶

At the beginning of 1902, the Serbs from Kopaonik villages Borčane, Brzance, Slatina and Rusmance were under attack of the Albanians from Seljanica and oppressors Murselj from Borčani. Then they were fined with 50 Turkish lira in gold and at the same time the Turks asked for Serbian young girls and brides and forced them to do unpaid labour for 3600 days, which they would use to satisfy their “animal sexual desire”.¹⁷

Emigration of Serbs to Toplica district occurred in 1903, after the collapse of reform actions of the Turkish sultan, as a result of a series of pogroms in Vučitrn area. From written sources it can be concluded that most of the people fled from villages, indicating that the violence was greater there than in towns.¹⁸

Since it was clear that the Turkish authorities were not able to restore order and ensure the implementation of reforms,¹⁹ the Serbian government became oriented to armed self-defence of the Serbian people, so it gave weapons, and starting from the year of 1904 organized guerrilla company. Almost all houses of Kosovo vilayet with the Serbian population were in 1905 fully armed (Sredačka and Sirinička district, Prizren and the surrounding area, all the way along the Binačka Morava River through Gnjilane). The Serbian guerrilla action in Kosovo vilayet came upon the fierce Austro-Hungarian counter-

16 Stojančević V., „Sukob Austro-Ugarske i Srbije u Kosovskom vilajetu 1900–1914“, *Zbornik radova prikazanih na Međunarodnom naučnom skupu “Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat”*, Beograd, 1976, str. 557–558.

17 Peruničić B., *Zulum aga i begova nad srpskim narodom u Kosovskom vilajetu 1878–1913*, Beograd, 1988, str. 17 i 250–251.

18 Sekulić V., „Pogromi nad srpskim stanovništvom Vučitrnskog kraja krajem XIX i početkom XX veka“, *Baština*, sv. 12, Priština–Leposavić, 2001, str. 179–192.

19 In November 1902, Sultan Abdul Hamid II announced reform program (Plana E., „Narodi Kosova prema reformama u Turskoj od 1902–1904“, *Istorijski časopis*, zbornik radova, knj. 1, Beograd, 1976, str. 289). Turkish reforms were to improve the position of Christians in the Empire, and to limit the arbitrariness of some officials in the Turkish state apparatus (administrative, financial institutions, the judiciary). Turkish reforms enabled the Christians to enter into the service of the police and gendarmerie. This provision of the Turkish reforms provoked strong opposition of Muslim Albanians, who in introducing Christians (Serbs) in the gendarmerie and the police saw a threat to their privileged position in the Kosovo vilayet (Nedeljković S., „Stara Srbija i turske reforme (Turski reformni program iz 1902. godine)“, *Teme*, 30, 2, Niš, 2006, str. 233–241).

propaganda, which immediately called this action “Great-Serbian”, although it did not interfere in the interests of the Austro-Hungarian Empire, because it was aimed primarily against the violence of Turkish administrative authority in Christian villages, against plundering of villagers and against the guerrilla companies from Bulgaria which were terrorizing the Serbian villagers who remained supporters of the patriarchal church organization and political cooperation with Serbia on the part of the liberation from Turkish rule.²⁰

Foreign Ministry of the Kingdom of Serbia used the cases of violence and oppression against the Serbs to present Albanians as savages which Serbia should “take under its own”. In Serbia, people started to see Albanians as usurpers of the Serbian land, forgetting that the Serbs in great number emigrated from Kosovo during the Great Migration in Hungary. Serbia emphasized the “historical rights” for Kosovo, because in the Middle Ages it was within the state of Raška (i.e. Serbia, in the middle age, Raška was one of the two most prominent Serb states. It provided the territorial nucleus for a succession of Serb kingdoms that in the 13th century were consolidated under the Nemanjić dynasty). In 1904, the Serbian government began to send in an organized way Chetnik detachments to Kosovo. Because of their fight with Albanians the Serbs living there were suffering. The representatives of Kosovo Serbs opposed the insertion of armed troops, asking the Belgrade government to stop that migration, because it pulled over people even greater violence. Serbian Chetnik action encountered also the fierce opposition of the Austro-Hungarian Empire, which saw this politics as the great-Serbian.

The Russian consul in Priština, Spalajković, in his report dated June 10th, 1905, which he sent to Jovan Žujović, the Serbian Minister of foreign Affairs, listed crimes committed against the Serbs in Prizren, Gnjilane and Peć district. Confirmation about that was also given by the Russian consul Orlov in Mitrovica. According to them, the reforming forces, formed by Austro-Hungarian Empire in the reform program in 1903,²¹ did not pay any attention to these areas. In November 1907, the Russian and Serbian diplomatic representatives asked the Porte to send the army to protect the Serbian population in the district of Peć from Albanian oppression.²²

The genocide resulted from the aggression of one nation while they were arising and the struggle for living space. It is about a desperate escape from the poverty of their home mountain habitats and penetration into the fertile plains of their neighbours with the robbery and murders. Academician Samardžić²³ stated that people, mobile in poverty, invaded the Serbian villages, violently took Serbian homes, whose inhabitants took refuge in front of oppression.

At the beginning of the 20th century, Kosovo was the centre of the Alba-

20 Stojančević V., „Sukob Austro-Ugarske i Srbije u Kosovskom vilajetu 1900–1914“.

21 Popović V., *Istočno pitanje*, Sarajevo, 1965, str. 189.

22 Nedeljković S., „Aktivnosti ruskih konzula u Staroj Srbiji krajem XIX i početkom XX veka“, *Baština*, sv. 12, Priština–Leposavić, 2001, str. 165–171.

23 Samardžić R. i dr., *Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji*, Beograd, 1989, str. 11.

nian national revival and the struggle for liberation from the Turks. From 1905 to 1912, the Albanians had a series of uprisings. The Turks regularly suppressed in blood armed rebellions of Kosovo Albanians.²⁴

Figure 6. *Monastery of St. Serbian Patriarchate in Peć*,
Source: Anđelković, 2011

The reports of Milan Rakić, Serbian writer, firstly a secretary of the Serbian consulate, and then the consul in Priština, from 1906 to 1911, testify about the “terrible state”. He wrote about the endless list of crimes against Serbs in Kosovo vilayet. According to him there were two main facts for which the Serbian people have been brought to ruin. Those facts are the Turkish authorities and the Albanians. The Turkish authorities, because it alone made oppression, plundered and killed and because it let other Mohammedans to do the same without punishment. Albanians for their own account in a much larger scale destroyed everything that was Serbian, wherever they could do it. Albanians in Peć district dispersed and exterminated Serbian population, so there is no one to be robbed, and thus they turned their robberies to the monastery of St. Serbian Patriarchate in Peć (Figure 6). Mr. Kutjepov from Prizren added that only God could help. “Although there is the weak hope of diplomatic intervention”.²⁵

24 Arš G. L., Senkevič I. G., Smirnova N. D., *Kratkaja istorij Albanii*, Institut Istorii, Akademija Nauk SSSR, “Nauka”, Moskva, 1965; Pavlica D., *Savremena istorija Kosova*, Beograd, 2011, str. 4.

25 Rakić M., *Konzulska pisma 1905–1911*, ed. A. Mitrović, Beograd: Prosveta, 1985.

Oppressions in the Ibar valley were from 1906 to Albanian uprisings “discouraged”. So, from 1908 until the liberation in these areas the situation was disturbing for the local Serb population. There were clashes between the Albanians and Young Turk groups, as well as among the Albanians themselves, adherents of the old state and those who were for the rebels. The population was afraid to go to the Serbian consul in Priština, and even to the Russian in Mitrovića, fearing for their lives, and even the consuls were not completely sure for their own lives. At the end of the Ottoman rule in the areas of Old Serbia, which among other things, included also Kosovo and Metohija, the agas and beys were gripped by the idea of expelling the Serbs from their farms.²⁶

At the time when the departure of the Turks was imminent, the Serbs, in their historical naivete, armed Albanians in the hope that they would help them in fight against the common enemy. From the weapons obtained from Serbia, the Serbs in Kosovo perceived the terrible oppression that was learned about from the newspaper “Vardar²⁷”.²⁸

In 1908 there was a Young Turk revolution that the Albanian population initially supported, because they were promised the autonomy, reduced taxes and improvement of general living conditions. But, when they consolidated the power, the Young Turks imposed strict centralism, introducing Turkish as the only language of administration.²⁹

This led to the eruption of discontent and armed rebellion in Kosovo in June of 1909. The first armed conflict with the new government occurred near Đakovica.

The Albanians could not accept the reform in the Kosovo vilayet and the new Young-Turkish constitution, which made them equal with other nations, i.e. the Serbs. Because of that they were in constant conflict with the authorities and often in armed rebellions. They demanded the return of the old state. During March and April of 1909 rebellions broke out in many places. The Turkish authorities were reluctant to take action, not wanting to enter into conflict with them. To mitigate the severity of the Albanian rebellions, the authorities started expulsion of Serbs from the land and settling on it Albanians.³⁰

The large-scale rebellion occurred in Kosovo vilayet in spring 1910. The rebels of the Albanians were supported by the Internal Macedonian Revolutionary Organization, fighting for the autonomy of Macedonia. Seeing the development of the rebellion, the Young Turks government sent a punitive expedition

26 Sekulić V., „Stradanje i iseljavanje srpskog stanovništva krajem XIX i početkom XX veka na teritoriji današnje opštine Leposavić“, *Baština*, VIII, Priština, 1997/8, str. 167–185.

27 Publisher of the journal *Vardar* was the Circle of Serbian Sisters. This journal is printed in Belgrade from 1906 to 1914 and from 1921 to 1941 (Savić J., „Kolo srpskih sestara – odgovor elite na žensko pitanje“, *Glasnik Etnografskog muzeja*, sv. 73, Beograd, 2009, str. 126–128).

28 Vukadinović Z., „Kosovska Mitrovića u istorijskim dokumentima 1455–1957“, *Baština*, sv. 14, Priština–Leposavić, 2002, str. 265–277.

29 Богдановић Д., *Књига о Косову*, САНУ, књига 2, Београд, 1985.

30 Sekulić V., „Pogromi nad srpskim stanovništvom Vučitrnskog kraja krajem XIX i početkom XX veka“.

from Skopje that in the three-day battle near Kačanik, from May the 11th to May the 13th, 1910, crushed the Albanian rebellion in blood, sparing neither women, nor children and the elderly.³¹

The attempt of the Young Turks to improve the position of agriculturists led villagers into even worse legal and economic position. Peasants were the co-owners of the land, but with this they simple started to rent the land. They were no longer tied to the land, and that enabled agas and beys to easily expel them from their land. The call from Porte to transfer for free the property to the heirs in February 1910 only enabled Albanians who inhabited the land of expelled Serbs to legalize their occupation. When some of the Serbs, under the law on restitution of property taken by force at the beginning of 1910, tried to return confiscated property, the local Turkish authorities dragged it in many ways.³²

At the beginning of 1911 there was a new armed uprising in Kosovo and northern Albania. The main request of the rebels was the recognition of the Albanian nation and according to it autonomy: the economic, political, administrative, cultural and military. This uprising was crushed in August of 1911.

At the beginning of 1912 there was the great Albanian uprising led by the General Uprising Committee, in the area of Drenica, Peć, Đakovica and northern Albania. The leaders of the rebels were Isa Boljetinac, Hasan Priština, Bajram Curi and others. The rebels demanded the establishment of autonomous Albania, the withdrawal of Turkish officials and the introduction of the Albanian language as official. The rebels immediately seized many towns, including Đakovica, Mitrovica, Vučitrn and Priština, soon afterwards they gained control over the entire Kosovo, northern Albania, and even Skopje. Due to the success of the Albanian revolt, Young Turk government resigned. After the Albanian rebels came to Thessalonica, the new government was forced to accept all their demands. Porte in August the 18th, 1912 recognized the autonomous Albania that would include four vilayets: Kosovo, Skadar, Janjina and Bitola. Neighbours experienced this as creating the "Great Albania", as the inhabitants of these areas were not only Albanians. This endangered the national interests of neighbouring states that raised claims to the area, and they quickly started the war against Turkey.

Just before the war, in October the 10th, 1912 there was a meeting of Albanian chiefs in Skopje, the seat of Kosovo vilayet. It was then decided that the Albanians in the coming war would defend the territory they considered their own, fighting on the side of Turkey.

In every war some nations and ethnic integrity from Kosovo and Metohija disappeared. At the beginning of the 20th century Turks almost disappeared from towns. Their lands were bought up and taken by the Serbs and Albanians.³³ During the war years from 1912 to 1913 and from 1914 to 1915 a sub-

31 Bogdanović D., *Knjiga o Kosovu*.

32 Sekulić V., „Pogromi nad srpskim stanovništvom Vučitrnskog kraja krajem XIX i početkom XX veka“.

33 Jovičić S., „Film odnosno pokretne slike kao istorijski izvor i svedočenja o progonu i nestajanju

stantial number of the Turks and Turkized Albanians, almost entire population of Circassians and some indeterminate number of ethnic Albanians, Arnauts and Islamized Serbs, about their numerical scale there are different estimates, left Kosovo and Metohija. A particular difficulty in the recognition of real and temporary ethnic changes is caused by migrations of Albanians rebels from Old Serbia in Albania and vice versa, which represent a characteristic form of migration not only of those war years but also later, immediately after the First World War and the war period from 1941 to 1944/45.³⁴

According to the assessment, in 1911 in Kosovo and Metohija lived about 180000 Slovene population.³⁵ With the defeat of Turkey in the Balkan War, in 1912 the Serbian and later Yugoslav governments were established. From the oppressed population the Serbs became state-building nation, and Albanians from the privileged ethnicity became the ethnical minority. It was expected to rehabilitate all the essential elements of Serbian life in Kosovo and that the Albanian population would be led to the position of ethnical minorities. History, however, did not allow the reconstruction of Kosovo and Metohija to be led in the normal way. Brief periods of peace were interrupted by irregular conditions of war and occupation. It was just liberated in the Balkan war, when it in 1915 fell under the occupation.

Conclusion

In this paper, attention is focused on those parts of the Kosovo vilayet contained within the borders of Kosovo and Metohija.

In the period from 1910 to 1913 Metohija had a higher population growth, but a negative migration balance, which negatively affected the absolute increase of its population.

There are no accurate data about the ethnic structure in Kosovo and Metohija during the Turkish rule in the 20th century. Censuses were not conducted. According to the data from the Ministry of Foreign Affairs (1905) which they received from the Serbian consulate in Turkey, in Sanjak of Pristina, Peć and Prizren, more than a half of the population (58.5%) were Serbs who became Arnauts (Albanians). Also, the ethnic composition was significantly changed because of migration flows in favour of the Albanians. The Albanians moved from Jablanica and Toplica to Kosovo and Metohija and yet undetermined number of Muslims from Bosnia and Herzegovina and Montenegro. The process of immigration and Albanization was supported by the Turkish gov-

naroda i etničkih skupina sa Kosova i Metohije u periodu 1912–1999. godine”, *Baština*, sv. 13, Priština–Leposavić, 2002, str. 267–282.

34 Radovanović M., *Kosovo i Metohija – antropogeografske, istorijskogeografske, demografske i geopolitičke osnove*, str. 128.

35 Jovanović V., “In Search of Homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941”, *Tokovi istorije*, 1–2, 2008, str. 56–67.

ernment with pleasure, especially because the Islamization was spreading. The dominance of Muslims is confirmed by the Turkish official statistics, the Historical Institute in Priština and the Kosovo Vilayet Official statistics. According to them, the number of Serbs ranges from 100000 to 200000. Cvijić calculated that it should be between 130000 and 210000.

According to calculations of Jovan Cvijić,³⁶ from the region north of Šara about 150000 Serbs were deported to Serbia in the period between 1876 and 1912. All these statistics are, unfortunately, very insufficient and cannot claim to full accuracy; they provide only an approximate idea of the massiveness of this unnatural and forced migration, which reduced the Serbian people in their home country to a minority, with a tendency to a complete destruction. But despite these difficult circumstances, there was still relatively a lot Serbs in Old Serbia until 1912, which can be concluded from some Turkish statistics, which no matter how hard they try to reduce the number of Christian population, recognize that the Serbs were present in sufficient number as ethnic factor of these regions.

The years 1900 and 1901 were marked by the real pogrom of the Serbs. Most of the people fled from villages, indicating that the violence was greater there than in towns. The genocide resulted from the aggression of one nation while they were arising and the struggle for living space. The Albanian leaders in Old Serbia rose up against the decision to give the Christians any rights. Almost all houses of Kosovo vilayet with the Serbian population were in 1905 fully armed. The Russian and Serbian diplomatic representatives asked the Porte to send the army to protect the Serbian population in the district of Peć from Albanian oppression.

Thus, the difficult position of the Serbs in Kosovo and Metohija, at the beginning of the 20th century, was interpreted as the tolerance of the Turkish central authorities towards banditry behaviour of Albanians, but also the Austro-Hungarian propaganda that incited hatred between the Serbs and Albanians.³⁷

From 1905 to 1912, the Albanians had a series of uprisings. The Turks regularly suppressed in blood armed rebellions of Kosovo Albanians. The Albanians could not accept the reform in the Kosovo vilayet and the new Young-Turkish constitution, which made them equal with other nations, i.e. the Serbs. The main request of the rebels was the recognition of the Albanian nation and according to it autonomy: the economic, political, administrative, cultural and military.

As a result of the First Balkan War the vilayet was divided between Serbia, Montenegro and Albania. The terror against the Serbs reached a peak during the First World War, especially during the withdrawal of the Serbian army through Albania at the end of 1915, and during the crushing of the Serbian Uprising in Toplica from 1916 to 1917.³⁸ It is difficult to specify what happened

36 Cvijić J., *Balkanski rat i Srbija*, 1912, str. 655–656.

37 Zarković V., Uloga Hamdi-paše u zbivanjima i Staroj Srbiji početkom XX veka, *Baština*, sv. 25, Priština – Leposavić 2008, str. 203–217.

38 Pantelić N., „Geneza albanskog ekstremizma i terorizma na Kosovu i Metohiji“, *Politička revija*, br. 1,

during the World War I, especially in the period between December 1915 and the armistice in 1918, but, according to the census results from 1921 the number of Slovenian population decreased by 21.1% or by 92490 persons. The data on the number of the Albanians and Turks who permanently emigrated or were killed in the period between 1918 and 1921 is also disputed.

After the World War I, Kosovo was living within Serbia, i.e. the Kingdom of Yugoslavia, for twenty years. Agrarian reform and colonization, that the new government undertook, could not stop the rushing trend, and they were especially not able to repair the structure.

References

1. Anđelković V., (2011): *Илустрована историја српске православне цркве*, Srpska pravoslavna crkva, Art Press. Retrived from: <http://srpska-pravoslavna-crkva.blogspot.com/2011/12/1925.html>
2. Арш Г. Л., Сенкевич И. Г., Смирнова Н. Д., (1965): *Краткаја историј Албании*, Институт Историје, Академија Наук СССР, “Наука”, Москва.
3. ASHRSH, fund МКК, D-7, doc. 707936, *Turkish statistics of 1911*.
4. АС МИД ППО (1905): ред 217, бр. 626, Приштина.
5. АС МИД ППО (1905): ред 795, ПП, бр. 502, Приштина.
6. АС МИД ППО (1905): ред 20. ПП бр. 485
7. Богдановић Д., (1986): *Књига о Косову*, САНУ, носебна издања, књига DLXVI, нредседништво књига 2, Београд.
8. *Цариградски гласник*, (1908): бр. 38, септембар, Цариград.
9. Цвијић Ј., (1911): *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Српска академија наука и уметности, књ. III, Београд, стр. 1172.
10. Цвијић Ј., (1912): *Балкански рат и Србија*, стр. 655–656.
11. Deutsche u. österreich-ungarische Konsulate, (2009): *Die Balkan – Halbinsel*, 1:6.000.000, Retrived from: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8a/Balkans_at_1905.jpg
12. Груна аутора, (1987): *Задужбине Косова: сноменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд, стр. 756.
13. Jovanović V., (2008): *In Search of Homeland? Muslim migration from Yugoslavia to Turkey 1918–1941, Tokovi istorije*, 1–2, str. 56–67.
14. Јовичић С., (2002): *Филм односно нокретне слике као историјски извор и сведочанства о прогону и нестајању народа и етничких скунина са Косова и Метохије у периоду 1912–1999. године*, Баштина, св. 13, Приштина–Леносавић, стр. 267–282.
15. Крестић В., Лекић Ђ., (1995): *Косово и Метохија шокком векова*, ЗУБЈА, „Григорије Божовић“, Приштина, стр. 12.
16. Markezinis Sp. Ellados, (2010): *Kosovo Vilayet in 1905*, Retrived from: http://sh.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Kosovo_Vilayet_1905.jpg

(XX) VII, vol. 15, Beograd, 2008, str. 101–128.

17. Микић Ђ., (1975): *Младобујурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*, Зборник филозофског факултета, XII, Приштина, стр. 159.
18. Недељковић С., Јовић Г., (1998/99): *Историјски поглед на демографске карактеристике Косова и Метохије крајем XIX и почетком XX века*, Баштина, св. 9–10, Приштина, стр. 241–251.
19. Недељковић С., (2001): *Активност руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века*, Баштина, св. 12, Приштина–Лепосавић, стр. 165–171.
20. Недељковић С., (2006): *Стара Србија и турске реформе (Турски реформни програми из 1902. године)*, Теме, 30, 2, Ниш, стр. 233–241.
21. Нушић Б., (1986): *Косово (опис земље и народа)*, Београд – Приштина, Просвета – Јединство, стр. 77–78.
22. Паптелић Н., (2008): *Генеа албанског екстремизма и тероризма на Косову и Метохији*, Политичка ревија, бр. 1 (XX) VII, вол. 15, Београд, стр. 101–128.
23. Pavlica D., (2011): *Savremena istorija Kosova*, Beograd, str. 4.
24. Перупић Б., (1988): *Зулум ала и бејова над српским народом у Косовском вилајету 1878–1913*, Београд, стр. 17 и 250–251.
25. Плапа Е., (1976): *Народи Косова према реформама у Турској од 1902–1904*, Историјски часопис, зборник радова, књ. 1, Београд, стр. 289.
26. Поповић В., (1965): *Источно питање*, Сарајево, стр. 189.
27. Радоваковић М., (2008): *Косово и Метохија – антропогеографске, историјскогеографске, демографске и етнолингвистичке основе*, Службени гласник, Београд.
28. Ракић М., (1985): *Конзулска писма 1905–1911*, ед. А. Митровић, Просвета, Београд.
29. Самарџић Р. и др., (1989): *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, стр. 11.
30. Samenwerkende Maatschappij, (1912): *De Godsdiensten op den Balkan*. “Volksontwikkeling”, Gepubliceerd op 21 december, retrieved from: <http://users.skynet.be/ovo/GodsdBalkan.html>
31. Савић Ј., (2009): *Коло српских сестара – одговор елите на женско питање*, Гласник Етнографског музеја, св. 73, Београд, стр. 115–132.
32. Секулић В., (1997/8): *Старања и иселовање српског становништва крајем XIX и почетком XX века на територији данашње општине Лепосавић*, Баштина, VIII, Приштина, стр. 167–185.
33. Секулић В., (2001): *Појмови над српским становништвом Вучијерског краја крајем XIX и почетком XX века*, Баштина, св. 12, Приштина–Лепосавић, стр. 179–192.
34. Стојапчевић В., (1976): *Сукоб Аустро-Угарске и Србије у Косовском вилајету 1900–1914*, Зборник радова приказаких на међупародном научном скупу „Велике силе и Србија пред Први светски рат”, Београд, стр. 557–558.
35. Стојапчевић В., (1994): *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима у XIX веку (1804–1878)*, САНУ, Одељење историјских наука, међуодељепски одбор за проучавање Косова и Метохије, Београд.
36. The Institute of History, (1997): *Expulsions of Albanians and Colonisation of Kosova, Chapter Two, Serbian Occupying Wars And Other Measures For Expulsion Of Albanians (1912–1941)*, KIC – Kosova Information Center, Prishtina

37. Вујичић А., (1914): *Речник месџа у ослобођеној обласџи Сџаре Србије*, по службеним подацима, Београд.
38. Вукадиповић З., (2002): *Косовска Миџровица у историјским докуменџима 1455–1957*, Башџипа, св. 14, Пришџипа–Лепосавић, стр. 265–277.
39. Zavod za statistiku, (1955): *Stanovništvo po rodnom kraju*, Konaĉni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948. godine, knjiga 6, Socijalistiĉka Narodna Republika Jugoslavija, Beograd, str. 76–77.
40. Зарковић В., (2008): *Улоја Хамџи-џаше у збивањима и Сџарој Србији џочетџком XX века*, Башџипа, св. 25, Пришџипа–Лепосавић, стр. 203–217.
41. ZZSS, (1957): *Prikazi Zavoda za statistiku Srbije*, Zavod za statistiku Srbije, Beograd.

Резиме

Тамара Лукић, Невена Ђурчић

ЕТНОДЕМОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СТАНОВНИШТВА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА

Кључне речн: Косово и Метохија, етничка трансформација, међуетнички односи

У овом раду пажња је усмерена на оне делове Косовског вилајета који се налазе у границама Косова и Метохије. Демографска ситуација на Косову и Метохији на почетку 20. века, тј. пре завршетка турске владавине, илустрована је указивањем на промене у броју становништва, етничку структуру становништва, међуетничке односе и одраз појаве албанске миграције.

У периоду од 1910. до 1913. Метохија је имала већи раст становништва, али негативан миграциони салдо, што је негативно утицало на апсолутно повећање њеног становништва. Више од половине становништва (58,5%) били су Срби који су постали Арнаути (Албанци). Такође, етнички састав је значајно промењен због миграционих токова у корист Албанаца. Процес имиграције и албанизације турска власт је радо подржавала, посебно због шпрења исламизације.

Срби су као етнички фактор ових крајева били присутни у довољном броју. Године 1900. и 1901. обележили су прави погроми Срба. Већи део народа побегао је из села, што показује да је насиље тамо било веће него у градовима. Геноцид је последица агресије једне нације у настајању и борби за животни простор.

Од 1905. до 1912. Албанци су подигли низ устанака. Главни захтев побуњеника је био признавање албанске нације и, у складу с тим, аутономија: економска, политичка, административна, културна и војна.

Milka BUBALO ŽIVKOVIĆ, Bojan ĐERČAN

DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE KINGDOM OF SCS AND THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Abstract: Instead of the large Austro-Hungarian Monarchy, in 1918 new states were formed: Austria, Hungary, Czechoslovakia and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS). A joined state, the Kingdom of SCS, was formed on important routes between Europe and Asia. On the other hand, this region was characterized by an undeveloped society which was behind English society by a century and a half in terms of industrial development. The Kingdom was divided into 33 regions, between 1923 and 1929, and since 1929 it was comprised of nine banovinas and the City of Belgrade with Zemun and Pancevo which formed a separate administrative unit. This area was 248.665 km² big and there were 13.934.038 inhabitants in 1931. Based on available data, changes in sex-age structure of population, as well as changes in religion, native language and ethnic composition were analyzed in this paper. Demographic changes were a consequence of the political and economic events and traditional way of life, which influenced the migration trends that will be also addressed in this paper.

Key words: Demography, The Kingdom of SCS, The Kingdom of Yugoslavia

Introduction

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SCS) was formed on the 1st of December 1918. It was recognized at the peace conference in Paris in 1919. This country covered an area of 248,665 km² and had almost twelve million inhabitants.¹ It was comprised of territories that were a part of the Austro-Hungarian Monarchy, the Ottoman Empire and Serbia and Montenegro, which were the only free territory. The fact that this country was made from territories that had different historical development² has influenced the demographic changes and movements in the Kingdom of SCS. The peoples that lived in it were at different levels of economic development. North-western parts were far more developed than others but still significantly less developed than middle and

1 Stojančević V., „Postanak jugoslovenske države 1918. godine“, *Globus*, god. X, br. 10, 1978, str. 265–274.

2 Mitrović A., *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920. Prilog proučavanju jugoslovenske politike na konferenciji mira u Parizu*, Novi Sad, 1975.

western part of Europe. The north, with Belgrade and the basin of river Morava stood out by certain industrial development while the central and eastern part of the country lived from trading, crafts, handicrafts and agriculture.³ The regions of Kosovo, Metohija, Macedonia and Sandzak were characterized by backwardness in social relations, economy, trade and health care, that is, in all forms of life (Gopčević, 1890). Cvijić stated the following: "Our country can be considered as economically wealthy country. But our cornucopia is not as full as it is thought and written. We are far from the state of autocracy, where one country produces everything it needs."⁴ It took a lot of investment to develop the industry and to raise the agriculture to a higher level. In addition to the slow development, ten years after the formation of the Kingdom, Europe, the world and even the Kingdom of SCS were all caught in an economic crisis. The crisis, beside the political turmoil, had a significant impact on the demographic changes in the Kingdom. This paper analyzes those demographic changes in the Kingdom of SCS that were possible on the basis of data availability.

Materials and methods

This paper is based on data published by the national statistics office of the Kingdom of SCS, respectively the Kingdom of Yugoslavia. Those are the definitive results of the 1921 and 1931 censuses. The emphasis is placed on the sex-age structure and the population quota changes at these two censuses. In addition to the sex-age structure, the data on religion structure and the structure of the population according to their native language were used. The aforementioned data about sex-age structure were further statistically processed on the basis of what we got large age groups, age index, the coefficients of femininity and masculinity, school, work and fertility contingent. From the data about the religion structure and the structure according to the native language one can get an image about the ethnic composition since that structure was not officially released. Even on all these bases it is difficult to get a real picture of ethnic structure since the collected data were about the native language and were noted as Serbo-Croatian (1921 census), where Serbs and Croats were listed as one. On the next census (1931) by native language Serbian, Croatian, Slovenian and Macedonian were noted as same so it is very difficult to create an ethnic picture according to such data.

In addition to the official statistics, the works that treat the problem of the population in that period and that contain data necessary for demographic processing were also used in this paper.

Beside the official statistics from the period of the Kingdom we used the data about the number of inhabitants in the territories of the Austro-Hungarian

3 Šatenjo I., „Antropogeografija – nove države“, *Glasnik geografskog društva*, sv. 5, Beograd, 1921, str. 196–211.

4 Cvijić J., „Granice i sklop naše zemlje“, *Glasnik geografskog društva*, god. IV, sv. 5, Beograd, 1921.

Monarchy and the Ottoman Empire at the end of their existence, as well as in the newly formed countries in the territory of the former Monarchy and Empire. For that analysis the authors used the data from the international historical statistics <http://www.tacitus.nu/historical-atlas/population/>.

In this paper the statistical method, mapping and analytics were used on the basis of which the authors have thoroughly analyzed the demographic events from the two aforementioned censuses.

*Location and boundaries of the Kingdom of SCS and
the Kingdom of Yugoslavia*

The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was largely formed of the territories that were under the Austro-Hungarian Monarchy, and to a lesser extent under the Ottoman Empire. The larger part of the territory was created in the Balkan Peninsula, and the smaller part on the area of Central Europe. To the north it bordered with two newly formed states, Austria and Hungary. In the northwest its neighbour was Italy. Romania is a country with which it was bordered to the northeast. To the east border was with Bulgaria, and in the south with Greece and Albania.

From 1918 to 1921 the Kingdom of SCS was divided according to the territorial division of the Austro-Hungarian Monarchy and former independent Balkan countries of Serbia and Montenegro into provinces. Since 1923 a new division was made to 33 administrative areas that were ruled from the city around which they were founded. The new division had nothing to do with the previous one. Since 1929, after the proclamation of the Kingdom of Yugoslavia, the country was administratively divided into nine banovinas and the city of Belgrade with Zemun and Pancevo as a separate administrative unit within the Danube banovina.

The Kingdom found itself in a territory which is the “geological and geographical”⁵ link between Europe, Asia, Middle East and the Mediterranean and represents an important transit territory. Cvijić pointed out to the relief of the Balkan Peninsula as a bond of all the parts of the country.⁶ The merger goes through the Morava-Vardar basin and the valleys of the Nisava, Vardar, Danube and Drim rivers. Mountains, on the other hand, offered protection to the peoples of that region.

The position of the new state, despite all the benefits (the midpoint between the roads to Asia Minor and to Central, Western and Southern Europe) aggravated the circumstances for the survival of the state more than it helped in its development. Neighbourly relations were troubled with regionalism and separatism in the border regions, which were further encouraged from the

5 Grčić M., „Geopolitički položaj Jugoslavije u prošlosti i danas”, *Zbornik radova PMF Univerziteta u Beogradu*, sv. XXXI, 1984, str. 79–93; Cvijić J., „Granice i sklop naše zemlje...”

6 Grčić, M., „Geopolitički položaj Jugoslavije u prošlosti i danas...”

neighbours or from Western European countries, which further hampered the position⁷ of the Kingdom.

The changes in population in the former Austro-Hungarian Monarchy and Ottoman Empire

After the Balkan wars and the First World War two large countries, Austro-Hungarian Monarchy and Ottoman Empire, were missing from the maps of Europe. In their place new countries were formed or the parts of them were allocated to the existing countries. For these reasons we will analyze the population trends in the newly formed states and in those that significantly altered their borders.

The Austro-Hungarian Monarchy at the end of its existence encompassed an area of 676615 km². According to the data from 1910 census it had about 49.5 million inhabitants, so that the population density was 73.2 inhabitants per km². This was a medium density of population if we know that, for example, Prussia at that time had around 140 inhabitants per km².⁸

In 1789 the territory of The Austro-Hungarian Monarchy had about 25 million inhabitants. From census to census the population kept growing continuously, until 1914 when the population was more than doubled compared to the end of 18th century. Population increase is the result of natural movement of population, followed by migration (immigration), as well as the expansion of the territory. Immigration from the areas conquered by the Turks was significant. Also the planned settlement of particular regions, as well as relocation within the monarchy had an influence. A larger number of residents lived in the Austrian part of the monarchy (Cisleithnia), about 57% of the total population from the 1910 census, while the Hungarian part (Transleithnia) had about a third less inhabitants (Table 2). The majority of the inhabitants in the Austro-Hungarian Monarchy were Catholics, 76.7%. Austrian part had a larger share of Catholic population (90.9%), then the Hungarian part (61.8%). In the Hungarian part of the monarchy, there were more Protestants (19.0%) and Orthodox (14.3%) than in the Austrian part (2.1% of Protestants, 2.3% of Orthodox). The largest share of the Orthodox population (in 1910) was in Bosnia and Herzegovina, which was under the monarchy, and it was 43.5%. There were 22.9% of Catholics and 32.7% of Muslims. One third of the population consisted of Muslims, although after the Berlin Congress they extensively migrated from the territory of Bosnia and Herzegovina, after this area came under the administration of the Austro-Hungarian Monarchy. The emigration of Muslim population has been directed to areas that were still under the Ottoman Empire.

7 Grčić M., „Percepcija geopolitičkog položaja Srbije između mitova i realnosti”, *Glasnik*, Geografsko društvo Republike Srpske, sv. 5, Banja Luka, 2000, str. 71–80.

8 <http://www.tacitus.nu/historical-atlas/population/>

Table 1 – *Number of inhabitants in the Austro-Hungarian Monarchy in the period from 1789 to 1914*

Year	Number of inhabitants (in millions)	Year	Number of inhabitants (in millions)
1789	25.0	1870	35.8
1820	30.5	1880	37.9
1830	34.1	1890	41.3
1840	34.9	1900	45.2
1850	36.9	1910	49.5
1860	36.0	1914	52.5

Source: <http://www.tacitus.nu/historical-atlas/population/>

With the dissolution of The Austro-Hungarian Monarchy, new states were formed, and some parts of the former Monarchy were adjoined to the existing states that have only expanded their territory. Completely newly formed states were Austria, Hungary, Czechoslovakia and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Much of the territory was given to Romania and Poland and smaller part of the territory (Tirol and Istra) was annexed to Italy.

Table 2 presents the data regarding the change in the number of inhabitants in countries where there were significant population changes after the collapse of the Monarchy. Austria had a 76% lower population than the Austrian part of the Monarchy and until the Second World War there was no significant population growth in Austria itself. The new state of Hungary had 61% fewer people than the former Hungarian part of Monarchy. Until World War II the population in Hungary has increased by 1.3 million or 17%.

Table 2 – *Number of inhabitants in states whose lands were part of Austro-Hungarian Monarchy (in millions)*

Austria		Hungary		Czechoslovakia		Romania (whole)		Poland	
year	number	year	number	year	number	year	number	year	number
1910	28.2	1910	20.9	1920	13.6	1910	6.9	1910	12.1
1920	6.5	1920	8.0	1930	14.7	1915	7.8	1920	26.8
1930	6.7	1930	8.7	1937	15.3	1921	15.6	1930	31.5
1940	6.7	1940	9.3	1940	14.7	1930	17.9	1939	34.8
						1939	19.9		
						1940	15.9		

Source: <http://www.tacitus.nu/historical-atlas/population/>

Czechoslovakia was given about 25% of the population of the Monarchy. And this state had a population growth up to World War II for about 8%. Romania's population, after the collapse of the Monarchy, has increased from 7.8

million, as it was in 1915, to 15.6 million as noted in the 1921 census. For six years between the censuses the population has increased by 100%. Such a large increase in population is a result of the expansion of the territory and population growth.⁹ Poland also had a significant population growth. In the census of 1910 there were 12.1 million inhabitants, and in 1920 there were 26.8 million inhabitants, which means that the population increased by 121%.

The largest number of inhabitants in Turkey was at the end of the 18th and at the beginning of the 19th century, when there were around 26 million inhabitants. After that the decline of population occurred. After the Balkan wars and the First World War the smallest number of inhabitants was noted (13.7 million in 1926), and after that period there was a slight recovery of this population (Table 3). In Bulgaria there was a constant slow population growth which was mainly caused by natural increase. The situation was similar in Greece, but Greece was merged with certain parts of the territory (Epirus, Macedonia, western Thrace, eastern Thrace, Ionia and Dodecanese) and thus had an increase in population. Albania was a newly formed country after the Balkan wars and it recorded a slight increase in population in the period from 1920 until 1939 (Table 3).

Table 3 – *Number of inhabitants in countries whose lands were part of Ottoman Empire (in millions)*

Turkey		Bulgaria		Greece		Albania	
year	number	year	number	year	number	year	number
1600	16.0	1910	4.3	1910	2.6	1920	0.8
1800	26.0	1920	4.8	1920	5.0	1930	1.0
1910	23.8	1930	5.7	1930	6.4	1939	1.1
1926	13.7	1940	6.3	1940	7.3		
1930	14.9						
1940	17.8						

Source: <http://www.tacitus.nu/historical-atlas/population>

What were the changes in population trends in the republics of the Kingdom of SCS prior to entering into a new community? Serbia had a slight increase in population, since 1880 when there were about 3.3 million inhabitants until 1910 when around 5.1 million inhabitants were recorded. In the territory of Croatia in 1880 there were 2.5 million people, and in 1910 3.4 million inhabitants. The number of inhabitants also grew in Bosnia and Herzegovina from 1.2 million inhabitants in 1880 to 1.9 million in 1910. In Montenegro, population numbers increased from 1880 to 1910 for about 150,000 (from 200,000 to 350,000). On the territory of Macedonia there were around 530,000 inhabitants in 1880, and in 1910 around 900,000.¹⁰

⁹ Breznik D., *Stanovništvo Jugoslavije*, Konzorcijum instituta društvenih nauka, 1991.

¹⁰ *Ibid.*

Demographic changes in the Kingdom of SCS and the Kingdom of Yugoslavia

Demographic changes in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia have been done on the basis of national statistics released after the censuses in 1921 and 1931. In this analysis, the biggest problem is the division of territory. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was divided into provinces, and from 1929, with the forming of the Kingdom of Yugoslavia, the division was on banovinas. So it is very difficult to compare results, because the banovinas did not match the borders of the provinces.

The problem of non-comparability of the data of the two censuses was partly solved by the State statistics – in the 1931 census they gave a calculated data of the total population on the banovinas' level for the 1921 census. However, this level of fragmentation on banovinas' level limits us to do more detailed analysis of demographic changes, and do comparison with later periods. Only Croatia has benefited from this division since its area was in two provinces, and even had a part of Bosnia and Herzegovina. They later used this with a unification of banovinas. Serbia was fragmented in five banovinas without any basis, either natural or ethnical.

Table 4 – *Number of inhabitants according to 1921 and 1931 censuses in the Kingdom of SCS, respectively the Kingdom of Yugoslavia*

Banovina	1921*	1931
Drava	1 060 356	1 144 298
Drina	1 205 500	1 534 739
Danube	2 179 329	2 387 295
Morava	1 200 258	1 435 584
Primorska	804 163	901 660
Sava	2 424 374	2 704 383
Vardar	1 323 546	1 574 243
Vrbas	850 004	1 037 382
Zeta	784 693	925 516
Administrative unit of city of Belgrade	152 688	288 938
Kingdom of Yugoslavia	11 984 911	13 934 038

* - Population of 1921 was recalculated to the banovinas

Source: Final results of the 1931 census, Vol. 1, Present population, number of inhabitants, houses and homes, Belgrade, 1937, the Kingdom of Yugoslavia

In the period between two censuses (1921–1931), all banovinas had a population growth except the Danube banovina, where the population was numbered down to around 200000. The largest was the Littoral banovina where a fifth of the population of the Kingdom lived (Table 3). About 18% (1921) and

17% (1931) of the population of the Kingdom lived in the Danube banovina. A small number of inhabitants were recorded in the Zeta banovina, which included the sparsely populated Montenegro, Hercegovina, and thinly populated areas of Stari Vlah and Raska. In this banovina only 6.5% of the population of the Kingdom lived in 1921, and in 1931 6.9%. The greatest increase in population between the two censuses had the Administrative unit of city of Belgrade, about 90%. Population of the Kingdom has increased by 16.2%. Such population growth in the region was noted in Romania, Bulgaria and Greece¹¹ as a result of natural increase. In the period between the two observed censuses there was a great exodus of Yugoslav peoples in European and non-European countries. The European countries attracted the people by their vicinity and the non-European with their favourable economic conditions and a large number of relatives and friends who have moved in those countries in the earlier periods. Emigration areas were Croatia with Slavonia and Dalmatia, Serbia, Slovenia and Bosnia and Hercegovina. In Europe they mostly went to France, Turkey, Germany, Belgium and Romania. Among the non-European countries the most popular were United States of America, Argentina and Canada. The emigration during that period was fuelled by the economic crisis in the country.¹²

Sex-age structure – permanent war developments in the area where the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was formed did not affect the substantial decline in the male population compared to female population. According to the census of 1921 the women accounted for 50.9% and in the census of 1931 to 50.5%. According to the census of 1921 most women were in the Drava banovina (52.3%). Over 51.0% of population were women in the Danube, Sava and Morava banovinas. Only the banovina of Vrbas and the Administrative unit of city of Belgrade had a smaller proportion of women in the general population (Table 5).

Table 5 – *Sex-age structure of population according to censuses in 1921 and 1931 in the Kingdom of SCS, respectively in the Kingdom of Yugoslavia*

Banovina	1921			1931		
	male	female	total	male	female	total
Drava	505 580	554 776	1 060 356	551 211	593 087	1 144 298
Drina	600 104	605 396	1 205 500	773 001	761 738	1 534 739
Danube	1 054 908	1 124 421	2 179 329	1 169 215	1 218 080	2 387 295
Morava	578 165	622 093	1 200 258	706 126	729 458	1 435 584
Primorska	402 438	401 725	804 163	442 455	459 205	901 660
Sava	1 179 462	1 244 912	2 424 374	1 315 973	1 388 410	2 704 383
Vardar	651 781	671 765	1 323 546	785 902	788 341	1 574 243

11 <http://www.tacitus.nu/historical-atlas/population/>

12 Bukurov B., „Spoljašnje migracije naroda Jugoslavije između dva rata“, *Zbornik za prirodne nauke Matice srpske*, br. 51, 1976, str. 1–31; Lutovac M., „Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti“, *Glasnik Etnografskog instituta*, br. 7, Beograd, 1958, str 13–23.

Banovina	male	female	total	male	female	total
Vrbas	435 718	414 286	850 004	528 695	508 687	1 037 382
Zeta	389 847	394 846	784 693	464 210	461 306	925 516
Administrative unit of city of Belgrade	81 688	71 000	152 688	154 839	134 099	288 938
Kingdom of Yugoslavia	5 879 691	6 105 220	11 984 911	6 891 627	7 042 411	13 934 038

Source: Census of 1921, Gender and age, General state statistics, final results, the Kingdom of Yugoslavia, 1932; Census of 1931, Present population by age and literacy, Final results of population census, vol. III, Belgrade, 1938.

By the next census the proportion of female population in almost all banovinas fell. The largest share was still in the Drava, Sava and Danube banovinas. Less than 50% of the female population was in the Drina, Vrbas and Zeta banovinas and in Administrative unit of city of Belgrade. Despite the emigration¹³ the increase of the share of male population was affected by the compensatory period when more males are born as a natural balance. In the Administrative unit of city of Belgrade the greatest impact on growth of the male population had the migrations.

Table 6 – *Number of inhabitants in the Kingdom of SCS (by provinces) according to the census of 1921*

Province	male	female	total
Serbia	2 010 401	2 123 077	4 133 478
Montenegro	99 067	100 160	199 227
Bosnia and Herzegovina	966 209	924 231	1 890 440
Dalmatia	161 899	166 352	328 251
Croatia, Slavonia, Medjumurje, the island of Krk with the municipality of Kastav	1 335 490	1 404 398	2 739 888
Slovenia with Prekmurje	502 729	551 525	1 054 254
Banat, Backa and Baranja	656 978	688 793	1 345 771

Source: Final results, Census of 1921, General government statistics, the Kingdom of Yugoslavia, 1932.

If we analyze the data from the 1921 census by provinces one can observe that all provinces are dominated by female population except Bosnia and Herzegovina where 51.1% of population was males (Table 6).

The age pyramids (Figures 1 and 2) had almost perfect shape. Most of the young population was found in the census data of 1921, in the group of 11 to

13 Cvijić J., *Antropogeografski spisi*, Sabrana dela, knj. 4, Beograd, 1987.

14 years (13.4% men and 12.2% women). There is somewhat smaller proportion of younger age groups in the population because of the First World War, so the pyramid is shrinking slightly in the base. From the group of 11–14 years the pyramid has almost a perfect shape and a light shrinking to the top. At the 1931 census the basis was wider because of the births in the post-war period, so that the proportion of groups from 0 to 4 and from 5 to 9 is greater than a decade ago (15.0% men and 14.1% women). This is followed by a reduction of the share of population in the 11 to 14 group. This is the part of the population which was affected with wartime events of World War I.

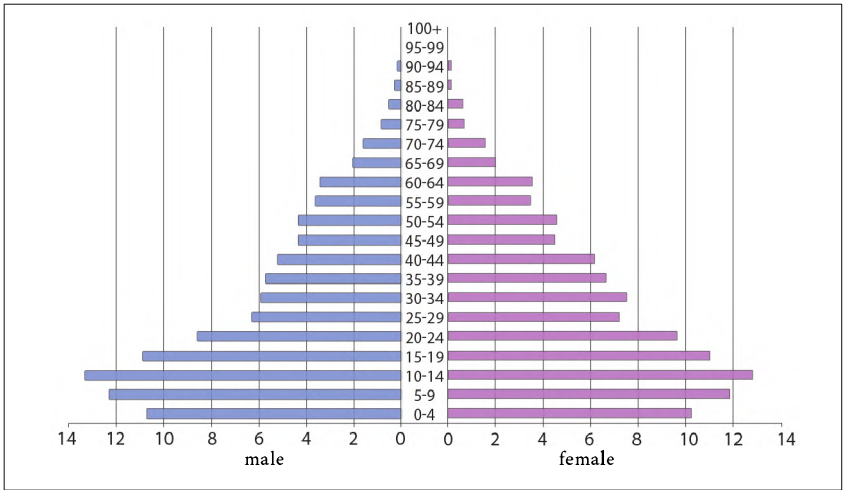

Figure 1. *The age pyramid by census data of 1921, for the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*

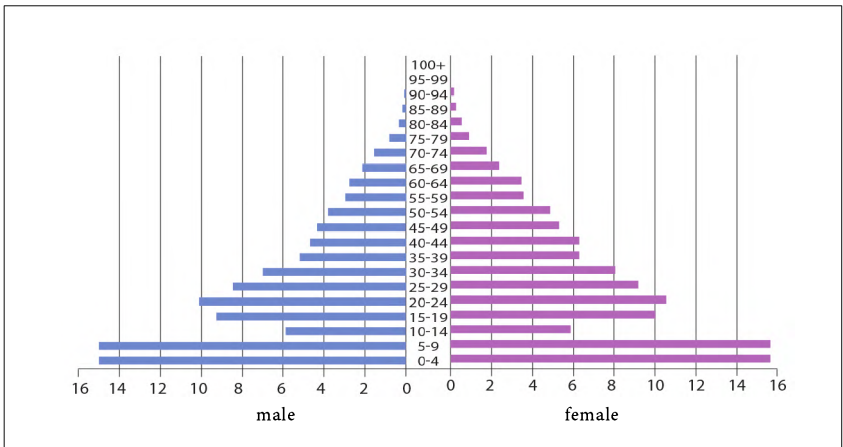

Figure 2. *The age pyramid by census data of 1931, for the Kingdom of Yugoslavia*

Average age – average age of the population is difficult to compare by censuses because we do not have the data for the population by five-year periods at the same territorial level for the both censuses. According to census data of 1921 (Table 6) average age of the population of the Kingdom was 27.5 years. The youngest population was in Bosnia and Herzegovina, where the ethnic composition had the most influence. The oldest population was in the Slavonia with Prekmurje and in Vojvodina, i.e. Banat, Backa and Baranja, where it exceeded 29 years. In all republics, except for Bosnia and Herzegovina female population is older.

Table 7 – *Average age of population in the Kingdom of SCS on the provincial level (calculated according to census data of 1921)*

Province	male	female	total
Serbia	26.8	28.0	27.4
Montenegro	27.0	28.0	27.5
Bosnia and Herzegovina	24.8	24.4	24.6
Dalmatia	27.7	29.0	28.3
Croatia, Slavonia, Medjumurje, the island of Krk with the municipality Kastav	27.9	28.1	28.0
Slovenia with Prekmurje	28.6	29.8	29.2
Banat, Backa and Baranja	29.1	29.6	29.3
Kingdom of SCS	27.2	27.8	27.5

The next decade saw an increase in birth rate. The average age of the population is lower than ten years ago (26.2). In the Vrbas banovina, women were somewhat younger than men, while in all other banovinas they were older.

Table 8 – *Average age of population in the Kingdom of Yugoslavia at the level of banovinas (calculated according to census data of 1931)*

Banovina	1931		
	male	female	total
Drava	27.7	29.4	28.6
Drina	22.9	23.7	23.3
Danube	27.4	28.8	27.7
Morava	25.3	26.7	26.0
Primorska	25.1	26.0	25.6
Sava	27.1	28.1	27.6
Vardar	24.5	25.6	25.0
Vrbas	22.5	22.1	22.3
Zeta	25.0	26.4	25.7
Administrative unit of city of Belgrade	27.6	29.2	28.4
Kingdom of Yugoslavia	25.6	26.8	26.2

Coefficient of Masculinity – shows us the number of men per 1000 women, and its value together with the values of fertile contingent point to the likely future trend of population growth.

The coefficient of masculinity had, in 1921, the highest value in Bosnia and Herzegovina (1045.4), and lowest in Slavonia (911.5), while in the Kingdom it stood at 962.1. At the level of banovinas this ratio is same as the proportion of the male population. The highest coefficients of masculinity were in the banovinas which had a significant share of Muslim population (Drina, Vrbas and Zeta) or has been attractive to immigrants (Administrative unit of city of Belgrade). The coefficient of masculinity in the Kingdom, according to the census in 1931, had slightly higher values (978.6) compared to the previous census (Tables 9 and 10).

The aging index – this is the ratio between old and young population and ranges from 0.1 to 0.65, with a critical value of 0.4 or 40%. The population where this ratio has higher values is characterized by aging and vice versa, if the index is lower than the critical limit the population is young. Although it does not take into account the middle generation, the importance of the index of aging is that it indicates the scale of the old and young population, thus emphasizing the importance of young people and factors affecting their abundance.¹⁴

Aging index has very low values according to census data of 1921 (Table 9). In all the provinces they were below the critical limits. In Bosnia and Herzegovina is the lowest value (0.11) and the highest is in Slavonia, Backa, Banat and Baranja (0.25).

Table 9 – *The coefficient of masculinity, femininity coefficient and the index of aging in the Kingdom of SCS according to census data of 1921*

Province	The coefficient of masculinity	Aging index
Serbia	946.9	0.19
Montenegro	989.1	0.22
Bosnia and Herzegovina	1045.4	0.11
Dalmatia	973.2	0.23
Croatia, Slavonia, Medjumurje, the island of Krk with the municipality of Kastav	950.9	0.19
Slovenia with Prekmurje	911.5	0.25
Banat, Backa and Baranja	953.8	0.25
Kingdom of SCS	962.1	0.19

14 Durđev S. B., *Geografija stanovništva*, PMF, Institut za geografiju, Novi Sad, 1996; Kicošev S., Buba-lo-Živković M., Ivkov A., *Stanovništvo Banata*, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad, 2006.

Table 10 – *The coefficient of masculinity, femininity coefficient and the index of aging in the Kingdom of Yugoslavia according to census data of 1931*

Banovina	The coefficient of masculinity	Aging index
	929.4	0.27
Drava	1014.8	0.11
Drina	959.9	0.28
Danube	968.0	0.19
Morava	963.5	0.18
Primorska	947.8	0.22
Sava	996.9	0.18
Vardar	1039.3	0.09
Vrbas	1006.3	0.19
Zeta	1154.7	0.18
Administrative unit of city of Belgrade	978.6	0.19
Kingdom of Yugoslavia	929.4	0.27

Banovinas that have a population with low average age have a low index of aging. In the Vrbas Banovina it is 0.09, and in the Drina banovina it is 0.11. Drava and Danube banovinas have the highest values (0.27 and 0.28)

Contingents of the population – Determination of boundaries of individual functional contingents of the population is made using age (gender) which is related to performing of certain activities, the exercise of certain rights, carrying out certain obligations and similar. The boundaries of functional age-sex contingents are not identical in all periods and areas. The achieved level of development, positive legislation, customary norms or just a personal view of the authors are the factors that influence the acceptance of limits of functional age groups.¹⁵

For the purposes of this analysis the functional movement of age and gender contingents will be considered, namely the following contingents: pre-school and school contingent, working-age population and female-fertile population. For the purpose of comparability, the boundaries of these functional contingents are the same for the whole observed period, although for many there is justification to differ in certain periods.¹⁶

Preschool and school contingent – in this contingent the population is the one of preschool age and up to completion of primary school. According to the census of 1921, more than one third of the population is in this contingent. The lowest numbers of inhabitants in this group were in the banovinas Banat, Backa and Baranja (30.6%), and the highest numbers were in Bosnia and Herzegovina (39.3%). To 1931 the proportion of the population at the level of the Kingdom

15 Kicošev S., Bubalo-Živković M., Ivkov A., *Stanovništvo Banata...*

16 *Ibid.*

in this contingent (35.7%) has increased. The share has increased in all areas, so that the Vrbas banovina had over 42% of this contingent. Over 40% was in the banovinas Vardar and Drina.

Table 11 – *Contingents of population in the Kingdom of SCS according to census data of 1921*

Province	Fertile contingent	Working contingent	Pre-school and school contingent
Serbia	49.5	55.0	36.5
Montenegro	46.9	55.5	36.9
Bosnia and Herzegovina	50.1	56.7	39.3
Dalmatia	50.1	60.1	32.8
Croatia, Slavonia, Medjumurje, the island of Krk with the municipality Kastav	52.1	61.1	32.6
Slovenia with Prekmurje	50.3	60.5	31.4
Banat, Backa and Baranja	51.7	62.5	30.6
Kingdom of SCS	50.5	58.2	34.8

The working contingent is made from men aged from 15 to 64 and women aged from 15 to 69. In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes 58.2% of the population were in this contingent, and according to the census data of 1931 in the Kingdom of Yugoslavia 59.0% of population belonged to this contingent. According to the data from the first census in Serbia 55.0% of population belonged to the working contingent, while in Backa, Banat and Baranja this number was 62.5%. According to the census data of 1931, working contingent

Table 12 – *Contingents of population in the Kingdom of Yugoslavia according to census data of 1931*

Banovina	Fertile contingent	Working contingent	Pre-school and school contingent
Drava	50,9	61,1	31,9
Drina	49,1	56,8	40,3
Danube	51,9	62,7	31,5
Morava	50,3	58,2	36,4
Primorska	50,2	56,1	38,2
Sava	52,3	61,2	32,7
Vardar	46,5	53,6	40,5
Vrbas	48,1	54,6	42,3
Zeta	48,1	56,3	38,2
Administrative unit of city of Belgrade	64,6	78,1	19,4
Kingdom of Yugoslavia	50,4	59,0	35,7

had the highest proportion in the population in the Administrative unit of city of Belgrade (78.1%), confirming that the population growth in this administrative unit was a consequence of immigration of population that was able to work. This administrative unit became attractive because it was comprised of Belgrade and narrow area (Zemun, Pančevo) around it where the service functions concentrated and the industry was developing. A minimum proportion of working contingent was in banovinas Vardar and Vrbas (Table 12).

The fertile contingent has a large influence on the reproduction of the population and it is comprised of women aged from 15 to 49. In 1921, half of the female population was in this contingent, and until 1931 there were no major changes on the level of the Kingdom. The largest proportion of fertile contingent was in the Administrative unit of city of Belgrade (64.6%), because this contingent makes a large part of working contingent, i.e. those people who immigrated to Belgrade for work.

Confession – In the area of the Kingdom in 1921 the Orthodox population with 46.7% dominated, then the Catholic with 39.3%, followed by Islamic with 11.2%. Most of the Orthodox population was in Serbia and Montenegro, over 80.0%. Catholics lived mostly in Slovenia (96.6%) and Croatian territories (Dalmatia, Croatia, Slavonia). The Islamic population comprised 11.2% of the total population of the Kingdom of SCS, of which most of them lived in Bosnia and Herzegovina where they accounted for 31.1% of the total population. In this province 43.7% of the total population who profess Islam in the Kingdom lived. They lived also in Serbia with 54.2%. In the other provinces the percentage of Muslims was negligible.

Table 13 – *Population of the Kingdom of SCS by confession according to the census data of 1921*

Province	Orthodox	Catholics	Evangelists	Muslims	Unknown	Total
Kingdom of SCS	5593 057	4708657	229517	1345271	108409	11984911
Serbia	3351574	37720	2749	728476	12959	4133478
Montenegro	167499	8319	55	23300	54	199227
Bosnia and Herze- govina	829360	444309	6627	588173	21971	1890440
Dalmatia	106132	513268	64	478	490	620432
Croatia, Slavonia, Medjumurje, the island of Krk with the municipality Kastav	658769	1992519	47990	2537	38073	2739888
Slovenia with Prekmurje	6611	1018771	27282	649	1606	1054919
Banat, Backa and Baranja	473112	693751	144750	1658	33256	1346527

Source: Population census of 1921, Population by confession and native language, Final results of the census, the Kingdom of Yugoslavia, Sarajevo, 1932.

By the census of 1931 the proportion of the Orthodox population in the total population has minimally increased (48.7%). Only the banovinas Drava, Sava and Littoral did not have the majority made of Orthodox population. In these banovinas Catholic population dominated. The banovinas Drina, Vardar, Vrbas and Zeta had between one quarter and one third of the Islamic population.

Table 14 – *Population of the Kingdom of Yugoslavia by confession according to the census data of 1931*

Banovina	Orthodox	Catholics	Evangelists	Muslims	Unknown	Total
Drava	6745	1107155	24758	927	20045	1144298
Drina	992924	169613	3720	356469	8293	1534739
Danube	1393269	774691	123475	2660	30275	2387295
Morava	1364490	11061	217	58802	797	1435584
Primorska	138375	692496	178	69360	1073	901660
Sava	517191	2122631	13013	3823	34712	2704383
Vardar	1046039	18472	308	499362	9754	1574243
Vrbas	600529	172787	3231	250265	7339	1037382
Zeta	516490	92165	193	315677	798	925516
Administrative unit of city of Belgrade	209449	56776	6186	3821	6520	288938
Kingdom of Yugoslavia	6785501	5217847	175279	1561166	18966	13934038

Source: Census of 1931, Present population by confession, Final results of the census, the Kingdom of Yugoslavia, vol. II, Belgrade, 1938.

Population structure according to the native language – The official language in the Kingdom of SCS was Serbo-Croatian so that Serbs and Croats were observed together and they dominated in all the provinces according to the data from the 1921 census. In the Kingdom itself they accounted for three-quarters of the population. Less than one-tenth was Slovenes. There were significantly less Hungarians, Germans, Albanians, Turks and Romanians. The most of Serbs and Croats lived in the territories of Dalmatia and Bosnia and Herzegovina (Table 15), and the least in Banat, Backa and Baranja. In this province one-quarter of the population was composed of Hungarians and as many Germans. Albanians mostly lived in Serbia and Montenegro.

It is even harder to analyze the population structure by native language based on the data from the 1931 census since Serbian, Croatian, Slovenian and Macedonian were put together in one group. On the previous census there was no Macedonian. In addition, the data was reduced to the level of republics and provinces – the territorial division after the Second World War where we have Serbia, Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Macedonia as separate republics.

Table 15 – *Population of the Kingdom of SCS according to the native language by the 1921 census data (in %)*

Provinces	Serbs or Croats	Slovenes	Czechoslovaks	Rusyns	Poles	Russians	Hungarians	Germans	Albanians	Turks	Romanians	Other
Kingdom of SCS	74.4	8.5	1.0	0.2	0.1	0.2	3.9	4.2	3.7	1.3	1.9	0.7
Serbia	80.8	0.1	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	10.2	3.6	3.9	1.1
Montenegro	91.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	8.5	0.1	0.0	0.0
Bosnia and Herzegovina	96.6	0.2	0.3	0.4	0.6	0.1	0.1	0.9	0.0	0.0	0.1	0.5
Dalmatia	98.5	0.2	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.9
Croatia, Slavonia, Medjumurje, the island of Krk with the municipality of Kastav	89.0	0.8	2.0	0.2	0.1	0.2	2.6	4.5	0.0	0.0	0.0	0.4
Slovenia with Prekmurje	1.1	92.9	0.3	0.0	0.0	0.2	1.4	3.9	0.0	0.0	0.0	0.2
Banat, Backa and Baranja	37.3	0.5	3.6	0.8	0.0	0.4	27.9	23.5	0.1	0.0	5.2	0.6

Source: Census of 1921, Population by religion and native language, Final results of the census, The Kingdom of Yugoslavia, Sarajevo, 1932

According to the data from the 1931 census 85.1% of the population in the Kingdom of Yugoslavia spoke Serbian, Croatian, Slovenian and Macedonian. Over 95% of this population was in Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, central Serbia and Montenegro. The smallest number of them lived in Vojvodina (46.7%) and in Kosovo and Metohija (32.6%). In Vojvodina Hungarian was spoken by 22.5% of the population and German by 20.6% of the population. Albanian was spoken by 60.1% of the population in Kosovo and Metohija and by 13.6% in Macedonia. This division gives us only a partial image of the ethnic composition of the Kingdom of Yugoslavia in that period. We do not know the percentage share of some of the nations, and we know very little about the nationalities (how many Hungarians, Germans and Albanians were there).

Conclusion

Centuries of the Ottoman Empire or the Austro-Hungarian Monarchy domination, their constant conflicts and balancing of the people between the two empires in this region have not created a bad demographics picture. Poor living conditions and constant migrations did not lead to a decline in population. In contrast, the population was constantly getting larger. The age pyramids have a very broad basis, which indicates a high proportion of young people.

The average age was between 25 and 28 years in this ten year period of observation. The aging index was low, 0.20. Such state of population was maintained by a high rate of birth, since the emigration was very evident in that period. The population was in the stages of demographic youth, proportion of those over 80 years in the total population amounted to 0.9% in 1921.

The sex-age structure could have been analyzed in detail but the problem was with the analysis of the ethnic structure because of the generality of the data since the population was noted according to the native language. Serbs and Croats were grouped together in the 1921 census, and on the following census to this group Slovenes and Macedonians were added. The main reason for such statistics was the development of the idea of Yugoslavia and aspirations to prevent conflicts between the nations who formed the union. However, despite this, many historical sources record conflicts and disagreements between certain nations in the Kingdom of Yugoslavia.

References

1. Breznik D., (1991): *Stanovništvo Jugoslavije*, Konzorcijum instituta društvenih nauka.
2. Букуров, Б., (1976): *Свољашње миграције народа Југославије између два рата*, Зборник Матице српске за природне науке, бр 51. стр 1-31.
3. *Census of 1921, Gender and age, General state statistics, final results, the Kingdom of Yugoslavia*, 1932.
4. *Census of 1931, Present population by age and literacy, Final results of population census*, vol. III, Belgrade, 1938.
5. *Census of 1931, Present population by confession, Final results of population census*, vol. II, Belgrade, 1938.
6. Цвијић, Ј., (1921): Границе и склон наше земље. Гласник географског друштва, год. IV, св. 5, Београд
7. Цвијић, Ј., (1987): Антропогеографски сниси. Сабрана дела, књ.4, Београд.
8. Ђурђевић, С. Б., (1996): Географија становништва. ПМФ, Институт за географију, Нови Сад.
9. Грчић, М., (1984): Геон политички положај Југославије у прошлости и данас. Зборник радова ПМФ Универзитета у Београду, св. XXXI, стр. 79-93.
10. Грчић, М., (2000): Перцепција геон политичког положаја Србије између митова и реалности. Гласник, Географско друштво Републике Српске, св. 5, Бања Лука, стр. 71-80.
11. Кицошев, С., Бубало-Живковић, М., Ивков, А., (2006): Становништво Бачке. ПМФ, Делатман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад.
12. Лутовац, М., (1958): Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости. Гласник Етнографског института, бр. 7, Београд, стр 13-23.
13. Mitrović A., (1975): *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920*. Prilog proučavanju jugoslovenske politike na konferenciji mira u Parizu, Novi Sad.

14. *Population census of 1921, Population by confession and native language, Final results of the census, the Kingdom of Yugoslavia*, Sarajevo, 1932.
15. Stojančević V., (1978): *Postanak jugoslovenske države 1918. godine*, Globus, god. X, br. 10, str. 265–274.
16. Šatenjo I., (1921): *Antropogeografija – nove države*, Glasnik geografskog društva, sv. 5, str. 196–211.
17. <http://www.tacitus.nu/historical-atlas/population/>

Резиме

Милка Бубало Живковић, Бојан Ђерчан

ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У КРАЉЕВНИИ СХС И КРАЉЕВНИИ ЈУГОСЛАВНИИ

Кључне речн: демографија, Краљевина СХС, Краљевина Југославија

Уместо велике Аустроугарске монархије, 1918. су формиране нове државе: Аустрија, Мађарска, Чехословачка и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС). Уједињена држава, Краљевина СХС, формирана је на важним путевима између Европе и Азије. С друге стране, овај регион карактерисало је неразвијено друштво, које је у погледу индустријске развијености заостајало век и по иза енглеског друштва. Краљевина је била подељена на 33 области, између 1923. и 1929, а од 1929. састојала се од девет бановина и града Београда са Земунот и Панчевот који су чинили посебну административну јединицу. Подручје Краљевине заузимало је 248.665 км² и 1931. је имало 13.934.038 становника. У овом раду, на основу доступних података, анализиране су промене у полно-старосној структури становништва, као и промене вероисповести, матерњег језика и етничког састава. Демографске промене су биле последица политичких и економских догађаја и традиционалног начина живота, а они су утицали на миграциона кретања, која су такође размотрена у раду.

Željko BJELJAC, Aleksandra TERZIĆ

SUFFERING OF POPULATION IN BAČKA AND BARANJA IN 1941 AND 1942*

Abstract: This work is focused on the Bačka territory, historically-geographical region located in the northern part of Serbia. It covers the period from 11 April 1941, when, in The Second World War, Hungarian army entered the territory of Kingdom of Yugoslavia with the goal of conquering, creating the government and incorporation of Bačka to the Hungarian state, until the end of the 1942. Hungarian government and army, in this period, with the goal of straightening the lasting power in occupied Bačka, by using the military power, had created the state that should had brought the numerous economical and moral-political empowerment of the Hungarian element. They were making the arrests, repression, forcing the emigration and deportation of Serbian and Jewish population as well as doing the mass executions of civil population. The paper is methodologically based on data collected within the engagement of Survey bureau of the Council of AP Vojvodina named „The truth about the events in Vojvodina 1941–1948“. In this publication the civil victims are namely documented, by sex, age and location of death, as the analysis of the existing documents and publications is done. In this paper the historical representation of the events in Backa from 1941 to 1942 is conducted, as well as demographical analysis of the civil victims (sex, age, national structure).

Key words: Bačka, Baranja, 1941–1942, civil victims of war, analysis, Hungarian occupation, raid

Introduction

There are no right (precise) data on the number of victims in the area of the former Yugoslavia during World War II, but in official documents of the Yugoslav government figure of 1.700.000 victims was often repeated. In the post-war period there were several attempts to list the victims of war (1946–1948, and in 1950), which did not bring great results. The Yugoslav government in 1964 by its decision ordered listing of the victims. The work was performed

* Acknowledgement: *The work is part of the research within the projects 47027 and 47007 funded by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.*

and acquired data were processed by the Federal Statistical Office.¹ “During 1966, the material was printed for internal purposes, but was soon declared a state secret, because the data were collected about 600,000 victims ‘only’, which the Yugoslav leadership kept insufficient“.² Mirković³ gave similar figure of about 600,000 victims during World War II in Yugoslavia, and also based on the 1964 census.

It can be said that in the past period statistical calculation of demographic and actual victims was difficult due to the subjective and objective reasons. On the one hand, as Krejaković S⁴ highlights in his work, historical sources, referenced in the historiography and scientific research as the “footsteps of solid ground“ uncontaminated by ideology, survived within the apologetics of “winning history“ and the latter “revisionist history“ on the subject of the Second World War. Their multi-layered interpretations were occasions for newly-historical fights of the historical role of different warring, conflicting military movements, where a place for life and the suffering of civilians in the war was left on the margins, in the service of “patriotism“ and the victims of a particular ideology, nation, or religion.”

As an example, there were scientists like Kočović B⁵ who calculated that the actual losses were around 1,014,000 and the demographic losses around 1,925,000. If we look at evaluations of Kočović⁶ for the territory of present AP Vojvodina, the calculation has shown that there were 76,000 victims for the whole Vojvodina, which is different from the number generated by making the Register of civilian victims of war twenty years later.

Due to different estimates, to determine the exact number of deceased civilians in the territory of AP Vojvodina, “on the 6th meeting of the Assembly of AP Vojvodina from the 11 December 2000, a proposal for decision on the establishment of the Committee of Inquiry was taken into consideration for determining the truth on the events in the period from 1941 to 1945 in Vojvodina“. In the Assembly meeting on the 21 December 2000, the decision was made on the formation of the Committee of Inquiry, “in order to avoid future abuse and manipulation of these events for a daily-political purposes“ (minutes of the Assembly of APV no. 020-2000 of the 21 December 2000, Novi Sad).⁷

1 T. Пал, „Бачка и Барања 1941–1948 (страдање становништва у ратном и поратном раздобљу)“, Zbornik sa naučnog skupa *Na putu ka istini*, Novi Sad, 2009, Skupština AP Vojvodine, ur. D. Živković, str. 89–102.

2 J. Vékás, (2008), *Kenyer és kokárda (Második rész)*, HÍRLEVÉL, VI. évf., 68. sz.

3 J. Mirković, „Žrtve u logorima 1941–1945. godine“, Međunarodni naučni skup *Istina o događajima u Vojvodini 1941–1945. godine*, zbornik radova, ur. D. Živković, Novi Sad, 2004, str. 35–111.

4 С. Крејаковић, *Међу мишом и истином: масовна одмазда у Краљеву, октобра 1941*, рад у рукопису.

5 B. Kočović, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, (Casualties of WWII in Yugoslavia) Biddles of Guilford for Veritas Foundation Press, London, 1985.

6 *Ibid.*

7 “The main task of the Committee of Inquiry was to collect data and compile lists of deceased innocent civilian population in Vojvodina, and at the same time to determine who were the culprits and perpetrators. In addition, the Committee of Inquiry (with the help of experts) also intended to investi-

During the research even project managers have been aware that this list is not exhaustive: “there are the names of more than 96,000 victims (about 80% of the true victims); all the names of victims have not been completely checked. There are duplications of names in the lists of victims (especially in the captivities); from the archives and some municipalities they have not received the information; only victims who then lived on the territory of Bačka, Banat, Srem and Baranja were investigated, and secondly, those who were not in military units; in the Directory there are no names of Germans, Hungarians and Croats, who came with the invading units, or have become an integral part of these units”.⁸ Also, there are no names of the W.W.II fallen soldiers, killed in the territory of Vojvodina, as well as those who fought in Yugoslavia as members of the Vojvodina proletarian brigades.

The research refers to the suffering of the population of Bačka and Baranja in the early war years, that is, in 1941 and 1942. Based on available data, the analysis shows an uneven distribution of the suffering of the population, particularly in relation to ethnicity. Why are the observed area and the reference period chosen for this work? First, it has been seven decades since the beginning of World War II in Bačka and the revenge⁹ of the Hungarian occupying military and government structures that led, as claiming, to the “re-annexation of the southern region (Délvidék) with the home country Hungary, which led to repression and deportation of the population, culminated in a raid in South Bačka in early 1942. These events caused that during 1944 and 1945, by the partisan units, due to revenge for 1941 and

gate the circumstances under which population perished, that is, under what conditions many cultural monuments and cultural heritage suffered. Since in the meantime it has been found that the number of victims cannot be ‘shaped’ in the period 1941–1945, because they were until 1948 (due to the existence of the camps), that is how the idea came to explore the three post-war years. The research continued from 2004 within the so-called VANU project, under the auspices of the Council of AP Vojvodina.” (Д. Живковић, „Страдање Војвођана 1941–1948. године”, *Zbornik sa naučnog skupa Na putu ka istini*, Novi Sad, 2009, Skupština AP Vojvodine, ur. D. Živković, str. 54–73)

- 8 Participated in the fighting on the Eastern Front in the Soviet Union, or as members of Prince Eugene Division located in Bosnia and Herzegovina. Д. Живковић, „Страдање Војвођана 1941–1948...”
- 9 For reduced Hungarian state after World War I by peace treaty of Trianon, among the Serbs was widespread sayings, in which overtone was felt - properly done justice to the Hungarian megalomania of the creation of Hungary – from the Carpathians to the Adriatic – with a touch of scorn and allusion to Admiral without sea Mikloš Porhty, the regent of Hungary: “It is not our concern that Hungary has a navy and no sea!” and “Who wants bigger – lose the bag.” Hungarians could not accept the loss of the significant part of Hungary, what they had until 1918. For Serbs, especially in Vojvodina, there was already a conviction that the majority of Hungarians, both in Hungary and those in Czechoslovakia, Romania and Yugoslavia, uncompromisingly tend to restore the Hungarian state within the borders of previous Hungary. They considered that nothing attracts the Hungarians as the story of border revision of “incomplete Hungary” (G. Malović, „Mađari u očima Srba između dva svetska rata”, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 132, 2010, str. 7–23). On the other hand, since the ethnic principle was applied by disintegration of the Austro-Hungarian monarchy, which led to the creation of new states, “Hungary expressed dissatisfaction with such solutions, believing that they have left millions of Hungarians beyond the national state border” (A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad, 1996). Considering that they have been done an injustice, the state of Hungary launched the famous slogan no, never again, to be one of many revisionist and revenge maxims of its foreign policy towards neighbouring countries (В. Винавер, *Југославија и Мађарска 1918–1933*, Београд, 1971).

1942, innocent civilian Hungarian and German population were killed in Bačka.¹⁰

The Territories of Bačka and Baranja between the Two World Wars

After 1918, the impact of ethnic, nationalist, religious, political factors of the pressure became even more evident when the victors of World War I reshaped the political map of Europe. "Establishment of new national states also created a large number of new ethnic minorities".¹¹ Major changes on the continental political map in the 20th century resulted from the First World War, with the Balkan wars as an introduction. The areas of great empires were marked by forced internal ethnic integration, which was often painful for many minorities at that time.¹² After World War I, some of them were allowed to make their own countries (e.g. Poland, Hungary, etc.), but it brought more problems with others (for example, in Romania and Yugoslavia). Eastern Europe has entered into a century divided between the four kingdoms. Nine new states have emerged on the European scene in 1920.¹³

Up until 1918, the territory of Bačka and Baranja was an integral part of the Austro-Hungarian Monarchy. "Based on order of the Supreme Command of the Entente, the Serbian army in November 1918 began to release settlements in the territory of Bačka and Baranja."¹⁴ Conditions were created to convene a Great National Assembly of the Serbs, Bunjevci and other Slavs for Banat, Bačka and Baranja, which was supposed to make a statement about the fate of the population of this area.¹⁵ It was held in Novi Sad, on the 25th of November 1918. "Members were from the territory occupied by the army of the Entente, on the line designated by the command of the Entente. Apart from the territory

10 These events all these years burdened bilateral relations between Serbia (former Yugoslavia) and Hungary, as well as Serbian and Hungarian population in Vojvodina (examples: acquittal of the Hungarian Court to Šandor Kepir for crimes during the Raid in 1942 in Novi Sad, in Budapest in 2011; in Hungary, the action of far-right organization Youth Movement of the 64th tribal state which advocates the unification of all Hungarians living outside Hungary, as well as audit of the Trianon agreement; the concept of the Autonomous Region of the Hungarians in the northern part of the territory of AP Vojvodina, adopted by leading Hungarian parties in Vojvodina in 2008; media campaign by certain media in Serbia towards the Hungarian population in Vojvodina which led up to the individual emigrations), after which in late 2010 the Serbian Hungarian commission of historians for the period 1941–1948 was founded with the aim of reconciliation, by acceptance of joint parliamentary decision which would recognize and condemn the war crimes committed by some members of the two nations during World War II and after.

11 R. Mynz, "Where did they all come from? Typology and geography of European mass migration in the twentieth century", *European Population Conference*, Milan, 4–8 September, 1995, pp. 5–6.

12 Д. Његован, *Присаједињење Срема, Бачке, Банаџа и Барање, Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2001.

13 V. Kolossov, A. Treivish, "The political geography of European minorities: past and future", *Political Geography*, Vol. 17, No. 5, 1998, pp. 518–520.

14 Д. Његован, *Присаједињење Срема, Бачке, Банаџа и Барање, Србији...*

15 *Ibid.*

of Vojvodina, the delegates arrived from the present Romanian Banat, Baja triangle in Hungary and Baranja.“ Of 757 deputies present, 578 were Serbs, 84 Bunjevci, 62 Slovaks, 21 Ruthenes, 6 Germans, 3 Šokci, 2 Croats and one Hungarian. Vojvodina as part of the Kingdom of Serbia was included in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes on the 1 December 1918.

National Directorate of Banat, Bačka and Baranja started working, on the 27 November 1918. Hungary accepted the decision of the Trianon treaty with the bitterness. From then until World War II, in this country developed the spirit of revenge in the context of request for revision of the borders towards the Kingdom of SCS, Romania and Czechoslovakia. At the time of the negotiations in Trianon, Hungary required boundary that would include the countries of the Crown of St. Stephen. The Serbs demanded the line that would go to Moriš and Meček Mountain. Peace Conference withdrew the border line between the Kingdom of SCS and Hungary. The Hungarian Parliament ratified the decisions of the Trianon agreement on 13 November 1920.¹⁶

According to the administrative division of 1922, the present territory was divided into the Backa¹⁷, Belgrade and Srem districts. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was divided into districts and counties, in order that in 1929 the province of the Kingdom of Yugoslavia was established, as the Danube regional unit, to which the territories of Bačka and Baranja belonged, too.¹⁸

Population

According to the 1921 census, 817,555 inhabitants (53.14%) lived in the region of Bačka. Of those declared by the native language they speak, in Bačka lived 254,225 Serbs and Croats; 260,998 Hungarians, 173,796 Germans, 32,015 Czechoslovakians; 11,039 Ruthenes, 4,850 Slovenes; 3,420 Romanians, 3,009 Russians and other peoples (Bjeljac, 2004). According to the 1921 census, 49,694 inhabitants lived on the territory of Baranja. The ethnic composition was: 16,639 Hungarians, 16,253 Germans, 15,747 Serbs, Croats and Slovenes and others.

16 By signing the Trianon agreement (4 June 1918 between Atante forces and Hungary), Pungary gained full independence, but out of the state of the medium size it became a small one. Its territory was reduced by one-third compared to the period before the First World War, and the population by 43% (A. E. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, Forum, Novi Sad, 2010; Љ. Церовић, „Народи на тлу Војводине – Од античких времена до Другог светског рата“, *Zbornik sa naučnog skupa Na putu ka istini*, Novi Sad, 2009, Skupština AP Vojvodine, ur. D. Živković, str. 8–53).

17 Where Baranja belonged, too. In determining the final borders between the Kingdom of SCS and Hungary (in 1920), Baranja territory was divided between the two states. Between 1918 and 1922, Baranja was part of Bačka regional unit, between 1922 and 1929 within Bačka, and between 1929 and 1941 within the Danube regional unit. It was occupied by the Axis powers in 1941 and attached to Porthy's Pungary. In 1945, when the borders between the republics were determined by decision of the Commission Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia, which set the borders between Croatia and Serbia (П. Лазић, *Барања (1941–1945)*, Историјски институт Славоније и Барање, Slavonki Brod: Историјски институт Славоније и Барање, 1979).

18 Baranja (1.213 km²) and Bačka with 8.669 km² (Ž. Bjeljac, V. Lukić, „Migrations on the territory of Vojvodina between 1919 and 1948“, *East European Quarterly*, vol 42 (1), 2008).

In the inter-census period 1921–1931, the population of Bačka increased by 34,995 persons. Data for the intercensal period of 1921–1931 also incorporate results of planned colonization of Bačka, Banat and Srem by persons from other parts of the newly formed state. This colonization was initiated in 1919 and carried out in conjunction with agrarian reform.¹⁹ “The aim of the agrarian reform was to calm down the revolutionary feelings of rural population, to move away the foreign land-owners, and to reward the war veterans. Colonization in Bačka and Baranja began in 1920 and lasted until 1929. All of the goals of colonization were instrumental in determining its course. According to estimates based on the number of families and the average number of household members, 32,590 persons were settled in Bačka. New arrivals in Bačka made up 4.1% of the total population according to the 1931 census. Colonization resulted in the appearance of 64 new settlements in Bačka²⁰ (6,518 families, according to Đurđević²¹) Šajti A. E.²² presents data according to two sources on immigration, 6,175, that is, 6,912 volunteer families in Bačka²³ and 235 families in Baranja.

War veterans were mostly Serbs from mountain areas of Montenegro, Herzegovina and Lika. Legislation enabled the colonization in areas where there was an excess of land, including the non-cultivated, state-owned, municipal, or deserted land.²⁴ It was conducted parallel with the agrarian reform, which main focus was to divide the aristocratic land on households without land or with small estates, but also to create state farms.

Objects of colonization consisted of large privately owned estates, municipal and church estates and state farms that were taken away during the agrarian reform and assigned to volunteers of the First World War, colonists with the general conditions, auto-colonists, opters²⁵ and refugees. Opters mostly immigrated to Bačka from Hungary and partly Romania. The reason was the peace treaty between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Hungary which was signed in Trianon in 1920, containing regulations on the rights of minorities. The Serbs in Hungary massively opted for citizenship of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, after which arrangements were made for their resettlement.

19 П. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Матица српска, Нови Сад 1968; М. Ерић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918–1948*, Сарајево, 1958, стр. 395–409.

20 П. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој...*

21 Б. Ђурђевић, *Послератно насељавање Војводине – Методи и резултатни демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945–1981*, Нови Сад, 1986.

22 А. Е. Šajti, *Мађари у Војводини 1918–1947...*

23 Cites in the literature Delvidek 1941–1945 (A. E. Šajti, 1987: 44–45)

24 S. Pavlović, *Serbia: The History Behind the Name*, Belgrade, 2004.

25 Opters (lat. optans, optanti) are the inhabitants of the territory that went from one state to another, so they have the right of free choice of citizenship. „Only by the beginning of 1922, the right to opt was used by the 40 000 Vojvodina Pungarians“ (A. Kasaš, „Odjek međunarodnih prilika u Voјvodini između dva svetska rata“, *Istraživanja*, br. 15, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2004, str. 265–270).

According to the 1931 census on the territory of Bačka lived 787,386²⁶ and in Baranja lived 51,976 inhabitants. The census that was conducted on the 31st March 1931 contained the questions about the mother tongue, religion and nationality. Although the 1931 census formally provided entering the nation that a person belongs to, one could not get the true picture of the ethnic structure because all the Yugoslav nationalities were represented as a whole. Yugoslav languages were spoken by 285 812 inhabitants of Bačka; Hungarian by 269,097, German 173,058; other Slavic languages 71,698.²⁷ According to the national structure, 15,062 Germans, 13,963 Hungarians, 11,273 Serbs, 10,301 Croats and 1,377 others lived in Baranja in 1931.²⁸

*The Second World War on the Territory of Bačka and Baranja
in 1941 and 1942*

April War

After forming the so-called Independent State of Croatia on the 10th April 1941, considering that by the formation of the so-called State, the Kingdom of Yugoslavia ceased to exist and the commitments taken by signing the Trianon agreement and the Treaty of eternal friendship, on April 11th in the early morning hours Hungary began with an attack on Yugoslavia, entering into Bačka, Baranja and Medjumurje.²⁹ The Hungarian army occupied the mentioned territories up to 13th April. The campaign was attended by the first, fourth and fifth corps of the third Hungarian army with about 80,000 troops, which represented one quarter to one third of the total Hungarian army mobilized. The Hungarian army entered into four columns. The Yugoslav army was retreating, without fighting, leaving undefended territory, to the terrain below the Danube and Sava rivers. The Hungarian army occupied the territories of Bačka and Baranja in four days, freely and without a strug-

26 As a result of changes in population trends between the censuses in 1921 and 1931, there is a phenomenon in Bačka that the population decreases more in settlements dominated by German, Hungarian, Romanian and Slovak population. The reasons lie in emigration to main countries and economically developed states. Generally speaking, migrations between the two world wars were mostly economic in nature (Ж. Бјељац, М. Дробњаковић, М. Радовановић, *Миграције становништва Војводине уочи и почетаком другој светској рата*, рад у рукопису).

27 Ж. Бјељац, „Демографско стање у Војводини пре Други светски рат и након завршетка рата“, Зборник радова са научног скупа *Историја о догађајима у АП Војводини у периоду 1941–1945. година*, Скупштина АП Војводине, (ур. Д. Живковић), Нови Сад, 2004, стр. 5–34.

28 S. Čurčić, S. Kicošev, *Development of the population in Baranja*, NU „Vuk Karadžić“ Beli Manastir, Muzej Vojvodine Novi Sad, Društvo „Srpska Krajina“, Beograd, 1993.

29 Through Stojai, the Hungarian ambassador in Berlin, Hitler promised to “return” all the Yugoslav areas that were within it before 1918, Bačka, Baranja, Medjumurje and Prekomurje, and Hungary will be able to use Rijeka as a free port (J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, knj. 6, Novi Sad, 1974).

gle. There was no serious fighting except the conflict of the Yugoslav and Hungarian units near Bački Petrovac and place called Sirig.³⁰

The losses of the Hungarian army in April war³¹ in Bačka were “seven officers killed and 119 soldiers, two officers and 239 soldiers were wounded and 10 were missing.³² In Baranja, the losses were about sixty Hungarian soldiers and local civilians. About 15,000 soldiers of the Yugoslav army were captured”.³³ According to Šajti E. A.,³⁴ in the April war 150 officers and 2 000 soldiers of the Yugoslav Army fell in Hungarian prisoner. “According to a Hungarian military source, in Bačka and Baranja 2,142 people were killed during and immediately after the Hungarian army entering, among whom there were elderly people, women and children, and even some officials of the Yugoslav royal administration. In contrast, the State Commission for Investigation of War Crimes determined the number of killed in April 1941 of 3,506; about 500 in Novi Sad, 484 in Senta, 210 in Subotica, 116 in Sombor, 182 in Pačir, 112 in Kanjiža, 49 in Kula, 40 in Čurug, etc.³⁵

Since the Hungarian army of occupation during the entry and occupation of Baranja and Bačka did not meet with fierce resistance by the Yugoslav army as it was presented in advance to the Hungarian public that it would be,³⁶ the Hungarian military and civilian authorities staged fights with the Chetniks and other nationalists. “Thus the Hungarian occupation troops, immediately upon their entry in Bačka and Baranja committed mass murder, imprisonment, torture, looting and terrorizing, Serbian, Slovenian, and Jewish populations of these regions”³⁷. “In about 50 places of Bačka and Baranja, the Hungarian

30 S. Mészáros, *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945*, I. Bácska, Budapest, 1995; A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946...*; J. Mirnić, „Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji“, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, sv. 35, 1963, str. 5–62; A. E. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947...*; З. Голубовић, „Узроци, облици и начин страдања становника Бачке 1941–1948. године“, Зборник радова са научног скуна *Историја о догађајима у АП Војводини у периоду 1941–1945. године*, Скупштина АП Војводине, (ур. Д. Живковић), Нови Сад, 2004, стр. 314–319; Т. Пал, *Бачка и Барања 1941–1948...*; Д. Његован, „Улазак Мађарске војске у Бачку и Барању 1941, прва група масовних злочина“, едисија *Злочини окупајтора и њихових јомагача у Војводини*, књ. 4, (ур. Ж. Димић), ИК „Прометеј“ и Мало историјско друштво, Нови Сад, 2011.

31 In April war, in 1941, Pungary expanded its territory to 11 601 km2 (Bačka, Baranja, Medjumurje), which increased the number of residents by a million and a half (A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946...*).

32 Serious struggles between the Hungarian and Yugoslav army were just near Bački Petrovac, when 65 Pungarian soldiers were killed (A. E. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947...*).

33 A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946...*

34 A. E. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947...*

35 A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946...*

36 Since the end of World War I, in Pungary and partly in the European public, the Hungarian government has, through the media and diplomacy, conducted irredentist propaganda attacks on the ‘Serbian’ (Yugoslav) government saying on the alleged persecutions of Hungarians in Yugoslavia, in order to create an atmosphere that would justify a military invasion of the Yugoslav territories inhabited by Hungarians and uniting them in the Kingdom of Hungary (З. Голубовић, *Раџија у Јужној Бачкој 1942. године*, Историјски музеј Војводине, 1992 (ур. Д. Јовановић); S. Mészáros, „Мађарска историографија о дипломатским припремама за напад Мађарске на Југославију“, *Војводина 1941*, зборник радова, Нови Сад, 1967, стр. 201–221).

37 Д. Његован, *Улазак Мађарске војске у Бачку и Барању 1941...* What was the attitude of Serbian, Jewish

home guard, with the help of local Hungarians, killed during entering, by its own admission, 2,300, while the Investigative Committee said the figure of 3,500 people, mostly Serbs. The total number of persons mistreated in different ways, those April days exceeded the figure of 10,000. Faithful companion of all these misdeeds was the robbery in most severe form”³⁸

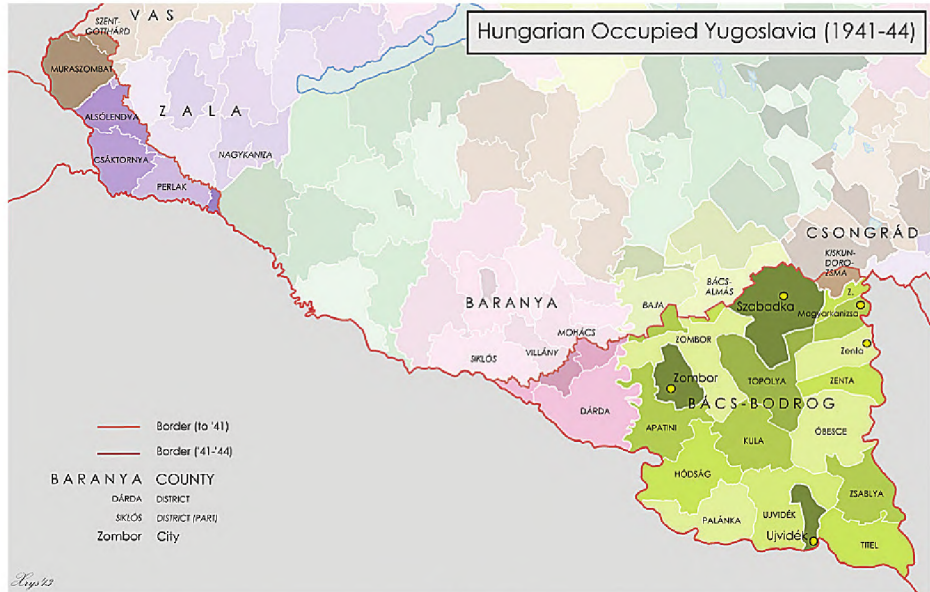

Figure 1. *Hungarian occupation of Yugoslavian territories in World War II*
Source: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Hungarian_Occupied_Yugoslavia_1941_44.png

h and other Slavic population can be seen in the witness statements given to the Commission for determination of war crimes (invaders) and their supporters in Vojvodina in 1945, where the Serbian population, by the withdrawal of the Yugoslav military and civilian authorities, in full compliance with German and Hungarian population organised temporary committees and ‘National Guards’, to preserve law and order, and there was nowhere inter-ethnic conflicts and frictions because Slavic and Jewish population believed that their fellow Germans and Hungarians would appreciate that when the occupying power came. However, in many places, most of the Hungarian and nearly all German population sided with the invaders, and many joined fascist occupiers and participated in the persecutions and pogroms of the Slavic and Jewish population. In April’s occupation of Bačka in 1941, about 8 500 peoples were killed. Especially civilians of Sombor, Srbobran, Subotica, Senta and Novi Sad perished. Regent of Hungary had violated Article 23 of Hague Convention forcibly mobilizing population of an occupied territory, by which Article 42 was violated which prohibits the appropriation of another’s sovereignty during the occupation. It is not known the exact number of Serbs, Jews and Slavs sacrificed on the Eastern front in the so-called job battalions. During April, there were incidents between German and Hungarian population, and also Germans and the Hungarian Army. The reasons were as German troops were briefly in Novi Sad and south Bačka, and the fact that the Hungarian authorities pretended to Banat, as part of the millennium Saint Istvan Hungary (A. E. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947...*; S. Mészáros, *Holtta nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–1945*, I. Bácska, Budapest, 1995; A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946...*; Z. Janjetović, „Borders of the German occupied zone in Serbia 1941–1945“, *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijic“ SASA*, 62 (2), Belgrade, 2012, pp. 93–115).

38 J. Mirmić, „Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji“, *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, sv. 35, 1963, str. 5–62; З. Голубовић, *Рацција у Јужној Бачкој 1942. године...*

The Period of the Establishment of Government, Internment and Settlement

On the territory of Bačka, immediately after the occupation, with the intention to permanently consolidate power in the occupied Bačka,³⁹ the Hungarian government adopted a *memorandum on the most important tasks to be solved in again conquered south region*.⁴⁰ One of the decisions was the withdrawal of the effects of agrarian reform in Bačka and transfer of land in the ownership of the Hungarian state.⁴¹ The system of the occupying administration in Bačka and Baranja had four phases.⁴² One of the steps in meeting the requirements of the Memorandum was the internment of the population⁴³ who was colonized after 1918.⁴⁴ Internees from Bačka and Baranja were also in the camps in Hungary, the most in Šarvar (Sárvár), Barč (Barcs) and Nadjkanjiža (Nagykanizsa). Hungarians sought approval from the Germans to deport 150,000 persons, but this request was denied.⁴⁵ Some sources have mentioned the number of 35,000

39 At the session of the Hungarian government on 10 April 1941, the order of Regent Mikloš Porthy was approved on military operations in the 'southern regions' and adopted "The proclamation of the Hungarian people", by which it was explained to the Hungarian nation that "this action returns back the regions that have been seized from the mother country in 1918" (J. Mirković, *Žrtve u logorima 1941–1945. godine*, Međunarodni naučni skup *Istina o događajima u Vojvodini 1941–1945. godine*, zbornik radova, ur. D. Živković, Novi Sad, 2004, str. 35–111).

40 In the memorandum of the military-administrative bodies it is required to create conditions that will lead to a numerical, economic and moral-political strengthening of the Hungarian element by application of military force (J. Mirnić, „Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora u jugoslovenskim zemljama 1941. godine“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, sv. 10, 1967, str. 143–157).

41 Difference was made between the so-called compact colonist settlements and other land. A government commissariat for the settlement of Hungarians from abroad possessed the land area of compact colonist settlements of a total of 53,000 acres. The commissariat until mid-July 1941 granted under favourable conditions for immigrant Hungarians 32 621 acres of land, all inventories and livestock of expelled colonists (J. Mirnić, „Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji...“) According to Arpad Lébl, the overall large estate in 13 districts of Bačka and Baranja was 479,447 acres, of which 186,533 acres were ceded to the State of Hungary in agricultural purposes, but he also cites the datum of 278,000 acres (А. Лебл, „Аграрна политика окупатора у Бачкој, Барањи и Међумурју 1941–1944“, *Зборник Майице српске за друштвене науке*, бр. 35, 1963, стр. 193–213).

42 First stage: the military administration and lasted until 30 April 1941 (arrests and repression). The second stage: from late April until the introduction of the civil administration (administrative authorities are established since before the First World War). Third stage: annexation of Bačka and Baranja by Hungary. Fourth stage: after the German occupation of Hungary (З. Голубовић, *Шарварска јоліоја. Пројеривање и лојорисање Срба Бацке и Барање 1941–1945. године*, Нови Сад, Матица српска, 1995).

43 The expulsion of non-Hungarian population, primarily Serbs massively started on 17, 21 and 22 April. Expulsion with brief interruptions lasted from April to September 1941, with aim to create a space for immigration of Hungarians, both from Hungary and from areas that by the Vienna agreement of 1940 should be assigned to Slovakia and Romania, as well as the USSR from 1940 for the population of Hungarian origin from Bukovina. The immigration began after 9 May 1941. There were 13 internment camps founded, with a capacity of over 200,000 internees arrested (J. Mirnić, „Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji...“; J. Mirković, *Žrtve u logorima 1941–1945. godine*, Međunarodni naučni skup *Istina o događajima u Vojvodini 1941–1945. godine*, zbornik radova, ur. D. Živković, Novi Sad, 2004, str. 35–111).

44 "Administrative authority should expel all those people who are not from the Great Hungarian territories (except Croatia)." Order No. 1 of 11 April 1941 of the Royal Hungarian General Staff (З. Голубовић, *Шарварска јоліоја. Пројеривање и лојорисање Срба Бацке и Барање...*).

45 Serbian military commander refused to accept the remaining colonists expelled to Serbia (6,000 to

expelled persons of Serbian nationality.⁴⁶ It is difficult to determine the number of people expelled from Bačka and Baranja,⁴⁷ but figure of over 30,000 expelled is most frequently mentioned (Golubović, 2004).⁴⁸ Šajti Enike⁴⁹ reported that 35,000 people were mentioned in the report of the Secretary of the German Embassy in Budapest, and the Command of the 2nd Cavalry Brigade, which was stationed in the triangle between the Danube and the Tisa, moved 7,500 people to Serbia during May. He also mentioned that the government of the so-called IS Croatia protested in July for illegal transfer of 90 Serbs to Croatia.

The settling of the Hungarian population from Bukovina and Moldavia to the place of the colonists was carried out in several waves: in May and October 1941 and from March to September 1942. A total of 3,806 families with 15,593 members inhabited Bačka.⁵⁰ They settled in 28 colonist settlements in the districts of Novi Sad, Bačka Topola, Sombor and Kula,⁵¹ and most in the settlements of Aleksa Šantic, Sokolac, Stepanovićevo, Sirig, Vojvoda Mišic, Veternik, etc. In Baranja, in the place of the colonists and expelled volunteers 1,324 families settled (about 5,800 people), Hungarians (the so-called Horthy's knights) from Moldavia and Hungarians from Bosnia. Increase in number by settling the Szekely Hungarians from Bukovina, the Hungarian government wanted to achieve by the expulsion of those Serbian colonists who settled Bač-

9,000 people), citing difficulties in feeding and claiming that Pungary has expelled about 20% of the Serbian population (J. Mirnić, *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, knj. 6, Novi Sad, 1974).

- 46 В. Потбарт, *Лугословени у мађарским зајворима и логорима 1941–1945 године*, Нови Сад, 1988.
- 47 According to the Report on the two-month work of the military administration in the re-conquered southern regions HTL-VKF 345-1941, by early June 1941, about 15 000 people were transferred from the territory of Bačka, Dardjanski and Murska Sobota Districts. Further transfer to Serbia and the Independent State of Croatia was halted at the request of the German district commanders. The remaining colonists, 11,375 of them were interned in camps.
- 48 Zvonimir Golubović stated the fact that around 56,000 people were expelled from Bačka and Baranja and more than 10 000 settlers, volunteers and Jews were taken to concentration camps. (З. Голубовић, „Узроци, облици и начин страдања становника Бачке...“) This data, that is, the number of 10,459 interned A. Šajti Enikó also mentioned.
- 49 А. Е. Šajti, *Мађари у Војводини 1918–1947*, стр. 143–144.
- 50 According to Jovan M. Pejin (J. М. Пејин, *Срби и Мађари*, Кикинда, 1996), Вачка was settled by 3,806 families with 15,593 members from Bukovina and Erdelj and a group of Pungarians, the members of heroic order, who returned from Bosnia after the insurrection in Bosnia, 408 families with 1,631 members, and according to Josip Mirnić (J. Mirnić, „Denacionalizatorska politika mađarskog okupatora u jugoslovenskim zemljama...“), around 15,200 Pungarians from Bukovina were settled and 408 Hungarian families from Bosnia (Gunja, Vučjak, Bijeljina). According to Andrija Bognar (A. Bognar, „Položaj Mađara u Vojvodini od 1918 do 1995. godine“, *Međunarodni znanstveni skup Jugoistočna Evropa 1918–1995*, A. Ravlić (ur.), Prvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1998) and Enike Šajti (A. E. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947...*), in the period from 11 May to 20 June 1941, about 13,200 Pungarians (3,279 families) moved from Bukovina and 161 persons (53 families) from Moldavia, and 2,325 people (481 families), the so-called knights.
- 51 Branislav Bukurov (Б. Букуров, „Колонизација Бачке за време Другог светског рата“, *Гласник Српској географској друштва*, LI /1, Београд, 1971) gave the information about 2,856 families with 13,256 members, and Zvonimir Golubović (З. Голубовић, *Шарварска јолија. Прошеривање и логорисање Срба Бачке и Барање...*) stated that around 15,200 Chang-Szekely settled from Bukovina, 408 families, that is, 1,631 people from Bosnia, about 2,500 persons from Serbia and 26 knight colonies with 481 families and 2,325 members, a total of about 20,000 people.

ka and Baranja after 1918. In Bačka and Baranja special collection camps were formed for persons who were supposed to be expelled. The camps were set up in Novi Sad, Vizić, Subotica, Bačka Topola, Beli Manastir, Odžaci, Stari Vrbas, Sombor, etc. In total there were thirteen of them and over 27,000 people could accommodate in them.⁵²

During June and July 1941, “3,381 inhabitants of Hungarian nationality were resettled from Central Serbia to Bačka and the territories of Hungary”.⁵³ “Hungary and Croatia in April 1942 signed an agreement on the transfer of Bosnian Hungarians exposed to ‘partisan danger’. The agreement concerned the Hungarian population of Bosnian settlements of Gunja, Vučnjak, Brčko and Bjeljina, which were affected by civil war. Relocation referred to 395 families, 15,552 persons, whom the Hungarian government moved to Bačka, in the former volunteer municipalities, including the already populated Szekely from Bukovina”.⁵⁴

Hungarian occupying authorities carried out a census in 1941.m after expelling Serbs-agrarian colonists, and naturally, found a smaller number of people.⁵⁵ Some of the available Hungarian censuses of the end of 1941, conducted during the occupation, indicate the ethnic structure of Bačka by the language of the people. Bačka then had 789,705 inhabitants, of which the Serbian language used 151,269 people (19.15%), Hungarian 358,531 (45.4%), German 162,070 (20.52%), Croatian 62,303 (7.89%), Slovakian 32,578 (4.12%) and Ruthenian 13,829 (1.76%) people. As a result of the colonization and return between the two world wars, forced expatriate population in 1941 increased in relation to 1931 for about 80,000, while their share in total population increased from 34.2% to 45.4%. Particularly large increase in population is recorded by the Hungarians in northern Bačka (74.7% of the total population) and settlements: Subotica, Novi Sad, Sombor, Kula, etc. According to the 1941 census, the Hungarians in Novi Sad have an absolute majority (50.4%). What is again noted is the tendency of strong assimilation process at the Germans and Croats, who in relatively large numbers identify themselves as Hungarians. The Serbian population retains the majority only in the South-East Bačka.⁵⁶ According to estimates, in April 1941, 310,000 Hungarians and 225,000 Serbs lived in Bačka.⁵⁷ This means that for six or seven months of occupation, the Hungarian popula-

52 З. Голубовић, „Узроци, облици и начин страдања становника Бачке...“; А. Е. Šajti, *Мађари у Војводини 1918–1947...*

53 А. Касаš, *Мађари у Војводини 1941–1946...*

54 А. Е. Šajti, „Мађарско-хрватски међудржавни односи (1941–1944)“, *Иstočna Европа, наш живот. Студије поводом 80. рођендана Емила Нидерхаузера*, ур. Т. Краус, Д. Свак, „Pannonica“, Будимпешта, 2003, стр. 9–13.

55 С. Ћурчић, С. Кикошев, *Development of the population in Baranja...*

56 А. Богнар, „Положај Мађара у Војводини од 1918 до 1995. године“, *Међународни зnanствени skup Југоistočna Европа 1918–1995*, ур. А. Равлић, Првaтска мaтaца исељеникa и Хрватски информaтивни центар, Загреб, 1998.

57 З. Голубовић, *Рација у Јужној Бачкој 1942. године*, Историјски музеј Војводине, 1992 (ур. Д. Јовановић)

tion increased by about fifty thousand, and the number of Serbs decreased by about 75,000 by killing, expulsion and deportation to concentration camps.

According to the 1941 census in Baranja, 51,831 people declared Hungarians, 14,838 Germans, followed by 7,542 Serbs, 3,560 Croats and 2,410 people were entered as the others. During the occupation of Baranja, more than 2,000 Serbs and other opponents of Horthy's regime were killed.⁵⁸ According to Ćurčić, Kicošev,⁵⁹ by the 1941 census, 51,032 inhabitants lived in Baranja (1,884 Hungarians, 13,600 Germans, 8,458 Croats, 7,804 Serbs and 2,316 others).

The War from July 1941 and Early 1942

The communist movement from the territory of Bačka and Baranja was faced with many difficulties (strong concentration of the Hungarian army and police, repression against the Serbian and Jewish populations, the flat land, etc.). The first partisan action was performed in Bačka on "19 July 1941 around Stari Bečež, and was related to the burning of grain",⁶⁰ and by October 1941, the occupying authorities registered 56 sabotage and other actions of members of national liberation movement, as well as eight attacks on the Hungarian army and gendarmerie units".⁶¹

Hungarian army and gendarmerie answered with repression (arrests, torture, execution, dispatch to the camps and prisons).⁶² Repressions, losses, demoralization, the inability to connect the movement on Vojvodina level influenced the further development and organization of the partisan movement in Bačka. At a meeting of the Provincial Committee of Communist Party of Yugoslavia for Vojvodina, in Djurdjevo in November 1941, the decision to establish the Šajkaška partisan detachment was confirmed, but the decision on temporary suspension of armed action up to 01. 01. 1942 was also made to preserve the previous movement.

During December, the Šajkaška partisan detachment led the fights several times with the members of Hungarian army and gendarmerie. Due to the news that there would be crossing of the partisans from Banat, across the Tisa into the area of Šajkaška, the Hungarian military authorities carried out the transfer of units in southern Bačka.

At the end of 1941 partisan detachments of the War of National Liberation and RMY were formed on the territory of Bačka, Banat, Baranja and Srem.

58 Н. Лазич, *Барања (1941–1945)*...

59 S. Ćurčić, S. Kicošev, *Development of the population in Baranja*...

60 Т. Пал, *Бачка и Барања 1941–1948 (страдање становништва у ратном и поратном раздобљу)*...

61 З. Голубовић, *Раџија у Јужној Бачкој 1942. године*...

62 Only in the period between August 1941 and the end of 1942, 56 processes took place. Before the courts There were 1,436 convicts in the court, of which 130 were condemned to death and executed, 67 were acquitted, and 1,239 of them were sent to prison in Hungarian prisons (З. Голубовић, *Узроци, облици и начин страдања становника Бачке*...Зборник Матице српске за друштвене науке)

However, complex objective conditions and certain subjective weaknesses (slowness in the conversion of work, belief that the war will be over soon, insufficient organisational preparations for the struggle and weak vigilance of one part of the CPJ members) caused heavy losses, especially in Backa and Baranja, which reflected negatively on the development of struggle in 1941.⁶³

Raid

During the 4th and 5th of January 1942, there was a conflict of the Šajkaška partisans and the Hungarian army and gendarmerie, with victims on both sides, where the Hungarian army⁶⁴ defeated the detachment. On the pretext of destroying the remnants of detachment and their helpers, the Hungarian army, backed by armed and unarmed civilians of Hungarian nationality, began a raid⁶⁵ in the area of Šajkaška region, which was planned to be ten days⁶⁶ and at the same time they sent in Budapest a series of reports that were false with exaggerated data. On the raid in Šajkaška was discussed on the 12th of January 1942 in Budapest at the meeting which was attended by civilian and military leadership, where it was stated that the desired goal was not achieved, that many ‘suspects and culprits’ fled, mostly to Novi Sad and it was decided to proceed with the raid.

In Novi Sad the raid commenced on the 21st and stopped on the 23rd January 1942. Between the 26th and 29th January, the raid continued in Bečej. On the thirtieth of January 1942, the Chief of the Hungarian General Staff, General Ferenc Sombathelji had ordered the raid on the suspension and withdrawal of the army to barracks as a sign that South Bačka was pacified.⁶⁷

63 Grupa autora, *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, 1941–1945*, Prva knjiga (od sloma Kraljevine Jugoslavije do Drugog zasedanja AVNOJ-a), Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.

64 According to the research and conclusions of Aleksandar Kasaš (A. Kasaš, *Stenografski zapisi sa suđenja glavnoodgovornima za raciju u Južnoj Bačkoj 1942. godine*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2008, str. 17), the death of several maarm gendarmes should be an excuse of Horthy in Reich that the Hungarian army was a need to calm the Hungarian Jewish revolt, and Horthy's aspiration to Banat was also immeasurable, believing that Serbian Jewish conspiracy came just from there and that the government of that time was unable to solve that issue without Hungary and to show Hitler that it carried out an extremely anti-Semitic policy.

65 The raid was conducted in Gospođinci, Djurdjevo, Žabalj, Čurug, Vilovo, Gardinovci, Lok, Mošorin, Titel, Šajkaš and Temerin. Raid was not in Budisava, Kač, Kovilj and Nadalj. Way of carrying out raids was the same in almost all places of Šajkaška: terrible abuses of detainees, sadistic, bestial tortures, inconsiderate pillage and robbery, rapes and blackmails, murders in dedicated premises: warehouses, schools, community rooms, sheds, on the Tisa, the Danube, in a field, killing by rifles, pistols, machine guns, various clubs, the rods, iron sticks, axes, spades, saws, daggers, and tearing and sawing naked bodies, throwing the living and wounded under the ice (Д. Његован, „Један мање познати извештај о ‘рацији’ у Јужној Бачкој...“)

66 “Counting on the participation in the raid of a number of distinctly fascist (chauvinistic) blinded Hungarians, occupier hoped that this would further widen the gap between the Hungarians and Serbs, and thus that the process of expected convergence of the revolutionary forces of the nation would, if not quite allow, then at least be put off for later” (З. Голубовић, *Рација у Јужној Бачкој 1942. године...*)

67 A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946...*; З. Голубовић, *Рација у Јужној Бачкој...*; Т. Пал, *Бачка и Барања 1941–1948...*

On the number of victims of the raid in the area of Šajkaška and Novi Sad, different data can be found in the historical sources and historical works. According to A. Kasaš,⁶⁸ 2 345 persons were killed in a raid in Šajkaška, 1,253 in Novi Sad, and 225 persons in Bečeј, i.e., a total of 3,823. According to the national structure, the Serbs (2,578) and Jews (1,068) were most.

Golubović⁶⁹ presents data on 2,348 casualties in Šajkaška raid, 1,246 in Novi Sad, and 215 in Bečeј, a total of 3,809 casualties. According to the national structure: 2,578 Serbs, 1,068 Jews and 131 others. In the paper the author also gives the number of killed by data of occupying power: 879 in Novi Sad, 2,293 in the area of Šajkaška, and 168 in Bečeј; according to national structure: 2,549 Serbs, 744 Jews and 37 others. In the work from 2004, Golubović provides the following data: 2,425 killed in Šajkaška, 1,255 in Novi Sad, and 248 in Bečeј, which is a total of 3,928 killed during the raid. According to the national structure, 2,662 Serbs were killed, 1,103 Jews and 163 others.⁷⁰

Sajti Eņike stated that some unofficial sources speak of 6–7,000, while official sources say from 3,000 to 3,309 casualties and missing persons (official data from the statistics command of the 5th corps of the Hungarian army, composed in 1944).⁷¹ According to that list, among the victims and missing persons, there were 2,550 Serbs, 743 Jews and 47 others. By sex and age structure 2,102 men were among the casualties, 792 women, 299 elderly and 147 children.

Pal, states that “according to court records in the process from 1943 in Budapest against the main responsible for the raid and the killing of civilians, it is said that 3,309 people were killed: 653 in Źabalj, 869 in Ćurug, 168 in Stari Bečeј, 47 in Temerin, 195 in Mošorin, 32 in Vilovo, 74 in Gardinovci and 879 in Novi Sad.⁷² Among the victims there were 147 children and 299 elderly. Drago Njegovan, according to a report found in the Archival Collection of the Museum of Vojvodina *under the signature: Arh. 8258, PK SKS, ist. od.*, presents the fact that “3,417 people were deprived of life, 21,554 persons were damaged by various other crimes.”⁷³

In the spring of 1942, news of the raid spread throughout Hungary and abroad (in German, British, American newspapers). Due to public pressure, slight changes occurred in relation to the Serbian population in Baĉka. Enter of the Serbian representatives in the Hungarian Parliament is permitted, Admiral Horthy dismissed the government, and based on the Decree of the Minister of Internal Affairs the reviewing of the case of interned Serbian families began. These families were classified in two groups. The first group consisted of families originated from the southern regions and optanti. After this regulation,

68 A. Kasaš, *Mađari u Vojvodini 1941–1946...*

69 З. Голубовић, „Раџије јануара 1942. у Бачкој“, *Zbornik za društvene nauke Matice Srpske*, sv. 35, стр. 165–192; З. Голубовић, *Раџија у Јужној Бачкој...*

70 З. Голубовић, „Узроци, облици и начин страдања становника Бачке...“

71 А. Е. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947...*

72 Т. Нал, *Бачка и Барања 1941–1948...*

73 Д. Његован, „Један мање познати извештај о ‘раџији’ у Јужној Бачкој...“

they were released from the camp to work and, if determined they were not ‘guilty’, they were released to freedom and were able to return to their homes. The second group consisted of volunteer families, who were considered foreign citizens by the Hungarian government, and were allowed to work only under the condition to return to the camp at the end of the day. They were left the possibility that, in case they were not ‘guilty’ they could go to Croatia (if they were Croats) or Serbia, but not in their homes in Bačka.

Analysis of Data of Killed Civilians in 1941 and 1942 according to the Directory of Casualties

On the territory of Bačka and Baranja in the period that was investigated by the Inquiry Committee of the Assembly of AP Vojvodina, from 1941 to 1948 (2009), according to the data, in period 1941–1942 36 919 inhabitants were killed I Bačka, Baranja, Srem and Banat. Based on available data, given by the list of casualties, the analysis shows unequal distribution of suffering of the population, particularly in relation to ethnicity (Table 1).

Table 1 – *Structure of casualties during 1941 and 1942*

Year	Total		Sex			
			F	(%)	M	(%)
Total	9,281	%	2.724	29.35	6,551	70.58
1941	2,877	28.56	507	19.12	2,143	80.98
1942	6,630	71.44	2.217	33.44	4,408	76.66

Source: *Bačka and Baranja*, Directory of casualties of AP Vojvodina (2009)

The observed data in the Table 1 show that from the area of Bačka and Baranja in the first two years of the war a total of 9,281 inhabitants were killed, while 28.56% were killed in 1941, and 71.44% of the total number of casualties from the area in 1942. Of the total number of casualties in this period, 29.35% were females, and even 70.58% males. If the board survey data are compared with the data given by some researchers, we see that the number of victims listed is within the estimates given.

Table 2 – *Age structure of casualties of Bačka and Baranja in 1941 and 1942*

Year	Total	Up to 15	%	16–59	%	60 and more	%	Unknown	Average age
Σ	9,281	1,422	16.12	6,457	69.57	945	10.18	457	34.76
1941	2,877	598	20.78	1,789	73.17	235	8.17	255	28.59
1942	6,630	1,188	17.92	4,668	70.41	710	10.71	64	34.18

Source: *Bačka and Baranja*, Directory of casualties of AP Vojvodina (2009)

By the analysis of age structure of casualties, which is classified into three age groups, it has been concluded that most of the analyzed sample is represented in the age group of adults (from 16 to 59 years of age), which is 73.17% of the total number of casualties from this area in the observed period, but a significant number of children (16.12%) and elderly (10.71%) also suffered. The average age of casualties is 34.76 years.

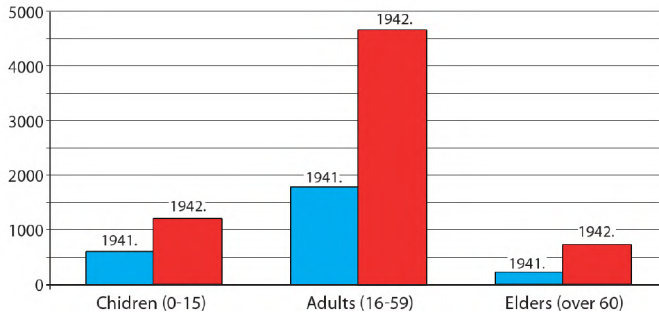

Figure 2. Ratio of casualties of Bačka and Baranja to age structure in 1941 and 1942

If we observe suffering of the population of Bačka and Baranja in the period 1941– 1942, it is evident that most of the victims are the Serbs (6,592 people), Jews (1,894 people), Croats (221), Hungarians (180) and Germans (109) (Table 3).

Table 3 – Casualties of Bačka and Baranja in 1941 and 1942 by ethnicity

	Serbs	Jews	Croats	Hun- garians	Ger- mans	Ru- thenes	Ro- manies	Rus- sians	Slo- vaks	Bun- jevci	Others
total	6,592	1,894	221	180	109	72	60	41	35	27	52
1941	1,996	212	167	104	84	14	2	18	16	22	16
1942	4,596	1,682	54	76	25	58	58	23	19	5	36

Source: *Bačka and Baranja*, Directory of casualties of AP Vojvodina (2009)

The largest number of victims from the region of Bačka and Baranja in the Second World War died in the Kingdom of Yugoslavia, and the highest number of casualties in the early war years was recorded in Novi Sad – 1,888 killed, in Čurug – 1,104, Žabalj – 1,024, Djurdjevo – 299, Mošorin – 281, Subotica – 267, Belgrade – 252, Jasenovac – 133, Srbobran – 132, Gospodjinci – 122, Sombor – 117. A large number of population of this area suffered in the territory of Hungary, even 864 people, mostly Serbian and Jewish nationalities,

then in Bosnia and Herzegovina about 190 inhabitants, in the region of Croatia 68 people, while in Germany 99 people were killed from this area, in Ukraine 92 people, and the Soviet Union 57 people from the region of Bačka and Baranja in two observed years (Table 4).

From the locations (places where the population perished), it can be seen that in the first two years of war, 1,251 persons from the territory of Bačka and Baranja perished in concentration and labour camps in Hungary, Germany, Croatia and Belgrade⁷⁴ (13.48% of total number of deaths in observed years).

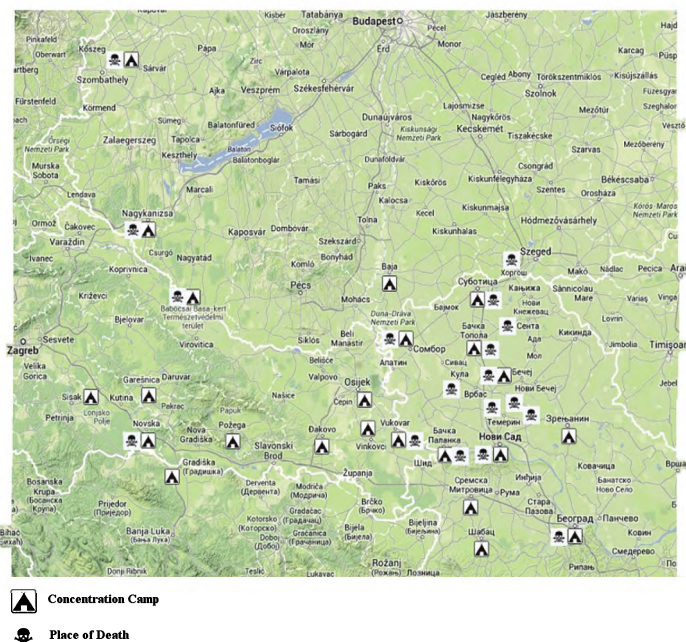
Table 4 – *Locations of the suffering of civilian victims in 1941 and 1942*

Place	total	1941	1942
Novi Sad	1888	268	1621
Čurug	1104	10	1094
Zabalj	1024	2	1022
Djurdjevo	299	1	298
Mošorin	281	1	280
Subotica	267	237	30
Belgrade	252	68	184
Camp Jasenovac (Croatia)	133	75	58
Srbobran	132	111	22
Gospodjinci	122	1	121
Sombor	106	79	27
Lok	63	0	63
Titel	63	3	60
Senta	97	0	97
Horgoš	24	0	24
Bačka Topola	68	65	3
Bačka Palanka	9	7	2
Sirig	101	101	0
Vilovo	75	0	75
Camp Nadjkanjiza (Hungary)	13	12	1
Camp Šarvar (Hungary)	736	132	604
Camp Baja (Hungary)	5	0	5
Camp Aušvic (Poland)	19	5	14
Camp Hu (Germany)	22	9	13
Camp (unknown, Germany)	39	38	1
Camp Vukovar (Croatia)	32	9	23

Source: Bačka and Baranja, Directory of casualties of AP Vojvodina (2009)

74 281 in 1941 and 970 in 1942 (of which 736 were killed in the camp Sarvar).

It can be seen from the Table that in 1941, 286 people perished in settlements in Šajkaška and Novi Sad, and 4 635 people were killed during 1942, confirming the numbers of killed during the raid given by Golubovic and other researchers in their research (not according to estimates). Also, in regards to the civilian casualties throughout the April war, we see that 101 civilians were killed in Svirg according to the census, which coincides with the research of Kasaš A.⁷⁵ Šajti A. E.⁷⁶

* Map shows the geographical location of concentration camps and places of massive execution, where residents of Backa and Baranja region (mainly Serbs and Jews) have lost their lives, at the beginning of World War II, during the Hungarian occupation, in 1941 and 1942.

Figure 3. *Locations of the suffering of civilian victims from Backa and Baranja, 1941–42.* Source: Google map, Table 4.

Conclusion

In this paper we have given a historical account of the war on the territory of Bačka and Baranja in the first two years of the war in Yugoslavia (1941 and 1942), which led to murders, robbery, terror and persecution of Hungarian occupying units over mainly Serbian and Jewish populations and an attempt of complete change of ethnic structure of the population in favour of the Hungar-

75 A. Kasaš, *Stenografski zapisi sa suđenja glavnoodgovornima za raciju u Južnoj Bačkoj 1942...*

76 A. E. Šajti, *Mađari u Vojvodini 1918–1947...*

ian population, by deportation, forcible sending to concentration camps in the territory of Hungary. Based on available data, the analysis shows an uneven distribution of the suffering of the population, particularly in relation to ethnicity. It may be noted that the expressed sufferings of the Serbian and Jewish populations have been the consequence of occupying ideologies and interests (most victims were the Serbs (6,592 people), Jews (1,894 persons)).

As regards civilian casualties during the Second World War in Serbia, and also the former Yugoslavia, difficulties have occurred during the research and determining the number of victims. The reasons are manifold: the lack of historical sources (not always accurate records were conducted during the event, many sources, that is, lists disappeared, the increasing temporal distance from the Second World War, and there are fewer of those who are still alive among the participants or witnesses during the War, the political decision of the authorities after World War II, etc.). There is a lot of data stored in archives, museums, preserved sources, as well as in a number of different historiographical, journalistic and other writings and publications (of which a part must be viewed with great caution because they are one-sided and questionable, and watch the events on one side only). In this regard, the research created during the work of the Inquiry Committee of the Assembly of Vojvodina and the subsequent investigation, together with studies of mixed Serbian Hungarian commission of historians, based on valid documents and a list of the dead should lead to more accurate data that will as valid be used by all and that will contribute to better understanding and coexistence of the Serbian and Hungarian people.

References

1. Бјељац Ж., (2004): *Демографско стање у Војводини прег Други свејски рај и након завршејка раја*, Зборник радова са научног скупа Истина о догађајима у АП Војводини у периоду 1941–1945. година, ур. Д. Живковић, Скупштина АП Војводине, Нови Сад, стр. 5–34.
2. Vjeljac Ž., Lukić V., (2008): *Migrations on the territory of Vojvodina between 1919 and 1948*, East European Quarterly, vol 42 (1).
3. Бјељац Ж., Дробњаковић М., Радовановић М., (2011): *Мијрације становништва Војводине уочи и иочейком Другој свејској раја*, рад у рукопису.
4. Vognar A., (1998): *Položaj Mađara u Vojvodini od 1918 do 1995. godine*, Међународни зnanstveni skup Југоисточна Европа 1918–1995, ур. А. Ravlić, Hrvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar, Zagreb.
5. Букуров Б., (1971): *Колонизација Бачке за време Другој свејској раја*, Гласник Српског географског друштва, LI /1, Београд.
6. Cerović Lj., (2009): *Narodi na tlu Vojvodine – Od antičkih vremena do Drugog svetskog rata*, Zbornik sa naučnog skupa „Na putu ka istini”, ур. D. Živković, Skupština AP Vojvodine, Novi Sad, str. 8–53.

7. Ćurčić S., Kicošev S., (1993): *Development of the population in Baranja*, NU „Vuk Karadžić” Beli Manastir, Muzej Vojvodine Novi Sad, Društvo „Srpska Krajina“, Beograd.
8. Ђурђевић Б., (1986): *Послератно насељавање Војводине – Методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945–1981*, Нови Сад.
9. Ерић М., (1958): *Аирарна реформа и колонизација у Југославији. 1918–1948*, Сарајево.
10. Гаћеша Н., (1968): *Аирарна реформа и колонизација у Бачкој, 1918–1941*, Матица српска, Нови Сад.
11. Голубовић З., (1963): *Раџије јануара 1942. у јужној Бачкој*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 35, стр. 165–192.
12. Голубовић З., (1992): *Раџија у Јужној Бачкој 1942. године*, Историјски музеј Војводине, (ур. Д. Јовановић).
13. Голубовић З., (1995): *Шарварска јолија. Пројектовање и лојорисање Срба Бачке и Барање 1941–1945. године*, Матица српска, Нови Сад.
14. Голубовић З., (2004): *Узроци, облици и начин сјрадања сјановника Бачке 1941–1948. године*, Зборник радова са научног скуна *Историја о дојаћајима у АП Војводини у периоду 1941–1945. године*, ур. Д. Живковић, Скупштина АП Војводине, Нови Сад, стр. 314–319.
15. Група аутора, (1963): *Ослободилачки рат народа Југославије, 1941–1945*, Прва књига (од слома Краљевине Југославије до Другог заседања АВНОЈ-а), Војноисторијски институт, Београд.
16. Група аутора, (2009): *Бачка и Барања*, Именик страдалих становника АП Војводине 1941–1948. године, по областима, том 1, (ур. Д. Живковић), Скупштина АП Војводине, Нови Сад, електронско ЦД издање.
17. Јанјетовић З., (2012): *Borders of the German occupied zone in Serbia 1941–1945*, Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijic“ SASA, 62 (2), Belgrade, pp. 93–115.
18. Касаš А., (1996): *Мађари у Војводини 1941–1946*, Нови Сад.
19. Касаš А., (2004): *Одјек међународних прилика у Војводини, између два свјетска рата, Истраживања*, бр. 15, Филозофски факултет, Нови Сад, стр. 265–270.
20. Касаš А., (2008): *Стенографски записници са суђења главнoodговорницама за расију и Јужној Вацкој 1942. године*, Филозофски факултет, Нови Сад.
21. Kolossov V., Treivish A., (1998): *The political geography of European minorities: past and future*, Political Geography, Vol. 17, No. 5, pp. 518–520.
22. Крејаковић С., (2011): *Међу митом и истином: масовна одмазда у Краљеву, октобра 1941*, рад у рукопису.
23. Коџовић В., (1985): *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (Casualties of WWII in Yugoslavia), Biddles of Guilford for Veritas Foundation Press, London.
24. Лазић Н., (1979): *Барања (1941–1945)*, Историјски институт Славоније и Барање, Slavonki Brod : Историјски институт Славоније и Баранје.
25. Лебл А., (1963): *Аирарна јолијика окуијора у Бачкој, Барањи и Међумурју 1941–1944*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 35, стр. 193–213.

26. Маловић Г., (2010): *Мађари у очима Срба између два светска рата*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 132, стр. 7–23.
27. Mészáros S., (1967): *Мађарска историографија о дијломајским иријеремама за напад Мађарске на Југославију*, Војводина 1941, зборник радова, Нови Сад, стр. 201–221.
28. Mészáros S., (1995): *Holtta nyilvánítv. Délvidéki magyar fátum 1944–1945*, I. Bácska, Budapest.
29. Mirković J., (2004): *Žrtve u logorima 1941–1945. godine*, Међународни научни skup Istina o događajima u Vojvodini 1941–1945. godine, zbornik radova, ur. D. Živković, Novi Sad, str. 35–111.
30. Мирнић Ј., (1963): *Систем фашистичке окупације у Бачкој и Барањи*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 35, стр. 5–62.
31. Mirnić J., (1967): *Denacionalizatorska politika Mađarskog okupatora u jugoslovenskim zemljama 1941. godine*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, sv. 10, str. 143–157.
32. Mirnić J., (1974): *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, knj. 6, Novi Sad.
33. Mynz R., (1995): *Where did they all come from? Typology and geography of European mass migration in the twentieth century*, European Population Conference, 4–8 September, pp. 5–6, Milan.
34. Његован Д., (2001): *Присаједињење Срема, Бачке, Банаја и Барање, Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад.
35. Његован Д., (2011): *Улазак Мађарске војске у Бачку и Барању 1941*, прва група масовних злочина, едиција Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини, књ. 4, ИК „Прометеј“ Нови Сад и Мало историјско друштво, Нови Сад, (ур. Ж. Димић)
36. Његован Д., (2009): *Један мање познати извештај о 'рацији' у Јужној Бачкој 1942. године*, Рад музеја Војводине, бр. 51, стр. 279–294.
37. Пал Т., (2009): *Бачка и Барања 1941–1948 (сипрадање сипановништва у ратном и поратном раздобљу)*, Zbornik sa naučnog skupa *Na putu ka istini*, ur. D. Živković, Skupština AP Vojvodine, Novi Sad, str. 89–102.
38. Pavlović, S., (2004): *Serbia: The History Behind the Name*, Belgrade.
39. Пејин Ј. М., (1996): *Срби и Мађари*, Кикинда.
40. Ротбарт В., (1988): *Југословени у мађарским зајворима и логорима 1941–1945 године*, Нови Сад.
41. Šajti A. E., (1989): *Delvidek 1941–1944*, Budapest.
42. Šajti A. E., (2003): *Mađarsko-hrvatski međudržavni odnosi (1941–1944), Istočna Evropa, naš život*. Studije povodom 80. rođendana Emila Niderhauzera, ur. T. Kraus i Đ. Svak, „Pannonica” str. 9–13, Budimpešta.
43. Šajti A. E., (2008): *Mađari u Vojvodini 1918–1947*, Forum, Novi Sad, 2007.
44. Vékás J., *Kenyér és kokárda (Második rész)*, HÍRLEVÉL, VI. évf., 68. sz.
45. Винавер В., (1971): *Југославија и Мађарска 1918–1933*, Београд.

46. Живковић Д., (2009): *Сѝрагање Војвођана 1941–1948. године*, Zbornik sa naučnog skupa Na putu ka istini, ur. D. Živković, Skupština AP Vojvodine, str. 54–73, Novi Sad.
47. Пониси становништва 1921, Оншта државна статистика, Београд, 1923.
48. Понис становништва, домаћинства и станова 1931. године, књ. 1–4, дефинитивни резултати пониса, Оншта државна статистика Краљевине Југославије, Сарајево, 1938.
49. Становништво предратне Југославије по вероисповести и матерњем језику – по понису од 31. 03. 1931. године, Серија II, свеска 3, Државни статистички уред, Београд, 1945.
50. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Hungarian_Occupied_Yugoslavia_1941_44.png

Резиме

Жељко Бјељац, Александра Терзић

СТРАДАЊЕ СТАНОВНИШТВА БАЧКЕ И БАРАЊЕ 1941. И 1942. ГОДИНЕ

Кључне речи: Бачка, Барања, 1941. и 1942. година, цивилне жртве рата, анализа, мађарска окупација

Рад је фокусиран на простор Бачке и Барање, историјско-географских региона на територији тадашње Краљевине Југославије и односи се на период од 11. априла 1941, када је у Другом светском рату мађарска војска упала на територију Краљевине Југославије, са циљем војног освајања и успостављања цивилне власти и припајања Бачке и Барање Мађарској, до краја 1942. године. Са тежњом да трајно учврсти власт на окупраној територији, мађарска влада и војска су у овом периоду, применом војне силе, стварале услове који је требало да доведу до бројчаног, економског и морално-политичког јачања мађарског елемента, вршећи хапшења, репресије, присилна исељавања и депортације српског и јеврејског становништва и масовна убијања цивилног становништва. Рад је методолошки базран на подацима који су сакупљени у оквиру рада Анкетног одбора Скупштине АП Војводине „Истина о догађајима у Војводини 1941–1948“, у којима су поименично поменуте цивилне жртве, по полу, старости, месту страдања, као и на анализама постојећих докумената и публикација. У раду је дат приказ историјских прилика у Бачкој и Барањи од 1941. до 1942. године, као и демографска анализа цивилних жртава (пол, старост, национална структура).

Mirjanka MADZEVIK, Biljana APOSTOLOVSKA TOSHEVSKA

CHANGES IN THE NATIONAL STRUCTURE OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Abstract: In terms of demographic characteristics, the Republic of Macedonia features a heterogeneous ethnic structure that is a result of the socio-historical conditions and the demographic processes that took place in the past. The highlighted changes in the components of the number dynamics of the population, especially in the latter half of the twentieth century up to today, brought to serious changes in the very ethnic structure of the population. The decades of reduction of the overall natural increase among the Macedonians, with simultaneous emigration of the young population of working and reproductive age out of the country, resulted in slower growth rate of the Macedonians. At the same time, with the rest of the ethnic groups, the relative higher natural increase kept their inflow in the total population at a higher level. Here, the migrations and other additional factors should be added, which affected the participation of some of the minorities in the total population, and thus the changes in the ethnic composition. As a result of all of these processes, a permanent reduction of the share of Macedonians in the total population is evident, and on the other side there is an increase in the joint participation of the other nationalities. The stated changes are reflected on the future ethnic composition of the population in the Republic of Macedonia, and to some extent, other demographical structures.

Key words: population, ethnic composition, migrations, natural increase, regions, Republic of Macedonia

Introduction

The knowing of the characteristics of the ethnic structure has a great influence in understanding of the overall demographic development. The analysis of the data from the official censuses conducted after the Second World War shows that between the separate census intervals, differences of the ethnic structure are noted. In fact, the ethnic composition of the population in Macedonia suffered significant structural transformations in conditions of serious changes in the components of the demographic dynamics, that is, intensive migratory movements and changes in the natural increase of the population. At the same time, many other factors and conditions (the problem of identify-

ing ethnicity with religious affiliation, employment privileges, benefits in the education system, and so on) have a direct impact in the change of the ethnic structure, such that affect the plea of the individual.

At some point the political situation, the socio-economic conditions and other factors contribute to members of one ethnic group declaring themselves or inclining towards one or another community, which creates difficulties in the analysis and understanding of the actual ethnic structure of area.

Data and Methodology

Turning to the past we can not indicate a precise statistics of the ethnic structure that would be a basis for further processing. During the 19th and the early 20th century, separate authors like Gopchevic,¹ K'nchov,² Nicolaides,³ Brankoff⁴ and others, published data on the ethnic composition of the population, but they were inaccurate and pretentious. This kind of data can not be found even for the period between the two World Wars. Hence, after the Second World War and the census of 1948, we receive adequate information on the ethnic composition for the population on the territory of the Republic of Macedonia.

For the purpose of this study, the published data from the State Statistical Office have been used in order to help with the analyzed time period, the research done so far and direct research on field. During the survey of the total population and the ethnic composition, the methodological changes in the implementation of the censuses should be taken into consideration. Different methodology in the censuses of 1994 and 2002 was applied where the total population does not include persons who have official place of residence in the Republic of Macedonia, and are absent abroad one or more years, and include persons temporarily residing in the Republic of Macedonia one or several years.

On the territory of the Republic of Macedonia in 2002, despite the Macedonian people who are most present, there are 22 ethnic minorities and 4 ethnic groups,⁵ but the State Statistical Office of the Republic of Macedonia publishes data only for the more numerously represented, which is discussed in the paper.

-
- 1 Spridon Gopčević, *Makedonien und Alt-Serbien*, Wien, L. W. Seidel & Sohn, 1889, through Bozhidar Jezernik, „Macedonians: Conspicuous By Their Absence Only”, *EthnoAnthropoZoom*, issue 2, Skopje, 2002, p. 36.
 - 2 Vasil Kunčov, *Makedonija. Etnografija i statistika*, Sofija, 1900, through Bozhidar Jezernik, „Macedonians: Conspicuous By Their Absence Only” *EthnoAnthropoZoom*, issue 2, Skopje, 2002, p. 36.
 - 3 Cleanthes Nicolaides, *Macedonien*, Berlin: S. Calvary, 1903, through Bozhidar Jezernik, „Macedonians: Conspicuous By Their Absence Only”, *EthnoAnthropoZoom*, issue 2, Skopje, 2002, p. 36.
 - 4 D. M. Brankoff, *La Macédoine et la population chrétienne*, Paris, 190, p. 237, through Stojan Kiselinovski, *Ethnic changes in Macedonia (1913–1995)*, INI, Skopje, 2000, p. 12.
 - 5 Aleksandar Stojmilov, *Socio-economical characteristics of Republic of Macedonia*, Faculty for Natural Sciences and Mathematics, Skopje, 2005, p. 66.

For reviewing the data by regions, it was worked according to the NUTS – 3 classifications where eight statistical – planning regions were singled out. At the same time, for the preparation of the cartographic displays, the program package ARCGIS was used.

National Structure of the Population in the Republic of Macedonia

The population in the Republic of Macedonia distinguishes itself with permanent changes of the numerical ratio of nationalities which is a result of the natural increase, socio-economic processes and migration processes from the past as well as from the present. The basic feature of these changes is that despite of the continuous increase of the Macedonians of 50.8 % in the period 1953–2002, however, in the national structure the percentage of the Macedonians has been continuously decreasing and has reached 64.18% in 2002 (Table 1). At the same time, the percentage of the Albanians has been permanently increasing in an absolute and relative sense and according the census in 2002 their percentage was 25.17%. In addition to this is the fact that in the last two census years persons that are absent abroad one or more years are not included, and persons temporarily residing for a year and more are included. According to this methodological change only in the 1994 census, 159548 inhabitants are not included in the total population, of which 2/3 are the Macedonians.

Table 1 – *National structure of the population in the Republic of Macedonia (%)*⁶

	Census years						
	1948	1953	1961	1971	1981	1994	2002
Macedonians	68.49	65.98	71.18	69.35	67.01	66.60	64.18
Albanians	17.12	12.46	13.02	16.99	19.76	22.67	25.17
Turks	8.32	15.63	9.35	6.59	4.54	4.01	3.85
Roma	1.69	1.57	1.47	1.49	2.26	2.25	2.66
Serbs	2.58	2.69	3.04	2.82	2.33	2.07	1.78
Vlachs	0.82	0.66	0.57	0.44	0.33	0.44	0.48
Others and unknown	0.98	1.01	1.36	2.33	3.77	1.97	1.88
Total	100	100	100	100	100	100	100

The other nationalities' numbers are usually stagnant or have a decreasing tendency. For example, the number of people of Turkish nationality has decreased to 3.85% in 2002 compared to their number in the 50's of the last century.⁷ In the last inventory year, the percentage of the Serbs in Macedonia was 1.78%, Roma people 2.66%, Bosniaks 0.8%, and Vlachs 0.48%.

6 SSO RM Statistical annuals for Republic of Macedonia, 2004.

7 Mirjanka Madzevik, „Ethnically homogeneous marriages in Republic of Macedonia“, *Herald for Social-economic geography*, num. 3, Skopje, 2009, p. 30.

From 1971 until 2002, the Roma people had the largest relative change (119.9), followed by the Albanians 81.9%, Vlachs 34.8% and the Macedonians with only 13.6%. The negative changes are observed with the Turks and Serbs. Despite the fact that the presence of the Turks in Macedonia is reduced especially after 1953 when a large number of them have moved to Turkey, it is evident that in the statistics for this category of citizens much of the Islamized Macedonians in western part of Macedonia, the Markova River basin in the Skopje valley, around the watershed of the river Topolka – Veles, etc, are recorded. In fact, although in the municipalities of Center Zupa and Plasnica in the Southwest region over 50% of the population declares as the Turkish population, some of them are actually Macedonian Muslims.⁸ According to Svetieva⁹ here „we face the problem of identifying the ethnic with the religions, that is, this case is a dominant factor regarding the real ethnic belonging of the group” Also a part of „the immigrant Muslim population from Sandzak and the surroundings of Ivangrad in Montenegro declared as Turks... For these reasons, the presence of Turks is higher than it should be“.¹⁰ It is sufficient confirmation for the growth of the Turkish population in the Southwestern region from 28.7% in the above-mentioned inter census period, where 27.5% of the Turks in Macedonia reside (Table 2).

The biggest relative positive change of Macedonians is recorded in the Skopje region of 49.6%, and also in the Vardar, Eastern and Southeastern region. Negative change was observed in the Northeastern and Pelagonia region, mainly as a result of migration.

Table 2 – *Distribution of population by nationality and by regions, 1971–2002 in %*¹¹

Region	Macedonians		Albanians		Turks		Roma		Vlachs		Serbs		Others and unknown	
	1971	2002	1971	2002	1971	2002	1971	2002	1971	2002	1971	2002	1971	2002
Skopje	28.3	21.5	26.3	19.3	28.9	15.7	69.7	45.0	9.3	26.6	46.1	50.5	49.3	41.5
Polog	4.3	4.5	43.7	49.1	17.6	22.3	5.0	8.8	0.0	0.3	3.7	2.7	6.3	9.5
Southwestern	8.3	9.5	16.1	17.9	15.3	27.5	0.2	5.4	14.3	10.9	2.3	1.8	10.8	29.1
Pelagonia	15.8	21.0	2.3	2.6	15.2	9.7	1.2	13.5	30.3	24.1	4.8	2.4	14.0	6.4
Vardar	10.6	10.4	1.0	0.9	5.2	4.1	0.6	4.0	11.8	7.7	7.9	5.8	8.8	3.1
Northeastern	7.9	9.3	10.5	10.2	4.7	0.4	15.8	9.5	1.4	1.6	27.4	29.2	5.1	4.3
Eastern	12.9	12.7	0.0	0.0	5.0	4.1	7.4	12.9	32.0	26.1	2.4	1.7	3.1	2.6
Southeastern	11.9	11.1	0.0	0.1	8.0	16.3	0.2	1.0	1.0	2.6	5.4	5.9	2.5	3.5
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

8 Stojan Kiselinoski, *Ethnic changes in Macedonia (1913–1995)*, INI, Skopje, 2000, p. 104.

9 Aneta Svetieva, „Migrations – Questions of identity“, *EthnoAnthropoZoom* issue 2, Skopje, 2002, p. 120.

10 Aleksandar Stojmilov, *Geography of Republic of Macedonia*, Skopje, 2011, p. 314.

11 Estimated according SSO RM (2004): Total population, households and dwellings, final data by settlements, book. X, 2002, and SSO SFRJ (1974): Census of Population and Dwellings, 1971, ethnic, educational and economic characteristics of population and households by number of members, results in settlement and communities, Belgrade, 1971.

Table 3 – Structure of the national affiliation of the population in the Republic of Macedonia by regions, 1971–2002 in %¹²

region	total	Macedonians		Albanians		Turks		Roma		Vlachs		Serbs		Others and unknown	
		1971	2002	1971	2002	1971	2002	1971	2002	1971	2002	1971	2002	1971	2002
		Skopje	100	63.12	63.55	13.87	23.16	8.08	2.11	4.39	4.19	0.17	0.45	5.51	3.14
Polog	100	24.26	18.44	64.29	73.22	8.95	5.72	0.57	1.55	0.00	0.01	0.80	0.32	1.13	0.74
Southwestern	100	59.77	48.47	27.57	36.97	9.18	9.67	0.02	1.31	0.57	0.48	0.59	0.28	2.29	2.82
Pelagonia	100	87.64	85.86	2.62	4.91	6.05	3.16	0.11	3.05	0.80	0.98	0.82	0.36	1.96	1.67
Vardar	100	87.88	88.99	1.93	3.38	4.20	2.06	0.11	1.39	0.63	0.48	2.74	1.36	2.51	2.34
Northeastern	100	67.04	59.09	17.95	31.05	3.24	0.17	2.45	2.97	0.06	0.09	8.04	6.08	1.22	0.54
Eastern	100	92.42	92.41	0.07	0.01	3.42	1.74	1.15	3.81	1.46	1.39	0.71	0.33	0.76	0.31
Southeastern	100	91.06	90.40	0.17	0.02	6.21	7.44	0.03	0.32	0.05	0.15	1.79	1.23	0.69	0.45
total	100	69.35	64.18	16.99	25.17	6.59	3.85	1.49	2.66	0.44	0.48	2.82	1.78	2.33	1.88

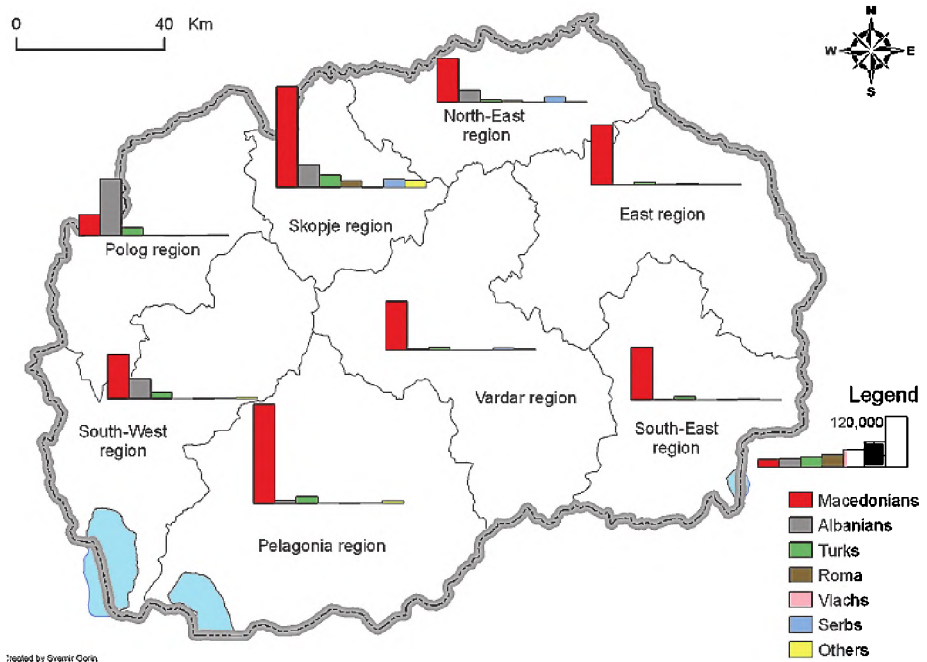

Figure 1. National structure of the population in statistical regions in the Republic of Macedonia, 1971

12 The same as 11.

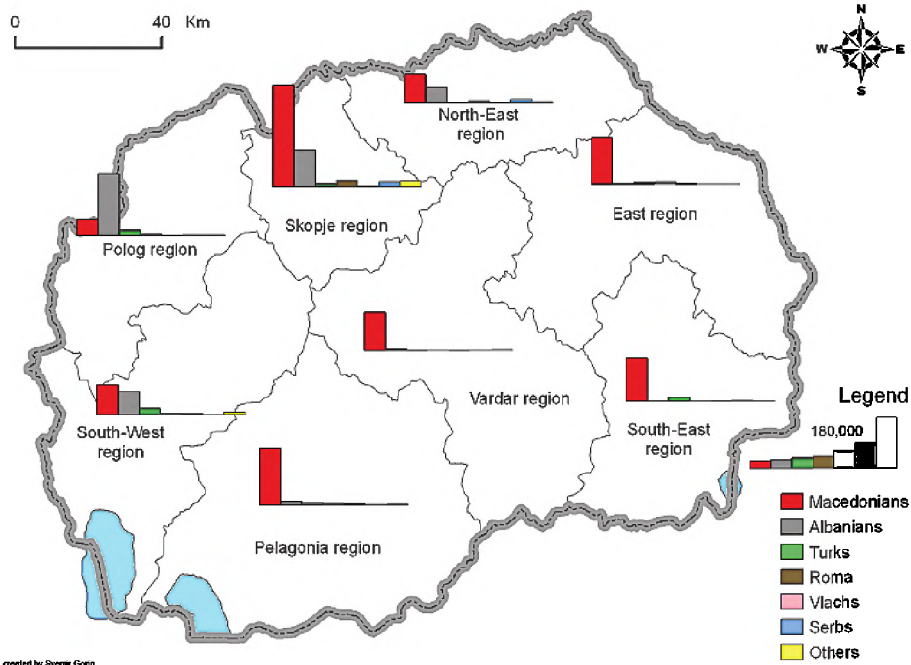

Figure 2. *National structure of the population in statistical regions in the Republic of Macedonia, 2002*

The Albanian population, except in the East and Southeast, records a notable growth in all the other regions. We can particularly mention the increase in the Skopje region (mainly in the municipalities Arachinovo, Saraj and Chair); the Northeastern (Kumanovo area), and in the Vardar region (mainly because of the Albanian population in the upper basin area of Topolka). Thus, in these regions an increase in the percentage share in the total population can be seen.

In the same period of 1971 until 2002, the Roma population has shown a high positive change on a regional level, particularly in the Southwestern, Pelagonia, Vardar and Southeastern region, therefore the increased percentage share in the total population by regions can be seen in the table (Table 3).

Based on the analysis of the ethnic structure, besides the already mentioned territorial dislocation of the nationalities in terms of the region, there is an obvious tendency of concentration of separate nationalities in separate territorial units which leads to a greater ethnic homogenization in a certain area.¹³

13 Mirjanka Madzevik, Biljana Apostolovska Toshevska, „Ethnic Structure of the Population in Skopje Region“, Proceedings of the IGUCGE Istanbul Symposium *Building Bridges between Cultures through Geographical Education*, July 8–10, 2010, Istanbul, Turkey, 2010, p. 197–204.

*Historical Review of the Role of Migration in the Ethnic Structure
of the Population in the Republic of Macedonia*

The migratory movements, particularly the immigration on the present territory of the Republic of Macedonia has had a profound impact on today's ethnic structure. For this purpose we shall turn several centuries back to these migration flows, referring to the history of immigration and settling of certain ethnic groups that have more visible presence in today's ethnic composition.

Macedonia has always been interesting in terms of migration flows towards it. Through the historical literature, data have been encountered on the migration of the Slavs on the territory of the ancient Macedonians (late 6th and early 7th century), Scythians, Pechenezi in the 11th century, Kumani 12th century, Sassi 13th century etc.¹⁴ However, the largest migration movements that have most profoundly affected the present ethnic structure of the population certainly took place after the subjugation of the territory of Macedonia under Ottoman rule. During this period, aiming to colonize with its own population, in the late 15th and throughout the 16th century, from Asia Minor Anatolian nomads like Juruks and Konjari were brought here and inhabited the western slopes of Plachkovica (area called Jurukluk), in Ovche Pole, Tikvesh, the vicinity of Valandovo and other areas. Alongside them, a great number of Roma people settled here.¹⁵ Specifically, in the 15th and 16th century in Macedonia, a new wave of Roma people settled in urban and rural areas clustered in specific neighborhoods – dzhemati.¹⁶ According to Trifunovski,¹⁷ the beginnings of the immigration of the Albanian population in the region of Macedonia dates from the late 17th century, as a result of movements caused by the Austro-Turkish wars, when they settled on the place of the emigrated Macedonian population. After the formation of the alliance between Austria and Russia, when the Balkans has been divided into spheres of interest, during the 18th century these migrations got intensified. Namely, the Turks, as a reaction to the agreement, began to change the ethnic structure of the whole regions through colonization with the Turks by origin, islamization of the Slavic population and colonization with the Muslim Albanians on the territory of western Macedonia. Hence, by the same author mentioned above, the colonization reached the highest intensity in the period between 1780–1840, when there were ongoing liberation movements in Serbia and Greece. The settlement of the Albanian population in the region of Macedonia was carried out in three directions by three streams, namely: North Albanian or Dukakjinska stream, the second – Middle Albanian

14 The same as 5, p. 82.

15 The same as 10, p. 324.

16 Marjan Dimitrijevski, *Macedonian history on hand*, Skopje, 2005, p. 40.

17 Jovan Trifunovski, „Albanian population in Socialist Republic of Macedonia“, *Književne novine*, Belgrad, 1988, through Aleksandar Stojmilov, *Socio-economical characteristics of Republic of Macedonia*, Faculty for Natural Sciences and Mathematics, Skopje, 2005, p. 83.

or Shkumbiska stream and the third – South Albanian or Tosca stream. The migration was done in two waves, the first took place from 1780 to 1800 and the second lasted from the beginning of the 19th century to the end of the fourth decade of that century.¹⁸ The history recorded events when, after the uprisings in the region of Kriva Palanka – Kumanovo in 1878 and the mass emigration of the Macedonian population because of the repressions after the suppressing of these uprisings, their place was taken by Albanian population. Such data are found for the villages Matejche, Otlja, Kosmatec, Murgash and others.¹⁹ Also, during the 18th century, when due to the difficult living conditions because of brigandage of the rouge Turkish soldier gangs, extraordinary taxes to support the Turkish army,²⁰ the living conditions in the Macedonian villages were unbearable, many of the Macedonian population resettled to the east, and Albanian population from Albania came in their place.²¹ This is a reason for many Macedonian people to go to work beyond the borders of the former Turkey.²²

In the period between the two world wars, and especially after the liberation, the fourth migration wave of immigration of the Albanian population follows, but now from Kosovo, settling Skopje, Kumanovo and Tetovo, and tending to settle Ovche Pole and Veles.

In the second half of the 18th century, after the destruction of the city Moskopole in Albania, the immigrant is the Vlach population. They mainly settled Bitola and certain villages in this area, also in Krushevo, Ohrid, Veles and other cities where they have created Vlach neighborhoods.

After the end of the First World War, on the territory of today's Macedonia, the Serbian government, in order to carry out ethnic change of the population acceded to the adoption of the Decree for colonization in 1920. Thus, through the „village“ or „agricultural“ colonization (total 18384 persons of which the largest percentage in Skopje 19.8%, Sveti Nikole 16%, Kumanovo 13.15% region etc.) and „administrative“ colonization (total of 49394 persons of which 28340 direct employees in the state apparatus, mostly in the Skopje region 26.72%, Bitola region 10235, etc.) a total of 96347 Serbian people were inhabited or 10% of the total population that lived then on the territory of Macedonia.²³

But, significant migratory movements that affected the ethnic structure of the population of the Republic of Macedonia took place from the mid-20th century. The signed Agreement on free emigration between Yugoslavia and

18 Mitko Konstantinov, *Macedonians*, book 6, Skopje, 1992, through Aleksandar Stojmilov, *Socio-economical characteristics of Republic of Macedonia*, Faculty for Natural Sciences and Mathematics, Skopje, 2005, p. 83, 84.

19 Jovan Hadzhivasiljevic, *South Old Serbia, Historical, ethnographic and political research*, book I, Kumanovo area, Beograd, 1909, p. 217, 221–222, 235–236, 233, through Marija Pandevska, *Forced Migration in Macedonia 1875–1881*, INI, Mislja, Skopje, 1993, p. 37.

20 The same as 16, p. 53.

21 The same as 5, p. 84.

22 The same as 16, p. 53.

23 The same as 8, p. 50, 51, 52, 53, 54, 55.

Turkey in 1952 provides smooth migration of many Muslims from the Yugoslav regions to Turkey. Emigration of those who presented themselves as Turks was carried out through Macedonia.

„One of the consequences from the migration of the ethnic Turks, the Torbesh and other Muslims from Macedonia, in total of 127000 persons, was the important number of 20440 persons – migrants from Kosovo, Sandzak, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Southern Serbia, of which many have given up their journey to Turkey and stayed in the Macedonian villages and cities. From the total of 20440 Muslims from other Republics and regions of the Federative People’s Republic of Yugoslavia, the majority were ethnic Albanians (10643) and Bosnians from Sandzak (5276).“²⁴

Determinants of Ethnic Structure of Population in the Republic of Macedonia in the Second Half of the Twentieth Century

The population is a dynamic category, and the changes that occur there reflect on the overall development in a social, economic and political sense. The things that are happening with the population today are a result of the influence of multiple and different determinants, and are reflected on its present, but also on the future development. Such is the situation with the ethnic structure and the changes that take place in it.

Different models of reproductive behavior of nationalities that stand out with greater numerical representation in the total population are reflected on the changes in the ethnic structure. Especially interesting is the analysis of the changes that have occurred among the nationalities in terms of realized natural growth. In the period between the census of 1971 and the census in 2002, with certain inter – census variations, a reduction of natural growth is noted among all the nationalities, except in the Roma community. The natural increase of the Macedonians fell by 97%, for Turks 62.3%, with 10.7% for Albanians and for Serbs and Vlachs the natural increase shows negative growth. The Roma population in the mentioned period grew by over 50%. The same trend of natural population increase is retained in all the ethnic communities in the coming years. Recent data in relation with the previously given, show the changes in the natural growth of the population, but they are not fully comparable because of methodological changes, where only the vital events that occurred in the country are taken into consideration. However, a reduction with all the nationalities is obvious, except for the Roma. Particularly worrying is the situation with nationalities that are characterized by dramatic reduction of the birth rate,

24 Borče Ilievski, „Political, economic and educational aspects of the displacement of the Turkish population from Macedonia in the fifties of the twentieth century“, *History*, No. 1–2, Skopje, 2007, p. 49–62. Gligor Todorovski, „Demographic processes in Macedonia caused by displacement of the Turks in the fifties“, *Gazette INI*, year 41, No. 1–2, Skopje, 1997, p. 64, through Aneta Svetieva, „On the migration of the Balkan Muslims and of the ‘Nashinci’ – The Torbesh, Pomaks and other (Turks) in Turkey“, *EthnoAnthropoZoom* issue 6, Skopje, 2009, p. 45.

and thus the natural increase. The published data concerning the natural growth show that in 2010 the number of newly born Macedonians was about 1640 people smaller than the number of dead, in other words they have been characterized by a negative natural growth. Similar tendencies in natural movement are also shown for the Serbs and Vlachs where the number of deaths has surpassed the number of births.

Table 4 – *Absolute population natural increase in the Republic of Macedonia according to ethnic affiliation, 1971–2010*²⁵

Ethnic affiliation	1971	1981	1994	2002	2010 ¹²⁶	2002/1971
Macedonians	12960	13209	5186	384	-1640	3.0
Albanians	7933	8357	9540	7081	4815	89.3
Turks	2140	1785	1171	807	630	37.7
Roma	830	1322	1051	1237	1349	149.0
Vlachs	/	/	-16	-23	-45	/
Serbs	794	/	49	-202	-318	-25.4
Others and unknown	800	1432	735	515	392	64.4
Total	25457	26105	17716	9799	5183	38.5

The analysis of this change of population increase may be supplemented with the contributions of the minorities in the realized natural increase in the country. The participation of the Macedonians in 1971 was more than half, in 2002 it fell to just 3.9%, and in 2010 it shows a negative natural increase.

The participation of the Albanians in the natural population increase along with several other nationalities notes a consistent rise. The Albanians, Roma, Turks and other ethnic categories, all together, in 1971 represented one half of the natural growth, and in 2010 brought the entire natural growth in the country. They realized a natural growth out of 7 186 people of which 67 % were Albanians, 18.8%, Roma, Turks 8.8% and 5.4% other nationalities. However, this number is corrected by Macedonians, Vlachs and Serbs, who all together have a negative natural growth of 2 003 persons, or reduce the natural increase of 28%.

The differences in the natural population increase, among the members of the different nationalities arise from their demo-geographical features such as: age structure, fertile contingent, educational structure, economic structure,

25 RSO SRM Natural movement of population in Social Republic of Macedonia, 1971, Statistical review num. 35, 1973

RSO SRM Natural movement of population in Social Republic of Macedonia, 1980-1982, Statistical review 142, 1984

SSO RM Natural movement of population in Republic of Macedonia, 1994, Statistical review num. 263, 2011

SSO RM Natural movement of population, 2010, Statistical review num. 693, Skopje, 2011

religious affiliation, their attitudes toward family size and importance of children, the role of the female population and its social involvement, and other.

Table 5 – *Structure of the natural increase of the population in the Republic of Macedonia according to ethnic affiliation, 1971–2010*²⁶

Ethnic affiliation	1971	1981	1994	2002
Macedonians	50.9	50.6	29.3	3.9
Albanians	31.2	32.0	53.8	72.3
Turks	8.4	6.8	6.6	8.2
Roma	3.3	5.1	5.9	12.6
Vlachs	/	/	-0.1	-0.2
Serbs	3.1	/	0.3	-2.1
Others and unknown	3.1	5.5	4.1	5.3
Total	100.0	100.0	100.0	100.0

Besides the presented conditions in the natural population increase, in collaboration with the effects of external migration is also reflected on the ethnic structure of the population in the country. For years, the emigration into other countries is present, especially the young population of working age and reproductive age. The data shows that emigration outside the Republic of Macedonia is dominated by the Macedonians who participated with 59% in 2010, the Albanians constitute 29.4% of displaced citizens, other nationalities have insignificant participation, and there is a similar situation in previous years.

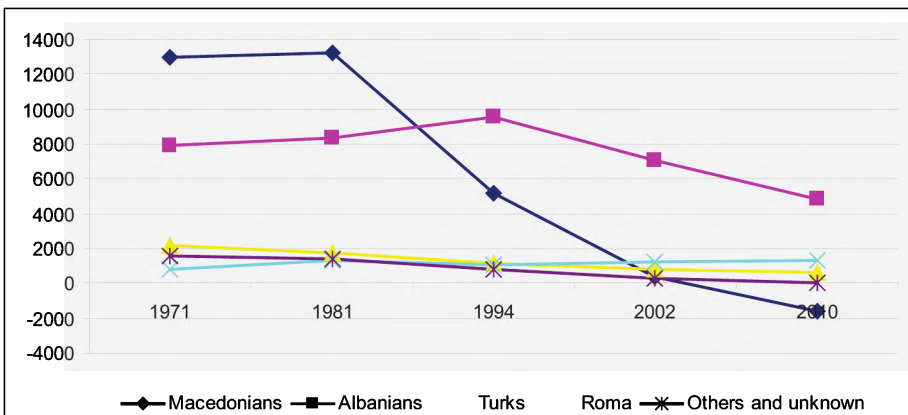

Figure 3. *Dynamic of the natural population increase among the different nationalities, 1971–2010*

26 The same as 25.

In conditions with long-term transition, poor socio-economic situation, high unemployment rate (32%) and other, the fact that Macedonia is facing a wave of potential migration of young people is worrying, especially of those with higher education, part of the scientific recruits of certain faculties, students in the final years of education from the natural and technical faculties and those who are attending school or vocational training abroad. According to some research in 2003, 86.8% of students thought or were planning to leave the country. This situation is also alarming because of the intentions for migration of the young academic-scientific staff. According to opinion polls, 55.9% of the respondents said they think, and 10.2% said they are planning to leave the country.²⁷

Conclusion

The position of Macedonia in the central part of the Balkan Peninsula together with the impact of the complex geographic, historical and other factors have contributed for the country to be attractive for settling. Through the historical-geographical development the demographic processes have resulted with a different ethnic structure of the population in Macedonia both in general and separately in its different administrative-territorial units, where besides Macedonians other nationalities live.

It is evident that from 1953 to 2002, the intensive migratory movements and changes in the natural increase of the population, together with other factors as political situation, socio-economic conditions at some point contribute to members of one ethnic group to declare themselves or to incline towards one or another community, contributes to the changes in the ethnic structure. Namely, in expectation that they would enjoy the privileges that lawfully belong to the minorities, many cases are encountered where individuals change the plea of their ethnic affiliation. The motifs most often are: employment, benefits in education, scholarships, donations, etc. It often happens as a result of political propaganda and influences in certain areas.

That way the percentage of Macedonians has been continually decreasing and has reached 64.2% in 2002. The percentage of the Albanians has been permanently increasing in an absolute and relative sense and according the inventory in 2002 it was 25%. In the same time the Roma population has the largest relative change between 1971 and 2002 and etc.

The current national structure of the population in the Republic of Macedonia is a result of a long-term development process, and has its own influence on the processes that occur in the country. It is a basis for recognizing different cultures, comprehension of the similarities and differences that exist between the ethnic communities from different aspects, a source for misunderstandings, and at the same time a bridge for building mutual relations of trust. It is taken

27 Zlatko Nikoloski, *Migration – contraindications or reason for positive effects*, Skopje, 2011, p. 74.

into account and is treated in various legal documents that regulate the rights of the ethnic groups. From there arises the necessity for existence and functioning of diverse cultural, educational and other institutions for meeting needs such as: education, cultural upbringing in their native language and providing adequate professional staff for its implementation, social involvement and more.

The lower natural growth of the Macedonians, followed by their emigration to other countries, despite the great influx of certain nationalities that live in the country, change the demographic conditions of the overall population and modify the ethnic map of the Republic of Macedonia. We are witnesses of a serious decline in the representation of the Macedonians in the whole country and in its individual regions. It is necessary for a proper population politics to be implemented, one that will guide the demographic development in a desired direction, and one that supports responsible and conscious parenting.

References

1. Dimitrijevski M. (2005): *Macedonian history on hand*, Skopje; (in Macedonian)
2. Ilievski B. (2007): *Political, economic and educational aspects of the displacement of the Turkish population from Macedonia in the fifties of the twentieth century*, History, No. 1–2, Skopje, (in Macedonian)
3. Jezernik B. (2002): *Macedonians: conspicuous by their absence*, EthnoAnthropoZoom issue 2, Skopje.
4. Kiselinovski S. (2000): *Ethnic changes in Macedonia (1913–1995)*, INI, Skopje; (in Macedonian)
5. Konstantinov M. (1992): *Macedonians*, book 6, Skopje; (in Macedonian)
6. Madzevik M. (2009): *Ethnically homogeneous marriages in Republic of Macedonia*, Herald for Social-economic geography, num. 3, Skopje; (in Macedonian)
7. Madzevik M, Apostolovska Toshevska B. (2010): *Ethnic Structure of the Population in Skopje Region*, Proceedings of the IGUCGE Istanbul Symposium Building Bridges between Cultures through Geographical Education, July 8–10, 2010, Istanbul, Turkey; (in English)
8. Nikoloski Z. (2011): *Migration – contraindications or reason for positive effects*, Skopje; (in Macedonian)
9. Pandevska M. (1993): *Forced Migration in Macedonia 1875–1881*, INI, Misa, Skopje; (in Macedonian)
10. Svetieva A. (2002): *Migrations – Questions of identity*, EthnoAnthropoZoom issue 2, Skopje.
11. Svetieva A. (2009): *On the migration of the Balkan Muslims and of the ‘Nashinci’ – The Torbesh, Pomaks and other (Turks) in Turkey*, EthnoAnthropoZoom issue 6, Skopje.
12. Stojmilov A. (2005): *Socio-economical characteristics of Republic of Macedonia*, Faculty for Natural Sciences and Mathematics, Skopje; (in Macedonian)

13. Stojmilov A. (2011): *Geography of Republic of Macedonia*, Skopje; (in Macedonian)
14. Todorovski G. (1997): *Demographic processes in Macedonia caused by displacement of the Turks in the fifties*, Gazette INI, year 41, No. 1–2, Skopje, (in Macedonian)
15. Trifunovski J. (1988): *Albanian population in Socialist Republic of Macedonia*, Književne novine, Belgrad. (in Serbian)
16. Hadzhivasiljevic J.(1909): *South Old Serbia, Historical, ethnographic and political research*, book I, Kumanovo area, Beograd. (in Serbian)
17. RSO SRM (1973): *Natural movement of population in Socialist Republic of Macedonia, 1971*, Statistical review № 35, Skopje.
18. SSO SFRJ (1974): *Census of Population and Dwellings, 1971, ethnic, educational and economic characteristics of population and households by number of members, results in neighborhoods and communities*, Belgrade, 1971.
19. RSO SRM (1984): *Natural movement of population in Social Republic of Macedonia, 1980–1982*, Statistical review num. 142, Skopje.
20. SSO RM (1997): *The 1994 Census of population, households, dwellings and agricultural holdings in the Republic of Macedonia*, book VII, Skopje.
21. SSO RM (2004): *Total population, households and dwellings, final data by settlements*, book. X, 2002.
22. SSO RM (2011): *Natural movement of population, 2010*, Statistical review num. 693, Skopje.
23. SSO RM (2011): *Natural movement of population in Republic of Macedonia, 1994*, Statistical review num. 263, Skopje.
24. SSO RM (2011): *Migrations, 2010*, Statistical review num. 686, Skopje.

Резиме

Мирјанка Маџевиќ, Биљана Апостоловска Тошевска

ПРОМЕНЕ У НАЦИОНАЛНОЈ СТРУКТУРНОЈ РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ

Кључне речн: становништво, етнички састав, миграције, природни прираштај, региони, Република Македонија

Република Македонија се, у погледу демографских особина, одликује хетерогеном етничком структуром, која је резултат друштвено–историјских и демографских процеса који су се дешавали у прошлости. Наглашене промене у компонентама бројне динамике становништва, нарочито у другој половини двадесетог века до данас, довеле су до озбиљних промена и у самој етничкој структури становништва. Вишедеценијско смањивање опште стопе наталитета код Македонаца, као и емиграција младог

радно и репродуктивно способног дела становништва, резултирали су успореним порастом броја Македонаца. Истовремено код дела осталих етничких заједница, релативно веће стопе наталитета одржале су виши ниво прилива у укупном броју становништва. Овоме треба додати миграције и друге допуњавајуће факторе који су утицали на веће учешће неких националних мањина у укупном броју становништва, што је утицало на иромене у националној структури. Као резултат свих тих процеса, очигледно је констаитно смањивање удела Македонаца у укупној популацији, насупрот заједничком повећању удела осталих националности. Наведене иромене имаће утицаја и на будући изглед националне структуре становништва у Републици Македонији, а самим тим и у одређеном степену и на друге демографске структуре.

UDK 314.1(470.345)"16/20"
331.556.46(470.345)"1950/2010"

*Nina LOGINOVA, Ksenija ZAZULINA, Olga CHERNOVA,
Yury SHUKSHIN, Aleksandra AKASHKINA*

THE ROLE OF THE POPULATION MIGRATION IN THE REGION'S LABOR POTENTIAL FORMATION

Abstract: The article (on the case of the Republic of Mordovia) examines the role of the population migration in the region's labor potential formation.

Key words: migration, the Republic of Mordovia, population, immigration, emigration

Introduction

Mechanical motion is an essential component of social and demographic development of the region. Acting on nuptiality, fertility and mortality; migration form of the profound changes in reproduction, determine the characteristics of the natural movement of the population and population structure. At a certain stage the success of economic reforms, the nature of the political processes and major public events are directly related to the geography and scale of migration.

The purpose of this research is to analyze the impact of population movements on the development of region's human resources. In this work an attempt is undertaken to investigate the factors contributing (restraining) the development of the population movements as well as the influence of migration on the regional labor market.

Historical and Demographic Research on Materials of the Republic of Mordovia

According to our reckoning, the construction of the theories focused on the common factors' detection of the productive forces' distribution on the territory of constituent entities of the Russian Federation is quite promising. Each constituent entity has particular economic, historical and cultural characteristics.

Mass settlement and intensive economic development of the mid-Volga Region began in the XVII–XVIII centuries. In the cities of Mordovia region

moved mostly natives of Nizhny Novgorod, Arzamas, Moscow, Ryazan, Tver and Suzdal. In the second half of the XVIII century population growth in cities and counties of the present territory of Mordovia was much lower than in counties of Nizhny Novgorod, Penza and Saratov provinces, due to migration loss. Mordovia population outflow was observed in two opposite directions: the north-west and south-east.

The internal migration was forming the settlement's scheme on the territory of present Mordovia. It's mostly the peasants that were migrating that time (over than 95%). In the middle of the XVIII century urban population was about 20 000 people. The biggest city was Saransk with 6 500 male citizens. The bulk of the urban population was peasants (72%) and tradesmen (22.7%). The share of craft artisans and merchants accounted for about 5% of urban residents. Russian peasants' entering of the lands populated by the Mordovians caused the partial get-away of Mordovia population to "the free lands" in the forest areas of the country: less intensive Mordovia forms of farming (shifting cultivation and forestry) required for a greater area size in comparison with Russians.¹ Mordovians displacement and increasing number of Russian settlers in the region was accompanied by the introduction of new farming techniques and development of the serfdom.²

In the first half of the XIX century much of the resettled were so-called internal migrants, that is, people from the same localities, counties and provinces. Natural increase rate was quite high, and people were seeking for better living conditions. Local authorities were supporting the internal migration, as they allowed maintaining a high number of tax-paying population in the district. As a result, there were plenty of new settlements formed on the territory of Mordovia counties. The number of people in the older settlements was increasing rapidly.

According to the censuses' materials of the tax-paying population, among the people that were settling in Mordovia during the first half of the XIX century landed peasants were dominating. For example, the relative number of displaced possessory peasants from Ardatov district, Simbirsk province reached 96.5% in the years of 1811–1816, 85.6%, in 1816–1834, 85.5% in 1834–1859, among Krasnoslobodsk migrants respectively: 62%, 91.6%, 84.2%.³ Territorial mobility of the bondsmen was primarily associated with the complex property relations (inheritance, purchase, sale, estate exchange) and economic needs of the landowners. The entrenched extensive methods of management in the noble estates demanded an expansion of the lands' areas sizes.

-
- 1 Козлов В. И. Расселение мордовского народа в середине XIX – начале XX вв. Автореф. на соис. уч. ст. к.и.н. М., 1956. С. 11.
 - 2 Козлов В. И. Расселение мордовского народа в середине XIX – начале XX вв. Автореф. на соис. уч. ст. к.и.н. М., 1956. С. 11–12.
 - 3 Нершин С. В. Миграции населения мордовского края в первой половине XIX в.: анализ региональных особенностей социально-демографического развития на материалах массовых источников // Информационный бюллетень ассоциации „История и компьютер“. № 30. материалы VIII конференции АИК. Июнь 2002 г. М., 2002. С. 186–187.

Basing on our calculations we came to a conclusion that already in the first half of the XIX century Mordovia region used to be a donor-region because the migration losses were exceeding migration gains. The population of Mordovia region in the pre-reform period was actively involved in the settlement of the outlying areas of the country (Saratov, Simbirsk, Nizhny Novgorod, Penza, Ufa, Perm and Orenburg provinces). Migration of unit and state peasants was distinguished by their large-scale involvement, often it were self-willed actions.⁴

After the abolition of serfdom Mordovian peasants moved to Siberia, the Far East, Central Asia and the North Caucasus hoping to improve their economic situation. From 1861 to 1914 about 200,000 people left Mordovia. The specific feature of the migration was the fact that mostly the poor peasants were departing from the region.⁵

During the Stolypin's agrarian reform the migration from Mordovia populated localities increased steeply, even more it involved the poor peasants. In the rural areas migration had a significant influence on the rate of land and property differentiation.⁶

A seasonal work takes a wide-spread in the post-reform period. It depended on many factors: the rate and profitability of farming, the prevalence of render or corves; higher or lower value of the local agricultural crafts; proximity or remoteness of the large urban centers, the navigable rivers or railway.

The migration processes in the Mordovia region flowed particularly intense in the first half and in the middle of the last century. The movement of the population at that time was a planned redistribution of the social resources in the country to a more rational distribution of productive forces.⁷

The intensity and direction of the population's movement during the years of collectivization and industrialization in Mordovia is adequately analyzed by researchers.

In the book of V. K. Abramov "Mordovian People (1897–1939)" one can find the information about the first half of 1939's recruitment campaign in Mordovia. About 40 000 recruits were leaving Mordovia annually. The absolute decrease of the population in the Mordovia autonomy from 1931 to 1939 reached 201 thousand people.⁸

According to the estimates of A. A. Krasnikov Mordovia's population was less than 1% of the All-Union in 1930. The total inflow of the labor forces in sparsely populated areas, construction sites and industrial facilities provided by natives of the Republic of Mordovia, according to this researcher, reached at

4 Першин С. В. *Op. cit.*

5 Кривяков Е.И. Имущественное положение переселенцев из Мордовии в конце XIX – начале XX вв. // Вопросы аграрной истории Среднего Новолжья. Дооктябрьский период. Йошкар-Ола, 1978. С. 143.

6 Ibid.

7 Козлов В. И. *Op. cit.* С. 11.

8 Абрамов В. К. *Мордовский народ (1897–1939)*. Саранск, 1996.

least 10%.⁹

A well-known Russian ethno demographer V. I. Kozlov gave a general characterization of the nature and the consequences of the Mordovians movement before the war: “Collectivization of agriculture, the introduction of new agricultural techniques and partial mechanization of agriculture in the Volga region with some lag in the rate of the industrial development in comparison with the other regions of the country during the first and second five-year plans, it all contributed that the migration of the Mordovian people didn’t reflect on the paces of the agricultural development during this period. These migration processes were mainly directed outwards of the Volga region”.¹⁰

From 1917 to 1930 the population movements from rural to urban areas of the Mordovia region, as in the pre-revolutionary period, hasn’t not yet developed a wide scope. In the year of 1920 due to the economic devastation and starvation, a reduction of the urban population in Mordovia was noticed, part of which had to move to the rural area. However, from the 1930s of the XX century a significant migration gain can be observed – 4-5 thousand people per year and the rapid growth of the urban population. It was the period of the formation of the Mordovian autonomy with its capital in Saransk. In 1939, the number of residents increased by 30 thousand, the population of Saransk from 15.4 thousand in 1926 to 41.2 thousand in 1939, which is more than two times. In the first half of the past century a population decrease can be observed in the rural areas of Mordovia.

An industrial development of Mordovia during the Great Patriotic War and after that helped the city to attract an extra labor. During the war, 226 plants and factories of electrical industry, light industry plants, food and timber industries, railway transport enterprises and construction materials were taken away from the occupation zone and placed in the Volga region. Mordovia received 17 large industrial enterprises including The Poltava Garment Factory, The Union Institute of Electrical Appliances, The State Institute of Structural Engineering, seven hemp factories, The Gomel brick-making plant and others. In 1942 there were 287 industrial enterprises with 26 thousand people working there. People were basically moving from the rural areas to the cities.

The Great Patriotic war had a negative impact on the size and demographic composition of the Mordovia’s population. In 1941–1945, 241 thousand people were recruited from the regions of the Mordovian Republic.¹¹

Despite placing the evacuated people from the western regions of the country (within only the first 6 months 50000 people arrived in the republic),

9 Красников А. А. Население Мордовии в 20–30-е гг.: структура, воспроизводство, миграция. Автореф. ... канд. ист. наук. М., 1991. С. 16.

10 Козлов В. И. *Op. cit.* С. 13.

11 Калганова – Логнинова Н. Н. Проблемы социально-демографического развития Мордовской АССР // Социально-экономическое развитие сельского хозяйства в системе агропромышленного комплекса Мордовской АССР. Тр. НИИЯЛИЭ. Саранск, 1984. Вып. 75. С. 152–153.

the quality of the labor forces decreased significantly and reached a critical level.

Among those who arrived dominated women, children and disabled men.¹² Due to the fact that in the economy of the Republic of Mordovia dominated such industries in which there was no reservation of jobs, by 1945 the percentage of women in the farms of the Republic exceeded the average Soviet Union levels (Mordovia – 67.5%, USSR – 55%).

The Republic's post-war industrial development contributed to a further increasing in the number of urban settlements. In 1957 the population of Saransk was 68 400 people and 135 900 people in the urban areas.

In the second half of the XX century the balance of migration took a negative point (Table 1, Fig. 1).

Table 1 – *Migration in Mordovia in 1950–2010**

Years	The number of arrivals	The number of departures	Migration gain (loss)
1950	27 830	22 894	4 936
1955	17 430	17 142	288
1960	40 749	42 246	-1 497
1965	34 045	33 947	98
1970	42 788	46 019	-3 231
1975	43 141	43 291	-150
1980	36 624	38 897	-2 273
1985	41 233	41 606	-373
1990	32 694	30 887	1 807
1995	18 845	17 934	911
2000	11 350	12 989	-1 639
2005	9 621	11 990	-2 369
2010	9 845	11 999	-2 154

* Mordovia: Statistic Annual / Mordoviyastat. Saransk, 2011. – P. 77

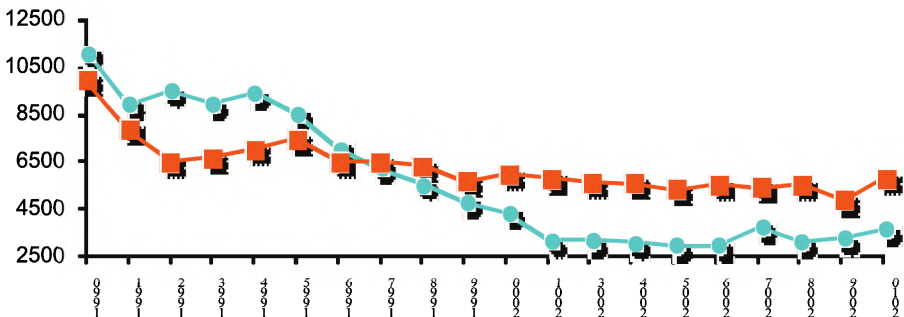

Figure 1. *External migration for the Republic*

12 Логинова Н. Н. Миграционные процессы в Республике Мордовия: новые тенденции и проблемы. // Проблемы приграничных регионов России. Институт географии РАН. М.: 2004. С. 209–219.

A migration outflow was replaced by a slight population's flow-in only in the early 1990s. Starting from 1995 the stable negative exponents can be observed again. In 2010, migration loss was 2.1 thousand people, or nearly 32% of the population's loss, while in 2009 only 1.6 thousand people. The quantity of the departures from the Republic in 2010 increased on 0.87% in comparison with 2009. An average value of the migration outflow for the period of 2000–2010 was 50 people out of 10000 inhabitants. This is one of the highest rates in the Volga Federal District: the comparable figure of the migration outflow has the Ulyanovsk and the Kirov regions. The youth is leaving the Republic (the proportion of people aged 16–29 years turned out to be 47.1% of all departures).

The basis of the external migration turnover is built up by means of the internal Russian relocation processes. The central position of the Republic – between Moscow and Nizhny Novgorod – identified its elevated population losses and worsened its qualitative composition. The main directions of migration within Russia are Moscow and Moscow region, which since the 1990's have been the main centers of migration flows from Mordovia and from the other regions of Russia as well as CIS and non CIS countries. The capital and the federal government are literally pulling out the most active, skilled and predominantly young population of the country. In the midterm the other Russian million cities that have already faced the problem of labor shortage will be raising their attraction for the migrants. To attract the young migrant workers such cities will be increasing the average wage rapidly, will be developing the public services, the commercial activity and entertainment, and will be increasing the scope of the housing construction.

The most favorable situation was formed in Saransk with the population growth of 535 people in 2009 and 990 people in 2010. The largest outflow of the residents was observed in Zubovo-Polyana, Atyurjevo, Atyashevo, Kadoshkino, Romodanovo and Torbeevo localities in 2010. The year of 2010 was characterized by some reduction in migratory activity of the population. However, in comparison with 2009, the scope of migration (the sum of arrivals and departures) rose by 14.7%. About 57% of the population movement is associated with the internal migration. This type of migration in 2010 was characterized by the people's outflow from the rural areas. Its amount was 3357 people (2908 people in 2009).

The highest migration mobility has the population of the active working age. Its rate in the migration's turnover – 72.8%, including more than 46% of young people aged 16–29 years.

Mordovia loses its residents due to the interregional migration: people are leaving to other regions of the country almost two times more than entering the Republic. A migration loss for this flow embraced 2780 people in 2010. Every second 3.9% of them came to Moscow or Moscow region for living, – to the Nizhniy Novgorod region. A territorial structure of the interchange between Mordovia and the regions of the Russian Federation hasn't changed significantly since 1980s. As it used to be beforehand, the Republic is most closely

connected with the Central and Volga economic regions. Migration relations are representing a stable territorial scheme along with the regions of Russia.

The main factor that is supporting the population of the Republic in the context of decline is the immigration from CIS and Baltic states. It has a stable population balance. The basis of the growth is built up by immigrants from Uzbekistan (24%), Ukraine (21%) and Armenia (12.9%), (Figure 2).

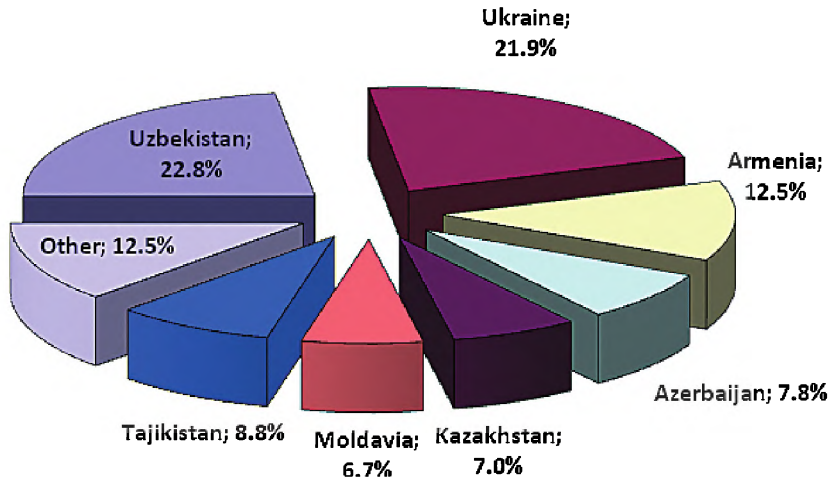

Figure 2. Structure of the immigrants that arrived to the Republic of Mordovia from CIS and Baltic states (as a percentage of total arrivals)

The Republic of Mordovia has been keeping a positive migration balance with CIS and Baltic states (except for Belarus) for 10 years. The highest rate concerns Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan and Kyrgyzstan. The process of the return migration is taking Mordovia and Russian people back from the former USSR republics. If the first wave of migrants came from Azerbaijan, the second - from Uzbekistan, then from Georgia, Armenia and Tajikistan, at the present time it's mostly from Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan. These migration processes are caused by reasonably steady reasons – abrupt drop in the living standards comparatively to Russia. Besides that, there is a “squeezing” of Russian people out of the political, economic and scientific spheres of society.

As a result of high migration outflow number of people's shrinking, age structure deformation's increasing, the number of young people's declining as well while the number of older people is increasing, and demographic pressure is influencing the working population. High out-migration has led to shortage of young women and girls in rural areas, which adversely affects the formation of rural families. The high rated migration outflow led to the shortage of young women and girls in the rural areas, which is adversely affecting the formation of the rural families. This in return has a bad influence on the reproductivity.

A negative consequence of rural population's migration is the outflow of the specialists with higher and post-secondary education. It brings out a shortage of skilled labor and reduces the labor potential among the rural communities.

The processes of depopulation of the rural areas are causing a strong anxiety. The villages and the rural communities of the Republic are getting depopulated. It occurs to us that the problems of geo-demographic situation are mostly connected with the existing since 1990s the unfortunate tendencies in the human reproduction, notably rural depopulation processes. It's not bond up with the total number of the population or the negative balance of the migration.

In these conditions the meaning of the migratory movement as a factor leading to the steadiness of the urban settlements is running high. The situation proves the absence of this source of demographic stability in the urban areas of the Republic. Therefore, in the future, the demographic losses are being expected not only in rural but also in the urban areas (Table 2).

Table 2 – *Urban settlements of Mordovia with the migration population loss in 2010*

Cities	Urban-type settlements
Ruzaevka, Kovylkino, Ardatov, Krasnoslobodsk, Temnikov	Turgenevo, Atyashevo, Zubova-Polyana, Yavas, Potma, Umet, Kadoshkino, Romodanovo, Torbeevo, Chamzinka, Komsomolskiy

Therefore, in the XX century the negative balance of migration was an important factor in the decrease of the Republic's population. During the observed period of time the Republic of Mordovia turned from the excess working region into the lacking labor force area. From 1926 to 2010 the population of Mordovia decreased by almost 500 thousand people, the rural population decreased by more than 900 thousand people.

Conclusion

The solution of demographic problems requires the development and guidance of an active population policy: improving the quantity and the quality of population, the development of the industrial and social infrastructure, the creation of social and economic conditions for the growth of both quantitative and qualitative indicators of population. The favorable conditions for the close-knit families, motherhood and childhood should be provided. It is important to provide the regions with the conditions for improving the high-grade options for the population in the areas of education, culture, health, sports, leisure and recreation.

An important issue for workers is their employment. The regional labor

market is fully packed. The high concentration of the skilled labor force and the growth of their number raise the problems for the migrants to get the work places. Among those who arrived 60% are able to work. The basic working activities of the migrants are: trade, construction, transport, repair, maintenance services. These industries have not yet gained a rapid pace of development and new jobs are being created too slowly. The majority of the immigrants had a very significant problem – how to obtain the job?

The quantitative and qualitative changes in the sphere of the employment do not stimulate the migration of labor force; they reduce the economic attractiveness of the region. The moving to the Republic along with the meager salary provokes the sharp reduction of the migrant families' income. This leads to an increase in the poorest segments of the population, high levels of poverty, increase the number of people in need of social protection of the state.

A complex situation of migrants in the labor market is a serious limiting factor for increasing the flow of the migrants. An appearance of so called "running" population proves it. These are the migrants that are heading through Mordovia to reach for the other regions of Russia.

The Republic of Mordovia will hardly be able to expect any changes in the balance of the labor migration. The labor migration will not be replenishing its labor potential. Migration outflow will remain an important factor in the Republic's depopulation. If we look into the future, it is likely that the actual issue today, "Where can I find a job?" may give a way to a more urgent issue tomorrow, "Where to find a labor?"

The XXI century feels a need in a systemic regulation of the migration processes. The concept of migration policy should be changed basing on the transition from a passive following the migration processes to active forecasting and management. The main efforts should be focused on changing the direction of the migration's balance.

In our view, while planning the socio-economic development the Republic's authorities should take in account the critical level and the number of rural residents which was the consequence of the population movement within the XIX–XX centuries. It is especially relevant in response to a predicted demographic crisis and an escalating competition for the labor immigration among the Russian regions.

References

1. Абрамов В. К. (1996): *Мордовский народ (1897–1939)* Саранск.
2. Калганова–Логина Н. Н. (1984): *Проблемы социально-демографического развития Мордовской АССР. Социально-экономическое развитие сельского хозяйства в системе агропромышленного комплекса Мордовской АССР*. Тр. НИИЯЛИЭ. Саранск.
3. Козлов В. И. (1956): *Расселение мордовского народа в середине XIX – начале XX вв.* Автореф. на соис. уч.ст. к.и.н. М.

4. Красников А. А. (1991): *Население Мордовии в 20–30-е гг.*: структура, воспроизводство, миграция. Автореф. ... канд. ист. наук. М.
5. Кривяков Е.И. (1978): *Имущественное положение переселенцев из Мордовии в конце XIX – начале XX вв.* Вопросы аграрной истории Среднего Поволжья. Дооктябрьский период. Йошкар-Ола.
6. Логинова Н. Н. (2004): *Миграционные процессы в Республике Мордовия: новые тенденции и проблемы.* Проблемы приграничных регионов России. Институт географии РАН. М.
7. Першин С. В. (2002): *Миграции населения мордовского края в первой половине XIX в.: анализ региональных особенностей социально-демографического развития по материалам массовых источников*, Информационный бюллетень ассоциации „История и компьютер“. № 30. материалы VIII конференции АИК. Июнь 2002 г. М.

Резиме

Нина Логинова, Ксенија Зазулина, Олга Чернова,
Јуриј Шукшин, Александра Акашкина

УЛОГА МИГРАЦИЈЕ СТАИОВИИШТВА У СТВАРАЊУ ПОТЕИЦИЈАЛА РАДИЕ СИАГЕ РЕГИОИА

Кључне речн: миграције, Република Мордовија, стаповпиштво, имиграција, емиграција

Рад анализира утицај кретања становништва на развој људских ресурса у подручју Републике Мордовије. Истражени су фактори који доприносе (спутавају) развоју кретања становништва, као и утицај миграција на регионално тржиште рада. Закључено је да се у 21. веку осећа потреба систематске регулације миграционих ироцеса. Концепт миграционе политике треба да се мења преласком с пасивног праћења миграционих ироцеса на активно предвиђање и управљање.

НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У СРБИЈИ 1945–1961: ПОЛИТИЧКИ ЗНАЧАЈ*

Анстракт: У раду су саопштени резултати истраживања политичког значаја и положаја најзначајнијих националних мањина (Шиптари/Албаници, Мађари, Бугари, Румуни, Словаци) у Србији од 1945. до 1961. године.

Кључне речи: националне мањине, Србија, Шиптари (Албаници), Бугари, Мађари, Румуни, Словаци, Турци

Према попису становништва из 1953. године, у Србији је живело скоро милион и по припадника мањина. Тада су нејугословенски народи чинили 20,5% становника Србије (1.435.839 од 6.979.154), 38% становника Војводине и 71% становника Косова и Метохије.¹

Табела 1 – Национална структура становништва Србије 1948–1961.

Националност	1948.	1953.	1961.
Црногорци	74.860	86.061	104.753
Хрвати	169.864	173.246	196.409
Македонци	17.917	27.277	36.288
Муслимани	17.315	81.081	93.467
Словенци	20.998	20.717	19.957
Срби	4.823.730	5.152.939	5.704.686
Шиптари (Албаници)	532.011	565.513	699.772
Аустријанци	-	295	253
Бугари	59.472	60.146	58.494
Чеси	6.760	5.948	5.133
Грци	-	1.279	1.178
Италијани	863	636	586
Јевреји	-	1.504	1.250
Мађари	433.701	441.907	449.587

* Рад је настао у оквиру пројекта Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развојак и положај у европској/свејској заједници (№ 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Београд, 1989, стр. 47–49.

<i>Националности</i>	<i>1948.</i>	<i>1953.</i>	<i>1961.</i>
Немци	41.460	46.228	14.533
Пољаци	-	1.398	1.397
Роми (Цигапи)	52.181	58.800	9.826
Румуни	63.130	59.705	59.505
Руси	13.329	7.829	6.984
Русици	22.667	23.720	25.658
Словаци	73.140	75.027	77.837
Турци ²	1.914	54.526	44.434
Украјинци	-	-	-
Власи	93.440	28.047	1.368
Остали	9.124	3.331	3.189

Извор: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knjiga IX: Stanovništvo po narodnosti, Beograd, 1954, str. 184, 185; *Popis stanovništva 1953*, knjiga I: Vitalna i etnička obeležja, Beograd, 1959, str. 54, 55; *Popis stanovništva 1961*, knjiga I: Vitalna, etnička i migraciona obeležja, Beograd, 1970, str. 18, 19; *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd, 1989, str. 47.

У овом раду ћемо се концентрисати на оне мањине које су биле најзначајније у погледу бројности и политичког утицаја. Пре свега је реч о Шиптарима (Албанцима),³ Мађарима, Румунима, Словацима, Бугарима и Турцима. У појединим деловима државе они су чинили већину или велики део становништва. Албанци и Турци су углавном насељавали јужну (Косово и Метохија/Аутономна косовско-метохијска област), а Мађари, Румуни и Словаци северну (Војводина) српску покрајину, док су Бугари у највећем броју живели и централном делу Србије. На Косову и Метохији Албанци су 1948. чинили 68,4% становника, 1953. 64,9%, а 1961. 67%. Турака је 1953. било 4,2% у укупном становништву Косова и Метохије. У Војводини су 1953. Мађари чинили 25,4%, Словаци 4,28%, а Румуни 3,3% становника.⁴ Бугара је било око 66% становништва у шест општина срезова Пирот и Врање. У 1948. години Бугари су чинили 98,9% босилеградског и 95,29% становника димитровградског среза.⁵

2 До великих разлика у броју Турака на понисима дошло је углавном због тога што су се после рата многи Турци изјашњавали као Шиптари, јер турска националност није признавана или је на њих вршен притисак да се изјасне као Шинтари. Када се касније нојавила могућност да се исеље у Турску, велики број Шиптара је почео да се изјашњава као Турци. R. Radić, „Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina“, *Istorijski zapisi*, 1–2/1999, Podgorica, str. 143–173.

3 Термин Шиптар је коришћен све до 1968, а после тога су Шинтари почели да се називају Албанцима.

4 *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd, 1989, str. 47–49.

5 *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knjiga IX: Stanovništvo po narodnosti, Beograd, 1954, str. 186–189; Архив Југославије (АЈ), фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

Табела 2 – Националне мањине у Србији према попису становништва од 31. марта 1953.

Народност	Србија	Ужа Србија	АПВ	АКМО
Шиптари	565.513	39.989	965	524.559
Мађари	441.907	6.403	435.345	159
Турци	54.526	19.555	388	34.583
Словаци	75.027	1.546	73.460	21
Бугари	60.146	56.440	3.706	-
Румуни	59.705	2.453	57.236	16
Италијани	636	419	196	21
Чеси	5.948	2.432	3.480	36
Русини	23.720	669	23.043	8

Извор: *Popis stanovništva 1953*, Књига I: Vitalna i etnička obeležja, Beograd, 1959, str. 54–69; *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd, 1989, str. 47–49; АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1–22, документ 20, извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

Нова власи и националне мањине

На положај националних мањина у социјалистичкој Југославији/Србији и на однос између њих и власти утицало је више фактора: вековно и бројно присуство мањина,⁶ чињеница да су припадници многих мањина у Југославији и Србији били у служби антијугословенске (антисрпске) и ревизионистичке политике Немачке, Албаније, Бугарске и Мађарске, као и да су све мањине, осим словачке и чешке, у великој мери сарађивале са окупатором током Другог светског рата, дочекавши окупацију као „ослобођење“ и чинећи злочине над српским становништвом,⁷ национална политика КПЈ, која је инсистирала на политици националне равноправности,⁸ али је и наметала српском народу хипотеку „великосрпског хегемонизма“ и често повлачила потезе на штету српског народа (сиречавање повратка српских колониста на Косово и Метохију).⁹

6 О мањинама на југословенским просторима пре 1941, као и о литератури о овом питању видети: Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd, 2005.

7 В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939–1945*, Beograd, 1992; Ђ. Борозан, *Велика Албанија: историјско – идеје – пракса*, Beograd, 1995; М. Лазић, „Злочини и геноцид Шиптара над косметским Србима од 1941. до 1945. године“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, зборник радова, Beograd, 2005, стр. 145–156; Н. Антонијевић, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, *ист.*, стр. 157–166.

8 Равноправан положај мањина је гарантован на II заседању АВНОЈ-а, када је одлучено да ће се националним мањинама обезбедити сва мањинска права, а та права су потврђена и Уставом од 31. јануара 1946. Лј. Dimić, *Agitprop kultura, Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd, 1988, str. 120, 121.

9 В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 692, 693, 702, 703; *Zapisnici NKOJ-a i privremene vlade DFJ, 1943–1945*, priredili Branko Petranović i Ljiljana Marković,

Политички значај мањина у југословенској/српској историји после Другог светског рата био је веома велики. Њихова бројност и доминација у појединим деловима земље били су сами по себи значајан друштвени и политички фактор. Предратно и ратно наслеђе нису били добра подлога за сарадњу нових власти и мањина. Осим Чеха и Словака, све остале мањине су у високом проценту ирихватиле окупацију као „ослобођење“, а током рата су сарађивале са окупатором и чиниле злочине над српским становништвом. Пораз фашистичке коалиције и ослобођење земље многи ирипадници мањина су дочекали отпором и незадовољством. Нови велики изазов у односима мањина и државе представљао је сукоб Југославије и ИБ-а, јер су матичне државе свих највећих мањина у Србији биле на неирижителској, ибеовској страни. Нова владајућа партија, КПЈ, није баштинила јаче упориште међу ирипадницима мањина од пре рата. Са друге стране, мањинци су у великом броју били традиционално окренути ка матичним државама, а многи међу њима су били и родбински повезани са матицом.

Највећу опасност за Југославију после рата, када је у питању понашање мањина, иредстављала је оружана побуна Шинтара/Албанаца на крају рата. Према подацима Удбе за Косово и Метохију, у овој побуни од децембра 1944. до фебруара 1945, број наоружаних одметника се пео и на 16.000. Да би побуна била угушена, заведена је војна уирава. Према полицијским подацима, југословенске јединице су гушећи побуну убиле 3.000 одметника.¹⁰ И после гушења побуне у шуми је остало око 3.000 банднта, који су поново покушавали да организују побуну, у неким местима су вршили и војну обуку, формирали чете нтд. Албанци су формирали и илегалне националистичке организације, па је од почетка 1945. до краја 1947. откривено 420 руководилица омладинских комнтета организације НДШ (Албански национално-демократски комитет). Међу њима је било и ирипадника власти, милиције, 47 одборника среских и месних народних одбора, неколико чланова КПЈ, један в. д. онуномоћеник Удбе и др. Према југословенским подацима, овај рад је разбијен до средине 1947. Део банднта је убијен, део се иредао, део побегао у Грчку, Италију и друге земље.¹¹

Остале мањине се после рата нису тако фронтално суиротстављале новом поретку и држави, али је и међу њима, посебно међу онима које су током рата биле на страни окупатора, било много незадовољства, које је преточено у бројне видове отпора. Велики број Румуна је после рата дезертирао из ЈНА, иружао отпор мерама власти, јатаковао (према једном

Beograd, 1991, str. 202.

- 10 Љ. Димић, *Историја српске државности*, III: Србија у Југославији, Београд, 2001, стр. 298–302; Ђ. Борозан, *Велика Албанија: иоријекло – идеје – иракса*, Београд, 1995, стр. 494–507; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu: 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 701, 702; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd, 1988, str. 416–418; V. Štěpánek, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo: kosovská otázka ve 20. století*, Brno, 2011, str. 98–100; А. Живоћић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд, 2011, стр. 119–121; АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 4/1-22, документ 1, Реферат о албанској националној мањини.
- 11 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 4/1-22, документ 1, Реферат о албанској националној мањини.

податку, само је четницима јатаковало 370 Румуна), у срезу Паичево је после рата откривено 13 лица која су покушавала да оживе рад „Гвоздене гарде“ нтд.¹² Много незадовољства враћањем 1944/45. у југословенске оквире било је и код бугарске мањине. Крај окупације и ослобођење ових делова Србије изазвало је у бугарској мањини отпоре и нетрпелјивост ирема новим властима. Неки од видова отпора били су избегавање мобилизације, дезертирање и бекство у Бугарску, а ове појаве су биле ирилично масовне.¹³

Велики полнтички значај у ирвим годинама после рата имале су и мере аграрне полнтике нових југословенских власти. Власт је после рата извршила ревизију аграрне реформе и вратила 21.189 ха Шинтарима, решено је 5.188 спорова у корист Шиптара, а српским колонистима је забрањен повратак на Косово и Метохију. У Војводини је око 30.000 најсиромашнијих мађарских, румунских, словачких и русинских породица добило аграрном реформом 105.500 јутара земље.¹⁴ У аграрној реформи је земљу тражило 36.000 мађарских породица, а добило 19.000, тј. 53% аграрних интересената. Југословенске власти нису имале ироблема ни са одзивом Мађара на откуп, па је 1947. због откупа кажњено 199 Мађара, много мање него Срба (869). И у учешћу у сељачким радним задругама Мађари нису заостајали за Србима. Чак су и после реорганизације задруга Мађари остали у њима у великом броју. У Суботици је у задругама остало 41% Мађара, а само 8,4% Срба. Аграрном реформом земљу су добила 4.203 румунска сеоска домаћинства (од укупно 12.000 домаћинстава). За разлику од Мађара, Румуни су обавезе из откупа извршавали неуредно, па је због неиспорука откупних количина 1947. кажњено њих 95. И у наплати пореза Румуни су заостајали у уредности за осталим националностима. Слабо су се одазивали и у сеоске радне задруге, а после реорганизације задруга у њима је остао веома мали број Румуна.¹⁵

Резолуција ИБ-а

После албанске оружане побуне, следећи велики изазов за Југославију била је Резолуција ИБ-а. Он је био тим већи што су матичне земље свих значајнијих мањина на територији Србије биле ибеовске и за Југославију непријатељске земље. У већини случајева се радило о суседним земљама, ири чему су мањине биле насељене управо уз границу, што је још више повећавало опасност од деловања ибеовских земаља међу мањинцима на тернторији Србије. Све суседне информбироовске земље повеле

12 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 6, Последњи развитак националних мањина...

13 Р. Драгишић, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944-1949*, Beograd, 2007, str. 100, 101.

14 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 2/1-16, документ 14, Националне мањине у НР Србији.

15 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 6, Последњи развитак националних мањина...

су кампању против Југославије и организовале низ неиријатељских акција. На границама је вођен „мали рат“. Према југословенским подацима, информбироовске земље су од 1948. до 1955. извеле 8.261 инцидент на југословенској граници. Пуцање из лаког оружја, бацање бомби, повреда ваздушног простора, убацивање диверзаната и иропагандног материјала, убиства, рањавања и отмице граничара биле су уобичајене појаве.¹⁶

Овако интензиван и драматичан сукоб Југославије и земаља ИБ-а ставио је мањине на територији Србије у специфичан положај. За своје матичне државе оне су постале једно од средстава у борби против Југославије, док су за југословенске власти биле потенцијална претња и предмет сталног надзора. Када је објављена Резолуција ИБ-а, није било масовнијег изјашњавања за њу међу мањинцима, али је у њиховом деловању постојао низ појава које су забрањивале југословенску власт.

Међу Албанцима на Косову и Метохији није било много случајева изјашњавања за ИБ, али је било различитих видова подршке ИБ-у и матичној држави, која је оптуживала Југославију за систематску тортуру над Албанцима и користила албанску мањину како би радила на прикључењу Косова и Метохије Албанији. Из Албаније су убацивани терористи и шпијуни у српску покрајину, учестали су гранични инциденти, вођена је јака антијугословенска иропаганда, део Албанаца је емигрирао, иредентисти међу косовско-метохијским Албанцима су стварали терористичке групе нтд.¹⁷ Међу Албанцима на Космету су се свега два члана КПЈ на партијским састанцима отворено изјаснила за ИБ, а партијски руководиоци су се држали „одлично“. Много више ибеоваца било је међу Србима и Црногорцима. Међутим, постојала је „непријатељска делатност“ код албанске интелигенције у Приштини, па је ухапшен уредник *Рилиндије* Целадин Хана, неколико официра милиције, два члана КП и председник НО у Призрену. У корист Албаније је радио и Шабан Хаџија, шеф управе народне милиције за Космет, албански држављанин, који је у августу 1948. побегао у Албанију. Од Резолуције ИБ-а до децембра 1952. је ухапшено, побегло у Албанију или демобилисано 13 Албанаца, официра милиције. И секретар Обласног комитета СКОЈ-а Џафер Вокше је побегао у Албанију. Њега је Удба сумњичила да је био агент НКВД-а, тим пре што је 1946. са групом омладинаца боравио два месеца у Москви, а био је и у Софији и Букурешту на омладинским конференцијама. Поједини иредентисти су формирали илегалне организације чији је задатак био да раде на ирикључењу Космета Албанији. Од краја 1948. до краја 1949. Удба је открила ове организације у срезovima Сува Река, Призрен, Ђаковица, Пећ, Србица, Приштина, Гњилане, Косовска Митровица, са укупно 243

16 АЈ, КПР, I-3-а, Посета државне партијске делегације СССР..., 26. V – 3. VI 1955; АЈ, КМЈ, I-2-а/136, Пријем амбасадора...; *Истио*, I-2-а/140, Пријем потпредседника...; Р. Лубурић, *Врхуи мир хладној рата*, Подгорица, 1994, стр. 54; *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Česloslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Београд, 1951, стр. 37–39.

17 А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд, 2011, стр. 331–351, 356–375.

ирипадника. Да је власт наилазила на отпоре код албанске мањине, показује и податак да је само у срезу суворечком 1950. искључено из КПЈ 66 чланова, а ухапшено и кажњено око 300 лица, не рачунајући оних 50 који су откривени као ирипадници илегалне организације НДШ.¹⁸ После Резолуције ИБ-а претња за Југославију је био и рад албанске обавештајне службе у редовима албанске мањине. Од свих служби источноевропских држава, албанска служба је била најактивнија у антијугословенској политици. На граници са Југославијом створила је низ граничних центара са задатком да врше иропагандну, обавештајну и терористичку делатност на територији насељеној Албанцима. Ова служба је радила на ирикључењу Косова и Метохије Албанији, шпијунажи, врбовању људи, повезивала се са одметницима на Косову и Метохији.¹⁹ Од 1948. до 1953. годишње је убацивано из Албаније 60 диверзантских група са по 3–5 лица. Од 1949. је откривено 1.000 јатака, од тога је њих 400 ухапшено и осуђено.²⁰

Један југословенски податак наводи да је „на позицијама ИБ-а“ било 220 Мађара, отирилике их је толико и побегло из Југославије, а ухапшено је 105. Од 1948. до 1951. је осуђено 1.990 Мађара због разних кривичних дела. Током сукоба са ИБ-ом, Југославија је евидентирала да је из Мађарске убачено 200 агената, а ухађено 160. Убачено је и око 10.000 примерака брошура. Мада је учавала да се Мађари нису масовно отворено изјашњавали за ИБ, Југославија је иримећивала и да је велики број њих на неки начин помагао мађарску пропагандпу и шпијунску активност. Према једној анкети, у Сенти је примило агента из Мађарске а није га иријавило њих 75%, иримило и пријавило га по одласку 18,3%, а само 6,7% је одбило да прими агента. У Бачкој Тополи нико није одбио да прими агента, прихватило га је 72,1%, а није га пријавило њих 90%. У 1948. и 1949. избачено је из КПЈ 694 Мађара, а од почетка 1953. до краја 1955. још 1.981.²¹

Ни међу Румунима није било масовног изјашњавања за ИБ. За Резолуцију ИБ-а се изјаснило само њих 20, од тога је осуђено седам. Југословенске власти су од 1948. до 1953. ухватиле 58 агената румунске обавештајне службе убачених у Југославију.²² До 1954. је откривено 14 Румуна који су се бавили обавештајним радом од 1948, од чега су петорица осуђена. У јануару 1956. на издржавању казне због ИБ-а била су двојица Румуна. Осим њих, у затворима су била двојица Румуна због дела која су починили током рата, шесторица су била у затвору „по линији покрета ДМ“, а осморица због покушаја бекства на Запад.²³

18 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 4/1-22, документ 1, Реферат о албанској националној мањини.

19 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 4/1-22, документ 3, Албанска национална мањина у Југославији.

20 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 6, Послератни развитак националних мањина...

21 *Исто.*

22 *Исто.*

23 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 11, Инфор-

Реагујући на сукоб Југославије и ИБ-а, Амбасада Чехословачке је почела да низом акција врши иропаганду међу чешком и словачком мањином. Велики неирријатељ Југославије постао је Павел Врбовски, Словак, који је 1947. побегао у Чехословачку. Пропагаиди против Југославије се придружио и Андреј Карделис, који се у време Резолуције ИБ-а затекао у Чехословачкој. Још неколико виђенијих Словака је 1949. илегално прешло у Чехословачку. То није било без утицаја на мањипу. За Словаке комунисте постоје сведочанства у партијским изворима да су се многи „деморалисали, пасивизирали и збунили у раду“, посебно у Арадцу и Кисачу, одакле је потицао Карделис. Ни међу Словацима није било масовнијег изјашњавања за ИБ, али иристалица ИБ-а је било. За нешто више од годину дана после Резолуције у Ковачици се изјаснило за ИБ 12 грађана, међу њима и петоро Словака, који су оптужени за везе са Амбасадом Чехословачке и „пароле о доласку Руса“. Према једном податку за целу земљу, 76 Словака се изјанило за Резолуцију, од којих је 25 било на „друштвено-корисном раду“. Према другом податку, у 1949. је „по линији Државне безбедности“ у Војводини ухапшено 78 Словака, а 1950. њих 58.²⁴

Једина мањина у чијим редовима је било масовнијег изјашњавања за ИБ била је бугарска; код ње је, у поређењу са другим мањинама, утицај ИБ-а био најјачи. Бугарска мањина је била веома везана за матицу, јер је 80% мањинаца имало родбинске везе у Бугарској. Осим тога, пре и непосредно после рата је највећи део интелигенције школован у Бугарској.²⁵ И Бугарска је радила веома активно иротив Југославије. Из села у пограничном појасу убацивала је агенте на југословенску територију, а за шпијунску делатност су посебно коришћени емигранти из Југославије, који су у пограничним рејонима формирали центре за обавештајни рад.²⁶ Спектар бугарских мера предузетих иротив Југославије од 1948. до 1953. био је изузетно широк. У Југославију су убацивани диверзанци и иропагаидни материјал, повреде територије и гранични инциденти су били чести, граничари су гинули или су били рањавани.²⁷ Одређујући се ирема овако

мација о неким проблемима...

- 24 Архив Војводине (АВ), фонд 334, ПК СКВ, Нови Сад, 1920–1990, сигнатура 1423; АЈ, фонд 507/ХVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, ХVIII-к. 5/1-43, документ 20, Словачка национална мањина у Југославији; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2012, str. 498, 499.
- 25 АЈ, фонд 507/ХVIII, Комисија за националне мањине, ХVIII-к. 1/1-22, документ 20, извештај о националним мањинама у ФНРЈ.
- 26 P. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd, 2007, str. 228.
- 27 О мерама које је Бугарска предузимала против Југославије постоји више југословенских докумената, на је скоро немогуће извести прецизну статистику, јер се у југословенским изворима, који углавном потичу од обавештајних служби, користе различити термини. Према једном податку, из Бугарске је убачено 327 наоружаних шпијуна и диверзаната, од којих је Југославија „ликвидирала“ 30, а ухватила 78. АЈБ, КПР, I-3-а, Посета државно-партијске делегације СССР... Са друге стране, један документ Удбе за Србију од 5. октобра 1953. садржи следеће податке о бугарској непријатељској активности од 1948. до 1953. године: Југославија је ухватила 42 диверзанга, а убила 18 диверзаната убачених из Бугарске. АЈ, фонд 837, КПР, II-1/12, Посета Лесковцу 10. X 1953, 1 – Прилог, Прирнежни материјал за говор председника Тита, Убацивање

интензивном сукобу Југославије и Бугарске, велики број југословенских Бугара је био непријатељски расположен према Југославији, а изјашњавање Бугара за Резолуцију ИБ-а било је масовније него код било које друге мањине у Србији. Према подацима П. Драгишића, у босиљградском срезу је од 1949. до септембра 1953. ухапшено 142 лица.²⁸ Са друге стране, збирни подаци говоре да је на страни ИБ-а било 1.620 Бугара, не рачунајући јатаке, од чега је 350 ухапшено, а побегло преко границе 960, углавном ђака и интелектуалаца. Приликом покушаја бекства на граници је убијено 18 мањинаца. Југословенски извори садрже и податак да су власти због јатаковања ухапсиле 188 Бугара.²⁹

Током сукоба са ИБ-ом КПЈ је посебно настојала да под контролу стави живот мањина, да њихове националне свечаности и манифестације обоји својим политичким ставовима. Циљ је био да се уз помоћ мањина докаже исправност југословенског отпора ИБ-у. У ту сврху су коришћене словачке националне свечаности у Бачком Петровцу, на којима су истицане пројугословенске пароле, говори делегата су садржали нападе на ИБ и одбрану југословенског става, приказиване су изложбе у којима је величано учешће Словака у НОБ-у и истицан њихов напредак у „новој“ Југославији. Словачки представници су држали у мају 1949. и конференцију у Бачком Петровцу на којој је 140 политичких и културних представника Словака исказало оданост Југославији и Титу.³⁰ Чеси и Словаци су коришћени и у кампањи против Чехословачке поводом смрти неколико Југословена у чехословачким затворима. Удружења Чеха и Словака су осуђивала поступке чехословачких власти и исказивала лојалност Југославији и КПЈ. И пријем делегације Чеха и Словака код Тнта 25. априла 1952. је протекао у изјавама лојалности мањинаца југословенској држави, посебно у контексту сукоба Југославије са ИБ-ом.³¹

Мада се мањине после рата, осим оружане побуне Албанаца, нису директно и отворено супротстављале југословенским властима, на њихо-

диверзаната из Бугарске. Према подацима за период од 1. јула 1948. до 1. октобра 1952. Бугарска је извршила 728 граничних инцидената. Од тога је новреда југословенске територије било 168, а новреда ваздушног простора 44. У овом периоду убијена су четири југословенска граничара, рањено је пет, а отето 11 граничара. Југославија је открила 214 шпијуна и диверзаната убачених из Бугарске. Регистровано је 170 случајева убацивања пронагандног материјала у периоду од 1. новембра 1951. до 20. септембра 1952. АЈ, фонд 507/IX, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, СССР, 119/IV-64-94, документ 89, Подаци о граничним инцидентима... Према следећем документу, на југословенску територију је убачено 140 диверзаната, од којих је ухаћено 22, а убијено осам. Југославија је открила и 22 шпијунске групе са 120 чланова. АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 6, Послератни развитак националних мањина...

- 28 П. Драгишић, „Бугарска мањина у Србији и Резолуција Коминформа“, *Tokovi istorije*, 1–2/2002, стр. 43.
- 29 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 6, Послератни развитак националних мањина...
- 30 *Борба*, 12. 8. 1948, стр. 3; *Борба*, 6. 8. 1951, стр. 1; *Борба*, 8. 8. 1951, стр. 2; *Борба*, 11. 8. 1952, стр. 2; *Политика*, 18. 5. 1949, стр. 2; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010, стр. 506, 507.
- 31 АЈ, фонд 836, КМЈ, II-2/91, Пријем представника Чеха и Словака...; *Борба*, 26. 4. 1952, стр. 1; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010, стр. 508.

во незадовољство и тихи отпор могли би да укажу и подаци о високом проценту гласова датих кутији без листе на изборима у првим годинама после рата, посебно до 1950. На савезним изборима 1945, локалним изборима 1947, републичким и локалним изборима 1950. излазност у срезовима насељеним Мађарима (Суботица, Сента, Бачка Топола) је била висока (редовно преко 84%), али је и проценат који је добијала кутија без листе био веома висок и пео се чак до 38,5%, при чему је скоро увек износио више од 20%. Тек је на савезним изборима 1953. тај проценат опао на 7–15%.³² Слично је било и у румунским местима. На изборима за Савезну скупштину 1945. за Народни фронт је гласало 64%, а у кутију без листе чак 36% бирача. На парламентарним изборима 1950. у кутији без листе је било 20%, да би тек 1953. тај проценат пао на око 8% гласова.³³

На подозрење и сумњу у оданост мањина власт су терали и резултати једне анкете спроведене 1953. Они су указивали на то да велики број Мађара и Румуна није био спреман да се, у случају рата, бори за Југославију. Од 1.525 анкетраних Мађара земљу би бранило 48,3%, не би се борило 20,3%, „опортуниста“ је било 20,7%, а њих 7,9% је изјавило да се не би борило „против Руса“. Анкетрано је и 218 Румуна, а међу њима би земљу бранило 47%, не би се борило 39,9%, „опортуниста“ је било 9,6%, а „против Руса“ се не би борило 1,3%. Међу Србима је њих 71,57% изјавило да би бранило земљу.³⁴

Током посматраног периода, а посебно током сукоба са ИБ-ом, Југославија је покушавала да политички утицај на мањине оствари и преко издавачке делатности на језицима мањина. У првим годинама после рата на језицима мањина је углавном објављивана литература политичког карактера. Из ових радова припадници мањина су могли да сазнају каква је била државна политика у погледу националног питања, спољне политике, привреде итд. До 1952. на албанском/шинтарском језику је издато 80 наслова са политичким садржајем, а на румунском 71. Више од 28% објављених књига на словачком језику били су преводи политичких радова југословенских руководилаца („Мала политичка библиотека“). Дела Јосипа Броза су штампана у два пут већем тиражу од свих дела из области

32 Па изборима 1945. у срезу Суботица је гласало 89%, од чега за кутију без листе 22%, за локалне органе власти 1947. је гласало 84%, а за кутију без листе 21%. У срезу Сента гласало је 1945. 86,7% (за кутију без листе 38,5%), за локалне органе власти 1947. је гласало 86% (за кутију без листе 30%). У срезу Бачка Топола гласало је 1945. 88,9% (за кутију без листе 32,6%), на локалним изборима 1947. је гласало 93,1% (за кутију без листе 23,3%). На изборима за републичку скупштину 1950. у Суботици је за кутију без листе гласало 22%, Сенти 28,5%, Бачкој Тополи 30,6%, док је на локалним изборима 1950. за кутију без листе гласало у Суботици 25%, а у Сенти 17,5%. На изборима за Савезну скупштину 1953. за кутију без листе је гласало у Суботици 7%, Сенти 13,6%, а у Бачкој Тополи 15%. АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 6, Послератни развитак националних мањина...

33 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 6, Послератни развитак националних мањина...

34 *Исто.*

пољопривреде на словачком језику.³⁵ Особина свих политичких издања на језицима мањина били су неречно високи тиражи. Књиге политичког садржаја су на албанском језику штампане и у 27.000 примерака. Док су тиражи издања на словачком достигали хиљаду или две хиљаде примерака, нека политичка издања из 1948. су штампана у 15.000 примерака.³⁶

*Мањине и процес нормализације односа
Југославије и земаља ИБ-а*

Смиривање сукоба Југославије и ИБ-а наступило је отпочињањем процеса нормализације односа између Југославије и источноевропских земаља после смрти Стаљина 1953. године. Осим смиривања сукоба, овај процес је изазвао и појачању активност дипломатских представника ових земаља у Југославији међу припадницима мањина, што је опет терало власти да са пажњом прате догађаје и појаве међу мањинцима.

Мађари из Србије су пажљиво пратили процес нормализације односа Југославије и Мађарске, јер су многи од њих имали родбину у Мађарској, па су желели да је посете. После нормализације односа Мађарска је утицаје међу сународницима у Југославији (Србији) остваривала „доста мпрно“, у полузваничним формама, али су постојале појаве „анкетирања стања у Југославији и посебно мађарској мањини, њеног економског и политичког положаја, стања у школама итд.“ У контактима мађарских дипломата са грађанима који су посећивали Посланство Мађарске, власти су у једном извештају из 1954. учили „стару мађарску шовинистичку информбровску тенденцију“, јер је љубазан пријем на који су наилазили посетиоци Посланства, пре свега мањинци, био срачунат да се задобију симпатије и „изазову стара национална осећања“. Српски Мађари су у Посланству у Београду могли да чују да је Мађарска напреднија од Југославије, да се у њој боље живело, да је животни стандард био виши него у Југославији, да је Војводина „мађарски крај“. Аташе Јожеф Кемењи је говорио да је Суботица „мађарски град, јер се на улици и радњама и свуда чује само мађарски говор“. Мађарска је водила „политику шпроког контактирања“ са мањином у Југославији кроз разне форме: слање билтена, родбинско дописивање, посете и сл. Годипу дана после нормализације односа југословенске власти су закључиле да је преписка мањинаца са Мађарском „сваким даном све бројнија и проблематичнија“. Док је у Ста-

35 АЈ, фонд 142, ССРН, 101/452, Материјали о раду Комисије за националне мањине; АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 8/1-41, документ 10, Издавачка делатност...; *Исто*, документ 24, Информација...; АЈ, фонд 507/XVIII-К. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010, str. 540–544.

36 АЈ, фонд 507/XVIII, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010, str. 540–544.

ри Бечеј раније стизало 15 писама месечно, 1954. се тај број попео на 500, у Суботици је почетком априла регистровано 113 писама дневно за Мађарску и обратно. Појачана је и преписка политичких емиграната и њихових фамилија, а за нека писма Југославија је била уверена да су писана по диктату мађарске обавештајне службе.³⁷ Током 1954. и 1955. Југославија је уочавала „националистичка и шовинистичка гигања и појаве“ посебно код мађарске интелигенције, међу којима је било и уметника, књижевника и студената: „У тој средини воде се жучне дискусије о потреби војвођанских Мађара да се одрже. Износе се поставке да су интереси мађарске мањине нешто посебно, специфично и да нису исти са интересима осталих народа Југославије, те да је потребно створити орган, коме би се поједине националне мањине могле жалити на повреду својих националних права“. Из „чисто шовинистичких побуда“ је покренут и мађарски књижевни лист *Огјек* у Бачкој Тополи и Суботици, па је забрањен. Бивши директор издавачког предузећа „Братство и јединство“ Олајош Михаљ је сматрао да је званична политика према Мађарима у Војводини исувише оштра, да ствара незадовољство код Мађара, залагао се да се „шпроко и свечано“ празнује 15. март – дан мађарске револуције 1948, критиковао је што се у Србији слави Карађорђе, када није био социјалиста, па је тражио да Мађари славе Лајоша Кошута, који је био социјалиста „и према његовом мишљењу долази више у обзир да се слави него Карађорђе“. Он је смењен са места директора предузећа и партијски кажњен када се успротивио томе да се уз књигу песама мађарског песника Адија Ендреа штампа Крлежин критички предговор, сматрајући да је то „директан напад на мађарску мањину“. У Темерипу је организован састанак мађарских учитеља који су пре рата учили и заједнички становали у мађарском интернату у Београду, а стипендијала их је мађарска влада. Присутствовало је око 50 Мађара, „међу њима доста шовиниста и проблематичних лица“, као и мањински руководиоци. Југословенски извори наводе: „Банкети и пијанке трајале су три дана“.³⁸

Утицаји из Румуније су ширени преко румунске штампе и радиостанице, а посете и дописивања нису много коришћени. Ипак, временом је повећаван број писама из Румуније у којима је нападана Југославија, а величана румунска нација и у којима је апеловано на мањинце да не забораве да су Румуни. На адресе мањинских библиотека Румуна у Србији стизале су разне књиге које су имале „шовинистички садржај“.³⁹

Нормализација односа Југославије и земаља ИБ-а довела је до јакања активности чехословачке амбасаде у Београду међу припадницима

37 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 1, Утицај нормализације односа...

38 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 3, Социјални састав...

39 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

мањине. У места са словачком мањином стизале су публикације, часописи (*Свети и Чехословачка*) и књиге, а појачано присуство дипломатских представника Чехословачке запажено је посебно током 1956. године. У Амбасади су у време националних свечаности одржавани приједи за Словаке из Старе Пазове и Бачког Петровца, а представници Амбасаде су обилазили средине насељене Словацима, где су их Словаци примали „срдечно и прпређивали им вечере“. У словачком дому у Старој Пазови су приказивани филмови у присуству секретара Амбасаде Чехословачке. Посебна пажња из матичне државе је била усмерена ка Словацима у Бачком Петровцу, успостављене су везе између евангелистичке цркве из матице са оном у Југославији нтд.⁴⁰

После нормализације односа албанска мањина је везе са матицом углавном одржавала преко Посланства Албаније у Београду, приватних посета, преписке, која је била посебно интензивна са емиграцијом у Албанији. Велики број мањинаца је имао и родбинске везе са Албанијом, које је одржавао преписком и посетама. Посланство је имало доста бројне конзуларне везе са мањинцима (отприлике 100 контаката месечно). Велики број мањинаца је посеђивао Посланство да би добио визе како би посетио родбину у Албанији, а том приликом су од њих узимани подаци о животу мањине, њеним руководиоцима, учешћу Албанаца у власти, масовним организацијама и сл. Пропаганда особља Посланства Албаније међу мањином била је искључиво усмена и „шовинистичко-клеветничког карактера“. Посланство није штампало и слало мањинским организацијама никакве билтене или часописе. Дипломатски представници Албаније су 1958. учинили три посете Албанцима у Србији и Македонији. У усменим контактима са мањинцима нападали су југословенске комунисте као „ревизионисте, америчке плаћенике и денационализаторе према мањини“. Овакву пропаганду су ширили и они који су из Албаније долазили у приватне посете, а њих је од 1955. до 1958. било 871. Већина приватних посета је претходно била припремљена за вођење пропаганде и прикупљање података о мањини, „скоро сви посетиоци распиривали су шовинизам код мањинаца, потенцирајући при том да су Шинтари у ФНРЈ обесправљени, да ће Албанија поставити питање Космета пред ОУН и да Шиптари треба да издрже до коначног прикључења својој матици“.⁴¹

Друи југословенско-совјетски сукоб и националне мањине у Србији

Ново погоршање односа између Југославије и источноевропских земаља уследило је после другог југословенско-совјетског сукоба 1958. године. Разлози за прекид сарадње и нове совјетске оптужбе против Југо-

40 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документа 24 и 37.

41 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 4/1-22, документ 14, Албанска национална мањина.

славије били су одбијање југословенских комуниста да потпишу Декларацију 12 комунистичких партија на скупу у Москви новембра 1957. и усвајање Програма СКЈ на Седмом конгресу у Љубљани априла 1958.⁴² Током другог југословенско-совјетског сукоба 1958. „највећа по обиму и најбезобзирнија по методама и средствима“ антијугословенска кампања долазила је из Албаније. Била је усмерена директно на мањину и постављала је питања територијалних претензија, тј. прикључења Косова и Метохије Албанији. Албанска пропаганда је максимално користила Радио Трпачу, преношени су сви антијугословенски говори и чланци, слате су разне новине, часописи, публикације и писма на адресе појединаца и установа и организација. На Косову и Метохији је било чак и појава слушања Радио Трпаче у кафанама, и то у присуству чланова СК.⁴³ На појачану албанску делатност и пропаганду 1958. могло је да укаже и појављивање на више места у пећком срезу пароле „Косово и Метохија припадају Албанији“, али и то што су неки просветни радници недостатак уџбеника на албанском тумачили као знак националне неравноправности. Осим из Албаније, пропаганда је стизала и са Запада, из балистичких и иредентистичких центара у Италији и Немачкој, преко Радио Барија, слањем писама и публикација (само у Призрен је месечно стизало 15 примерака њихове штампе).⁴⁴

Кампања из Бугарске је такође била интензивна, сабори на граници су коришћени за масовно обнављање рођачких веза и за политичке утицаје, а интензивна је била и делатност Радио Софије, тим пре што се у југословенским крајевима насељеним Бугарима Радио Београд скоро уопште није чуо. Много је коришћено и дописивање нутем родбинских веза у пропагандне сврхе.⁴⁵

Током 1958. је порасло и интересовање мађарских дипломатских представника за мађарску мањину. За праћење живота мањина посебно је био задужен секретар Амбасаде Олах Јожеф, он је често путовао у мањинске средине, одржавао везе са представницима мањине (са петнаестак мађарских културних радника), одлазио је на позоришне представе које су давала позоришта мађарске мањине у Суботици, Зрењанину и Бачкој Тополи. У Београду је радио на окупљању мађарских студената и осталих Мађара, организовао је приказивање мађарских филмова за њих

42 D. Bogetić, „Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob. Sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroљjubive koezistencije“, *Spolјna politika Jugoslavije 1950–1961, zbornik radova, urednik Slobodan Selinić*, Beograd, 2008, str. 49–65; D. Bogetić, *Nova strategija jugoslovenske spolјne politike 1956–1961*, Beograd, 2006, str. 181–232.

43 AJ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, извештај о националним мањинама у ФНРЈ; А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд, 2011, стр. 659.

44 AJ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 4/1-22, документ 15, Информација о антијугословенској кампањи...

45 AJ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

нтд. Од 500 примерака мађарског недељног билтена, око 300 примерака је слато мањинским културним друштвима, организацијама, листовима и појединцима. У мањинске средине је стизала и велика количина материјала добијеног из Мађарске (само у суботичком срезу је за шест месеци 1958. стигло 4.000 примерка мађарске штампе и публикација). Од свих посета Амбасади по конзуларним питањима, 95% случајева су биле посете мањинаца. Тих посета је 1958. било око 4.500.⁴⁶

Исељавање и емиграција

Веома осетљиво питање било је и исељавање националних мањина из Југославије. Реч је о проблему који је имао вишеструку димензију: политичку, економску, националну, социјалну. За разлику од неких других држава тадашње Европе, Југославија, тј. њена комунистичка партија, није водила политику стварања националне државе, па није постављала питање размене или пресељења становништва, нити је радила на исељавању нелојалног становништва, са изузетком Немаца. Зато су предлог Сретена Вукосављевића, изречен у јесен 1945. у Министарству за колонизацију, о пресељењу Мађара у замену за 20.000 Срба и 6.500 Хрвата из Мађарске и преговори које је јула 1946. о размени становника са Мађарском водио у Будимпешти делегат Министарства иностраних послова Оскар Јурањић остали појединачне појаве и нереализоване идеје.⁴⁷ Крајем и после рата из Југославије је исељена већина Немаца. Део припадника ове мањине је евакуисан док је рат трајао, а после ослобођења земље уследила је одмазда над припадницима немачке мањине, депортација на принудни рад у СССР, логорисање и легално исељавање после распуштања логора.⁴⁸ Осим Немаца, из Југославије је после формирања државе Израел почело исељавање Јевреја.⁴⁹ Велики политички значај имало је и исељавање Турака, процес који је током педесетих година био у жеку. Из Југославије су се исељавали и Украјинци. Тешко је утврдити колико се тачно иселило Турака и Украјинаца из Србије, али се, када су у питању Турци, свакако

46 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 7, Мађарска национална мањина.

47 В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, treća knjiga, Beograd, 1988, str. 175, 176; Б. Петрановић, „Питање граница Југославије према Мађарској и Румунији и југословенских мањина у Мађарској и Румунији после Првог и Другог светског рата (историјска паралела)“, *Историјски записи*, 3/1986, Титоград, 1986, стр. 114; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2011, str. 87, 88.

48 Z. Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade, 2005; З. Јањетовић, „Да ли су Срби ночинили геноцид над Подунавским Швабама?“, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, зборник радова са научног скуна, Beograd, 2005, стр. 231–238; Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009.

49 Од 1948. до 1952. у организованим акцијама из Србије се иселило 4.517 Јевреја. М. Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952): kraj ili novi početak*, Beograd, 2009, str. 299–355; R. Radić, „Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina“, *Istorijski zapisi*, 1–2/1999, Podgorica, str. 143–173.

радило о више хиљада.⁵⁰ Важио политичко питање било је и исељавање Чеха и Словака („реемиграција“), на чему је инсистирала чехословачка влада, у жељи да створи националну државу Чеха и Словака. Југославија је у начелу прихватила овај захтев, али се кроз тешке преговоре до споразума о исељавању дошло тек 13. новембра 1948. Према југословенским подацима, исељено је око 15.000 Чеха и Словака, а према чехословачким три пута мање. Део исељених је био из Србије (Војводине).⁵¹

Константа у односима Југославије и мањина било је присуство емиграције из редова мањине у иностранству, како у матичним тако и у другим државама, пре свега западним. Према једном податку, током сукоба са ИБ-ом из Југославије је пребегло у Албанију 1.340 лица, од чега је у емиграцији остало њих 980,⁵² док је, према другој информацији, у Албанији 1958. било 558 припадника шиптарске мањине (283 из редова ИБ-а и 275 из редова нове емиграције).⁵³ Према југословенским подацима, на крају рата је из Југославије емигрирало око 2.000–3.000 Мађара, углавном на Запад, преко Мађарске. Већину су чинили ратни злочинци и сарадници окупатора. За време ИБ-а је побегло на Запад 200–250 људи. Ослонац мађарске емиграције био је католички клер. Емигранти су вршили јаку антијугословенску пропаганду.⁵⁴ И део словачке емиграције је био антијугословенски настројен. Иако су Југославија и Чехословачка имале споразум о исељавању Чеха и Словака из Југославије, потписан 1948, Словаци су се у великој мери исељавали илегално, уз помоћ својих дипломатских представника. Међу Словацима који су се после рата иселили било је више познатих личности из Србије (Војводине), од којих су неке током рата биле у партизанима, а после рата биле део југословенске власти, али су се, посебно после сукоба са ИБ-ом, истицале нападима на Југославију и захтевом за исељење Словака. Осим у Чехословачкој, словачка емиграција је постојала и на Западу. Према југословенским подацима, на Западу је 1957. живело 246 Словака из Југославије.⁵⁵ Од ослобођења до 1957. на Запад је емигрирало 90 Румуна, а још 600 у Румунију (углавном ратни злочинци, сарадници окупатора и војни дезертери). На Западу је још од пре рата постојала економска емиграција од око 500 људи. Емигранти су имали веома велики утицај на румунску мањину; економски емигранти су често посећивали мањинце (годишње око 50 посета). Сва бугарска емиграција живела је у Бугарској. Према југословенским подацима, укупно је

50 R. Radić, „Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina“, *Istorijski zapisi*, 1–2/1999, Podgorica, str. 143–173.

51 S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010.

52 A. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Beograd, 2011, стр. 350, 351.

53 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 4/1-22, документ 14, Албанска национална мањина.

54 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 6, Послератни развитак националних мањина...

55 S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010.

емигрирало 10.773 Бугара, од чега пре рата 6.644, а током рата и после рата 4.129. Отприлике 2.500 Бугара побегло је са окупатором током рата, а радило се пре свега о ратним злочинцима и сарадницима окупатора.⁵⁶

Осим сталног опреза према утицајима којима су мањине биле изложене из матичних држава, југословенска власт је током педесетих година са великим подозрењем гледала и на утицаје који су мањинама стизали из западних држава. Око 700 Словака се дописивало са „разним лицима са Запада“. Око 50 Словака је 1957. примало часописе и публикације из западних земаља, делом преко амбасада. Словаци су примали радио-билтен америчке читаонице, а један број њих је посетио и америчку изложбу у Новом Саду, где су се додатно снабдевали пропагандним материјалом. За само неколико година, у другој половини педесетих, око 300 Словака је тражило исељење у западне државе.⁵⁷ Интересовање Румуна за Запад је било посебно појачано после нормализације односа Југославије и источноевропских земаља. Оно се огледало у одржавању родбинских веза са емиграцијом, али и у бројним покушајима бекства на Запад (из алибунарског среза је 1955. било више од 40 покушаја бекства).⁵⁸ Средином педесетих година око сто Румуна је одржавало везе са америчком читаоницом, примало публикације, билтене, часописе и др. Група Румуна је 1953. посетила Француску, а Југославија је страховала да су тада ступили у везу са тамошњом румунском емиграцијом. Утицаји са Запада су шпрени на Румуне и преко Баптистичке цркве.⁵⁹

Омладинске радне акције

Веома важно политичко питање било је учешће омладине националних мањина на југословенским радним акцијама. Због осетљивости овог питања у локалним срединама су понекад избегавали да агитују међу омладином националних мањина за одлазак на градилишта. Ипак, на пругу Бања Лука – Добој стигло је око 5.000 младића и девојака припадника националних мањина, док командант Главног штаба омладинских бригада Батрић Јовановић говори о 1.016 Шинтара на прузи Брчко–Бановићи и 2.536 „осталих“. Јовановић даје следеће податке о учешћу омладине националних мањина на прузи Шамац–Сарајево: Шиптара 3.879, Влаха 1.289, Чеха 275, Словака 338, Бугара 1.056, Мађара 2.510, Италијана 660 и „осталих“ 2.391. Власт су процењивале да на радним акцијама није било тежих инцидената на националној основи, мада појединичних испада јесте. У такве испаде спада туча врањанске бригаде са бригадом чешке мањине.

56 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 6, После ратни развитак националних мањина...

57 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документа 11, 20, и 24; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010.

58 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документ 11, Информација о неким проблемима...

59 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 5/1-43, документа 11, 20, и 24; S. Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd, 2010.

Највише „неразумевања“ било је у односу према групицама Шинтара у бригадама из Србије. Највећи проблем на свим акцијама, у погледу положаја бригада у којима су биле националне мањине, представљао је језик, с обзиром на чињеницу да један део омладине националних мањина није знао српскохрватски језик. То је отежавало праћење предавања, читање штампе и добијање дневних заповести. У 1959. години Аутопут је градило 3.654 припадника националних мањина из свих република. Од тога је из Србије био 2.701 мањинац. Посебних бригада националних мањина није било, осим што је у неким из Војводине и са Косова и Метохије учешће националних мањина достигло 80%. Главни штаб је рад припадника националних мањина оценио као добар тврдећи да су они показали „нуно самопрегора и упорности“. Много слабији учинак био је у културно-просветном раду. Укупно 246 ових омладинаца предложено је за пријем у Савез комуниста (Шиптара 110, Мађара 84, Турака 2, Словака 11, Русина 10, Чеха 5, Италијан 1, Бугара 23). То је био број који Партију није задовољавао. Од проблема који су се појављивали у животу бригадпра из реда националних мањина наметнули су се проблем исхране за Шинтаре и увек присутан проблем језика. Мађари и Шинтари су тражили да им се омогући слушање курсева на матерњем језику, али за тако нешто није било стручних наставника.⁶⁰

*Учешће националних мањина у СКЈ, државним органима
и масовним организацијама*

У жељи да у што већој мери обезбеди равноправност националних мањина, као и да их укључи у политички и друштвени живот земље, власт се трудила, и углавном успевала, да припадници мањина буду заступљени у чланству КПЈ/СКЈ, ССРН, самоуправним телима, омладинским, синдикалним, женским, спортским и другим организацијама, пропорционално учешћу у броју становника.

Учешће мањина у чланству СК Србије било је, збирно посматрано, отприлике два нута мање од њиховог учешћа у броју становника. Према попису из 1953. нејугословенски народи су чинили око 20% становника Србије, а у 1957. години чланови СК из реда најзначајнијих мањина чинили су укупно 8,4% чланова Партије (Шинтари су чинили 4,8%, Мађари 2,3%, Бугари 0,6%, Словаци 0,4%, Румуни 0,3%).⁶¹

Учешће Албанаца/Шиптара у чланству СКЈ било је прилично за-

60 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 3/1-36, документ број 30, 12. 11. 1959. Информација о учешћу омладине припадника националних мањина на Аутопуту, АЈ, фонд 114, ССОЈ, фасцикла 204, ОРА Бања Лука – Добој; Б. Јовановић, *Омладинске радне акције – школа социјализма*, Београд, 1948, стр. 13, 19; С. Селинић, „Омладина гради Југославију (Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946–1963)“, *Архив*, Година VI, број 1–2, 2005, стр. 91, 92.

61 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 29, Припадници националних мањина чланови СКЈ.

довољавајуће за СКЈ, тј. у великој мери је одговарало њиховом учешћу у структури становништва Косова и Метохије. Албанци су чинили око 65% становништва Косова и Метохије, при чему су 1954. чинили 45%, а 1958. 48,7% чланства СК на Косову и Метохији. Слично је било и шездесетих година (1965. Албанци су чинили 48,9% партијаца у покрајини). Ови подаци су у великој мери охрабривали југословенску партију, али је проблем био у томе што су припадници мањина често примани у СКЈ кампањски и што се велики број Албанаца и даље није укључивао у политички живот.⁶² Ако се има у виду антијугословенска и антисрпска делатност албанског становништва током рата, као и скоро занемарљиво учешће Албанаца у чланству КПЈ пре, током и на крају рата, онда је учешће Албанаца од скоро 50% у чланству СКЈ на Косову и Метохији десетак година после рата представљало веома висок проценат.

Табела 3 – Национална структура чланства у СК на Косову и Метохији децембра 1956.

националност	становништво	чланство у СК	учешће чланова СК у становништву
Срби	191.000 (23,6%)	9.374 37,8%	4,9%
Црногорци	34.000 (4,2%)	3.388 13,6%	9,9%
Шинтари	525.000 (65%)	11.204 45,2%	2,1%
Турци	31.000 (3,8%)	234 0,9%	0,7%

Извор: АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 21, Национални састав АКМО области

Табела 4 – Учешће Шинтара у чланству СК на Косову и Метохији

година	број Шинтара чланова СК	учешће у укупном чланству
1945.	938	30,6%
1952.	13.230	47,5%
1953.	12.226	46,7%
1954.	10.809	45%
1955.	10.546	45,1%
1956.	11.204	45,2%

Извор: АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 21, Национални састав АКМО области

62 За девет месеци 1957. од 10.194 учлањена у СК било је више од 6.000 Шинтара, а за девет месеци 1958. учлањено их је само 626. У призренском срезу 77% организација није 1958. примило ниједног новог члана у СК. АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, извештај о националним мањинама у ФНРЈ; АЈ, фонд 837, КПР, II-1/130, Посета председника Тита Косову...; J. Pelikan, „Pristup Titovog režima Kosovu krajem pedesetih godina“, *Tito – viđenja i tumačenja*, zbornik radova, Beograd, 2011, str. 237.

За партију и власт позитивна је била оријентација на пријем у СКЈ младих Албанаца. Скоро половина примљених 1958. била је млађа од 25 година, а међу партијским чланством на Косову и Метохији 1958. више од 37% је примљено у последње две године. То је за Партију било добро, јер су у питању били млађи људи, формиран у социјалистичкој Југославији. Међутим, жеља СКЈ да у свом чланству има што више припадника мањина суочавала се са разним видовима препрека. Неки од њих су биле „племенске свађе“ код Албанаца, отпор старијих Албанаца према пријему младих, али и отпор Срба и Црногораца на Косову и Метохији због неповерења према Албанцима.⁶³ Запажено је и да се мањинци лакше искључују, а теже примају у СК. Тако је на Косову и Метохији из чланства СК искључивано више Шиптара него што је било њихово учешће у партијском чланству: 1953. – 1.708 (57,5% свих искључених), 1954. – 1.671 (60,1%), 1955. – 707 (56,1%), 1956. – 689 (61,5%).⁶⁴

Доста високо је било и учешће Шинтара/Албанаца у броју партијских кадрова, често и изнад њиховог учешћа у партијском чланству. Подаци за 1958. су следећи: од 43 члана Обласног комитета Косова и Метохије било је 18 Албанаца (41,8%), од 11 чланова секретаријата ОК Албанаца је било шест (54,5%), у Ревизионој комисији четпри од девет (44,4%), Кадровској комисији и Комисији за идеолошки рад четпри од седам (57,1%), у Контролној комисији три од пет (60%), од 195 чланова пет средских комитета Албанаца је било 78 или 40%, у општинским комитетима 756 од 1.365 (55,3%), у секретаријатима општинских комитета било их је 54%, секретара општинских комитета Шиптара је било 43% нтд.⁶⁵

У шест општина срезова Пирот и Врање Бугара је било око 66%, а од укупно 1.886 чланова СК на овој територији Бугара је било 1.280 (68%). У општинским комитетима Бугари су чинили 58% чланова СК. Учешће мањина на територији Војводине у чланству СК било је доста мање него код већинског становништва. Процент Мађара у СК у односу на укупан број Мађара је био око 1,6%, што је било много испод југословенског просека. СКЈ је примећивао и појаве „секташења“ у мађарским срединама код старих мађарских кадрова приликом пријема млађих људи. У мешовитим срединама је постојало и неповерење Срба према Мађарима приликом пријема у СК. Румуни су чинили око 3,3% становништва Војводине, а у јулу 1958. су чинили око 1,1% укупног партијског чланства Војводине.⁶⁶

63 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

64 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ; *Исто*, к. 11/1-34, документ 21, Национални састав АКМО области.

65 Слично је било и 1955. и 1956. Међу секретарима основних организација СК Шинтара је 1955. било 57,4%, а 1956. 53,6%. У општинским комитетима СК Шиптара је било 1955. 41,3%, а 1956. 39,1%, у Обласном комитету било их је 1953. 17 од 33 (51,5%), а 1956. 18 од 43 (41,8%). АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ; *Исто*, к. 11/1-34, документ 21, Национални састав АКМО области.

66 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

У синдикалним и омладинским организацијама, као и у Народном фронту, ССРН-у и АФЖ-у мањине су биле заступљене адекватно учешћу у становништву. Средином педесетих у руководству Народног фронта на Косову и Метохији било је 62% Албанаца/Шиптара, а у одборима АФЖ-а 58,7% Албанки/Шиптарки.⁶⁷ Од 240 синдикалних функционера у покрајини Албанаца је било 114 (47,5%), у Обласном одбору синдиката од 45 чланова Албанаца је било 24 (53,3%) итд.⁶⁸ У ССРН-у је средином педесетих Шиптара било 67,9%, а у Обласном одбору ССРН-а 45,4%. У Народној омладини Шинтари су чинили 56,4% чланства, 42,9% чланова средњих комитета и 41% чланова Обласног комитета.⁶⁹ Учешће Мађара у руководству ССРН-а и Народне омладине је било велико. У руководству омладине било их је сразмерно учешћу у структури становништва. Бугари су чинили 66% становништва шест општина срезова Ппрот и Врање, док их је у одборима ССРН било 70%. Висока је била и њихова заступљеност у руководству Народне омладине – од 779 чланова општинских и средњих комитета и месних руководстава Народне омладине Бугара је било 532 (68%).⁷⁰ У Обласном савезу спортова Косова и Метохије Албанаца/Шинтара је 1958. било 71,4%, у Обласном фудбалском савезу 64,3%. У Обласном одбору Црвеног крста било их је 54,4%, а у средњим одборима Црвеног крста 37,1%.⁷¹

Мада су у рату Албанци били на страни окупатора, њихово учешће у чланству борацких организација на Косову и Метохији било је изузетно високо. Супротно њиховом занемарљивом доприносу антифашистичкој борби, у Обласном одбору Савеза бораца Косова и Метохије Шинтара је 1958. било чак 53,3% (24 од 45), а у средњим одборима било их је 44,6% (75 од 168).⁷²

И када је реч о учешћу у органима власти, мањинско становништво је било заступљено приближно сразмерно учешћу у укупном становништву. Средином педесетих година, у народним одборима општина на Косову и Метохији Шинтара је било 66,6%, народним одборима срезова 59,23% (у Средњом већу) и 54,39% (у Већу произвођача), у народном одбору области 53,8% (у Обласном већу), 51,28% (у Већу произвођача) и 53,8% (у Извршном већу).⁷³

67 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 4/1-22, документ 3, Албанска национална мањина у Југославији.

68 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 2/1-16, документ 14, Националне мањине у НР Србији.

69 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 21, Национални састав АКМО области.

70 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

71 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 30, Статистички подаци...

72 *Истио.*

73 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 21, Национални састав АКМО области.

Табела 5 – Учешће у изборним органима власти у Војводини, према резултатима избора октобра 1957. и марта 1958. у %

	Срби	Хрвати	Мађари	Словаци	Румуни	Русини
становништво	51,0	7,0	25,0	4,5	3,5	1,5
општински одборници	60,7	11,2	19,4	3,8	3,7	1,2
срески одборници	56,3	11,6	25,9	2,7	1,7	1,8
носланици АПВ	59,0	12,7	22,6	2,1	3,1	0,5
републички носланици	62,8	9,0	21,8	2,6	3,8	-
савезни носланици	59,6	15,5	19,2	1,9	3,8	-

Извор: АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ

Табела 6 – Учешће у изборним органима власти на Косову и Метохији, према резултатима избора октобра 1957. и марта 1958. у %.⁷⁴

	Срби	Црногорци	Албанци/ Шиптари	Турци	Османли
становништво	23,6	4,2	64,9	3,8	3,5
општински одборници	28,6	5,3	61,2	1,13	3,8
председници ОНО	27,7	3,1	69,2	-	-
Срески одборници	28,0	10,0	52,7	3,1	-
одборници Обл. одбора	23,6	8,5	65,5	2,4	-
републички носланици	29,3	17,6	50,0	3,1	-
савезни носланици	15,4	19,2	65,4	-	-

Извор: АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ

И десетак година касније Албанци су били заступљени у органима власти адекватно учешћу у структури становника Косова и Метохије. Средњом шездесетих година Албанци су чинили 56,6% савезних посланика из ове српске покрајине, 65,4% републичких посланика, 62,2% покрајинских посланика и 62,5% општинских посланика.⁷⁵

И заступљеност мањина у радничким саветима је углавном била пропорционална њиховој заступљености у становништву. На Косову и Метохији у предузећима са преко 30 радника, Албанаца/Шиптара је 1958. у радничким саветима било 42% према 65% учешћа у становништву, а Турака 5,9% према 3,8% заступљености у становништву. У предузећима

74 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

75 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/130, Посета председника Тита Косову...

до 30 радника, Албанаца је било 49,6%, а Турака 8,2%. На територији срезова Ппрот и Врање учешће Бугара у радничким саветима предузећа са више од 30 радника је било 83% према 66% учешћа у становништву.⁷⁶ У Војводини је најбројнија мањина, мађарска, била заступљена у органима радничког самоуправања више него у становништву овог дела Србије.

Табела 7 – Учешће у органима радничкој самоуправи у Војводини 1958. у %

	становника	зайослени у предузећима	чланови рад- ничких савета	чланови управ- них одбора
Срби	51,0	48,6	53,0	56,3
Хрвати	7,0	10,8	8,2	8,2
Мађари	25,0	30,7	28,3	25,7
Румуни	3,5	0,6	0,7	
Словаци	4,5	2,4	3,0	
Русини	1,5	0,9	1,2	

Извор: АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ

Албанци/Шинтари су на Косову и Метохији осетније заостајали само када је у питању учешће у саставу службеника у овој српској покрајини. Према једном податку, њихово учешће је било 27,9%, при чему је у органима унутрашњих послова Косова и Метохије радило 15,7% Албанаца,⁷⁷ док је према другом податку на Косову и Метохији на дан 15. октобра 1958, без војске и полиције, било 3.307 Шинтара службеника, тј. 33% укупног броја.⁷⁸ Према другој информацији из 1958, када је реч о државној управи и администрацији, Шинтара је било 38,12%, а Турака 4% међу службеницима народних одбора општина; Шинтара је било 23,8% међу службеницима народних одбора срезова и 23% међу руководећим службеницима Извршног већа.⁷⁹ Међутим, питање је да ли се ови проценти могу окарактерисати као ниски или не. Велика препрека већем присуству Албанаца међу државним службеницима били су слабо знање српског језика и слаба образованост. Ако се зна да су током Другог светског рата Албанци чинили велике злочине над Србима, да су многи од њих били у

76 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

77 АЈ, фонд 507/XVIII, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ; J. Pelikan, „Pristup Titovog režima Kosovu krajem pedesetih godina“, *Tito – viđenja i tumačenja*, zbornik radova, Beograd, 2011, str. 238, 239.

78 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 31, Занослено особље у установама и надлештвима у АКМО.

79 АЈ, фонд 507/XVIII, СКЈ, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 11/1-34, документ 21, Национални састав АКМО области.

непријатељским формацијама и сарађивали са фашистичким окупатором, да су се после рата оружано побунили против власти 1944/45, да је у годинама сукоба са ИБ-ом било Албанаца непријатеља Југославије чак и међу припадницима милиције и Удбе и да је Албанија водила отворено непријатељску политику према Југославији, онда је лако објашњиво зашто је постојало неповерење према пријему Албанаца у полицијске органе на Косову и Метохији, па податак о 15,7% учешћа Албанаца у полицијским органима није тако низак као што на први поглед изгледа. Проблем малог учешћа у броју службеника није постојао код Бугара. У општинама у којима су живели Бугари, чинећи 66% становништва, службеника припадника мањине било је 65%.⁸⁰

Извори и лијерајтура

1. Архив Војводине, фонд 334, Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине (ПК СКВ), Нови Сад, 1920–1990.
2. Архив Југославије, фонд 142, Социјалистички савез радног народа (ССРН), 101/452, Материјали о раду Комисије за националне мањине.
3. Архив Југославије, фонд 507/XVIII, Савез комуниста Југославије (СКЈ), Комисија за националне мањине.
4. Архив Југославије, фонд 836, Канцеларија маршала Југославије.
5. Архив Југославије, фонд 837, Кабинет Председника Републике.
6. Антонијевић Н., (2005): *Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату*, Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља, зборник радова, Београд: Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, 157–166.
7. *Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji*, Београд, 1951.
8. Vogetić D., (2008): *Drugi jugoslovensko-sovjetski sukob. Sudar Titove i Hruščovljeve percepcije politike miroljubive koegzistencije*, *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, zbornik radova, urednik Slobodan Selinić, Београд: Institut za noviju istoriju Srbije, str. 49–65.
9. Vogetić D., (2006): *Nova strategija jugoslovenske spoljne politike 1956–1961*, Београд: Institut za savremenu istoriju.
10. Борозан Ђ., (1995): *Велика Албанија: иоријекло – идеје – пракса*, Београд: Војноисторијски институт Војске Југославије.
11. Dimić Lj., (1988): *Agitprop kultura, Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Београд: Rad.
12. Димић Љ., (2001): *Историја српске државности, III: Србија у Југославији*, Београд: САНУ, Беседа.
13. Dragišić P., (2007): *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Београд: Institut za noviju istoriju Srbije.

80 АЈ, фонд 507/XVIII, Комисија за националне мањине, XVIII-к. 1/1-22, документ 20, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ.

14. Животић А., (2011): *Југославија, Албанија и велике силе 1945–1961*, Београд: Институт за новију историју Србије.
15. *Zapisi NKJZ-a i Privremene vlade DFJ: 1943–1945*, Beograd, Memorijalni centar „Josip Broz Tito“, 1991.
16. Ivanković M., (2009): *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952): kraj ili novi početak*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
17. Janjetović Z., (2005): *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
18. Jugoslavija 1918–1988. *Statistički godišnjak (1989)*: Beograd, Savezni zavod za statistiku.
19. Janjetović Z. (2005): *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade.
20. Јањетовић З., (2005): *Да ли су Срби починили геноцид над Подунавским Швабама?*, Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља, зборник радова са научног скупа, Београд: Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, 231–238.
21. Janjetović Z., (2009): *Nemci u Vojvodini*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
22. *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga IX: Stanovništvo po narodnosti (1954)*, Beograd.
23. Лазих М., (2005): *Злочини и геноцид Шидишара над косметским Србима од 1941. до 1945. године*, Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља, зборник радова, Београд: Музеј жртава геноцида, Институт за новију историју Србије, 145–156.
24. Лубурић Р., (1994): *Врући мир хладној раши*, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе.
25. Pelikan J., (2011): *Pristup Titovog režima Kosovu krajem pedesetih godina*, u: dr Olga Manojlović Pintar, *Tito – viđenja i tumačenja*, zbornik radova, 235–246, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Arhiv Jugoslavije.
26. Petranović B., (1988): *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Beograd: Nolit.
27. Petranović B., (1992): *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
28. Петрановић Б., (1986): *Пишање граница Југославије према Мађарској и Румунији и југословенских мањина у Мађарској и Румунији после Првој и Другој светској рату (историјска паралела)*, Историјски записи, 3/1986, Титоград.
29. *Popis stanovništva 1953, Knjiga I, Vitalna i etnička obeležja*, Beograd, 1959.
30. Radić R., (1999): *I seljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora polovinom pedesetih godina*, Istorijski zapisi, 1-2/1999, Podgorica.
31. Selinić S., (2010): *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
32. Селинић С., (2005): *Омладина гради Југославију (Савезне омладинске радне акције у Југославији 1946–1963)*, Архив, Година VI, број 1–2, 2005, Београд.
33. Štěpánek V., (2011): *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo: kosovská otázka ve 20. století*, Brno: Masarykova univerzita.

Summary

Slobodan Selinić

NATIONAL MINORITIES IN SERBIA 1945–1961: POLITICAL SIGNIFICANCE

Key words: National minorities, Serbia, the Albanians, the Bulgarians, the Hungarians, the Romanians, the Slovaks, the Turks

According to the census of 1953, nearly a million and a half members of minorities lived in Serbia, i.e. about one-fifth of the population of Serbia. In Vojvodina, the minorities accounted for 38% of the population, and 71% in Kosovo and Metohija. The most significant minorities were: the Albanians, Hungarians, Romanians, Slovaks, Bulgarians and Turks. In Kosovo and Metohija, in 1948 the Albanians accounted for 68.4 % of the population, in 1953 – 64.9 % and in 1961 – 67 %. In Vojvodina, in 1953 the Hungarians accounted for 25.4%, the Slovaks 4.28 % and the Romanians 3.3% of the population. The Bulgarians were approximately 66 % of the population of six municipalities of the districts of Pirot and Vranje. Since, except for the Slovaks, other minorities largely collaborated with the fascist occupier during the Second World War, the liberation of the country in 1944/45 was met with discontent among many minorities, but the greatest resistance was offered by members of the Albanian minority during armed insurrection from December 1944 to February 1945. Even during the conflict between Yugoslavia and IB there were enemies of Yugoslavia among minorities, although the commitment to the IB had a mass character only with the Bulgarians. After normalization of relations between Yugoslavia and the countries of the Eastern bloc, the minorities were the subject of great interests of their home countries and diplomats in Yugoslavia. Impacts from the mother countries were spread on the minorities by correspondence, relationships with family, sending publications and promotional materials, visits, but the influences from the West also reached the minorities through the activities of the church, western missions in Yugoslavia or minority immigrants. Official government policy towards minorities was based on the principle of equality and assurance of the minority rights. The government was trying to ensure equality of minorities even in terms of their participation in government bodies, to ensure that as many minorities are affiliated in the SKJ (Communist League of Yugoslavia), SSRN (Socialist Alliance of Workers), AFŽ (Antifascist Women's Front), the National Youth and other organizations, so that the minorities were represented in these organizations and in authorities generally in proportion to their share in the total population.

ПРОСТОР КАО СУДБИНА: ЖИВОТ ЖЕНСКОГ СТАИОВНИШТВА У ГРАДСКИМ И СЕОСКИМ НАСЕЉИМА У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА*

Апстракт: У раду је указано на разлике у начину живота људи у постератној Србији које су дефинисане полом (женско становништво) и просторним размештајем становништва (село–град).

Кључне речи: женско становништво, насеља, свакодневни живот, начин живота, село, град

Просторни распоред становништва у Србији, географски положај и тип насеља у којима су људи живели, био је само један у низу различитих фактора који су утицали на живот у другој половини двадесетог века. Равничарски део, Војводина, уз друге житородне крајеве главна житница Србије, налази се на њеном северу, смештена у делу Панонске низије. Брежуљкаст терен карактеристичан за Шумадију, смењују планине, које су све више ка југозападу, југу и истоку земље. Таква подручја и планински рељеф преовлађују у Србији.¹ Природно географске карактеристике простора, положај и историјско наслеђе различитих делова и регија, простор и прошлост утицали су на живот људи после Другог светског рата. Није било исто живети у Војводини, западној Србији и Шумадији, источној и јужној Србији или на Косову. Изражене разлике у начину живота становника, поред осталог, биле су узроковане и дефинисане полом и просторним размештајем (село – град).

Руралне средине су у Србији, посебно током првих деценија двадесетог века, биле доминантне у односу на различитим интензитетом нарастајуће градове. У том раздобљу Србију је карактерисала убедљива

* Рад је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Нешто више од трећине земљишта у Србији је земљиште ниже од 200 метара надморске висине. Остало подручје обухвата брдско земљиште, нископланинско земљиште, као и планине средње висине. У Србији има планинских врхова који прелазе висину од 2.000 метара, али је рељеф изнад 2.000 метара редак и заступљен у неупоредиво мањем проценту.

доминација сеоског становништва (више од 80%), ситног поседа и ситног парцелног власништва. Таква структура поседа преовладала је не само у Србији већ и у Југославији, 1931. године две трећине од укупног броја газдинстава (67,8%) било је величине до пет хектара. У неразвијеној, аграрној земљи, индустрија се углавном концентрисала по градовима и рударским областима. Неуједначеност и наглашене разлике у достигнутом степену економске и политичке развијености појединих крајева биле су неке од основних одлика економског стања. После Другог светског рата такву слику убрзано је мењала форсирана индустријализација, у социјалистичкој држави схваћена као основни нут и облик модернизације друштва, на све могуће начине протежирана од врха владајуће Комунистичке партије, и убрзана урбанизација која ју је пратила. Слика силовите деаграризације и брзог одлива становништва са села у градове била је типична за послератну Југославију и Србију.² У промењеном друштвеном и политичком контексту, јавна политика социјалистичке државе и стратегијски циљеви које је формулисала били су усмеравани идеологијом њених твораца. Економском политиком, плански дпригованом привредом, државним интервенционизмом, законодавством, пропагандом и на многе друге начине држава је у социјализму утицала на промене затечених односа у српском друштву, уплитала се у приватност људи. Упркос израженим разликама у начину живота људи у појединим деловима и областима, становништво је било изложено утицају исте идеологије и стратегије социјалистичке државе. Одједи социјалистичке модернизације, међутим, нису истом снагом допрали до свих крајева у земљи, нису превазилазили наглашене регионалне разлике и подједнако утицали на економске и друштвене токове. Прогресу који су доносиле деценије друге половине двадесетог века на нуту су се понекад препречиле недоступност и изолованост појединих делова по Србији. Модернизација је тешко продирала у заостала подручја Србије, њену дубоку провинцију. Схватања људи најтеже су се мењала.

Све више становника живело је и радило по градовима. Ново окружење, другачији услови живота, начин и организација рада у односу на оне који су постојали на селу, мењали су живот људи, породицу, одражавали се и на женско становништво. Процес урбанизације доносио је новине на многим нивоима и утицао на промену традиционалних образаца живота. Истовремено рурални егзодус становништва, посебно видљив у времену индустријализације, створио је стање у којем је већина становника по градовима досељена и потицала са села. У новој средини, они су ре-

2 Процент пољопривредног становништва у укупном становништву у Југославији смањен је са 75,3% на 28,9%, за само неколико деценија, од 1945. до 1981. године. Укупно учешће градског становништва од 16,7% у 1948. увећано је на 51,2 у 1991. години, када је више од половине становника централне Србије живело у градовима, око 54%. *Стиаистички годишњак Југославије 2000*, стр. 60, 61. У централној Србији 1953. године пољопривредно становништво учествовало је у укупном са 67%, а 1991. са 16,3%. Део сеоског становништва се оријентисао на рад изван пољопривреде а да при том није променио место свог боравка. М. Bobić, *Savremena seoska porodica i domaćinstvo u Jugoslaviji, Stanovništvo 1-4*, 1999, str. 93-96.

продуковали начин понашања виђен у родитељској кући, што је омогућавао да се односи научени у њој преносе и на будућу породицу и односе са другим људима. Висок прилив становника у градове омогућавао је да се начин размишљања својствен аграрним срединама донекле сачува и у градовима. Отуд појава рурализације градова.

Женска популација чинила је већину у укупном становништву Србије. Године 1931. жене су чиниле 50,6% од укупног становништва, 1948. – 51,4%, 1963. – 51,1%, а 1961. – 50,8%.³ Такав тренд настављен је и касније. У Србији је 1991. на 100 мушкараца било 104 жене, а 2002. године 106.⁴

Свакодневица жене у новијој прошлости српског друштва може да се сагледа на више равни и у различитим димензијама. Живот жене у социјализму одређивало је и на њега утицало мноштво фактора. Паралелне слике свакодневице жене су различите, другачије у многим сегментима. Поред осталог детерминисали су их и затечени упадљиви контрасти између сеоских средина, сеоских окружења и градова. Колико је само начином живота била удаљена жена која је живела на селу, од пољопривреде као основног занимања, од начина живота жене у граду. Другачију свакодневицу жене у сеоским и градским срединама обликовали су не само различити послови које су обављале већ и услови у којима су живеле и становале, доступност школовања, услови за здравствену заштиту, другачији однос према традицији и обичајима. Новине су се на село тешко и споро пробијале, наилазиле и на отпоре, а продор идеја и вредности новог поретка некада је био незнатан.

У друштву у којем је непосредно након ослобођења више од две трећине становника живело на селу, доминантна слика жене као необразоване, неписмене сељанке,⁵ која ради на сопственом имању, претежно за потребе своје породице, постепено је у социјализму преобразена у другачију стварност и свакодневицу битно различиту, али у неким сегментима ипак исту. Експанзија у развоју градова и урбани преображај доносили су многе промене. Модернизација друштва подразумевала је и промоцију другачијег лика и идентитета жене, поговарала је њеној еманципацији. Промењене су представе о значају и функцијама жене у друштву.

Повољан правно-законски оквир усмерен ка родној равноправности био је део општег друштвеног контекста. Низ закона и уредби различите правне снаге, донетих непосредно након ослобођења и у годинама које су

3 *Жена у друшћу и привреди Југославије*, Статистички билтен 298, Београд, 1964, стр. 10. Процент женског становништва у укупном, били су нешто виши на подручју Војводине, а нижи, иснод 50%, на подручју Косова.

4 *Жене и мушкарци у Србији*, Републички завод за статистику, United Nations Development Programme, Београд, 2005, стр. 10, 11.

5 Високу неписменост женског становништва у предратном раздобљу (1931. године у Србији је било 62,8% неписмених жена) пратиле су и разлике у писмености између појединих крајева, али и између градских и сеоских средина. Године 1953. неписменост женског становништва у Србији смањена је на 40,5%. *Статистички билтен* бр. 10, Београд, 1952, стр. 31; *Жена у друшћу и привреди Југославије*, Ст. билтен 298, Београд, 1964, стр. 12.

следиле, пратио је идеолошку прокламацију партијске државе о равноправности мушкараца и жена у свим сегментима живота. Темелји законске равноправности и елиминисања неједнакости мушкараца и жене у праву, као предуслова женске опште еманципације, постављени су још у времену ране социјалистичке државе.⁶ Покушаји модернизовања друштва, сагледани кроз помаке учињене на еманципацији женског становништва, уочавају се више у нормативној регулативи партијске државе а мање у суштинској промени односа у свакодневном животу.

На начин живота жена у сеоским насељима у Србији делимично је утицао и тип села у којима су живеле. Околина која их је окруживала била је битан део њихове свакодневице. Разликовао се живот жена по селима у планинским областима са расутим и раштрканим дрвеним кућерцима и у селима насталим у плодним равницама, у долини река. Ушорена села, са кућама грађеним на другачији начин, сазиданим од чврстих материјала, са уређеним окућницама, у којима су постојале школе, цркве, продавнице, давала су другачију ноту живљењу него она у планинским пределима. Села збијеног типа, густе стамбене структуре на Косову и у источној Србији, била су другачији оквир живота него села разбијеног типа по Шумадији. Живот се одвијао не само у кућама већ и у њиховом непосредном природном окружењу.⁷

Слика сеоског живота жена показује да су оне на њиви и у другим пољопривредним радовима учествовале подједнако као и мушкарци, мада подела прихода није била у складу са тим. Послови у домаћинству и васпитавање деце били су само њена обавеза. Уз све то жена је морала и да служи мужа.

Идеологија сеоског живота девојкама пред удајом није омогућавала избор мужа по сопственом нахођењу. Договорени бракови, они о којима су одлучивали и уговарали их родитељи, у сеоским срединама били су веома чести. Економски интереси и материјална корист били су основни разлог за склапање таквих брачних заједница. Женидба је била прилика да се увећа имање, али и да се у кућу доведе нова радна снага. Некада су старије жене удавали за веома младе момке. Влашко становништво очувало је дуго обичај женидбе изразито младих парова, деце још од 12 година. Пракса „куповине“ и „продаје“ жене одржавала се на Косову. „Код Шиптара се задржао обичај да се жена кунује у кућу у којој има више синова,

6 Законодавство социјалистичке државе онемогућавало је праксу дискриминације жена засновану на праву. О томе колики је искорак на том пољу учинила партијска држава сведочи и летимичан поглед на законске одреднице које су у Србији биле на снази до свршетка Другог светског рата. Посебно наглашена неједнакост жене огледала се, у погледу пословне способности удате жене, у оним деловима Србије у којима је на снази био Српски грађански законик. Нотчињеност жене мужу манифестовала се и у другим сегментима, а Српски грађански законик је био основ њене дискриминације у браку. Значајно упориште родне неједнакости било је наследно право, јер се наслеђивало по мушкој линији, а дискриминација жене у наслеђивању била је део свакодневног живота. Обесправљене и у сфери политике, право гласа жене су стекле 1945. године.

7 М. Поновић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Клио, 2011, стр. 545, 546.

а да ни она, нити синови не знају коме је намењена. Уколико јој муж умре она постаје жена свог девера, па и онда кад он већ има другу жену без обзира да ли је млађи или старији од ње.“⁸ Мада типични за ову средину, таквих случајева било је и у другим деловима Србије. У сачуваној документацији забележен је и случај човека који је приход од 100.000 динара, добијен продајом девојке, уз приход из пољопривреде, навео у пореској пријави.⁹

Мпраз који је припреман за женску децу био је обичај заснован на чињеници да се наследство у Србији у претходним раздобљима преносило преко мушких потомака. Мада у првим послератним годинама потиснут, убрзо је поново постао уобичајена пракса.¹⁰ Тај обичај је опстајао упркос законским променама наследног права. Мираз је био велико оптерећење за родитеље девојке која се удавала. Дешавало се да се потроши на организовање свадбених свечаности. Уколико је брак окончан разводом, мпраз се углавном није враћао жени.

Много година је у сеоским срединама по Србији и даље ограничавано право жене на наслеђивање. Имовину су наслеђивали синови, док су женска деца била наследнице куће и имања онда када није било мушких потомака. У коитексту сеоског друштва и живота занемаривана је законска једнакост у праву жене и мушкарца на наслеђивање.

Изражена неписменост посебно је била карактеристична за женско становништво и то више у сеоским него у градским срединама. Непосредно по ослобођењу организовани су бројни течајеви за описмењавање, у које су масовно биле укључене жене, посебно на селу. Мада су били масовни, алфаветски курсеви нису обухватили сва неписмена лица. Крајем двадесетог века у Србији је неписменост највеће упориште имала међу старијим женама.¹¹ Девојчице, посебно оне које су живеле у спромашним и планинским крајевима, често су остајале ван домашаја школа и поред прописа о обавезном школовању деце у основним школама.¹² Даље школовање за децу која су живела на селу значило је одлазак из кућа у веће варошице и градове.

Жене су по селима често ишле у цркву. Оне старије истрајавале су на очувању народних обичаја и традиционалних схватања и преносиле их првенствено на женску децу.¹³ Упркос друштвеној клими у којој је

8 Архив Југославије (АЈ), Кабинет председника Републике (КНР), II-2/16, 11. 9. – 1. 10. 1953.

9 АЈ, КНР, 837, II-2/16.

10 Спремање мираза за младу била је честа пракса, типична и за комунисте. Истовремено, женска деца су на селу и даље често остајала без наследства, вредност су имали синови, што потврђује доминацију патријархалних образаца понашања упркос промењеним законима.

11 Вера Гудац Додић, „Жена у социјализму – сфере приватности“, *Приватни животи код Срба у двадесетом веку*, Београд, 2006, стр. 27–34.

12 Јачање и ширење школске мреже у послератном раздобљу, стални раст процента уписане женске деце у основне школе, који се изједначавао са процентом уписаних дечака, све већи обухват деце, била су главна обележја развоја основног школства у Србији.

13 АЈ, КНР II-2/16, 11. 9. – 1. 10. 1953.

ограничаван утицај цркве и настојањима државе да спречи шпрење религиозности са родитеља на децу, по селима су црквени празници, светковине, крштења, славе и даље имали велики значај.

Тврдокорност патријархалних модела мишљења огледала се и у (не) прихватању ванбрачне деце и њихових мајки. Ванбрачне мајке су по селима наилазиле на осуду, а рођење ванбрачне деце није одобравано. Није много утицала ни законска регулатива државе којом су изједначена по правима деца рођена у браку и ван њега. Доказивање очинства, које се могло затражити, није значајније изменило ставове и реакције људи у сеоским срединама.¹⁴ То је ишло тако далеко да су неудате мајке родитељи терали из куће, одбијајући да их прихвате са децом. Њима није остајало друго него да потраже посао у већим варошима или градовима. Понижења и осуда јавности неудатих мајки више су били карактеристични за сеоске, а мање за урбане средине. Било је и појава чедоморства, а као основни разлог због којег су га извршиле жене су наводиле осећање стнда.¹⁵

Насилних побачаја било је и на селу и у граду.¹⁶ У сеоским срединама, често обављани далеко од стручних лица и минимума хигијенских услова, некада су били екстремни ризик по живот жене. Записи из унутрашности Србије, из борског среза, педесетих година, недвосмислено то показују. „Побачаји су свакодневна појава и врше их старије жене, специјалисти“ за те ствари“.¹⁷ Као најчешће средство којим се врши побачај наводе се грејање леђа труднице топлим црепом, увлачењем у материцу корена кукурека, што је често доводило до великог крварења и фаталних исхода. Бушење материце вретеном био је чест поступак при извођењу побачаја.

У првим годинама после рата по селима је ниво здравствене културе жене, као и опште и личне хигијене био веома низак. У многим сеоским насељима није било купатила. Све што се од ритуала личне хигијене могло видети сводило се само на јутарње умивање. Уколико се користио санун, то је био онај који су сељанке правиле саме.

Лекови за различите болести у сеоским срединама и даље су тражени у народној медицини, травкама које су биле надомак руке. Народна веровања, дубоко урезана у свест сељанки, полако су нестајала и повлачила се пред савременом медицином.

Како су се жене порађале на селу у првим послератним годинама,

14 Ванбрачне мајке су ретко, посебно на селу, носезале за судским доказивањем очинства.

15 Примера ради, током 1948. године, служба унутрашњих нослова регистровала је 161 чедоморство углавном на селу. У 85% случајева као разлог за извршење тог дела наведено је осећање стнда. М. Митровић, „Жене и репресивно законодавство у Србији 1944–1952“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, Београд, 1998, стр. 48–49.

16 У првим годинама након ослобођења није био дозвољен легалан нрекид трудноће. Раздобље од 1952. године, када је донета „Уредба о ноступку за вршење дозвољеног побачаја“, периодије толеранције нобачаја нод одређеним условима. Шездесетих година нобачај је либерализован.

17 Архив Србије (АС), Фонд ЦК СКС, Комисија за народну власт, к. 234, Извештај о здрављу и народној власти 1951–52.

посебно је питање. Децу су рађале на раду, у пољу, понекад и саме. Често су их порађале друге жене, дететове тетке, рођаке, на слами или сену, преко кога су простирали цакове. Непосредно после порођаја породиље су устајале и настављале да раде. Нису тако рађале само жене које су живе-ле у далеким засеоцима, ван нутева, саобраћајних комуникација и токова цивилизације.¹⁸ „Још се и данас догађа да и покрај белог кревета у селима у Срему, жена рађа на поду, на слами, детету које плаче кува се мак да би могло да спава. Тих случајева има и на домаку самог Београда.“¹⁹

Осмдесетих година двадесетог века и даље је скоро четвртина мајки на селу рађала децу код куће, здравствена заштита жена била је недовољна, а смртност одојчади виша него у градовима.²⁰

Покушавајући да неутралише конзервативна гледишта и схватања о жени партијска држава је, у прво време преко женске организације АФЖ-а, проналазила различите форме рада усмерене на просвећивање и подизање образовног нивоа жена. Упориште је тражила у школовању жена и женске деце.²¹

Развојни процеси у послератном раздобљу побољшали су услове живота људи. Електрификацијом многих места у провинцији и по селима у којима до тада није било струје, увођењем воде у сеоска домаћинства, изградњом нутева, школа, солидније зданих зграда за становање, амбуланата, домова културе итд. учињен је помак ка квалитетнијој свакодневици људи. Све то се снажио одражавало и на свакодневни живот жене. Побољшана је исхрана. Губила се аутаркичност сеоских домаћинстава, све више робе сељаци су набављали на тржишту, одевне предмете,²² обућу и многе друге артикле. Технички и културни прогрес ипак није досезао до свих крајева у дубокој провинцији Србије. Постојеће обрасце понашања, начин мишљења и вредновања, међутим, било је још теже променити. Карактеристичан традиционални поглед на жену, женске вредности и њену улогу, опирао се променама управо по сеоским срединама. Патријархат је снажније деловао на селу него у граду. Патријархални менталитет био је обликован и обичајима који су често имали снагу већу од закона. Покорност мужу и подређеност мушкарцу биле су премисе живота жене на селу.

О очуваној патријархалности сведоче многи канони понашања који су

18 До средине недесетих година већина жена у Србији порађала се ван здравствених установа и без стручне помоћи. То се брзо мењало, напредак је био видљив, тако да је већ шездесетих и посебно седамдесетих година велика већина жена рађала у здравственим организацијама и на порођају имала стручну помоћ.

19 Историјски архив Београда (ИАБ), Конференција за друштвену активност жена. к. 3, Стенографске белешке са годишње скупштине Савеза женских друштава Београда 1. јун 1956.

20 АЈ, 142, 468, Задружни савез Југославије, Београд, 3. 4 1980. У послератном раздобљу постепено се смањивала стопа смртности одојчади. Године 1950. на 1.000 живорођених беба, на територији Србије умрло их је око 118, да би 1987. од све живорођене деце умрло 14. *Демографска стајистика 1997*, стр. 127.

21 Унркос законима, акцијама онисмењавања, те снажној државној пропаганди, ненисменост је и даље онстајала, посебно на селу.

22 Дуго су одевни предмети у већини газдинстава шивени у сопственом домаћинству.

дуго опстајали. У прилог томе говоре и резултати истраживања спроведеног у селима централне Србије²³ по којима је крајем двадесетог века однос мушкарца и жене још увек био „ослоњен на патријархални систем односа“. То се уочава на различитим нивоима, почев од праксе у наслеђивању, постојања проширених породица усмерених на сроднике по мушкој линији.²⁴ Основни разлог за склапање брака и његова суштина је рођење деце, а рођење сина има и даље приоритет.²⁵ Доминантни вид контроле рађања је абортус, због чега су они веома учестали, контрацепција није прихваћена и др.²⁶

Уз одјеке еманципације, с једне, и снажиог присуства традиције, с друге стране, у сусрету патријархалног и модерног, опстајале су изражене разлике у начину живота жене у градским и сеоским срединама. Одлука да се са села трајно оде у град спадала је у кораке који су у много чему мењали судбину људи и утицали на њу.

За урбане, више него за руралне средине, био је типичан процес пуклеаризације породице, делимично ограничаван оскудицом стамбеног простора. Оскудица станова у градовима посебно је била наглашена у времену индустријализације. Било је много безусловних станова који нису задовољавали ни најпужније услове. Били су влажни (35%), веома ниских таваница (35%), у њима често није било довољно светлости (50%), лоше су грађени, а већина их је била пренасељена. Многи станови нису имали воду (74%) ни клозет (71%), већина није имала купатило (86%), а много их је било без кухиње (34%). Упркос томе што је стамбени фонд у првим деценијама после рата побољшан изградњом нових станова, и даље већина није имала воду, клозет, купатило. Шездесетих година имала их је само једна трећина станова. Пренасељеност у становима по градовима карактеристична је за целокупно послератно раздобље. Често није било ни неопходног минимума стамбене површине по једном стану.²⁷ По градовима је било и тзв. колективних, заједничких станова, али и много нехигијенских насеља. Некада су станови биле праве шупе, без водовода, клозета.²⁸

Посебне тешкоће имале су жене које су долазиле из провинције, запошљавале се и налазиле собе у Београду, живеале као подстанари. У првим послератним годинама дешавало се да у једној соби станује четири до осам жена, некада су спавале по две у истом кревету, нису имале где да

23 Истраживање је спроведено у београдском, шумадијском, расинском, нишком, мачванском и златиборском округу. Љ. Рајковић, *Породица и положај жене у руралној Србији*, Асоцијација за женску иницијативу, 2006. Истраживање је спроведено на узорку од 600 носматраних јединица.

24 На носматраном узорку, тек је свака пета сеоска породица била нуклеарног тина. *Исто*.

25 Но селима је крајем 20. века рађање другог детета често условљено полом првог детета. Рођењем мушког детета често родитељи доносе одлуку да немају више деце. А. Навићевећ, „Брачни и породични живот“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио М. Ристовић, Клио, 2007, стр. 89.

26 Љ. Рајковић, *н. г.*

27 АЈ, Савез синдиката Југославије, 117–236.

28 Вера Гудац Додић, „Жена у социјализму – сфере приватности“, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, стр. 172.

се умију и оперу веш.²⁹

Смањивање броја сродника који су живели у домаћинству, односно процеси нуклеаризације породице, израженији у урбаним срединама, значајно су мењали статус жене у њој. Почетком деведесетих година најзаступљенији облик породице у Србији била је нуклеарна породица.³⁰ Услед смањивања просечне величина домаћинстава у централној Србији, у послератном раздобљу најбројнија међу њима била су она са четири члана, а у Војводини са два. Насупрот томе, на Косову и Метохији у укупном броју домаћинстава највише је било оних са осам и више чланова.³¹

Школовање женске деце на вишим школама и факултетима у градским насељима, где је тих школа било, континуирано је било у порасту. Последњих година двадесетог века више од половине студената у Србији биле су жене, као и међу онима који су завршавали студије.³²

За живот жена у градовима, посебну важност имала је чињеница да су у социјализму многе од њих биле запослене ван сопственог дома, и за разлику од њихових мајки и бака, радиле за плату. Све више их је било и у индустрији и у услужним делатностима. Поред високог удела жена у ванпривредним, већина је била запослена у привредним делатностима. У оквиру тога, највише их је радило у индустрији. Текстилна индустрија била је једна од грана са доминацијом женске радне снаге. Другачије је изгледао дан жене која је рано ујутру ишла у фабрику или је на неком другом месту отпочињала радни дан, од свакодневице оних жена које су биле домаћице, или сељанки које су у праскозорје почињале са радовима у њиви или око стоке на селу.

Запослена жена је и даље обављала већину послова у кући, бринула о деци. Истраживања и анкете које се односе на различите периоде недвосмислено показују велику ангажованост жена у неплаћеном, домаћем раду и активностима око деце. На рад у домаћинству трошиле су барем онолико времена колико и на рад ван куће. Према анкетама вршеним педесетих година у београдској фабрици Галеника, жене су саме обављале највећи део кућних послова.³³ Истраживања спроведена у каснијим периодима, такође показују високу ангажованост жена у кућном раду.³⁴ Сате и

29 ИАБ, Градска конференција ССРН Београд, Конференција за друштвену активност жена, к. 1, Рад са женама, 8. фебруар 1949.

30 Од свих облика породице она је најзаступљенија (57,3% – 1991). М. Благојевић, *Рогителство и фертилитет. Србија деведесетих*, стр. 34.

31 У Србији је број становника на једном домаћинству смањен са 4,4 у 1948. години, на 3,6 у 1991. Регионалне разлике у величини просечног домаћинства и даље су опстајале. Почетком деведесетих година број становника на једно домаћинство у централној Србији био је 3,4 (према 4,5 у 1948. години), Војводини 2,9, (према 3,6) а на Косову 6,8 (према 6,4). *Демографска статистика 1997*, Савезна Република Југославија, Савезни завод за статистику, Београд, 1999, стр. 27; *The World's Women 2000*, стр. 50.

32 В. Гудац-Додић, „Жена у социјализму...“, стр. 171.

33 Н. Божиновић, *Женско ишћање у 19. и 20. веку*, Београд, стр. 176.

34 Према емпиријским истраживањима, четири деценије касније жене и даље обављају већину послова у домаћинству. М. Благојевић, *н. г.*, стр. 135.

сате проводиле су у домаћем раду, редукујући максимално своје слободно време или га у потпуности утапајући у свакодневне обавезе.

Значајна помоћ и олакшица у свакодневном животу жена у градским насељима била су обданишта. Државне јаслице и обданишта омогућила су запосленим мајкама да раде. Оснивање тих установа смањивало је конфликтност улога запослене жене и било велика помоћ, посебно у оним породицама где су оба родитеља радила или у породицама самохраних мајки. Оне су имале првенство приликом уписивање деце у јаслице. У послератном раздобљу развој државних установа за негу и чување деце није имао уједначен ток, а њихова мрежа није била подједнако развијена нити равномерно распоређена. Разлике у обухвату деце посебно су биле изражене између подручја Војводине, где су вртићи имали дугу традицију и где их је било по свим већим местима, и Косова. У Србији је у њих било уписано тек нешто више од петине од укупног броја деце у том узрасту. Потребе су биле много веће од расположивих могућности, посебно у градовима. У Београду је, шездесетих година само мањи број жена одводио децу у вртиће. Највише их је било осамдесетих година двадесетог века. Децу су често чувале баке. Много ређе жене су имале плаћену помоћ са стране.

За разлику од сеоских средина, по градовима није било договораних бракова, или их је било неупоредиво мање него на селу. У први план избијао је брак којем је љубав стожер и суштина. Жене су неснутано бпрале брачног партнера. Услед продуженог школовања и масовнијег запошљавања, жене су у градским насељима заснивале брак у каснијим годинама него у сеоским. Временом, мењала су се схватања о браку, о пожељности и нужности таквог избора. „Док је у сеоским срединама брак и даље био општеприхваћен и жељен, у градовима је било приметно одлагање брака у старији узраст и прихватање алтернативних форми заједничког живота младића и девојака.“³⁵

Здравствена заштита жена у градским насељима, па и у главном граду спроводила се делимично и непотпуно. Некада су се и у варошима жене порађале код куће, али ређе него на селу. Жене су се по градовима углавном порађале уз стручну помоћ, посебно од шездесетих година. Међутим, да ни у градским срединама у прво време није било некад ни елементарних услова, показује и опис гинеколошког одељења земунске болнице. Болница је била преоптерећена, капацитети понуњени далеко више од предвиђених. Није било довољно воде, што је посебно било наглашено лети, а канализација у згради није постојала. Недостатак воде доводио је често до појаве сепсе код породиља.³⁶ Наредних година све више је било лекара специјалиста и бабица.

Између руралног и урбаног, уз преплитање начина живота карактеристичног за сеоске, с једне, и градске средине, са друге стране, на-

35 А. Павићевић, *н. г.*, стр 80.

36 ИАБ, Конференција..., к. 1, Занисник извршног одбора Градског одбора АФЖ-а, 9. јун 1950.

лазила су се мешовита домаћинства. По селима, рубовима градова и у приградским насељима било је много мешовитих домаћинстава. Појава и постојање тог типа домаћинстава у Србији није била реткост. Почетком шездесетих година готово петину домаћинстава чинила су мешовита. Њихова распрострањеност везана је за процесе урбанизације. Чланови многих сеоских породица били су запослени ван пољопривреде. Рад на сеоском имању био им је основни извор прихода, а рад ван њиве и земље, донунски. Доходак који су остваривали ван пољопривреде и рада на сопственом имању некада је, међутим, био већи него онај остварен на сеоском добру.³⁷ У таквим домаћинствима, жене су често остајале да раде на њиви и да обављају друге пољопривредне послове, док су се мушки чланови домаћинства запошљавали у индустрији или другим делатностима. Могућа је била и обрнута ситуација. Породице које су стационирале по градским насељима, чији су чланови били запослени у индустрији, услужним или другим делатностима, помагале су кућни буџет додатним радом или повременим активностима на сеоском имању. Укупни приходи домаћинства на такав начин били су увећавани.

У оквиру традиционално-патријархалног вредносног система, који је у сеоским срединама био доминантан и у послератном раздобљу, утицао и креирао живот и судбину женског становништва, дуго је опстајала доминација мушкарца над женом у различитим сегментима свакодневног живота. У првим деценијама након Другог светског рата већина жена у Србији је живела на селу. Свакодневица жене у сеоским насељима била је одређена и истовремено ограничена културом сеоског живота, обичајима, устаљеним правилима понашања. Патријархални односи, очувани у руралним срединама, у градовима су губили снагу и повлачили се пред урбаним обрасцима живота. Током процеса урбанизације, менталитет града мењао је битне карактеристике начина живота досељеног становништва. У сусрету са модерношћу, у градским насељима одвијале су се промене у животу жене, које су се манифестовале на многим плановима. Упадљиве разлике које су у периоду између два рата постајале у начину живота и положају жене у граду и селу, мада ублажене, у раздобљу социјализма нису анулпране.

Извори и литература

1. Архив Југославије
2. Архив Србије
3. Историјски архив Београда
4. Благојевић М., (1997): *Родитељство и фертилитет. Србија деведесетих*, Београд.
5. Bobić M., (1999): *Savremena seoska porodica i domaćinstvo u Jugoslaviji, Stanovništvo 1–4*, стр. 93–118.

37 ИАБ, Конференција..., к. 5, Друштвени положај жене на селу, 1966.

6. Божиновић Н., (1996): *Женско ишшање у 19. и 20. веку*, Београд.
7. Гудац Додић В., (2007): *Жена у социјализму – сфере приватности*, Приватни живот код Срба у двадесетом веку, приредио М. Ристовић, Клио, Београд.
8. *Демографска стањисаика*, (1997): Савезна Република Југославија, Савезни завод за статистику, Београд 1999.
9. *Жена у друшћиву и привреди Јуославије*, (1964): Статистички билтен 298, Београд.
10. *Жене и мушкарци у Србији*, (2005): Републички завод за статистику, United Nations Development Programme, Београд.
11. Митровић М., (1998): *Жене и рејресивно законодавсћиво у Србији 1944–1952*, Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2, Београд.
12. Павићевић А., (2007): *Брачни и йородични живои*, Приватни живот код Срба у двадесетом веку, прпредио М. Ристовић, Клио, Београд.
13. Поповић М., Тимотијевић М., Ристовић М., (2011): *Исћорија йриватној живои* у Срба, Клио, Београд.
14. Рајковић Љ., (2006): *Породица и йоложсј жене у руралној Србији*, Ассоцијација за женску иницијативу.
15. Статистички билтен бр. 10, Београд, 1952.
16. Статистички годишњак Југославије 2000.
17. The World's Women 2000, str. 50.

Summary

Vera Gudac Dodić

LIVING AREA AS FATE OR DESTINY: THE LIFE OF FEMALE POPULATION IN RURAL AND URBAN AREAS OF SERBIA IN THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Key words: female population, settlements, everyday life, way of life, village, town

The life of the female population in post-war Serbia and during the second half of the 20th century was affected by a plethora of various factors with the differences in lifestyles of women being particularly differentiated between rural and urban areas. In the rural areas and rural environment patriarchal relations had persisted for a long period of time, which were reflected in various walks of life of a female and were manifested at different levels. In the cities and urban areas significant changes took place in a female everyday life, her status as well as the perception of the female by the environment. With the introduction of the modern urban lifestyle, urban patterns of behaviour were accepted. Noticeable contrasts that existed in relation to the woman between the two wars, her overall status and life in rural and urban areas during the socialist era were mitigated, but in no way were they completely annulled or overcome.

TERRITORIAL-DEMOGRAPHIC AND FUNCTIONAL ORGANISATION OF THE NEGOTINSKA KRAJINA SETTLEMENT NET*

Abstract: The research results presented in the paper refer to the territorial-demographic and functional organization of Negotinska krajina which is, in many ways, specific area in north-eastern Serbia. The researched area is a complex territorial system according to its position, economical and demographic areal and functional development. Physical and geographical basis is no longer a limiting factor of the inner structure and functional differentiation of Krajina. The effect the basis has on the development of Krajina is double: direct and indirect. The direct effect that the natural elements (configuration, climate, water, biogeographical and pedological features) have on city and village location can be seen in the possibility of their territorial and functional spreading. The indirect effects are realized through influencing population position and economical resources and their evaluation.

Key words: natural features, population, settlement transformation, regional development, revitalisation

Introduction

Negotinska krajina is located in the north-eastern part of Serbia. Many of its properties are known and recognized far beyond its borders. What sets it apart is the distance and isolation from the central parts of Serbia, excess and climatic extremes in some of its elements, a significant hydro-potential, rare geomorphologic sites and bio-geographic rarities. It is also known as migrant worker region with a changed demographic picture, as well as important archaeological sites and cultural and historical monuments.

During historic times it had been inhabited and maintained as the first bulwark of defence toward hostile neighbours. Therefore, the name of Negotinska krajina leaves a stronger mark of the historical category centred by Negotin than being geographically bounded by the neighbouring area. The word

* The results are a part of the project 176008 funded by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia

Krajina is of the Serbian origin and means the area near the border. The entire northern Serbia was a border area for a century after the fall of Smederevo in 1459, but only a part of the north-east kept the name. Since falling into the Turkish power, in historical documents several territories were mentioned under this name, joined and parted, but always centred by Negotin. Thus, in the 15th and 16th centuries there was a border military-civilian organization from the Danube to the middle of the river Timok, on the border of the Ottoman Empire towards Wallachia, Hungary and Serbia. This status was retained until the mid-eighteenth century when sultan Mahmud I singled out from the imperial feud 63 villages of Fethislamska and Krivinska nahia (current Negotinska krajina).¹ Thus Krajina was territorially defined for the first time (with Ključ). By the gradual development of Negotin from military camp to the established small town, when as the seat of the duke it became the political centre and the market for Krajina, this area also got name Negotinska, separating itself from Ključ. By the middle of the 19th century Negotin was the town known as trade, cultural and administrative centre of former Serbia.

Defining the border of Negotinske krajina is a problem. Geographical indication is under the historical one and according to the government needs the same name in different time periods included the larger and smaller spaces. The east and west borders are clear, since they are presented by striking lines, the Danube and Timok, and the mountain crests of Veliki Greben and Deli Jovan. However, northern and southern borders have never had such natural markings. Thus the division of settlements between Negotin and Kladovo on the one hand and Negotin and Zaječar on the other hand, is always determined by different criteria. In the past, this was the ownership properties (if the cities belonged to different authorities), or functional properties (economic and transport links). At the beginning of the 20th century this part belonged to the Moravska regional unit and was divided into districts: Ključ, Brza Palanka, Negotin and Krajina. K. Jovanović² defined the last three districts as Negotinska krajina, naming the borders of the village areas they belong to the border area. It is now the widely understood term of Negotinska krajina, based on three centres, Negotin, Brza Palanka and small towns (after World War I) Salaš and Brusnik. Therefore, the southern border extended to the Jelašnicka River, left tributary of the V. Timok (near the village Čokonjar), and the northern one included village Reka north of Brza Palanka. The impression is that K. Jovanović did not want to enter into the problem of borders of districts, but they were united by looking at them as a unique place because the subject of his research was “Negotinska Krajina and Ključ”, and the author did not matter whether it was little north or south of Brza Palanka.³ However, the southern border of several settlements of the Krajina

1 Бојанић-Лукач Д., „Неготинска крајина у време турске владавине – на основу извора из 15. и 16. века“, *Гласник ЕМ*, књ. 31–32, Београд, 1969, стр. 57–139.

2 Јовановић К., „Неготинска крајина и Кључ“, *Насеља и порекло савременог живота*, књ. 29, Београд, 1940.

3 Since the district also included Plavna, Štubik, Jabukovac, Vratna, Malajnica, Urovica, Mihajlovac, M.

district that have gravitated Negotin (Popovica, Sikole, Metriš, Brusnik Klenovac, Salaš) moved about ten kilometres south and west to the village of Luke.⁴ Functional connection between settlements and the aspiration to the centre of gravity is more important than other criteria, and once established border does not mean that it will stay there.

The names of territories and their boundaries are changing terms as indicated by two examples from the studied area. Between the First and Second World War the term Timočka krajina was introduced encompassing the confluence of the Timok with Negotinska krajina and Ključ, although it is justified neither historically nor geographically. Second, Krajina historically always relied in the east on the Timok. After World War II, the Kingdom of SCS (Serbs, Croats and Slovenians) included the right bank of the river with six Bulgarian villages, four of which were incorporated into Negotinska krajina (Aleksandrovac, Kovilovo, Crnomasnica, Bračevac).

After the Second World War the new territorial division formed. In the historical development, several settlements were more related to Negotin, but after the war they belonged to Zaječar (Metriš, Klenovac, Brusnik), that is, Kladovo (Brza Palanka). Border by geographical principle is difficult to determine which is also discussed in the example of the Negotinska krajina and Ključ demarcations by several researchers. K. Jovanović⁵ and M. Lutovac⁶ placed it between the villages Reka and Grabovica tying it for Visoki Čukar (632 m), and J. Dj. Marković⁷ states that the border is farther to the south and represented by the river Vratnica. Finally, S. Stojimirović⁸ based on population surveys determined that the boundary line run Brza Palanka-section of the road Brza Palanka – Alun – Cvetanovac – Konjska Glava – Visoki Čukar. The opinions of the heads of the “Museum of Krajina” and “Historical Archives of Krajina, Ključ and Poreč” are that “Old Krajina” historically comprised the northern part of Zaječar “around Salaš and Brusnik”, and that the modern concept of Negotinska krajina is identified with the territory of the settlements that are functionally related to Negotin.

The boundary at the north begins at the mouth of the Slatina River in the Danube and follows its watershed to the top of the Kraku Srbu (447 m) from where it turns south to Gypsy cemetery and source parts of the small river Valja Mare belong to Miroč village in the municipality of Majdanpek. It continues by the crest of Veliki Greben and Deli Jovan to the tops of Veliki Deli Jovan (973 m) and Tilva (635 m) from where it turns east across the source branches of the Salaška and Sikolska rivers to the top of Lepa Glavica (340 m) located

Kamenica and Slatina, it would be logical to be joined to Krajina and not Ključ.

4 Јовановић К., „Неготинска крајина и Кључ“.

5 *Ibid.*

6 Лутовац М., „Неготинска крајина и Кључ“, *Зборник радова ГИ*, књ. 15, Београд, 1959.

7 Марковић, Ј. Ђ., *Регионална географија СФРЈ*, Грађевинска књига, Београд, 1980.

8 Стојимировић С., „Дунавски Кључ, савремене регионално-географске промене“, магистарска теза, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, 2000.

on the road Zaječar–Negotin. Then the boundary turns southeast by the Sikolska River, between the villages of Klenovac and Rečka, that is, Brusnik and Tamnič and emerges on the Timok. By the right valley side of the river the border intersects several small rivers between the villages of Mali and Veliki Jasenovac and Šipikovo in Zaječar and Crnomasnica and Bračevci in Negotin municipality. The eastern border is the state border with Bulgaria up to Bregovo, where it continues downstream by the Timok and upstream by the Danube to the confluence of the river Slatina.⁹ In these boundaries Negotinska krajina has the area of 1 089 km², 195 km long border, of which 141 km is land and 54 km water. The Danube includes 39 km and the Timok 15 km and coincides with the municipality of Negotin.

The Context of the Research

An important starting point in the development of theoretical and methodological bases of regional differentiation of space was given by W. Christaller in *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*.¹⁰ Observing the development of settlements through the tertiary sector, he set the theory of central places. By this author centrality of a settlement lies in the concentration of functions allocated for individuals of other settlements. In the process of intensive urbanization, which is characterized by concentration of population and services in the city, it comes to the formation of functional urban regions. The model of functional regionalization shows the dynamics of process of economic changes in the functional organization of space. Tošić¹¹ in his doctoral dissertation studied the structure of space through the role of the city and rural settlements in the region and the functional relationships that determine it. The author, using the indicators on the structure of the active population by activity, determined the method of functional classification of settlements, which is adapted to a particular stage of regional development. The model is based on changes in participation of some sectors of activity in contingent employment of working population. According to this model nine functional types of settlements are identified: agricultural, agro-industry, agro-service, industrial, industrial-agricultural, industrial-service, service, service-agricultural and service-industrial.¹² In order that the settlements belong to a particular functional type they must have a certain share of individual sectors of activity in the contingent of the population.

9 Живковић Љ., „Неке карактеристике размештаја насеља Неготинске крајине”, *Зборник радова*, књ. 43, Географски факултет, Београд, 1994, стр. 123–128.

10 Christaller W., *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*, Berlin, 1933.

11 Тошић Д., *Просторно-функцијски односи и везе у нодалној реији Ужича*, докторска дисертација, Унивезитет у Београду, Географски факултет, Београд, 1999.

12 *Ibid.*

The Economic Structures of Population

The economic structures of the population are a direct indicator of changes in production structure. Among the economic structures, it is important to determine the basic characteristics of the population as the workforce, because they determine the economic and social structures of the total population. Therefore, the analysis of the economic population structure of Krajina is based on the structure by activity, and then follows the dynamics and structural changes of the active population. In Negotinska krajina natural conditions were directing people to agriculture in the 20th century. Only in the second half of the 20th century it has come to a process of functional differentiation of settlements in the region. Key indicators of the allocation of functional types of settlements are changes in the structure of activity of the population, the results of which are used as reliable indicators in determining the spatial functional relationships.

The economic structures of the population are best illustrated by the degree of social and economic development in the territory of Krajina. Balkan and world wars, as well as organized and spontaneous resettlements, among others, have affected changes in the structure of activity. The period after World War II leads to certain changes in the population structure by activity, with still present specific historical heritage. Changes in economic structures of population in this region are most obviously manifested in the changed relations of agricultural and non-agricultural population. This is a consequence of industrial development in Negotin and Prahovo, as well as activities of the tertiary-quaternary sector, which has followed the growth of living standard of the population. The process of industrialization after the sixties was acting lawfully to the strengthening of the process of deagrarization, that is, agricultural population shift from rural to urban settlement and its immediate surroundings.

Population by economic activity is a division of the total population on active population (labour force), persons with personal income and dependent population, whose relations depend on the current trend in the economic and demographic development. Specific course of industrialization, urbanization and deagrarization and the process of demographic transition that began a long time ago in Negotinska krajina have caused weak changes of these economic characteristics of the population.¹³ The general rate of activity in Krajina was 43.3% and the share of persons with personal income was 22.1% and 33.9% of dependents in 2002.

Rural settlements recorded higher rate of activity because agricultural population in them is characterized by increased activity, particularly increasing due to ageing of rural population. Impaired reproduction of the labour force in agriculture (the young people's departure) extended the work engagement of older farmers. On the other hand, the dependent population with the prevailing youth on schooling is more represented in the city, due to favourable age composition and conditions for training.

13 Живковић Љ., „Неке карактеристике размештаја насеља Неготинске крајине”.

Reducing the number of active population is a direct consequence of the decline of the total population. The highest percentage of active population is employed in agriculture, but this share is significantly reduced in the post-war period. Comparing with the structure of the population by activity from 1953 (66.71% of active, 1.9% of persons with personal income and 31.43% of dependents), there is a tendency towards the reduction of the share of active persons and increase of the proportion of persons with personal income and the dependent population. The decline in overall activity rate is the result of demographic factors and is achieved due to a faster decline of active than the total population. The number of active population is growing only in Negotin, while in other settlements the number of active population is reduced even up to 40%.

Unlike the situation in 1953, in 2002 the general rate of economic activity between the rural settlements in Krajina is quite uneven. It ranged from 25.2% in Rajac to 58.44% in Malajnica and is heavily influenced by the proportion of active agricultural population in active population. The general rate of activity is the highest in settlements where active farmers make the most of the active population.

The greatest growth in the period 1953–2002 recorded persons with personal income, from 1,201 to 9,621. At the beginning of the period the share was almost irrelevant. More than half of the economic contingent lived in an urban settlement of Krajina – Negotin. In rural settlements the percentage was 2.08%, while according to the 2002 census it raised to 25.2%. The concentration of these persons is higher in rural settlements than in town (17.6%).

This large increase is caused by the implementation of the right to retire and many farmers are becoming formally persons with personal income, and their number in rural settlements is growing, from 549 to 6,486. Number of dependents in Krajina during the same period fell from 20,177 to 14,729. At the same time there has been a redistribution of dependent population and reduction of its concentration in Negotin where in 1953 lived 53.3%, and in 2002, 34.7% of dependents. Higher shares of dependent population have settlements in which more rapid structural changes are taking place, and in which the age structure of population is more favourable and demographic ageing process is at least under way. The dependent population dominated by children in school, as evidenced by the age structure of dependents in which 60.4% were younger than 19 years.

Sex structure of active population has also changed. Women represented 42.8% of the workforce, while in the early period they participated with 48.7%. A large relative increase in the female active population was recorded in the city, from 27.3% to 45.7%, as a result of the numerical increase in active women and increased demand for female labour. The increase in economic activity of the female population is a side effect of economic development only in Negotin. As the urban processes led to development of the city functions and new activities, so the possibility of the women activation increased. In

other settlements, increased activity of women is an indication of the negative tendencies of demographic development, as in the female labour force in rural settlements women active in agriculture prevail. Out of 9,993 active women in rural settlements, 9,009, i.e. 90% are active in agriculture in 1991. According to the 2002 census, there was a significant reduction of the active female population in the absolute number for 3,227 persons, and a relative reduction is 8.8%. The percentage of male rural population who achieve activity in agriculture is significantly lower (72%).

Age structure of active population reflects the demographic ageing process that takes place in Negotinska krajina. More than a third of active (34.4%) consists of those aged 20–39 years, 33.7% of the active are aged of 40–59 years, while the shares of over 60 years (28.5%) are significantly higher than the share of the youngest workforce contingent (3.4%). Particularly notable is different structure of active persons in agriculture and non-agricultural sectors, where the shares of some age groups are inversely proportional.¹⁴ Accelerated ageing of agricultural population reflected in the age structure of the labour force in agriculture.

The rate of utilization of working age contingent in 2002 in Krajina was 63.7%, but the differences between the sexes and different age groups were observed, illustrated by specific activity rates. Thus, the utilization of the female working age contingent was 66.4% and 80.5% of the male one. The highest rates of activity in the male population, indicating the almost complete utilization of working contingent, were in five-year age groups from 25 to 49 years, ranging from 91.5% to 98.2% in the age group of 30 to 34 years. The specific activity rates have shown that in the studied area older population that is not of working age is significantly engaged in work (60.8% for males and 56.6% for women). Causes of this situation should be sought in the already mentioned greater activity of rural i.e. agricultural population. The activity of male persons over the age of 60 is mainly done in agriculture, while the dominance of agriculture has been present at women over the age of 45.

Active Population by Sectors

Socio-economic development of Krajina, industrial development above all, has contributed to the transfer of population by sectors, and this caused the growth of population in all sectors except agriculture. Classification of population by activities is an indicator of unemployment of working contingent. It enables a perspective on the impact of economic trends on the change of the economic structure of population and is an indicator of the level of economic development of Negotinska krajina.¹⁵

14 Живковић Љ., Шабић Д., „Нека демографска обележја Неготинске крајине”, *Зборник радова „Еколошка истина”*, Д. Мнлановац, 2003, стр. 478–482.

15 Живковић Љ., „Старосна и полна структура становништва Неготинске крајине”, *Зборник ра-*

The number of active population in the period 1953–2002 reduced by half, that is, from 42,980 to 26,973 persons. In the same period the share of labour force increased in all sectors except agriculture and handicrafts, which indicates the intensification of the industrialization process of the municipality. Agriculture, hunting and fishing recorded the largest number of employees in 1953, even 89.2%, while workers in industry represented only 0.1% of the employees. In all of the following inter-census periods the number of employees in agriculture is declining and the trend continues. Unlike agriculture, the number of employees in industry in the observed period slightly increases and is 10.7% of the total active population. This increase in the number of employees in the mentioned activity is the characteristic of underdeveloped areas, which recorded faster industrial growth after 1970.

The first chemical factory was built in Prahovo in 1961 and in 1964 the majority of vintners and winegrowers in Krajina abandoned the wine growing in their wine shops and the produced grapes delivered to the sections of “Krajina wine”. Other activities that recorded a slight increase in the number of employees are transport, trade, tourism and catering industry, which are explained by the gradual economic growth and increasing purchasing power. Share of retailers and restaurateurs in the total active population ranged from 0.8% in 1953 to 6.2% in 2002. Administrative, educational and health activities recorded a growth of active population in the observed period. Of 1483 employed in 1953, the number of employees in this activity doubled to the 2002 census and was 3 293. With the gradual development of the economy, conditions were created for greater affirmation of these activities. Besides agriculture, the participation of artisans in the structure of active population decreased, and production trades slowly disappeared (only 0.8% of active population). In the Negotin region, after the fifties process of deagrarization was carried out with pronounced spatial polarization, which led to a concentration of non-agricultural population in Negotin and settlements in the immediate vicinity. Other rural settlements of peripheral traffic-geographical position retained their dominant agricultural character, because they were not included in the zone of working commuting, which could transform their economic structure and reduce migration.

The structure of the active population by activity points to the social division of labour and the development trends in the sector structure of the economy. Therefore, the economic composition of the workforce is one of the indicators of socio-economic development of Krajina, so that from this point it can be concluded that the studied area is in transition. Namely, the active population performing occupation, according to the 2002 census results, is mostly engaged in the primary sector (62.6%), followed by the tertiary-quaternary (24.8%), while the secondary sector is still underdeveloped, but growing (12.7%). This structure of the population is under the dominant influence of population structure of Negotin, while the population in rural areas still mostly

дова са научној скупи „Проблеми ревијализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске”, Географски факултет, Београд, 2002, стр. 293–299.

works in the primary sector (82.7%). The exception is the central settlement with the type of structure III – II – I, while in settlements with favourable geographical-transport position, Jasenica, Miloševo, Prahovo observed type of structure is III – I – II and it includes another 12 villages, and the remaining 23 belong to type of structure I – II – III. More than 30% of active, employed in the secondary sector, live in urban settlement.

Rural settlements that are weakly traffic related and in which activity in the secondary sector involves migration have the least share of active persons in the secondary sector. The tertiary sector activities are also concentrated in the central settlement where there are more than 60% of employees in this sector. Given that Negotin is administrative, educational and medical centre of Negotinska krajina, this structure is quite expected.

Analysis of the main sectors of activity in the observed inter-census periods shows that Negotinska krajina is at the beginning of industrialization. Of all active persons in the primary sector in 1953 there were 38,353 employees. In the same year, the tertiary-quaternary sector was the second place according to the number of active population, in which there were 3,478 hired persons, while the secondary sector hired only 66 people. Categories ‘outside the activity’ and ‘unknown’ hired 1 083 persons or 2.5% of all active. The share of urban population in the secondary sector is higher than the share of rural active population. Employment in the tertiary-quaternary sector from 1953 to 2002 was also increasing. The share of employed in this sector was 24.1% with an increasing tendency, given the present processes of industrialization and deagrarization, one should expect even more intensive participation of labour force in the performance of the tertiary-quaternary activities. An increasing number of different activities and incomplete knowledge of their structure at those working abroad, then the inability that the total population of 100% is accurately recorded and others, influenced the constant increasing number of active population in sectors ‘outside the activity’ and ‘unknown’.

According to the 1961 census, the active population performed jobs most in the primary activities (87.3%), in the secondary sector only 2.8% and 9.9% in the tertiary-quaternary. Of the activities of the secondary sector industry was the most developed, then construction industry and trades. In 1961, in industry job performed 52.9% (657) of active persons from the secondary sector. As in that time it has not yet come to a striking change in the economic and demographic development of Negotin and rural settlements, the active in the secondary sector were more numerous (821) in rural areas. In the tertiary-quaternary sector, where active people participated with 9.9%, dominant were the state administration and judiciary, trade and educational activities.

Economic restructuring in the settlements of the studied area shows that there has been a “shift” of the structure of the various settlements. Although it is still the primary sector in most villages, the most important process is deagrarization. The largest structural changes have occurred in the settlements of Prahovo, Radujevac, Jasenica, i.e. the transfer of the rural population from the

primary sector in other sector activities in most cases has meant changing the type of settlement, i.e. moving into the city centre. Structural changes that took place in Krajina had been a general trend of reducing the number and proportion of active in the primary, and increasing the number and proportion of active in the secondary and tertiary-quaternary sectors, as well as strengthening the differential development of Negotin and other villages, but agriculture still had the role of the most important activity. According to the 2002 census, trade had the greatest significance for the activity of the population of tertiary activities in which 20% of active population performed jobs from service sector which was an indicator of urban processes. Developed division of labour was present in the city centre and the development of the secondary and tertiary-quaternary sectors after the 60's was one of the main factors of urbanization.

The number of residents who are temporarily working abroad is essential for the analysis of population by activities. In Krajina, this phenomenon is particularly pronounced, and in relation to the total population, the number is significant. According to the 1971 census, there are 4,351 persons temporarily working abroad or 9.8% of the total active population. They are from all villages, mostly from Štubik, Radujevac, Miloševo. Whole families are abroad, while usually older family members are in the village, and a major source of revenue is outside the country. This has always been a migrant worker region, and motivation in recent years is strengthened by economic situation in the country. By occupation, most farmers and workers who graduated from high school went abroad. Recently, the number of male and female population going to work abroad has been equal.

Functional Distribution of the Settlement Net

Based on changes in the structure of the population activity, the functional types of settlements are classified and thus it is possible to determine the trends of the economy of Negotinska krajina. Geographical changes in the rural settlements of Krajina are a complex process because changes occur in the structure of the population activity affected by the city centre of Negotin. In determining the spatial and functional relationships and connections, the analysis of the population activity structure is used for parameters, assuming that it is conditioned by the functional capacity of the city centre. This means that the degree of deagrarization of villages in Krajina depends on the number and quality of jobs in Negotin.

Structural changes in the active population of the rural settlements took place in different economic conditions, and their severity was determined by the functional capacity of Negotin as the city centre. During the period of underdevelopment of Negotin, which comprised a period up to the 1960's, the rural settlements belonged to the functional type of agricultural settlements.¹⁶

16 Живковић Љ., Шабић Д., „Нека демографска обележја Неготинске крајине”.

This has been contributed by the moving of rural working-age population and the population of all villages decreased by their employment, but the structure of their activities did not greatly change. Only settlements that had commuting employees with Negotin transformed economically and functionally.

All rural settlements according to the 1921 census, 38 of them as well as the town of Negotin, belonged to the functional type of agricultural settlements. With the gradual development of the industry in the sixties of the 20th century, the city centre was transformed from a service-agricultural settlement into the service-industrial one. In terms of territory, exclusively agrarian settlements were dominant in the centre of which the town of Negotin was and less areas with the initial functional changes (Prahovo, Miloševo). In the period between 1961 and 2002 with the development of Negotin as industrial and commercial centre, the processes of migration were being activated, and by the time commuting of workers became stronger. The employment of the part of working contingent in the activities of the secondary, tertiary and quaternary sector leads to poor functional transformation of the village. Jasenica, Miloševo and Radujevac villages are the closest in its parameters to become the agricultural-service, and Prahovo with the most advanced tertiary and quaternary sectors can be included in a service-agrarian settlement. The most dynamic changes are in settlements that are located close to the city or on the roads (Kobišnica, Radujevac, Jasenica). In the structure of activity, there is the tendency of slight increase in secondary and tertiary sectors, while the primary is still the strongest. Although in this period the number of employees in the city centre has increased more than double (from 3,189 to 6,982 persons), the transformation of villages is not proportional to the development of industrial and other functions in the city (Prahovo should be taken into account because it attracts in its sphere a number of workers). A more functional transformation in Krajina did not occur due to rapid migration of rural population (whether in cities or on temporary work abroad). The tendency of functional changes will continue, and its character will still be determined by accelerated deagrarianization expressed in mild reduction of exclusively agricultural settlements and the increasing number of those belonging to other functional types.¹⁷

The functional organization of rural settlements of Krajina is reduced by depopulation processes, then absolute and relative reduction of the active population, as well as staff reductions. Further restructuring of the working population from the primary to secondary and tertiary activities will refer mainly to the settlements that have so far developed a functional capacity as a suburb (Miloševo), settlements with favourable traffic and geographical position (Prahovo, Radujevac, Kobišnica). Villages which are the smallest and most distant from the municipal centre, and of a purely agricultural character (Crnomasnica, Tamnič, Rečka, Rajac) are in a serious situation for they lose the function of crop and livestock villages because of the number and the ageing of the population. They did not get new functions or enhance old ones, so their revitalization

17 Живковић Љ., „Промене у старосној структурн становништва општинне Неготин“.

from demographic and economic aspects is unrealistic (Smedovac, Rogljevo, Veljkovo). An important factor for future economic development of Negotinska krajina, and thus the faster development of the settlements, is the development of modern infrastructure. Villages outside the main roads are stagnating and declining by population (Bračevac, Brestovac, Popovica, Plavna, Šarkamen). All of them are of the agricultural type and require substantial investments for their survival and future development. Most intensive transformation had the settlements in the field of influence of Negotin as an industrial centre, because it is the centre of gravity on the spatial and functional organization of the region.

In Negotinska krajina, Negotin city is the gravity centre and plays a dominant role, while some rural settlements have a function of micro-developing centres. Some settlements are singled out for specific functions which fail to stop depopulation, but slow it down and partially affect the functional transformation of the environment. Conditionally they can be classified as rural community centres. They have an industrial plant, a medical and veterinary station, pharmacy, buying centres of agricultural products (Jabukovac). The second group includes settlements that have certain facilities to meet the minimum needs of the population (four-year or eight-year elementary school, post office, health centre (the largest number of settlements belongs here). Group of suburbs includes settlements that are directly adjacent to the city (Miloševo), and a group of settlements that are in direct functional connection with the city (Prahovo).¹⁸

Negotin as the town centre affects the economic restructuring of the population of Krajina, as well as the transformation of other rural (particularly suburban) settlements. The importance of it is particularly pronounced at the impact on the local concentration of population and the increasing number of commuters. Although developed as an urban core, the power of its function is not able to slow down the depopulation of rural settlements or to transform them economically. It has functional coupling only with the suburbs. Late activated functions (industrial, commercial, service, etc.) of Negotin have caused a migration of population from rural settlements to the centres of higher level of functional development (Belgrade, larger cities in Serbia, foreign countries).

Conclusion

The main 'bearer' and originator of the areal transformation is the city of Negotin which directs the movements of the population and material goods thus determining itself as a pole of attracting, concentration and growth whereas rural settlements represent the poles of demographic and economical depression. Besides the city, only suburban settlements grow in demographic way which is typical for rural areas. Negotinska Krajina does not have substantially developed functional capacity by which it would keep agricultural

18 Живковић Љ., „Промене у старосној структури становништва општине Неготин“.

population so it migrates towards industrially more developed parts of Serbia. The development of non-agricultural professions and intensive deagrarianization and urbanization lead to social and economical transformation in the region. There, next to the city centre, suburban settlements (Miloševo, Samarinovac, Prahovo) have developed in the rural surrounding. According to the occupation structure of the population living in the region, their typology has been done. It shows that Negotin is a service-industrial settlement and Prahovo is a service-agrarian settlement, whereas all other settlements are agrarian ones. Rural settlements Jasenica, Miloševo and Radujevac are, by their parameters, closest to become agrarian-service settlements. The disfunction in the development between city and village has been determined by researching the development processes through exhibiting areal and functional connections of the examined area. In order to eliminate negative effects in the regional development of Negotinska krajina it is necessary to determine and apply the functional demographic policy and the concept of revitalization of rural area.

Prahovo is singled out for developed industrial function, which has the chemical industry, port for cargo transport, elementary school, health centre and local office. Other settlements have no particularly expressed functional hierarchy, because one part is in the constant interaction with the city (suburbs), and the other part belongs to the homogeneous agricultural areas of non-urbanised and functionally non-transformed villages. However, Dušanovac Kobišnica, Radujevac and Uroviča are singled out for the minimum functions, having primary schools, medical and veterinary clinics, post-office, agricultural cooperative, and smaller primary villages gravitate to them. Settlements that are close to Negotin and those with the expressed daily migration of labour¹⁹ have the highest degree of economic and functional transformation. Traffic isolated and insufficiently transformed settlements have no even the minimum functions that would slow down the moving of their population or initiate their economic transformation. Spatial distribution and functional hierarchy of settlements in Krajina show polarization effects with the pronounced city centre and underdeveloped periphery. Negotin will remain demographic, functional and economic development pole, and rural settlements economically, functionally and demographically depopulation spaces.

References

1. Bolte K., (1969): *Vertikale Mobilitet*, Handbuch der empirischen Sozialforschung, von R. Koning, Bd. II Stuttgart.
2. Бојанић-Лукач Д., (1969): *Неготињска крајина у време турске владавине – на основу извора из 15. и 16. века*, Гласник ЕМ, књ. 31–32, стр. 57–139, Београд.
3. Вељковић А., (1991): *Градови – центри развоја у мрежи насеља Србије*, ГИ „Јован Цвијић”, Зборник радова, књ. 43, Београд.

19 Живковић Љ., Јовановић С., „Основне одлике антропогеног развоја Неготинске крајине до XX века“, *Демографија*, књига VI, Београд, 2009, стр. 245–260.

4. Вељковић А., Јовановић Р., Тошић Б., (1995): „Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља“, ГИ „Јован Цвијић”, Посебна издања, књ. 44, Београд.
5. Војковић Г., (2001): *Нека ишћања о циљевима и принципима демогеографске регионализације Србије*, Регионални развој и демографски токови балканских земаља, Економски факултет Универзитета у Нишу, Ниш.
6. Војковић Г., Девеџић М., (1997): *Регионални развој и демографски токови у СР Југославији*, Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш.
7. Девеџић М., Војковић Г., (1993/94): *Неки аспекти поларизације демографског развоја у Србији*, Зборник радова ГИ „Јован Цвијић”, књ. 44–45, Београд.
8. Ђурић В., (1971): *Урбана и индустријска револуција као чинилац структурне и функционалне трансформације простора*, Зборник радова Института за географију ПМФ Универзитета у Београду, св. 18, Београд.
9. Ђурић В., (1980): *Сеоска насеља у Србији*, Зборник радова Географског факултета, св. 27, Београд.
10. Живковић Љ., (1994): *Неке карактеристике размештаја насеља Неојужинске крајине*, Зборник радова, књ. 43, стр. 123–128, Географски факултет, Београд.
11. Живковић Љ., (2002): *Старосна и полна структура становништва Неојужинске крајине*, Зборник радова са научног скуна „Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Српске”, стр. 293–299, Географски факултет, Београд.
12. Живковић Љ., Шабих Д., (2002): *Образовна структура становништва Неојужинске крајине*, Зборник радова „Еколошка истина”, стр. 572–574, Д. Милановац.
13. Живковић Љ., Шабих Д., (2003): *Нека демографска обележја Неојужинске крајине*, Зборник радова „Еколошка истина”, стр. 478–482, Д. Милановац.
14. Живковић Љ., (2006): *Промене у старосној структури становништва ојужинске Неојужин, Демографија, књига III, стр. 263–279, Београд.*
15. Живковић Љ., Јовановић С., (2008): *Просторно-функционални развој Неојужина*, Демографија, књига V, стр. 117–128, Београд.
16. Живковић Љ., Јовановић С., (2009): *Основне одлике антропогеног развоја Неојужинске крајине до XX века*, Демографија, књига VI, стр. 245–260, Београд.
17. Јовановић К., (1940): *Неојужинска крајина и Кључ*, Насеља и порекло становништва, књ. 29, Београд.
18. Лутовац М., (1959): *Неојужинска крајина и Кључ*, Зборник радова Географског института, књ. 15, стр. 1–88, Београд.
19. Марковић Ј. Ђ., (1980): *Регионална географија СФРЈ*, Грађевинска књига, Београд.
20. Симоновић Ђ., (1970): *Сеоске варошице – центри заједница села у Србији*, Посебна издања, ИАУС, Београд.
21. Стаменковић С., (1990/91): *О појму просторно-функционалних односа и веза у географији насеља*, Зборник радова, Географски факултет ПМФ, св. 37/38, Београд.
22. Стаменковић С., (2001): *Географска енциклопедија насеља Србије*, књига 3, Географски факултет, „Агена”, Стручна књига, Београд.
23. Станојевић Т., (1972): *Неојужин и Крајина*, књига 1, Неготин.
24. Станојевић Т., (1980): *Неојужин и Крајина*, књига 2, Неготин.

25. Стојимировић С., (2000): *Дунавски Кључ, савремене реионално-географске промене*, магистарска теза, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
26. Стојимировић С., Петровић-Дудић Ж., (2012): *Јасеница – чувар традиције Неготинске крајине*, Едиција „Историја крајинских села”, књига 1, Неготин.
27. Тошић Б., (2001): *Могућности за развој сеоских насеља у Србији. Реионални развој и демографски шокови балканских земаља*, Економски факултет Универзитета у Нишу, Ниш.
28. Тошић Д., (1999): *Просторно-функцијски односи и везе у подалној реији Ужица*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
29. Fehrer H., (1961): *Gemeidetypen nach Erwerbstruktur der Wohnbevölkerung*, Raumforschung und Raumplanung, XIX, Hannover.
30. Цвијић Ј., (1908): *Entwicklungsgeschichte des Eisternen Tores*, Petermanns Mitteilungen, Gotha.
31. Цвијић Ј., (1987): *Балканско пољосијево*, књ. 2, САНУ, Београд.
32. Christaller W., (1933): *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*, Berlin.
33. Clarke J., (1973): *Population Geography*, Pergamon Press, 2nd Edition, Oxford.
34. Демографска статистика СЗС, Београд, 1953–2002.
35. Документациони материјал РСЗ, Београд, 1957–2002.

Резиме

Љиљана Живковић, Славољуб Јовановић

ТЕРИТОРИЈАЛИО-ДЕМОГРАФСКА И ФУНКЦИОНАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА МРЕЖЕ НАСЕЉА НЕГОТИНСКЕ КРАЈИНЕ

Кључне речи: природна обележја, становништво, трансформација насеља, регионални развој, ревитализација

Резултати истраживања презентовани у раду односе се на територијално-демографске и функционалне промене мреже насеља Неготинске крајине, по много чему специфичном простору Србије. Проучавани простор је по свом положају, економском, демографском и просторно-функционалном развоју сложен територијалан систем. Физичко-географска основа не представља лимитирајући фактор унутрашње структуре и функционалне диференцијације Крајине. Њено деловање на развој Крајине као целине је двојако: директно и индиректно. Директно је деловање природне средине (рељефа, климе, воде, биогеографских и педолошких обележја) на локацију града и сеоских насеља и огледа се у могућностима за њихово територијално и функционално ширење. Индиректно деловање се исказује кроз утицаје на размештај становништва, економске ресурсе и њихово вредновање.

**THE INVENTION OF THE BALKAN IDENTITIES:
FINDING THE FOUNDING FATHERS AND THE MYTHS
OF ORIGIN – THE MONTENEGRIN CASE**

Abstract: This paper examines the accelerated process of nation-building in Montenegro in the aftermath of the wars in Former Yugoslavia and its separation from Serbia in 2006. Whilst its theoretical premises that are based on the Hobsbawm's theory of the novelty of the nation are widely accepted by the majority of scholars interested in the Balkans, there appears to be a great discrepancy in the practical application of the theoretical postulates. The paper gives a general overview of the misinterpretation of the theory in the post-1990 narrative of the early Montenegrin history that is widely distributed by the supporters of the appellation of a separate identity of the latest South Slav nation. In the form of summary, the paper points out to the unrestricted use of the probabilistic terminology which cannot be confirmed either by the primary sources or by the material evidence in situ. Even though the attempts to create a separate Montenegrin nation predate the 1990s period, as pointed out by a number of scholars native to the region on many occasions, its academic self-fulfilment was enabled only when the Western promoters of the new Montenegrin identity undertook the task of presenting to the West the deliberate misinterpretation of the sources in order to justify the role of the (mainly) Anglo-Saxon academia in supporting the political reasons beyond the break-up of Yugoslavia. The case-study of the Doclean Narrative, created by the selective reading of the sources is a prime example of how to justify the nation as a political construct.

Key words: Nation-building, separate identity, Montenegrins, Doclean Narrative, misinterpretation, probabilistic terminology, Western academia

Addressing National Identity in the Balkans

“To this very day ethnicity strikes many Westerners as being peculiarly related to *all those crazy little people and languages out there*,¹ to the unwashed (and unwanted) of the world, to phenomena that are really not fully civilized and that are more trouble than they are worth”.² Despite a substantial reservoir

1 My Italics.

2 Fishman, 1989, quoted in Greenberg, 2004, 1.

of Western knowledge about Southeast Europe, public debate about national policies adopted in the Balkans is, “full of false dichotomies, flawed analogies, gross historical exaggerations and well-worn shibboleths with little foundation in historical reality”.³ The national question in the Balkans became an explosive issue in the foreign policies of major European powers and coincided with the creation of the first “independent” Balkan states in the 19th century, giving the Balkans a notorious nickname as “the powder keg of Europe”. The first attempts to understand the fragile and insecure political situation and subsequent ethnic conflicts coincided with the period when the first theories of nationalism were discussed among European academic circles. The imperfection of these early theories and a total absence of an academic tradition within the Balkans at the time, added to the confusion in both the European scholarly approach and the development of objective indigenous academic ideas.

The idea of nationalism was born during the Enlightenment of the 18th century, with works of great European philosophers of the period: Kant, Herder, Rousseau and Fichte only to be surpassed by 19th century thinkers and historians such as Marx, Engels, Michelet, Renan, von Treitschke and Lord Acton.⁴ Based on the works of these intellectuals, nationalism developed into a separate subject for academic inquiry only after World War I. With the end of World War II, the studies of nationalism became diversified with the penetration of the ideas of various disciplines, namely sociology, the political sciences and international relations, all of which attempted to address the phenomenon of the national identity and nation-building.⁵ As the end of the 20th century approached, the ideas of feminism, gender and cultural studies added to the academic discourse, further complicating the already imperfect theories by the multiplication of the research areas. Similarly, the rise of the information society in the past three decades, with its powerful tools of mass media, contributed to polarised academic opinions and had a particularly negative impact in creating distorted images of the Balkans.⁶

By this date, Balkan states were undergoing yet another socio-political transformation, which, affected by the wars, hindered the development of a healthy academic discourse. The Balkans, therefore, became once again a convenient case-study for modern academic discourse on the theories of nationalism. Regardless of the ethnic origins of the authors, nationalism in its historic setting was the most common method when addressing the ethnic and national

3 Donia and Fine, 1994, 3.

4 Ozkirimli, 2000, 8.

5 Ozkirimli, 2000, 9.

6 Quite often, non-academic publications are written in the form of academic works and contain a number of sources. However, the authors themselves frequently do not have academic backgrounds, or if they have, their research is based almost exclusively on secondary sources. This is particularly evident in the works of the journalists-turned-historians, such as the American Robert D. Kaplan, whose book *Balkan Ghosts* had a strong influence on American policy towards the Balkans in the 1990s. The American scholar of Bulgarian origin, Maria Todorova, successfully demolished Kaplan's theories, but this heated academic debate never reached the wider public and remained within academic circles.

claims of various Balkan states. However, in the 1990s this approach was accompanied by a substantial revisionism in historiography, used as a justification for the creation of new Balkan nations. Thus, as the new nations in the Balkans as an outcome of these wars became reality, the modern understanding of nationalism and nation-building processes became interlocked in the academic debate that sought to include not only traditional, but also cultural, religious, political, ideological, sociological, economic, customary and psychological approaches, aiming at retaining and maintaining the current political state of affairs, as decided by the international factors

The very latest scholarly approaches to the study of nationalism in the Balkans on a general level tend to incorporate as many aspects of modern theories as possible, but when the Balkans are in question, such studies, whether written by foreign or Balkan scholars, are still based on traditional misconceptions. What is particularly disturbing in analysis and commentaries about the Balkans, and particularly about the territories of former Yugoslavia, that were published at the same time as the ethnic conflicts were taking place is the portrayal of the Balkans as Oriental societies prone to violence because of their cultural features.⁷ The arguments presented by (mostly) Western authors depict the ethnic conflicts in the Balkans as part of the wider *civilizational* conflict (Islam versus Orthodox versus Catholic). A number of authors⁸ used their academic and media privilege to promote and justify the interventionist policies of their governments towards Balkan problems, by reducing the conflicts to simplistic explanations (Bad versus Good, Civilized versus Barbaric, Communist versus Democratic). Furthermore, a number of studies published in recent years were heavily influenced by media reports and various political agendas hidden behind the national, cultural and socio-economic issues. Similarly, during the period of the 1990s, academic exchange became minimal due to the wars in former Yugoslavia, whilst the significant part of intellectual elite of each country involved in the conflict was employed as war propaganda. Scholars from the (mainly) Western countries that were involved in the conflict politically sought to re-start traditional national, cultural and territorial claims or argued for new borders in the aftermath of the wars of Yugoslav succession.⁹ Although the conceptual and historical inaccuracies have been pointed out by a number of scholars on many occasions such biased views show remarkable persistence in policy making and historical discourse.¹⁰

For the purpose of this work, I have adopted the Hobsbawm's theory

7 Roudometof, 2001, 2.

8 In a plethora of authors who directly participated in the formation of the new nations in the Balkans, to mention just the most prominent: R. Kaplan (*Balkan Ghosts*, 1992), G. F. Kennan (*Introduction in The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment*, 1993) or S. P. Huntington (*The Clash of Civilizations*, 1993) and N. Malcolm (*Bosnia: A Short History*, 1994 and *Kosovo: A Short History*, 1998). Needless to say, the majority of modern postgraduate courses in the Western academic institutions base their studies on works deriving from those of these authors.

9 See, for examples works of J. Pettifer and M. Vickers, *The Albanian Question – Reshaping the Balkans*, 2009.

10 Most notably, M. Todorova, *Imagining the Balkans*, 1997, etc.

of the novelty of the nation. If not all nation-states worldwide were created after the French Revolution, those in the Balkans certainly were and the nation-building there coincided with the modernization that took place after the Ottoman departure. Since the modernization of the Balkans meant accepting the then ruling European principles, the Balkan nationalisms can be viewed as imported goods. This said, the nationalism in the Balkans was not only a novel product of modernization – it was imposed on the Balkan peoples before they had time to achieve an understanding of the European system of values. Consequently, the contemporary nation-building processes that are yet again undertaken under the tutelage of the Western academia show conceptual flaws, as the modern academic discourse neglects perhaps the most important aspect of the dynamics of the Balkan nation-state building: the concept of time. For this purpose, I propose that the building of the national identity and nation-state in each Balkan state should be analysed against given political circumstances at a given specific time when these processes were taking place.

The tradition of inventing traditions

Used in contemporary context, grand narratives of the 19th century would seem terribly dated, had they not been reinterpreted for modern political aims. These are mainly oriented towards breaking with the practises and ideologies established during the communist period, even though the current state borders are predominantly the result of precisely the communist period. With the contemporary creation of the new nations of the Macedonians, Montenegrins and Bosniacs, the 19th century methods of nation-building are redeployed, only this time the process runs much faster, as the literacy levels are high and the state institutions, such as schools, universities and mass media are easily accessible to the population. Similarly, the involvement of the foreign academia in constructing or demolishing the existing narratives accelerates the process of nation-building by supporting the re-interpretation of grand narratives and arguing for the rights of ethnic self-identification, as a consequence of the democratization of the Balkan states in the aftermath of wars. Democratization of the post-war Balkan states, it is often argued, serves the purpose of re-building the said state and advocates the development of the individual perceptions of ethnic pride. In other words, ethnicity cannot exist without the awareness of it,¹¹ but also, it cannot live without being constantly reminded of it by the state. The evidence of that can be found in the constant rewriting of education syllabuses that occurred in the late 20th century, containing quite opposing arguments of the origins of the Balkan nations. The general characteristic of each of these narratives is the use of the primordialistic approach when discussing its own history of statehood, whilst at the same time neighbouring narratives are interpreted in modernistic terms, that is as novel and lacking in continuity. The tendency

11 Fine, 2006, 25.

to draw a visible demarcation line between neighbouring nations within the contemporary state borders, and vice versa, to make them opaque and fluid, in accordance with the political programmes of the governing elites, is a postmodernistic approach often labelled as “banal nationalism”.¹² This is particularly visible among the newly created Balkan nations which, aware of the fragility of their own claims on national territories based on the ethnic self-identification, attempt to portray themselves as the “victims” of older Balkan nation-states. Ironically, their version(s) of nation-building as a contemporary invention is in its core aggressive and exclusive, despite the rhetoric emphasizing the multiculturalism imposed by the officials of the European Union. This is best expressed through the notion of the re-invented “grand historic narratives” by the arguably skilled manipulation of the sources and material evidence in the territory of the contemporary states, and all that for the purpose of obtaining and retaining desired national territories. Equally, as the mutual intelligibility of the South Slav language group appears to be a hindrance in creating a new national identity, the state institutions in the newly created states support the deliberate construction of new languages, associated with the state territories.¹³

Insisting on the uniqueness of the character of the national culture by the politically engaged intellectuals and governing elites, the interpretations of the grand narratives in a nationally favourable manner, become more intelligible for the majority of people through repetition and downscaling the academic language to the language of mass media and popular culture. The emphasis on national culture and a separate, unique, identity from those of the neighbours is expressed through the adopted names and symbols of the most important national cultural institutions, as well as through the design of the public displays at national museums and galleries. At the same time, the erection of monuments visually depicting adopted national symbols and celebrating accepted national heroes, or the use of the pre-national heritage, most notably of the prehistoric and antique archaeological sites, increases the sense of belonging to a particular area.¹⁴ These traditional methods of creating a national identity and building a nation-state were analysed by a number of scholars in the past. However, it is reasonable to argue that the contemporary creation of the new nations in the Balkans has little to do with the “democratic valuation of the past,” but with the political discourse which might have negative consequences in the future.

12 Billig, quoted in Ozkirimli, 2000, 203.

13 The Bosniac language was introduced in Bosnia and Herzegovina in 1993, during the civil war, whilst the Montenegrin language was introduced as a separate language in 2002, echoing the start of the campaign for independence. The international community supported the division of the language along the ethnic lines throughout the wars in former Yugoslavia, until the world economic crisis started in 2007. The budget cuts adopted by the US administration, amongst other requirements, recommended the fusion of the Balkan language group, as it was considered to be “one language with several dialects” – 1 – accessed on 16/02/2011.

14 Of this, the most striking are attempts to prove the ancient origins of the modern Macedonian nation through its links with the kingdom of ancient Macedonians, or non-existing Slavic roots of the Croats through their claim to be of Iranian origin, or that of the Albanian attempts to prove that the vernacular architecture of Albania influenced the Ottoman conquerors during the Middle Ages.

Smith criticized this method as particularly dangerous, as imposing “retrospective nationalism onto communities and cultures, whose identities and loyalties are local, regional and religious, but barely national”¹⁵ might prove to be disastrous for the people living in the Balkans.

The Montenegrin Case – Finding a Foundation Myth

The invention of new nations in the Balkans as a consequence of the wars of Yugoslav succession represents the finalization of the process that started in the aftermath of the Second World War, when the Communist regime in Yugoslavia, in order to curb the Serbo-Croat dichotomy in the federation, introduced three new nations: the Macedonians, Montenegrins and Muslims. The building of the Montenegrin national identity as an ongoing state-enterprise is of a particular interest, as it gives an excellent insight into the circumstances surrounding the decision to begin the whole process. Whilst the traditional nation-building of the 19th century is understood to be a consequence of *cultural* movements occurring in the romantic era, it can be argued that the contemporary creation of the new identities is an exclusively *political* construct, caused by the transformation of the previous Yugoslav state. This said, during the wars of Yugoslav succession, the primary focus of the international participants was on Serbian nationalism, whilst the Montenegrins were perceived as indistinguishable from the Serbian national corpus. Indeed, until 1945 there was no separate Montenegrin nation and the language, history, religion and culture were considered unquestionably Serbian. Not even the creation of a separate Montenegrin nation after the Second World War altered the traditional ethnic identification, despite the communist attempts to create a separate Montenegrin Orthodox Church, which had occurred in Macedonia. This was prevented by the Montenegrins themselves, as the majority of the Belgrade political elite were of Montenegrin origin who regarded themselves as “quintessentially Serbian”.¹⁶

The general condemnation of Serbia in the 1990s and the crippling economic situation divided the politicians in the Montenegrin capital, Podgorica, in relation to the future of the state. Being regarded as a junior partner in the Serbian political spectrum and equally affected by the wars, the Podgorica government adopted policies to distinguish itself from Serbia. This resulted in the swift construction of the new Montenegrin ethnic identity, which is not only separate from Serbian, but its total denial. The split among the political elite in Montenegro in 1997 was quickly transferred to all parts of society, particularly affecting the Orthodox population of the republic, now divided between those who still wanted closer ties with Serbia and those who were passionately against it. Quoting a sociologist from Montenegro, Srdjan Darmanović, Elizabeth Roberts adopted a view on Montenegrin identity as that of a national

15 Smith, 1999, Introduction.

16 Roberts, 2007, 3.

homo duplex, “a victim of double or divided consciousness”, caused by the shared Serbian-Montenegrin identity, until recently conferred by language and religion.¹⁷

Because of the difficulty of access towards the rest of the Balkan Peninsula, small agricultural potential and poor mineral wealth, Montenegro is not strategically important to the modern Great Powers, unlike much larger Croatia or Serbia. However, its overland link with Serbia is an invaluable sea-access for Serbia through the important port of Bar. Serbia expressed its strategic interest towards the sea on several occasions during the 20th century with only partial success. With the separation of Montenegro, Serbia found itself once again without a safe trade route. Therefore, Montenegro’s importance in regional geo-politics is a key to keep Serbia controlled. As the Montenegrins were always regarded as “the highlander Serbs”, the problem of territoriality is, therefore, closely related to severing the links with Serbia. This could be achieved only by creating an entirely new Montenegrin identity which is in total denial of its Serbian past by employing the methods of re-interpretation of historical narrative and supplementing it with a politically acceptable construct.

The first post-war Constitution, drafted principally by Tito’s chief Communist theorist and a Politburo member, the Slovene Edvard Kardelj, was based on the premise that “Greater Serbianism” of the Karadjordjević Yugoslavia had to be suppressed at any cost. Concurrently with the debate over the borders of the new federal republic, the issue of a separate Montenegrin identity arose, causing a rift within the Communist Party of Yugoslavia.¹⁸ Despite the fact that the greatest number of the Partisan army consisted of Bosnian and Montenegrin Serbs and 36% of all Partisan generals were of Montenegrin origin,¹⁹ the political leadership, which mainly consisted of Croat and Slovene communists, proclaimed a new Montenegrin nation much to the dismay of the Serbian members of the Politburo. In the first post-war census conducted in 1948, the new Montenegrin nation numbered just over 340,000 people.²⁰ Interestingly, all subsequent censuses, including the final Yugoslav census in 1991, witnessed serious fluctuation in the ethnic composition of the tiny republic: the percentage of those who declared themselves Montenegrins within the republic dropped from 90% in 1948 down to 62% in 1991 and 43% in 2003 in favour of those who regarded themselves Serbs.²¹ In all these censuses the official language in use was Serbo-Croat during the existence of federal Yugoslavia and Serbian from 1993 until 2002.

The present population of Montenegro is just over 620,000 people. According to the 2003 census the ethnic composition was 43% Montenegrin, 32%

17 Roberts, 2007, 6.

18 Roberts, 2007, 397–401.

19 Rastoder, 2006, 227.

20 Group of Authors – *Istorijski atlas* (1st ed.) – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva & Geokarta, Beograd, 1997, 91.

21 <http://www.njegos.org/census/princip.jpg> – accessed on 05/05/2012.

Serbian, 8% Bosniac, 5% Albanian and 12% others.²² However, in 2002 the authorities in Montenegro introduced a new official language, Montenegrin, which was, in the first census of 2003 spoken by 22% of the population of the republic. In the same census, 63% of the population spoke Serbian. The latest census data of 2011, however, showed a dramatic fall of the Serbs in the overall population of Montenegro, which did not show any significant demographic change, still numbering around 620,000 people: Montenegrins (45%), Serbs (28%), Bosniac/Muslim Slavs (12%), Albanian (5%). At the same time, the languages spoken by the Montenegrin citizens were: Montenegrin (37%), Serbian (43%), Bosnian (5%). According to the same census, nearly 5% of the overall population refused to declare their nationality.²³

This sharp change in the ethnic structure of Montenegro is the result of a systematic effort by the Montenegrin government in the past 15 years to forge a new Slavic nation in the Balkans. In order to achieve this goal, the Montenegrin government, led by the former President and Prime Minister Milo Đukanović (in power since 1991), adopted the programme of the newly established Doclean Academy of Sciences and Arts which sought to promote an alternative version of national history which describes the Montenegrins as a Slavic nation separate from other South Slavs and direct descendants of the mixed Illyrian, Roman and Slav population that inhabited the territory of present Montenegro in Ancient and Mediaeval times.

Towards a new Montenegrin reality

In 1993 the Liberal Alliance of Montenegro, a minor political party in favour of independence, together with some representatives of an NGO sector gathered in the old capital Cetinje and established the Montenegrin Orthodox Church. The same political party, supported by the pro-Catholic and pro-Muslim members of the Montenegrin Academy of Sciences and Arts, founded in 1998 a separate Academy of Sciences and Arts, called the Doclean Academy of Sciences and Arts, aiming to promote an alternative view of Montenegrin history, separate from the Serbian. Since popular support for an independent church, language and state was lacking at the time, the activities surrounding the Montenegrin church remained dormant until the early 2000s, when an open call for the re-establishment of an independent Montenegro prompted a heated debate on all issues regarding national identity, revealing in the process deep divisions within Montenegrin society. As a significant number of the Montenegrins still regard themselves ethnic Serbs, the Orthodox population split between those who still prefer the union with Serbia and those who are passionately against it.

22 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mj.html> – accessed on 05/05/2012.

23 [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) – accessed on 05/05/2012 – The official record of the Montenegrin Statistical Office, pdf form, published in July 2011.

By 1998, a new historical narrative was being formulated. The new narrative finally emerged as *The History of Montenegro*, by Živko Andrijašević and Šerbo Rastorder, both members of the Doclean Academy. It was published and widely distributed in 2006, the year that Montenegro seceded from Serbia. In the same period, English speaking authors undertook the task of supporting and promoting this new version of the history of Montenegro, its people and identity. A significant example is the book by a former diplomat Elizabeth Roberts, *Realm of the Black Mountain – A History of Montenegro*, published in London in 2007. Her work reaffirms attempts to introduce a new country and its history into the family of European nations and as such is the first base for future foreign academics researching the subject. This general historical overview offered to the English-speaking readers was quickly followed by the work of Kenneth Morrison entitled *Montenegro – A Modern History*, which concentrated on contemporary Montenegrin events. In the words of Roberts:

“*Very little has been written exclusively on Montenegro by non-Montenegrins. This book attempts to fill a gap by offering a consecutive general history....covering such a long period inevitably required reliance on secondary sources where these exist and recognition of the lack of detailed knowledge at other times.*”²⁴

As the majority of new narratives advocating the creation of new nations in the Yugoslav successor states written by Western authors aim to re-interpret the past and place it in the context of the 1990s wars of Yugoslav succession, it is reasonable to argue that this serves the *realpolitik* of contemporary Great Powers involved in regional Balkan politics. Its validity can be tested by comparing the sources used by foreign historians. These rarely include primary sources and the 19th century secondary sources written in Serbo-Croat, with the exception of those written in the latter part of the 20th century.

As Smith pointed out, every national grand narrative requires the existence of “myths of origin” and “founding fathers of the nation”. In the Montenegrin case, a founding myth was obtained by the selective reading of the two major primary sources from the mediaeval pre-Nemanjić period: *De Administrando Imperio* of Constantine VII Porphyrogenitus, written in the 10th century, and the *Chronicle of the Priest of Doclea*, written by an anonymous monk in the 13th century. Of these two documents *De Administrando Imperio* is considered more reliable, due to the completeness of the manuscript. On the other hand, the *Chronicle of the Priest of Doclea* is regarded as an early work written by an ethnic Slav. Archaeology is unhelpful in corroborating these manuscripts, as the field-research related to the 8th-12th centuries is “notoriously underdeveloped”.²⁵ It is precisely the ambiguity of the two sources and insufficient archaeological research that enabled the promoters of the new Montenegrin national identity to develop a theory which asserts that the Montenegrins are a Separate Slav group entering the Balkans in the 6th-7th centuries. According to this ar-

24 Roberts, 2007, xiv; My Italics.

25 Curta, 2006, 211.

gument, the ancestors of modern Montenegrins are a product of mixing with Romanized Illyrians and Albanians, which created a unique identity – separate from all other South Slavs.

The Doclean narrative – The Myth of Origin and a Founding Father

Doclea, in its Slav version Duklja, was the name of the ancient city whose ruins lie just outside Podgorica. In the ancient period the territory was inhabited by the Illyrian tribe Docleatae, although Constantine VII Porphyrogenitus claims that the town itself was founded by the Roman Emperor Diocletian, but was by his time deserted and the surrounding territory under the Byzantine rule.²⁶ The Serbian tribes listed by Porphyrogenitus include: Zachlumi, Terbounites and Kanalites (living in the territory of modern Herzegovina and western Bosnia) and also Pagani/Arentani who lived in Dalmatia. For Doclea, the former territory of the Romanised Illyrians and Roman veterans settled by Diocletian, Porphyrogenitus gives no tribal identity:

*“(Diocleia)... was repopulated in the time of Heraclius the emperor, just as were Croatia and Serbia and the country of the Zachlumi and Terbounia and the country of Kanali...”*²⁷

Based on the geographical and etymological derivatives of Greek origin from Porphyrogenitus’ description, all mediaevalists so far understood that the Slavic tribes around the ancient Dioclea, being surrounded by the Serbian tribes of Zachlumi, Terbounites and Kanalites were actually Serbs.²⁸ Even if the ethnic characteristics of the early Slavs around the ancient Doclea are left open to discussion, the later self-identification with the Serbs and, particularly from the early 18th century, the insistence on belonging to the Serbian national corpus by the Montenegrins themselves, points to this conclusion. However, the re-written history that is currently being promoted by some Montenegrin historians and their Western counterparts relies exclusively on interpretation, rather than on material evidence. The typical example of the new interpretation is expressed in the *History of Montenegro* by Živko Andrijašević (Montenegrin) and Šerbo Rastoder (a Montenegrin Muslim) providing a link between the modern Montenegro and that of the 7th century. The choice of words is revealing:

*“As Constantine Porphyrogenitus did not supply any data about the ethnic origin of Docleans, **it may be assumed** that he viewed them as a separate ethnic group, just like the Serbs or Croats. Unlike the Docleans, Porphyrogenitus ascribes Serb origins to all other Slavic tribes named after a notion or toponym... Constantine Porphyrogenitus **may not have known** the real ethnic origins of the Docleans, but he **obviously did not regard them as Serbs or Croats**, for otherwise he would have put them into one of the two groups.... Irre-*

26 *DAI*, Volume I: 35; Curta, 2006, 210.

27 *DAI*, Volume I: 35, 36.

28 This is certainly the view expressed by John V.A. Fine, author of the seminal 20th century work on the mediaeval Balkans in the English language. See: Fine, 1983, 53.

spective of all these controversies over their ethnic origin, by **setting up a state, founding a dynasty and developing an awareness of their political distinctness, in historical terms, the Docleans unequivocally managed to distinguish themselves from all other tribes and ethnic groups surrounding them.**"²⁹

Despite the probabilistic terminology used by the new Montenegrin historians in order to connect their modern to an early Doclean, that is, separate identity, there are no indications that there was any firm state structure in Doclea prior to the end of the 10th century, when the Doclean princes joined the Byzantine-Bulgarian wars in the time of Samuil (976–1014). The existence of Doclean princes and later kings in the 11th century was recorded by another primary source used for the creation of the Doclean narrative – *The Chronicle of the Priest of Doclea*, a highly unreliable source, “long dismissed as a collection of fact and fiction, especially in relation to the coverage of earlier periods”.³⁰ The problem of the manuscript is that the events and personalities are artificially linked by often invented characters and that the author frequently did not differentiate the Serbs from the Croats.³¹ Similarly, as the manuscript contains no dates, some of the rulers have abnormally long reigns or the rulers from different epochs coincide with each other.³² For these reasons, a number of scholars regarded the manuscript more a literary than historical document.

The central link for the creation of a new Montenegrin national identity in the *Chronicle of the Priest of Doclea*³³ is the character of John Vladimir (990–1016), now regarded as a founding father of the Doclean, that is, Montenegrin nation. The only reference to his ethnic origin given in the manuscript is his Serbian (Raškan) descent through his father Petrislav (his existence was not confirmed by the contemporary Byzantine sources) who ruled Zeta before the Bulgarian expansion under Samuil.³⁴

In the Doclean narrative, however, John Vladimir is described as the Prince of Doclea, whose realm incorporated the territory between the Bojana River and Boka Kotorska,³⁵ the Adriatic Coast and the upper valley of the

29 Andrijašević, 2006, 10 (My bold).

30 Curta, 2006, 14.

31 Numerous studies of the manuscript appeared from the early 19th century, the majority pointing to the incompleteness of the text and overall confusion of the events and personalities described. As the Slavic original did not survive, its later Latin translation consists of three main parts: *The Croat Chronicle (Libellus Gothorum)*, which links the Croats to the Goths, the hagiography of St. John Vladimir and the third, written as a history of Serbian rulers in Zeta. See: Мијушковић, 1988, 22.

32 For example, in the first part of the *Chronicle*, the King of the Ostrogoths Totila coincides with the Emperor Anastasius.

33 The two editions of the *Chronicle of the Priest of Doclea* used here are by Slavko Мијушковић (1912–1989), a former Director of Archives in Kotor, from 1988 – *Лейоис йоиа Дукљанина – ѓревод и објашњење*, СКЗ, Београд, 1988 and Nikola Banašević (1895–1992), a professor of classics at the Belgrade University, from 1971 – *Лейоис йоиа Дукљанина и народна ѓредања*, СКЗ, Београд, 1971. The reason for this is that the two academics conducted heated debates over the fine nuances of translation of the Latin manuscript. However, both of them considered the story of John Vladimir to belong to Serbian historiography.

34 *Chronicle*, XXIV–XXXVI.

35 Bay of Kotor, Bocche di Cattaro.

Morača River which, conveniently, corresponds to the modern territory of Montenegro.³⁶ There is no mention whatsoever about the Serbian origin of John Vladimir. This omission serves to further expand the narrative about a separate Montenegrin identity, as John Vladimir, after his execution in 1016 in Prespa by the Bulgarian Tsar John Vladislav (1015–1018), became the first Slavic saint to be venerated throughout Orthodox Christianity. His cult was celebrated by all Orthodox Churches that gained autocephaly after 1204, but the new narrative insists on the fact that the Serbian Orthodox Church maintains stronger cults of the Nemanjić saint kings. In order to distinguish St. John Vladimir from the Serbian Orthodoxy, the Doclean narrative concludes that “Vladimir’s sainthood did not suit the future Nemanjić rulers”.³⁷ In reality, after the Kosovo Battle the cult of Prince Lazar, with the exception of the cult of St. Sava, superseded all other cults within the Serbian Orthodox Church, but the cult of John Vladimir was never lost. The consequences of this statement coined a few years ago, in a subtle way enable the construction of a new theory, which by insisting on the non-Serbian identity of John Vladimir, proceeds to the claim that the subsequent rulers of Doclea, the Vojsislavljević dynasty (1034–1186), were not Serbian.

According to the *Chronicle*, the first Vojsislavljević, Stefan Vojslav (1040–1043),³⁸ was John Vladimir’s nephew, whilst his mother was a princess of Raška (*Chronicle*, XXXVII). Even if the Priest of Doclea invented this, the claim of his Serbian ethnicity was given in contemporary Byzantine authors, such as Keukamenos, Zonaras, Cedrenus and John Skylitzes. However, the new *History of Montenegro* ignores these sources and simply terms the Vojsislavljević dynasty as Doclean – Montenegrin.³⁹ Insisting on the fact that Doclean rulers, by receiving the royal insignia from the Pope around 1078 and exercising their power over all other Serbian lands which were Orthodox, confirmed their Catholic, that is, ethnic Doclean identity.

This oversimplified version of the turbulent events of the 11th century was not put into the context of the regional politics at the time. Of these, particularly important was the changing religious affiliation of the Slavic aristocracy. Both Roman Catholicism and Greek Orthodoxy were exercising their influence on the local lords and, depending on which was ascendant at the time, they would swear allegiance to one or the other. The Papal recognition of the Doclean kings implies their Catholic allegiance at that time. However, the return of Byzantium under the Comneni dynasty re-installed Orthodoxy in the Balkans, which was also re-asserted in another Serbian land – The Grand Principality of Raška.

According to Andrijašević, the Raškan influence over the Doclean kingdom was a result of conquest by the alien Nemanjić Serbs:

36 Andrijašević, 2006, 11.

37 Roberts, 2007, 54.

38 In the *Chronicle* referred to as Dobroslav, whilst all Byzantine authors call him Stefan Vojslav.

39 Andrijašević, 2006, 14–17.

“*Stefan Nemanja entered Doclea not as a hereditary ruler but as a conqueror. His biographers’ claims that he was related to the Docelan dynasty and that he occupied Doclea as their legitimate descendant and heir, were merely an attempt to give legitimacy to his invasion. The Doclean dynasty he allegedly belonged to was banished, and the towns he came to take over as his inheritance, were the first to be demolished.*”⁴⁰

This claim ignores the family ties between the Houses of Nemanjić and Vojislavljević, recorded in the *Chronicle* and several later biographies of Stefan Nemanja, written by his sons,⁴¹ Stefan the Firstcrowned (1199–1228) and St. Sava in the early 13th century, as well as Domentian of Hilandar, finished in 1264, in the Serbian redaction of the Old Church Slavonic. In the version written by Nemanja’s son Stefan, the first king of the Nemanjić dynasts, Nemanja was born in Ribnica⁴² and baptised according to the Catholic rite.⁴³ All three biographies assert that “Zeta was the fatherland and the first kingdom” of Stefan Nemanja, which was later confirmed by its special status: all Nemanjić heirs to the throne bore the title “The Prince of Zeta” – similar to the title Prince of Wales, borne by English male heirs to the throne. Renaming Doclea Zeta occurred gradually. Zeta was originally one *župa* (a baronial estate) within the Doclean kingdom. The term itself was first used by the Byzantine historian Keukamenos in 1080.⁴⁴ When the Nemanjić took over the suzerainty, the whole territory of Doclea was being referred to as Zeta, based on the most important territory that belonged to the crown. The Doclean narrative, argues that the Nemanjić invaders “stripped the formal status of kingdom from Doclea” in order to acquire the crown for themselves and renamed Doclea as Zeta.⁴⁵ Again, there are neither explanations nor references for this claim in the new *History of Montenegro*.

In order to strengthen the belief in the 2006 version of the history of Montenegro, all mediaeval writers that were studied within the Literature and History curricula in schools throughout Montenegro were officially removed from the textbooks in September 2011.⁴⁶ They were replaced by the local 20th–21st century authors, adherents to the Doclean version of history, or the Catholic Renaissance poets from the coastal towns who wrote in Italian and Latin.

40 Andrijašević, 2006, 16.

41 The biographies of Stefan Nemanja by Stefan the Firstcrowned used here are:

- a 1970 edition by Dragoljub Pavlović in the series “Serbian Literature in One Hundred books”, Book 1 – Св. Сава – Живот Стефана Немање, Едиција “Стара српска књижевност у сто књига”, књига прва, Нови Сад, 1970.

- a 1988 edition by Liljana Juhas-Georgievska in the series “Old Serbian literature in 24 books”, Book 3 – Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд, 1988, Едиција “Стара српска књижевност у 24 књиге”, књига трећа.

42 Today a suburb of Podgorica.

43 Првовенчани, *Живої свейої Симеона*, II.

44 Fine, 1997, 212.

45 Andrijašević, 2006, 17.

46 http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=03&dd=03&nav_category=167&nav_id=587676 – News dated 03/03/2012 – accessed 15/05/2012.

Material evidence confirming a separate Montenegrin identity

Because the existing written sources prove disputable, the Doclean narrative sought reliance on the material heritage: the ancient and early mediaeval sites in Montenegro. A problem arose immediately, as the urban characteristics of the post-Roman territory inhabited by the Slavs from 6th–7th centuries were only partially researched. As the University of Montenegro still has no Archaeology Department and all Montenegrin archaeologists to date were graduates from (mainly) Belgrade or Zagreb universities, it can be expected that the future research in Montenegro will take place gradually and with approved international support. To bridge this gap, the Montenegrin government has created a Montenegrin Centre for Conservation and Archaeology in July 2011, with offices in Cetinje and Kotor.⁴⁷ However, work done during the existence of Yugoslavia underlined major differences in the heritage studies in Montenegro. Firstly, there is a general division between the archaeology and architecture of the coastal towns and the interior. Secondly, the coastal towns once under the Venetians – Kotor, Bar, Budva and Herceg Novi, to mention the most important ones – have been better preserved and possess solid archives. Admittedly, the catastrophic earthquakes of 1563 and 1667 annihilated the early mediaeval architecture of the coastal areas and the re-building that took place following this devastation was executed under Venetian influence, giving these coastal towns unmistakably Renaissance and Baroque features. Thus, early mediaeval monuments survive in fragments.

On the other hand, the heritage of the interior surviving to this day bears either Nemanjić features in the ecclesiastical buildings or the modified urban features of the Ottoman period. As there are no readily available data on the mediaeval urban structures in the interior due to the lack of evidence and insufficient research, the initial archaeological classification, done primarily by Belgrade researchers, managed to date the earliest urban settlements to the time of Constantine VII Porphyrogenitus. However, between the Porphyrogenitus and Nemanjić periods, most towns in the interior were subject to major alterations and changes.⁴⁸ Better preserved architectural heritage in the Montenegrin interior dates from the late 12th century and is ecclesiastical. The best preserved examples of the churches and monasteries belong to the Raška School, such as the Morača Monastery (1252), and unequivocally coincide with the Nemanjić period. As the Raška School itself was a fusion of the Catholic and Orthodox influences that flourished under the early Nemanjić kings, who also showed tendencies towards changing their religious affiliations, it can be argued that the combination of Catholic and Orthodox elements in ecclesiastical architecture reflects the political ambiguity of the rulers, rather than prescribed methods of building. But even this argument is an interpellation from the modern perspective, as it is widely accepted that the sense of national identity

47 *Sl. list Crne Gore*, br. 47/11, 23. 09. 2011.

48 Мишић, 2010, 12.

and nationalism did not exist prior to the 19th century. The Doclean narrative, however, uses interpellation for its hypothesis of the symbiotic Romanesque-Gothic style autochthonous to Montenegro, by examining the ruins of the mediaeval monasteries in southern Montenegro and northern Albania, around Lake Skadar.⁴⁹ Insisting exclusively on “Serbian demolition of the 13th century”, the Doclean narrative supports its claim of “deliberate destruction of Doclean identity” in the context of the 1990s wars in former Yugoslavia, when the destruction of religious objects was a primary tool for removing the traces of national identities in warring areas. Insisting on the exclusively Catholic character of the Doclean kings, without putting it into the context of Catholic-Orthodox relations in the 11th century endorses the modern differentiation of the Montenegrins from Serbs. Since the archaeology so far could not locate and confirm the existence of large numbers of Catholic churches and monasteries beyond the coast, the Doclean narrative explains this by the destruction that occurred after the Ottoman conquest.⁵⁰

Becoming Doclean

After declaring independence from Serbia in 2006, the Doclean narrative, devised in the 1998–2006 period, received great publicity, both in Montenegro itself and in Western academic circles. Since the new narrative was still in its early days, the existence of a separate Montenegrin nation had yet to be confirmed by the existence of a separate language.

In 1993, the establishment of *Matica Crnogorska* (*Montenegrin Matica*) traced the path for the invention of the separate ethnic origins of the Montenegrins:

*“Matica was needed in Montenegro because we considered ourselves to have our own country yet we had no such organization. The official government in Montenegro threw their lot in with Serbia completely. Also there had been a suggestion that the Montenegrin Academy of Sciences and Arts would be merged into the Serbian Academy. So we formed Montenegrin Matica as a resistance to that.”*⁵¹

As *Matica Crnogorska* was modelled on *Matica Srpska* and *Matica Hrvatska*, which are both supreme cultural institutions in Serbia and Croatia concerned with language, an argument for a separate and “unique” Montenegrin

49 One such example of imposed interpretations is related to the ruins of St. Sergio and Vakh Church south of Skadar which changed its use several times over the centuries, but the new explanation insists that “the previously Benedictine Monastery suffered certain alterations in the 13th century” (Andrijašević, 2006, 30). In reality, the site was known as a holy ground since the late antiquity and was demolished and rebuilt several times over the centuries. It was rebuilt in 1290 by Queen Helen of Anjou, the French wife of King Uroš I, on the site of the mediaeval port whose remains had sunk into the river over the centuries. Finally demolished by the Ottomans in the 16th century, the ruins were first described by the Russian consul Jasterbov in the late 19th century, which the Doclean narrative barely mentions.

50 Ibid.

51 Špadijer, quoted in Morrison, 2009, 113.

language was devised as “the right of every nation to have and call its language what it wants”.⁵²

For this purpose, on the requirement of the Montenegrin Ministry of Education in 2008, members of the Doclean Academy of Sciences and Arts and *Matica Crnogorska* have developed a new Montenegrin language and orthography. Vuk’s language and orthography used both in Serbia and Montenegro since 1868 was replaced by a new alphabet. Instead of 30 letters, it added two new graphemes as separate signs for minor dialectological differences.⁵³ As in Serbian, the new alphabet retained the duality and it can be written in both Cyrillic and Latin scripts. But this is only declarative. According to Kenneth Morrison, “ethnic Montenegrins and Montenegrin minorities” prefer the use of Latinic script.⁵⁴ This argument directly corresponds to the new Doclean identity based on Catholic, that is, Latin tradition of coastal area. Indeed, the compilers of the new orthography are linguists from very interesting backgrounds: Dr Milenko Perović, a declared Montenegrin with a permanent position as Professor at the University of Novi Sad (Vojvodina, Serbia), Dr Josip Silić of the University of Zagreb (Croatia), Dr Ludmila Vasiljeva of the University of Lvov (Ukraine). The rest of the team are professors from the Faculty of Philosophy in Nikšić (established in 1988, as a branch of the University of Podgorica⁵⁵), with the evident absence of the professors from Podgorica itself.⁵⁶ The new Montenegrin language and orthography were approved by the government in 2010, when the Institute for Montenegrin Language and Literature was founded in Podgorica, under the directorship of Dr Adnan Čirgić, a Montenegrin Muslim. The new language was introduced in Montenegrin schools in September 2011. Parallel with this, the Serbian language was downgraded as the language of the minority, but, following the census results of 2011 when 43% of the population declared Serbian as their mother tongue, the Serbian was returned into use, albeit reluctantly.⁵⁷ From September 2011, all official documents issued by the Republic’s authorities are written in the new orthography. Unsurprisingly, the linguists from Belgrade and Novi Sad, many of whom are natives to Montenegro, were not amused. In the ensuing media war, the most commonly used argument by the Serbian side was that this was a deliberate step in the further disintegration of the Serbian national core, supported by the anti-Serbian regime in Podgorica. On the other hand, what Belgrade sees as further humili-

52 Ičić, quoted in Morrison, 2009, 113.

53 *Pravopis*, 2009, 6.

54 Morrison, 2009, 210.

55 Then, University of Titograd – The name of the capital was re-established in 1992.

56 *Pravopis*, 2009, 3.

57 [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) – accessed on 0/05/2012 – The official census of the Montenegrin Statistical Office, pdf form, published in July 2011; Interestingly, in 2003 census, Serbian language was spoken by 63.6% of overall population. This rapid decrease of the Serbian language speakers on behalf of the Montenegrin language speakers is explained by the discrimination against those who declare themselves Serbs, i.e. for any progress in professional life, one not only has to declare himself a Montenegrin, but also a Montenegrin speaker.

ation and disgrace, Zagreb greets with a great sense of pride. In August 2011, the Zagreb daily *Jutarnji List*, under the title *Croats introduced new letters to the Montenegrins*, carried the story of the participation of the Zagreb educated linguists in creating the new Montenegrin language.⁵⁸

Parallel with the language argument there was a call for a separate Montenegrin Orthodox Church. The argument was that the Montenegrin Metropolitanate had been separate from the Serbian Patriarchate since 1766, until it was “illegally incorporated into the Serbian Orthodox Church” in 1920. The fact that the two subsequent Serbian Patriarchs, who conducted the unification in 1920, were natives to Montenegro was regarded as “a betrayal of the national interests” and that the Serbian Orthodox Church worked on the project of creating the Greater Serbia.⁵⁹ The Montenegrin Orthodox Church, in order to distinguish itself from the Serbian, argued that a catholic king St. John Vladimir was a founder of Doclea and that the Montenegrins converted to Orthodoxy only after the “occupation of Serbian despot Nemanja in 1186”.⁶⁰ Even though ecumenically unrecognized, the Montenegrin Church appealed to the Montenegrin Government to start the process of “returning the churches and monasteries on the territory of Montenegro to the rightful church, unlawfully held by the Serbian Orthodox Church”.⁶¹ The current situation regarding the ownership of ecclesiastical buildings is in a stalemate, but it is reasonable to expect that in the near future the priests belonging to the Serbian Orthodox Church will be duly expelled from Montenegro and replaced by priests loyal to the Montenegrin Orthodox Church, as is the case in Macedonia.

What next?

The invention of the new historical narrative, the creation of a separate language and foundation of the Montenegrin Orthodox Church are the first steps in creating a new Montenegrin nation. As shown above, these were the result of neither real cultural need nor break-through research methods that would confirm the arguments stated in the Doclean narrative. As in Macedonia, the next step will be to support these actions by creating the material heritage which would emphasize the link to the early mediaeval past, with the emphasis on the Docelan period. Even though the Institute for the Protection of Monuments has existed since 1948 and, as the Doclean narrative further develops, it is reasonable to expect the foundation of an Archaeology Department within the University in the near future, with the task of uncovering the Montenegrin

58 <http://www.jutarnji.hr/crnogorski-pravopis-hrvati-crnogorcima-uveli-nova-slova-za-meko-s-i-z-i-time-ih-izbezumili/966697/> – accessed on 30/05/2012.

59 Morrison, 2009, 131.

60 Morrison, 2009, 136.

61 <http://www.vesti011.com/2012/03/peticija-crnogorski-sekta%C5%A1i-tra%C5%BEe-imovinu-crkve/?lang=lat> – accessed on 30/05/2012.

Doclean past. Currently, the whole territory of Montenegro is covered by 22 museums.⁶² Of these, the most important is the complex in Cetinje, which celebrates the Petrović-Njegoš dynasty and Montenegrin sovereignty. However, as the Doclean narrative emphasizes the Catholic nature of St. John Vladimir, it is expected that the museums in coastal towns, together with their urban characteristics, will receive further reinterpretation, with greater emphasis on the Catholic heritage. Although the Serbian Orthodox Church celebrates not only Nemanjić kings, but also St. Peter of Cetinje and St. John Vladimir, it can be expected that the Montenegrin Orthodox Church will replace the Nemanjić saint-kings with the Catholic saints of coastal towns, arguing their Montenegrin ethnic identity.

As there are still no programmes for the erection of public monuments on a scale similar to that in the Macedonian Republic, in order to stress its newly acquired identity, the Montenegrin Ministry for Development and Economy with the financial support of the German Ministry for Economic Cooperation and Development, published in 2007 a guideline for the construction of new housing, with “an intention to demonstrate the beauty and value of Montenegro’s traditional architecture and to show how traditions can be converted into modern life-style and language without losing their regional characteristics and identity... The purpose is to encourage the municipalities, the architects and the homebuilders, to *view the samples and ideas that have been specified in the handbook* and to support common efforts to develop Montenegro in respect of her past.”⁶³

This decision is also very much in accordance with the Doclean narrative: all references to Serbia are to be minimised and, eventually, replaced by the theories developed on the re-interpreted *Chronicle of the Priest of Doclea*, as shown above. Basing a narrative on the assumption of the lack of knowledge and general confusion of the mediaeval authors reveals the primordialistic-perennialist explanation of the building of the new national identity in Montenegro, albeit using exclusively political aspects of modernism, as described by John Breuilly in 1993.⁶⁴

The greatest problem for Montenegro is its ambiguous position in relation to Serbia. As around 264,000 Montenegrins living in Serbia, were not allowed to vote in the 2006 referendum, the independence was decided with approximately 50,000 votes in favour of separation. This left those who still regard themselves as Serbian, that is, nearly a third of the population of Montenegro according to the last census, deeply dissatisfied.⁶⁵ For the proclamation of independence, the Montenegrin government had to rely on support from Muslim and Albanian political parties, but alienated the Montenegrin Serbs. In March 2012, the government voted a new act which would sanction the

62 Rastoder, 2006, 248.

63 Contemporary expression of traditional houses in Montenegro, 2007, 5.

64 Breuilly, 1993, quoted in Özkirimli, 2000, 104.

65 Roberts, 2007, 475.

unification of the two mutually exclusive Academies. Since the Montenegrin Academy of Sciences and Arts disagree with the Doclean Academy, it appears that the Act is aimed at ordering the former to accept the latter without the right to object.⁶⁶ By securing a unified Academy, Serbian objections would be finally silenced and the disconnection of Serbian from the Montenegrin identity will achieve its objectives.

References

1. Andrijašević, Živko and Rastoder, Šerbo (2006): *The History of Montenegro from Ancient times to 2003* – Podgorica.
2. Банашевић, Никола (1971): *Летопис њоиа Дукљанина и народна предања* – Београд.
3. Curta, Florin (2006): *Southeastern Europe in the Middle Ages – 500 – 1200* – Cambridge
4. Donia, Robert and Fine, John V. A. (1987): *Bosnia and Herzegovina – A Tradition Betrayed*, New York. Fine, J. V. A. – *The Late Mediaeval Balkans* – Ann Arbor, (re-print 2000).
5. Fine, J. V. A. (1983): *The Early Mediaeval Balkans* – Ann Arbor, (re-print 1997)
6. Fine, John V. A. (2006): *When Ethnicity Did Not Matter in The Balkans*, Ann Arbor.
7. Greenberg, Robert D. (2008): *Language and Identity in the Balkans*, Oxford.
8. Group of Authors – *Istorijski atlas* (1st ed.) – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva & Geokarta, Beograd, 1997
9. Hobsbawm, Eric and Ranger, Terence (1992): *The Invention of Tradition*, Cambridge.
10. Мијушковић, Славко (1988): *Летопис њоиа Дукљанина* – пријевод и објашњење – Београд.
11. Мијушковић, Slavko (1988): *Chronicle of Priest of Doclea – translation and explanation*, Belgrade. (the text of the Chronicle within this work was quoted as the *Chronicle*, whilst the explanations were quoted as Mijušković's work)
12. Мишић, Синиша (2010): *Лексикон прагова и ѡрѡва средњовековних српских земаља – ѡрема ѡисаним изворима* – Београд.
13. Morrison, Kenneth (2009): *Montenegro – A Modern History* – London.
14. Özkirimli, Umut (2000): *Theories of Nationalism – A Critical Introduction*, London.
15. Porphyrogenitus, Constantine (2008): *De Administrando Imperio, Volume I* – Greek text edited by Gy. Moravcsik, English Translation, R. J. H. Jenkins, Harvard University Press, 1967, re-print.
16. Roudometof, Vactor (2001): *Nationalism, Globalization and Orthodoxy – The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood, Connecticut.

66 <http://montenegro-info.net/2012/03/01/novi-sastav-crnogorske-akademije-nauka-do-kraja-aprila/> – accessed on 30/05/2012.

17. Roberts, Elizabeth (2007): *Realm of the Black Mountain – A History of Montenegro* – London.
18. Smith, Anthony (1999): *Myths and Memories of the Nation*, Oxford.
19. Св. Сава (1970): *Живот Свѣтана Немање*, Едиција *Свѣтара српска књижевности у сто књиѣа*, књиѣа прѣа, приређивач Драгољуб Павловић, Нови Сад, 1970 – St. Sava – *Life of Stefan Nemanja*, Edition *Old Serbian Literature in One Hundred Books*, book one, edited by Dragoljub Pavlović, Novi Sad.
20. Стефан Прѣовенчани (1988): *Сабрани списи*, Просвета и Српска књижевна задруга, Едиција *Свѣтара српска књижевности у 24 књиѣе*, књиѣа трећа, Београд, 1988 – Stephen the Firstcrowned – *Complete Documents*, Prosveta and Srpska književna zadruga, Edition *Old Serbian Literature in 24 books*, Book three, Belgrade.
21. Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*, Oxford.
22. Pravopis crnogorskoga jezika i rječnik crnogorskoga jezika – Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore – Podgorica, 2009 – Syntax of Montenegrin Language and Dictionary of Montenegrin Language – Ministry of Education and Science of Montenegro – Podgorica, 2009.
23. Republika Crna Gora, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, commissioned by Federal Ministry for Economic Cooperation and Development – *Savremeni izraz tradicionalnih kuća u Crnoj Gori* – Contemporary expression of traditional houses in Montenegro, Faculty of Architecture, University of Montenegro, Podgorica, 2007.
24. Službeni list Crne Gore, br. 47/11.

Online sources:

25. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Americke-diplomate-o-srpsko-hrvatskom-jeziku.sr.html> – accessed on 16/02/2011
26. <http://www.njegos.org/census/princip.jpg> – accessed on 05/05/2012
27. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mj.html> – accessed on 05/05/2012
28. [http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje\(1\).pdf](http://www.monstat.org/userfiles/file/popis2011/saopstenje/saopstenje(1).pdf) – accessed on 05/05/2012 – The official record of the Montenegrin Statistical Office, pdf form, published in July 2011
29. <http://www.vesti011.com/2012/03/peticija-crnogorski-sekta%C5%A1i-tra%C5%BEe-imovinu-crkve/?lang=lat> – accessed on 30/05/2012
30. <http://www.jutarnji.hr/crnogorski-pravopis--hrvati-crnogorcima-uveli-nova-slova--za-meko-s-i-z--i-time-ih-izbezumili/966697/> – accessed on 30/05/2012
31. <http://montenegro-info.net/2012/03/01/novi-sastav-crnogorske-akademije-nauka-do-kraja-aprila/> – accessed on 30/05/2012
32. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=03&dd=03&nav_category=167&nav_id=587676 – News dated 03/03/2012 – accessed 15/05/2012

Резиме

Драгана Лазаревић

ПРОНАЈАЖЕЊЕ БАЛКАНСКИХ ИДЕНТИТЕТА: ОТКРИВАЊЕ ОЧЕВА ОСНОВАЧА И МИТОВИ О ПОРЕКЛУ – СЛУЧАЈ ЦРНЕ ГОРЕ

Кључне речн: изградња нације, посебан идентитет, Црногорци, дукљански наратив, погрешно тумачење, пробабилистичка терминологија, западни академски кругови

Рад истражује уобразани процес изградње нације у Црној Гори у периоду после ратова у бившој Југославији и њеног одвајања од Србије 2006. Док је премисе које се заснивају на Хобсбаумовој теорији нових нација широко прихватила већина научника заинтересованих за Балкан, чини се да постоји велики несклад у практичној примени теоријских постулата. У чланку је дат општи преглед погрешног тумачења теорија о раној црногорској историји у наративу од деведесетих година које су шпроко распрострањиле присталице именовања посебног идентитета последње јужнословенске нације. У облику резимеа, рад указује на неограничену употребу пробабилистичке терминологије, коју не потврђују ни примарни извори нити материјални докази с лица места. Иако покушаји стварања посебне црногорске нације потичу из периода пре деведесетих, као што је у више наврата истакао један број научника пореклом из тог региона, њихово остварење на академском нивоу је постало могуће тек када су се западни промотери новог црногорског идентитета прихватили задатка њиховог представљања Западу с намером погрешно протумачених извора како би се оправдала улога (углавном) англо-саксонских академских кругова у подржавању политичких разлога који стоје иза распада Југославије. Студија случаја дукљанског наратива, створеног селективним читањем извора, најбољи је пример како да се оправда нација као политичка творевина.

Yury Vladimirovich FILIPPOV, Anna Mikhailovna FIRSOVA

AGRICULTURE AS A HISTORICAL-GEOGRAPHICAL BASIS OF IDENTITY OF THE RUSSIAN PEOPLE

Abstract: This article provides a historical and cultural analysis of the phenomenon of identity formation of the Russian people on the basis of study of agriculture as a historical-geographical factor which had a significant influence on the processes taking place in the Russian plain at the appointed chronological period.

Key words: agriculture, identity, Russian Plain, factors

Introduction

Even in the XXI century, in the era of supreme computer technologies, the fact that agriculture is the leading sector of the economy of many countries remains undisputed. Agriculture for a long time was the main occupation of most of the world's population as a result of the first major division of labor. Slavic peoples for centuries were farming and therefore farming as a special type of robust joint activity was a major factor in forming the identity of the Slavs the trace of which bear almost all of the Slavic cultures. Gradually emerging sustainable type of agricultural work, typical for Slavs, objectively was becoming not only a factor of folding their identity but also a factor due to which it was identified by the neighboring peoples.

Features of agriculture emerging

Shape and pattern of settlement of the Russian Plain was formed over many millennia. Mesolithic, Neolithic, Eneolithic archaeological sites and monuments of the Bronze Age and early Iron Age differing by developed economy of assigns type with the presence of agriculture and animal husbandry were recorded on its territory.¹

1 Early medieval East Slavic antiquity / edited P. N. Tretyakova, L., 1974.

However the selection was still very low and the economy could be called developed of producing type only relatively. It's natural that such a situation was ensuring the survival of the community as a whole but nevertheless only a transition to a new level of agriculture as it was with Slavs ensured the emergence, establishment and further development of the *agricultural* community.

The Russian Plain in the I millennium AD was inhabited by the Finno-Ugric peoples many of which were subsequently subjected to assimilation by Slavs who had come to this land in the early Middle Ages. So Meria lost their ethnic autonomy in the approximately XIII century, Muroma – in the XII, Meshera – to the beginning of the II millennium AD.²

After the Slavic agricultural colonization had reached the upper Volga area and had spread to the upper and middle coastal Oka in the IX–X centuries, Murom and Rostov cities became its main strongholds. However in the IX–X centuries and later for most of the X century the main Slavic population is concentrated in the south of Old Russia due to “the largest tracts of fertile soils were located in the middle Dnieper – in the areas of Kiev, Chernigov, Pereyasavl. A southern part of the Ryazan principality had good opportunities for husbandry”.³

Raids of Polovtsian tribes, in the second half of the XI century gradually complicated political and economic components of the existence of the Slavs in the south – in the steppe and forest steppe areas, moved the Slavic population to the northern habitat – in the area of mixed forests and later in taiga zone of the East European plain.

In the XII century the Slavs opened the Upper Volga basin, the coast of the rivers Klyazma, Nerli, Lukha and others. Gradually Slavic fortress cities – Yaroslavl, Starodub, Gorokhovets, Gorodets, Gorbatov and others were built at these lands, villages and smaller towns appearing around them.

In the second half of the XII century active movement of the Slavs to the Volga-Kama region and to the northern area began.⁴ The first Russian settlers appeared in the North Dvina basin (in its western part not settled with Permyane tribe) already in the XI–XII centuries. They came to these places from both sides.

The residents of Novgorod lands were moving here from the north-western areas of Zaonezhye region in the first half of the XII century. They built a number of settlements first in lower North Dvina and the upper Sukhona and then on Vag and Vim (approximately at the end of the XII century) where Novgorod residents came from the Northern Dvina through Pinega and Mezen rivers.⁵

Rostov-Suzdal principality residents were moving from the south-west in the area of the rivers Ustyia, Kokshenga, lower Sukhona and Yuga. The main driver of the Slavic colonization of the North was the peasantry traveling to this region from feudal oppression and scarcity of land.

The wave of Russian settlers in the basin of the Northern Dvina River was

2 The Finno-Ugric and Baltic countries in the Middle Ages, M., 1987, p. 81, 92.

3 A. V. Dulov, Geographical environment and the history of Russia (late XV – mid XIX century), M., 1983, p. 61.

4 V. V. Sedov, Eastern Slavs in VI–XIII cc., M., 1982, p.196.

5 Proceedings of the Department of History of the USSR Gorky Pedagogical Institute, Gorkiy, 1985.

growing which was contributed by warmer climate prevailing in the first half of the II millennium AD (small climatic optimum) and encouraging the development of agriculture in the North. This fact is important due to another reason: the Slavic colonization was agricultural and the system of agriculture itself - slash and burn one.

Agriculture system of this type required enormous amount of energy as well as joint participation in the process of large human population for its implementation. Due to the Finno-Ugric peoples including the Slavs settling among were almost not engaged into arable farming surviving by ranching and forest lands, so there were no military conflicts between the migrant and local population.

There is evidence backed up by archaeological finds that in some places the Slavic tribes lived in the same areas together with the local Finnish people.⁶ The division of labor between them and the natives strengthened their friendly neighbor relations. In addition there are some data indicating that Mordovian tribal grand people invited Russian immigrants to their lands in terms of economic viability. A significant volume of Russian coins hoard found on the territory of Mordovia consisted of mainly Nizhny Novgorod and Suzdal money and stamped coins.⁷

Feudal disunity of early Rus with a number of its permanent civil wars played a major role in making the Volga-Kama lands Slavonic. People were searching for more peaceful place to live. Not only to the search for habitable places, but also the desire of large Russian feudal to subordinate sizeable lands in this region (that was the purpose of cities and fortresses construction there) contributed to agricultural development and migration of the Russians to the territory inhabited by ancient tribes of the Komi-Perm. These were, for example, the Gleden, Ustyug cities which played an important role in the accession of lands on rivers Little North Dvina, Yug, the lower Sukhona (Permyane might live there), Luza and downstream of Vichегда river where Permyane population dwelt, to the Russian state.

Geopolitical Factors

Mongol invasion in 1237–1238 resulted in the destruction of cities on the Upper Volga and Klyazma rivers. But then this region – Nizhegorodskoye Povolzhye – was living without any major seizure of territory over the next hundred and fifty years. That is why the second half of the XIII – the first three-quarters of the XIV century gave birth to a new wave of migration to the Russian calmer and rich area. The Russian settlements sprang up in different parts of the right bank of Volga near the rivers Sura and Pyana where in the 70th of the XIV century Russian fortresses “Sara velikaya”, Kurmish and Kish had already been built.

6 E. A. Savelieva, Perm Vychedga, M., 1971, p. 107.

7 Cities of the Volga region in the Middle Ages, M., 1974, p. 180, 181.

Socio-economic and demographic factors led to the Great Nizhny Novgorod-Suzdal principality with its center in the city of Nizhny Novgorod which during almost forty years was a competitor of Moscow in gathering the Russian lands. But the military defeat of the Nizhny Novgorod troops on the river Pyana (1377) and two-times capture and destruction of Nizhny Novgorod and its surroundings (1377, 1378) by Khan Mamai troops undermined military and political potential of Nizhny Novgorod princes. In the late XIV – early XV century Nizhny Novgorod lands by decision of aristocratic elite were included into strengthening Muscovy State.

The adoption of Islam by the Golden Horde and the historical events known as “The Great zamyatnya” brought the movement of regular migration processes to life triggering changes in the ethno-demographic situation at the Russian Plain of that time.

In 1261 through the efforts of the Russian prince Alexander Nevsky and the Mongol khans Berke and Meng-Timur in Saray – the center of the Horde – the Orthodox diocese was opened.⁸ It’s logical that Christianization of the Tartar population began from this moment. But after the Horde converted to Islam large groups of the Muslim started to move to the north and settle in the vicinity of the Russian and Mordvinians.

Russian princes took settlers and lodged these talented people at the boundaries of their kingdoms. Initially, they served as border protection, then settled on the land and moved to the economic system which for many generations had characterized their Russian neighbors. In the XV century due to the expansive claims of the Khanate of Kazan Russian migration wave down the Volga almost stopped.

However, the Russian with a vengeance began to explore forest Zavolzhye land. The historians attach great importance to the development of these lands by the monks of “Makaryev” monasteries – Kerzhensky (“Zheltovodsk”) and Unzhensky (“Forest”).

At the same time it was necessary to increase productivity of the soil in the northern regions by fertilizing. Russian-developed animal husbandry played an important role here. But at the same time to create grazing land forests had to be cleared of brush and river terraces and flood plains of the river valleys which also helped to develop new unpopulated areas.

The seizure of the Volga area up to the Caspian Sea, the eastern Caucasus, Southern Urals, and the river Yaik (Ural) and Kazan (in 1552) defined not only the political leadership of the Russian state in the most promising part in economical sphere of Eastern Europe, but also made way for the nobility -emerging social class to the new land on Volga. The Volga region became an important object of colonization by local nobles who after getting Volga lands to the use brought here Russian peasants – the carriers of Russian agriculture from the “old Russian” regions. Thus the Slavic settlement got a new development and finally secured demographic and ethnographic state of the east of the Russian Plain.

8 L. N. Gumilev, *From Rus to Russia*, M., 1992, p. 133.

The development of Siberia was the next stage of the Russian colonization of undeveloped land. Ataman Ermak's Cossacks paved the way to Siberia. But after the Cossacks and other alien adventurers trying to get rich quickly in Siberia, farmers also went there.

This migration process was influenced by many political events of the so-called "Time of Troubles" which took place in the central regions of Russia which completely disrupted life of the Russian community.

And just as in the days of feudal disunity peaceful farmers went to Siberia in search of a better life fleeing from danger and destruction while acting as carriers of specific agricultural subculture. Over the centuries agriculture left a trail in the life, thought and culture of the Russian community.

For example, farmers' fear of lean years formed a mythical image of the product of labor (the desired yield) which subsequently was correlated to numerous national ceremonies, rituals, legends, tales, customs, myths that became communal morality as the main factor of authentication mechanism. This morality was brought to Russian Siberia, so we can assume that the colonization of Siberia was largely bloodless and cannot be compared, for example, with the development of colonialist Africa or America. Local people began to adopt the achievements of the Russian in the field of science and technology, as well as agriculture; the Russians began to adopt the indigenous inhabitants' experience on breeding cattle of local breed, the collection of edible and medicinal plants, the art of hunting, fishing, etc.⁹.

Another example: the "second bread" – the potato appeared in Russia in the XVIII century,¹⁰ and the majority of farmers initially reacted quite negatively to this new vegetable, because the traditional consciousness of the Russian farmer didn't imbue at once with the benefits of a new vegetable cultivation. But already in the XIX century potato gained a strong position in Russia, and the Russians, with their ability to adapt to any conditions and challenges are great breeders of the new crop.¹¹

Conclusion

The Russian agricultural community for its long history managed to bring to their work a number of different ethnic groups many of which gradually lost their authentication, identifying themselves with the Russian. This was above mentioned the Finno-Ugric, Siberian Tatars and other peoples of Siberia etc.

The analysis of the historical and geographical factors of the development of Russian agriculture given above can convince us that the essential condition of life and human development is the availability of resources, i.e. products, items,

9 G. G. Kotozhekov, Philosophical and sociological analysis of the national culture. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, M., 1991, p. 179.

10 S. V. Tokarev, Peasant revolts potato, Kirov, 1939.

11 Ethnography Simbirsk-Ulyanovsk Volga region, Ulyanovsk, 2007, p. 13.

and conditions necessary to sustain life. Only in the context of reproduction of resources as the most important factor determining the survival and development of humanity it makes sense to consider the conditions for the formation of identity. It can be argued that the identification, being a broad mechanism was manifested at all levels of the community integration.

By identifying, on the basis of specific resources reproduction activities, all the components of the agricultural community were included in the processes of association of people general ability to work (community production) and collective mind (community thinking), taking part in the compilation of community experience (subculture). Thus, the identification can be defined as a specific historically conditioned, that is, no doubt, dependent on objective historical forms of identity, in this case – the agricultural community.

References

1. The Finno-Ugric and Baltic countries in the Middle Ages. – M., 1987.
2. Dulov, A.V., Geographical environment and the history of Russia (late XV – mid XIX century) – M., 1983.
3. Cities of the Volga region in the Middle Ages – M., 1974.
4. Sedov, V.V., Eastern Slavs in VI–XIII cc. – M., 1982.
5. Savelieva E.A., Perm Vychehda – M., 1971.
6. Gumilev, L.N., From Rus to Russia. – M., 1992.
7. Kotozhekov, G.G., Philosophical and sociological analysis of the national culture issertation for the degree of Doctor of Philosophy – M., 1991.
8. Early medieval East Slavic antiquity / edited P.N.Tretyakova. – L., 1974.
9. Proceedings of the Department of History of the USSR Gorky Pedagogical Institute. – Gorkiy, 1985.
10. Tokarev, S.V., Peasant revolts potato. – Kirov, 1939.
11. Ethnography Simbirsk-Ulyanovsk Volga region.-Ulyanovsk, 2007.

Резиме

Јуриј Владимирович Филипов, Ана Михаиловна Фпрсова

ПОЉОПРИВРЕДА КАО ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКА ОСНОВА ИДЕНТИТЕТА РУСКОГ НАРОДА

Кључне речи: пољопривреда, идентитет, Руска равница, фактори

Рад представља историјску и културну анализу феномена формирања идентитета руског народа на основу проучавања пољопривреде као историјско-географског фактора који је имао значајан утицај на процесе који су се одвијали у Руској равници у именованом хронолошком периоду.

UDK 614.2(470-29)(091)

Svetlana M. MALKHAZOVA, Natalia V. SHARTOVA

HISTORY AND GEOGRAPHY OF PUBLIC HEALTH IN MOSCOW REGION

Abstract: The article presents the results of a retrospective analysis of changes in population health (end of XIX – beginning of XXI centuries.), which was made for a more detailed and in-depth assessment of modern medical-geographical situation in the Moscow region (the beginning of the XXI century). Using comparative geographical and cartographic research methods analyzed indicators characterizing demographic characteristics, morbidity, pollution, socio-economic characteristics and the health care system. The changes in the population, transformed from a rural to urban, and its age structure. Changed components that regulate the natural movement of population, natural population growth in the region was replaced by natural wastage. In contrast to the current situation in the past, there was a very clear territorial confinement of the high prevalence rates for all pathologies to counties with developed industry and deterministic sources of environmental pollution. Currently, in the Moscow region such relationships are ambiguous, due to the total multifactorial influence on public health.

Key words: population health, Moscow region, environmental impact

Introduction

At present studying the influence of various environmental factors on population health is among the most dynamic directions of medical geographical research.¹ Of particular importance are the studies aimed at the medical-geographical analysis and territorial differentiation of the state of population health at the regional level.² This article presents the results of medical-geographical investigation of the Moscow region.

Transformation of the quality of population health is not an isolated process. It is closely interrelated with the general progress of society.³ Living

-
- 1 Foster Harold D., *Health, diseases and environment*, Belhaven Press, London; CRS Press, Boca Raton, Florida, 1992; Malhazova S. M., *Medical geographical analysis of territories: mapping, assessment, forecast*. – M.: Scientific World, 2001.
 - 2 *World Atlas of Epidemic Diseases*, Arnold, London, 2004; *Global Medical Geography*, ed. by R. Akhtar and N. Izhar, Rawat Publications, Jaipur, 2010.
 - 3 Barrow C. J., *Environmental change and human development. Controlling nature*, Arnold, London,

conditions are improving, as well as technologies which facilitate work and life of people; it becomes possible to treat formerly incurable diseases. At the same time technical achievements of modern epoch often result in the negative changes of environment and occurrence of new diseases.⁴

Following are the results of the retrospective analysis of changes of the population health from the end of the XIX century till the beginning of the XXI century which provide for in-depth understanding and evaluation of the present-day medical-geographical situation in the Moscow region. The choice of the historical period was dictated by the following: at that time the basis of modern medical statistics has been laid down in the Moscow guberniya⁵ and considerable material on population morbidity was collected. The all-Russia population census has been carried out within the given time period (1897) that make it possible to operate with relative indicators of population morbidity.

Materials and Methods

Medical-geographical analysis of the present-day territory of the Moscow oblast is based on the official statistical data on demographic indicators, population morbidity, social and economic parameters and environmental pollution, as well as indicators of the system of public health services for the period 2001–2008. The data were obtained at M.F.Vladimirsky Moscow Regional Clinical Institute and the Federal Agency of State Statistics. The data were collected for each of 39 administrative raions⁶ of the Moscow Region and 28 cities and settlements of regional subordination.

Medical-demographic data characterizing the state of population health in the historical past were obtained from statistical publications and summary reports of the Department of Sanitary Statistics of the Moscow guberniya council (zemstvo) for the period of 1898–1913. The available information includes statistical data for 13 uezds⁷ of the Moscow guberniya. The data were then recalculated into relative indicators per 1000 inhabitants according to population numbers of that time.

Source information used for the analysis of medical-geographical situation was provisionally grouped into the following blocks:

- medical-demographic;
- social and economic;

2003; Prokhorov B. B., Health of the population of Russia in the XXth century. – M.: MNEPU Publishing House, 2001.

- 4 Koch Tom, Cartographies of diseases: maps, mapping, and medicine, ESRI Press, Redlands, California, 2005.
- 5 Moscow guberniya was an administrative territorial unit with the city of Moscow as a centre. It existed from 1708 till 1929. From 1929 till now this administrative territorial unit is named the Moscow oblast.
- 6 Raion is a smaller present-day administrative territorial unit. The territory of the Moscow oblast includes 39 raions.
- 7 Uezd is the same as raion, but the term was used before 1920.

- environmental pollution;
- public health services system.

Medical-demographic indicators are the object of research, while other ones are the environmental factors influencing the state of health and the life of the population.

A basic phase of study was mathematic-cartographical modeling of medical-demographic indicators and environmental factors, such as social and economic indexes, characteristics of the state of the environment and indicators of the system of public health services.⁸ MapInfo GIS Package was applied for the input of the cartographic base, editing and storage of information; Statistica statistical package and MS Excel for statistical processing of data; and Adobe Illustrator vector graphic editor for map design, printing and redaction.

The resulting series of maps and graphs represents spatial distribution of various medical-demographic, social and economic and ecological indicators within the region. For the analysis of the current state of population health in the Moscow Region each map is supplemented with a graph showing the dynamics of the addressed indicator during eight years and a diagram ranking all raions according to the indicator under discussion. Map of each indicator marks off five most favourable and five least favourable raions. All maps are produced using the method of cartograms and map diagrams with a stepped scale. As a result analytical, complex and synthetic maps at the scales of 1:1500000 and 1:750000 were produced. For the comparative-historical analysis maps showing population morbidity in the historical past were produced using similar techniques. In total about 100 maps were compiled representing indicators under study. Principal results of the retrospective analysis are as follows.

Comparison of diseases characteristic of the Moscow Region in the past and the present made it possible to reveal the changes which occurred during 100 years. Geographical distribution of raions which are the most unfavorable from the medical-geographical point of view was compared for the Moscow guberniya and the Moscow oblast.

Results

Demographic situation

Population of the Moscow Region has increased more than five times as compared to the beginning of the XX century. In 2008, 6672773 persons inhabited the area of 46 thousand km². Population density is 144 inhabitants/km² (the Russian Federation average is 8.3 inhabitants/km²). The least populated raions are located in the extreme west (Lotoshino, Shahovskaya, Volokolamsk) and the south (Serebrjano-Prudsky, Zarajsk, Ozery, Kolomna) of the region. According to 1897 population census in the beginning of the XX century 1399000 people

⁸ Medical demographic atlas of the Moscow oblast / ed. by S. M. Malhazova, A. N. Gurov, M., 2007.

lived in the Moscow guberniya, and the population density was 73 persons per 1 km². The largest population numbers were typical to the eastern (Bogorodsk and Bronnitsy) uyezds (about 11 % of the total rural population of guberniya in each uezd), and the smallest to the western (Ruza, Mozhaisk and Vereya) uyezds.

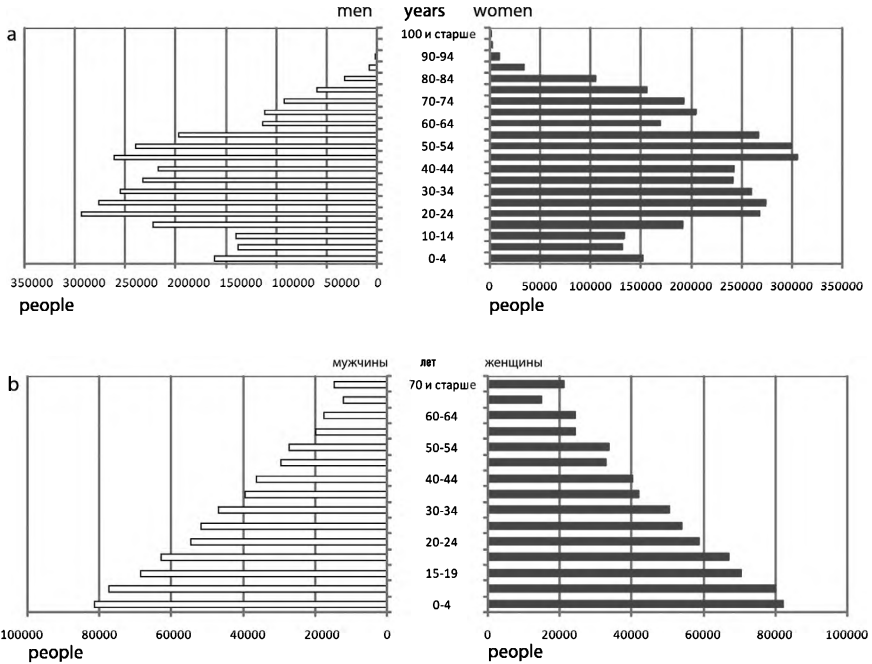

Figure 1. Sex–age composition of the population. (a) Moscow oblast, 2008 (compiled from [Chislennost'..., 2009]); (b) Moscow gubernia, 1902 (compiled from [Kurkin, 1903]).

The composition of population has cardinally changed during last 100 years. At present the urban population prevails, while in the Moscow guberniya rural dwellers predominated. Moreover, the annual increase of urban population share is observed (79.4 % in 2002; 80.4 % in 2006). The age structure of the population (Fig. 1) has considerably changed, too. Now prevalence of the age group of 20–54 years is appreciable in the Moscow Region. In the Moscow guberniya the age group below 10 years prevailed, and the decline in population numbers was regular as the age increased. There are still more women than men in the population structure in spite of the fact that more boys are born in the Moscow Region (and were born in the Moscow guberniya).⁹

The present-day demographic situation in the region could be described as very unfavorable as compared to Russia as a whole, and the city of Moscow

9 Malhazova S. M., Semenov V. Yu., Shartova N. V., Gurov A. N., Health of the population of the Moscow oblast: medical geographical aspects. – M: GEOS, 2010.

in particular. It is the result of adverse tendencies of the last decades.

In 2008 average *birth rate* in the oblast was 10.6 per 1000 inhabitants – considerably below the average of the Russian Federation (12.1) and comparable to Moscow average (10.3). In general low birth rates are characteristic for the western raions of the oblast (Lotoshino, Solnechnogorsk, Naro-Fominsk, etc.). Higher birth rates were observed in the peripheral parts of the oblast – in the north and the west.¹⁰

It is necessary to point out that the birth rate in the Moscow guberniya considerably exceeded the present-day values – in 1883–1913 it was about 51.5 per 1000 inhabitants. The maximum birth rate was registered in the central part of guberniya (Bogorodsk and Moscow uezds) – above 50 per 1000 inhabitants, while the minimum – less than 45 per 1000 inhabitants – was typical to the southern uezds (Bronnitsy, Kolomna and Serpukhov).

The total *death rate* of the population in the Moscow Region averaged 16.7 per 1000 inhabitants in 2008 that is considerably above the Russian Federation (14.6) and Moscow (11.8) averages. Territorial distribution of the total death rate in the oblast shows the following pattern: the minimum death rates are recorded in the central part of the oblast and the maximum values – at the periphery. During 2001–2008 the death rate in the Moscow Region tended to decrease, however, it still exceeds birth rate by 1.6 times.

Death rate of the population in the Moscow guberniya averaged 38.4 per 1000 inhabitants in 1883–1913 more than 2 times above the present-day level. This indicator was above the Russia's average of that time (about 32 per 1000 inhabitants) as well. The highest death rates coincided with the economic crises (1890, 1905). The most unfavorable situation in terms of death rate was in the west of guberniya – in Mozhaisk and Ruza uezds. In his studies of the Moscow uezd V. G. Bogoslovsky (1898) noticed that death rate of the population increased on drawing near the capital. The most adverse situation was characteristic of the territory adjacent to the city.

It is necessary to note that considerable changes have occurred in the structure of morbidity, in comparison with the historical past when infection diseases were a principal cause of death. At present illnesses of blood circulation system head the list of general death causes in the Moscow Region, as well as in Russia as a whole, followed by neoplasms and the external causes (traumas, intoxications, etc.), diseases of digestive apparatus, diseases of respiratory apparatus and infection diseases.

At present *infant mortality* is among the reliable indicators reflecting the degree of dependence of the level of population health on the state of the environment. In terms of the infant mortality rates the Russian Federation belongs to the countries with consistently high values of the indicator.

In 2008 the infant mortality rate was 7.8 deaths of babies under one year per 1000 live births in the Moscow Region slightly less than the Russian Fed-

10 Malhazova S. M., Semenov V. Yu., Shartova N. V., Gurov A. N., Health of the population of the Moscow oblast: medical geographical aspects.

eration average (8.5), but above the Moscow one (6.3). Considerable differentiation of the territory of the Moscow Region according to the given indicator is observed. Recently there is a favorable tendency of considerable decline in the infant mortality rate, from 12 per 1000 live births in 2001, to 7.8 in 2008.

Quite the opposite situation was characteristic to the Moscow guberniya. Infant mortality made the main contribution to the overall death rate. In 1867–1881 the Moscow guberniya ranked second in the infant mortality rate and 37th in the birth rate among 50 guberniyas of the European Russia. Besides, the given indicator exceeded the same of the European countries by 3 to 4 times. For instance, in 1906, the infant mortality rate on average was about 25 deceased per 100 births, which is tens of times higher than the contemporary level (Fig. 2). Maximum levels of infant mortality were recorded each fifth year. The annual maximum of death rate occurred in summer months. Infant mortality was apparently the main regulator of birth rate since the years with high birth rates followed those years when high level of infant death rate was recorded.

*Детская смертность
в волостных районах
Московской губернии 1906 г.*

Санитарно-статистические таблицы
Д-ра П.В. Куркина:
серия II, 2-й г.
дизайн А. Г.

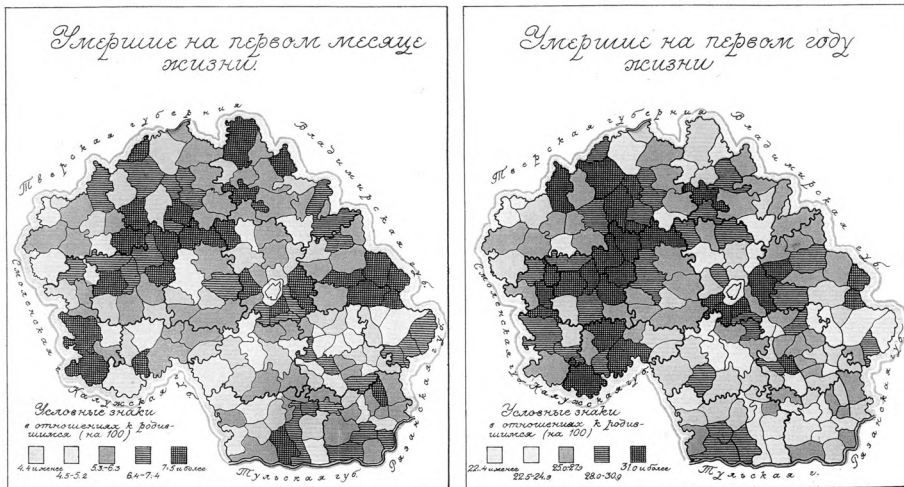

Figure 2. (original sketch of 1910). Infant mortality in Moscow guberniya, 1906: (a) in the first month of life (per 1000 births): less than 4.4; 4.5–5.2; 5.3–6.3; 6.4–7.4; 7.5 and more; (b) in the first year of life (per 1000 births): less than 22.4; 22.5–24.9; 25.0–27.9; 28.0–30.9; 31.0 and more.

Source: [Sanitarно_ статистические tablitsy..., 1910].

In the western uezds where high infant mortality rates were recorded, a lot of children from founding hospitals were placed for feeding in peasant

families which obtained material compensation. As a result feeding of other children worsened in such uyezds and the numbers of infection diseases cases grew up that led to higher infant death rate and affected the demographic situation as a whole. At the same time high mortality rate was recorded among hospital children as well.

In the central industrial uyezds (Bogorodsk and Moscow) the highest mortality rates of babies below one month were recorded. Probably, it was because of adverse sanitary conditions of living in the area with large factories and plants. For example, according to the study by A. I. Skibnevsky (1899) in 1885–1894 death rate of newborns was 2 times higher in the industrial areas of the Bogorodsk uezd than in the other parts of the guberniya. Infection diseases, in particular dysentery and other intestinal infections, were a principal cause of high infant death rate in the past.

At present the infant mortality in the oblast exceeds the Russia's average among the urban population, while among the rural population it is higher in Russia as a whole. The principal causes of infant mortality now are perinatal complications and congenital anomalies, followed by diseases of respiratory apparatus, external reasons of death and infection diseases.

Despite recent decline in death rate and increasing birth rate and the overall growth of population numbers in the Moscow oblast *the natural decline in population* which has begun since 1990 continues. In 2008 it was 6.1 per 1000 inhabitants which is nearly 2.5 times above the average of the Russian Federation (2.5) and 4 times above that of Moscow (1.5). The maximum decline in population over recent years was characteristic of the town of Zvenigorod in the western part of the oblast with much higher values of the indicator (34.3 per 1000 inhabitants in 2008) than in other municipal units of the oblast. The overall distribution of the indicator of natural population decline over the territory of the Moscow oblast coincides with the spatial pattern of the total mortality rate of the population.

The reverse situation was observed in the Moscow guberniya. Despite high infant mortality and, as a consequence, the total mortality rate, *the natural increase of population* was recorded in the Moscow guberniya during 1883–1913. Moreover, after 1895 a substantial growth of the indicator was observed. The maximum increase in population was recorded in the eastern Bogorodsk uezd, and the minimum one in the western Mozhaisk and Ruza uyezds.

In 2008 such important indicator as *life expectancy* was 60.9 years for men and 73.9 years for women in the Moscow oblast, approximately the same as an average index across the Russian Federation (61.8 and 74.2 respectively) and considerably below the Moscow averages (68.5 and 77.2 respectively). Life expectancy among rural population of the oblast is slightly above that of the urban population. It is necessary to note that average life expectancy in the Moscow guberniya was about 20 years while the average for the European Russia was estimated at 27.5 years.¹¹ The average life expectancy in uyezds de-

11 Kurkin P. I., *Age Composition of Rural People in Moscow Gubernia*, Moscow: Mosk. Gub. Zemstvo, 1903.

pended on their location in relation to the capital. In Moscow it was 27 years, in the Moscow uezd – 17.3 years. Drawing further from the capital the average life expectancy decreased: in Ruza uezd – 15.7 years, in Mozhaisk – 15.5 years.

Thus, at present the peripheral raions of the Moscow oblast have less favorable demographic situation than its central part. At the beginning of the century particularly unfavorable demographic situation has developed in the western part of the guberniya, in the areas with cottage industry. Generally the industrially developed uezds of the central and eastern parts were more favorable: the natural increase indicator was higher, and the level of infant and total mortality was lower, despite high death rate of babies below one month.

Population morbidity

In order to analyze changes in the structure of total population morbidity since the end of the XIX till the beginning of the XXI century, a table ranking the classes of diseases in the Moscow guberniya and the Moscow oblast was compiled (see Table). It shows that diseases of the respiratory system which rank first now, were also rather actual in the past. Diseases of the circulatory system, and those of the eye and adnexa ranking second and third now, have considerably changed their ranks (moving upward from the twelfth and the seventh places respectively). Infectious diseases, diseases of the digestive system and those of the skin and subcutaneous tissue have lost their importance. Diseases of the musculoskeletal system and connective tissue, those of the nervous system, neoplasms, as well as injury, poisoning and certain other consequences of external causes practically didn't change their ranks although the morbidity rates recorded in the beginning of the XX century differ from the present-day ones.¹²

Table 1– *Ranking of particular classes of diseases in the Moscow oblast (2005) and the Moscow guberniya (1905)*

Classes of diseases according to WHO ICD-10 / Classes of diseases according to the classification of the Society of Russian physicians (1902)	2005		1905	
	Rank	Morbidity rate, per 1000 inhabitants	Rank	Morbidity rate, per 1000 inhabitants
Diseases of the respiratory system ¹ / Diseases of olfactories and the respiratory system	1	342.9	3	74.4
Diseases of the circulatory system/ Diseases of the circulatory and lymphatic systems	2	131.3	12	9.9

¹² Malhazova S. M., Shartova N. V., Medical geographical assessment of the Moscow oblast // Biogeography: RGO materials. – Iss. 13. – M., 2006.

Diseases of the eye and adnexa/ Diseases of the visual organs	3	70.4	7	31.0
Injury, poisoning and certain other consequences of external causes/ Diseases caused by external causes and poisons	4	68.6	6	50
Diseases of the musculoskeletal system and connective tissue/ Diseases of bones, diarthroses and muscles	5	65.9	5	42.0
Diseases of the digestive system/ Diseases of the digestive system	6	63	1	148.5
Diseases of the genitourinary system	7	59.5	Not classified separately	
Diseases of the skin and subcutaneous tissue/ Diseases of the skin and subcutaneous tissue	8	51.7	4	66.6
Mental and behavioural disorders/ Mental disorders	9	47.5	Not classified separately	
Certain infectious and parasitic diseases/ Contagious diseases	10	38.2	2	120.2
Diseases of the nervous system/ Nervous diseases	11	36.1	10	17.4
Endocrine, nutritional and metabolic diseases/ General nutritional disorders	12	35.2	9	25.6
Neoplasms / Neoplasms	13	33.5	15	4.5
Pregnancy, childbirth and the puerperium	14	30.8	Not classified separately	
Diseases of the ear and mastoid process/ Diseases of auditory organs	15	27	11	14.3
Diseases of the blood and blood-forming organs and certain disorders involving the immune mechanism	16	4.4	Not classified separately	
Congenital malformations, deformations and chromosomal abnormalities	17	3.1		
Female genital diseases			8	30.4
Diseases of urinary organs			13	4.9
Diseases of growing and ageing and consequences of other diseases	Not classified separately or have other names		14	3.9
Male genital diseases			16	2.5

Generally it could be noted that in the beginning of the XXI century morbidity rates (per 1000 inhabitants) have increased practically for all classes of diseases as compared to those in the beginning of the XX century. The exceptions are infectious diseases, diseases of the digestive system and those of the skin, for which the morbidity rates decreased considerably. Diseases of the digestive system and the infectious diseases dominating in the Moscow guberniya in the beginning of the XX century aren't so important now. As it was mentioned above, diseases of the respiratory and the circulatory systems are of particular importance at present.

Details of the population morbidity in the Moscow oblast in the end of the XIX – the beginning of the XX centuries and 100 years later are discussed below.

*Population morbidity in the Moscow oblast in the end
of the XIX – the beginning of the XX century*

The Moscow guberniya differed considerably from other guberniyas of Russia in the structure of population morbidity. Diseases of digestive organs, auditing organs, bones, diarthroses and muscles, and of the skin and subcutaneous tissue dominated among noninfectious diseases, while flu, dysentery, whooping cough and the measles were the predominant infectious diseases. Besides, harmful external causes, first of all traumas and poisoning were of particular importance. Alcohol intake and industrial chemicals were the main cause of poisoning.

The available historical material makes it possible to conclude that high morbidity rates practically for all classes of diseases were characteristic for industrial uezds of the guberniya, namely Kolomna, Moscow and Bogorodsky. More favorable demographic situation identified for these uezds was probably the result of the inflow of the most healthy people and outflow of sick and elder inhabitants to other uezds of the Moscow guberniya.¹³

Epidemics of various infectious diseases occurred periodically in the Moscow guberniya. For example, in 1865, 1868, 1871–1873 and 1892–1893 cholera epidemics were recorded there. Typhus epidemics raged in 1880–1882 and 1885–1886.¹⁴ Among rare infectious diseases cases of anthrax in Zvenigorod, Bogorodsk, Podolsk and Moscow uezds, foot-and-mouth disease in the Dmitrov uezd and leprosy in Bronnitsy and Moscow uezds should be noted. Isolated cases of tetanus and hydrofobia were recorded all over the guberniya's territory.

Incidence of the diseases which are now classified as socially significant ones, i.e. tuberculosis, syphilis and alcoholism, in the Moscow guberniya is worthy of special analysis. In 1898–1902 the average incidence of tuberculosis

13 Malhazova S. M., Semenov V. Yu., Shartova N. V., Gurov A. N., Health of the population of the Moscow oblast: medical geographical aspects.

14 Kurkin P. I., Chertov A. A., Natural movement of the population of Moscow and the Moscow guberniya. M: Moszdravtotl., E. Sokolova Publishing House "Priboj" in Lgr., 1927.

was from 2 to 4 cases per 1000 inhabitants reaching maximum values in the volost districts (Podolsk, Bogorodsk and Dmitrov uyezds), while the minimum values were typical for the west of the guberniya (Ruzsky, Verejsky and Volokolamsk uyezds). Pulmonary form of the disease accounted for 69% of all recorded cases of tuberculosis and was more widespread among factory workers (the guberniya's average was 2.1 cases per 1000 inhabitants). The average annual incidence of syphilis in the Moscow guberniya was 2.0 per 1000 inhabitants; the disease was the most widespread in the southeast, in Kolomna, Bronnitsy and Bogorodsk uyezds, with minimum number of cases in the northwest (Klin and Volokolamsk uyezds).

Vodka consumption in the Moscow guberniya was the highest among other guberniyas of European Russia. In 1902 it reached 17.6 L of spirit per capita (for example, in the Yaroslavl guberniya it was 8.5 L per person). The highest consumption of spirit and vodka (25.6 L per person) was in the Moscow uezd, more than 10 L above other uyezds. At the same time in terms of alcohol consumption the Moscow uezd could be divided into two belts – “much drinking” within 21 km from Moscow and “less drinking” further away (Malhazova et al., 2010). As a result most of alcoholic poisoning cases were recorded among urban population, mainly in the Moscow uezd, and also in industrial uyezds in the east and southeast of the guberniya, while the least numbers of cases – in the western uyezds, particularly in Volokolamsk.

As the living conditions of rural, urban and factory population were quite different in social and economic terms, morbidity structure for these groups should be considered. Among agricultural population parasitic diseases were of higher importance as compared to urban and factory population. Such contagious diseases, as measles, scarlet fever, smallpox, whooping cough, typhoid and dysentery, as well as chronic catarrhal diseases of digestive system and diseases of the skin and subcutaneous tissue were more often recorded, too.

The group of agricultural population living in the immediate vicinity of manufactories has specific structure of morbidity. The majority of these people went to work in the factories and plants. After leaving work they came back suffering of various diseases. High incidence of syphilis, diphtheria, tuberculosis, neoplasms, and general nutritional disorders, diseases of urinary organs, auditory organs and digestive system was typical for the group. Most likely, those people lived in the most unfavorable sanitary conditions (industrial pollution of the environment, non-observance of sanitary and hygienic standards etc.) that worsened a medical-demographic situation within the territory.

Poisoning cases (especially with alcohol), nervous illnesses, illnesses of circulatory and lymphatic systems, acute catarrhal diseases of digestive organs were the most widespread among urban population, and flu was the most common infectious disease.

Injuries and thermal damages, diseases of olfactories and respiratory system (particularly acute and chronic bronchitis), dental diseases, diseases of visual organs (particularly night blindness, i.e. modern hemeralopia), malaria

and flu were most often recorded among the factory population in the Moscow guberniya.

One more specific feature of the spatial distribution of diseases in the Moscow guberniya is worth noting. The studies of P. A. Peskov and N. D. Sokolov,¹⁵ dealt with the influence of capital on the state of population health in the guberniya. On the one hand, the population of the Nagatino volost (the nearest to Moscow) has the best well-being and the higher cultural level, as compared to other territories, because it was engaged in fruit and vegetable production and had easier access to the markets of the capital. At the same time, high general and infant mortality was recorded there, natural decline of population was quite often and many infectious diseases were common. The situation could be explained by location of the volost along the Moscow River downstream of the capital where all urban wastes were released. Besides, in the nearest Moscow suburbs city dumps with large amounts of decaying organic matter were situated that contributed to rapid propagation of infectious diseases.

It should be noted that infant malnutrition was recorded all over the guberniya, however, the phenomenon was the most widespread in industrially developed Kolomna, Moscow, Bogorodsk and Serpukhov uyezds.

Thus, clear distinctions between uyezds in terms of morbidity rates were characteristic for the earlier period. The industrial specialization of the economy of the Moscow guberniya and the growing urbanization were the most important factors affecting the state of population health.

Population morbidity in the Moscow region in the beginning of the XXI century

At present there is rather satisfactory situation in terms of population morbidity in the Moscow region as compared with other regions of the Russian Federations. In spite of the fact that over the last 10 years the overall annual morbidity rates in the Moscow region were not stable, it is by far below the Russia's average.

Diseases of the respiratory system are predominant among all age groups: 62% in the structure of children morbidity (up till 14 years old), 49% for infants below one year old, 43% for teenagers (14–17 years old) and 19% in the structure of morbidity of adult population (above 18 years old).

The structure of morbidity of adult population is as follows: diseases of the circulatory system account for 16%, diseases of the musculoskeletal system, diseases of the eye, diseases of the genitourinary system and traumas and poisoning – for 7% each. The following diseases are more common for teenagers: diseases of the eye, injury and poisoning – 8% each, diseases of the digestive system – 7%, diseases of the musculoskeletal system and those of the skin – 6% each. Diseases of the skin and subcutaneous tissue, diseases of the

15 Osipov E. A., Popov V. I., Kurkin P. I., Russian county health service, M., 1899.

eye (5% each), diseases of the digestive system, infectious diseases, injury and poisoning (4% each) are most often recorded for children. In the structure of infant morbidity diseases of the neonatal period account for 18%, diseases of the nervous system for 7% and diseases of the digestive system for 5%.¹⁶

During 2001–2008 a tendency of increasing population morbidity rates for many classes of illnesses is obvious. The increase of morbidity rates for neoplasms, endocrine diseases and diseases of the nervous system, diseases of the eye, the ear, the circulatory, the musculoskeletal and the genitourinary systems is of particular importance. At the same time morbidity rates for infectious diseases, diseases of the blood and mental disorders were constantly decreasing. It is worth noting that the increase of morbidity rates for neoplasms, endocrine diseases cardio-vascular diseases etc., is to a large extent the result of additional prophylactic medical surveys and better diagnostics of pathologies.

In general, the state of population health can be characterized as unfavorable within the areas to the north of Moscow (except the Dmitrov and Shchelkovo districts) while in the southwest it is satisfactory. To the east and south of Moscow the level of population health is rather varied.

The analysis of *ecologically significant pathologies and classes of diseases* has been carried out to study the actual medical-geographical situation more in detail. Ecologically significant pathologies are the diseases common for the population subject to the influence of harmful environmental factors. The diseases manifest in the form of characteristic symptoms, syndromes or other nonspecific deviations typical for the provoking harmful ecological factor.¹⁷ As a result of the analysis it is found that data on the geography of ecologically significant pathologies confirm and specify the tendencies revealed by the evaluation of morbidity for the basic classes of diseases. The highest morbidity rates for endocrine diseases, including diseases of the thyroid gland are recorded in the Kashira and Shatura districts with the largest amounts of emissions of air polluting substances from the stationary sources. Besides, the highest morbidity rates for diseases of the blood are typical for the Shatura district. High rates for diseases of the blood and the genitourinary system, as well as the atopic dermatitis are recorded in the town of Dzerzhinsky where large thermal power plants are located. The town of Krasnoznamen'sk is also among municipalities with the most adverse situation where the morbidity rates are above the average values for almost all pathologies and classes of diseases under study.

It should be noted that like a century ago *socially significant illnesses* are of considerable importance for the state of population health in the region. In spite of the fact that the incidence of tuberculosis has decreased nearly two times, and that of syphilis about three times as compared with the beginning of

16 Malhazova S. M., Semenov V. Yu., Shartova N. V., Gurov A. N., Health of the population of the Moscow oblast: medical geographical aspects.

17 Gichev Yu. P., Environment pollution and human health, Novosibirsk: Siberian Branch of the Russian Academy of Medical Science, 2002.

the last century, these illnesses are still actual in the region.

In 2008 the incidence of tuberculosis in the Moscow region was 146.6 per 100000 inhabitants. The most unfavorable situation (more than 240 cases per 100000 inhabitants) is characteristic of the eastern part of the oblast in the town of Roshal, the Orekhovo-Zuevo district and the town of Orekhovo-Zuevo. In 2001–2008 the morbidity rate for the disease tended to decrease, despite the fact that by 5% more cases of tuberculosis were revealed during health examinations among various groups of population of the Moscow region. In terms of the incidence of newly-diagnosed cases of active tuberculosis (56.3 per 100000 inhabitants) the Moscow region is by far behind the Russia's average (85.1), but, at the same time, ahead of Moscow (50.1). In 2008 the incidence of newly-diagnosed cases of active tuberculosis for the permanent dwellers of the Moscow region has decreased from 46.7 (in 2007) to 44.8 per 100 000 inhabitants. With account of migrants the indicator has decreased from 59.0 to 56.5 per 100 000 inhabitants. Death rate from tuberculosis varies year by year from 17.7 per 100000 inhabitants in 2003 to 12.5 in 2008.¹⁸

In 2008 the incidence of syphilis in the Moscow region was 54.6 per 100000 inhabitants. It is slightly lower the Russia's average (59.9 per 100000 inhabitants), but considerably above that of Moscow (39.2 per 100000 inhabitants). The territory of the Moscow region is quite uneven in terms of the indicator. Morbidity rates for particular districts vary from 39.2 per 100000 inhabitants to more than 80 per 100000 inhabitants. During 2001–2008 the incidence of syphilis decreased significantly (about 2.3 times). Migrants account for about 23% of syphilis cases. Of them 54% are inhabitants of the former USSR countries and other foreign citizens, 43% come from other territories of Russia and 3 % are persons of no fixed residence.

The problem of alcoholism is still urgent in the region. In 2001–2008 both the consumption of alcohol and the number of cases of alcoholic psychoses increased, despite a steady tendency to decrease in the degree of alcoholic dependence of the population. The situation in the Moscow region as a whole could be described as unsatisfactory even in comparison with a century-ago situation in Russia. In 2008, 1504 cases of alcoholic dependence per 100000 inhabitants were recorded in the Moscow region. It is above the Russia's average (1467.7) and by far above that of Moscow (822.8). The most unfavorable situation is in the Pavlovo-Posad district where the incidence of alcoholic dependence among the population is 4718.8 cases per 100000 inhabitants, 3 times above the oblast's average. The higher incidence of alcoholic dependence is typical to the Serpukhov district, the towns of Roshal and Zvenigorod, and also to the Lotoshino district. The most favorable situation (less than 900 cases per 100000 inhabitants) is in the central part of the oblast, in Ramensky, Kolomna and Odintsovo districts, as well as in the towns of Bronnitsy and Yubileiny.

The abuse of drugs is constantly growing in the region. In 2008 it in-

18 Malhazova S. M., Semenov V. Yu., Shartova N. V., Gurov A. N., Health of the population of the Moscow oblast: medical geographical aspects.

creased by 25.6% as compared with 2007. In 2008 total number of drug dependence cases in the Moscow region was 170.8 per 100000 inhabitants, much less than the Russia's (240.9) and Moscow (225.8) averages. The most unfavorable situation is in the east of the oblast in Orehovo-Zuevo district, the most favorable one is in the west of the oblast in Lotoshino, Shahovsky and Volokolamsk districts. In 2001–2008 the number of drug dependence cases showed a steady growth. In 2008 the increase of drug dependence cases was 6.4% though the rates of growth have decreased. During recent years the number of drug-dependent patients taken off the list because of death also tended to increase (180 cases in 2005, 286 cases in 2006, 330 cases in 2007 and 376 cases in 2008).

At present new diseases, not known a century ago, have gained a high social importance, for example the HIV. HIV-infection has been recorded in the Moscow region since the end of the 1980s. During 2001–2008 total number of HIV-infected persons has still increased. However, the rates of increase in the number of new HIV-infection cases slowed down, probably as a result of preventive measures that reduce the inflow of new patients. In 2008 the average of 385.2 HIV-infected persons per 100000 inhabitants was recorded in the oblast. Higher incidence is characteristic of the central part of the oblast. The situation is particularly unfavorable in the towns of Orehovo-Zuevo (1207.5 per 100000 inhabitants, 3 times above the oblast's average) and in Khimki (799.2). Since 2001 there were considerable changes in the structure of infected people. In 2001 the number of HIV-infected men exceeded the number of infected women by more than 2000 persons. In 2008 there was almost no sex difference among the patients (just 30 persons). The percentage of infected persons at the age of 20 to 29 is decreasing while the percentage of infected persons below 14 years and elder than 30 years is growing. The heterosexual mode of infection becomes more important and the importance of intravenous infection decreases.

In general the situation with socially significant illnesses in the Moscow region is satisfactory as compared with Russia as a whole.

Conclusion

The retrospective medical-demographic analysis has shown that during the last century the medical-demographic situation in the Moscow region has undergone significant changes.

There were changes in the structure of population which has transformed from rural into urban, as well as in its age structure. The natural increase of population in the region was replaced by its natural decrease. The factors regulating natural population dynamics of the population have changed, too. In the historical past infant mortality was of major importance and now it is the mortality of adult population. Infectious diseases and diseases of the digestive system have lost their leading role in the structure of mortality and morbidity. Now the diseases of the respiratory and circulatory systems and those of eye are

the most actual. Socially significant diseases are still of particular importance. At present, similar to the past, higher incidence of socially significant illnesses is typical of the eastern industrial districts and towns of the oblast, first of all, Noginsk, Pavlovo-Posad and Orekhovo-Zuevo districts.

Unlike the present-day situation, in the end of the XIX – the beginning of the XX century there was an obvious territorial correlation of high morbidity rates for all pathologies with industrially developed districts which had numerous sources of environment pollution. At present these interrelations are less pronounced within the territory of the Moscow region and express themselves more like tendencies, because there are a lot of different environmental factors affecting the population health.

References

1. Barrow C. J., (2003): *Environmental change and human development*. Controlling nature, Arnold, , 253 p. London.
2. Bogoslovsky V. G., (1898): *Short sketch of a sanitary state of the population of the Moscow uezd in 1897*, M.: T-vo tipo-lit Vladimir Tchitcherin in Moscow, 25 p. (In Russian).
3. *Chislenost' i sostav naseleniya v Moskovskoi oblasti*. Statisticheskii sbornik (Size and Composition of Population of Moscow Oblast. Statistical Collection), Statistical digest, 2009.
4. Foster Harold D., (1992): *Health, diseases and environment*, Belhaven Press, London; CRS Press, Boca Raton, 516 p. Florida.
5. Gichev Yu. P., (2010): *Environment pollution and human health*, Novosibirsk: Siberian Branch of the Russian Academy of Medical Science, 2002, 230 p. (In Russian).
6. *Global Medical Geography*, ed. by R. Akhtar and N. Izhar, Rawat Publications, Jaipur, 512 p.
7. Koch Tom, (2005): *Cartographies of diseases: maps, mapping, and medicine*, ESRI Press, Redlands, California.
8. Kurkin P. I., Chertov A. A., (1927): Natural movement of the population of Moscow and the Moscow guberniya, M: Moszdravtotl., E. Sokolova Publishing House "Priboj" in Lgr. 175 p. (In Russian).
9. Kurkin P. I., (1903): *Age Composition of Rural People in Moscow Gubernia*, Moscow: Mosk. Gub. Zemstvo, (in Russian).
10. Malhazova S. M., (2001): *Medical geographical analysis of territories: mapping, assessment, forecast*, M.: Scientific World, 240 p. (in Russian)
11. Malhazova S. M., Semenov V. Yu., Shartova N. V., Gurov A. N., (2010): *Health of the population of the Moscow oblast: medical geographical aspects*, M: GEOS, 110 p. (In Russian)
12. Malhazova S. M., Shartova N. V., (2006): *Medical geographical assessment of the Moscow oblast*, Biogeography: RGO materials, Iss. 13, M., pp. 15–24, (In Russian)
13. *Medical demographic atlas of the Moscow oblast*, ed. by S. M. Malhazova, A. N. Gurov, M., 2007, 110 p. (In Russian)

14. Osipov E. A., Popov V. I., Kurkin P. I., (1899): *Russian county health service*, М., 340 p. (In Russian)
15. Prokhorov B. B., (2000): *Health of the population of Russia in the XXth century.*, М.: MNEPU Publishing House, 276 p. (In Russian)
16. *Sanitarno-statisticheskie tablitsy, atlas diagramm sob"yasnitel'nyim tekstom* (Sanitary and Statistical Tables, Atlas of Diagrams with Description), Izd. Pirogovskogo komiteta po rasprostraneniyu gigenicheskikh znanii, Moscow, Statistical digest, 1910.
17. Skibnevsky A. I., (1899): The Bogorodsk uezd. A sketch of the movement of population for a decade from 1885 till 1894, Collection of statistical data for the Moscow guberniya. Sanitary Department, М., Vol. 6, Iss. 2, 159 p. (In Russian)
18. *World Atlas of Epidemic Diseases*, (2004), Arnold, London, 224 p.

Резиме

Светлана Малхазова, Наталија Шартова

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ ЗДРАВЉА СТАИОВИИШТВА У МОСКОВСКОМ РЕГИОИУ

Кључне речн: здравље становништва, московска област, утицај животне средине

Чланак представља резултате ретроспективне анализе промена у здрављу становништва (крај XIX – почетак XXI века) која је направљена ради детаљније и дубље процене савремене медицинско-географске ситуације у региону Москве (почетак XXI века). Коришћењем компаративних географских и картографских метода истраживања анализирани показатељи одсликавају демографске особености, морбидитет, загађење, друштвено-економске карактеристике и систем здравствене заштите, промене у популацији, трансформисаној из руралне у урбапу, и њену старосну структуру. Измењене компоненте које регулишу природно кретање становништва, утицале су на то да је природни прираштај у региону замењен природним губитком. За разлику од тренутне ситуације, у прошлости је постојала врло јасна територијална ограниченост високих преваленција за све патологије на округе са развијеном индустријом и одређеним изворима загађења животне средине. Тренутно, у московској регији ограничености нема због укупног сложеног утицаја на јавно здравље.

УРБАНИЗАЦИЈА
URBANIZATION

Victor MAKHAEV, Lyudmila LEMAYKINA

THE COUNTY TOWNS OF MORDOVIAN REGION IN THE RUSSIAN EMPIRE STRUCTURE

Abstract: In the present work the spatial organization, lifestyle of citizens, the types and images of the county towns in the context of the Russian imperial culture are examined. These days, the interest to the towns of this type, the provincial culture as a whole has increased. Imperial culture intensified contradictions between center and the provinces. Towns of Mordovia had existed in different sub-civilizations but the meaningful “code”, established at their base, predetermined immutable features of the urban fabric and way of life of citizens for a few centuries. These towns, created by the state, were not to promote industry, trade or culture. They were a part of the administrative network and performed control functions, broadcast power in the province.

Key words: county town, Russian Empire, structure

Introduction

The Republic of Mordovia is in the centre of the Russian European part between the Volga and the Oka River, 500 km from Moscow. The existing towns of the Republic of Mordovia were the county centers in the late XVIII – beginning of XX century. Temnikov was the county town of Tambov province from 1779 to 1923, Krasnoslobodsk, Insar and Saransk – the towns of Penza province in 1780–1923, Ardatov those years – the county town of Simbirsk. These days, the interest to the towns of this type, the provincial culture as a whole has increased. However it is missed that the province is initially understood the territorial and cultural unit of the empire.

Let us have a look on the spatial organization, lifestyle of citizens, the types and images of the county towns in the context of the Russian imperial culture. We propose a theory of cultural rationality as a method of research. It consists of a parallel analysis of the rational choice of the subject and its cultural values. Culture is not an alternative to rational behavior. It is the conscious adaptation of subjective attitudes to the demands of an institutionalized environment.¹ Now let us see how, by entering into a relationship with the im-

1 Wildavsky A., “Choosing Preferences by Constructing Institutions. A Cultural Theory of Preference

perial power, the citizens were mastering most preferred behavioral strategies, coordinating their social interests and forming the living environment.

The spatial organization of a county town

The spatial organization analysis of the county towns in Mordovian region, performed earlier in the series of publications² allows us to draw conclusions about the subjects of urban culture, the relationship between the utilitarian and the symbolic in the structuring of the urban environment, the settlements' stages of the spatial evolution.

The functionality of the town, a constantly updated range of utilitarian, demands for efficient production and citizens' comfort life. The symbolism of a town is the materializing of some of cultural subjects in the world of power symbols. The construction of fortress towns and their subsequent modernization were impressive effort of the Russian state, and later the Russian Empire, the functional and symbolic structuring of the environment enormous extent. Nature of the development studying towns shows that in XVII–XIX centuries objects, which formed towns, were created by order of government (town design, castle, administrative buildings, churches, monasteries, churches, parish churches, chapels). The contribution of the citizens was much more modest (mansions, houses farmsteads, industrial buildings).

Besides the real urban environment (physical space of life, dedicated and earned social environment to meet primary material needs) there is conceptual space that is created by the mythological machinery. U. M. Lotman writes that “mythical world has some specific understanding of space: it is not in the form of the featuring continuum, but as a set of individual objects, having their own names. Between them space is seemed interrupted. This implies a special feature of mythological space to design other, non-spatial (semantic, valuable) relationship”.³

Creating fortress on moving to the south-east border of the state meant the fight for the landscape similar in its natural and economic characteristics to the Central Russian. It meant a victory all the aboriginal population over aliens, previously controlled the forest-stepped area. Because of the military threat, particular importance for the life of the town got its defenses, the very idea of the town associated with the walls. A Russian town conceived a legal and administrative center, which would mark the bulwark of peace and order among the rural region even in a period of economic decline. However, even a large Russian town has never been separated from this “uncontrolled elements”.

Regular redevelopment of many Russian towns at the turn of XVIII–XIX centuries was the materialization of the myth of modern times. U. M. Lotman

Formation”, *American Political Science Review*, vol. 81, 1987; Lane R., “Political Culture: Residual Category or General Theory?”, *Comparative Political Studies*, vol. 25, 1992.

2 Makhayev V. B., Merkulov A. I., *Architectural history of Mordovian region*, Ruzaevka, 1998.

3 Lotman Y. M., *Selected Articles*, Tallinn: Alexander, vol. 1., 1992, p. 63, 71.

writes that “the ideal of a ‘regularity’ meant building a state machine, the ‘right’ and natural one, in which the world of proper names replaced by digital ordering”.⁴ The meaning of reconstruction was seen in the fight by the central government – mainly not with the established space, but with a patriarchal way of life, with social disorganization and inefficiency, unruly, and spontaneity. Quarterly planning and placement of main administrative facilities, the methods of impact on the urban space were signs of government. Regular planning had become an urban model of regular state based on pragmatism and responsibility. But in the result, as D. Hosking rightly pointed, in the beginning of XIX century a Russian town split into two contrasted with each other parts. European-style and comfortable compact center was surrounded by wide stretches of countryside development. According to the Europeans, “the center of Russian town was imperial institution, not very successfully transferred to the ground of Russian peasant society”.⁵

Urban construction was implemented by centralized feudal-bureaucratic state, in which there was no place for the town government. In the XVII–XVIII centuries for building towns magistrates fulfilled the orders of the central government; at the end of XVIII–XIX century county authorities were obliged to carry out the projects of the capital (town planning commission) and the provincial government (provincial architects). Towns of Mordovia were built up the same way.

One of the aims of the church was the symbolic structuring of the environment, the creation of meaningful space – sanctified, charismatic, intended for collective rituals. The functional structuring of the environment was of less importance. In Europe, the image of the town was closely associated with the power of the church: bishops contributed material existence of citizens, maintained public order, reconstructed urban structures, and the cathedral was a symbol of the town and dominated the building. In early medieval Russian towns sacred topography structured all elements of the space. In the country towns of Mordovia the function of the church had become much narrower: church building was submitted to problems of town government, and the relationship between sacred objects and economic activity was negligible.⁶

Citizens could form environment only on personal estate holdings of negligible extent – on the city-wide level: material and financial resources of most citizens were not allowed to implement individual architectural signs. The citizens’ task was also to simplify and reduce the cost of construction inspired by the state. V. L. Glazychev rightly observes that the construction of the walled towns in the XVI–XVII centuries was contradictory cultural action. On the one hand, such a rate of urbanization had never been in pre-revolutionary Russia,

4 Lotman Y. M., *Ibid.*

5 Hosking D., *Russia: People and Empire (1552–1917)*, Smolensk: Rusich, 2001, p. 258.

6 Lemaykina L. M., Liutov A. V., “Sacred topography of Russian provincial town (Saransk and Krasnoslobodsk of late XVII – early XX century”, *Historical and Political Sciences in the context of modern cultural traditions*, Saransk: Krasniy Oktyabr, 1999.

the government quickly seized the stereotype of the new fortified town on virgin territory. But on the other hand, these towns had not developed the objective conditions for the formation of a professional architectural and construction activity.⁷ Professional architects had appeared in Mordovia only in the late 1930s. But until now, the master plans of towns have developed in the metropolitan planning organizations.

The state government also tried to introduce a regular planning in rural areas, but the peasants had strongly resisted the violent transformation of the space of their life. They perceived with suspicion even rational, sensible government initiatives (such as the introduction of saws at the end of XVIII century, fire-prevention events). Compared with them the citizens were forced to adapt actively projects of the government, although in the end, they do not become major actors of the urban environment.

The government and the church had always had claims to the creation of universal patterns of space, but they were never put into life completely. They had been organizing and improving spatial structure, and citizens had been filling her creating habitat.

Spatial evolution of the Russian towns had also inspired by the government. Thus, M. G. Rabinovich directly linked evolution of urban material culture to the evolution of the state,⁸ and E. F. Guryanov divided urban planning history of Samara in accordance with large state shares.⁹ Spatial evolution of county towns does not completely coincide with the stages of state-building, as well as the evolution of the style of architecture.¹⁰ Towns of Mordovia had spatially transformed in the XVII, at the turn of the XVIII–XIX centuries, in the 1930s and 1960s. All of these changes were subject to a general law.

In traditional culture, there are several types of transformations. Spontaneous transformation is an innovation, arising in the culture due to internal factors without external pulses; stimulated transformation goes with external pulses; direct borrowing is only the result of external influences. Among the mechanisms of innovation these types are distinguished: a selection of external forms, copying without changes; adaptation alien forms with constant modification and assimilation from the outside; structural integration.¹¹ Our analysis shows that all the country town transformations of Mordovia were rough, but externally effective stimulated modernization, and its method was adaptation of borrowed forms.

7 Glazychev V. L., *Socio-ecological interpretation of the urban environment*, Moscow: Nauka, 1984, p. 181.

8 Rabinovich M. G., *Sketches of the material culture of the Russian feudal city*, Moscow: Nauka, 1988.

9 Guryanov E. F., *Ancient landmarks of Samara: Essays on the History of Urban Development*, Kuibyshev: Publishers Knizhnoe, 1986.

10 Lemaykina L. M., *Culture of Russian provincial town: the problems of evolution and typology (by the example of Mordovia region XVII – beginning of XIX century)*, Abstract from dissertation, Saransk: Mordovia State University, 2000.

11 Arutyunov S. A., "Processes and patterns of occurrence of innovation in ethnic culture", *Soviet Ethnography*, № 1, 1982.

We identified the subjects of urban culture, the ratio of the utilitarian and the symbolic in the urban environment. This can make conclusions about the patterns of spatial evolution of towns of Mordovian region.

Construction period of towns within new territory, XVII century, it is the time of systemic crisis – dynastic, state and social. Medieval authorities were crumbling, and first of all the power of authority. System of national values was shaken: a sense of eternity, cultivated by Orthodoxy, a look at the local history (eventful culture), everyday culture and participation of government.

A. M. Panchenko writes that in ancient Russian culture an updated was not to overcome tradition but an attempt to get closer to the ideal, to the sum of eternal ideas, the ageless timeless phenomena.¹² As for the transition epochs D. S. Likhachev indicates that the historian must determine what values were accumulated by culture and became effective element in subsequent periods.¹³ One of these ideas of national consciousness was the idea of statehood which has played a crucial role in the renewal of culture. Russian imperial consciousness has been put in the pre-Mongol period: Russia had already been thought as a great state, alighted by church and approved its might among other powers. The XVII–XVIII centuries were marked by an enormous increase in the role of the state (from 1721 – proper imperial) and the weakening of the role of the church, and the XIX century – by maximum spatial extension of the empire. Both the authorities and the people considered stable existence of the state as a pledge of their own survival and prosperity.

The crisis of public consciousness of the XVII century had largely been overcome in the course of a successful territorial expansion of the state. Updating the national culture was experienced an unprecedented social dynamics, intensive expansion of state borders and the mass of urban building. As a result, the government established itself in the minds of the people as the only power of national history. Soviet historical science rejected the thesis of the primacy of government colonization, indicating that there was “a constant mix, interweaving free folk and government colonization”.¹⁴ However, the spontaneous migration of large groups of farmers in search of available fertile land could not take place without a systematic military defense of the state, which needed both new territories and new profits. In the 1620–40s Belgorod region line was dangerous for the mass of Russian colonization because of the nomads’ raids. When a watch trait appeared a dramatic increase of the Russian population immediately happened.

12 Panchenko A. M., *Russian culture on the eve of Peter's reforms*, Leningrad: Nauka, 1984.

13 Likhachev D. S., *Development of Russian literature X-XVII centuries. Epochs and styles*, Leningrad, Nauka. 1973.

14 Zagorovsky V. P., “Some features of the colonization process of the southern edge of Russia in the XVII century and its periodization”, *From the history of the Voronezh region*, No. 3, Voronezh: Centralno-Chernozemnoe Publishing house, 1969.

Counting out the story of towns within new territory begins at laying patrol lines, which happened at a crucial period in Russian history. It is noteworthy that Petrine time, which proclaimed an empire in the forms of Western culture, was not the same turning-point for those towns. Reformation of the beginning of the XVIII century became intense production of innovative cultural forms in a new capital and related towns. Organically exist among towns within new territory sphere had to be eventually upgraded. That happened in 70–80 years after the reforms of the capital – at the end of the XVIII century.

According to A. M. Panchenko, in Petrine time, people from the metropolitan elite claimed rights to the story, tried to take possession of it, proclaimed the idea of a united, civilized time in the flow of which events were not connected with God. The emphasis had shifted from eternity to earth, from the past to the present building and the future planning. Present was not “an echo of eternity”, it was a grain of the future. Renovation, brought by humans, was complete and decisive break with the past in the metropolitan environment.¹⁵ Culture of towns within new territory, extensively unfold spatially, temporally remained in the previous era. Conceived in the late XVIII century as the reversal of traces of the past, modernization of the environment lasted much longer than planned.

However, the Russian capital and the province lived in different phases of the historical time since the earlier period. Dualism is a feature of Russian culture of the Middle Ages and modern times. B. A. Uspensky speaks about “the original dualism of the Russian cultural consciousness”.¹⁶ Panchenko said that the opposition system in the culture – duality, the opposition division and struggle antipodes – is a Russian problem and it was born in the XVI century as the reactivity conservative doctrine. In the XVI century time “dissected” to the old and the new, ‘dissected’ public space, its individual parts were opposed. Conceptual dualism finally resulted in actual administrative and punitive practice of the state, in particular, in consolidate exploitative opposition of the capital/periphery. In the XVI century dualism was the metropolitan government feature. During the Troubles and after, dualism had become a problem of the whole country.

Imperial culture intensified further contradictions between center and the provinces. Already in the XVII century rate in the capital was valued on the competition, unprecedented; “endless stream of innovation” became a source of evolution.¹⁷ The analyzed urban planning material leads to the conclusion that in the country towns source of evolution and analogue had always been cultural centers, but, of course, not the capital, it was the reconstructed on its image provincial towns. St. Petersburg was formed at the beginning of the XVIII century on the spatial image of Amsterdam, and then Rome. In the 1760s Tver and other towns were reconstructed at the St. Petersburg sample. At the

15 Panchenko A. M., *Russian culture on the eve of Peter's reforms*, Leningrad: Nauka, 1984.

16 Uspensky B. A., “Dualistic nature of Russian medieval culture”, *Secondary modeling system*, Tartu: Publishing House of the Tbilisi State University, 1979, 63.

17 Panchenko A. M., *Russian culture on the eve of Peter's reforms*, 3.

end of XVIII – early XIX century more than 400 provincial and county towns of the empire were reconstructed with the same model.

All, that was a product of the ideological struggle, a contest of ideas (cultural forms, methods, institutions) in the capital, became the result of spreading the center and it was perceived as externally generated in the province. Center served as a generative instance of culture and the province – as both receiving and adapting of it. Province did not produce ideology; it had a vital organic. The essence of the imperial culture was that the center developed ideas, forms and reproduced them as samples. When broadcasting recycled norms and values, semantic reduction is inevitable, for example, the emasculation of art style, which was shown on the example of urban planning and architecture. Europeanization, perceived in the capital as a revolutionary upgrade, had been transformed to subdue and control the province by center. In the post-Petrine Russia provincial culture developed not by producing regions of political independence, and free local capacity without the control of the center (for example, as in Italy and Germany in the XV–XVIII centuries), but by the development of economic life that made it possible to cultivate only state-sanctioned form.

This directly applies to the study of the evolution of sacred topography of the towns. It is fundamentally different from the sacralization of space medieval towns. Its evolution from the XVII and the beginning of XX century is to increase the number of sacred sites and to reduce gradually the semantic environment in general. Methods of naming elements had transformed from the strict rule to chance and spontaneity. In the initial period of its existence, the town founded by the state had followed the procedure established by government. But in the early XX century citizens evaluated the sacred topography as a tradition that went from ancient, inherited from ancestors. In towns within new territory urban concept of the “eternal”, the proper, which appeared in the immutable principles of the living environment, bound to the will of the state, with the procedure established in central and local government. Religious environment attributes were secondary to the space frame, shaped and controlled by the authorities.

Conclusion

Thus, time of the construction towns within new territory was very complex and important for Russian history: it is a period of the destruction of “patrimonial state”, the beginning of the enormous expansion of the state space of a new type, the start of synthesizing different tribes into a single ethnic group, the formation of the state ideology. Towns of Mordovia had existed in different sub-civilizations but the meaningful “code”, established at their base, predetermined immutable features of the urban fabric and way of life of citizens for a few centuries. These towns, created by the state, were not to promote industry, trade or culture. They were a part of the administrative network and performed

control functions, broadcast power in the province.

At the beginning of XX century provincial town had lost reference points in its development for decades. In the second half of the 1910s capital lost its highest status in imperial culture of the giving sense source. Centralized state entered a period of tremendous destruction. It continued until 1930s when the imperial statehood began to revive in the new – the Soviet base. Only by getting a new political status within the Soviet state, provincial town resumed impetus for sustainable development.

References

1. Arutyunov, S.A. (1982): Processes and patterns of occurrence of innovation in ethnic culture // *Soviet Ethnography*, № 1.
2. Glazychev, V.L. (1984): *Socio-ecological interpretation of the urban environment*. Moscow: Nauka, p.181.
3. Guryanov, E.F. (1986): *Ancient landmarks of Samara: Essays on the History of Urban Development*. Kuibyshev: Publishers Knizhnoe.
4. Hosking, D. (2001): *Russia: People and Empire (1552–1917)*. Smolensk: Rusich. p. 258.
5. Lane, R. (1992): Political Culture: Residual Category or General Theory? // *Comparative Political Studies*, vol. 25. № 3, pp. 362–387
6. Lemaykina, L.M. (2000): *Culture of Russian provincial town: the problems of evolution and typology (by the example of Mordovia region XVII – beginning of XIX century)*. Abstract from dissertation / Saransk: Mordovia State University.
7. Lemaykina, L.M., Liutov, A.V. (1999): *Sacred topography of Russian provincial town (Saransk and Krasnoslobodsk of late XVII – early XX century.)* // *Historical and Political Sciences in the context of modern cultural traditions*. Saransk: Krasniy Oktyabr.
8. Lihachev, D.S. (1973): *Development of Russian literature X–XVII centuries. Epochs and styles*. Leningrad, Nauka.
9. Lotman, Y.M. (1992): *Selected Articles*. Tallinn: Alexander, vol.1. p. 63, 71.
10. Makhaev, V.B, Merkulov, A.I. (1998): *Architectural history of Mordovian region*. Ruzaevka.
11. Makhaev, V.B. (2001): *Architecture and towns building* / / Mordovia Encyclopedia. Saransk: Mordkiz.
12. Panchenko, A.M. (1984): *Russian culture on the eve of Peter's reforms*. Leningrad: Nauka.
13. Rabinovich, M.G. (1988): *Sketches of the material culture of the Russian feudal city*. Moscow: Nauka.
14. Uspensky, B.A. (1979): *Dualistic nature of Russian medieval culture / / Secondary modeling system*. Tartu: Publishing House of the Tbilisi State University.

15. Wildavsky, A. (1987): *Choosing Preferences by Constructing Institutions. A Cultural Theory of Preference Formation* // *American Political Science Review*, vol. 81, № 1, pp. 3–22.
16. Zagorovsky, V.P. (1969): *Some features of the colonization process of the southern edge of Russia in the XVII century and its periodization* // *From the history of the Voronezh region*. No. 3. Voronezh: Centralno-Chernozemnoe Publishing house.

Резиме

Виктор Махајев, Људмила Лемајкина

ВАРОШИ У РЕГИОИУ МОРДОВИЈЕ У СТРУКТУРИ ЦАРСКЕ РУСИЈЕ

Кључне речн: окружни град, Руско царство, структура

У овом раду испитују се просторна организација, начин живота грађана, врсте и изглед средњих градова у контексту руске царске културе. У данашње време порасло је интересовање за градове овог типа, за покрајинску културу у целини. Царска култура појачала је противречности између центра и провинције. Градови Мордовије постојали су на различитим цивилизацијским нивоима, али смисаони „код“, успостављен у њиховој основи, предодредио је непроменљиве карактеристике урбаног ткива и начина живота грађана за неколико векова. Ови градови, које је створила држава, није требало да унапређују индустрију, трговину или културу. Они су били део административне мреже и вршили су контролне функције, емитовање моћи у покрајини.

ИДЕОЛОГИЈА И УРБАНИ ПРОСТОР: ПРЕИМЕНОВАЊЕ ГРАДОВА И УЛИЦА У СРБИЈИ 1944–1950.*

Анстракт: У раду се, кроз процес преименовања урбане топонимије, анализира утицај владајуће идеологије на обликовање урбаног простора у Србији у првим годинама после Другог светског рата. Главни акценат стављен је на проучавање промене назива градова и улица.

Кључне речи: идеологија, урбани простор, преименовање градова и улица, симболи, Србија

Процес именовања и преименовања места, улица и тргова пратио је крупне политичке и друштвене промене, међу које спадају, на пример, изградња државе, освајање и ослобађање држава у процесима колонизације и деколонизације или пак идеолошки и револуционарни преокрети. Слично се догодило и после слома комунизма у Источној Европи. Тада је у Србији, као и осталим бившим земљама социјализма, завладала епидемија преименовања улица и тргова. То је, како пише Дуња Рихтман-Аугуштин, која се и сама бавила преименовањем улица у Загребу, утицало и на појачано интересовање истраживача (историчара, етнолога, географа, антрополога) за тај процес.¹ Нису анализирана само преименовања урбане топонимије у бившим социјалистичким земљама већ и у земљама које су имале другачије историјско искуство. Тако је проучавано преименовање градске топонимије у Алмоитеу, граду у Аидалузији, у 20. веку,² дуални систем (званични – европски и незванични – азијски) имена улица у Сингануру у току колонијалног периода,³ или пак одраз колонијализма и антиколонијализма у именовању места на Хавајима.⁴ На основу њих могуће је

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развој и положај у европској/свејској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 1 Dunja Rihtman-Augustin, *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, Beograd, 2000, str. 37.
- 2 J. Carlos Gonzales Faraco, Michale Dean Murphy, „Street Names and Political Regimes in an Andalusia Town“, *Ethnology*, Vol. 36, No. 2 (Spring, 1997), pp. 123–148.
- 3 Brenda S. A. Yeoh, „Street Names in Colonial Singapore“, *Geographical Review*, Vol. 82, No. 3 (Jul., 1992), pp. 313–322.
- 4 RDK Herman, „The Aloha State: Place Names and the Anti-conquest of Hawai’i“, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 89, No. 1 (Mar., 1999), pp. 76–102.

констатовати да процес именовања и преименовања места, улица и тргова зависи од политичке моћи и идеолошке оријентације у одређеном политичком систему, као и да је он важан индикатор који показује какав је однос између идеолошких и политичких процеса и урбаног простора. Због тога се за преименовање урбане топонимије може рећи да представља симболички показатељ природе једног друштва и његових вредности.

Поменуће опште одлике уочавају се и ако се проучава како је текло преименовање градова, улица и тргова у Србији у првим годинама после Другог светског рата. Оно није само пратило већ је било и саставни део велике политичке и друштвене трансформације земље коју су спроводиле револуционарне снаге, на челу са комунистима. Те снаге су у намери да изграде ново друштво са новим вредностима разграђивале, потискивале и редефинисале све оно што је подсећало на старо грађанско друштво. Посебан аспект тих промена, односно њихов одраз био је видљив и у систематском мењању имена улица и тргова, ређе градова, наслеђених из грађанске прошлости. Револуционарна власт је била свесна њиховог симболичког значења. Због тога је интервенишући у урбаном простору настојала да њиме овлада, тј. да га преименује и створи нове симболе просторне и колективне идеификације друштва. На тај начин је и стварала пожељне оријентире у свакодневном животу становника градова.

Већ површна анализа преименовања урбаних топонима показује да се револуционарна власт није, за разлику од улица и тргова, озбиљније мешала у преименовање градова. У поменутом периоду само је неколико градова у Народној Републици Србији променило своје називе. Од тридесет пет градова, колико их је било приликом административне поделе Србије 1947. године,⁵ назив су до тада променила три града. Најпре је Ужицу промењен назив јула 1946. године у Титово Ужице,⁶ а оида су у октобру исте године Јагодина и Петровград преименовани у Светозарево⁷ и Зрењанин.⁸ Промену назива градова предлагали су градски народни одбори, а одобравали Министарство унутрашњих послова и Министарство просвете, односно комисија при министарству која се бавила променама назива. Заправо, сва три поменута фактора имала су законску снагу да утичу на давање назива. Њу им је обезбеђивао Закон о давању назива местима, трговима, улицама, јавним установама и предузећима на територији Србије

5 *Службени гласник НРС*, бр. 17 од 24. априла 1947, Закон о административној подели Народне Републике Србије.

6 *Истио*, бр. 36 од 27. јула 1946. године, Решење о одобрењу промене назива града Ужице у Титово Ужице. У исто време када је промењен назив града Јосип Броз Тито је изабран и за „почасног грађанина града Ужица“ (*Политика*, 11. јул 1946, стр. 3).

7 Архив Србије (АС), Министарство просвете Народне републике Србије (МП НРС), Одељење за науку, уметност и културу, к-165, Одлука о одобрењу промене назива града у Светозарево, бр. IV-4748/46; *Службени гласник НРС*, бр. 48 од 5. октобра 1946.

8 Зрењанин се до 1935. звао Велики Бечкерек, а од тада Нетровград. Нови назив, Зрењанин, усвојен је 2. октобра 1946. године у част годишњице ослобођења (*Службени гласник Војводине* бр. 47 од 7. октобар 1946).

од 21. децембра 1945. године.⁹ Улога комисије при одељењу за науку, уметност и културу Министарства просвете била је пресудна у случају да су за називе узимана имена заслужних или историјских личности или значајних националних и друштвених догађаја. То је практично значило да се приликом сваке промене тражила, поред претходног одобрења Министарства унутрашњих послова, и сагласност комисије. На тај начин се делимично онемогућавала самовоља и анархичност у давању назива, а самим тим уносио се и одређени ред. То је било од мање важности када су били у питању градови чији су називи датирани из давне прошлости, али је било од посебне важности када су били у питању називи улица и тргова, услед њихове бројности, учестале динамике преименовања и именске симболике.

У току наредне три године још два града су променила своје називе. Законска регулација је била нешто другачија и вршена је на основу Закона о административно-територијалној подели Народне Републике Србије из 1947. године. Према члану 15 тог закона, одлуку о промени назива насељених места доносио је сада Президијум Народне скупштине Народне Републике Србије. Он је имао и последњу реч приликом промене назива градова аутономних покрајина, за које је одлуку прво доносила покрајинска скупштина, а на предлог народних одбора градова.¹⁰ У складу с њим, прво је Краљево средином 1949. године названо новим именом – Ранковићево,¹¹ а оида је Цариброд 1950. почео да се назива Димитровград.¹² Повод за промену назива последњег града везан је за „годишњицу 27. фебруара 1934, дана ослобођења Георги Димитрова из фашистичке тамнице по завршеном Лајпцишком процесу“, а циљ је био „трајно обележавање успомене“ на ту личност.¹³

Можда је пример Јагодине, због чињенице да је променио име приликом велике прославе стогодишњице рођења Светозара Марковића 9. септембра 1946. године, најзанимљивији да се покаже како је то изгледало. Марковић је од нове власти и Партије доживљаван као „један од највећих људи у српском народу“, „пожртвован борац за бољи живот радних маса, весник и поборник јединства наших народа, претеча социјализма у нас“. Зато је прослава имала и један специјалан задатак: требало је да помогне да се „разбије зид којим је српска реакција одвајала његово дело и његову делатност од радних маса“ и да се „исправе и пониште“, како се то истицало, „све неправде“ које су „српска реакција и њени писци нанели Светозару Марковићу“. У исто време, прослава је требало да буде „заста-

9 АС, МП НРС, Одељење за науку, уметност и културу, бр. 7, к-160; *Истио*, бр. 4748, к-165, Закон о давању назива местима, трговима, улицама, јавним установама и предузећима на територији Србије; *Службени гласник НРС*, бр. 44 од 29. децембра 1945.

10 *Службени гласник НРС*, бр. 17 од 24. априла 1947, Закон о административно-територијалној подели Народне Републике Србије.

11 *Истио*, бр. 31 од 8 јула 1949, Указ о промени назива града Краљево у Ранковићево.

12 *Истио*, бр. 8 од 27. фебруара 1950, Указ о промени назива града Цариброда у Димитровград и Среза царибродског у Срез димитровградски.

13 *Истио*.

ва наше борбе за нове економске и културне успехе“ и сл. Планпрано је да, ако се утврди тачан град у коме се родио С. Марковић, а спорили су се Јагодина и Зајечар, он добије име по њему; такође, требало је по њему назвати тргове или улице, као и радничке домове у многим градова, али и једну од највећих културних и научних установа у Београду. У том узди-зању Светозара Марковића на ниво новог културног и друштвеног симбола предвиђало се и оснивање фонда за стипендирање с његовим именом, постављање надгробних и спомен-плоча...¹⁴ План је с успехом спровођен, па је тада преименован велики број улица и тргова, институција, а коначно је установљен и град који је имао част да се назове по Светозару Марковићу. Победу у спору и прилику да понесе име „једног од највећих људи у српском народу“ добио је град Јагодина. Поступак промене назива, који је иницирала градска власт Јагодине, потврдиле су за то надлежне институције. Уместо првобитно предложеног назива „Светозарев град“, на сугестију Министарства просвете, град је назван „Светозарево“.¹⁵

Дакле, у разматраном периоду само је пет градова у Србији потпуно или делимично преименовано. Власт није спровела обимнији захват у преименовању градова, а није ни имала ту намеру, јер стари називи, неки из античког и средњовековног периода или из нешто каснијег времена, нису се косили са новоуспостављеним вредносним мерилима. Итервенисала је циљано. Потпуно је мењала називе тамо где је сматрала да стари називи градова имају сумњиву симболичку вредност. Зато су избрисана имена оних градова који су у свом називу имали монархистичке речи, као што су краљ (Краљево)¹⁶ или цар (Цариброд) или пак називе који су настали у међуратном периоду, а имали су идеолошку осетљивост, понут Петровграда (раније Великог Бечкерека) који је добио име по једном монарху – Петру I Карађорђевићу. У односу на њих, другачији су примери Јагодине и Ужица. Иако су се разликовали по томе што је један потпуно променио свој назив (Јагодина), а други само делимично (Титово Ужице), оба гра-

14 Архив Југославије (АЈ), Идеолошка комисија, VIII, I-(1-a-5), к-1, Директивно писмо ЦК КПЈ у вези прославе стогодишњице рођења Светозара Марковића – Свим ЦК и ПК, без. бр., 1. јул 1946.

15 Градске власти у Јагодини донеле су 7. септембра 1946. године одлуку о промени назива града у „Светозарев град“, у знак сећања на Светозара Марковића, грађанина града Јагодине, који је ту живео и ту сахрањен, али, пре свега, како је то у објашњењу стајало „као првороборца српског народа за демократска права, који је својим радом и одлучном борбом против апсолутистичких и реакционарних режима прошлог века у Србији увелико допринео буђењу народне свести и ширењу папредних идеја“. Министарство просвете је, уз претходно одобрење Министарства унутрашњих послова, прихватило идеју, уз одређену модификацију, сматрајући да је погоднији назив „Светозарево“ (АС, МП НРС, Одељење за науку уметност и културу, к-165, Одлука Министарства унутрашњих послова о одобрењу одлуке ГНО Јагодина о промени назива града Јагодине, бр. 4748, 5. октобар 1946; *Службени гласник НРС*, бр. 46 од 5. октобра 1946, Одлука Министарства унутрашњих послова о одобрењу одлуке ГНО Јагодина о промени назива града Јагодине).

16 Краљево се до 19. априла 1882. године звало Карановац. Тада је краљ Милан Обреповић допео указ о промени назива, као успомену на проглашење Краљевине Србије и долазак првог крунисаног владара после косовске трагедије у ову варошицу.

да су добила нове називе по личностима које су утицале на политички и друштвени преображај земље. За нове називе, у свих пет случајева, узете су личности из социјалистичког покрета. При том, тројица, Светозар Марковић, Жарко Зрењанин и Георги Димитров, нису била међу живима. Прве две личности везане су за српски социјалистички покрет, а последња, Георги Димитров, за бугарски и међународни комунистички покрет. Иначе, Георги Димитров је био и једини представник иностране земље по коме је назван један град. И на крају, Јосип Броз Тито и Алексаидар Ранковић били су једини савременици и сведоци промене назива градова који су по њима добили име.

Слична је ситуација и ако се прати преименовање градова на читавом урбаном простору југословенске државе. Власт није, као ни у српском случају, радикалније мењала њихове називе. Међутим, поређење преименовања градова између појединих делова државе показује да је оно било ипак нешто израженије на српској територији него на осталим ренубличким и националним просторима.¹⁷

Преименовање улица и тргова одиграло се паралелно са преименовањем градова, али знатно експанзивније. Готово да не постоји градска власт коју није захватила поратна еуфорија кидања са старим именима улица и тргова. Стара, „омражена“ имена владара, политичара, заслужних историјских личности, пословних људи, историјских догађаја, географских места и области требало је да буду потпуно потиснута и заборављена, а да нова имена улица и тргова персонификују ново, боље и срећније време. Наравно, с том променом отпочело је стварање потпуно другачије иконографије градова. Она је требало да обезбеди сећање на значајне личности, догађаје и појаве покрета који је победио. У исто време, преко њих се, услед бројности промене, најбоље може видети како су идеологија и политика утицале на крепање новог идентитета урбаног простора а тиме и српског друштва у целини.¹⁸ Промена назива улица и тргова је била и начин да се обезбеди идентификација становништва с новом државом, а за грађане градова и државе пожељан оквир у коме је требало да делују и који је требало да прихвате. Грађанско наслеђе у именима улица и тргова, које је у себи имало неколико слојева, било је знатно измењено, мада не и

17 До почетка 1951. године нове називе добили су и следећи градови па територији ФНРЈ: у Народној Републици Хрватској 1945. промењено је име Корепице у Титову Кореницу; у Народној Републици Македонији 1946. Велес је пазвап Титов Велес, што је две године касније, поново исказало кроз Потврду о изменама и допунама Указа о промени имена града Велес у Титов Велес; у Народној Републици Црној Гори, главни град Подгорица пазвап је Титоград 1946. године (*Imenik naseljenih mesta u FNRJ – stanje 1. januara 1951*, Savezni zavod za statistiku, 1959). Сви поменути градови, изузев Подгорице, придодали су своје рапијем називу само име Тита. Подгорица је у потпуности изменила своје раније име у Титоград, односно „Титов град“. Запамљиво је да у разматрајем периоду, према расположивим подацима, у Народној Републици Словенији пиједап град није мењао свој пазив.

18 Слично се дешавало и у градовима Источне Европе. На пример, преко промене назива улица Источног Берлина показан је однос између промене улица и политичких промена, као и стварање повог идептитета (Maoz Azaryahu, „Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 21 (1986), pp. 581–604).

у потпуности. Ипак, није се сасвим одвајало од старог; неки називи успели су да се „одупру“ и наставили су да „живе“.

У већини градова Србије дошло је већ у току 1945. године до преименовања појединих улица, које су се углавном налазиле у простору ужег градског језгра. Главну улогу у промени назива улица имале су градске власти (народни одбори градова), које су предлагале и образлагале промене. Те промене нису биле велике. Најчешће су спровођене приликом прослава ослобођења градова или поводом неког другог значајног догађаја. На пример, Градски народни одбор у Чачку је искористио прославу годишњице ослобођења града да у јесен 1945. донесе одлуку о промени назива појединих улица. Нови називи улица и тргова требало је да носе „имена првобораца који су се својим радом истакли у току ослободилачког рата“.¹⁹ Тада су промењени називи десет улица; четири су добиле називе по живим људима: Алексаидару Ранковићу, Кочи Поповићу, Благоју Нешковићу и Јаши Продановићу, док су остале улице добиле називе по именима угледних чланова Комунистичке партије из Чачака. Међутим, било је и изузетака, па су се у именику улица нашла и двојица некомуниста: Ђорђе Поповић и Јаша Продановић. Први је страдао као комуниста, али је био један од водећих људи Савеза земљорадника у Чачку, док је други био угледни ренубликанац, који је и после рата предводио Ренубликанску странку. Употреба њихових имена у називу улица била је вероватно и израз привидно постојећег политичког плурализма. У исто време, потиснути су називи улица који су носили имена личности из династија Карађорђевић и Обреновић, као и назив улице по министру Драшковићу, творцу „Обзнане“.²⁰ Слично се дешавало и у другим градовима. Важно је истаћи да се, као и у осталим сегментима живота, пресудна улога Комунистичке партије у послератном периоду одражавала и приликом промене назива улица. Наиме, Закон о промени имена места, тргова, улица, јавних установа и предузећа ступио је на снагу децембра 1945. године,²¹ али је ЦК КПС, односно агитационо-пропагандна комисија при ЦК, разаслао већ 26. јануара 1946. свим окружним комитетима начела којима је требало да се руководе при промени назива. Потребно је било, како се истицало у распису, „раскрстити са свим фашистичким и противнародним именима“ из ближе прошлости, понут имена краља Александра, краља Петра, с именима Милана Стојадиновића, Милана Недића, Косте Миловановића-Пећанца и сл., али при томе није требало мењати имена „заслужних личности из српске историје“.²² У неким градовима, као на пример у Пироту, Трг Карађорђа добио је име Лењинградски трг, а партијска комисија

19 М. Тимотијевић, „Називи улица Чачка 1893–1992. Један век изграђивања колективног идептитета“, *Годишњак за друштвену историју*, 2–3/2000, Београд, 2000, стр. 235.

20 *Исто*, стр. 236.

21 *Службени гласник НРС*, бр. 44 од 29. децембра 1945.

22 АС, ЦК СКС, Комисија за агитацију и пропаганду, к-1, Распис Агит-пропа управе, бр. 58, 26. јануар 1946.

је сматрала да то није требало учинити. У Шапцу су из именика улица нестале Цара Душана, Стојана Новаковића, Поп Луке или Проте Смиљанића, што је, такође, сматрано погрешним. Комисија је чак препоручивала да се нигде не мења назив Кнез Михаилове улице.²³ Радило се о тежњи да се јунаци националне историје, који су допринели борби за слободу и независност Србије кроз векове, не бришу из националне свести. Неки од њих су допринели и урбанистичком развоју градова (кнез Михаило Обреновић је утицао на развој Београда), док су други својим радом подстакли образовни, научни, али и политички напредак земље (Стојан Новаковић).

Друга врста препоруке односила се на то да се „престане са праксом да сваки имало активнији друг добије своју улицу“, што је после ослобођења било масовна појава. Локалне личности које су могле бити стављене на листу имена улица и тргова биле су оне које су проглашене народним херојима или посебно заслужни појединци. Истакнуто је да се „имена живих људи“ не дају улицама. Ту привилегију је, према распису ЦК КПЈ, требало да има једино Јосип Броз Тито.²⁴ Таква препорука усвојена је у Чачку, па су већ у току 1946. избачене из именика улица живе личности.²⁵ Међутим, партијска тежња углавном није успела да заживи у стварности, будући да су и даље личности као А. Ранковић, Б. Кидрич, Б. Нешковић добијале могућност да се по њима назове улица или трг. Поред личности, у обзр су долазили географски и локални топоними, те називи јединица, места битака, појмови (победа, ренублика, ослобођење, братство и јединство) и сл. Одабр личности или неког другог чиниоца за назив улице зависио је и од њиховог значаја. Тако су главне улице и тргови, посебно они који су били концентрисани у центру, добијали за називе имена најистакнутијих личности нове државе и комунистичког покрета.²⁶

У Београду, као главном граду, промена назива улица наметнула се као питање већ јануара 1945, и то услед предлога који су „поједини грађани“ унућивали члановима Извршног народног одбора. Тада је Боса Ђорђевић добила задатак да то питање размотри у договору са рејонским народним одборима.²⁷ А већ 24. априла 1945. образована је комисија која је требало да изради предлог о измени назива улица, школа и других јавних установа. За чланове комисије изабрани су били Сретен Стојановић,

23 *Исто.*

24 *Исто.*

25 М. Тимотијевић, „Називи улица...“, стр. 236.

26 Комисија при Министарству просвете је, дајући сагласност па предлог МНО у Обреновцу за промену назива улица, сматрала да главна улица треба да носи назив Улица маршала Тита, а остале три највеће улице би требало да се назову по А. Рапковићу, Б. Марковићу и В. Аксептијевићу. Истовремено, она је сматрала да Улица војводе Мишића треба да остане под тим именом (АС, МП НРС, Одељење за науку, уметност и културу, к-163, Промена назива улица, бр. 3486, 20. јул 1946).

27 *Зайисници Извршног народноослободилачког одбора града Београда од 26. X 1944. до 29. XI 1945.* Прва књига, Београд, 1979, 101, Записник V седнице ИНОО града Београда, 24. јануар 1945.

Гргур Митровић, Милутин Живковић, сви чланови ИНО.²⁸ Прва значајнија промена назива улица извршена је у октобру 1945. године, када је измењен назив улице Краља Александра у Булевар Црвене армије и Булевар ослобођења и Шумадиске улице у Булевар Југословенске армије. Повод за промену је била прослава прве годишњице ослобођења Београда, 20. октобра 1945. године, а одлуку је донео ИНО града Београда на свечаној седници дан раније. Кроз ту одлуку изражавала се потреба, како је то истакао др Бранко Максимовић, први потпредседник ИНО, да се „видно и трајно“ обележи дан ослобођења, као и „трајна успомена на своје ослободиоце, успомену на славне руководиоце славних јединица Црвене армије и наше Народноослободилачке војске које су Београду донеле слободу и обезбедиле му срећнију будућност“.²⁹ Најбољи начин за то био је да се главне и највеће улице града назову именима две армије. У исто време је било, не од мање важности, и проглашавање почасним грађанима града Београда двојице руских и једног српског команданта који су руководили борбама за ослобођење: маршала Ф. И. Толбухина и генерал-лајтнанта В. И. Жданова и генерал-лајтнанта П. Дапчевића.³⁰ Дакле, прве промене назива исказивале су важност коју је нова власт придавала војном фактору после победе на бојном пољу и биле су њен нуни одраз, као и спољнополитичку оријентацију и ослонац на Совјетски Савез. Значајно је приметити и да се тиме СССР, за разлику од претходног грађанског периода обележеног дугим непостојањем дипломатских односа, вратио на саме улице Београда. С друге стране, са мапе Београда нестала је улица Краља Александра (Обреновића), чиме је и пре новембарских избора 1945. године, почело са званичним брисањем монархистичких знакова и династичких традиција. Уклоњен је и назив Булевар ослобођења који је симболизовао победу Србије у Првом светском рату. Тако је започело преименовање грађанске прошлости и начина на који је био изражен колективан идентитет. У исто време, успостављани су и нови симболи, а са њима и битно другачији облици исказивања идеититета.

За разлику од претходне, промена назива која се десила шест месеци касније, у априлу 1946, била је знатно обимнија. Била је то права мала „револуција преименовања улица и тргова“: у прошлост је пресељено 114 назива.³¹ Сличних промена било је и касније, посебно 1948. и 1949. године (табела 1). Од нарочите важности била је промена из 1946, преко које је могуће пратити који су се слојеви прошлости неговали у грађанско доба, како су комунисти обликовали урбани простор и које су његове особености (табела 1 и табела 2).

28 *Исто*, 252, Записник XVIII седнице ИНОО града Београда, 25. април 1945; *Службени гласник Београда*, бр. 1 од 25. априла 1945.

29 *Записници Извршној народноослободилачкој одбору града Београда од 26. X 1944. до 29. XI 1945.*, 528–529, Записник са ЛП свечане седнице ИНОО града Београда, 19. октобар 1945; *Службени гласник Београда*, бр. 10 од 20. октобра 1945; *Политика*, 20. октобар 1945, стр. 2.

30 *Исто*.

31 *Службени гласник Београда*, бр. 16 од 20. априла 1946; *Политика*, 14. априла 1946, стр. 6.

Табела 1 – Значајније промене назива улица у Београду 1944–1949.

година	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.
број промењених назива	3	114	2	41+236	102+34+6

Најпре треба поменути да се међу преименованим улицама из 1946. године налазило и 48 улица (или око 42%) које су већ у току Другог светског рата измениле своје називе.³² Ток рата на простору Југославије утицао је на то да влада М. Недића сагледа српски интерес ван Југославије а у оквирима увећане Србије, против комунизма и енглеске плутократије, и са ослоном на Немачку.³³ Окренутост Србији и српству, а против имена Хрвата и имена везаних за западну Европу, била је највидљивија ознака промене назива улица извршене у 1943. години. Тако су личности из хрватске историје (кнез Трпимир, Љ. Посавски, М. Губац, И. Мажуранић, Ф. Рачки), хрватски географски и историјски топоними (Загребачка, Опатијска), појмови који су истицали југословенску заједницу (Југословенска, Мурска), као и заслужне личности из историје Европе (Вилсон, Гледстон, Поенкаре, Трстењаков) нестале из видног поља Београђана. Њих су заменила имена која су истицала српство и имала га често у називу, понут Српског трга, Српске виле, Шумадијске, Светогорске, Косовских бојера, Облацића Рада, Виле Равиојле, Чобанице Раде, Милорада Сељанчице и сл. Посезано је и за народном епском поезијом. Чак је и Ада Циганлија названа новим именом Српска Ада.³⁴ Приликом промене назива 1946, од назива промењених у рату враћено је њих 17 (или нешто више од 35%) из предратног периода. Враћени су називи који су симболизовали хрватску и југословенску историју и свесловенску идеју.

Међу преосталим улицама преименовано је неколико слојева грађанске уличне топонимије: династички, слој историје средњег века, историје православне цркве, неослобођених српских крајева (пре свега Старе Србије, Босне), Краљевине Југославије (СХС), слој локалних и општих географских топонима.

32 У Земуну је зптан број улица променио назив у току рата. Ти називи били су у склопу политичких тежњи Независне Државе Хрватске, а у оквирима Немачке. Тако се десило да главна улица у Земуњу 1942. године добије назив Адолф Хитлер, а неке друге хрватске или немачке називе (ИАБ, Регистар и хронологија назива београдских улица, стр. 208).

33 В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, str. 220–222.

34 *Службени гласник НО прага Београда*, бр. 21–22 од 31. маја 1947.

Табела 2 – Грађанска и комунистичка улична топонимија у Београду 1946.

грађанска улична топонимија	114	100%	комунистичка улична топонимија	114	100%
династичка	14	12,28%	имена личности везаних за комунистички покрет и НОБ	48	42,10%
историја средњег века	2	1,75%	датуми значајни за комунистички покрет и НОБ	5	4,38%
историја цркве	1	0,87%	нојмови везани за комунистички покрет и НОБ	7	6,14%
историјске личности 19. века	3	2,63%	имена нартизанских одреда из нериода НОБ	3	2,63%
неослобођени српски крајеви	10	8,77%	имена географских топонима	16	12,28%
Краљевина Југославија (СХС)	6	5,26%	имена личности из међународног радничког покрета	1	0,88%
историјске личности других земаља	3	2,63%	имена личности из старијег нериода историје (пре 1941)	17	14,91%
остали географски и локални топоними	27	23,68%	имена заслужних личности из историје других народа	16	14,03%
национална идеологија владе М. Недића	48	42,10%			

Извор: *Службени гласник Београда* бр. 16 од 20. априла 1946; *Полиџика*, 14. априла 1946, стр. 6.

Потпуно је нестао династички, односно монархистички слој грађанске уличне топонимије која је везана за 19. век. Он је обухватао више династија, односно владара и чланова њихових породица. Највише је било представника из династије Карађорђевића (11), док је обреновићевско наслеђе исказано кроз имена кнеза Милоша и краљице Наталије,³⁵ жене краља Милана Обреновића. У односу на улицу кнеза Милоша чији назив није дпран, име краљице Наталије промењено је у улицу Народног фронта. Улица краља Милана преименована је годину дана касније, у мају 1947, у част педесет петог рођендана Јосипа Броза Тита, у

35 Улица је добила име по краљици Наталији 1896. године (Давило М. Радојевић, *Београд и његове улице*, Београд, 1966, стр. 212).

Улицу маршала Тита. Тада је избрисан и назив улице краља Алексаидра (Карађорђевића). Нови назив улице био је Булевар маршала Тита.³⁶ Треба истаћи да обреновићевско наслеђе у именима улица није дирано после 1903. године, за време власти Карађорђевића, нити је оно, као ни наслеђе династије Карађорђевић, нестало у преименовањима улица у рату. Оно је нестало тек са преузимањем власти комуниста. Међутим, важно је указати и на то да имена улица названа по оснивачима династија, кнезу Милошу и Карађорђу, нису мењана. Те личности за револуционарну власт нису биле спорне. Оне су за њу биле борци за слободу и независност Србије. Осим тога, нису биле носиоци краљевског достојанства. У сваком случају, уклањање из назива улица имена личности из династија Обреновић и Карађорђевић 1945, 1946, али и 1947. године требало је да означи и у уличним ознакама раскид са старим примерима слављења и угледања, са једним системом владања заснованим на привелигијама и наслеђу, а преко нових примера (29. новембар, 27. март, 7. јул, маршал Тито, Иван Милутиновић, Ђура Ђаковић, Максим Горки, Бранислав Нушић и сл.) успостављање новог темеља историјског памћења и нових нутоказа за заједничко идентификовање. Слично је и с руском царском кућом Романов: цара Николу II Романова заменио је, додуше један Рус, маршал Толбухин, али као представник стране која је уништила царску у револуцији 1917. године. За Београд је маршал Толбухин имао значај као комадант Црвене армије која је својим дејствима омогућила његово ослобођење 1944.

Потиснут је углавном и слој уличне топонимије везан за неослобођене српске крајеве. Он је настао још крајем 19. века као израз тежње у српској државној политици за њиховим ослобођењем и територијалним сабирањем. Одржавао се у именима улица: Приштинска, Војвођанска, Босанска, Новопазарска, које су те називе добиле 1896, односно пре њиховог територијалног прикључивања. За разлику од географских топонима, неколико личности (војвода) из периода комитских борби обележило је београдске улице почетком тридесетих година 20. века. Поменимо војводу Протића који је погинуо у борбама 1905. или војводу Пећанца. Ти улични симболи исказивали су, поред државних стремљења и прегнућа, и жртве за њихово остварење. Иако су ти називи са узорка 1946. године престали да буду део колективног памћења и симболичког зрачења, ипак је сачувано неколико улица са именима војвода из времена четничких борби у Македонији.³⁷ Заправо, они су се, као део националне историје Србије, одржали због храбрости коју су показали у борби против Турака. Слична ситуација је била и са слојем уличне топонимије везане за Први и Други српски устанак, који није приметан на узорку из 1946. Он је остао углав-

36 ИАБ, Записници Извршног одбора Народног одбора града Београда књ. I за 1947, Записник са свечане седнице ИОНО града Београда, 24. мај 1947. године, стр. 9–10; *Службени гласник НО града Београда*, бр. 21–22 од 31. маја 1947. године; *Политика*, 25. мај 1947, стр. 4. Улица је од 1888. године носила име краља Милана (Давило М. Радојевић, *н. д.*, стр. 208).

37 ИАБ, Регистар и хропологија улица Београда, стр. 190–191.

ном нетакнут. За ту констатацију довољно је имати у виду улице у ширем центру града и бројне улице са именима војвода Првог српског устанка.³⁸ То је било у сагласности и са препоруком Партије.

Преименовање је доживео слој уличних назива који је симболизовао прошлост Краљевине Југославије, а огледао се и у личностима као што су Никола Пашић или Милорад Драшковић. Првог је заменио Бранислав Нушић, а другог једна област – Срем. То је било у складу с комунистичким виђењем како Краљевине тако и тих личности, као носилаца „великосрпских идеја“. Промењена су и имена улица која нису била одраз слављења грађанске политичке и војне традиције. Имена улица по индустријалцима Илији Милишићу и Влади Илићу су потенцирала намеру неговања симбола напретка, индустријализације, мирнодопског развоја, а насупрот истицању борбе, рата, жртве и страдања. Међутим, десило се управо супротно. Уместо индустријалаца првенство у новој комунистичкој топонимији добила су двојица мало познатих предратних комуниста који су погинули на почетку рата – Милош Матијевић и Бајо Секулић.

По обиму, ако се изузму улице које су симболизовале националну идеологију М. Недића, најзначајније преименовање доживео је слој грађанске уличне топонимије изведене по географским и локалним називима (23,67%). Преименовања тих улица вршена су по личностима, другим географским топонимима или су просто враћени стари називи. Највећи број нових назива заузеле су личности. Изгледа да је вођено рачуна, мада не и доследно, да личност буде повезана са местом по коме се раније звала улица. То се може уочити код промене назива Босанске улице у Улицу Гаврила Принципа, Новосадске у Ђорђа Јовановића, вајара, рођеног у Новом Саду, Сплитске у Улицу Раде Коичара или Војвођанске у Улицу Жарка Зрењанина. Посебно место заузимају, када је реч о преименовању по географским топонимима, они називи који су припадали домену историјске географије Другог светског рата, како на простору Југославије тако и на простору Совјетског Савеза. Они су као места великих сукоба, јунаштва и отпора фашизму постали нови примери сећања и угледања. Поменимо само неке улице које су назване по Зеленгори, Козари, Дрвару, Игману, Москви или Лењинграду.

У односу на претходни слој уличне топонимије, династички је, иако мањи по величини, био значајнији, ако се контекстуализује и посматра у склопу целокупног преображаја друштва на социјалистичким односно комунистичким начелима. Он је, као што смо раније истакли, готово у потпуности нестао из уличне топонимије после рата. Једино су се задржали називи улица по крунисаним главама из средњег века.³⁹

Занимљиво је приметити да су личности по којима су комунисти преименовали улице, за разлику од грађанске уличне топонимије, припадале углавном нижим слојевима друштва. Оне су у највећем броју биле

38 *Истио*, стр. 202.

39 *Истио*.

везане за комунистички покрет и НОБ. Међу њима је било тридесет три народна хероја,⁴⁰ од којих је шест учествовало у Шпанском грађанском рату. У највећем броју, они су страдали током 1941. и 1942. године. Међу њима једино је Тура Ђаковић страдао пре рата (1929. године), док су двојица, Иван Милутиновић и Петар Драпшин, умрла под прилично неразјашњеним околностима.⁴¹ На списку су и три личности (Огњен Прица, Отокар Кершовани и Божидар Аџија) из чувене керестинске приче. Најмањи број личности био је рођењем везан за српски простор. Мада је, од половине Срба колико их је присутно на узорку, највећи број био пореклом из Црне Горе. Поменути личности требало је да и преко уличних назива, величином своје жртве, херојством, борбом, буду симболи који ће стално да опомињу да је нова држава настала захваљујући њима и сличнима.

Када су у питању преименовања улица по заслужним личностима које су припадале другим народима, готово половина је припадала простору и историји западне Европе и Америке. То је посебно важно уколико се има у виду да је земља по спољнополитичкој оријентацији окренута простору источне Европе. Још је значајније то да су у највећем броју враћени стари називи из грађанске уличне топонимије. Неретко су се по истим личностима називале исте улице као и пре рата. Одржали су се тако предратни називи улица по државницима и политичарима – Џорџу Вашингтону, Франклину Рузвелту, књижевницима и уметницима – Џону Голсвордију, Џорџу Гордону Бајрону, Чарлију Чаплину, или добротворима – Ендру Карнегију, који су својим радом допринели борби за слободу и независност како сопственог тако и других народа или су својим делом критиковали богате. Слично је и када је у питању историја и простор источне и југоисточне Европе. Задржани су или, боље рећи, враћени су предратни називи, који су у рату били потиснути, а симболизовали су свесловенско зближење (Томаш Јеж, Томаш Масарик).

Приметно је да су у именик улица Београда враћени називи са именима личности из историје југословенских народа до 1941. године. Посебно је то случај са онима које су припадале хрватској историји (Ф. Супило, И. Мажуранић, Ф. Рачки, С. Радић, кнез Трпимир, Љ. Посавски, М. Губац и др.). Оне су пре рата заузимале више од половине назива улица по личностима из тога слоја грађанске уличне топонимије.

Дакле, нови називи улица из 1946. године били су само део, и то мањи, преображаја српског друштва у целини после Другог светског рата. Они су потиснули у знатној мери грађанску урбану топонимију која је у себи носила разне слојеве као део заједничког памћења и колективног припадања. Истовремено, били су показатељ које су друштвено пожељне вредности које је нова југословенска власт желела да негује и угради у урбани простор и колективно идентификовање. То је значило и да је

40 Једна трећина њих је попела тај назив до 1945. Остали су били проглашени 1951. године.

41 И. Милутиновић је погинуо у октобру 1944. приликом преласка Дунава, а П. Драпшин је извршио самоубиство повембра 1945.

део друштва који се није слагао са новим концептом друштвеног и политичког развитака морао да преобликује и дефинише сопствено виђење прошлости и прихвати ново ако је желео да постане део нове друштвене стварности.

Претходно успостављени образац преименовања био је видљив и у мењању назива улица 1948. године. Нова промена била је санкционисана и новим актом из децембра 1947: Уредбом о одређивању назива улица и обележавању кућа бројевима у насељеним местима. Њом је истакнуто да се за називе могу узимати знамените личности из историје и савременог доба, важни догађаји и датуми, географски називи, али у складу с тековинама народноослободилачке борбе. У исто време, спроведено је и обележавање кућа бројевима.⁴² И даље су главну улогу имали исти политички фактори (представници градских власти, Министарства унутрашњих послова и Министарства просвете). Почетком фебруара 1948. уследила је интервенција у 41 називу. Међутим, знатан број њих је био сведен на одабирање између два назива, званичног назива који није заживео и оног како се улица „води на терену“ или, пак, предлагања сасвим новог назива.⁴³ Према раније успостављеној матрици, од укупног броја улица 78% је названо по личностима комунистичког покрета и НОБ-а, при чему је половина била проглашена за народне хероје. Остатак су заузимали географски називи. Основна намера власти била је сада утврђивање реда у називима и олакшавање саобраћаја поште, људи и добара. То је посебно важило за 236 улица, пролаза и тргова који су убрзо исте године именовани и преименовани. Ове улице нису имале званичне називе, а готово су све без изузетка носиле назив „Нова улица“ и најчешће су се налазиле у шпрем центру града или пак на његовој периферији. Занимљиво је да су у односу на укупан број доминирали називи улица, пролаза и тргова по географским топонимима, и то чак у 179 случајева (или 75,84%).⁴⁴ Они готово да нису имали везе с владајућим политичким и идеолошким погледом. Радило се, пре свега, о настојању државе да грађанима представи географску целину државе у којој живе и тако обликује осећај јединства простора и људи. И током 1949. године је у три наврата (28. фебруара, 31. марта и 20. октобра) долазило до промене назива улица и пролаза.⁴⁵ Последња одлука о промени назива из 1949. занимљива је пошто је преименовано шест улица у част петогодишњице ослобођења Београда, а назване су по именима пет живих личности – М. Пијаде, Б. Нешковић, Е. Кардељ, М. Ђилас и А. Ранковић – које су имале кључну улогу у држави и друштву. Шести назив улице био је Омладинских бригада.

42 *Службени гласник НР Србије*, бр. 54 од 6. децембра 1947.

43 *Службени гласник града Београда*, бр. 7 од 14. фебруара 1948.

44 *Исто*.

45 Најпре је измењено 102 назива, при чему се углавном руководило сличним тежњама као и у случају од 1948, а онда су другом одлуком стављена вап снаге 34 званична назива у свих седам рејона града, јер нису постојала на терену, то јест нису изграђена или су била укипута (*Службени гласник града Београда*, бр. 3–4 од 28. фебруара 1949; *исто*, бр. 6 од 31. марта 1949; *исто*, бр. 14 од 20. октобра 1949).

И касније су мењани називи улицама Београда, али од 1948. године оне нису имале толико изражен идеолошки и политички моменат кидања с наслеђеном грађанском топонимијом. Превагнула је потреба да се у урбаном развоју града регулишу његови делови, омогући што брже и лакше комуникацијско повезивање унутар града, али и престонице с осталим градовима. Слична је ситуација била и с преименовањем улица у осталим местима.⁴⁶

Революционарна власт је преименовањем градова и улица из грађанске прошлости покушала да успостави једно ново симболично значење урбаног простора. То ново значење простора је одражавало циљеве и вредности нове југословенске државе. Нова комунистичка урбана топонимија требало је да се ослони, а у значајној мери и јесте, на своју сопствену релевантну прошлост. То јој је пружало осећај континуитета. Иако се кидало с грађанском урбаном топонимијом, она се у исто време обнављала како враћањем старих назива улица који нису носили сумњиву идеолошку вредност тако и истицањем личности и догађаја из југословенског радничког покрета до тог времена. Народноослободилачка борба као део те прошлости представљала је најважнији сегмент за једно ново мобилисање појединаца и њихово просторно и колективно идентификовање. С друге стране, комунистичка улична топонимија је настајала и као резултат индустријализације и урбанизације, развоја и шпрења градова, потреба власти да се плански регулишу градови и јасније обликују урбане целине, оствари боља комуникација града, како унутрашња тако и са другим градским центрима.⁴⁷

Извори и литература

1. Архив Југославије
2. Архив Србије
3. Историјски архив Београда
4. Политика, 1945, 1946, 1947.
5. Службени гласник НРС, 1945, 1946, 1947.
6. Службени гласник Војводине 1946.
7. Службени гласник Београда, 1945, 1946, 1948, 1949.
8. Службени гласник НО града Београда, 1947.
9. Azaryahu M., (1986): *Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin, Journal of Contemporary History*, Vol. 21 pp. 581–604.
10. *Записници Извршног Народноослободилачког одбора града Београда од 26. X 1944. до 29. XI 1945*, Прва књига, Београд, 1979, 101, Записник V седнице ИНОО града Београда, 24. јануар 1945.

46 М. Тимођевић, „Називи улица Чачка 1893–1992. Један век изграђивања колективног идентитета“, *Годишњак за друштвену историју*, 2–3/2000, Београд, 2000, стр. 221–250.

47 То је добило па значају тек са усвајањем нових регулационих планова, а после периода обнове разрушених зграда, постојећих саобраћајница, рашчишћавања рушевина и сл.

11. *Imenik naseljenih mesta u FNRJ – stanje 1. januara 1951*, Savezni zavod za statistiku, 1959.
12. Yeoh B. S. A., (1992): *Street Names in Colonial Singapore*, Geographical Review, Vol. 82, No. 3 (Jul., 1992), pp. 313–322.
13. Petranović B., (1992) *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd.
14. Радојевић Д. М., (1966) *Београд и његове улице*, Београд.
15. Rihtman-Auguštin D., (2000): *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*, Beograd.
16. Тимотијевић М., (2000): *Називи улица Чачка 1893–1992. Један век изирађивања колективног идентитета*, Годишњак за друштвену историју, 2–3, Београд, стр. 221–250.
17. Faraco J. C. G., Murphy M. D., (1999), *Street Names and Political Regimes in an Andalusia Town*, Ethnology, Vol. 36, No.2 (Spring, 1997), pp. 123–148.
18. Herman RDK., (1999): *The Aloha State: Place Names and the Anti-conquest of Hawai'i*, Annals of the Association of American Geographers, Vol. 89, No. 1 (Mar., 1999), pp. 76–102.

Summary

Nataša Milićević

IDEOLOGY AND URBAN SPACE: THE RENAMING OF CITIES AND STREETS IN SERBIA FROM 1944 TO 1950

Key words: ideology, urban space, renaming of towns and streets, symbols, Serbia

This paper, through the process of renaming urban toponymy, analyzes the impact of the ruling ideology in shaping the urban space in Serbia in the first years after the World War II. The renaming of old, bourgeois urban toponymy and the construction of new, communist one was carried out systematically and gradually, just as the new Yugoslav state and society was being built. The revolutionary government was aware of the symbolic radiation offered by urban area. Therefore, it was trying by renaming to adapt it to the symbols of the new Yugoslav state and provide another way for spatial and collective expression of the identity of the society.

When renaming towns and streets, two main types of intervention were carried out. The first is related to the maintenance or restoring old names, and the other on the renaming of existing towns and streets. The government comprehended this kind of intervention in the urban space very seriously. This means that it legally regulated it and provided to a number of factors (the city government, the Ministry of Interior and the Ministry of Education, as well as the Communist Party) to participate and monitor the process of renaming.

The government did not conduct extensive intervention in the renaming of cities and did not have that intention, because the old names, some of the ancient and medieval period or somewhat later time, were not in contradiction with the newly established value standards. It completely changed the names of only those cities that, in its opinion, had the dubious symbolic value, such as those containing monarchist words (Kraljevo or Caribrod) or they were ideologically problematic (Petrograd) and wanted to highlight the importance of some individuals of the Socialist Movement (S. Markovic and J. B. Tito). The renaming of streets was much more radical and expansive. It was carried out systematically and gradually. First they changed the names of streets in the city centres, then in the wider center, and then those on the periphery. New name of the street depended on its importance. The most important figures, events and concepts of the new Yugoslav state were given the most important streets. Instead of the various layers of civil street toponymy, the new layers of Communist street toponymy were created. These new layers symbolized the Yugoslav and international socialist and communist movement, the National Liberation War and revolution, Slavic rapprochement and the like. The names of streets that did not collide with just the aforementioned ideological values were not changed. The renaming of the streets up to 1948 had a striking ideological and political content and intention to break with inherited civil toponymy. After 1948, in particular after 1950, the need prevailed to regulate the parts in an urban area and to enable faster and easier their communication networking. Moreover, these are the streets that were on the outskirts of the city, and often did not have official names. With the renaming, an entirely new meaning to the urban area was establishing, and with a new meaning new symbols of representation of society and its values.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ УРБАНИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ НЕПОСРЕДИО ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*

Апстракт: Рад представља покушај анализе миграционих и урбанизационих процеса у Србији и Југославији у првој деценији после Другог светског рата. Посебна пажња је посвећена миграционим кретањима, експлозивном расту Београда, комуналној ситуацији и комуналним проблемима у градовима. Засновај је на изворима похрањеним у Архиву Југославије, Архиву Србије, пекадашњем Архиву Јосипа Броза Тита и Историјском архиву Београда, као и текстовима објављиваним у *Полицији*, *Борби* и *НИН-у*.

Кључне речи: миграције село–град, урбанизација, рурализација, Комунистичка партија, Србија, Југославија

Убрзани послератни индустријски развој проузроковао је велике социјално-економске промене. Сеоско становништво, чврсто везано за земљу и земљорадњу, што својевољно што под принудом, стално или привремено је нануштало своје традиционално занимање, запошљавајући се у фабрикама и на великим социјалистичким градилиштима. За разлику од предратног раздобља у коме је деаграризовано становништво нануштало села, особеност социјалистичке деаграризације се огледала у чињеници да се, до 1953. године, тек нешто више од четвртине пекадашњих земљорадника слило у градове.¹ На кашњење урбанизационих процеса за деаграризацијом утицало је мноштво фактора – политика власти према сиромашним сељацима, послератна немаштина и проблеми у снабдевању, велика стамбена оскудица и заостала инфраструктура градова, али и подизање многих фабричких комплекса ван градских центара, што је довело до значајног пораста броја сељака-радника, а самим тим и масовних дневних миграција.² Иако је процес урбанизације знатно каснио за

* Рад је настао у оквиру пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре*, (№ 177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 D. Vogelник, *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ*, Београд, 1961, стр. 77.

2 I. Ginić, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije. Demografski aspekti urbanizacije*, Београд, 1967, стр. 97.

процесом деаграризације, нануштање традиционалних пољопривредних занимања је утицало на повећање покретљивости становништва и његово померање ка великим индустријским центрима. Замашне инвестиције у привреду и нагли индустријски развој отворили су пут миграцијама, које су, посебно од 1953. године, све више добијале на интензитету и попримале обресе истинске „сеобе народа“.³ Међутим, све до 1955. у Југославији је, у просеку, обим миграција био нешто нижи од природног прираштаја, да би од тада почео да расте проузрокујући „масовно распадање природне производње и аутархије села“, убрзано запошљавање ван земљорадничког газдинства и брзи развој и ширење тржишта како за индустријске тако и за пољопривредне производе.⁴ Баш као и на Западу, искорак у урбаном друштво десио се за живота једне генерације,⁵ а демографи су, према подацима пописа из 1961. године, установили да су укупна миграциона кретања, дакле не само она ка градовима, обухватила око седам милиона лица, односно чак 38% југословенског живља!⁶ Штавише, процењено је да се само до 1953. у југословенске градове доселило чак милион нових житеља.⁷ Велика просторна померања становништва и притисак на градове и неразвијену градску инфраструктуру нису представљали никакву особеност југословенске или пак социјалистичке индустријализације.⁸ Закасни индустријски развој одложио је почетак урбанизације за неких 80 година,⁹ па је до механичког раста градова и пораста градског становништва дошло у времену у којем су урбанизациони процеси у развијеним западноевропским земљама били већ увелико на измаку.¹⁰

Послератни градови су, на изванредан начин, морали поделити судбину некадашњег грађанства. Масовна емигрирања и ратна страдања припадника економске, политичке и културне елите утицала су, трајно и неповратно, на промену и социјално-економске структуре српских и југословенских градова. На претрпљена страдања надовезивала се поратна политика комунистичких власти, које су, стварајући „ново“ друштво и „праведнији“ свет, биле спремне на обрачун са свима онима које су препознавале као своје политичке, идеолошке и „класне“ противнике и

3 *Исио*.

4 P. Marković, *Migracije i promene agrarne strukture*, Zagreb, 1974, str. 39.

5 L. Wirth, „Urbanism as a Way of Life“, *Urban Life. Readings in Urban Anthropology*, (edited by G. Gmelch, W. Zenner), Prospect Heights, 1996, p. 15.

6 D. Breznik, M. Radovanović, *Demografski i ekonomski aspekti prostorne pokretljivosti stanovništva Jugoslavije posle Drugog svetskog rata*, Beograd, 1968, str. 16.

7 АЈБТ, КРР, III–А–1–б, Станови. Видети и: D. Stefanović, „Stambena izgradnja i njeno finansiranje u gradovima FNRJ“, *Ekonomist*, 1, 1955, str. 50.

8 V. A. Lees, L. H. Lees, *Cities and the Making of Modern Europe 1750–1914*, Cambridge, 2007, pp. 41–59; P. M. Hohenberg, L. H. Lees, *The making of Urban Europe 1000–1994*, Cambridge Massachusetts & London, 1995, pp. 215–229; R. A. French, F. E. I. Hamilton, *The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy*, Chichester – New York – Brisbane – Toronto, 1979, pp. 167–189.

9 D. Vogelник, *n. d.*, str. 11. Видети и: M. Macura, *Stanovništvo i razvoj*, Beograd, 1997, str. 238.

10 T. Spybay, *Britain in Europe. An Introduction to Sociology*, London & New York, 1997, p. 405.

непријатеље. Прогони, хапшења, суђења, сумњичења за „колаборацију“, „шпекулацију“ и „профитерство“,¹¹ економска упропашћавања нутем конфискације, експропријације и национализације представљали су само неке у низу мера којима је малобројно српско грађанство обесправљено и маргинализовано. Радикалан полнтичко-економски рез, сатираће „старог“ друштва и „старог“ система, потпуна промена привредне полнтике, другачије сагледавање стратешких и развојних потенцијала и приоритета допринели су стварању својеврсног урбанизационог дисконтинуитета и преседана и одлучујуће утицали на ток, степен и квалитет урбанизационих промена, али и на културу живљења у нагло нараслим градовима. Својеврсном урбанизационом хаосу, осим полнтичких и економских околности, умногоме су доприносиле и оне историјске, будући да развој српских вароши никад није био трајан, већ је тежиште развитка наизменично прелазило, у периоду пре Првог светског рата, у међуратном раздобљу и у време изградње социјализма, „час на ове, час на оне градове“.¹² Неразвијени урбани центри и слаба традиција градског живота у Србији утицали су на то да се урбанизациони процеси остварују прво у демографском, па у просторном, а знатно касније и у културном облику.¹³ Парадоксално, југословенска социјалистичка урбанизација била је на трагу марксистичких теорија о нестајању разлике између села и града¹⁴ – сеоско-градску дихотомију готово преко ноћи стао је замењивати сеоско-градски континуум.¹⁵ Разлика између замишљеног марксистичког идеала и послератне стварности била је ипак огромна – уместо да се села урбанизију, градови су се рурализовали и опадали.

Партијска економска полнтика, оличена у подизању предимензионираних индустријских постројења од којих су зависила читава градска насеља, допринела је стварању моноиндустријских градова, пре свега у ужој Србији и Босни, који су израсли „као печурке на дотле сасвим неурбанизованим насељима“.¹⁶ Раст оваквих градова је био муњевит,¹⁷ а градски садржаји и квалитет живота у њима ограничени и лоши. Југословенски социјалистички модел индустријализације је тако значио развитак градова без било каквог урбанистичког плана, па чак и против њега.¹⁸ Дра-

11 Видети и: П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд, 1996, стр. 197–207.

12 D. Vogelник, *n. d.*, стр. 157.

13 V. Đurić, „Pojam, uloga, činioci i modeli urbanizacije. Specifično sociološko gledište“, *Sociologija*, 3–4, 1970, стр. 416.

14 „Едвард Кардељ о комуналној политици. Изградња социјализма значи у коначној линији дефинитивну ликвидацију супротности између села и града“, *Народно просвећивање*, 2–3, 1948, стр. 6–7; Видети и: G. Andruss, M. Harloe, I. Szelenyi, *Cities After Socialism. Urban and Regional Change in Post-Socialist Societies*, Oxford & Cambridge, 1996, p. 116.

15 V. Đurić, *n. d.*, стр. 416.

16 D. Vogelник, *n. d.*, стр. 152–154.

17 *Isto*, стр. 202.

18 AJ, 50–78–157, Образложење.

стично смањење броја трговинских радњи, као последица партијске политике уништења „шпекуланата“, низак ниво услуге, хроничне несташнице робе, прљави и прашњави излози са политичким паролама које су мењане само о празницима, зануштеност биоскопских сала и ресторана – речито су говорили о привременом узмицању градског живота.¹⁹ Рурализација је до нуног израза долазила у општој комуналној (не)хигијени, начипу живота, понашању и оихођењу провинцијских миграната, преношењу сеоских навика и њиховом прилагођавању урбаним условима, хаотичној, непланској и до пола завршеној изградњи насеља у предграђима, провизорној архитектури и драматичном опадању урбаних садржаја. Сliku свеопште рурализације надонуњавао је нехајан и вандалски однос становника и локалних власти појединих градова, „чији су стандарди били стандарди заосталог села“,²⁰ према културном наслеђу. Тако је Срески народни одбор у Новом Пазару „допустио да се остаци рушевина знаменитог града Раса развуче и употребљавају за печење креча“, док је у Крушевцу заштићена Кула Лазарева коришћена као јавни тоалет а да локалне власти нису предузеле ништа да то спрече. Слично је било и по осталим градовима – у Лебану је, уз прећутну сагласност функционера народног одбора, развучен грађевински материјал са Царичиног града, док је Господар Јованов конак у Чачку градски народни одбор искористио за „смештај грађевинског материјала“, а двориште за аутомобилску гаражу, што је проузроковало оштећења грађевине.²¹ Дехуманизација живота уопште подразумевала је и дехуманизацију града и стварање својеврсног комуналног и урбаног хаоса, из кога ће, показаће време, бити готово немогуће изаћи.

Реконструисање динамике миграција и броја миграната, као и пораст градских насеља у периоду 1948–1953. тешко је пратити због мењања територијалних подручја градова, а самим тим и неупоредивости статистичких података.²² Према попису из 1953. године, од 6.976.000 становника Србије, нешто преко милион и по, односно 22,5% је живело у градовима.²³ Регионалне разлике у погледу економског развоја и у погледу урбанизованости су биле велике. Иако је Војводина са општим процентом урбанизације од 36,6% на први поглед спадала у изразито урбане регионе, реална ситуација је демантовала статистику, будући да је у овој покрајини постојао велики број „лажних“ градова, односно насеља чији су становници углавном били земљорадници а „веома мали број правих већих градова“.²⁴ Слично је било на готово потпуно неурбанизованом Косову,

19 Видети и: „Између два трга“, *Борба*, 10. јануар 1951.

20 А. Драгнић, *Тишова обећана земља Југославија*, Београд, 2004, стр. 122.

21 AS, G 187 (Ministarstvo za nauku i kulturu NR Srbije) – 22, Referat o zadacima gradskih poverenista-va za prosvetu u vezi sa radom gradskih muzeja.

22 I. Ginić, „Demografski izvori i faktori urbanizacije“, *Stanovništvo*, april–juni, 1966, str. 116; D. Vogelник, *n. d.*, str. 7–8.

23 I. Ginić, „Demografski izvori i faktori urbanizacije“, *Stanovništvo*, april–juni, 1966, str. 117.

24 Тиничан пример „лажне“ урбанизације је град Суботица чији је „читав политички срез“ у

где су у градовима махом живели земљорадници, ситни трговци и занатлије.²⁵ Д. Вогелник наводи да је урбанизација у периоду 1948–1953. била два нута већа од предратне, с тим што у ужој Србији њен темпо не само да није повећан већ је и смањен у односу на период између два рата. Међутим, ова чињеница ипак није знак спорог послератног раста градова, већ је у вези са изузетно великим ширењем Београда, новог државног, културног, привредног и административног центра, у међуратном добу. Стога се, ако се посматра подручје Србије без Београда, испоставља да је „годишњи прираштај урбанизације у предратном периоду износио 1,3%, а у послератном 2,3%, тј. за близу 1,8 нута више“.²⁶ Нешто спорији темпо индустријализације Србије предвиђен петогодишњим планом, као и њено додатно успоравање и измештање фабричких постројења даље од граничних подручја, морао се одразити и на ток и темпо миграција, па се тако једино у Србији и Македонији, у периоду од 1948. до 1953. повећао апсолутни број пољопривредног становништва.²⁷

Табела 1– *Пораст броја становника у градовима у Србији у периоду 1948–1961.*

Градови	1948.	1953.	1961.
Београд	397.711	477.982	657.362
Нови Сад	241.319	287.927	342.827
Ниш	49.332	58.656	81.250
Суботица	63.079	66.091	75.036
Крагујевац	31.412	40.612	52.792
Папчево	30.516	34.748	46.679
Лесковац	20.913	24.553	34.396
Смедерево	14.206	18.328	27.182
Краљево	11.200	15.152	20.490
Шабац	16.243	19.894	30.352
Ваљево	15.830	21.165	28.461
Приштина	19.631	24.081	38.593
Крушевац	13.862	16.638	21.957
Пећ	17.277	21.058	28.351
Косовска Митровица	13.901	17.195	26.721

Извор: Југославија 1918–1988. *Статистички годишњак*, Београд, 1988.

Урбанизација у Србији је била интензивна у десетак градова, док је у осталим местима била „релативно умерена“. У периоду 1948–1950. го-

предратним, на и у послератним званичним статистикама, све до реорганизације, вођен као „град Суботица“. D. Vogelnik, *n. d.*, str. 32. Видети и: APV, AS, G 129–13, *Analiza komunalne problematike na teritoriji*.

25 D. Vogelnik, *n. d.*, str. 62. Видети и: AJ, A SKJ, V, k–IV/41.

26 D. Vogelnik, *n. d.*, str. 48–49.

27 B. Maksimović, „Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti“, *Stanovništvo*, januar–mart, 1964, str. 8.

дине, најбржи годишњи пррпаст су бележили Косовска Митровица (9%), Београд, Ужице, Младеновац и Прокупље (8%), Ваљево, Чачак, Туприја и Шабац (6%), Приштина, Пећ, Бор (5,5%), Јагодина односно Светозарево (5%) и Ниш, Крагујевац, Параћин и Краљево, тј. Ранковићево (4,5%).²⁸ У недостатку прецизних података, процењивано је да је број становника у градовима порастао са 1.407.000 на 1.713.000, при чему је на прпродан прпраштај одлазило свега 80.000 становника, а преосталих 246.000 на механички.²⁹ Према подацима пописа из 1953. године, у Србији је било 78 градских насеља³⁰ и велики број малих села,³¹ што је представљало једну од специфичности ове југословенске ренублике. У периоду од 1953. до 1961. у Србији су, поред Београда и Новог Сада, најбрже расли градови са 30.000–50.000 становника, а најспорије насеља са мање од 10.000 становника. Број становника у индустријским центрима попут Бора, Ужица, Лесковца, Параћина, Светозарева, Чачка, Краљева и Крушевца, чији је раст започео одмах по ослобођењу, за само осам година, односно до пописа спроведеног 1961, увећан је за читавих 40%,³² а у градове уже Србије су се масовно досељавали и житељи из других ренублика.³³ Услед наглог раста броја становника у градовима, Србија је била на првом месту по апсолутном и релативном броју досељених са села, а у стопу ју је пратила Хрватска.³⁴

Међутим, урбанизациони процеси и миграторна кретања у Србији, али и у читавој Југославији, били су у сенци експлозивног раста Београда. Усељавања су почела одмах по ослобођењу. Повратак избеглица, досељавање представника цивилних и војних власти, оснивање државне администрације, а самим тим и запошљавање великог броја административног особља, утицали су да се број становника у престоници, за само три месеца 1944. године, повећа за читавих 30.000 хиљада, са ратних 238.930 на 270.000. Београд је, због убрзане индустријализације, већих могућности запошљавања, школовања и усавршавања, али и свог престоно-политичког значаја, у очима свих оних који су трагали за бољим животом и бољом будућношћу постајао својеврстан симбол наде и неограничених прилика и, понут магнета, и у наредним годинама је наставио да привлачи житеље

28 AS, G 129 (Komitet komunalnih poslova NR Srbije) – 9, Godišnji izveštaj Komiteta komunalnih poslova NR Srbije.

29 AS, G 129 (Komitet komunalnih poslova NR Srbije) – 9, Godišnji izveštaj Komiteta komunalnih poslova NR Srbije. О порасту градова у Србији видети и: *Razvitak stanovništva SR Srbije i promene do 2000*, Beograd, str. 1979, 148–150, 156–160; M. Ban, *Naselja u Jugoslaviji i njihov razvitak u periodu 1948–1961*, Beograd, 1970, str. 103.

30 *Problemi urbanizacije u Jugoslaviji. Materijal sa godišnje skupštine stalne konferencije gradova Jugoslavije (Ljubljana 5–7. novembar 1964)*, Beograd, 1964, str. 17.

31 I. Ginić, „Demografski izvori i faktori urbanizacije“, *Stanovništvo*, april–juni, 1966, str. 115.

32 *Исјаво*, стр. 118. О порасту ових градова до 1953. видети и: „Број становника у градовима Србије знатно се повећао“, *Политика*, 19. април 1953.

33 „Нестају етнографске, културне и економске преграде. Преко четири милиона становника се сели“, *Борба*, 10. мај 1955.

34 D. Brezник, M. Radovanović, *n. d.*, str. 86.

из свих делова земље. Реке миграната сливале су се ка престоници до 1951. па је, за свега неколико година, број „Београђана“, углавном механичким нутем, увећан за читаве 183.000. После својеврсне експлозије, интензитет миграторних кретања је до 1956. делимично смањен, а механички пррпаштај изједначен са пррпродним.³⁵ Међутим, с обзиром на заосталу комуналну инфраструктуру и огромну стамбену беду³⁶ и цифра од 71.784 нова жнтелја представљала је драматично повећање, које се додатно морало одразити на квалитет и културу живљења.³⁷ Београд се тако све више претварао у град дошљака, будући да се, према подацима из 1953. године, чак 74% становника у престоницу доселило из неког другог места.³⁸ „Већина (њих) је“, писао је *НИН*, „оставила своје пребивалиште, кућу, земљу, колико-толико пристојан и нормалан живот и упутила се, привучена психологијом великог града који магнетски привлачи као обећана земља у Београд да тражи посла. Повлачили су за собом бројну породицу, жене, децу, мајке, свекрве, тастове и насељавали у угроженим зонама где су запосели последње остатке једино могућег простора у акутној стамбеној кризи града.“³⁹

Слабе урбане традиције и неразвијени градови, ратна разарања и материјалне жртве, политичко и економско саптрање остатака пораженог грађанства, велико спромаштво и послератна „најезда“ села и паланке ка нејаким урбаним језгрима, морали су се одразити на квалитет и културу живљења. Партијска привредна политика, занемаривање станоградње и улагања у комуналну инфраструктуру, диктирање и ограничавање културног живота града у складу са сопственим догматским схватањима и идеолошким потребама створили су ситуацију у којој је социјалистичка урбанизација, уместо да буде главна модернизацијска компонента и по-

35 Т. Богавац, „Демографске промене у Београду 1941–1971“, *Историја Београда*, т. 3, Београд, 1974, стр. 653–657. Статистичке податке о природном и механичком прираштају по годинама видети: Б. Фурунић, „Грађевинска делатност Београда у периоду 1944–1964“, *Годишњак града Београда*, 1–2, 1964–1965, стр. 103; Ј. Stefanović, „Миграције и њихов утицај на пораст и структуру градског становништва Београда“, *Stanovništvo*, јануар–јуни, 1972, стр. 69; „Из месеца у месец број становника Београда стално расте за 4 до 5 000 лица“, *Полишика*, 27. децембар 1946; S. Selinić, „Urbanizacija socijalističkog Beograda. Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970“, *Tokovi istorije*, 3–4, 2005, str. 183–184.

36 П. Марковић, *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд, 1996, стр. 296–298.

37 Т. Богавац, „Демографске промене у Београду 1941–1971“, *Историја Београда*, т. 3, Београд, 1974, стр. 653–657. Статистичке податке о природном и механичком прираштају по годинама видети: Б. Фурунић, „Грађевинска делатност Београда у периоду 1944–1964“, *Годишњак града Београда*, 1–2, 1964–1965, стр. 103; Ј. Stefanović, „Миграције и њихов утицај на пораст и структуру градског становништва Београда“, *Stanovništvo*, јануар–јуни, 1972, стр. 69; „Из месеца у месец број становника Београда стално расте за 4 до 5 000 лица“, *Полишика*, 27. децембар 1946.

38 „Нестају етнографске, културне и економске преграде. Преко четири милиона становника се сели“, *Борба*, 10. мај 1955. И. Гинић наводи да је, према попису из 1961. године, у Београду живело само 30 % људи рођених у престоници. Процент аутохтоног становништва је био нешто већи у главним градовима других република – у Загребу је износио 35,8%, у Подгорици 38,1 %, Љубљани 40,7%, Скопљу 40,8%, Сарајеву 43,7%. И. Гинић, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije. Demografski aspekt urbanizacije*, Београд, 1967, стр. 25.

39 „Самозвани становници у великом граду“, *НИН*, 19. јуни 1955.

кретач свеобухватног привредног и културног развоја, заправо постала синоним за територијално ширење града, рапидно увећање броја становника, опадање квалитета живота, али и назадовање и пропадање урбаног језгра и нестајање урбаних садржаја. Послератно шпрење градова и хаотична и непланска градња надовезали су се на предратни развитак мимо било каквих урбанистички планова. У намери да и на овом пољу направе потпуну дисконтинуитет и начине (позитиван) помак, власти су још 1946. године предузеле извесне мере у циљу решавања нагомиланих проблема оснивањем урбанистичких завода. Ипак, у партијској држави урбанизам је добио јасну политичку димензију искорачивши из „оквира развоја појединих насеља“. Социјалистичким урбанистима је, наиме, поверен задатак „правилне организације друштвеног живота уопште“ и усклађивања урбанистичких замисли са „општим планом економско-политичког и друштвеног развртка земље“. ⁴⁰ Уследила је и Уредба о генералном плану којом је прописано да Београд и остали ренублички центри, као и градови општег и федералног значаја морају имати генерални план чије је основне поставке требало да предвиде и омогуће даљи привредни развитак, редовно снабдевање, као и задовољење културних и рекреативних потреба становника. ⁴¹ Међутим, баш као и у свим осталим областима живота, уредбе и прописи нису имали много заједничког са социјалистичком стварношћу, а стихижност у изградњи и занемаривање апсолутно свих урбанистичких критеријума су подстицали и инспирисали сами државни органи. Иако је штампа помпезно најављивала потпуну трансформацију некадашњих паланки и варошица у модерна насеља, до половине 1952. године, Урбанистички завод Србије је успео да изради регулационе планове за Лесковац, Неготин, Крупањ, Нови Сад, Ужице, Шабац, Чачак, Ранковићево (Краљево), Младеновац, Смедеревску Паланку, Суботицу, Светозарево (Јагодицу) и Трстеник. ⁴²

При градњи и доградњи индустријских постројења по градовима, мишљење Урбанистичког завода једва да је и тражено. ⁴³ Инвеститори су „у последњем моменту“ долазили по формално урбанистичко одобрење, које се морало дати будући да је недавање сагласности значило „спречавање изградње“. Тако су, и поред званичног постојања Завода, локације за индустријска постројења бране против основних принципа урбанизма – није се водило рачуна о близини насеља, саобраћајним везама, хигијенским условима, ружи ветрова и осталим климатским приликама. ⁴⁴ У жељи

40 AS, G 125 (Ministarstvo komunalnih poslova NR Srbije) – 53, Zadaci i organizacija urbanističke službe, Видети и: AJ, 50–78–157, Образложење.

41 AS, G 125–51, Uredba o generalnom planu.

42 „Листајући урбанистичке планове. Будућност наших градова“, *Борба*, 11. август 1952. Видети и: „Будући изглед градова Србије“, *Глас Народној фронтни Србије*, 17. новембар 1950.

43 AS, G 125–53, Odnos planske privrede i urbanizma. Referat arhitekta Dimitrija Marinovića (decembar 1949).

44 AS, G 125–53, Odnos planske privrede i urbanizma. Referat arhitekta Dimitrija Marinovića (decembar 1949).

да се гради што више и што брже, није се размишљало ни о могућностима повезивања постројења на водоводну и канализациону мрежу нити о иснуштању отпадних вода, које су неретко, као у случају чукаричке шећеране, загађивале локалне реке.⁴⁵ Предузећа су прошпривана сваке године, а Урбанистички завод, због доградње једног дела постројења, није био у прилици да спречи изградњу или издејствује измештање фабрике на друго, подесније место. Слично је било и са стамбеном изградњом – урбанисти су тек површно консултовани, будући да су инвестициони планови долазили са већ готовим упутствима и директивама. Грађевински планови су непрестано мењани и дорађивани, чак и током радова, па су једноспратне куће „прекрајане“ у вишеспратне. Посебне главобоље урбанистима су задавале привремене зграде, од чврстог материјала и по правилу рђаво пројектоване, које су заузимале терен и стварале велике тешкоће у остваривању урбанистичког плана.⁴⁶

Упркос оснивању урбанистичких завода, доношењу уредби о уређењу градских центара и декларативном залагању за модернији и културнији изглед града, општа зануштеност вароши у Србији, али и југословенске престонице, била је видљива на сваком кораку. Комунална хигијена готово да није ни постојала, јер су из визуре неуких и на градски живот ненавиклих локалних партијских функционера, борба за петогодишњи план и обавезни откуп, „обрачун“ са присталицама Информбпроа, остацима предратне елите и сузбијање утицаја цркве и религије представљали основне задатке месних органа власти.⁴⁷ Иако су у свим среским и народним одборима оформљена повереништва за комуналне послове, она су углавном обухватала и друге делатности – индустрију, пољопривреду, саобраћај, „која су потискивала саме комуналне проблеме до те мере да су комунална повереништва радила на свему другом, само не на комуналним питањима“.⁴⁸ За примером власти поводили су се и грађани, па је некадашњи обичај чишћења испред сопствених домова био нануштен,⁴⁹ будући да је код већине становника „ослабила хигијенска свест и савест“.⁵⁰ Запуштене зграде, прљаве улице, лоше исписане фирме, прашњави излози, гомиле смећа,⁵¹ нечисти тоалети, провизорни свињци,⁵² поломљене канте за смеће и плацеви претворени у сметлишта,⁵³ чинили су само неке

45 AJ, 317–78–110, Zapažanje o sadašnjem stanju i kulturnom nivou Beograda.

46 AS, G 125–53, Odnos planske privrede i urbanizma. Referat arhitekta Dimitrija Marinovića (decembar 1949).

47 Видети: Реферат Петра Стамболића, *Други конгрес Комунистичке Партије Србије*, Београд, 1949, стр. 29.

48 AS – G 129 (Komitet komunalnih poslova NR Srbije) – 9, Godišnji izveštaj Komiteta komunalnih poslova NR Srbije (1950).

49 AS, G 129 – 9, Obrazloženje.

50 AJ, 671 (Ministarstvo narodnog zdravlja DFJ) – 1–1, Sanitarne prilike u Beogradu.

51 Исто.

52 IAB, 136–350, Br. 1733 od 18. jula 1950.

53 „Да град буде уређенији и чистији“, *Борба*, 30. март 1951.

од ружних престоничких слика. Поправљању прилика нису много доприносиле ни периодичне акције масовних организација на уређењу града,⁵⁴ а тежину проблема и степен комуналне запуштености најбоље илуструје резигнирана констатација *Политике* да би Београд „тешко могао да буде нечистији него што је данас“.⁵⁵ Слични призори појављивали су се и у осталим градовима, а комуналном запуштености су се могли „похвалити“ и Нови Сад,⁵⁶ Младеновац, Ваљево, Пирот, Нови Пазар, Јагодина,⁵⁷ Смедерево⁵⁸ и други југословенски градови – Славонски Брод,⁵⁹ Ријека,⁶⁰ Загреб, Љубљана, Дубровник,⁶¹ Подгорица,⁶² Скопље,⁶³ Зеница,⁶⁴ Брчко,⁶⁵ Сарајево.⁶⁶ Док је добар део градова у погледу санитарних прилика стајао „још горе него наша села“, ⁶⁷ народни одбори су се задовољавали административним решењима проблема. Фабриковане су уредбе и разне наредбе о неопходности одржавања комуналне хигијене, али контроли извршења донетих прописа или евентуалном кажњавању прекршилаца није прндавана баш никаква пажња. Парадоксално, државна надлештва и разне установе су предњачиле „у разбацавању смећа“, а у бројним местима су запрежила возила предузећа за чистоћу употребљавана за припудна исељења, превоз огрева и разне друге намене које са одржавања комуналне хигијене нису имале никакве везе. Рурализација градова и њихово комунално пропадање није се дало сакрити, па су чак и партијски руководиоци морали признати да се „стање чистоће у градовима и насељима погоршало у односу на предатно“.

Упркос великом померању становништва ка градовима, власти нису много бригле о унапређењу и шпрењу градске инфраструктурне мреже, која је и у предатном периоду била примитивна, заостала и не-

54 IAB, 137–144, Zapisnik sa sastanka sa rukovodiocima agitpropa reona, MSV, GK NO, AFŽ i Saveza boraca održanog 29. maja 1950; AS, D2–16–7, Zapisnik sa sastanka predsednika mesnih odbora na dan 14. aprila 1949.

55 „Може ли Београд да буде чистији?“, *Политика*, 28. август 1950. О животу у нехигијенским насељима видети: S. Selinić, „Urbanizacija socijalističkog Beograda. Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970“, *Tokovi istorije*, 3–4, 2005, str. 193.

56 AV, 334–1041, Godišnji izveštaj Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu (1947. godina).

57 MIAV, A 1. 5. 23 – 168, Bilten Ministarstva komunalnih poslova, oktobar 1949; AS, G 130–10, Za Valjevo v. i Nezavedeno, bez datuma (iz 1949).

58 AS, D4–30, Izveštaj ekipe CK KPS o radu gradskog komiteta Smederevo.

59 AJ, 31–23–42, Zapisnik sastavljen dana 9. avgusta 1947 u prostorijama muške škole u Sl. Brodu u svrhu suzbijanja tifusa.

60 AJ, 31–28–36, Stanje u Rijeci.

61 AJ, 317 (Savet za kulturu i nauku FNRJ) – 78–110, Zapažanja o kulturnom izgledu naših gradova.

62 AJ, 141–12–64, Komunalna pitanja, Видети и: AJ, 31–28–46, Izveštaj o službenom putovanju u Titograd od 20–27. juna 1950.

63 AJ, 31 – 28 – 46. Izveštaj sa službenog putovanja.

64 AJ, 31–24–43, nezavedeno.

65 AJ, 141–33–187, Izveštaj ekipe koja je obišla grad Brčko 9–14. jula 1950.

66 AJ, 671–1–1, Mesečni izveštaj Ministarstva narodnog zdravlja BiH za mesec juni 1945.

67 AJ, 31–21–41, Plan suzbijanja crijevnih zaraza u FNRJ.

довољна. О вишегодишњем запостављању комуналне инфраструктуре и њеном пропадању сведочи и податак да је у Србији 14% водовода, 51% бунара, 47% канализационе мреже, 64% улица и 52% тротоара било саграђено пре 1900. године.⁶⁸ Полнтика социјалистичких власти је тако, по питању унапређења живота у граду, представљала потпуни континуитет и наставак полнтике (занемаривања) предратних влада. Петогодишњи план једва да је предвидео инвестпрање у водоводну мрежу,⁶⁹ изградња је споро напредовала,⁷⁰ а и материјал који је послала Унра (UNRRA) „нити се правилно поделио, ннти се правилно искористио“.⁷¹ Покушаји сређивања комуналних прилика у првим годинама после ослобођења су се у потпуности свели на изоловане и самоиницијативне напоре локалних народних одбора, које ренублички органи нису у довољној мери ни подстицали ни помагали.⁷² И иначе недовољна улагања, у време сукоба са СССР-ом су додатно смањења.⁷³ Стога је комунални развој градова у Србији, а пре свега Београда, из године у годину све више заостајао за прпрастом, па су животне прилике грађана, уместо да се колико-толико стабилизују, постајале све теже. Према подацима из 1948, водовод у Србији је имало свега 14 градова, па је само 19% градског становништва било снабдевано водом из водовода, и то недовољно.⁷⁴ Куриозитет своје врсте је свакако представљала Приштина, у којој су 1952. укупно три зграде биле прикључене на водоводну и канализациону мрежу.⁷⁵ Међутим, само Београд, Ниш и Крагујевац су имали водоводе у правом смислу, док се они у већем броју мањих градова и варошица – Ппроту, Алексинцу, Крупњу, Лазаревцу, Убу и др. по стању и одржавању нису много разликовали од црпки и бунара.⁷⁶ Најповољније прилике су владале у ужој Србији, на коју је отпадало чак 71% укупне водоводне мреже, а најтеже у Војводини, где су постојала само два водовода – један стари „и прилично неупотребљив“ у Сремским Карловцима и један у Кикинди који је опслуживао само центар вароши.⁷⁷ У наредне три године ситуација је нешто поправљена, а водоводна мрежа незнатно проширена. Радило се ипак само о симболичном побољшању,

68 AS, G 129–20, Општи prikaz mreže komunalnih objekata.

69 У Србији је планирана изградња 360 километара водоводне и 200 километара канализационе мреже, као и 130 километара улица. „Закон о нетогодишњем плану развитака народне привреде Народне Ренублике Србије у годинама 1947–1951“, *Службени гласник Народне Ренублике Србије*, 5. јули 1947.

70 AJ, 31–21–41, Plan suzbijanja crevnih zaraza u FNRJ.

71 AJ, 31–23–42, незаведено.

72 AS, G 129–20, Општи prikaz mreže komunalnih objekata.

73 IAB, 136–151, Stenografske beleške sa VI gradske konferencije SK Beograda 7–8. oktobra 1955.

74 AS, G 125–68, Stanje vodovoda na teritoriji NR Srbije.

75 AS, G 125–68, Predlog stambene izgradnje u Autonomnoj Kosovsko-metohijskoj oblasti u periodu 1953–1955.

76 AJ, 31–22–42, Br. 61 932 od 21. decembra 1948.

77 AS, G 125–61, Problemi i zadaci ministarstva komunalnih poslova NR Srbije u 1949. Видети и: AJ, 31–5–10, Izveštaj o radu organa sanitarne inspekcije u 1947.

будући да је на сваког становника града, њих укупно 1.700.000, долазило тек 0,44 метара водоводне мреже.⁷⁸ Чак ни београдски водовод, и поред извесних улагања, није био у стању да задовољи нарастајуће потребе становништва, па су у летњим месецима виши делови града, готово по правилу, остајали без воде.⁷⁹ Штавише, према подацима из 1953. године, 32,75% Београђана није било прикључено на водоводну мрежу па су се водом морали снабдевати из других извора.⁸⁰

Комунални проблеми су до те мере отежавали живот у градовима да су локалне партијске организације биле готово једногласне у оцени да ситуација прераста у озбиљан полнтички проблем.⁸¹ Извештаји о стању у српским варошима су личили један на други, а у најтежим условима су ипак живели житељи Смедерева, новог социјалистичког индустријског центра. Наиме, на сваког од њих је у просеку долазило по два литра воде,⁸² што је било испод сваког хигијенског и санитарног минимума. Изградња водовода, започета још 1947. године, услед недостатка основног материјала се отезала годинама, а незадовољно грађанство је било припуђено да сатима стоји у редовима пред јавним чесмама.⁸³ Сличне проблеме је имало и Ваљево – дотрајали водовод је могао да испоручи само девет литара бактериолошки неисправне воде по становнику, па су се стомачна обољења и заразе у недоглед понављали.⁸⁴ Нездраву и периодично загађену воду из бунара морали су користити и грађани Краљева,⁸⁵ Младеновца, Шапца, Пожаревца,⁸⁶ Горњег Милановца, Чачка, Трстеника, Крушевца, Аранђеловца, Њуприје, Параћина, Јагодине,⁸⁷ Лесковца⁸⁸ и Призрена.⁸⁹ И поред извештаја локалних органа који су непрестано упозоравали на нужност

78 AS, G 125–68, Stanje vodovoda na teritoriji NR Srbije.

79 AJ, 317–78–110, Zapažanje o sadašnjem stanju i kulturnom nivou Beograda. Видети и: AJ, 317–78–110, Zapažanje o kulturnom izgledu naših gradova; „Зашто у Београду нема довољно воде и електричне енергије“, *НИИ*, 16. септембар 1951.

80 IAB, 137–153, Problemi zdravstvene službe Beograda.

81 AS, Đ4–30, Izveštaj ekipe CK KPS o radu gradskog komiteta Smedereva; AS, D4–9, Izveštaj o radu partijske organizacije grada Valjeva u 1950; AJ, 130–749–1210, Moli se odobrenje finansijskih sredstava za produženje radova na uređenju terena i izgradnji glavnih komunalnih instalacija u Novom Beogradu u periodu 1959–1961.

82 AS, Đ4–30, Izveštaj ekipe CK KPS o radu gradskog komiteta Smedereva.

83 AS, D4–1, Godišnji izveštaj sreskog komiteta KPS sreza smederevskog. Ситуација у Смедереву је остала углавном неизмењена и у 1954. години. AS, D2–7 (Sastanci CK SKS po raznim pitanjima) – 3. Stenografske beleške sa sastanka održanog u CK SKS na dan 13. maja 1954. po pitanju rada sindikata.

84 AS, Đ4–9, Izveštaj o radu partijske organizacije grada Valjeva u 1950; AS, Đ4–9, Izveštaj OK KPS beogradske oblasti za 1950.

85 AS, Đ5–35, Godišnji izveštaj GK KPS za Rankovićevo za 1949.

86 AS, Đ4–9, Izveštaj OK KPS Beogradske oblasti za 1950.

87 AS, G 125–61, Izveštaj; AS, G 125–51, Zapisnik sa sastanka u Gradskom narodnom odboru na dan 12. aprila 1949.

88 AJ, 130–749–1210, Zahtev za kredit za izgradnju kanalizacije grada od 27. marta 1958.

89 У Призрену се канализација мешала са нијахом водом. AJ, G 19–1, Stenografske beleške sa V sednice Republičkog izvršnog veća održane 14. marta 1953.

изградње и прошпрења постојеће водовдне и канализационе мреже, са изградњом се отезало, а власти су се изговарале несташицом материјала или пак кашњењем у изради градских регулационих планова.⁹⁰ Помпезно најављена градња водовода у Новом Саду, започета 1948,⁹¹ трајала је годинама, а до 1954. је било изграђено свега 15 километара водовдне мреже,⁹² што је за град од близу 300.000 становника⁹³ било занемарљиво мало. Сличним темпом је напредовала градња у Чачку⁹⁴ и у Смедереву. И поред непрестаног залагања за побољшање хигијенских прилика, здравствено просвећивање и унапређење здравственог стања народа, државне власти нису одступале од јасно постављене финансијске политике. Индустрија и испуњење преамбициозног плана представљали су државни приоритет, па су и у снабдевању водом фабрике имале предност над грађанима. У Ваљевоу је тако вода из водовода грађанству пуштана три пута дневно на по сат времена, док је остатак био „резервисан“ за несметани рад индустријских постројења и других установа.⁹⁵ Хигијенску зануштеност српских градских центара додатно је увећавала мала канализациона мрежа и неадекватно одвођење отпада, чији се садржај у случају киша или пак ниског водостаја задржавао у градовима проузрокујући неподношљив смрад.⁹⁶ Најгоре је, чини се, било у Рашкој⁹⁷ и Пећи,⁹⁸ где су све отпадне воде текле по површини улица! Вишедеценијско занемаривање улагања у инфраструктуру сврстало је Србију у најзаосталије републике,⁹⁹ а Југославију на само европско зачеље, будући да је неразвијенију водоводну мрежу имала још једино Албанија. Комуналне неприлике и проблеми у снабдевању пијаћом водом су тако били карактеристични за читаву земљу,¹⁰⁰ са изузетком економски и културно најнапредније Словеније, која је по

90 AS, G 125–61, Izveštaj.

91 „Уређење улица, паркова и зеленог појаса у Новом Саду“, *Борба*, 19. јануар 1951.

92 *Statistički godišnjak FNRJ 1956*, Beograd, 1956, str. 379.

93 *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd, 1988, str. 59.

94 AJ, G 19–1, Stenografske beleške sa V sednice Republičkog izvršnog veća održane 14. marta 1953.

95 AS, G 125–61, Izveštaj.

96 AS, G 125–61, Izveštaj; AJ, 317–78–110, Zapažanje o sadašnjem stanju i kulturnom nivou Beograda; AS, G 125–51, Zapisnik sa sastanka u Gradskom narodnom odboru na dan 12. aprila 1949. Према подацима из 1951. године само је 14 српских градова, изузимајући Београд, имало модерну канализацију у укупној дужини од 151.593 километра. AS, G 125–68, Stanje vodovoda na teritoriji NR Srbije.

97 AS, G 125–68, Izveštaj sa obilaska Raške, Novog Pazara, Prizrena, Peći, Uroševca i Gnjlana.

98 AS, G 129–13, Izveštaj o komunalnim problemima Autonomne oblasti Kosovo od 21. januara 1951.

99 Према подацима из 1950. године, у Словенији је 45% домаћинстава било везано на водовод, у Хрватској 25%, у Босни и Херцеговини 20%, Црној Гори 18%, Македонији 12%, а у Србији 13,6%. Међутим, републички просек је извлачио Београд, будући да је, не рачунајући престоницу, само 6,2% грађана било прикључено на водоводну мрежу. AS, G 125–61, Referat po problemima uprave za komunalne poslove.

100 Видети и: AJ, 31–23–42, Memorandum o stanju opskrbe vodom u Narodnoj Republici Hrvatskoj; AJ, 31–28–46, Izveštaj sa službenog putovanja; AJ, 31–28–46, Izveštaj o službenom putovanju u Titograd 20–27. juli 1950.

проценту становника прикључених на водоводну мрежу била и незнатно изнад европског просека.¹⁰¹

Срзовање градова и њихова дехуманизација, повлачење градског живота и губљење градских навика у додиру са мигрантима ненавиклим на урбане услове и културу, обележили су прву деценију социјалистичке Југославије. Свеопшта небрига и вишегодишње неулагање, у комбинацији са наглим порастом броја становника, претварали су и онај мали број некада уређених градова у заостале провинцијске паланке лишене сваког градског садржаја. Ратна разарања, опште сиромаштво, политика државних власти према рентијерима и кућевласницима, одузимање станова и уселјавање разних административних служби у стамбене просторије, а пре свега политика ниских кирија, као једна врста социјалног давања државе, умногоме је доприносила жалосном изгледу српских и југословенских градова. Запуштене и оронуте зграде најчешће нису обнављане – што због недостатка средстава, што због неисплативости улагања и незаинтересованости власника. „Нису ретке појаве да фасаде зграда опадају, да су балкони у рушевном стању, да у центру града постоје прљаве капије и запуштени прозори“, констатовано је у једном извештају.¹⁰² Исти жалосни призори културног (пр)опадања били су видљиви у Београду, Загребу, Љубљани, па чак и у некад туристички развијеном Бледу.¹⁰³ Пропале, прашњаве и некалдрмисане улице, неуређени тргови и скверови, запуштени тротоари,¹⁰⁴ травњаци који су одавали „жалосну слику блата, прашине и изгаженог земљишта“,¹⁰⁵ ретки дрвореди,¹⁰⁶ недовољно школа¹⁰⁷ и још мање болница и болничких кревета,¹⁰⁸ мало трговина и угоститељских објеката – била су само нека од обележја нагло нараслих социјалистичких градова. Због недостатка сијалица и хроничне несташице струје осветљење градова, изузев ужег центра Београда, било је оскудно. Паланачки српски градови, баш као и велики републички центри Загреб и Љубљана, са првим сумраком тонули су у мрак, будући да је било читавих улица без иједне сијалице.¹⁰⁹ Неједнака економска развијеност и драстичне разлике у културном нивоу ста-

101 Наиме, у Словенији се 40% становника снабдевало водом из водовода, док је европски просек био 35%. AS, G 129–34, Snabdevanje vodom i kanalisanje.

102 AJ, 317–78–110, Zapažanja o kulturnom izgledu naših gradova.

103 *Исио*.

104 AS, G 125–57, Pov. br. 29 887 od 4. novembra 1948; AS, G 125–57, Br. 15 259/48 od 13. januara 1949; AS, G 125–57. Видети и: „Осветљење је проблем многих градова“, *НИИ*, 24. август 1952; „Зашто у Београду нема довољно воде и електричне енергије“, *НИИ*, 16. септембар 1951.

105 AJ, 317–78–110, Zapažanja o kulturnom izgledu naših gradova.

106 AS, G 125–61, Izveštaj.

107 У Београду и Крагујевцу су школе, због недостатка простора, радиле у три смене. AJ, 130–749–1210, Obrazloženje; AS, Ѓ5–13, Izveštaj GK KPS za Kragujevac za 1949. godinu. Видети и: AS, Ѓ 75–30, IV kongres SSRN Srbije održan od 9 do 10. aprila 1953.

108 IAB, 136–153, Problemi zdravstvene službe Beograda.

109 AJ, 317–78–110, Zapažanja o kulturnom izgledu naših gradova.

новништва и степену писмености одражавали су се и на живот и изглед града. Најтежа ситуација је владала у заосталим санџачким насељима, где су у истим зградама обитавали и људи и стока,¹¹⁰ и на Косову и Метохији. Уске и некалдрмисане улице, мрачни сокаци и високи зидови, примитивна улична трговина,¹¹¹ али и стока у централним градским двориштима,¹¹² стварали су утисак заустављености ових делова Србије у давно прохујалим временима.

Свеопштој зануштености, поред сиромаштва и партијске политике према некадашњим представницима политичке, економске и трговачке елите, ишло је на руку и потпуно одсуство бриге и интереса грађана за уређење и чување града. Тако се и оно мало напора власти да колико-толико хуманизују живот у градовима неславно завршавало. Тек засађене саднице и уређене паркове уништавали су и ломили људи и стока,¹¹³ па је према подацима из 1950. године на једног житеља града долазило само 3,26 квадратних метара парка. Нешто више зеленила било је у Новом Саду и Вршцу,¹¹⁴ док је у Београду Калемегдан дуго био „једини градски парк чије димензије оправдавају то име“.¹¹⁵ У доминантно руралном друштву, култура одмора и разоноде у парку или зеленом појасу ван града није постојала. Грађани, а и саме локалне власти, стога су се нехајно односили према овим површинама, па су паркови, нарочито око железничке станице у Београду, као и Загребу, постајали „неке врсте ресторана и склоништа путника“.¹¹⁶ Са циљем да повећају зелену површину у градовима и око њих, и тако допринесу естетском уређивању и делимичном побољшању квалитета живота, власти су у јесен 1950. донеле наредбу којом је прописано да ће се у градовима, среским местима, рударским и индустријским насељима и бањским лечилиштима подизати „заштитни зелени појасеви, дрвореди, паркови, скверови, травњаци и друге зелене површине“. Планирано је да се са озелењавањем почне одмах, а читав посао је требало да буде завршен до краја 1952. године.¹¹⁷ Ова акција је дала извесне резултате, па је у Приштини, која 1950. није имала ниједан парк,¹¹⁸ до 1954. подигнуто чак шест нових.¹¹⁹

110 AJ, 31–22–42, Higijenske prilike u Novom Pazaru.

111 AS, G 129–13, Izveštaj o komunalnim problemima Autonomne oblasti Kosovo od 21. januara 1951.

112 „Косовска Митровица – град олова, берберница и мува“, *НИИ*, 14. август 1955.

113 AS, G 125–68, Izveštaj sa obilaska Raške, Novog Pazara, Prizrena, Peći, Uroševca i Gnjilana; AS, G 125–68, Marković Stanimir – Izveštaj sa terena; AS, G 129–29, Zelenilo pre rata.

114 AS, G 125–53, Ozelenjavanje grada (12. juni 1950).

115 AJ, 317–78–110, Zapažanje o sadašnjem stanju i kulturnom nivou Beograda. Видети и: „Повећање површина под зеленилом“, *Борба*, 18. фебруар 1951.

116 AJ, 317–78–110, Zapažanja o kulturnom izgledu naših gradova; „Ружне слике у нашем граду“, *Борба*, 6. септембар 1952.

117 Наредба о подизању зелених површина у насељеним местима, *Службени гласник НР Србије*, 9. октобар 1950.

118 AS, G 125–53, Ozelenjavanje grada (12. juni 1950).

119 *Statistički godišnjak FNRJ 1956*, Beograd, 1956.

Социјалистичка урбанизација је тако, баш као и целокупна модернизација, носила печат журбе и провизорности. Привремени објекти, недовршене зграде, различити архитектонски стилови и урбанистички хаос били су директан резултат партијске визије социјалистичког града и социјалистичке урбанизације. Упркос непрестаном и опсежном планирању, градило се стихијски. Скоро свако предузеће или установа су по властитој иницијативи, без икаквог одобрења и контроле, дизали уличну калдрму где су хтели и кад су хтели, и опет је поново полагали где су хтели и кад су хтели, ако су је уопште поново и постављали.¹²⁰ Донети прописи о уређивању градова, урбанизму и мандатном кажњавању прекршилаца постојали су само на папру. Нижи партијски функционери народних одбора, и сами ненавикли на градски живот, скромног образовања и још скромнијег васпитања,¹²¹ а уз то и преоптерећени разним другим пословима, нису много марили за унапређење живота у граду и поштовање донесених законских прописа. Назадовања градова су били потпуно свесни и партијски руководиоци. И поред сталних дискусија о потреби промене инвестиционе политике и већег улагања у животни стандард, до суштинског заокрета никако није долазило. На седници Извршног већа Србије је стога немоћно констатовано: „Са комуналним уређењем (у Београду – И. Д.) смо далеко испод предатног. То су цифре које страшно изгледају. У броју болничких места смо такође испод предатног. Почели смо да правимо болнице, на пример породилиште и болницу за туберкулозу. Ми немамо пара за то, то треба зауставити.“¹²²

Миграити пристигли из унутрашњости давали су печат животу у градовима и градској култури, па се, уместо да се село губи у граду, дешавао потпуно обрнут процес – градови су се делимично утапали у своја рурална окружења. Навике понесене из сеоских средина су опстајале и у градским условима, па су многа домаћинства, што због ненавикнутости на градски живот и градску културу, што због сталних проблема у снабдевању, гајила живину и стоку.¹²³ Урбани живот је тако узмицао пред најездом дошљака и суровом послератном свакодневицом – драматичном стамбеном оскудицом, празним радњама, дугачким редовима, сеоским манприма, несташицама воде, рестрикцијама струје и непрестаним гужвама у градском превозу.

120 AJ, 125–68. Izveštaj sa službenog puta u Vranje, Leskovac i Niš obavljenog u vremenu od 16–20. novembra 1950.

121 Извештај о организационом раду. Реферат друга Александра Ранковића, *Петти конгрес Комунистичке Партије Југославије 21–28. јула 1948. Стенографске белешке*, Београд 1948, 158–159.

122 AS, G 19 – 5. Izlaganje Mihajla Švabića, Stenografske beleške sa IV sednice Izvršnog veća NS NR Srbije održane 25, 26 i 27. januara 1954.

123 AS, G 125–61. Izveštaj; „Гамо – амо но Београду. Чудна чуда трају но вождовачком крају“, *Политика*, 22. 12. 1952; AS, Д6 – 3. Godišnji izveštaj za 1949. godinu o radu partijskih organa grada Niša; „Прекршјаја много – а казни мало“, *Борба*, 9. новембар 1953; „У улици Војводе Мишића број 9“, *Борба*, 16. јули 1947; „Свињац у кругу Опште државне болнице“, *20. октобар*, 20. јуни 1946.

Закључак

Југословенска социјалистичка урбанизација је, у првој послератној деценији, уместо подизања квалитета живота у градовима и пужких модернизацијских промена, због своје наглости и хаотичности, довела до супротних процеса – опадања животног стандарда у градовима, стамбене оскудице, комуналног пропадања, снижавања опште културе живљења, упросечавања културне понуде и појаве масовне (кич) културе прилагођене жељама и навикама недовољно образованих миграната. Рапидном, а до извесне мере и исхитреном индустријализацијом, почетним насилним задирањем у структуру становништва, занемаривањем и прецењивањем стварних инфраструктурних могућности и ограничења нагло нараслих градова, партијска политика је заправо сводила урбанизацију само на механичко, и углавном стихијско, ширење градских територија. Стога су се ефекти урбанизације, једне од главних модернизацијских компоненте и покретача свеколиког економског напретка, у југословенским послератним условима исцрпљивали на механичком порасту броја становника. Подизањем сиротињских радничких колонија на ободима града, читава села су, ипак само формално, „урастала“ у градско језгро, будући да је ширење урбаних образаца понашања, баш као и унапређење градског живота, изостало. Процес рурализације, започет у Београду још у међуратном периоду, снажно је динамизован одмах по ослобођењу. Партијски званичници, скромног образовања и културних навика, уместо унапређења урбаног живота доприносили су његовом пропадању. Уништавање трговачке и угоститељске мреже, потпуно занемаривање комуналног одржавања, одсуство сваког естетског критеријума, подизање провизорних зграда и до пола довршених насеља, били су само неки од узрочника дехуманизације градова, који мигрантима нису нудили ништа, па чак ни бољи живот. На рурализацију градова и трансформацију и (пр)опадање до тада познатог градског духа и градског живота је, осим наглих миграција, утицала и револуционарна смена власти. Сатирање остатака „старог“ друштва и „старог“ система, презир према интелектуалцима и стручњацима, формирање нове руководеће елите искључиво према идеолошким критеријумима и ратним заслугама, као и скромно порекло највећег броја партијских кадрова, морали су се одразити и на целокупне прилике како у урбаним центрима тако и у читавом друштву. Ипак, модернизација и урбанизација аутархичног аграрног друштва је представљала не само историјску пужиост већ и својеврстан изазов који би, чак и при знатно повољнијим политичко-економским околностима, морао представљати мукотрпан, вишедеценијски процес. На дуже стазе гледано, нема сумње да су социјалистичка индустријализација и урбанизација омогућиле завдан привредни раст и унапређење квалитета живота највећег дела становништва. Међутим, постигнути модернизацијски искорак, привредни, културни и образовни напредак, пораст броја, снаге и значаја градова нису представљали довољан стимулус за суштински прелазак у индустријализовано, урбано и развијено друштво.

Извори и литература

1. Архив Војводине
2. Архив Југославије
3. Архив Србије
4. Историјски архив Београда
5. Борба, 1947, 1951, 1952, 1953, 1955.
6. Глас Народног фронта Србије, 1950.
7. 20. октобар, 1946.
8. Народно просвећивање, 1948.
9. НИИ, 1951, 1952, 1955.
10. Политика, 1946, 1950, 1952, 1953.
11. Службени гласник Народне Републике Србије, 1947, 1950.
12. Andruss G., Harloe M., Szelenyi I., (1996): *Cities After Socialism. Urban and Regional Change in Post-Socialist Societies*, Oxford & Cambridge.
13. Van M., (1970): *Naselja u Jugoslaviji i njihov razvitak u periodu 1948–1961*, Београд.
14. Богавец Т., (1974): *Демографске промене у Београду 1941–1971*, Историја Београда, т. 3, стр. 653–657 Београд.
15. Breznik D., Radovanović M., (1968): *Demografski i ekonomski aspekti prostorne pokretljivosti stanovništva Jugoslavije posle Drugog svetskog rata*, Београд.
16. Vogelnic D., (1961): *Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ*, Београд.
17. Ginić I., (1966): *Demografski izvori i faktori urbanizacije*, Stanovništvo, april–juni, 1966, 116–126.
18. Ginić I., (1967): *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije. Demografski aspekt urbanizacije*, Београд.
19. Драгнић А., (2004): *Титоова обећана земља Југославија*, Београд.
20. *Друшћ конгрес Комунистичке Партије Србије*, Београд, 1949.
21. Đurić V., (1970): *Pojam, uloga, činioci i modeli urbanizacije. Specifično sociološko gledište*, Sociologija, 3–4.
22. *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Београд, 1988.
23. Lees V. A., Lees L. H., (2007): *Cities and the Making of Modern Europe 1750–1914*, Cambridge.
24. Maksimović B., (1964): *Prelazak poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti*, Stanovništvo, januar–mart, 1964, 5–20.
25. Марковић П., (1996): *Београд између Истока и Запада 1948–1965*, Београд.
26. Marković P., (1974): *Migracije i promene agrarne strukture*, Zagreb.
27. Масура М., (1997): *Stanovništvo i razvoj*, Београд.
28. *Петти конгрес Комунистичке Партије Југославије 21 – 28. јула 1948. Стенографске белешке*, Београд 1948.

29. *Problemi urbanizacije u Jugoslaviji*. Materijal sa godišnje skupštine stalne konferencije gradova Jugoslavije (Ljubljana 5–7. novembar 1964), Beograd, 1964.
30. *Razvitak stanovništva SR Srbije i promene do 2000*, Beograd, 1979.
31. Selinić S., (2005): *Urbanizacija socijalističkog Beograda. Istorijski pogled na neke aspekte urbanizacije Beograda 1945–1970*. Tokovi istorije, 3–4, 182–204.
32. Spybay T., (1997): *Britain in Europe. An Introduction to Sociology*, London & New York.
33. *Statistički godišnjak FNRJ 1956*, Beograd, 1956.
34. Stefanović D., (1955): *Stambena izgradnja i njeno finansiranje u gradovima FNRJ*, Ekonomist, 1.
35. Stefanović J., (1972): *Migracije i njihov uticaj na porast i strukturu gradskog stanovništva Beograda*, Stanovništvo, januar–juni, 1972, 64–83.
36. French R. A., Hamilton F. E. I., (1979): *The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy*, Chichester – New York – Brisbane – Toronto.
37. Фурунџић Б., (1964–1965): *Грађевинска делатност Београда у периоду 1944–1964*, Годишњак града Београда, 1–2.
38. Hohenberg P. M., Lees L. H., (1995): *The making of Urban Europe 1000–1994*, Cambridge Massachusetts & London.
39. Wirth L., (1996): *Urbanism as a Way of Life*, Urban Life. Readings in Urban Anthropology, (edited by G. Gmelch, W. Zenner), Prospect Heights.

Summary

Ivana Dobrivojević

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF URBANIZATION IN SERBIA SHORTLY AFTER THE SECOND WORLD WAR

Key words: rural-urban migrations, urbanization, ruralization, the Communist Party, Serbia, Yugoslavia

This paper represents an attempt to analyze migration and urbanization processes in Serbia and Yugoslavia in the first decade after the Second World War. Special attention was paid to migratory movements, the explosive growth of Belgrade, the communal situation and communal problems in cities. It is based on sources stored in the Archives of Yugoslavia, the Archives of Serbia, the former Archives of Josip Broz Tito and the Historical Archives of Belgrade, as well as articles published in the Politika, the Borba and the NIN.

ИЗАЗОВИ УРБАНИЗАЦИЈЕ ПРЕСТОНИЦЕ ПОД УТИЦАЈЕМ ФАКТОРА НЕИЗВЕСНОСТИ

Апстракт: Развој Београда као урбаног центра и престоног града Србије је процес условљен како његовим специфичним географским положајем тако и интензивним историјским дешавањима, а последице и утицаји развоја се односе на урбанизацију других насеља у Србији. Урбанистичко планирање својом природом окренуто је преважно ка будућности, али знања, искуства и науке прошлости могу значајно да допринесу бољем сагледавању реалних решења, избегавању грешака и посебној осетљивости одређеним темама. Сценарији и стратегије будућег развоја морају да ублаже степен своје детерминисаности, имајући у виду неизвесност и непредвидљивост као кључне одреднице живота на овим просторима. Проблеми града XIX и XX века пренети су и у савремено доба, што говори о њиховој сложености, али и о недостатку воље да им се озбиљно и до краја посветимо. Још 1910, путујући источним земљама, Ле Корбизје је записао нарочито о Београду, истичући његов „завлађујући положај“ али га описујући као „недефинисан и дезорганизован“.¹ Градећи град на оваквим темељима, новоприситићемо његов положај и значај у држави и региону, историјске чињенице које су довеле до данашњег изгледа, раст и ширење, економске и демографске услове, а све са циљем да препознамо његове креативне потенцијале.

Кључне речи: урбанизација, град, становништво, неизвесност, имплементација

Увод

Право на назив града има само она људска заједница везана за тле, за одређену територију и квантум енергетског потенцијала (физичког и мисаоног), уз свесћ о постојању, осећање континуитета и историјности.²
Овај исказ проф. арх. Богдана Богдановића говори о важности локације за

1 Le Corbusier, *Putovanje na istok*, Loznica, 2008, стр. 41.

2 Bogdan Bogdanović, *URBS & LOGOS, Oglеди iz simbologije grada*, Niš, 1976, стр. 18.

настанак и опстанак највеће људске творевине – града.³ *Genius loci*, представља признавање и изражавање духа одређеног места и основну одлику успешног (урбанистичког, пејзажног, архитектонског) пројектовања. Још у античкој Грчкој успостављен је принцип: архитектура је универзалан строг ред, а постојећи пејзаж је најчешће без изразитог реда. Циљ човекове интервенције је не само хармонизација ова два супротно оријентисана појма већ проналажење одговарајућег терена за одговарајућу функцију и давање значаја целом комплексу, уз неизбежну адаптацију на локалну климу, топографију, морфологију и расположиве материјале.

Град може настати из две полазне тачке: од најмањег урбаног модула (парцела, улица, блок, насеље) или из стратешког потеза (макроплан, мрежа улица, градски блокови, парцеле; нпр. Меинхетн у Њујорку је имао полазиште у планској ортогоналној мрежи, Бразилија је настала из плана). У највећем броју случајева град настаје на први начин и еволуира кроз време, из низа малих четврти он израста у велику урбану структуру са сталним додавањем елемената у складу са развојем.

Бројне су теорије и аутори који покушавају да дефинишу појам, настанак и основне чиниоце града, али без обзира на струковни аспект проучавања, заједничко им је често истицање следећих елемената:

- Територије као физичког простора који чине земљиште, ваздух и вода. То је реална подлога на којој град није и развија се, прилагођавајући се и користећи све карактеристике локације.
- Човека као свесног и одговорног творца, корисника и покретача свих акција, као јединке или дела друштва, заједнице или политичког система, као професионалца (експерта) или лаика.
- Акције која је везана за планирање, изградњу и развој, али нажалост и за разарање града, у складу са историјским околностима. Било да је планска или непланска, акција подразумева све људске делатности у областима архитектуре и урбанизма, економије и финансија, политике и законодавства, социологије и друштвених односа и повратни утицај града на његово становништво и окружење.

Улога планирања се управо састоји у организацији коришћења територије, осмишљавању и уређењу простора, усаглашавању потреба различитих актера и избегавању конфликта. Земљиште је свакако најважнији ресурс једне државе, због својих одлика и специфичности представља највреднију „робу“ у граду, а његово рационално коришћење као ретке и ограничене вредности је један од основних циљева планирања.⁴ Урбанизација је процес настајања града и подразумева промене у физичком, демографском, економском, привредном и културном сектору. Бројне статистике говоре да на прагу XXI века 70–80% светског становништва живи у густо концентрисаним урбаним срединама. Процес урбанизације

3 Luis Mamford, *Grad u istoriji, njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Beograd, 2001, стр. 5–11.

4 Nataša Danilović, *Грађевинско земљиште у процесу транзиције*, Beograd, 2003, стр. 9–11.

прате стално унапређење технологија, непрестано увећање становништва са новим потребама за смештајем, запослењем, образовањем и сл., повећање загађења и све већа потрошња необновљивих природних ресурса. Параметри који се везују за појам града, као што су величина и број становника, ускоро ће постати другоразредни, јер се градови спајају у мега структуре у којима питање несметаног протока, динамике и брзине у области транспорта или информационог система излази у први план. Тежња за сталним развојем носи у себи и свест о потреби заштите наслеђених облика из прошлости, старих градских језгара и њиховог евентуалног прилагођавања савременим потребама.

Основне компоненте урбанизације су:

- Функционална, која представља иницијатора настанка града (нпр. одбрана, занатство и трговина, образовање, управа или нека привредна делатност). Временом попула садржаја расте, а могућа је и промена тј. нестанак основних.
- Демографска, која се односи на кретање становништва, тј. стални прилив. Атрактивност града се огледа у разноврсности његових садржаја, али познати су и примери када становништво напушта град јер он више не задовољава његове потребе и стандарде.
- Просторно-физичка компонента, која обухвата земљиште и све акције које се дешавају на њему, укључујући пре свега изградњу објеката и пратеће инфраструктуре за задовољење различитих потреба становништва и побољшање квалитета живота.

Урбанизација Београда била је (и још увек је) условљена бурним догађајима на овом терену, јер не смемо заборавити да је овај град у својој историји више пута рушен и грађен, освајан, окупран, предаван и нануштан, а затим поново насељаван, да је био погранично место и престоница државе у већем или мањем обиму, понекада на маргини, а затим поново у жижи.⁵ Истовремено, он представља парадигму скоро свих урбаних проблема мањих средина у Србији, с тим да су његови проблеми, захваљујући његовој величини, далеко сложенији и комплекснији. По степену урбанизације наше друштво је и даље на зачељу листе средњоевропских и источноевропских земаља. Учешће градског становништва у укупном становништву, тек почетком деведесетих година XX века премашило је половину (53%), када смо, демографски гледано, постали претежио урбано друштво.⁶ Главни актер убрзане урбанизације после Другог светског рата била је држава, а градови су сматрани носиоцима регионалног развоја. Пошто је индустријализација претежио била заснована на екстензивном запошљавању радне снаге са села, то је условљавало миграције и бројне цркулације (дневне миграције), које су довеле до рурализације Београда, што се види по његовој морфологији

5 Марија Илић-Аганова, *Илустрована историја Београда*, Београд, 2002, стр. 253–276.

6 „Генерални план Београда 2021“, *Службени лист града Београда*, 27/03, 25/05, 34/07, поглавље 1.2. Друштво.

и по социопрофесионалној, односно „полутанској“ припадности. Кризи урбанитета допринела је и чињеница да је у развоју нашег грађанства било драстичног дисконтинуитета, тако да је оно малобројно и нестабилно и још увек не представља друштвено конституисан слој. Овај проблем је посебно заоштрен деведесетих година, због прилива сеоског и полутанског, нарочито избеглог и расељеног становништва и иитензивног одлива градског високообразованог становништва ка иностранству. Просторне последице, у области организације насеља, вишеструко су негативне, у внду нелегалних насеља по ободу града, недостатка или преоптерећености саобраћајних комуникација, комуналне и социјалне инфраструктуре. Демографски подаци дају јасну слику о брзом расту градске популације насталом досељавањем, али и о морталитету и одливу младих, што наше друштво сврстава у категорију старих популација. У периоду од 1948. до 1999. укупно становништво Београда повећано је преко 2,5 пута (са 634.000 на 1.621.000). Као последица натпросечног демографског раста, узрокованог пре свега досељавањем, а због неравномерног развоја земље, стално је повећаван удео београдског у укупном становништву централне Србије. Оно је 1948. износило 15,3% од популације централне Србије, а у 1999. години повећано је на 28,25%.⁷ Површински, Београд заузима око 4% територије Републике Србије. Његов метрополитенски значај је несумњив, али свакако треба подржати и равномернији развој других регионалних центара у оквиру мреже насеља.⁸

Утицај положаја на историјски дискурс

Несумњив је утицај географске средине на историјске догађаје, формирање материјалног и културног богатства једне заједнице.⁹ Драматичан контакт Панонске низије и Балканског полуострва, на ушћу Саве у Дунав, чини три обале града: шумадијску, сремску и банатску, сваку са својим природним карактеристикама; брежуљци и узвишења са једне стране, равница, мочварни и песковити терени са друге, носе са собом различите стилове живота и формирају менталитете становника. Подручје Београда су насељавали различити народи, а никада трајно није владала једна држава. Завидан и непоновљив географски положај,¹⁰ на пола нута између истока и запада, на граници средње Европе и Балкана, на

7 „Генерални план Београда 2021“, *Службени листи града Београда*, 27/03, 25/05, 34/07, поглавље 1.3. Становништво.

8 Vladimir Bjelikov, „Mreža naselja u metropolitanskom području Beograda – osnov ravnomernijeg razvoja Beograda i SR Srbije u celini“, *Urbanizam Beograda*, br. 56, Beograd, 1980, стр. 17–31.

9 Vasa Čubrilović, „Beograd kao raskrsnica rečnih puteva u srednjem podunavlju“, *Urbanizam Beograda*, br. 57, Beograd, 1980, стр. 20–27.

10 Често, у брошурама и презентацијама града (www.beligrad.com, www.belgradian.com), наводи се став да је Београд трећи град на свету, иза Истанбула и Рио де Жанеира, по лентити и значењу географске локације.

раскршћу путева и ушћу река, овај град је у историји коштао много, јер су га доживљавали чешће као тврђаву коју треба освојити него као мпрну луку. Избројано је да је Београд у својој историји био сведок 115 међународних сукоба и да је чак 44 пута био сравњен са земљом. Историја познаје и друге „градове фениксе“, из пепела обновљепу Варшаву после Другог светског рата, сравњену Хирошиму или Дрезден и Ротердам, чија обнова се протегла и до данашњих дана. Трагично и помало симболично, Београд је XX век и завршио бомбардовањем. Набрајајући само имена држава у савременој историји којима је Београд био престоница, од Кнежевине Србије до Ренублике Србије (Краљевина Србија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевина Југославија, затим послератне ДФЈ, ФНРЈ, СФРЈ, СРЈ, СЦГ), стичемо представу о несталности и неизвесности на овим просторима, честим променама и обртима. У таквим турбулентним условима, димензионисати град и његове јавне установе према обиму и потребама државе није било нимало лако. Чини се да скоро никада нисмо били на „правој мери“, или је недостајало или је било вишка.

Топоними једног насеља провлаче се кроз векове, понекада се и заборави шта је њихов корен, али географске карактеристике места утичу на његово формпрање и изглед. Уколико су оне неповољне и када историјске околности то дозволе, могу бити донекле и промењене, а људске иинтервенције су подједнако инспирисане потребама живота колико и утопистичким визијама. Тек дуже искуство може да одлучи којим је замислима место у историји утопија, а којима у историји урбанизма.¹¹ Тако се измештају токови река, оне се премошћују и регулишу, од њихових рукаваца се формирају вештачка језера, потоци се каналишу подземно. Брда се просецају тунелима, сравњују или надвисују, пошумљавају. Мочваре се исушују. Њиве и воћњаци постају насеља и тржиј центри. Визуре и силуете града мењају се кроз векове, остају његова утврђења, кровови и куполе, али додају се и нови елементи, материјали и боје. Нешто најлепше што се у једном граду може видети и осетити је складан однос природног и изграђеног и спој старог и новог, сведочанство континуитета живота на једном простору. „Кад је Корбизије рекао за Београд да је најружији град на најлепшем месту, имао је пред собом резултате тих вишевековних рушења. Они данас који воле и познају овај град, не познају га на основу онога што су у њему видели или дотакли. Његов највећи и можда најлепши део је онај који је нетрагом нестао, па га више никада нећемо видети, снимити или додпрнути. Али, историји припада и онај њен нестали део, који се више никада неће моћи реконструисати, онај део историје који се налази у нама, а не у свету око нас. Очигледно, Корбизијеов најружији град на најлепшем месту, кроз историју је био веома често најлепши град на најстрашнијем месту света. У закључку, могли бисмо парафразпрати ‘Њујорк Тајмс’ из далеке 1876. године. Да се на турском походу у Еврону није испречила Србија са Београдом (који је тада сравњен са земљом),

11 Иво Тартаља, *Београд XXI века, из сјајних ујоија и анђиујоија*, Београд, 1989, стр. 9.

данас би свакако као они изгледали Немачка и Француска, Беч, Минхен и Марсеј.¹²

Слика 1. Београдско утврђење изнад Ушћа (џрикази из XVIII и XIX века)

Иако смо сви свесни немилосрдних рушења током историје, чињеница је да су подједнако важие и тежње потпуно различитих и удаљених цивилизација да оставе траг на овом простору, а последице свега тога се и данас осећају.¹³ У XIX веку, између истока и запада за превласт у Београду умешала се и трећа страна – нова српска држава, полако и паралелно градећи државни апарат и град, на темељима затеченог османлијског наслеђа, али са жељом да се унесу неопходне новине. Још увек ближи руралном него урбаном карактеру, по изгледу оријентална варош, Београд добија своје прве јавне објекте и просторе, а када званично постане слободан град симболичном предајом кључева 19. априла 1867. на Калемегдану, добија и свој први урбанистички план. Овај план, под називом „Објашњење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у Шанцу“, најзначајније је дело Емилијана Јосимовића (1823–1897) и односи се на простор данашњег историјског језгра.¹⁴

Циљ плана је европеизација Београда,¹⁵ што се временски поклапа са реконструктивним захватима Жоржа Османа у Паризу и Илдефонса Серда у Барселони, али са великом разликом у наслеђеном ткиву.¹⁶ План је свеобухватан, његов концепт се заснива на чињеници да ће Турци ускоро напустити град и да је потребна модернизација оног дела који је „у Шанцу“ тј. упутар бедема и повезивање са, у међувремену насталим,

12 Милорад Павић, *Крајка историја Београда*, Београд, 1990, стр. 65.

13 Зоран Маневић, „Град и тргови“, *Средишње културе III миленијум*, Београд, 1985, стр. 79–85.

14 *Београд у мајама и џлановима од XVIII од XXI века*, Урбанистички завод Београда Београд, 2008, стр. 14–15.

15 Треба наравно номенути, између осталих, и радове на регулацији Франца Јанкеа, који се односе на простор ван Шанца, простор Теразија, Ул. кнеза Милоша и Ташмајдана из 1842. Инак план Е. Јосимовића утолико је значајан што су Србија и Београд у том тренутку били потпуно у складу са европским трендовима, а но узору на Беч, Париз и друге градове.

16 Emily Gunzburger Makaš, Tanja Damjanović Conley, *Capital Cities in the Aftermath of Empires – Planning in Central and Southeast Europe*, London, 2009, str. 45–60.

деловима града и насељима „ван Шанца“. Трасирање и регулисање улица, исправљање кривудавих и слепих сокака, који су настали спонтано, пратећи конфигурацију терена, формирање градских блокова уједначене величине, првих тргова и паркова, простора за пијацу, венаца - дрвореда и стаза за пешаке и кочије, кеја и пристаништа, прописивање услова за изградњу стамбених и пословних објеката, одређивање локација за јавне објекте и цркве – све је то била велика промена, а Београд је, у делу који обухвата план, добио матрицу и форму коју познајемо и данас.¹⁷ У том трепутку речено је збогом оријенталном типу насеља, заувек су нестале махале које нису познавале концепт јавних површина и добара, те тако нису могле да се „преобрате“ у жељени модел европског урбанитета, а чаршије су временом прерасле у сложено ткиво градског центра.¹⁸

Слика 2. Сусрећ две цивилизације – оријентални и европски Београд

Савремени урбанисти сусрећу се са низом проблема, често наизглед нерешивим, а пример Јосимовићеве истрајности може да нам буде добар науч. Он је у том трепутку отворио многа питања, попут естетике, коришћења земљишта, правичне надокнаде, јавне намене, инфраструктуре и здраве животне средине, што је свакако блиско и данашњој стручној јавности. Степен имплементације овог плана је задивљујућ, имресиван и за данашња времена, имајући у виду „тежину“ постојећег стања и значајне промене које је унео.

Каснији планови (Зарићев из 1878. и 1884, Бешлићев из 1893) наставили су са регулисањем града, прошпрујући његове границе. Интересантан је и покушај француско/белгијског урбанисте Шамблona из 1908/12. са кружним ободним булеваром који је раздвајао грађевински рејон од остале територије града, али који никада није усвојен нити реализован.¹⁹ Указивање стручне јавности на то да је Београду неопходан

17 Бранко Максимовић, *Емилијан Јосимовић, први српски урбанист*, Београд, 1967, стр. 23–32, 35–40. Такође: Бранко Максимовић, *Идеје и стварности урбанизма Београда 1830–1941*, Београд, 1957.

18 Vladimir Macura, *Čaršija i gradski centar: razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka*, Niš, 1984, стр. 19–25, 74–81.

19 Željko Škalamera, „Planovi Beograda iz prve polovine XIX veka“, *Urbanizam Beograda* br. 26, Beograd, 1974, стр. 9–14.

генерални план уродило је плодом тек 1923. Овај план је обухватао и територију преко Саве, тзв. Нови Београд, али овај „додатак“ није усвојен. Оно што је значајно, како за прве урбанистичке покушаје тако и за савремене проблеме града везане за нелегалну изградњу и неколико покушаја да се тај процес окоича, јесте чињеница да је живот увек ишао брже од планова. Стални прилив становништва, привученог оним што град пружа (а које се често смештало у нехигијенске партаје и сламове) условљавао је деградацију услова живота. Одлука шта припада рејопу града, тј. до које мере се град може ширити, стално је одлагана, а без ње је било тешко спровести уређење градског ткива, посебно у сегменту недостајућих инфраструктура.

Слика 3.

Предаја кључева града 1867. и план Емилијана Јосимовића – најзначајнији урбанистички документ за реулисање београдске вароши XIX века

Урбанистички и градитељски полет након доношења Јосимовићевог плана, вероватно инспирисан ослобођењем и потребом да се формира идентитет нове државе и њење престонице, може се поредити само да одлуком после Другог светског рата да се, уз обнову (после бомбардовања 1941. и 1944), отпочне са изградњом Новог Београда и тиме споји „стари“ Београд са Земуном. Идеја је зачета у периоду између два рата, изградњом аеродрома и сајмишта, али тек Идејним генералним планом проф. арх. Николе Добровића из 1948. (који је истина оцењен као нереалан због својих саобраћајних и хидротехничких решења) планирани су озбиљнији захвати. Наредни генерални урбанистички планови из 1950, 1972. и 1984. бавили су се овим простором, носећи у себи доктрине, идеологије и принципе тог доба, потребу за брзим саобраћајним комуникацијама, жељу за животом у зеленилу, свест о рационализацији

и финансијском аспекту. Годинама је трајала изградња на песковитом терену нових и модерних стамбених насеља – блокова, административних и културних објеката, булевара, инфраструктуре и обалоутврда, а анализирајући данашњу ситуацију, подручје Новог Београда је плански најпокривенији део града, са завидном реализацијом.

Слика 4. Урбанизам Београда у XX веку – генерални урбанистички планови из 1923. и 1950.

Слика 5. Разарања у Другом светском рату, 1941. и 1944.

Неизвесност као константа

„Неизвесност је имање оних који немају ништа и највећа нада оних који нису навикли на добро у животу.“²⁰

Појам неизвесности се везује за будућност, када се не зна са сигурношћу исход неког одређеног догађаја, а са собом носи одређен степен ризика, који може да резултује подједнако губитком као и добром приликом. Неизвесност, као субјективни доживљај, такође подразумева и извесну дозу страха, неспремности и оклевања, што може донекле

20 Ivo Andrić, *Знакови pored puta*, Beograd, 2010.

да објасни уздржаност при доношењу одлука сазнањем да вероватноћа резултата није извесна. Анализирајући историјске околности у којима су се налазили Србија и Београд у XIX и XX веку, можемо да приметимо да је управо неизвесност онај фактор који је константно присутан и који се одражавао и на урбани развој престонице. Ниједна заједница се не одриче развоја у потпуности, чак ни у периодима када није осигурано поуздано сагледавање ситуације,²¹ али тада процес мора да се прилагоди и повинује постојећим условима. Тада се углавном концентрише на активности које се односе на побољшање појединих услова живота, које су по својој природи краткорочне и фрагментарне, без ризика да ће угрозити неке више стратешке циљеве. Циљ оваквог деловања је да се постигне максималан ефекат, а минимализује могући губитак, а то се постиже рестриктивним избором циљева, мањим степеном детерминисаности решења и отвореношћу за другачије сценарије и варијанте у случају промене услова.

Урбано окружење представља општи појам средине у којој живимо, која утиче на нас својим одликама или коју мењамо својом делатношћу. Разликују се појмови природног, изграђеног, социјалног, економског, полнтичког, културног и технолошког окружења. Природно окружење је везано за еколошки приступ заштите квалитета животне средине. Изграђено окружење је посебно доминантно у урбаним срединама и подразумева све надземне и подземне грађевине које су дело људи. Социјално окружење представља демографску мешавину људи различитих година, порекла, прихода, као и социјалне сервисе који су креирани за задовољење њихових потреба. Економско окружење обухвата прилике за запослење, успешност и независност заједнице. Полнтичко окружење је оно које је способно за доношење одлука у име и за добробит свих, тј. проналажење компромисних решења, и за организацију друштва. Културно окружење треба да одражава слободу коришћења и испољавања свог културног наслеђа или избора. Технолошко окружење је можда најновији појам, а дефинише све сајбер и виртуелне иновације које чине свакодневницу. Баланс, права мера и усклађеност свих компоненти окружења могу се сматрати постигнутом одрживошћу. Контекст једног града представљају амбијентални услови и просторни размештаји локација или подручја, укључујући факторе као што су свакодневне активности, намена земљишта, градски пејзажи, изграђене структуре и саобраћајне мреже, синтеза историјског и културног развоја. Вредности које граду дају идентитет и одговарајући ниво урбаности и посебности су амбијенталне целине, урбана матрица, меморија, симболи и слика града. Синтагма „амбијентална вредност простора“ није прост збир елемената и садржаја који постоји у једној просторној целини већ је то скуп разноврсних, немерљивих, симболичких, социјалних, културних

21 Zoran Nikezić, „Strategija urbanizacije u uslovima nezvesnosti, nezvesnost kao polazna pretpostavka u određivanju aktivnosti usmeravanja razvoja grada“, *Strategija urbanizacije u uslovima nezvesnosti*, (ur. Nada Lazarević Bajec, Miodrag Ralević), Beograd, 1996, стр. 30–39.

и других артефаката, трагова, наслага, значења и вредности. Градски простор има особину социјалну и културну динамику која је у интеракцији са карактеристикама физичко-просторне структуре.²²

Имајући ово у виду и посматрајући шири контекст тј. окружење у коме се град налази, када нису до краја јасне границе и ингеренције државе, када су економски и политички фактор стални извори нестабилности, можемо и да разумемо вековне проблеме и покушаје да се они реше. Непостојање консензуса око појединих догађаја у прошлости, различита тумачења савремене историје, размимоилажења у схватању појединих стања и ситуација, брисање меморије и искривљавање чињеница, могу да се одразе и на изглед града, стварајући у њему „рупе“ и празнине на једном месту, бришући доказе прошлости који нам у потпуности не одговарају у савременом тренутку или нагомилавајући садржаје и симболе на другом месту, односећи се према свом граду на исти начин како се односимо и према сопственој историји. Пример честих промена имена улица током историје сигурно говори довољно о томе са колико промишљености приступамо граду, нестрпљиви да сачекамо да историја да свој коначан суд.

Бројне су теме које муче Београд у последња два века, а интересатно је да је проф. арх. Бранко Максимовић у свом предавању одржаном у Клубу архитеката маја 1939. набројао управо оне које ни до дана данашњег нису решене.²³ Оно што је посебно истакнуто је непоштовање Генералног плана из 1923, његове честе измене и допуне, што је пракса која се задржала до данас. Толико пута помепут концентиласка на обале река, формирање средишта у Савском амфитеатру²⁴ и уређење лучког земљишта на дунавској обали, решење железничког чвора и измештање транзитног саобраћаја из центра града, неуралгична тачка Славија, вишедеценијска стихијска и нелегална изградња, сламови и лош бонитет стамбених објеката, неадекватна улична мрежа и инфраструктура у појединим деловима града, проблем паркирања возила, планирање, одустајање и поновно планирање метроа, недостајући мостови,²⁵ ружење града... само су неки од проблема са којима се овај град безуспешно бори. Вероватно бисмо им приступали на другачији начин и свеукупно лакше их решавали када бисмо признали да они нису од јуче, да су се само нагомилали и искомпликовали, а да су подједнако резултат морфологије терена, прошлих ситуација и могућности и недостатка истрајности и вере. Неизвесност и посебни услови које она носи у сваком друштву би требало да се сматрају привременом околношћу,

22 Наташа Даниловић Христић, „Креативан град као фактор очувања идентитета у ери глобализације“, *Наслеђе и гужало*, научни скуп, Београд, 2011.

23 Branko Maksimović, „O nedostacima urbanističke politike Beograda i nerešenim osnovnim urbanističkim problemima“, *Urbanizam Beograda*, br. 59–60, Beograd, 1980, str. 35–36.

24 Милош Перовић, „Средиште културе III миленијум, урбанолошки концент“, *Средиште културе III миленијум*, Београд, 1985, стр. 89–123.

25 Често се поредимо са другим градовима, али реално гледано, савладати Дунав у Бечу или Будимпешти далеко је лакше, због његове мање ширине, него у Београду.

али историја нам указује да на овим просторима овакво стање уме и много дуже да потраје, да повремено буде замењено полетом, а онда поново да допринесе паду. То носи последице које су видљиве у нашем ставу према простору, у виду синтагме „привременог карактера“, која се односи на намене и објекте који се у простор постављају без јасне идеје колико ће да трају и како ће да утичу на његов изглед. Дешава се да нешто што је привремено траје и више деценија, док се на њега потпуно не навикнемо и заборавимо на разлог настанка и ограничен рок трајања.

Дакле неизвесност и несигурност постале су дуготрајно и свакодневно стање у коме функционишемо. Када су економија и политика дневно промењиве величине, без базичне константе и доследности, када не постоји јасна и разрађена стратегија, онда је тешко планирати компоненте једног система, за који нисмо сигурни ни да ли ће сутра бити одржив, а камоли за пројектовању временску дистанцу плана. Поставља се питање где је заиста граница између географског положаја, историјских дешавања и нас као нације и грађана, до које мере је све то испреплнтано и колико нам изазовна локација и бурна прошлост служе као изговор за одлуке и потезе које доносимо у садашњем времену или промишљамо за будућност. Можда су све ове теме, посматране из угла урбаног развоја, занемарљиве када се узме у обзир да се живот на овим просторима више пута борио за пуки опстанак, смењујући године просперитета са годинама беде.

Слика 6. Савска њадина

Закључак

„Овај велики град био је, изгледа, одувек овакав: истрган, просут, управо као да никада не постоји, него вечно нестаје, дограђује се и опоравља. С једног краја ниче и расте, а са другог вене и пропада. Увек се креће и таласа, никада не мирује и не зна шта је спокој и тишина. Град на две реке, на великом простору сапет ветровима.“²⁶

Успостављање јасне везе између географског положаја и одлика терена и тока и последица историјских догађаја може значајно да допринесе разумевању настанка и развоја једног насеља, те да укаже на

26 I. Andrić, *н. д.*

проблеме урбаног раста настале структуре (или стагнације и пропадања) и да смернице за будуће стратегије и одлуке. Анализирајући услове, контексте и застоје у развоју београдске урбане средине, постају јаснији савремени проблеми. Пропуштање шанси, одустајање од идеја, стратегија и пројеката, немање осећаја за важност континуитета и традиције, без обзира на идеолошке разлике и смене власти, стални сукоби и нејединство, спорост, равнодушност и неодлучност, нерационално и бахато трошење времена, лоше вођење рачуна о расположивим средствима и начину како их користимо и улажемо – све је то већ виђено кроз историју овог простора.²⁷ Али, чини се да из тога није извучена никаква поука, већ да наш менталитет једноставно не дозвољава да се дисциплинујемо и прионемо на реализацију конкретних задатака. Требало је више од 30 година да Београд добије канализацију, а таква спорост није нам ни данас страна, посебно када се дуго расправља и дискутује, без жеље да се на крају дође до решења или барем компромиса. Урбанистичке визије у највећој мери су остајале на папиру, уз различита оправдања углавном у виду неповољности трепутне ситуације (историјске, политичке, друштвене, финансијске, како год била окарактерисана), што нас, посматрано у дужем временском интервалу, поново доводи до амбијента сталне и претеће неизвесности у коме се овај град налази.

Имајући у виду све наведено, може се закључити да, борећи се упорно да се модернизује²⁸ и приближи својим европским узорима, Београд још има шансу да постане метропола у смислу регионалног центра, што и заслужује својом величином, значајем и бројним садржајима, иако је његов развој, историјски гледано, наилазио на бројне препреке које су га видно успоравале. Претендујући да заузме значајније место на карти Европе, град мора да пронађе начин да напусти „паланачке“ навике и стил, истовремено чувајући свој јединствени идентитет и шарм. Креативан концепт града подразумева ослањање на најјаче адуте и специфичности које је на другом месту немогуће наћи. У случају Београда то би сигурно били његов географски положај, разноликост природног окружења, као и историјски слојеви и бројни утицаји мешања култура, који већ сада привлаче бројне посетиоце.²⁹ Важно је знати како да се на најбољи могући начин искористи оно што нам је дато и то коначно претворити у предност, а не мапу. На тај начин град постаје конкурентан и у глобалној трци да се привуку инвестиције, а ми добијамо прилику да га промишљено изграђујемо и чувамо за генерације које долазе.

27 Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт, урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2008, стр. 355–369.

28 Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941, evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd, 1992, стр. 13–33.

29 Према наводима Туристичке организације Београда (<http://www.tob.co.rs>) у врхних пет месеци 2009. број страних туриста већи је девет одсто него у истом периоду претходне године, док је у другим градовима Европе и света, број посета онао од 11 до 20 одсто. Посета Београду се повећава, јер је он нова дестинација, а долазак туриста су донедавно отежавале политичке нестабилности у Србији, док се као разлози носете углавном наводе добра забава и шопинг, културни и спортски догађаји, конгресни туризам и сл.

Извори и литеративра

1. Bjelikov, V., (1980): *Mreža naselja u metropolitenskom području Beograda – osnov ravnomernijeg razvoja Beograda i SR Srbije u celini*. U: Urbanizam Beograda br. 56, str. 17-31. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.
2. Bogdanović, B., (1976): *URBS & LOGOS, Ogleđi iz simbologije grada*. Niš: Gradina.
3. Генерални план Београда 2021, *Службени листи града Београда 27/03, 25/05, 34/07*
4. Даниловић Христић, Н., (2011): *Креативан град као фактор очувања идентитета у ери глобализације*. У: Зборник радова са скупа Наслеђе и дијалог. Београд: Завод за заштиту споменика културе Београда.
5. Danilović, N., (2003): *Grđevinsko zemljište u procesu tranzicije*. Beograd: Zadužbina Andrejević, biblioteka Academia.
6. Danilović, N., (2004): *Prvi srpski urbanista – Emilijan Josimović*. Beograd: AG magazin, br. 18, str. 14-15.
7. Le Korbizije, (2008): *Putovanje na istok*, Loznica, стр. 41.
8. Максимовић, Б., (1967): *Емилијан Јосимовић, први српски урбанисти*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије.
9. Максимовић, Б., (1957): *Идеје и стварности урбанизма Београда 1830-1941*. Београд: ЗЗСКГБ.
10. Максимовић, Б., (1978): *Идејни развој српског урбанизма*. Београд: Српска академија наука и уметности.
11. Maksimović, B., (1980): *O nedostacima urbanističke politike Beograda i nerešenim osnovnim urbanističkim problemima*. U: Urbanizam Beograda br. 59–60, str. 35–36. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.
12. Mamford L., (2001): *Grad u istoriji, njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*; Beograd: Book Marso.
13. Manević, Z., (1985): *Grad i trgovci*. U: Središte kulture III milenijum, str. 79–85. Beograd: Galerija Srpske akademije nauke i umetnosti.
14. Marković, P. J., (1992): *Beograd i Evropa 1918-1941, evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*. Beograd: Savremena administracija.
15. Macura, V., (1984): *Čaršija i gradski centar: razvoj središta varoši i grada Srbije XIX i prve polovine XX veka*. Niš: Gradina.
16. Nikezić, Z., (1996): *Strategija urbanizacije u uslovima neizvesnosti, neizvesnost kao polazna pretpostavka u određivanju aktivnosti usmeravanja razvoja grada*. U: Lazarević Bajec, N., Ralević, M. (ur.), *Strategija urbanizacije u uslovima neizvesnosti*, str. 30–39. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, edicija Urbanologija.
17. Павић, М., (1990): *Крајка историја Београда*. Београд: Дерета.
18. Перовић, М., (1985): *Средиште културе III миленијум, урбанолошки концепти*. У: Средиште културе III миленијум, стр. 89–123. Београд: Галерија Српске академије науке и уметности.

19. Стојановић, Д., (2008): *Калдрма и асфалт, урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*. Београд, Удружење за друштвену историју.
20. Тартаља, И., (2008): *Београд XXI века, из сиварих ушћоуија и анишушћоуија*. Београд, Српска књижевна задруга, 1989.
21. Урбанистички завод Београда, Београд у мапама и плановима од XVIII од XXI века. Београд: ЈУП Урбанистички завод Београда.
22. Čubrilović, V., (1980): *Beograd kao raskrsnica rečnih puteva u srednjem podunavlju*. U: Urbanizam Beograda br. 57, str. 20–27. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.
23. Škalamera, Ž., (1974): *Planovi Beograda iz prve polovine XIX veka*. U: Urbanizam Beograda br. 26, стр. 9–14. Beograd.

Summary

Nataša Danilović Hristić

THE CHALLENGES OF URBANIZATION OF THE CAPITAL UNDER THE INFLUENCE OF THE FACTOR OF UNCERTAINTY

Key words: urbanization, city, population, uncertainty, implementation

The development of Belgrade as the urban centre and the capital of Serbia is a process that is conditioned as by its specific geographical location so by the intensive historical events, and the consequences and impacts of the development refer to the urbanization of other settlements in Serbia. The urban planning is by nature turned primarily toward the future, but the knowledge, experience and lessons of the past can significantly contribute to better understanding of the real solutions, avoiding mistakes and a special dedication to a certain topics. Scenarios and strategies for future development must mitigate the extent of the determinateness, given the uncertainty and unpredictability as key determinants of life in this region. The problems of the city of the XIX and the XX century were also transferred in modern times, which speak of their complexity and the lack of will to seriously and fully commit to. In 1910, traveling the eastern countries, Le Corbusier wrote a few short notes about Belgrade, noting its „amazing position“, but describing it as an „indefinite and disorganized“. Building a city on this bases, we again re-evaluate its position and importance in the state and the region, the historical facts that led to the current look, growth and expansion, economic and demographic conditions, all with the aim to recognize its creative potentials.

Написао СИМЕУНОВИЋ БАЈИЋ, Александра МАЈДАРЕВИЋ

СТВАРНЕ И СИМБОЛИЧКЕ ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСKE ОДЛНКЕ БУЛЕВАРА КРАЉА АЛЕКСАНДРА: СТУДНЈА СЛУЧАЈА СЕЧЕ ПЛАТАНА*

Апстракт: Најдужа улица у Београду (7,5 км) која се протеже од самог центра града, од Трга Николе Пашића до одвајања за Велики Мокри Луг кроз четири београдске општине, неколико пута је мењала свој назив. Претпоследњи назив „Булевар револуције“ преименован је 2002. у „Булевар краља Александра“. Историјске и географске одлике односе се на идеалност булевара пре и после Другог светског рата, 90-их година 20. и почетком 21. века. Осим утврђивања и описивања главних историјско-географских одлика, циљ рада је да се продере дубље у симболички оквир значења идеалности најпозатијег булевара. За остваривање овог циља изабрана је студија случаја сече платана 2010. године. Различитим квалитативним методама анализираће се значај јавног простора, колективно памћење, припадност урбаном окружењу и јавни медијски дискурс.

Кључне речи: историјске одлике, географске одлике, идеалност, урбаном окружење, булевар

Увод

Простор има одређене физички мерљиве карактеристике. Он није празан нити апстрактан. Простор се може географски описати и представити, али се такође може одредити и његова улога у конкретном историјском периоду. Међутим, не учествују само реални историјски услови и географско описивање у поимању простора већ и симболичко урањање у оно што се може назвати његовим посебним идентитетом а створено је кроз облике комуникационе праксе људи који на било који начин деле тај простор. Све људске активности обележене су неким простором и дешавају се у неком простору. Због тога је веома важио утврдити каква је улога јавног простора, као нечега отвореног и доступног свима, у формирању осећаја припадности чланова одређене друштвене заједнице и кон-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развојак и положај у европској/свејској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ституйсању њиховог колективног памћења. У овом смислу простор треба прихватити као важну друштвену категорију. Човеково постојање и континуирано постајање обележени су његовим односом према простору у коме живи, ради, проводи слободно време нтд. Али у њему, он непрекидно комуницира са другим људима помоћу вербалних и невербалних симбола.¹ Човек у простору и простором ствара. То стварање је истовремено индивидуално и колективно искуство, јер је „означено нераскидивим јединством живота и места“.²

У различитим наукама често је испитивана улога урбаног јавног простора. Скоро сви његови делови били су предмет одређених анализа, од архитектонских и грађевинских до социолошких и културолошких. У овом раду занимају нас историјско-географски, социолошки и културолошки аспекти формирања идентитета најдуже улице у Београду и најпознатијег булевара под садашњим именом „Булевар краља Александра“. Полазећи од чињенице да су грађани веома бурно реаговали 2010. године поводом најављене сече дрвореда платана и да су сви догађаји у вези са тим завредели велику медијску пажњу, покушаћемо да анализирамо контекст у који је смештена медијска прича о платанима и булевару.

Јавни урбани простор и колективно памћење

Једна од одлика свеопште модернизације била је урбанизација.³ Градови су у периоду индустријализације настајали, развијали се и ширили акумулирајући новац и моћ. Због тога су руралне средине осиромашиле, а последица су биле све чешће селидбе људи у градове у потрази за послом и бољим животом. Заправо, у њима се могу препознати основне људске потребе за радом и удруживањем. Број становника у градовима се зато нагло повећао, доносећи нове видове становања, организовања и комуницирања међу људима. Откривајући значења урбаног феномена, Басан поред следећих најважнијих процеса за функционисање града (производња и расподела богатства, демографска репродукција, трајни развој, концентрација становништва, активности и покретљивости, демократско управљање различитим урбаним типовима, елаборација смисла урбаног постојања) наводи као веома важан и процес одржавања и обнове кому-

1 О вербалним и невербалним симболима погледати детаљније: Т. Ђорђевић и М. Радојковић, *Основе комуникологије*, Факултет политичких наука, Чигоја, Београд, 2001. О проксемичним кодовима који се односе на комуницирање људи у простору и простором погледати детаљније у: Е. Хол, *Неми језик*, БИГЗ, Београд, 1976.

2 С. Norberg-Schulz, *Становање, становање, урбани простор*, Грађевинска књига, Београд, 1990, стр. 13.

3 Мишел Басан дефинише три урбана норетка која су карактеристична за одређена друштва: норедак града у контексту аграрног друштва, норедак индустријског града и урбанизације, и норедак урбаног и метрополизиције. Више о томе у: М. Басан, *Za odbranu urbane sociologije: jedanaest teza*, Sociologija, Vol. XLIII, N° 4, 2001, str. 345–352.

низирања.⁴ Урбани простор града не може се смислено објаснити нити декодирати уколико се не води рачуна о начинима комуницирања међу различитим актерима који управљају урбаном друштвеном стварношћу.

У складу са убрзаним технолошким напретком и променама од индустријског ка постиндустријском и информационом друштву, градови такође постају постиндустријски, означени више сликом самог града коју треба створити како би се привукао што већи број посетилаца. Зато се актуелна представа о појединим савременим градовима обликује „управо на тај начин што се неке главне карактеристике представљају у виду знакова који међусобно повезани дају јединству слику“.⁵ Тако одређена места у градовима почињу да функционишу као симболи који се производе у различитим аспектима друштвене стварности. На пример, када се помене Париз, у свести људи прво се јавља слика Ајфеловог торња, а при помепу Београда Победник.

Урбани простор је артифицијелан, геометријски прилично правилан, отргнут од природног поретка, ограничен, уређен и визуелизован. Савремени човек, његове активности и особине не могу се целовито дефинисати уколико му се одузме урбана просторност. Динамика друштвено-економских односа, политичка моћ и велика покретљивост, стална и различита окупљања обележавају ту просторност. Тако је скоро по правилу главни град увек представљао „центар окупљања за читав један народ“.⁶

Јавни урбани простор пре свега је заједнички простор у коме се одвијају различити облици друштвене праксе. У свим деловима јавних отворених урбаних простора обављају се различите форме комуникационих чинова. Ти простори се перманентно организују и друштвено производе намећући одређена правила свим учесницима у интеракцији.⁷ Зато тргови, квартави и улице постају места сталног сусретања, међусобног перципирања, показивања, али с друге стране, они су и места бекства у масу, и намерног непрепознавања и скривања. „Улица је постала громогласна (...) Право на одређену дозу тишине погажено је (...) Онај ко би желео да се препусти мислима, да се повуче у себе, мора се привићи да то чини урођен у свеопшту грају, да буде гњурац у океану колективне гунгуле“.⁸ Међутим, нећемо се сложити са Ортегом Гасетом у вези са његовим дубоко песмистичним виђењем савременог града у улози посредника у свеопштем људском обезличавању. Подржавање оваквог виђења значило би поништавање скоро свега онога што чини живот савременог урбаног човека. Зато пре стојимо на становишту Анрија Лефевра, који каже да је

4 Исто.

5 И. Хегедиш, „Физичка структура урбаног простора“, *Зборник радова Грађевинског факултета*, Д. Милашиновић, (ур.) бр. 17, Грађевински факултет, Суботица, 2008, стр. 83.

6 С. Norberg-Schulz, *Становање, станишће, урбани простор*, Грађевинска књига, Београд, 1990, стр. 31.

7 Н. Симеуновић, „Јавни и заједнички простор“, *Огјек*, бр. 1, 2008, стр. 48–52.

8 Ортега Гасет, *Посматрач*, Слио, Београд, 1998, стр. 31.

урбани простор организован, обликован, „присвојен од стране одређене друштвене групе у складу са њеним захтевима, етиком, естетиком, тј. њеном идеологијом“⁹, и на становишту Норберга-Шулца, који истиче да је град „место где се догађа сусрет, где се људи састају и откривају светове других људи. Упутар града ‘ја сам’ постаје огледало које прима, одражава и представља. Из ове игре одраза појављују се слике око којих је могуће градити постојање“¹⁰. Али не само то. Око ових слика могуће је градити и индивидуална сећања и колективно памћење.

У теоријским разматрањима индивидуална сећања и колективно памћење понекад се сасвим раздвајају и посебно посматрају. Најчешће се индивидуално сећање проучава у когнитивној психологији, а колективно памћење у социологији и културној историји. Једна од основних карактеристика сећања и памћења јесте емоционалност. Оно што човек или група памте јесте једна од безбројних могућих конструкција прошлости према којој се јавља емоција било да је она сасвим негативна или сасвим позитивна. Идентитет појединца гради се великим делом на „смештању себе“ у конструисаној прошлости која треба да помогне у разумевању садашњости. Међутим, на сличан начин гради се и колективни идентитет. Он не може постојати без ослонаца у колективном памћењу које поседује „темпоралну димензију друштвеног живота а друштвеност, зависна од прошлости, подржава континуитет и даје смисао садашњости“¹¹. Морис Албваш, Бергсонов ученик, на трагу диркемовске социолошке школе, објашњава како се колективно памћење формира и дезинтегрише. Он каже да је врло тешко разумети постојање памћења једне групе, јер се оно увек повезује са индивидуом. Али, Албваш доказује да човек учествује у креирању две врсте памћења. Индивидуално памћење не подудара се са памћењем других, а уз то је уско ограничено простором и временом. Оно је унутрашње памћење за разлику од спољашњег, друштвеног, односно колективног. Одређена друштвена група главни је ослонац колективног памћења. Кад се она распе, морају се догађаји историјски забележити, али тада се баш и гаси колективно памћење:

„Када памћење једног следа догађаја више за ослонац нема неку групу, управо опу која је у њих била уплетена или трпи њихове последице, која им је присуствовала или приповест о њему преузела од првих актера и посматрача, када се оно распе у неколико појединачних делова, загуби у новим друштвима која те чињенице више не занимају, пошто су им засигурно стране, тада једино средство да се такве успомене сачувају јесте да се оне фиксирају написмено у помном приповедању, пошто речи и мисли ишчежавају, а списи остају.“¹²

9 А. Лефевр, „Град у урбано“, *Урбана социологија*, С. Вујовић и М. Петровић (ур.), Београд, ЗУНС, 2005.

10 С. Norberg-Schulz, *н. г.*, стр. 51.

11 J. Prager, „The Psychology of Collective Memory“, pp. 2223–2227, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, N. J. Smelser and P. B. Baltes (eds), Pergamon, Oxford, 2001, p. 2224.

12 М. Албваш, „Колективно и историјско памћење“, *Реч – часопис за књижевност, културу и друштвена ишћања*, Београд, 1999, стр. 78.

Из претходно наведеног може се претпоставити да је и урбани идентитет подржан друштвеном групом која гради колективно памћење. Група или групе конструисањем урбаних слика из прошлости обликују идентитет неких делова града или града у целини како би показале своју блискост и приврженост таквом већ изграђеном простору. Идентитет града је оно по чему се баш тај град разликује од неких других градова. Полазећи од сликовите дефиниције Kluckhohna и Murraya о детерминантама формирања личности да је сваки човек „као сви други људи“, „као неки други људи“ и „као ниједан други човек“,¹³ у слободнијој интерпретацији можемо исто то применити и на идентитет урбаног простора. Иако је по својим општим карактеристикама сваки урбани простор исти (изграђен од истих елемената) или врло сличан, у колективном памћењу фиксирају се они делови тог простора који су „као ниједан други“. Ти простори члановима неке друге групе не морају изгледати посебно, али управо зато постоји потреба да се у колективном памћењу урбани простори конструирају и реконструирају кроз наративност и дискурзивност. На тај начин се до тада обликовани идентитет чува да се не би преточио у неки други идентитет који због носталгичног памћења није близак људима који чине одређену друштвену групу.

*Кратко тео-историјско представљање најпознатије
београдској булевара*

Најпознатији београдски булевар не може се представити изоловано од представљања града Београда, чија је историја веома бурна. Његов повољан географски и геостратешки положај (смештен на ушћу Саве у Дунав, умерено континентална клима, различите конфигурације терена, раскршће најважнијих путева који иду преко Балкана) условили су необично велики број разнородних догађаја који су утицали на неконтипуирани урбани развој Београда. У 16. веку Београд је имао „војно-оперативну“ улогу и због ње се врло споро развијао без обзира на „извајредан саобраћајни положај“ и трговину. Тада је „представљао најзначајнију тврђаву и главни логор за турске освајачке акције у Средњој Европи“.¹⁴ Делови Београда су много пута у историји рушени па обнављани, архитектура се мењала, становништво се досељавало, функције главног града су се умножавале, али је најважнији период у његовом развоју (период у коме је постајао модеран европски град) почео крајем 19. и у првој деценији 20. века.

У Београду је 1536. године постојала 21 махала са само 247 кућа, од којих је највише било хришћанских, па затим муслиманских и на крају „циганских“. Највећи допринос урбаном развоју у другој полови-

13 С. Kluckhohn, A. H. Murray, *Personality in Nature, Society, and Culture*, Alfred A. Knopf, New York, 1953, p. 53.

14 Х. Шабановић, „Урбани развјат Београда од 1521. до 1688. године“, *Годишњак града Београда*, 1970, стр. 14.

ни 17. века дао је Ахмед-паша Ђуприловић јер је основао медресу, хан, чесме, теразије и направио калдрму око њих.¹⁵ У првој половини 18. века аустријска управа покушала је да претвори град у „европску барокну варош“. Међутим, поновни пад Београда под Турке прекипуо је урбани развој према регулационим плановима аустријских инжењера.¹⁶ Почетком 19. века (1807) устаници су ослободили град, па је он све више постајао политички центар. У њега је премештен Совјет, који је издао наредбу да се оспује Београдски магистрат са судском, управном и полицијском надлежиошћу.¹⁷ Становништво се постепено повећавало од периода када је Београд постао престоница ослобођене Србије. Међутим, од 1890. до 1961. демографски пораст је био врло интензиван и у складу са привредним, политичким, просветним и културним развојем града. Прве телефонске линије уведене су 1883, железнички саобраћај уведен је 1884. године, савремени водовод 1892, електрично осветљење 1893, а први електрични трамвај 1894. У Београду је крајем 19. века било око 70.000, а пре почетка Другог светског рата 300.000 становника.¹⁸ Почетком шездесетих година 20. века имао је скоро милион становника, што је чинило око 5% југословенског становништва и око 12% становништва Србије.¹⁹ Тренд повећања броја становника наставио се и у наредним деценијама, као и општи развој града. Деведесетих година 20. века, услед опште изолованости земље, сиромаштва и турбулентних политичких догађања, Београд је унеколико променио свој карактер. У „Генералном плану Београда 2021“ из 2003. наводи се да је Београд у односу на период пре 1991. снижио свој ранг на скали европских метропола, јер је за време постојања бивше Југославије третиран као европска метропола југоисточне Европе, а сада су то Беч, Будимпешта и Солун, док је Београд само главни град једне државе.²⁰

Најдужа и најстарија активна улица у Београду и у читавој Србији (7,5 км),²¹ која се данас протеже од самог центра града, од Трга Николе Пашића до одвајања за Велики Мокри Луг кроз четири београдске општине, неколико пута је мењала свој назив. Првобитно то није ни била улица, већ главни пут преко Балкана који се у доба римског каструма звао *Via Militaris*, а касније Цариградски друм и спајао је Сингидупум са Цариградом. Током 19. века друм је постао Сокаче код Златног топа, а касније Маркова улица (Булевар краља Александра).

15 *Исто.*

16 Ж. Шкаламера, „Београдска Нова доња варош у XVIII веку“, *Годишњак града Београда*, 1971, стр. 53–76.

17 Д. Гавриловић, „Београдски магистрат у време Првог устанка“, *Годишњак града Београда*, 1972, стр. 5–34.

18 В. Божићковић, „Београд као саобраћајни чвор“, *Годишњак града Београда*, 1972, стр. 317–330.

19 Д. Миљковић, „Досадашњи развој, проблеми и основне концепције будућег развоја Србије“, *Годишњак града Београда*, 1964/1965, стр. 27–76.

20 „Генерални план Београда 2021“, *Службени листи града Београда*, 2003/27.

21 Осамдесетих година 20. века била је дуга чак 9 км.

Уместо данашњег Ташмајданског парка било је некад Старо гробље а од њега се простирала Фишегџијска чаршија „састављена од приземних кућа са дућанима у којима су фишегџије пуниле фишкеке барутом“.²² Дућани су премештани ту од 1834. по наређењу кнеза Милоша. Године 1892, преко пута кафане „Сибирија“ на Ђерму, изграђен је трамвајски депо око кога су се насељавали радници запослени у трамвајском саобраћају, а касније и други становници скромнијег материјалног стања. Булевар крајем 19. века добија назив по краљу Александру Обреновићу. Трамвајска пруга пуштена је у рад 1912. од Теразија до Ђерма, а продужена 1924. до „Цветкове механе“. Половином тридесетих година пруга је продужена до периферије Насеља краља Александра Карађорђевића.²³ У првој и другој деценији 20. века делови улице су још биле некалдрмисани, куће су биле мале и од слабог материјала, а било је и доста кафана. Од половине двадесетих грађене су боље и веће куће, отворане продавнице и почела је да ради пијаца на Ђерму.

Слика 1. Део некадашњеј Булевара краља Александра (преузето са веб-сајта Полиџикиној забавника)

Око фабрике обуће „Бостон“²⁴ сваке вечери одржан је корзо, а тридесетих година почеле су да се граде вишеспратнице са становима за издавање.²⁵

22 Д. Перић, *Био једном један Београд*, издање магазина Био једном један Београд, 2011.

23 Улица је добила име по последњем владару из династије Обреновића, краљу Александру, а читаво насеље са обе стране данашњег Булевара добило је назив Насеље краља Александра, но краљу Александру Карађорђевићу.

24 Након усновања комунистичке власти, фабрика је добила име „Пролетер“.

25 Исто као у нан. 22.

На некадашњем Тркалишту²⁶ изграђена је уз помоћ Карнегијевог фонда Универзитетска библиотека, која је почела са радом 1926. године.²⁷ Између два светска рата делимично је остварен пројекат комплекса универзитетских зграда на Булевару.²⁸ Преко пута данашње зграде техничких факултета налазила се књижара „Чутурило“, зубна ординација и кафана „Домовина“. Око кафане „Орашац“, која и данас постоји, било је неколико занатских радњи, а поред њих и продавци-торбари и чистачи ципела:

„Чистачи ципела су имали пуно посла, јер су Београђани веома држали до зацакљене обуће. Поред чистача ципела били су продавци-торбари, који су у специјалним правоугаоним сандучићима, обешеним око врата, продавали разпу ситпу робу као што су шиваће игле, дугмад. Уз то продавали су и ‘нирнбершке производе’, како се то тада звало, разне украсне предмете, јефтину бижутерију, чешљеве, перорезе, украсне шнале за косу, џепна огледала, јефтине усне хармонике. Ови торбари били су углавном пореклом из Далмације.“²⁹

Булевар је пред Други светски рат био познат по многобројним радњама, кафанама и по близини циглана. За време савезничког бомбардовања 1944. године многе породице су из центра града нашле прибежиште у Цветковом крају. Одмах након рата извршена је национализација па су тако власници остали без својих радњи.³⁰

У мају 1945. извршена је нова територијална подела Београда па је, уместо дванаест, од тада, заједно са Земуном, било укупно осам рејона. Булевар је припао Петом рејону, који је имао шест насеља. Тако се једно насеље звало Зелено брдо и простпрало се левом страном Булевара, а друго се звало Пашина чесма и простпрало се десном страном Булевара.³¹ Булевар се најпре звао Булевар ослобођења, а затим Булевар револуције. То име је носио све до почетка 21. века.

Булевар је довољно шпрока улица (у односу на оближње улице) и налази се у самом градском језгру између многих уских улица са обе његове стране у којима је „пренатрпаност“ једна од основних карактеристика, не само данас него је то била и пре пола века (густа насељеност, бука у саобраћају, мањак зелених површина, узани тротоари, скучени тргови).³²

26 Од 1863. било је тркалиште, а од 1894. марвена нијаца.

27 Љ. Дурковић-Јакшић, „Оснивање Универзитетске библиотеке у Београду“, *Годишњак града Београда*, 1966, стр. 229–252.

28 Б. Максимовић, „Естетичка схватања композиције градских центара Београда почетком 20. века“, *Годишњак града Београда*, 1967, стр. 81–98.

29 М. Стаменковић, *Београдска периферија код Цвејшкове кафане*, Жагор, Београд, 2003, стр. 17.

30 *Исто*.

31 М. Миличковић, „Звездара – V рејон Београда 1944–1945. године“, *Годишњак града Београда*, 1969, стр. 113–134.

32 Ж. Јовичић, „Неке специфичности и карактеристике туристичког развоја Београда“, *Годишњак града Београда*, 1964/1965, 193–218.

Деведесетих година 20. века Булевар је претворен у праву бубљу пијациу на којој се све могло пронаћи. На њему је „сива економија“ заиста у то време цветала. Новом идентитету (спромаштво, подземље, сивило) умногоме је допринео филм „Булевар револуције“ из 1992. године.

Претпоследњи назив „Булевар револуције“ промењен је 2002. поново у „Булевар краља Александра“. Период транзиције донео је либерализацију тржишта некретнина а самим тим и промене у урбаном простору ове улице и у управљању градом у целини.

Слика 2.

Претпоследњи и последњи назив,
(преузето са блога Неде Ковачевић,
<http://beogradska.blog.rs/blog/beogradska>)

У Генералном плану Београда који је објављен 2003. године препознат је веома важан положај Булевара: „Булевар краља Александра. Функционална и амбијентална кичма овог простора је Булевар краља Александра, који својом гребенском диспозицијом у односу на падине Булбулдерског и Чубурског потока (улице Димитрија Туцовића и Јужни булевар), чини доминантну морфолошку целину непосредне и шпре гравитације. У том контексту, у даљој разради, треба планирати одговарајуће објекте и садржаје, не само комерцијалног карактера већ и садржаје централних, културних и јавних активности, као и контактне јавне пешачке просторе на истакнутим раскрсницама градског значаја. Трасом Булевара краља Александра планира се средишње површинско вођење градског капацитетног шинског система типа ЛРТ.“³³

Кратак историјски преглед Булевара показује да је он и данас задржао сличне карактеристике једног колико обичног толико и необичног стецшта радњи са различитом робом којим се истовремено корзира и на коме се кунује.

33 „Генерални план Београда 2021“, *Службени лист града Београда*, 2003/27.

Сеча платана: контекст, акција, реакција

Један од првих дрвореда у Београду засађен је на месту данашњег Карађорђевог парка, некада парка на Врачарском брду, 1848. године. Петнаест година касније, 1863. спроведена је акција подизања дрвећа дуж улица како би се оне улепшале а грађани едуковали у њиховом неговању.³⁴ Највећи број београдских дрвореда подигнут је између два светска рата, од 1930. до 1936, тако да је пред Други светски рат град имао око 28.070 стабала у дрворедима (само неколико година пре, према подацима из 1927. било их је 2.890). За мање од десет година Београд је удесетостручио број стабала која су чинила дрвореде града. Следећи попис урађен је 1955, десет година након што је рат завршен, али су подаци из тог времена лоше сређени или погубљени. Отприлике у то време (1950–1954) направљен је и парк на Ташмајдану, на месту са ког је измештено Старо градско гробље. Мада се дрворед у Булевару краља Александра помиње још 1886. у извештају председника општине Општинском одбору, већина стабала на овом булевару посађена је у периоду од 1920. до 1930. године.³⁵

Платан је високо дрво које брзо расте, има врло развијен коренски систем и отпорно је на загађиваче у градским срединама, због чега се врло често сади дуж улица или у парковима. Први платани засађани су у Београду у време Милоша Обреновића. Испред Милошевог конака налази се најстарији платан, који је као важно природно добро заштићен законом.

Платани у садашњем Булевару краља Александра израсли су до 2010. године (неки од њих су засађени у периоду између два рата) у висока и шпрока стабла са великим крошњама, које су пружале хлад пролазницима за време великих летњих врућина. У току зимског периода, у предвечерје, освежавали су урбани пејзаж Булевара, који је иначе обележен контрадикторношћу архитектонских решења у којима се препознаје бурна историја овог града.

Побуна грађана против најављене одлуке ЈКП „Зеленило Београд“ о сечи дрвореда платана због реконструкције дела Булевара почела је у јануару 2010. и трајала је неколико месеци.³⁶ Пошто су медији овој по-

34 У новинама *Видовдан* од 23. фебруара 1863. године објављено је следеће упутство како треба ностунати са посађеним дрвећем: „Расађена дрва но улицама, само док одрасту, много ће улепшавати наше улице и давати вароши изглед који је и онако по природном њезином положају врло леп. Да би се одгојила и боље одржала и сачувала, унаравитељство вароши је наредило да их сваки испред своје куће, дућана или плаца, дужан буде залевати и у добром стању одржавати оградом око њих. Увек ће се одредити и обзнанити време када их треба залевати, а који не би послушао наредбу ову, казниће се но закону и платиће штету, ако би дрво угинуло“ (наведено према: Х. Милановић, *Зеленило Београда*, Београд, ЈКН „Зеленило – Београд“, 2006, стр. 60).

35 *Истио*.

36 Први случај побуне против сече дрвећа догодио се још 1889. године. Први улични дрворед у Београду, посађен је у периоду од 1845. до 1850. у Абаџијској улици (данас Краљице Наталије). Јабланом је озелењено 1.000 м са обе стране улице. Тридесет година касније дрвеће је носечено без икаквог објашњења, а грађани су се због тога жестоко побунили. О томе сведочи и текст објављен 21. марта у *Малим новинама*, у ком се каже: „Било је то горостасно дрвеће, красни редови јабланова чије је саднице у Тончидерској економији произвео Атанасије Николић, а

буни дали значајан простор, покушаћемо да на основу анализе медијског дискурса донесемо неколико закључака у вези са контекстом сече платана, о самом чину и о реакцијама грађана. Први нут, према писању интернет издања дневних новина, часописа и портала, вест о овој одлуци објављана је у новинама *Press* и *Политика*, 18. јануара 2010. године. Од тог дана па до краја 2011. овој теми је посвећено око 150 текстова.

Прва вест односила се на реконструкцију трамвајских шина у Булевару краља Александра. Објашњено је да ће том приликом бити замењени стари платани новим садницама, јер због старости и лошег стања у ком се налазе прете да начине штету пролазницима или имовини грађана (ломљење грана и чупање стабала приликом невремена). Период реконструкције дела Булеvara сматра се погодним за сечу платана, јер се планирају велики радови који би можда додатно оштетили корење већ дограјалог дрвећа.

То је била суштина првог саопштења ЈКП „Зеленило“. У том саопштењу не назире се ништа спорно. Међутим, проблем постоји у начину на који су новинари формулисали наслове. Оба наслова су индикативна и мобилишу негативне емоције: „Нестају платани из Булеvara краља Александра“,³⁷ „Зеленило сече 400 стабала на Булевару“.³⁸ Први наслов не дозвољава читаоцу да тексту приступи неутрално. Искоришћен је глагол „нестати“ који на најексплицитнијем нивоу значења упућује на велики недостатак, празнину и нагли прекид са нечим што је постојало раније. Ако нестају платани који су деценијама били заштитни знак овог булеvara, грађани који су у себи развили осећај припадности таквом простору не могу реаговати позитивно на наслов који је у основи негативан, јер је у њему намерно искоришћен глагол великог семантичког потенцијала. Други наслов у први мах изгледа сасвим коректан и информативан. Међутим, индикативност се препознаје у истицању броја стабала, који поново може пробудити негативне емоције читалаца, јер је у њиховој свести већ обликована слика огромних стабала платана са раскошним крошњама. Уз то, не зна се како је и да ли је утврђен тачан број платана који ће бити посечени будући да су се у наредним текстовима појављивали други бројеви. Због тога су ова два наслова била главни покретачи отпора јавности према реализацији најављене идеје. Већ тог првог дана испод објављених текстова пристигао је огроман број негативних коментара.

онштинска урва од 1845. до 1850. засадила у тој улици. Стари људи знају да је читав онај квадрант између Абаџијске и Ломине био ђубриште. Због тога су и засађени јабланови, чијем се благотворном утицају има највише захвалити што је Абаџијска улица, иако на нездравом земљишту, ипак здрава. Ти јабланови у доба пре четрдесет и више година били су велики и разгранати. Зар има Београђана, а да жарких вечери нису бар једном прошетали Абаџијском улицом, расхладили се оним лаким ветрићем, што увек струји и с лишња тихо шушти кроз многобројне границе витких јабланова?“ (*Исјо*, стр. 101).

37 Б. Васиљевић, „Нестају платани из Булеvara краља Александра“, *Политика*, 18. 1. 2010, доступно на: <http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Nestaju-platani-iz-Bulevara-kralja-Aleksandra.lt.html>, датум приступа 14. 3. 2012.

38 „Зеленило“ сече 400 стабала на Булевару“, *Press*, 18. 1. 2010.

Оно што се дубљим ишчнтавањем текстова објављених о овој теми може приметити јесте чињеница да је мотив сече платана (лоше стање дрвећа) све више замењивао онај први који се односио на неопходност реконструкције трамвајских шина. Заправо, платани су постали централна тема иако то није био циљ почетних саопштења предузећа „Зеленило“. Тако се још једном показало да медији имају веома велику моћ у наглашавању одређених тема и формпрању ставова људи.

Случај сече платана представљен је у оквпру четири целине:

- Реакција грађана на одлуку о сечи платана у Булевару краља Александра
- Реакција грађана након сече платана
- Булевар краља Александра после сече платана
- Нови изглед Булевара краља Александра

*Реакција грађана на одлуку о сечи платана у
Булевару краља Александра*

Осврпућемо се на дешавања у вези са сечом платана, у периоду од 18. јануара до 18. фебруара 2010. Након објављивања вести о сечи платана, појавиле су се бројне полемике о стварним разлозима због којих ће то бити урађено. Врло брзо је један део грађана почео жестоку борбу против градске власти покушавајући да, кроз јавно показивање неслагања, створи притисак како би одлука била промењена. Пошто је притисак грађана јачао, појављивало се у медијима све више детаља: да су платани били у врло лошем стању још пре три године, да грађани потписују петицију, да ће најупорнији грађани поднети тужбу против града и да су платани постали тема скупштинских расправа. Одбрапу платана подржале су бројне јавне личности и различите организације. Формиране су групе за подршку платанима: „Захтев српских интелектуалаца против сече платана“ (који су упутиле Јелена Тинска и Јагода Трго-Грујић), удружење грађана „Сачувајмо београдске платане“, као и група на друштвеној мрежи Фејсбук под истим називом. До краја акције ове групе бројале су више од 13.000 чланова. Многи грађани су као разлог противљења сечи платана наводили чињеницу да је ово дрвеће симбол Београда и да би без њега град изгледао знатно ружније и потпуно другачије. Такође су наглашавали да су платани „плућа Београда“ и да је њихова улога у прављењу хладовине у летњим данима изузетно значајна. Пошто и многе успомене везују грађане за овај дрворед, они су чак изјављивали да су спремни да их бране до краја „макар морали да се вежу за њих“. Сви разлози противљења сечи платана најбоље су објашњени у изјави архитекте Милоша Живковића:

„Критичари ове намере истичу да озбиљне метрополе чине и оз-

биљне напоре да спасу свако дрво. Дрво је у таквим градовима немогуће једноставно исећи, уколико се пре тога о томе не изјасни практично конзилијум стручњака. Олако отписивање 500 стабала стога се може видети и као доказ да је у Београду завладао такозвани 'инвестициони урбанизам', каже за Дојче веле архитекта Милош Живковић: 'Где инвеститори имају право да раде шта хоће, значи само ако довољно плате, и уколико се договоре са градским властима – њихов је Београд. А о правима и потребама грађана апсолутно нико не води рачуна. То мора да се промени. Ту просто не постоји дијалог, ту постоји само један говор силе, један монолог, где онај ко има пара ради шта хоће.'³⁹

Реакција грађана сасвим је емотивно обојена. Такве су и изјаве које су изабрали медији. У њима се само наглашава носталгична везаност за дрворед платана. Не постоји жеља да се ситуација погледа из другачије перспективе нити новинари инсистирају на потреби да се потрага за информацијама усмери ка логичном расуђивању без емоционализације. Зато се смењују метафорични емоционализовани наслови: „Платани нестају“ (*Курир*), „Булевар остаје без платана“ (Б92), „Спасавање платана загрљајем“ (24 сата), „Тестера ради на Булевару“ (*Глас јавности*). Негативне емоције које су грађани испојили оправдане су такође недовољним и неубедљивим образложењима доносилаца одлуке, као и медијским филтрирањем порука у смеру претеране емоционализације и хуманизације садржаја.

Због неочекивано великог притиска јавности, тек након неколико дана појављују се изјаве доносилаца одлуке са прецизнијим подацима и објашњењима која је требало још на самом почетку да буду упућена грађанима. Директор „Зеленила“ Радован Драшкић, градоначелник Београда Драган Ђилас и Чедомпр Марковић, професор на Шумарском факултету који је учествовао у изради елабората, објашњавали су у наредним данима да је дрвеће почело да пропада после нестручног обрезивања крошњи од 1995. до 1997. Том приликом, након обављеног посла, није извршена дезинфекција грана. Дрво је почело да трули изнутра и то ће се видети тек засецањем стабала. Према том елаборату, 70% дрвећа посађеног дуж најдуже улице у Србији је болесно. „С друге стране, грађани би требало да знају да замењена стабла неће бити младице, већ старости од осам до десет година“, објаснио је Марковић.⁴⁰

Међутим, то ипак није било довољно да се јавност умири и прихвати одлуку градске власти и Јавног предузећа „Зеленило“ о нужности сече платана. Док се првобитно чинило да се грађани за очување платана боре против многих актера који су учествовали у крепању одлуке, кад је ко-

39 И. Петровић, „Уместо платана – воз под прозором?“, *Дојче веле*, 29. 1. 2010, доступно на: <http://www.dw.de/dw/article/0,,5186668,00.html>, датум пристућа 14. 3. 2012.

40 Ј. Драгићевић, „Сеча стабала поделила Звездарце“, *Press*, 26. 1. 2010, доступно на: <http://www.pressonline.rs/sr/vesti/beograd/story/97924/Se%C4%8Da+stabala+podelila+Zvezdarce.html>, датум пристућа 3. 4. 2012.

начно одлука морала бити реализована, на медијској сцени појавила се централна борба између само једног човека, градоначелника Драгана Ђиласа, и побуњених грађана. Незадовољство грађана једном одлуком претапало се у незадовољство целокупним радом градоначелника па је случај сече платана све више политизован.

Иако је градоначелник у свим изјавама остао доследан одлуци о нужном сечењу платана, она ипак није лако спроведена. Њено извршење одлагано је два пута. Први пут је сеча најављена за 13. фебруар, па други пут за 18. фебруар (када је посечено само једно дрво), а почела је коначно 22. фебруара након састанка градоначелника са члановима Одбора за заштиту животне средине, које је предводио Чедомпр Јовановић. Састанку су присуствовали, уз доносиоце одлуке, сви који су желели да добију увид у документацију и да се увере у реално стање на терену.

Опште мишљење после састанка било је да је дрворед ипак у веома лошем стању, да дрвеће треба посећи, али да одмах након реконструкције треба посадити ново дрвеће. Оно би требало да буде већег обима него што је раније планирано, за шта ће морати да буде издвојено до 40% више од планираних средстава. То ће бити саднице старе неколико година, са већ формираним крошњама. Избор врсте дрвета биће препуштен стручњацима, али уз слушавање жеља грађана.

Реакција грађана након сече платана

У време заказаног протестног скупа испред Општине Звездара 19. фебруара окупило се тек неколико незадовољних грађана, који су сечу платана назвали „начином да се од града направи паланка уместо метрополе“.⁴¹ После седам дана, 26. фебруара, настављена је сеча платана.

Реакција грађана је кулминирала у данима када су сечени платани, а снажно је подржана и емоционализованим медијским садржајима. Тако су новинари и уредници *Блица* одлучили да у наслов текста инкорпорирају именицу „пустош“ која упућује на велику катастрофу или катаклизму („Пустош од Вука до Ђерма“), а у бесплатним новинама *24 сата* појављује се наслов врло сатпричног и увредљивог тона „Видимо се код дрвета“. Полутаблоиди и таблоиди су искористили прилику да појачају ефекат незадовољства грађана и да тему пренесу на поље политичке борбе. Појавиле су се спекулације о грађевинској мафији, о превисокој цени сече платана, о недемократичности власти и о потреби да се изврши притисак на градоначелника како би он поднео оставку због погубне идеје коју реализује. Сеча платана је на тај начин и даље остајала у врху медијске агеиде потирући друге теме које су такође могле освојити пажњу јавности.

И поред великог интересовања медија који су показали на чијој су

41 Ј. И. – Б. В., „До понедељка нема сече платана у Булевару“, *Блиц*, 20. 2. 2010, доступно на: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/177553/Do-ponedeljka-nema-sece-platana-u-Bulevaru>, датум приступа 3. 4. 2012.

страни и поред музичара Рамба Амадеуса, који је легао на улицу и зауставио саобраћај на неколико сати, и апсолвента кинеског језика Владимир Живановића, који је даноноћно чувао дрво платана на углу Улице Ватрослава Јагића и Булевара краља Александра, до 1. марта 2010. посечено је 210 стабала од Вуковог споменика до Терам пијаце.⁴²

Булевар краља Александра после сече илаћана

Након извршене акције сечења и уклањања платана, као и након медијске пажње усмерене на „голу“ и нагло поружнелу најдужу улицу Београда, интересовање јавности продужено је на оно што је било после, тј. шта се десило са посеченим платанима. Додатну сумњу јавности у исправно спроведену акцију сече платана донела је информација из ЈКП „Зеленило“ да не знају шта се са стаблима десило. Неколико дана касније објављена је изјава директора овог предузећа, који је објаснио да је део стабала продат на лицитацији, која није била прва по реду. Остале су биле неуспешне због лошег квалитета дрвета. Новац је уложен у куповину нових садница заједно са донацијама друштвено одговорних фирми. А остатак је подељен социјално угроженим породицама. „Дрва за огрев прво ће се делити особама са инвалидитетом и најугроженијим становницима Општине Звездара (14 породица и 17 особа са инвалидитетом), затим ће их добити пет породица са списка Народне канцеларије, следе Федерација Рома Србије (15 породица), и Српски православни манастир Свети Архиепископ Стефан у Сланцима, у чијем саставу је Народна кухиња.“⁴³

Друга важна подтема коју су медији обрадили односи се на најаву међународног тендера за куповину стабала за садњу новог дрвореда. Грађани су анкетом постављеном на сајту дневних новина *Блиц* изразили жељу да у Булевару краља Александра буде посађен платан. Тендер је расписан, а победила је белгијска компанија. „После завршетка реконструкције Булевара краља Александра, а током мпрујућег периода у развоју стабала, када стручњаци процењују да је најбоље време, биће посађени нови платани (...) Ова стабла имаће пречник од 15 центиметара, обим око 45 центиметара, висину око 10 метара, уз услов да су у расаднику пресађивани најмање шест нута, што значи да је њихова старост око 18 година. Нови дрворед, са укупно 483 садна места биће бројнији од претходног за 60 стабала” – градоначелник Драган Ђилас.⁴⁴

42 М. Керановић, „Pustoš od Vuka do 'Derma'“, *Блиц*, 1. 3. 2010, доступно на: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/178816/Pustos-od-Vuka-do-Djerma>, датум приступа 3. 4. 2012.

43 Б. Р., „Платани стижу на 50 адреса“, *Данас*, 28. 10. 2010, доступно на: http://www.danas.rs/danasrs/srbija/beograd/platani_stizu_na_50_adresa.39.html?news_id=202533, датум приступа 3. 4. 2012.

44 „Нови платани са формираним крошњама на Булевару краља Александра на јесен“, 27. 5. 2010, доступно на: <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=1394509>, датум приступа 3. 4. 2012.

Нови изглед Булеvara краља Александра

Садња нових платана почела је 19. октобра 2010. године и трајала је наредних тридесет дана. Дан пре тога саднице су стигле из Белгије. Многе саднице представљају донације појединаца или компанија и на корпе око њих су постављене месингане плочице на које су могле да се угравпрају различите поруке. Најчешћа је била порука „за Београд“. Већ у пролеће 2011. посађено дрвеће је олистало и допринело развијању идентитета који је Булевар имао пре сече.

Слика 3.

Булевар са новим озеленелим
платанима

(преузето са сајта: <http://www.bginfo.rs/info/news/detail.php?nwId=5726>)

Са новим (а старим) изгледом Булеvara сложили су се многи противници сече платана. На пример, Јован Ћприлов је објаснио да је цео случај заправо победа демократије: „Када је донета одлука да се овде саде платани рекао сам, и градоначелник се сложио, да је ово победа демократије, једног града и градоначелника који одржава обећање. Ово је испуњење обећања које је високо преко осам метара и које ће пролистати на пролеће.“⁴⁵

Борка Павићевић је нагласила важност консензуса: „Ово је заједничка победа града и градоначелника с једне, и грађанских акција, и иницијатива са друге стране. Својевремено смо се са разлогом бунили и жестоко протестовали. Ипак, враћањем стабала платана и избором ове врсте дрвета, а не граба и липе, показано је да је демократски консензус могућ, а Булевар је добио свој мир. Задовољна сам што је градоначелник учествовао у постизању договора“ – закључила је она.⁴⁶

Пошто су сви противници сече платана видели да су стигла велика стабла која ће врло брзо украсити Булевар својим зеленим крошњама, негативне емоције су се стишале, а медији су пропратили садњу нових платана у позитивнијем тону. Од бурне реакције грађана и изузетно негативних увредљивих коментара према градској власти, који су се могли месецима

45 Л. Гедошевић, „Засађени први платани“, *Блиц*, 20. 10. 2010, доступно на: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/212826/Zasadjeni-prvi-platani>, датум приступа 3. 4. 2012.

46 Н. Зековић, „Засађено првих 18 платана“, *Press*, 20. 10. 2010, <http://www.pressonline.rs/sr/vesti/beograd/story/137601/Zasa%C4%91eno-prvih+18+platana.html>, датум приступа 3. 4. 2012.

чнтати испод вести о платанима објављених у онлајн издањима новина, на сајтовима телевизија и различитим порталима, дошло се до општег закључка да сеча платана није била сасвим лоша идеја. На крају је ово решење представљено као плод демократског консензуса, иако је у целости реализована идеја власти а не грађана па се о правом консензусу не може говорити. Медији су овој теми посветили велику пажњу. Медијска прича о платанима није била у потпуности неутрална. Она се, као и реакција јавности, кретала од негативнијег ка позитивнијем односу према одлуци о сечи старих и садњи нових платана. Заправо, ако се сагледа целокупан друштвени контекст, може се тврдити да су према овом случају и медији и јавност и власт имали неправилан однос, тј. однос који није у складу са прокламованом отвореношћу и демократичношћу друштва у Србији. Неопходна је била шира јавна расправа, укључивање експерата и већа доступност информација, а не *in medias res* реализација са недовољном аргументацијом. Овај случај показује да комуницирање између власти, грађана и медија није било остваривано на пожељан и адекватан начин. Управо зато што су платани чинили важан део идентитета Булевара и колективног памћења једне друштвене заједнице, било је неопходно унапредити комуникациони процес како се не би трошила друштвена енергија у дужем периоду на начин на који се то десило у случају отпора јавности према сечи платана, јер је на крају та јавност била задовољна.

Закључна разматрања

Посматрајући општу друштвено-политичку ситуацију у Србији, која није стабилна, у први мах би се могао донети закључак да је интензивно медијско покривање случаја сече платана резултат такозваног „спиновања“, тј. усмеравања јавности даље од неке друге важније теме која би требало да се нађе у врху медијске агенде. То је медијска манипулација у којој учествују многи актери како би се задовољили интереси моћних друштвених група. Међутим, вишемесечно интересовање медија за случај сече платана, бурна реакција грађана, упорност доносилаца одлука и „срећан крај“ упућују на другачији закључак.

Прво, у већини текстова присутан је таблоидни приступ⁴⁷ иако он не би требало да буде карактеристика извештавања о оваквој теми. Тај приступ је политички утилитаран и појављује се у контексту критике слабог успеха градске власти формиране 2008. године, на челу са градоначелни-

47 И сами наслови текстова одражавају таблоидни приступ: „Смрт платану, слобода наркингу!“ (Е-новине), „Снасавање платана – загрљајем“ (24 сата), „Нлатани у Скупштини“ (Вечерње новоси), „Тестера ради на Булевару“ (Глас јавносии), „Дрвосекова ноћна мора“ (Е-новине), „Нрви платани нали без жртава“ (Глас јавносии), „Паде нрви платан“ (Курир), „Нлатани, инак, надају“ (Вечерње новосии), „Пустош од Вука до Ђерма“ (Блиц), „Дрвени адвокат брани платан“ (В92), „Видимо се код дрвета“ (24 сата), „Дар за Дрвосеков булевар“ (Е-новине), „Нлатани ‘нуну лених речи“ (Прес).

ком из Демократске странке Драганом Ђиласом. У појединим медијима случај сече платана искоришћен је као обрачун са самим градоначелником јер су њему додељена нова имена са снажним негативним конотацијама: „Џек Дрвосек“, „Џек Шумосек“, „Помахнитали тестераш“ (Е-новине). С друге стране, једна од главних стратегија медијског извештавања може се окарактерисати као „изазивање панике“ јер су у текстовима често коришћени изрази који симболички упућују на велике конфликте са трагичним исходима: „смрт“, „егzekуција“, „еколошка катастрофа“, „еколошки геноцид“, „екоцид“, „генералка“, „падали редом“, „масакр“, „жртве“. Символика немилосрдног убијања платана пренета је на блогове и друга онлајн места на којима је могуће коментарисати овај догађај. Пошто је интернет први прави мултимедиј који пружа највише могућности, тема је дуго била актуелна и успела је да оформи критичку јавност. Међутим, деловање те јавности није било сасвим успешно јер су доносиоци одлуку о сечи платана спровели у дело. Јавност је једино успела да изрази сумњу у исправност одлука које доноси престоничка власт. У извештавању медија није видљив високо професионалан приступ, већ су новинари подлегли сензационализму и таблоидизацији. Додатан проблем представља врло низак степен истраживачког новинарства и ужег стручног знања новинара о овим областима. Афпрмисање истраживачког новинарства и консултовање већег броја стручњака добри су начини за едуковање јавности у смеру који би допринео демократском функционисању друштва.

Друго, случај сече платана показује да се у Србији ипак буди цивилно друштво које поседује потенцијалну снагу у одређеним ситуацијама. Овде је снага видљива у притиску на градску власт да докаже снажнијим аргументима оправданост сече платана.⁴⁸ Требало би да из овог искуства

48 Занимљиво је да нигде није споменуто сасвим независно истраживање о стању дрвореда у градовима Србије још из 2000. у коме се износе стручни подаци о негативним ефектима превршавања крошњи у Србији, које се већ деценијама изводи. У периоду од 1990. до 1999. године праћена су нрвршена стабла дрвореда у десет градова. У Београду је праћено укупно 6.858 стабала. Аутори наглашавају да се у многим европским и светским градовима не праве више традиционални дрвореди са много стабала раскошних крошњи, већ савременији дрвореди са младим стаблима за које се планира „краће време функционисања и егзистирања на улици“. Поред тога, чак више не постоје ни сами класични дрвореди који су обележили прошла два века, већ се уместо њих формирају „амбијенталне уличне целине украшене зеленилом, тј. дрвећем“. Ако се ипак ради на очувању класични дрвореда, онда је нрвршавање врло нежељна метода, а о томе се уопште у Србији не говори. „Заиста, већина стабала од којих се наши дрвореди састоје, егзистира у врло тешким условима улице, стешњена су и у подземном и у надземном делу, те само као појединачни примерци израсту у индивидуе које у морфолошком смислу манифестују репрезентативне особине своје врсте, све остале биљке су криве, кржљаве, нападнуте болестима и штеточинама, ретке и нрнравилне крошње (...) Као круна свих ових околности, а и због небриге и недовољне одговорности, ова често хендикепирана стабла се од стране професионалаца у нашим градовима негују на грубо погрешан начин, искључиво нрвршавањем.“ Н. Анастасијевић, В. Вратуша, „Улога нрвршеног дрвећа у дрворедима градова Србије“, *VI Симиозијум о флори Југоисточне Србије и суседних реиона* (зборник радова), Сокобања, 2000, стр. 249–261. У другом истраживању, из 2008, које се односи конкретно на дрворед платана у Београду износе се подаци о врло лошем стању стабала: „Здравствено стање стабала у дрвореду платана (*Platanus acerifolia* (Ait.) Willd.) у Београду (ужа локација: Булевар краља Александра), јако је лоше. На стаблима је масовно присутна трулеж, некроза коре је честа, а лишће је јако нападнуто америч-

уследе будуће јавне расправе о објављеним студијама на основу којих се доносе важне одлуке које утичу на живот грађана.

Треће, идентитет града јесте и идентитет грађана који у њему жнве. Тај идентитет не гради се само на основу стварних историјско--географских карактеристика нити у контексту актуелне друштвено-политичке ситуације већ он настаје и у једном ширем оквиру симболичке географије и колективног памћења.

Извори и литератyра

1. Анастасијевић, Н., Вратуша, В. (2000): *Улога ирвешнеи грвеша у дрво-редима градова Србије*, у: VI Симпозијум о флори Југоисточне Србије и суседних региона (зборник радова), Сокобања, стр. 249–261.
2. Б92, „Дрвени адвокат“ брани илајтан, 04.03.2010, доступно на: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?уууу=2010&mm=03&dd=04&nav_category=12&nav_id=415594, датум приступа 3.4.2012.
3. Basan, M. (2001): *Za odbranu urbane sociologije: jedanaest teza*, Sociologija, Vol. XLIII, N° 4, str. 345–352.
4. Београд, *Нови илајтани са формираним крошњама на Булевару краља Александра на јесен*, 27.05.2010, доступно на: <http://www.beograd.rs/cms/view.php?id=1394509>, датум приступа 3.4.2012.
5. Божићковић, (1972): *Београд као саобраћајни чвор*, Годишњак града Београда, стр. 317–330.
6. Б.Р., Платани стижу на 50 адреса, Данас, 28. 10. 2010, доступно на: http://www.danas.rs/danasrs/srbija/beograd/platani_stizu_na_50_adresa.39.html?news_id=202533, датум приступа 3.4.2012.
7. Булевар краља Александра, доступно на: <http://www.zvezdara.com/o-zvezdari/znamenitosti/bulevar-kralja-aleksandra.html?pismo=lat>, датум приступа 3.4.2012.
8. Гавриловић, Д. (1972): *Београдски мајстирај у време Првои усјанка*, Годишњак града Београда, стр. 5–34.
9. Гедошевић, Л., (2010): *Засађени ирви илајтани*, 20.10.2010, доступно на: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/212826/Zasadjeni-prvi-platani>, датум приступа 3.4.2012.
10. Драгићевић, Ј., (2010): *Сеча стабала иоделила Звездарце*, Прес, 26. 01. 2010, доступно на: <http://www.pressonline.rs/sr/vesti/beograd/story/97924/Se%C4%8Da+stabala+podelila+Zvezdarce.html>, датум приступа 3.4.2012.

ком мрежастом стеницом *Corythucha ciliata* Say и гљивом *Apiognomonia erabunda* (Rob. in Desm.) v. Nöhnel. Да би се овако лоше стање у дрвореду неправило, неонходно је хитно обавити санацију. Њоме би један број стабала из дрвореда био уклоњен, а на преосталим би се санирала трулеж и извршило сузбијање америчке мрежасте стенице и гљиве *A. erabunda*. Предузимањем наведених мера, животни век стабала би се продужио за наредних 10 до 15 година, а за то време постојећи дрворед треба поступно заменити новим.“ Ч. Марковић, Д. Караџић, Р. Гагић, „Здравствено стање дрвореда платана у Београду“, *Биљни лекар*, вол. 36, бр. 1, 2008, стр. 51–56.

11. Дурковић-Јакшић, Љ. (1966): *Оснивање Универзитетске библиотеке у Београду*, Годишњак града Београда, стр. 229–252.
12. Зековић, Н. (2010): *Засађено првих 18 илајана*, Прес, 20. 10. 2010,
13. <http://www.pressonline.rs/sr/vesti/beograd/story/137601/Zasa%C4%91eno+prvih+18+platana.html>, датум приступа 3.4.2012.
14. Ј. И. - Б. В. *До понедељка нема сече илајана у Булевару*, Блиц, 20.02.2010, доступно на: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/177553/Do-ponedeljka-nema-sece-platana-u-Bulevaru>, датум приступа 3.4.2012
15. Јовичић, Ж. (1964/1965): *Неке специфичности и карактеристике туристичкој развоја Београда*, Годишњак града Београда, 193–218.
16. Керановић, М., *Pustoš od „Vuka do Đerma“*, 01.03.2010, доступно на: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/178816/Pustos-od-Vuka-do-Djerma>, датум приступа 3.4.2012.
17. Kluckhohn, C., Murray, A. H. (1953): *Personality in Nature, Society, and Culture*, New York: Alfred A. Knopf
18. Лефевр, А., (2005): *Град у урбано*, у: Вујовић, С. и Петровић, М (ур.) Урбана социологија, Београд: ЗУНС
19. Marković, Č., Karadžić, D. i Gagić, R. (2008): *Zdravstveno stanje drvoreda platana u Beogradu*, Biljni lekar, vol. 36, br. 1, str. 51–56.
20. Максимовић, Б. (1967): *Естетичка схваћања композиције градских центара Београда почевком 20. века*, Годишњак града Београда, стр. 81–98.
21. Милановић Х. (2006): *Зеленило Београда*. Београд: ЈКП “Зеленило - Београд”
22. Милићевић, Д., *Почиње сеча 330 илајана на Булевару краља Александра*, Блиц, доступно на: <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/176548/Pocinje-seca-330-platana-na-Bulevaru-kralja-Aleksandra>, датум приступа 3.4.2012.
23. Миличковић, М. (1969): *Звездара – V рејон Београда 1944-1945. Године*, Годишњак града Београда, стр. 113-134.
24. Миљковић, Д. *Досадашњи развој, проблеми и основне концепције будуће развоја Србије*, Годишњак града Београда, 1964/1965, стр. 27–76.
25. Његић, Р. (1964-1965): *Развој ситановништва Београда у послератном периоду*. Годишњак града Београда, стр. 219–244.
26. Перић, Д. (2011): *Био једном један Београд*. Издање магазина Био једом један Београд
27. Петровић, И. (2010): *Уместо илајана - воз под прозором?*, Дојче веле, 29.01.2010., доступно на: <http://www.dw.de/dw/article/0,,5186668,00.html>, датум приступа 14.03.2012.
28. Prager, J. (2001) *The Psychology of Collective Memory*, pp. 2223–2227, in: Smelser, N. J. and Baltes, P. B (eds.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*,
29. Oxford: Pergamon.
30. Симеуновић, Н. (2008): *Јавни и заједнички простор*, Одјек, бр. 1, стр. 48–52.
31. Службени лист града Београда, 2003/27, *Генерални план Београда 2021*
32. Стаменковић, М. (2003): *Београдска периферија код Цвејикове кафане*, Београд: Жагор.

33. Hegediš, I. (2008): *Fizička struktura urbanog prostora*, u: Milašinović, D. (ur.) *Zbornik radova Građevinskog fakulteta*, br. 17, str. 81–107.
34. Шабановић, Х. (1970): *Урбани развој Београда од 1521. до 1688. године*, Годишњак града Београда, стр. 5–42.
35. Шкаламаера, Ж (1971): *Београдска Нова доња варош у XVIII веку*, Годишњак града Београда, стр. 53–76.
36. 24 сата, *Радови у Булевару, грађани спреми за одбрану илајана*, 12.02.2010, доступно на: <http://www.naslovi.net/2010-02-12/24sata/radovi-u-bulevaru-gradjani-spremni-za-odbranu-platana/1542895>, датум приступа 14.03.2012.

Summary

Nataša Simeunović Bajić, Aleksandra Majdarević

REAL AND SYMBOLIC HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL FEATURES OF A BELGRADE BOULEVARD: CASE STUDY OF PLANE TREES CUTTING

Key words: historical characteristics, geographical characteristics, identity, urban environment, boulevard

The longest street in Belgrade (7.5 km) that stretches from downtown, from Nikola Pasic Square to the road that leads to Veliki Mokri Lug, through four Belgrade municipalities, has changed its name several times. It was called Roman Via Militaris, then Constantinople road, Alley at the golden cannon, Marko's Street, Fisekljija, King Aleksandar Obrenovic Street, Boulevard of the Liberation, Boulevard of the Revolution and King Aleksandar Boulevard. Name Boulevard of the Revolution was changed in 2002 to King Aleksandar Boulevard, but these days people have still used the old name (attached through film representation of life in this street in the end of the 20th century) or a shortened Boulevard. It's quite difficult for people to get used to the new name. Historical and geographical characteristics are relating to the identity of the boulevard before the World War II, after the World War II, during the 90's of the 20th and the beginning of the 21st century. Except identifying and explaining the main historical and geographical characteristics, objective of the study is to reach deeper into symbolism of meaning of the famous boulevard identity. To achieve this, we chose case study of plane trees cutting in 2010. The importance of public space, collective memory, belonging to the urban environment and public media discourse are going to be analysed in a variety of qualitative methods.

Оливера ДОБРИВОЈЕВИЋ, Жељко БЈЕЉАЦ

ГЕНЕЗА ПЕРНУРБАНОГ ПОДРУЧЈА НОВОГ САДА НА ПРИМЕРУ ВЕТЕРНИКА*

Апстракт: У најужој гравитационој сфери великих градова формирају се приградска насеља са непољопривредним становништвом која немају градске функције. Такво је насеље Ветерник, у гравитационој зони Новог Сада, које је настало неносредно носле Првог светског рата. Предмет истраживања представља сагледавање развоја Ветерника као типичног приградског насеља. Разматрањем положаја, историјата, становништва, миграционих обележја, као и одлика овог насеља, циљ је да се сагледа развој нериурбаног подручја Новог Сада.

Кључне речи: генеза, историјат развоја, нериурбано подручје, Ветерник

Увод

У новије време, у најужој гравитационој сфери великих градова формирају се приградска насеља у којима живи непољопривредно становништво, а која немају никакве градске функције. Ова насеља се означавају и као сателитска. То је случај и са Ветерником, насталим постепеним ирерастањем руралног у урбано насеље. Општи развој Ветерника подређен је гравитационом језгру Новог Сада, а у погледу популације изражена је тенденција раста и концентрације становништва, које је, са једне стране, изложено јаким урбаним утицајима, а са друге стране је везано за аграрну ирошлост.

Ветерник је насеље новијег датума у непосредној близини Новог Сада. Године 1954. је Ветерник са 846 становника иредстављао пољопривредно сеоско насеље.¹ Подаци последњег пописа из 2011. године показују да у њему живи 16.895 становника. Ово насеље је у периоду од

* Рад је део истраживања у оквиру пројеката Министарства просвете и науке Републике Србије 47007 III и 47027 III.

1 Ђ. Продановић, „Ветерник“, *Зборник Машице српске, серија иприродних наука*, (7), 1954, стр. 4–7.

1961. до 1971. забележило највећи индекс пораста броја становника у читавој Војводини. Поред тога, Ветерник је у статистици забележен као градско насеље. Подигнут је на месту нустаре која је од друге половине XVII века ирипадала мађарској грофовској кући Котек. После смрти последњег грофа Котека (1921. године) досељени су 1923. први нови становници, српски ратници са Ветерника који овом насељу дају име Ветерник. После Другог светског рата државне власти граде изван број кућа, које уз девет јутара земље дају на двадесетогодишњу отплату ратним војним инвалидима из Дома слепих у Земупу.

Предмет истраживања јесте сагледавање развоја Ветерника као типичног ириградског насеља. Разматрањем положаја, историјата, становништва, миграционих обележја, као и одлика овог насеља, циљ је да се сагледа развој пернурбаног подручја Новог Сада.

Положај насеља Ветерник

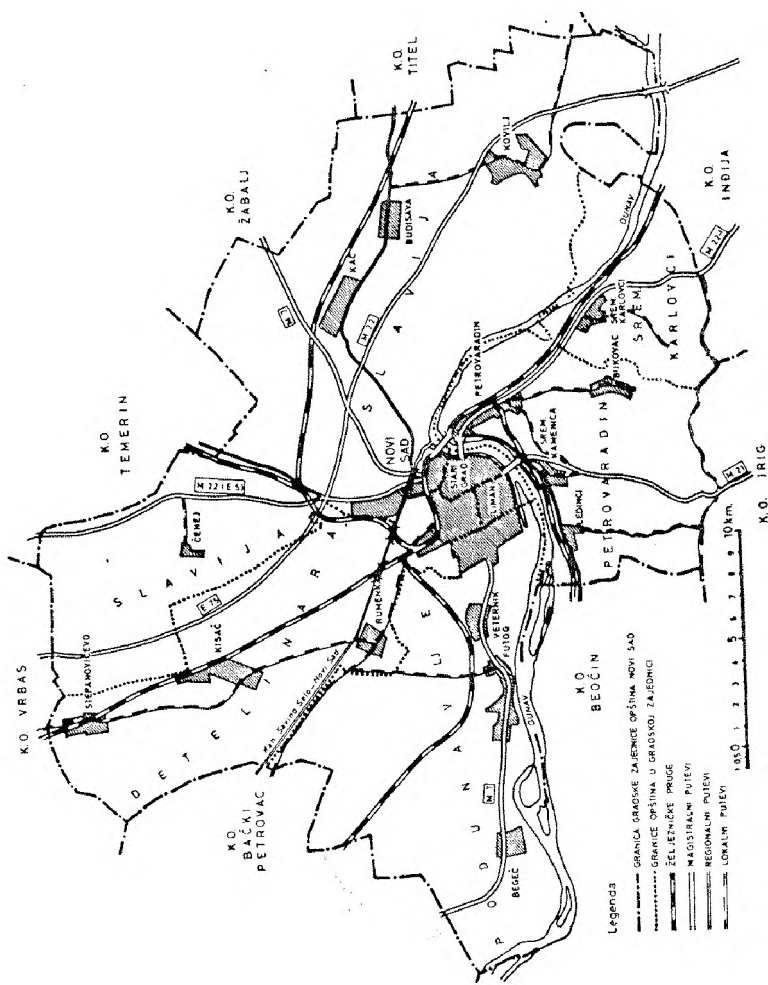
Ветерник је релативно нова насебина између Новог Сада и Футога, подигнута у периоду између два светска рата. Он је изграђен на алувијалној тераси Дунава, али не уз реку, као што је то случај са Новим Садом и другим старијим насељима, него уз железничку пругу. Ту се веома јасно види да је при одређивању положаја насеља већи значај имала железничка пруга него река.²

Ветерник лежи 7 км западно од Новог Сада. Међутим, ако се узму у обзир крајњи западни делови Новог Сада и источни делови Ветерника, онда то растојање износи свега 2 км. Исто толико је Ветерник удаљен и од Дунава, који тече јужио од насеља. Насеље лежи на просечној надморској висини од 80 м. С обзиром на малу висипу, издан је на дубини до 3 м, а између северног дела насеља и јужне границе знатно више лесне терасе, на месту некадашњег рукавца, односно тока Дунава, издан је оголићена. Јужно од насеља, према Дунаву, често је плављена, за око 2 м нижа алувијална раван. Ово нам објашњава због чега Ветерник не лежи на обали Дунава.

Железничка ируга Нови Сад – Сомбор, уз коју је изграђен Ветерник, други је значајан фактор за локацију насеља јер је у време подизања насеља пруга била главна саобраћајница. Својим јужним деловима Ветерник се наслања на нут Нови Сад – Бачка Паланка. Од значаја је и близина Новог Сада, у којем се вршила жива размена робе. Овај фактор постаје одлучујући за брзи напредак и развој насеља.³

2 Б. Букуров, „Географски положај бачких пасела“, *Зборник Мајнице српске, серија ириродних наука*, (3), 1952, стр. 8–13.

3 Ж. Богдановић, „Ветерник – пример трансформације сеоског у приградско насеље“, *Зборник радова Природно-математичкој факултету Универзитета у Новом Саду*, (4), 1974, стр. 225–240.

Слика 1. Карта положаја насеља Ветерник⁴

Историјат развоја Ветерника

О настанку Ветерника први пут пише др Риста Јерemiћ 1926. године, у *Летопису Матице српске*, под насловом „Насебина Ветерник код Старог Футога“. Такође, у раду др Бранислава Букурова „Географски положај бачких насеља“⁵ помиње се и Ветерник, у вези са оиредељујућим

4 О. Добривојевић, „Развитак Ветерника као најтипичнијег приградског насеља у околини Новог Сада“, *Зборник радова, Географски факултет, Универзитет у Београду*, (41), 1993, стр. 197–206.

5 Б. Букуров, *н. д.*

факторима који су одлучивали о избору локације насеља.

Део изворне грађе о иростору на коме ће настати нустара Нови Мајур и касније насеља Ветерник и Војвода Мишић иредстављају старе мапе и географске карте у Музеју Војводине из периода од XVI до XVIII века. Једна од тих карата потиче из 1580. године и она је једна од најстаријих катастарских карата футошког атара, а друга је из 1685. и на њој је приказана парцелација простора. Ове карте воде се под насловом „Алпар–Ирмово“. У Музеју Војводине чува се катастарска карта из 1778, у боји, веома оштећена, а односи се и на подручје нустаре Нови Мајур у оквиру футошког атара.

У монографији *Нови Сад*, у издању Матице српске из 1987, ириказане су три старе географске карте Новог Сада са околином. На мапи из 1716–1717. уочава се топографски симбол на простору пустаре Нови Мајур. На географској карти Бачке из 1801. под називом „Kanal Franz“ указује се на српске називе скоро свих места у Бачкој.

Катастарску карту из 1852. године под називом „Alpar und Irmova“ карактерише поднаслов „Српско војводство и Новосадски округ“. Карта обухвата цео иростор тадашњег Алпар–Ирмова с повученим граничним линијама између Новог Сада, Руменке, Кисача, Змајева, Равног Села, Петровца, Бегеча и Футога. Унутар тог простора уцртане су нутне везе између тих места, а од футошког атара па све до Ирмова уцртан је дијагонални пут.

Катастарске карте из 1580, 1685, 1778. и 1852. године, географска мапа из 1801, као и оне три Новог Сада с околином, дају рељефну и топографску иредставу простора на коме ће настати пустара Нови Мајур и касније се на њему подићи насеља Ветерник и Војвода Мишић.

Насељавање данашњег Ветерника, односно долазак будућих оснивача Ветерника везује се за добровољце који су учествовали у иробоју Солунског фронта крајем 1917. и почетком 1918. године. Наиме, 1918. у тешкој битки за освајање масива Ветерник, услед рањавања изгубило је вид једанаест добровољаца а међу њима и неки оснивачи насеља Ветерник.

За ироцес настајања насеља Ветерник веома је битан поступак спровођења аграрне реформе и колонизације између два светска рата у Бачкој. Историчар др Никола Гаћеша, у свеобухватном истраживању о аграрној реформи и колонизацији у Бачкој између два светска рата,⁶ указује на привремено насељавање на пустари Нови Мајур и стално насељавање у Ветернику. Још на Крфу, 1917. године, влада је одлучила да се после завршетка рата сироведе колонизација у Војводини, експропријацијом велепоседа чији су власници претежио били странци. Нова држава, Краљевина СХС, доноси више ирописа за остваривање тих циљева а међу њима су најважнији: Претходне одредбе за ириирему аграрне реформе и колонизације (27. 2. 1919. г.), Наредба о делимичном извођењу аграрне реформе и колонизације, потом и Уредба о делимичној експропријацији великих по-

6 Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, Нови Сад: Матица српска, 1968.

седа за колонизацију (10. 4. 1919), Уредба о забрани отуђења и оптерећења земљишта велепоседа (21. 6. 1919), Уредба о добровољцима и Наредба о њиховом привременом насељавању (18. 12. 1919. г.), Уредба о издавању великих поседа у закуп (3. 9. 1920) и Закон о ликвидацији аграрне реформе и колонизације (19. 6. 1931).

Уредба о добровољцима и Наредба за њихово привремено насељавање сматрани су посебним прописима. У спровођењу аграрне реформе и колонизације Бачка је у Војводини имала посебан значај. Наиме, Законом о општој уирави Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца подељена је 1922. године на области, Војводина на Бачку, Банат и Барању, а ове на срезове. Законом о називу и подели Краљевине на управна подручја уведене су од 1929. бановине, на челу са баном.

Процес аграрне реформе и колонизације у Бачкој оствариван је у три периода: први – од 1919. до 1924, други је био од 1924. до 1931, трећи од 1931. до 1941, на основу Закона о ликвидацији аграрне реформе из 1931. године. Доношењем тог закона, иравно, аграрна реформа у Бачкој је окончана.

При насељавању у Бачкој добровољци-борци као и слепи инвалиди добијали су 8 к.ј. земље поред плаца за кућу и окућницу, добровољци-неборци 5 к.ј. а други аграрни интересити 1 к.ј. по члану домаћинства. Аграрна реформа и колонизација нису доследно спроведене, већ половично, те нису решиле аграрни проблем у Бачкој. Из тих разлога, између два светска рата није ни било, по основу насељавања, значајније иромене у етичкој структури становништва у Бачкој.

У току аграрне реформе и колонизације у Бачкој створена су 64 нова насеља. Нова већа насеља углавном су оснивали добровољци, највише солунци и Добруцани, а друга аутоколонисти и оптаити. Због недоследно спровођене аграрне реформе, учињен је покушај иред Други светски рат да се настави колонизација у Војводини. Тада се инсистирало на томе да земљу треба куповати у што већем обиму поред Дунава, највише у Бачкој.

Кад је насељавање у Бачкој почело, чињени су покушаји да се оно ограничи, чак и обустави. Тако, аграрни надзорник тужи следе инвалнде „да земљу не обрађују они којима је додељена, него је издају на наполицу“. Покушаји да се поступак обустави нису успели.

Насељавање на џустари Нови Мајур

У погледу насељавања нустаре Нови Мајур, иретече насеља Ветерник, међу поједним ауторима постоје разлике. Неки од њих привремено насељавање на пустари Нови Мајур ни не спомињу, него полазе од већ изграђеног новог насеља. Други сматрају да је насељавање покрепуо и остварио 1923. године управник Завода Вељко Рамадановић. Стога га називају и оснивачем Ветерника. Трећа група аутора полази од одлуке Владе

донете на Крфу још 1917, када је закључено да се по завршетку рата добровољцима додели пет хектара обрадиве земље, оне која ће се експроприсати од велепоседника у Војводини. За ироучавање насељавања пустаре Нови Мајур значајни су и аутентични извори – старе географске карте на којима је ириказано насеље у појединим временским периодима.

Године 1921. управник Рамадановић је предложио министру аграрне реформе и колонизације Крсти Милетићу да се сви слепи ратни војни инвалиди из Завода у Земуну населе на једном велепоседу у Бачкој и да се за њих нађе најподесније место за насељавање. Рамадановић је донео и „Правилник о колонији Ветерник“. Међутим, овај захтев је био „на путу да иропадне“. То је озлоједило слепе инвалиде. Не чекајући више на помоћ других, они се договарају да иреузму ствар у своје руке, на челу са најистакнутијим међу њима Лујом Ловрићем. Захваљујући њиховим акцијама уследило је доношење одлуке о заједничком насељавању. Тако је њих тридесет четворо, 1923. године, прешло из Завода у Земуну и смештено у објекте велепоседа Котекових на нустари Нови Мајур. У периоду од 1923. до 1925. тридесет седам слепих инвалида са својим породицама привремено се насељава на нустари Нови Мајур.

Најмасовније насељавање било је 1923. када је заједнички досељено двадесет три породице. Тим поводом Министарски савет владе одлучује да се изврши додела земљишта и сви слепи инвалиди заједнички колонизују (број 590 од 8. 2. 1923. године, о додели 432 к.ј. земље и 50 к.ј. заједничког пашњака). По досељавању, насељеници оснивају своју аграрну заједницу. То је била прва задруга слепих пољоириврдног типа.⁷

Почеци насељавања

Према документима Архива Војводине (1923–1928), Завода из Земунa (број 5133 од 18. августа 1928) и *Лейойиса Матице српске*,⁸ 1923. године из Дома у Земуну ирешле су и населиле се у Нови Мајур двадесет три породице, 1924. девет, а на почетку 1925. још пет породица.

На тај начин је насељавање пустаре Нови Мајур било завршено. Досељено је тридесет седам породица и укупно 107 лица. Пошто је 1923. остварено најмасовније заједничко насељавање, ова година је касније узета као година настанка насеља Ветерник.⁹

Од 1800. године највећи део властелинства је био у поседу грофице Котек. Пред Први светски рат Котекови су имали највећи велепосед у Бачкој. На њему су постојале многе пустаре, а између осталих и Нови Мајур, који се иростирао на 57 к.ј. и 154 кв. хв. У грађевинском смислу, пустара Нови Мајур, с двадесет пет разних објеката, простира се на површини

7 В. Вукмановић, *Ветерник, прва књига*, Нови Сад: Матица српска, Одељење за друштвене науке, 1994, стр. 68–72.

8 *Лейойис Матице српске*, књига 310, октобар–децембар 1926. године.

9 В. Вукмановић, *н. г.*, стр. 72–73.

од 9 к.ј. и 1.305 кв. хв. Поред тих објеката, који су припадали властелинству, ту се још налазила и тзв. Фештерова кућа. Иначе, тај предео по „фештеру“ и сада се назива „фештерај“.¹⁰

Кад је изграђен друм Нови Сад – Сомбор, простор у близини пустаре Нови Мајур је узоран и у тим баштама се, поред осталог, сејао и пасуљ, по чему је тај простор добио назив – Пасуљиште. Ту је, са леве стране пута Ветерник–Футог, изграђена истоимена насеобина. У периоду од 1922. до 1925. на Пасуљишту је изграђено 28 кућа (Сава Моцанов је први саградио кућу на Пасуљишту у лето 1922. године). Током 1925. изграђене су још три куће.

Пустара Нови Мајур и Пасуљиште припадали су општини Стари Футог, као што су касније, све до 1941. тој општини припадала и насеља Ветерник и Војвода Мишић. Након завршетка Другог светског рата они имају заједнички назив – Ветерник.¹¹

Према катастарским подацима у ветерничком атару постоје 42 салаша. Највећи број салаша изграђен је после сече шума на потесу Доње шуме и Аднице. Околина скоро сваког салаша раније је била засађена багретовим дрветом па су тако могли да се опажају из даљине. На неким већим салашима у ветерничком атару између два светска рата живели су бироши као најамни радници власника салаша.

Решењем Жупанијског аграрног уреда од 8. 2. 1923. године насељеницима је са земљом додељен и заједнички пашњак. У том решењу уписано је да он има површину од 50 к.ј. Пашњак је од пустаре делила тзв. бара, а граничио се са делом пашњака и атаром Старог Футога и Руменке. Када су насељеници ирешли са пустаре у новоизграђено насеље и почели да гаје стоку, служио је као заједничко добро за испашу крива. Као и пре, тако и сада бунар на пашњаку улепшава пејзаж околине Ветерника.¹²

Настајак насеља Ветерник

Када су, после вишегодишњих настојања, добијени плацеви за изградњу нових кућа, слепи инвалиди из Ветерника наишли су на велики проблем – како финансирати њихову изградњу. У тражењу решења активира се Аграрна заједница. Фебруара 1928. године Аграрна заједница упућује молбу Министарству за аграрну реформу, које доноси начелно решење да се: „слепим инвалидима за грађење нових кућа одобри кредит из Колонизационог фонда у суми од 900.000 динара или 25.000 динара по једној кући, са којом сумом ће се сваки појединац инвалид задужити, с тим да у року од 10 година ову суму врати у 20 полугодишњих једнаких рата бескаматно“. То решење потписао је министар за аграрну реформу др Андрић. Након што је насеље изграђено, министар за аграрну реформу 8. 12. 1928. одређује комисију за пријем новоизграђених кућа.

10 *Истио*, стр. 82–86.

11 *Истио*, стр. 87–92.

12 *Истио*, стр. 92–95.

С обзиром на то да је изградња насеља почела уз границу са пустаром Нови Мајур, може се рећи да је прва кућа која је подигнута у новоствореном насељу Ветерник у садашњој улици краља Александра број 31 или 36. Слепи инвалиди изградили су 34 куће из добијеног зајма, а шест кућа су подигли о свом трошку. Нове куће су почеле да се граде од пустаре према железничкој станици, с обе стране туцаничког пута, у два паралелна реда, а затим у трећем реду од железничке станице ка обали нустаре. Могло би се рећи да је у Ветернику 1928. године живело 160 становника.¹³

У Ветернику је од 1928. до 1937. подигнуто још шест кућа. Са оних четрдесет кућа подигнутих од 1923. до 1928. и шест грађених од 1928. до 1937, Ветерник је пред Други светски рат имао четрдесет и шест стамбених објеката. У периоду од 1928. до 1941, због купопродаје, у Ветернику долази до иромена и у власништву раније изграђених кућа.¹⁴

Назив Ветерник

Део простора на којем је садашњи Ветерник, према аустријском попису из 1848, називао се *Neu Hof*. То је први званични назив те нустаре. Када је 1895. изграђена железничка ируга Нови Сад – Сомбор – Баја назив *Neu Hof* преименован је у *Kotek Pusta*.

Досељеници су захтевали да се њихова насеобина преименује, тј. да се уместо Нови Мајур насеље назове Ветерник. Тако је Министарство саобраћаја споразумно са Министарством унутрашњих дела, 10. 4. 1923. под бројем 19171/23, донело одлуку којом се насеље назива Нови Ветерник. У књигама старофудошке православне цркве Свети врачевци, Ветерник се први пут помиње 13. 9. 1923. године.

Назив насеља Ветерник настао је у знак сећања на пробој Солунског фронта у Првом светском рату, када су против Аустроугара и Бугара добровољци освојили важан стратешки масив Ветерник. Слепи инвалиди су, у знак сећања на ту битку и своје погинуле и рањене другове, одмах по насељавању на пустару Нови Мајур тражили да назив њихове насеобине буде Ветерник. У неким документима помиње се и назив Колонија слепих инвалида Ветерник. Коначно озваничење назива Ветерник објављено је и заведено у Речнику места Прве Југославије 1925. године.¹⁵ У знак сећања на познатог војсковођу, насеобину Пасуљиште иреименовали су у насеље Војвода Мишић.

Од 1945. насеља Ветерник и Војвода Мишић чине једну административну целипу под заједничким називом Ветерник а од 1. 9. 1955. Ветерник је у саставу општине односно града Новог Сада.¹⁶

13 *Истио*, стр. 113–120.

14 *Истио*, стр. 126–128.

15 *Речник места Прве Југославије*, Народна просвета, Београд, 1925.

16 В. Вукмановић, *н. д.*, стр. 131–133.

Становништво

Становништво Ветерника је досељеничко. Српске породице из Војводине чине око половицу српског становништва, а другу половицу чине остале српске породице досељене из других крајева. Мађарске породице из Босне чине око трећину становништва. Оне су пореклом из Војводине и Мађарске.

Табела 1 – Бројно стање досељених породица

Из	Срба	Црног- раца	Хрва- та	Слове- наца	Мађа- ра	Украји- наца	Свега
Бачке	37	-	1	-	1	-	39
Срема	3	-	-	-	-	-	3
Баната	4	-	-	-	-	-	4
Барање	2	-	-	-	-	-	2
Далмације	19	-	-	-	-	-	19
Лике	12	-	-	-	-	-	12
Босне	7	-	-	-	29	2	38
Црне Горе	-	6	-	-	-	-	6
Словеније	-	-	-	1	-	-	1
Србије	10	-	-	-	-	-	10
Свега	94	6	1	1	30	2	134 породице или 847 становника

Извор: Ђ. Продановић, „Ветерник“, *Зборник Мајнице српске*, серија природних наука, (7), 1954, стр. 5.

Најмасовније досељавање је било 1923. и 1924, одмах по оснивању насеља. Најстарије је српско становништво из Лике, Далмације, Црне Горе и Босне. Становници Пасуљишта су Војвођани, досељени 1924. Насељавање Мађара обављено је 1942. године. Заједно са српским досељеницима после Другог светског рата, они представљају најмлађи део становништва.

Узроци досељавања су били различити. Најважнији су били економске ирироде. Приближно половина српског становништва је досељена из пасивних крајева. Плодна бачка земља могла је овом становништву иружити повољније услове за живот него што су их имали у свом завичају. Зато је ово становништво похрлило у Војводину после њеног ослобођења, да створи бољи живот себи и својим поколењима. Српско становништво из околних бачких села, као и малобројни досељеници из оближњих села Срема и Баната дошли су овде из истих разлога. Додељена им је земља и плацеви за кућу и тиме створена могућност за бољи живот.

Мађари из Босне, по њиховим изјавама, побегли су са својих имања под притиском четничког терора. Мађарске окупационе власти су их населиле у Ветерник и саградиле им нове куће, у којима су они и после ослобођења остали. Њихова села су у старом завичају попаљена, а куће уништене.

Насељавање Мађара је, дакле, било изазвано више политичким узроцима.

Има случајева, иако малобројних, да су се младићи из других места овде оженили и стално настанили. Такав је случај Мирка Зарића из Бачког Брестовца, Аитона Појжака из Бачке Паланке и Јаноша Ереша из Војловице.

Највећи део становништва доселио се непосредно из завичаја, а само мали број је оних који су ире доласка у Ветерник били настањени у неким другим местима. Као пример за стално насељавање можемо навести само 20 породица ратних инвалида из Првог светског рата, који су ире досељавања у Ветерник били четири године у инвалдском дому у Земуну, а потом овде колонизовани. Остали досељеници су дошли непосредно и без задржавања у другим областима. Највише је било појединачних досељавања. Групно насељавање било је једино инвалда из Земунa и долазак Мађара из Босне.

Исељавања је било мало – иселиле су се две црногорске породице (Ераковић и Булаић) и једна из Далмације. Исељавање је обављено из здравствених разлога, пошто се Црногорци, једини од досељеника, нису могли привикнути на климу, те су подледали разним болестима, најчешће туберкулози.

Треба споменути још и привремену, припудну сеобу свих српских досељеника који су по доласку мађарских окупатора 1941. године морали напустити своје куће и вратити се у свој родни крај или пак у Србију. Мађарске власти су тада у Ветернику населиле своје становништво. То су већ помепути „босански“ Мађари, који су овде остали и после ослобођења, затим око 100 породица „Чанго“ – Мађара из Ердеља, који су се са окупатором повукли у Мађарску. По ослобођењу исељено српско становништво вратило се натраг у Ветерник.

Табела 2 – *Порекло становништва и време досељавања*

Редни број	Име породице	Број кућа	Година досељења	Одакле су досељени
1.	Писарови	2	1924.	из Футога
2.	Ђирићи	2	1924.	из Футога
3.	Шовљакови	1	1924.	из Футога
4.	Илићи	2	1924.	из Футога
5.	Бошњакови		1924.	из Футога
6.	Русови	2	1924.	из Футога
7.	Јаснићи	2	1924.	из Футога
8.	Петровићи		1924.	из Футога
9.	Петровачки		1924.	из Футога
10.	Ђуробашић		1924.	из Футога
11.	Бијуклић		1924.*	из Футога
12.	Бајин		1924.	из Футога
13.	Сентиванац		1924.	из Футога
14.	Прелићи		1924.	из Футога
15.	Недељковићи	2	1924.	из Футога
16.	Бајандићи		1924.	из Футога
17.	Токини	2	1924.	из Футога
18.	Акин	1		из Футога
19.	Вајин	1		из Футога
20.	Свилокоси	2		из Футога

21.	Моцанов	1		из	Футога
22.	Башићи		1924.	из	Кулнина
23.	Каназир		1924.	из	Мошорина
24.	Гојковићи		1924.	из	Червића
25.	Јанковићи		1924.	из	Лединаца
26.	Цветнарови		1924.	из	Лединаца
27.	Павков		1924.	из	Бегеча
28.	Зарићи	3	1924.	из	Бан. Аранђелова
29.	Дворнићи		1934.	из	Поновца
30.	Станковићи		1924.	из	Поновца
31.	Анић		1928.	из	Жабља
32.	Несторов		1939.	из	Ченеја
33.	Божини		1923.	из	Новог Сада
34.	Тодићи		1933.	из	Б- Брестовца, срез оџачки
35.	Рајићи		1923.	из	Делиблата
36.	Јаношеви		1946.	из	Делиблата
37.	Мркићи	4	1923.	из	Зрмање, грачачки
38.	Мирићи	1	1923.	из	Срн. Моравице, глински
39.	Судар		1936.	из	Перјасице, глински
40.	Дмитровићи		1923.	из	Машвине, глински
41.	Новаковићи		1930.	из	Равног Рапћа, глински
42.	Продановићи	1		из	Зрмање, грачачки
43.	Чалићи		1930.	из	Личког Нет. Села, грачачки
44.	Продановићи	4	1933.	из	Жегара, бенковачки
45.	Маџура		1937.	из	Жегара, бенковачки
46.	Швења		1937.	из	Голубића, бенковачки
47.	Гужвице	3	1945.	из	Круне, бенковачки
48.	Бабићи		1945.	из	Жегара
49.	Шкерићи	2	1937.	из	Атлагића Куле, бенковачки
50.	Драгичевићи		1948.	из	Голубића, бенковачки
51.	Смиуљ		1949.	из	Голубића, бенковачки
52.	Булајићи		1923.	из	Подгорице
53.	Вукмановићи	2		из	Црнице, цетински
54.	Дармановићи		1923.	из	Подгорице
55.	Ђукић		1928.	из	Подгорице
56.	Јефтовићи		1931.	из	Ужица
57.	Симићи		1924.	из	Параћина
58.	Дамјановићи		1936.	из	Бељељим, нрокунљански
59.	Кузелевићи		1938.	из	Ужица
60.	Јанковићи		1923.	из	Наталинаца, крагујевачки
61.	Лазовчићи	2	1923.	из	Ужица
62.	Миливојевићи		1930.	из	Наталинаца
63.	Божовићи		1923.	из	Ужица
64.	Узелац	3	1945.	из	Бихаћа
65.	Лукић		1923.	из	Буквице, маглајски
66.	Јовановићи		1923.	из	Беле Воде, зешчки
67.	Гужвице	3	1935.	из	Босанске Круне
68.	Драча	1	1945.	из	Бенковца
69.	Васиљевићи	1	1933.	из	Рисна
70.	Летице	1		из	Плашког
71.	Будимировићи	1		из	Кордуна

Извор: Ђ. Продановић, „Ветерник“, *Зборник Мајнице српске, серија ирпородних наука*, (7), стр. 5.

Мађарске породице су се све доселиле 1942. године из Вучјака, срез прњаворски. Те су породице: Хорват (пет кућа, пореклом из Сексарда у Мађарској, прешли 1901. у Вучјак, срез Прњавор), Тењи (три куће, прешли из Мађарске у Босну око 1900), Варга (две куће, из Мађарске), Фазекаш (две куће, прешли из Иванова у Банату 1896. у Босну), Ки (две куће, из Мађарске), Кочиш (две куће, ирешли у Босну 1895. године из Иванова), Сич (две куће, из Мађарске), Бада (једна кућа, прешли у Боспу 1900. из Аде), Ковач (две куће, из Мађарске), Јухас (једна кућа, из Темерина), Гембеш (једна кућа, прешли из Србобрана 1901. у Боспу), Амбруш (једна кућа, из Мађарске), Рагач (једна кућа, из Мађарске), Кусли (једна кућа, прешли из Мађарске 1900. у Боспу), Мурињи (једна кућа, из Новог Сада), Нађ (једна кућа, из Мађарске), Пал (једна кућа, из Мађарске), Појжак (једна кућа, доселили се из Бачке Паланке 1948), Сухаревски (једна кућа, доселио се са Дона 1920. у Требиње, одатле 1921. у Сомбор и најзад 1950. из Сомбора у Ветерник), Свидерски (једна кућа, доселили се из Украјине у Вучјак, а одатле 1942. године у Ветерник).¹⁷

Прве званичне податке о становништву Ветерника бележи 1910. мађарска статистика. Тада се помиње део Старог Футога под називом *Ujmajer* (Нови Мајур) који је имао 272 становника. У Новом Мајуру тада је живело 102 Мађара, 42 Немца, 110 Словака, седам Хрвата и 11 Срба.¹⁸

Од значаја су и подаци о становништву дати у раду др Ристе Јеремића „Насеобина Ветерник код Старог Футога“ (срез Нови Сад), где се наводи следеће:

„У овој насеобини живи 35 инвалнда, од којих су 32 слепи. Насељавање је почело 1922. године са једном породицом, 1923. године дошле су 23, 1924. године 3, а 1925. године 5 породица. Доселило се 107-оро чељади и од досељења до 1. маја о. г. родило се 16-оро а умрло двоје чељади. Од умрлих је било једноме 1, а другоме 13 година. Сада има у насеобини 121 чељаде: мушких 55, женских 66.

Мушке чељади

од 0–9 година има 8

од 10–19 година има 4

од 20–29 година има 7

од 30–39 година има 17

од 40–49 година има 10

од 50–59 година има 1

од 70–76 година има 8

Ожењених има 30, а два, дорасла за женидбу, нису ожењена.

Инвалиди су из: из Војводине 10 (Богар из Суботице, Божин и Грујић из Новог Сада, Зарин и Карабаш из Вел. Бечкерека, Кнежевић, Надашки и Павловић из Чеите, Ћутук из Ср. Митровице и Шаргин из Сомбора); из

17 Ђ. Продановић, *н. г.*, стр. 4–7.

18 *Истао.*

Србије 7 (Јовановић, Лазовић и Расовић из Крагујевца, два Радосављевића из Ниша, Ристић из В. Плана, Ристић из Пирота); из Хрватске и Славоније 8 (Будимировић из Петриње, Димитровић из Раковице, Летица из Плашкога, четири Мркића из Зрмање, Перхат из Огулина); из Босне и Херцеговине 4 (два Булајића из Требиња, Јовановић из Сарајева, Лукић из Маглаја); из Црне Горе 4 (Вукмановић и два Дермановића из Подгорице, Ковачевић са Цетиња); из Далмације 1 (Дујишин из Сплита); из Словеније 1 (Крамер из Љубљане).

Жене су им: из Билеће (1), Загреба (1), Зрмање (1), Крстура (1), Маглаја (1), Мостара (1), Никшића (1), Ниша (1), Плашког (3), Подгорице (1), Беле Паланке (1), Петроварадина (1), Пеште (1), Сарајева (1), Смедерева (3), Сомбора (2), Ст. Футога (1), Срба (1), Словеније (3), Хрватске (2), Цетиња (2). Деце се школује 4.“ (Р. Јеремић, 1926, стр. 214–217).

Статистика становништва није одмах регистровала ново насеље Ветерник и оно није обухваћено у два наредна пописа. Кретање броја становника можемо ирритати тек од пописа из 1948. године.

Табела 3 – *Кретање броја становника у Ветернику у периоду 1948–2011.*

Година	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Број становника	789	846	1.908	5.730	9.556	10.271	19.278	16.895

Извор: *Појиси становништва, домаћинстава и станова за 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011 – први резултати*, Београд: Републички завод за статистику

Карактеристично је да је од укупно 16.895 становника, у Ветернику рођено свега 19%. Такође, од 4.580 становника досељених углавном после Другог светског рата, 34% заузимају мигранти из новосадске општине, што потврђује чињеницу да велики број становника Ветерника потиче из Новог Сада.

Тенденција пораста укупног броја становника на подручју насеља Ветерник узрокована је близином Новог Сада као индустријског центра и повољним условима стамбене изградње. Знатан је број становника из других крајева наше земље који су у Новом Саду боравили привремено да би се коначно населили у Ветернику.

У периоду од 1948. до 2011. број становника се увећао за 16.106, односно за око 20 нута. Ветерник је по попису 1981. у односу на попис 1971. године забележио највећи индекс пораста становништва од свих војвођанских насеља. Овакав пораст углавном је последица механичког, а мање ириродног ирираштаја. У периоду између два пописа, од 1971. до 1981, ириродни прираштај је износио 1.134 становника. Број становника се увећао за 3.826, што значи да се у међупописном периоду доселило још 2.692 становника. Слична је тенденција раста становништва настављена и

између 1981. и 2002. година, тако да се становништво скоро удвостручило. Једино је између 2002. и 2012. године забележен пад, што је карактеристика кретања становништва на подручју целе Војводине односно Србије, а узрокован је смањењем наталитета и одливом становника.

Иако је старосна пирамида неиравилна, она показује релативно повољну старосну структуру, јер преовлађује млађе и радно најспособније становништво. Највећи број становника је у старосној групи од 0 до 4 године, њих 1.008. Затим следе групе 25–29, 30–34 и 5–9 година. У старосној групи од 25 до 34 године има 1.953 становника, што је 20,4% укупног становништва. Ове две групе заједно чине 40,1% укупног становништва Ветерника. Укупно узевши, становништво Ветерника је младо, јер је 62,5% становника млађих од 40 година.¹⁹

Слика 2. Национална структура становништва Ветерника у 1991.

У погледу националне структуре становништва, Ветерник је Војводина у малом, јер његово становништво карактерише велика национална шароликост.

Национална структура становништва у Ветернику

Према попису из 1991. године од укупно 16.895 становника у насељу је најбројније српско становништво, оно учествује у националном саставу са 65,46%.²⁰

¹⁹ О. Добривојевић, н. д., стр. 199.

²⁰ Исто.

Табела 4 – Број укупној, активној и издржаваној становништва, 2002. године

Укупно становништва	Активна лица	Лица са личним примањем	Издржавана лица
18.626	8.389	2.607	7.598

Извор: Пописи становништва, домаћинства и станова за 2002. годину

Посматрајући активно и издржавано становништво у односу на укупан број становника у периоду од 1953. до 1981. запајају се знатне промене. Процент активног становништва од 1953. до 1954. године перманентно опада. Док 1953. постоји само 1% издржаваног више од активних, дотле 1971. има чак 24% више издржаваних. Коефицијент издржаваних показује да сваких 1.000 становника Ветерника издржава још 1.595 становника. Чињеница постаје још неповољнија тиме што су у старосној структури најзаступљенија лица средњих година, дакле способна за посао. Ситуација се донекле мења у 1981. у корист активног становништва, али њега је и даље мање за 8% од издржаваног. Од 9.556 лица 43% чине активна лица, што је ириближно војвођанском иросеку. Издржавана лица чине 51%, што је за 6,2% више од војвођанског иросека, док је лица са личним примањем свега 6%, што је мање од војвођанског иросека за 5,4%. То значи да на сваких 1.000 активних долази 1.183 издржаваних лица. Године 2002. однос броја активних и издржаваних лица може се оценити као повољан.

Неравномеран однос активних и издржаваних лица последица је ире свега пада броја активних у пољопривреди и раста броја активних у непољопривредним делатностима. Процент активних у пољопривреди у односу на повећање укупног броја активног становништва пада са 65% у 1953. на свега 2,8% у 1981. години. Суиротно томе, број активних у непољопривредним делатностима веома брзо расте. Ово говори да је у време иреовлађивања пољопривреде био велики процент укупно активног становништва, будући да пољопривреда даје могућност запошљавања како млађих тако и старијих лица. Повећањем запослених у непољопривредним делатностима, нарочито индустрији, број издржаваних лица нагло расте јер се млађима пружа већа могућност да похађају средње и високе школе. Последњи попис указује и на већу активност мушких лица, јер они чине 76% активног становништва, што значи да велики број жена спада у издржавана лица.

Изнети подаци јасно показују како се досељено становништво после 1953. године брзо трансформише, те Ветерник прераста из пољопривредно-сеоског у ириградско насеље.

Миграциона обележја

Ветерник је насеље са великим бројем дневних миграната. С обзиром на то да велики број Ветерничана ради у Новом Саду, да велики број ученика средњих, виших и високих школа похађа школе у граду, да је он купопродајни центар за становнике Ветерника, између Ветерника и Новог Сада се одвијају веома интензивне дневне миграције становништва, које се обављају једино асфалтним путем Нови Сад – Бачка Паланка. Чињеница да 87% активних становника Ветерника путује свакодневно на посао потврђује констатацију др Милана Бајића да је „Ветерник насеље радника дневних миграната“.

Укупан број дневних миграната на линији Ветерник – Нови Сад веома је тешко утврдити, с обзиром на то да се већи број путника превезе аутобусима са линије Нови Сад – Футог. На основу података добијених једнодневним бројањем путника претпоставља се да линија Нови Сад – Ветерник бележи дневно око 2.500 возњи. Аутобуси представљају главно превозно средство јер се њима превезе око 65% свих путника.²¹

Одлике насеља

Ветерник се развијао у непосредној близини Новог Сада. Развој је био нарочито интензиван шездесетих година. У насељу се развило само становање, делимично пољопривреда, док су све остале функције заостале, па и развој привредне делатности.

Пољопривреда је најстарија привредна грана у Ветернику. Индивидуални произвођачи оријентисани су на производњу кукуруза и пшенице, али се доста гаје и повртарске културе.²²

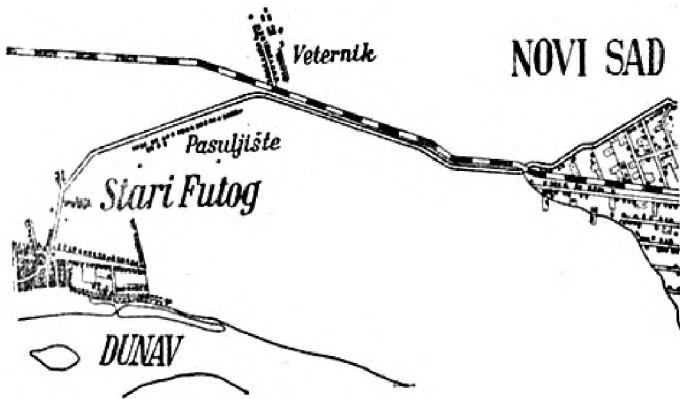
Стари Ветерник са три паралелне улице, какав је био по завршетку Другог светског рата, стагнира у свом развоју све до 1956. године. Нагли развој почиње тек 1962. и непосредно је повезан са потребама за радном снагом младе новосадске индустрије, лоциране добрим делом на Футошком путу. Сада близина Новог Сада постаје одлучујући фактор за развој Ветерника, будући да су индустријска предузећа на Футошком путу ближа Ветернику него многим деловима Новог Сада. Развоју насеља битан допринос даје новосадска општина. Наиме општина откупљује земљиште око старог Ветерника, које су власници врло нерадо продавали. Земља је испарцелисана и под веома повољним кредитним условима давана радницима новосадске индустрије са нерешеним стамбеним питањем.

²¹ Ж. Богдановић, *н. г.*, стр. 233.

²² О. Добривојевић, *н. г.*, стр. 203.

Тип насеља и врста кућа

Ветерник је село панонског типа, са ушореним кућама у три широке, праве и паралелне улице, које му дају облик правоугаоника и које се секу под правим углом са правцем друма и железничке пруге. Али, овако изгледа само јужни део, чијом је изградњом руководила држава, која је утицала на развој овог типа. У његовом северном, старијем делу, куће су разбацане без реда. Те старе куће и некадашње привредне зграде грофа Котека стално се руше и од тог материјала досељеници граде нове економске зграде.

Слика 3. Положај Ветерника (Б. Продановић, „Ветерник“, сѝр. 2)

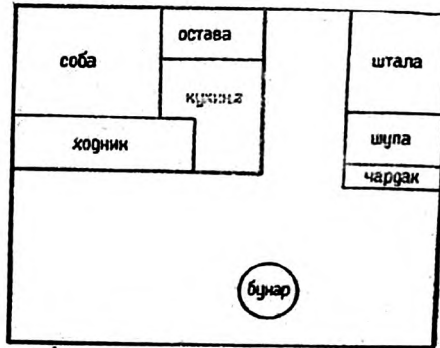
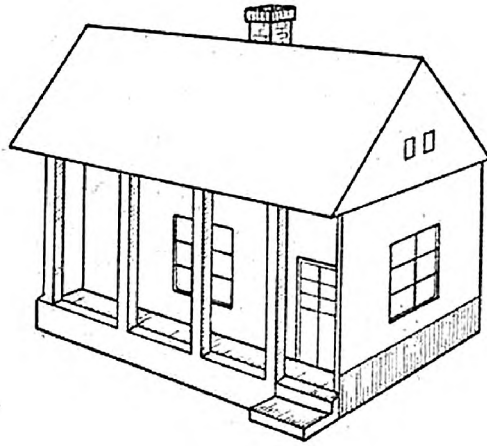
Пасуљиште је добило облик друмског насеља са низом кућа које су подигнуте на левој страни друма. Овакав облик условљен је био правцем друма и морфолошким приликама земљишта. Село се дели на улице које су, уместо старих назива – Средња (главна), Трећи ред итд. добиле називе по личностима и догађајима из Народноослободилачке борбе.

У Ветернику углавном сусрећемо куће панонског типа. Оне су ушорене, збијене једна до друге, а ужи део им је окрепут улици. Изузетак чине најстарије куће (данас их има само неколико) у старом делу насеља, које су грађене без реда. Оне се разликују од нових кућа по томе што су масивне, грађене од тврдог материјала и развијене у хоризонталу. Пошто су грађене пре неколико деценија, старе су и нагињу рушењу. Новије куће се, по материјалу од кога су грађене, могу поделити на куће од набоја и куће од тврдог материјала. Куће од набоја су градили досељеници из Пасуљишта. Темелј им је од цигле, зидови од набоја, а кров од црепа. Састоје се од собе, кухиње и „шпајза“. Куће имућнијих сељака имају и две-три собе са улице.

Куће од тврдог материјала су плански грађене и њиховом изградњом је руководила држава. Оне су по изгледу све исте. Имају собу са улице,

кухињу и оставу, а испред ова три одељења је дугачак ходник. Видне су и светле, са великим прозорима. Све ове куће имају темељ од цигле, дубок један метар, високе зидове и кров од дрвене конструкције, покривен цреповима. Таваница им је од дебелих греда између којих су летве, а облепљена је малтером. Под је обично од дасака или земљани. Намештај по кућама је градски.

Привредне зграде су увучене у двориште. Иза кућа је штала, до ње је шупа за пољопривредне алатке и кола, и чардак за кукуруз и пшеницу. Штала је од цигле или набоја а ређе од ћерпича. Може бити у продужетку куће за становање, или се гради засебна зграда, али је тада једна њена половина отворена и служи за шупу. Доњи део чардака је од цигле и служи за оборе и живинарнике, а горњи део је од летава и греда.

Слика 4. Панонски тип куће

Све пољопривредне зграде покривене су црепом. Свака кућа има пространо двориште, које се готово увек састоји од два дела: предњег, где су куће и остале зграде, и задњег, где се држи слама, сено и кукурузовина.

Стамбене и економске историје са двориштем

Ван села, на пољопривредним имањима има салаша. Изградили су их имућнији власници из Новог Сада и других места који имају земљу у атару Ветерника. Они на њима живе за време лета а зими су на салашима само бпроши. На салашима су куће за становање, као главна зграда, а поред ове стаја за стоку, шупа за пољопривредне алатке и чардак. Сваки салаш има бунар и пространо двориште око кога су у већини случајева засађени багремови.

Сем салаша има и привремених насеља – колиба. Оне се обично граде на удаљенијим њивама и служе за склониште од невремена. То су „кулаче“ (округле колибе од трске) и колибе (на две воде, од трске). Сагледавајући време изградње насеља, његов изглед и тип кућа, лако је констатовати да се Ветерник састоји из три различита дела. То су стари, нови и најновији део насеља.

Стари део насеља изграђен је, углавном, у периоду од 1923. до 1945, с тим што се најинтензивнији део изградње обавља од 1923. до 1930. године. Стари део насеља изграђен је на северу. Овај део насеља сачињавају три паралелне улице. Средишна је Улица ЈНА, која је директно спајала пустару са железничком станицом, источно од ње је Пролетерска, а западно Улица Петра Драпшина. Стари део Ветерника је сеоско насеље, правоугаоног облика, збијеног типа и шпроких улица.

Плацеви су издужени па и куће леже дужином, уз дужу ивицу плаца. Двориште је одвојено од баште. У њему су се поред зграде за становање налазиле и помоћне зграде: штала, шупа и чардак, све под једним кровом. Одвојене су од стамбене зграде и попреко постављене у односу на њу. Зграде за становање једним својим делом избијају директно на улицу. Више ниједна кућа у овом делу насеља нема стари распоред просторија који се састојао од једне собе до улице, оставе и кухиње у продужетку куће и дугачког ходника дуж целе куће. Све ове куће су проширене или подигнуте на спрат, а помоћне зграде срушене или дограђене и претворене у стамбене објекте.

Нови део насеља условљен је развојем индустрије у Новом Саду. Подиже се у периоду од 1953. до 1968, с тим што је један, најинтензивнији део изградње био 1962. и 1963. а други 1965. и 1966. године. У овој интензивној изградњи учествовали су радници новосадских предузећа са нерешеним стамбеним питањем. Повољни кредитни услови омогућили су им куповину плацева и изградњу кућа у Ветернику.

Други период нагле изградње дошао је као непосредна последица поплаве Дунава 1965. године. Тада се велики број радничких породица, због уништених или веома оштећених кућа, користећи повољне кредитне услове, доселио у Ветерник, нарочито са Гусковог салаша и других поплавом угрожених места. Нови део Ветерника грађен је по урбанистичком плану Општинског урбанистичког завода. Ново радничко насеље, са свих страна, сем јужие, опколило је стари део, који је овим

добио централни положај. Тачније, западно и северозападно од старог дела изграђен је нови део насеља.

У новом, плански грађеном делу насеља улице су праве, али се не секу увек под правим углом, што и целом насељу даје неправилан облик. Куће овог дела насеља су биле типске, грађене у складу са урбанистичким планом, па су све биле једнаке. Типске куће леже попреко према улици. Увучене су у двориште, ограђене са улице металним оградама. Грађене су од цигле, а покривене салонит плочама. Куће су грађене на два плаца, тако да граница плаца дели кућу на два једнака дела. Све су имале исти распоред просторија: једна соба до улице, у средини ходник и једна соба са погледом у двориште. Данас је веома мали број кућа са оваквим распоредом и да нису дограђиване. Углавном су сви на свом делу плаца продужавали кућу за 4 до 5 м, чиме су добијали још две велике просторије.

Најповољнији део насеља, са аспекта природних услова, лежи западно, северозападно и северно од старог и новог дела насеља. Овај део насеља се гради после 1968. године, а интензивнији део изградње започео је 1970. и до данас се није завршио. Плацеве овог дела насеља продавала су приватна лица – власници земље на којој је извршена парцелација. У најновијем делу насеља куће гради становништво различитих професија. У овом делу насеља куће су грађене по урбанистичком плану. До 1980. било је могуће градити приземне куће, а после те године само спратне. Куће су грађене од тврдог материјала, од цигала или камена, а покривене су црепом. У насељу је велики број изузетно лепих кућа, спратних, или са собама у поткровљу. Често имају простране терасе и фасаде од фугованог камена или фасадне цигле. Прозори су четворокрилни, а просторије велике и светле. Поједине куће имају изграђене помоћне зграде или гараже у доњем делу дворишта, или су тај проблем решили укопавањем у земљу а затим даље градили кућу на истом темељу.

Најновији део насеља грађен је у више фаза. Прво је отпочела изградња нових кућа западно од старог дела насеља. Улице су паралелне са путем првог реда Нови Сад – Бачка Паланка. Када је тај простор предвиђен за изградњу попуњен, почела је изградња кућа северно и североисточно од старог дела насеља. У то време је изграђен још један ред кућа на Пасуљишту. Најновији део насеља још није у потпуности завршен, али је сада много лакше градити куће јер је у насељу у потпуности изграђена инфраструктура.

Закључак

Ветерник спада у ред најмлађих насеља у Војводини. Време његовог настанка датпра из периода после Првог светског рата. Ветерник је још 1953. године представљао пољопривредно сеоско насеље са 864 становника. Попис из 1971. показује да се број становника у односу на

1953. повећао за преко седам пута. Ако томе додамо да се број становника и после 1971. несмањеном брзином повећава (2002. – 19.218, односно 2011. – 16.895), можемо да закључимо да је Ветерник насеље XXI века.

Процент запослених у непољопривредним делатностима повећава се са 35 на 90. Будући да тих 90% активног становништва представља раднике новосадских предузећа, који свакодневно путују на посао, произилази да се Ветерник трансформисао у толикој мери да је од пољопривредног сеоског насеља постао новосадско приградско насеље радника - дневних миграната. Иако се Ветерник састоји из три, по многим особинама различита стамбена дела, печат целом насељу даје део плански грађеног насеља, са типским, сасвим једнаким, радничким кућама.

Анализирајући шта је све досад учињено на уређењу насеља, намеће се закључак да ће и преостали део планом предвиђеног посла у скорој будућности бити завршен и да ће Ветерник моћи да послужи за пример модерног, пре свега стамбеног приградског насеља.

Извори и литература

1. Букуров, Б. (1952): *Географски положај бачких насеља*. Зборник Матице српске, серија природних наука, (3), 8–13.
2. Богдановић, Ж. (1974): *Ветерник – пример трансформације сеоској у приградско насеље*. Зборник радова Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду, (4), 225–240.
3. Вукмановић, В. (1994): *Ветерник, прва књига*. Нови Сад: Матица српска, Одељење за друштвене науке.
4. Продановић, Ђ. (1954): *Ветерник*. Зборник Матице српске, серија природних наука, (7), 4–7.
5. Бугарчић, П. (1994): *Ветерник*. Географске монографије војвођанских општина, Нови Сад III. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију, 149.
6. Јеремић, Р. (1926): *Подаци о новим насељима*. Летопис Матице српске, (1), 217–214.
7. Добривојевић, О. (1993): *Развитак Ветерника као најтипичније приградској насеља у околини Новог Сада*. Зборник радова, Географски факултет, Универзитет у Београду, (41), 197–206.
8. *Пописи становника, домаћинстава и станова 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011 – први резултати*. Београд: Републички завод за статистику.
9. Гаћеша, Н. (1968): *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918-1941*. Нови Сад: Матица српска.

Summary

Olivera Dobrivojević, Željko Bjeljac

THE GENESIS OF PERIURBAN AREA OF NOVI SAD IN THE EXAMPLE OF VETERNIK

Key words: genesis, history of development, periurban area, Veternik

Suburbs with non-agricultural population, which have no city functions, are formed in the closest gravitational sphere of the cities. One of the examples of such settlements is Veternik, a settlement in the gravitational area of Novi Sad, which was formed shortly after the World War I. The subject of the research is an overview of the development of Veternik as a typical suburban settlement. Considering the location, history, population, migration characteristics and features of the Veternik settlement, the goal is to discuss the development of the periurban area of Novi Sad.

ПРИРОДА И ДРУШТВО
NATURE AND SOCIETY

**IMPACT OF NATURAL CONDITIONS
ON THE REGIONAL HISTORICAL DEVELOPMENT
(BASED ON THE EXAMPLE OF THE MORDOVIAN LAND
OF THE XVII CENTURY)**

Abstract: The development of the Mordovian region in the early XVII century under conditions of an existential crisis, caused by extreme climatic situation, is analyzed in the article. The impact of changes in natural conditions on the regional historical development, which resulted in a series of “lean years” and a sharp surge of national discontent with the policy of the State, is considered. Ways of overcoming the crisis, proposed by the people and authorities, are comprehended.

Key words: existential crisis, people, authorities

The scholars of Russian historical science, beware of accusations for revaluation of natural factors, were and are still timid, when they analyze the impact of geographical conditions, nature and climate on the history. Meanwhile, it is evident that geographical conditions are an active participant of all human activities, a friend or a foe, which asserts its presence unceasingly. And from this viewpoint, the historians of the Annales School, who proposed the idea of geohistory, are right.

Accepting and sharing the thoughts of geographical conditions as a factor, which doesn't only surround, but also interacts with a human being, given by Emmanuel Le Roy Ladurie¹ and Fernand Braudel,² we attempted to illustrate them on the basis of the example of the Mordovian land.

Let us consider the XVII century, which was “rebellious” from the point of view of a political scientist and extreme from the point of view of a weather forecaster. I suppose that at the beginning of the century meteorological phenomena had the most disastrous character. In 1601 all summer long “...

1 Le Roy Ladurie, E., „History and climate (Histoire et climat)“, *Annales. Economies. Societes. Civilisations*, 1, Paris, 1959.

2 Braudel F., *Material civilization, economy and capitalism, XV–XVIII centuries. Structures of everyday life (Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Структуры повседневности: возможное и невозможное)* (Vol. 1), (L. E. Kubbel, Trans.), Moscow: Progress, 1986. (Original work published 1967).

it was pouring unceasingly, and rye as well as spring crops got wet”, in late July there was a touch of severe frost (“and all kinds of corn and all kinds of vegetable were frozen”). In September – early in October “rivers flooded greatly everywhere” around Shatsk.³ During the ensuing years “there was a great three-year famine”.⁴ 1603 was especially terrible, when Avraamy Palitsyn described it, he recorded: “In the year 1711 (1603) as a result of a thoughtless silence of people, who were afraid to tell the tsar about innocent victims, the Lord clouded the sky, and a heavy rain poured and plunged all people into horror. And the fields were flooded, and every seed, which was planted and grown, rotted because of numerous downpours, and the ground did not get dry for ten weeks, and before the crop was taken, severe frost nipped the utmost, a human being had done in the fields and vineyards, as the whole land was spoiled by a fire. That year brought a lot of grief to everyone...”⁵

The terrible picture of famine was depicted by the great Russian historian of the XIX century S. M. Solovyev, who generalized the information of the documents of that epoch: “They saw people, who, rolling on the streets, nibbled grass like cattle, in winter they ate hay; in the mouth of dead men human excrements were found along with manure; fathers and mothers ate their children, children ate their parents, the owners ate their guests, the human meat sold in pies in the markets as beef, travelers were afraid to stay in hotels. If we assume that each of the described horrors happened once somewhere, it will be quite enough”.⁶ The famine was added with epidemic, cholera.⁷ In 1604–1605 climatic situation did not change actually. Chroniclers pointed to severe storms (“a great storm hit”),⁸ German Landsknecht Conrad Bussow repeated them.⁹ In 1607 there was “intensely cold weather”, in 1608 heavy rains destroyed crops. The price of bread rose sharply: “a quarter of rye” cost seven rubles.¹⁰

3 Ostrozhsky chronicler (Острожский летописец), In: M. N. Tikhomirov, *Russian chronicles (Русское летописание)*, Moscow, 1979, p. 231; Koretsky V. I., *Formation of serfdom in Russia and the first peasant uprising in Russia (Формирование крепостного права в России и первая крестьянская война в России)*, Moscow, 1975, pp. 118–120.

4 Koretsky V. I., *Formation of serfdom in Russia and the first peasant uprising in Russia (Формирование крепостного права в России и первая крестьянская война в России)*, Moscow, 1975, p. 120.

5 Cherepnin L. V. (ed.), *Stories by Avraamy Palitsyn (Сказания Авраамия Палицына)*, Moscow, Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1955, p. 180.

6 Solovyev S. M., *History of Russia from the earliest times (История России с древнейших времен)* (Vols. 7–8), Moscow, 1989, p. 388.

7 Karamzin N. M., *History of the Russian State (История государства Российского)* (Vol. XI), Saint-Petersburg, 1843, clmn. 67; Note 6, № 70, clmn. 35.

8 Buganov V. I., Koretsky V. I. (eds), *Complete collection of Rus and Russian chronicles (Полное собрание русских летописей)* (Vol. 34), Moscow: Nauka, 1978, p. 111.

9 Bussow C., *Moscowy chronicle of 1584–1613 (Московская хроника 1584–1613 гг.)*, Moscow, 1961, pp. 115, 128.

10 Bogolepov M. L., *Reasons for crop failure and famine in Russia in historical time (Причины неурожая и голода в России в историческое время)*, Moscow, 1922, p. 155; Platonov S. F., Vasenko P. G. (eds), *Complete collection of Rus and Russian chronicles (Полное собрание русских летописей)* (Vol. 14), Saint-Petersburg: Printing house of M. A. Aleksandrov, 1910, p. 87; Tatishchev V. N., *Russian history dating back to the most ancient times (История государства Российского)* (Vol. 6), Moscow, Lenin-

The following decade was characterized with no less difficult climatic situation. In 1616 “there was great drought”, famine followed it. On May 5, 1619 there was a frost and fall of snow, “and cattle could not go into the field because of frost and snow, and hay was expensive”.¹¹

In fact, the extreme natural conditions in the early XVII century aggravated the problem of food very much. On evidences of the eyewitnesses “a third of the kingdom of Moscovy died out” of starvation. But it is amazing that it was in those “hungry” years, when the population of the Mordovian region increased rather sharply. According to the calculations of the Nizhny Novgorod researcher E. I. Kolycheva, the number of households of the Mordvins in the region increased from 201 in 1588 to more than 493 in 1613–1614.¹² Incidentally, even in the 1920s a similar conclusion was made by the outstanding expert on the history of the Mordvins of the XVI–XVII centuries A. A. Geraklitov: “For a quarter of a century that passed between two censuses (i. e., in 1588 and in 1614 – *V. Yu.*), the population of the Mordovian apicultural villages increased at least three times more”.¹³

It is impossible to explain so rapid increase in the number of population under conditions of overall decline of the birth rate. The only acceptable reason for this phenomenon could be a sharp influx of huge for those times mass of people from the outside. They were Russian peasants, who fled to the Mordovian land from starvation rather than from the horrors of growing feudal domination, as it is indicated in the Soviet Marxist historiography. That was the way of beginning of Russian outlying parts of Mordovian settlements. Let us give some typical examples. According to the census books of 1614, there were 30 households, including 25 Mordovian, 3 Russian and 2 Tatar ones, in the village Kangushy of the Temnikov Uyrzd. Cohabitation of the Russians and the Mordvins is recorded in the cadastres of the Shatsky Uyezd of 1616–1617.¹⁴ By the early XVII century there were 46 Mordovian villages out of 92 settlements in the Arzamas Uyezd, while the rest were mixed ones.¹⁵ Attempting to generalize the migration processes, A. A. Geraklitov wrote: “Immigration

grad, 1966, p. 307.

- 11 Ostrozhsy chronicle (Острожский летописец), pp. 214, 215.
- 12 Kolycheva E. I., Materials of cadastral descriptions of the Nizhny Novgorod Uyezd on the history of the Mordovian peasantry of the late XVI – the early XVII century (Материалы кадастровых описаний Нижегородского уезда по истории мордовского крестьянства конца XVI – начала XVII в.), In: *Historiography and Source Study on the agrarian history of the Middle Volga Region (Историография и источниковедение по аграрной истории Среднего Поволжья)*, Saransk, 1981, p. 49.
- 13 Geraklitov A. A., Censuses of the Mordvins of Nizhny Novgorod in 96 and 122 (Дозоры Нижегородской мордвы 96 и 122 гг.), *Proceedings of the Lower Volga Institute of Local History (Известия Нижне-Волжского института краеведения)*, 3, 1929, p. 245.
- 14 Luzgin A. S., *In close vicinity. Household and material culture of the Russian population of Mordovia (В тесном соседстве. Хозяйство и материальная культура русского населения Мордовии)*, Saransk, 1987, p. 18.
- 15 Geraklitov A. A., *The Mordvins of Arzamas according to the cadastres and census books of the XIII–XVIII centuries (Арзамасская мордва по писцовым и переписным книгам XIII–XVIII вв.)*, Saratov, 1930, p. 24.

was so intensive that in some single cases ... it resulted in a final displacement of Mordovian element from mixed up to that time settlements, changing its national physiognomy completely”¹⁶

The newcomers hoped to find not only shelter in Mordovian lands, but also more or less tolerable existence. But the main object was to solve the problem of food. However, pursuing these objects, the Russian peasants faced a number of challenges. The main was the state of agriculture in the region, which characteristic features were “routine, small amount of arable lands and considerable predominance of gray bread in sowing”¹⁷. Poor crops, ranged from thick sam¹⁸ – 2 – 3 to thin sam – 4, came out from this.¹⁹ As a result, the problem of hunger was not removed from the “agenda”.

The peasantry of the Mordovian land (at that time it was already multinational) tried to solve the problem of food by means of development of “waste” areas, expansion of arable lands. Thus, according to the calculations of Professor M. F. Zhiganov from 1588 to 1614 the arable area in the Nizhny Novgorod Uyezd increased by 128.5%.²⁰ Tillage in the Arzamas, Alatur, Temnikov Uyezds was expanded somewhat slowly. However, developing their acres, peasants faced with such a powerful factor as the manorial system.

In the early XVII century feudal landownership, which took root in the Mordovian land immediately after its accession to the Russian state, began to obtain its final form. Thus, in 1585 an amount of lands in the Arzamas Uyezd, allotted to the nobility and boyars, was 54.5 thousand quarters in the field and more than 90 thousand haycocks, but in 1621–1623 those characteristics amounted to 75.5 thousand quarters in the field and 140 thousand haycocks.²¹ A similar situation was observed throughout the Mordovian land.

The peasants could not resist the organized class of feudal lords, who

-
- 16 Geraklitov A. A., Censuses of the Mordvins of Nizhny Novgorod in 96 and 122 (Дозоры Нижегородской мордвы 96 и 122 гг.), *Proceedings of the Lower Volga Institute of Local History (Известия Нижне-Волжского института краеведения)*, 3, 1929, p. 245.
 - 17 Geraklitov A. A., *The Mordvins of Arzamas according to the cadastres and census books of the XIII–XVIII centuries (Арзамасская мордва по писцовым и переписным книгам XIII–XVIII вв.)*, p. 41.
 - 18 *Sam* – the calculation of crop as the ratio of the number of planted and grown seeds.
 - 19 Zakharkina A. E., Feudal and serf relations in Mordovia during the formation of nationwide market (XVII century) (Феодално-крепостнические отношения в Мордовии в период складывания всероссийского рынка (XVII в.)), In: *Proceedings of the Research Institute of Language, Literature, History and Economics (Записки Научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики)* (Vol. 17), Saransk, 1955, p. 122; *Fund of manuscripts of the Research Institute of Language, Literature, History and Economics (Ручной фонд Научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики)*, И-1091, Saransk, l. 10.
 - 20 Zhiganov M. F., From the history of farming of the Mordvins in XIII–XVI centuries (Из истории хозяйства мордвы в XIII–XVI вв.), In: *Studies on the material culture of the Mordovian people: Proceedings of the Mordovian ethnographic expedition (Исследования по материальной культуре мордовского народа: Труды Мордовской этнографической экспедиции)* (Vol. 11), Moscow, 1963, p. 30.
 - 21 Emausky A. V., From the history of struggle for land and peasants in the Arzamas Uyezd in XII–XVII centuries (Из истории борьбы за землю и крестьян в Арзамасском уезде в XII–XVII вв.), In: *Proceedings of the Kirov Research Institute of Local History (Труды Кировского научно-исследовательского института краеведения)* (Vol. VII), Kirov, 1934, pp. 9–10.

had a monarchical state behind them. The only way out was a new migration, because the fight was not strong enough. But where, what areas was it possible to migrate to? The nature gave an answer – to places, which were favorable for agriculture, to lands with black soil. There were some few areas within the Nizhny Novgorod Governorate: the Sergach area, which occupied almost the whole basin of the Pyana River; the Zapochinky area, which was to the south of the Alatyр River and to the east of the Insarka River; the Nizhny Novgorod – Knyaginina area, located on the Ozerky, Rabotka, Kitmer and Sundovik rivers; the Arzamas areas, located on the Tesha and Serezha rivers. The most significant area with black soil in the Penza and Tambov Governorates was the former.²² Most of these lands were already developed, and the way to waste lands was closed by the raids of the Nogai people, which were made more frequent by the end of the XVI – the early XVII century.

Thus, in the beginning of the XVII century the combination and interaction of natural, demographic, economic, social and political factors formed an “existential crisis” in the Mordovian region. The way out of it could be found only through political decisions. The peasants of the region offered their own solution in the form of the anti-feudal uprising. However, for a number of reasons, it was not accepted in the whole course of historical development. The “existential crisis” was resolved on the basis of a plan, proposed by the noble state – the building of an abatis border in order to neutralize the Nogai raids and to develop the “Wild Field”.

But let us return back to the climatic phenomena, observed in the Mordovian region. In summer of 1629 “a whirlwind was strong, and rain was heavy, and thunder was terrible, and lightning was horrible, and the storm torn down heads and crosses from many churches and many temples were broken down and carried away from one place to another”.²³ Chronicles and documents remain silent about crop failure and famine of 1629, but without doubt a large part of the crop was lost. Severe thunderstorms and storms were recorded in 1631 as well.²⁴ Then for ten years or more there was no information about extreme weather situations. Only in 1643 it was reported about the phenomena of meteorological nature. That year there was a severe long winter (from late October to early May), which was followed with the dry summer (“the land did not bear any fruit... because there was no rain”).²⁵ In 1650 “the harvest became poor in the country and in many places corn and grass was eaten through by

22 Alekhin V. V., *Explanatory note to geobotanical maps (modern and reduced) of the former Nizhny Novgorod Governorate (Объяснительная записка к геоботаническим картам (современной и восстановленной) бывшей Нижегородской губернии)*, Leningrad: Sprygin I. I., (1925), *From the forest steppe region of Penza (Из области пензенской лесостепи)*, Moscow, 1935.

23 Braudel F., *Material civilization, economy and capitalism, XV–XVIII centuries. Structures of everyday life (Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Структуры повседневности: возможное и невозможное)*, p. 160.

24 Rybakov B. A., (ed.), *Annals and chronicles: M. N. Tikhomirov and Chronicle Study (Летописи и хроники: М. Н. Тихомиров и летописеведение)*, Moscow: Nauka, 1976, p. 353.

25 Anuchin D. N., (ed.), *Geography (Землеведение)*, 2, 1911, p. 253.

locust, but somewhere there was flood, fire and horse and cattle plague”.²⁶

The amplitude of twelve month’s weather fluctuations, which was typical for the middle of the XVII century, is possible to represent, if we analyze the weather in Moscow in 1657 (distinctive features of the Moscow climate became typical for the climate of the Mordovian region in a day or two as well). The records, made by dyaks and podyachies of the Prikaz of Secret Affairs, can illustrate the general picture. On January 15–16 there were cold days and nights. On the night of January 29 the wind rose, the next day after dinner thaw began. On January 31 “it was snowing and windy” all day long. The warm weather with snowfalls continued until February 12, when the sun was shining, but the nights were cold and windy. On February 17 it got warm. The following night the cold weather came, but on February 21–22 “the nights were warm”, then light morning frosts began. On February 26 it was warm in the afternoon and snow thawed on the roofs. On the last day of February “it rained a little during the day and at dawn wet snow fell a little”. The next night it grew cold. On March 2 it was a sunny day and very frosty night. Frosts lasted for ten days and on March 12 it got warmer again and rained a little. On the night of March 18 there was a heavy snowfall, it fell more than 20 cm of snow. Then the rains began. Sometimes it was cold, and sometimes, especially in the beginning of April, “it was snowing occasionally”. “A great wind” was on April 6. The last snow fell on April 11. On April 19 there was a dawn frost. The warm weather kept until the end of the month. May 1 was a sunny day, but the cold dew was at night. On May 2 – 5 the days were sunny and the nights were warm. On May 6 it was clouded, the rain began. Then it got cold – on May 9, 12, 13 there was a frost at nights. To the evening of May 14 it became warmer, it was thundering and pouring. Then the weather was mostly sunny. Nights were usually warm. On the night of May 24 it was a “great rain”. Until the end of the month the weather was sunny, rains were occasional. On May 31 it was the thunder, lightning and heavy rain. In summer rains were recorded very often, sometimes they were heavy enough. During the harvest it rained almost every day. In the course of the first half of August eight heavy rains were recorded (on August 2, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 14).²⁷

The unfavorable weather conditions undoubtedly affected the life of the population of the Mordovian land, but they were smoothed out with rather insignificant, but more or less periodical number of relatively productive years. For example, in 1641 “harvest was rich, both winter and spring one”.²⁸ Finally, agricultural production underwent a change as well. To the middle of the XVII century the three-field system of farming began to dominate in the Mordovian

26 *Description of documents and papers, stored in the Moscow archive of the Ministry of justice (Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции)* (Vol. 12), Moscow, 1914, p. 317.

27 Belokurov S. A., *Daily records of the Prikaz of secret affairs (Дневальные записи приказа тайных дел)*, Moscow, 1909, pp. 220–222.

28 Rakushka-Romanovsky R. O., *Chronicle of Samovidtza (Летопись Самовидца)*, Kiev, 1878, pp. 78–79.

region,²⁹ when each field lay fallow the first year, it was planted with winter crops the second one, with spring crops the third year, after that it lay fallow one year again and then in the same order.³⁰ This made possible to use the fields more rationally and resulted right away in some rise in the crop capacity. The materials boyar estates can be used as the most obvious example of it. Even to the middle of the XVII century Academician S. G. Strumilin³¹ determined the average crop capacity of those lands for the Non-Black Earth areas, which was sam – 3.4, or 31.8 poods per dessyatina. Regional scholars studied it clearer. In the estates of boyar B. I. Morozov in the Mordovian land the crop capacity of the black earth fields was 2.3–5.0 sam of winter rye, sam – 3.5–4.5 of oats; that of the fields of gray and dark-gray forest soils was sam – 2.3–5.0 of winter rye, sam – 1.0–4.0 of spring wheat, sam – 1.5–4.0 of oats.³² In the peasant farms, where the seeds as well as tillage, etc. were worse, the productivity of lands was poorer, of course. However, the problem of food was not as acute as it was at the beginning of the XVII century. The new “existential crisis” arose only in the 1660s, when nature placed a human being before the possibility of starvation again.

In 1660 the first half of summer was rainy, only in the middle of July “beautiful sunny days” set in and lasted until the end of August. Crop was bad, so it resulted in very high prices in the market. Aleksey Mikhailovich and boyars had to consider specially the question “why any food and cattle became much more expensive then they were before”.³³ In 1661 the cold weather began early, it froze and snowed as early as the night of September 21. In the first half of October, there were rain and snow, sleet. Bread prices, which were already high, went up.³⁴ In 1662 the spring was cold, and the first autumn frost was again recorded early enough – on September 26. The snow fell the next day, and it “froze hard” in the night. There was a light frost in the early May of 1663, and spring and summer were dry.³⁵ The winter of 1664 was extremely cold, and in summer there were severe storms and drought.³⁶ Climate fluctuations reached their climax in 1666. It was cold in the late spring, there were frosts at

29 Bochkarev V. N. et al. (eds), *Studies in the history of the Mordovian ASSR (Очерки истории Мордовской АССР)* (Vol. 1), Saransk, 1955, p. 111.

30 Usov S. M., *On the systems of arable farming (О системах хлебопашества)*, Saint-Petersburg, 1854; Sovetov A., *On the system of agriculture (О системе земледелия)*, Saint-Petersburg, 1867.

31 Strumilin S. G., On the history of agricultural labour in Russia (К истории земледельческого труда в России), *Problems of Economics (Вопросы экономики)*, 2, 1949.

32 Danilov G. G., *From the history of agriculture in Mordovia (Из истории земледелия Мордовии)*, Saransk, 1964, p. 16.

33 Borisenko E. P., Pasetsky V. M., *The thousand-year chronicle of unusual natural phenomena (Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы)*, Moscow, 1988, pp. 191–192.

34 Kazakova N. A., Serbina K. N. (eds), *Complete collection of Rus and Russian chronicles (Полное собрание русских летописей)* (Vol. 37), Leningrad: Nauka, 1982, pp. 178–199.

35 Belokurov S. A., *Daily records of the Prikaz of secret affairs (Дневальные записи приказа тайных дел)*, Moscow, 1909, pp. 154, 179.

36 Lurye Ya. S., Serbina K. N. (eds), *Complete collection of Rus and Russian chronicles (Полное собрание русских летописей)* (Vol. 33), Leningrad: Nauka, 1977, p. 176.

nights. On June 1 “it rained and hailed hard in the afternoon and the thunder was terrible”. It grew cold significantly in the second half of July. Early frosts were recorded in the autumn. On the occasion of crop failure grain was given out from the state granaries.³⁷ The spring of 1667 was cold again and there were frosts in September.³⁸

The increase in the number of desolate houses in the villages is evidence of the fact that the peasants of the Mordovian region were on the verge of extinction. In the Arzamas Uyezd, for example, the percentage of empty houses to the number of those, which were levied a tyaglo on, in 1628 was 8.4, in 1641 – 9.0, and in 1677 – 20.9.³⁹ Soviet historiography traditionally explained these figures by fleeing of peasants from intensified feudal oppression, but, it is not always correct to all appearances.

Let us analyze this thesis by the example of the same Arzamas Uyezd, the flight of peasants from which resulted, according to A. A. Geraklitov, in the migration of the population to the neighboring Alatyr Uyezd. Logically, it is possible to point to the increase of population of the Alatyr Uyezd to about the number of migrants from the Arzamas Uyezd. But it did not happen exactly. On the contrary, at that time there was a decline of population in the Alatyr Uyezd, the appearance of empty houses that, as a rule, was not recorded before. Significant examples of this kind of facts were given by A. A. Geraklitov.⁴⁰ Flight is surely occurred, as the documents of those years are full of evidences, however, serious studies are necessary to determine the relation of migration and flights of another kind – i. e. starvation.

The “existential crisis” of the 60s of the XVII century was not resolved politically. It became a “permanent” one, because the extreme weather situation was in the 70s, in the 80s, as well as in the 90s of the XVII century. The population of the region, especially the peasantry, faced an extremely serious problem of food, and it had a significant impact on their behavior.

In conclusion, it is necessary to say that it would be absurd to explain the participation of the population of the Mordovian region in peasant uprisings and construction of abatis borders by adverse meteorological conditions. However, agricultural difficulties, caused by climate variability, undoubtedly played a “provocative” role in a society, which was in a state of latent crisis. They were not the immediate cause of some historical events, but they were a catalyst, which increased demographic, social, political and economic upheavals.

37 Belokurov S. A., *Daily records of the Prikaz of secret affairs (Дневальные записи приказа тайных дел)*, pp. 219–222, 238, 239, 252, 254; *Descriptions of cases of the Moscow archive of the Ministry of justice (Описание дел Московского архива Министерства юстиции)* (Vol. 17), Moscow, 1917, p. 380.

38 Borisenko E. P., Pasetky V. M., *The thousand-year chronicle of unusual natural phenomena (Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы)* Moscow, 1988, p. 193.

39 Geraklitov A. A., *The Mordvins of Arzamas according to the cadastres and census books of the XIII–XVIII centuries (Арзамасская мордва по писцовым и переписным книгам XIII–XVIII вв.)*, Saratov, 1930, p. 60.

40 Geraklitov A. A., *The Mordvins of Alatyr according to the census of 1624–1721 (Алатырская мордва по переписям 1624 – 1721 гг.)*, Saransk, 1936.

References

1. Alekhin V. V., (1935): *Explanatory note to geobotanical maps (modern and reduced) of the former Nizhny Novgorod Governorate (Объяснительная записка к геоботаническим картам (современной и восстановленной) бывшей Нижегородской губернии)*, Leningrad.
2. Anuchin D. N. (ed.), (1911): *Geography (Землеведение)*, 2.
3. Belokurov S. A., (1909): *Daily records of the Prikaz of secret affairs (Дневальные записи приказа тайных дел)*, Moscow.
4. Bochkarev V. N. et al. (eds), (1955): *Studies in the history of the Mordovian ASSR (Очерки истории Мордовской АССР)* (Vol. 1), Saransk.
5. Bogolepov M. L., (1922): *Reasons for crop failure and famine in Russia in historical time (Причины неурожая и голода в России в историческое время)*, Moscow.
6. Borisenko E. P., Pasetsky V. M., (1988): *The thousand-year chronicle of unusual natural phenomena (Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы)*, Moscow.
7. Braudel F., (1986): *Material civilization, economy and capitalism, XV – XVIII centuries. Structures of everyday life (Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Структуры повседневности: возможное и невозможное)* (Vol. 1), (L. E. Kubbel, Trans.), Moscow: Progress. (Original work published 1967)
8. Buganov V. I. (Ed.), (1968): *Complete collection of Rus and Russian chronicles (Полное собрание русских летописей)* (Vol. 31), Moscow: Nauka.
9. Buganov V. I., Koretsky V. I. (eds), (1978): *Complete collection of Rus and Russian chronicles (Полное собрание русских летописей)* (Vol. 34), Moscow: Nauka.
10. Bussow C., (1961), *Moscow chronicle of 1584–1613 (Московская хроника 1584–1613 гг.)*, Moscow.
11. Cherepnin L. V. (ed.), (1955): *Stories by Avraamy Palitsyn (Сказания Авраамия Палицына)*, Moscow, Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR.
12. Danilov G. G., (1964): *From the history of agriculture in Mordovia (Из истории земледелия Мордовии)*, Saransk.
13. *Description of documents and papers, stored in the Moscow archive of the Ministry of justice (Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции)* (Vol. 12), (1914), Moscow.
14. *Descriptions of cases of the Moscow archive of the Ministry of justice (Описание дел Московского архива Министерства юстиции)* (Vol. 17), (1917), Moscow.
15. Emausky A. V., (1934): *From the history of struggle for land and peasants in the Arzamas Uyezd in XII–XVII centuries (Из истории борьбы за землю и крестьян в Арзамасском уезде в XII–XVII вв.)*, In: *Proceedings of the Kirov Research Institute of Local History (Труды Кировского научно-исследовательского института краеведения)* (Vol. VII), Kirov.

16. *Fund of manuscripts of the Research Institute of Language, Literature, History and Economics (Рукописный фонд Научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики), И-1091, Saransk.*
17. Geraklitov A. A., (1929): *Censuses of the Mordvins of Nizhny Novgorod in 96 and 122 (Дозоры Нижегородской мордвы 96 и 122 гг.), Proceedings of the Lower Volga Institute of Local History (Известия Нижне-Волжского института краеведения), 3.*
18. Geraklitov A. A., (1930): *The Mordvins of Arzamas according to the cadastral and census books of the XIII–XVIII centuries (Арзамасская мордва по писцовым и переписным книгам XIII–XVIII вв.), Saratov.*
19. Geraklitov A. A., (1936): *The Mordvins of Alatur according to the census of 1624–1721 (Алатырская мордва по переписям 1624–1721 гг.), Saransk.*
20. Karamzin N. M., (1843): *History of the Russian State (История государства Российского) (Vol. XI), Saint-Petersburg.*
21. Kazakova N. A., Serbina K. N., (eds), (1982): *Complete collection of Rus and Russian chronicles (Полное собрание русских летописей) (Vol. 37), Leningrad: Nauka.*
22. Kolycheva E. I., (1981): *Materials of cadastral descriptions of the Nizhny Novgorod Uyezd on the history of the Mordovian peasantry of the late XVI – the early XVII century (Материалы кадастровых описаний Нижегородского уезда по истории мордовского крестьянства конца XVI – начала XVII в.), In: Historiography and Source Study on the agrarian history of the Middle Volga Region (Историография и источниковедение по аграрной истории Среднего Поволжья), Saransk.*
23. Koretsky V. I., (1975): *Formation of serfdom in Russia and the first peasant uprising in Russia (Формирование крепостного права в России и первая крестьянская война в России), Moscow.*
24. Le Rou Ladurie E., (1959): *History and climate (Histoire et climat), Annales. Economies. Societes. Civilisations, 1, Paris.*
25. Lurye Ya. S., Serbina K. N. (eds), (1977): *Complete collection of Rus and Russian chronicles (Полное собрание русских летописей) (Vol. 33), Leningrad: Nauka.*
26. Luzgin A. S., (1987), *In close vicinity. Household and material culture of the Russian population of Mordovia (В тесном соседстве. Хозяйство и материальная культура русского населения Мордовии), Saransk.*
27. Ostrozhsky chronicler (Острожский летописец), (1979), In: M. N. Tikhomirov, *Russian chronicles (Русское летописание), Moscow.*
28. Platonov S. F., Vasenko P. G. (eds), (1910): *Complete collection of Rus and Russian chronicles (Полное собрание русских летописей) (Vol. 14), Saint-Petersburg: Printing house of M. A. Aleksandrov.*
29. Rakushka-Romanovsky R. O., (1878): *Chronicle of Samovidtsa (Летопись Самовидца), Kiev.*
30. Rybakov B. A. (ed.), (1976): *Annals and chronicles: M. N. Tikhomirov and Chronicle Study (Летописи и хроники: М. Н. Тихомиров и летописеведение), Moscow: Nauka.*

31. Solovyev S. M., (1989): *History of Russia from the earliest times (История России с древнейших времен)* (Vols 7–8), Moscow.
32. Sovetov A., (1867): *On the system of agriculture (О системе земледелия)*, Saint-Petersburg.
33. Sprygin I. I., (1925): *From the forest steppe region of Penza (Из области пензенской лесостепи)*, Moscow.
34. Strumilin S. G., (1949): On the history of agricultural labour in Russia (К истории земледельческого труда в России), *Problems of Economics (Вопросы экономики)*, 2.
35. Tatischev V. N., (1966): *Russian history dating back to the most ancient times (История государства Российского)* (Vol. 6), Moscow, Leningrad.
36. Usov S. M., (1854): *On the systems of arable farming (О системах хлебопашества)*, Saint-Petersburg.
37. Zakharkina A. E., (1955): Feudal and serf relations in Mordovia during the formation of nationwide market (XVII century) (Феодально-крепостнические отношения в Мордовии в период складывания всероссийского рынка (XVII в.), In: *Proceedings of the Research Institute of Language, Literature, History and Economics (Записки Научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики)* (Vol. 17), Saransk.
38. Zhiganov M. F., (1963): From the history of farming of the Mordvins in XIII–XVI centuries (Из истории хозяйства мордвы в XIII–XVI вв.), In: *Studies on the material culture of the Mordovian people: Proceedings of the Mordovian ethnographic expedition (Исследования по материальной культуре мордовского народа: Труды Мордовской этнографической экспедиции)* (Vol. 11), Moscow.

Резиме

Валериј Јурченков

УТИЦАЈ ПРИРОДНИХ УСЛОВА ИА РЕГИОИАЛИИ ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ (ИА ОСИОВУ ПРИМЕРА МОРДОВИЈЕ XVII ВЕКА)

Кључне речн: егзистенцијална криза, народ, власт

У раду се анализира развој региона Мордовија у раном XVII веку у условима егзистенцијалне кризе, узроковане екстремном климатском ситуацијом. Разматра се утицај промена природних услова на регионални историјски развој, што је резултовало серијом „мршавих година“ и оштрим таласом националног незадовољства политиком државе. Сагледани су начини превазилажења кризе које су предложили народ и власт.

Milan RADOVANOVIĆ, Radomir J. POPOVIĆ

GEOGRAPHICAL-HISTORICAL ANALYSIS OF THE IMPACT OF THE 1883 ERUPTION OF KRAKATAU VOLCANO ON WEATHER IN SERBIA*

Abstract: The eruption of Krakatau volcano in 1883 is one of the most powerful eruptions in the past nearly 150 years. Based on the average air temperatures in Belgrade from 1881 to 1886 and average maximum and minimum air temperatures in Šabac from 1883 to 1885, we have tried to analyze whether the mentioned eruption had an impact on weather and climate conditions in Serbia. Bearing in mind that the mentioned measurements were not standardized, we have also tried by analysis of the former official state media to determine whether there are potential signs of possible connection. It turned out that neither measured data nor news reports indicate unusual weather conditions. In other words, there is no evidence that would indicate that an extremely powerful eruption of Krakatau in 1883 caused any weather disturbances over Serbia.

Key words: volcanic eruption, weather, Krakatau, Serbia

Introduction

The eruption of Krakatau volcano (Java Island 6° 06' 10 "S 105 ° 25' 23" E) in August 1883 is one of the most powerful volcanic eruptions in the last nearly 150 years. According to the table provided by Robock and Mao, the only volcanic eruption that had a DV index (Dust Veil Index) 1000 as Krakatau was the Pinatubo eruption (Mt. Pinatubo) in June 1991, and the VE index (Volcanic Explosivity Index) of 6 was the same in both cases.¹ Askja volcano which started working in March 1875 also had a DV index of 1000, but VE index was 5. DV index could be translated as an index of turbidity of the Earth's atmosphere by volcanic dust. Lamb created it in 1970 in an attempt to quantify and numerically express the impact of volcanic dust and aerosols, which are released during the eruptions, on the Earth's radiation balance. VE index is used as a measure of explosiveness, which was developed by Newhall and Self in

* This study was supported by the Serbian Ministry of Education and Science (Projects no. III47001 and 177031).

1 A. Robock, J. Mao, "The volcanic signal in surface temperature observations", *Journal of Climate*, 8 (1995), pp. 1086–1103.

1982.² The index is a combination of qualitative and quantitative parameters on the basis of which explosive eruptions can be approximately determined in the closer and distant history for which there are no sufficiently detailed reports.³

Under powerful, explosive eruptions, volcanoes eject into the atmosphere huge amounts of volcanic material (gas, ash and dust). The ejected material can affect the climate at different spatial and temporal scales. Bearing in mind that at that time a systematic observation of meteorological elements was not established in Serbia, we tried to perceive the potential link between these eruptions and weather conditions on the basis of available archives. Also, we tried through the observations of contemporary research to point to the potential link that occurred between the eruption of Krakatau volcano and meteorological phenomena and processes in Serbia during the 1883 late summer and autumn.

Theoretical Background

Globally, strong volcanic eruptions can be detected on the basis of the amount of volcanic aerosols in the atmosphere.⁴ Volcanic ash and dust remain in the atmosphere for several weeks, and then fall to the ground. Smaller quantities of materials, which have no significant influence on the climate, can survive in the atmosphere for several months. When it comes to the protruding gases, according to Textor et al. the most common are water vapour (H₂O), carbon dioxide (CO₂), sulphur dioxide (SO₂) and to a lesser extent, carbon monoxide (CO), hydrogen (H₂), hydrogen sulphide (H₂S), hydrogen fluoride (HF), hydrogen chloride (H₂Cl) and helium (He).⁵ Robock and Mao (1995) note that the climate impact is directly related to the amount of sulphur dioxide protruding into the atmosphere, where there is a reaction of this gas with water vapour and the creation of sulphate aerosol which, surviving in the atmosphere for several years, affects the increased diffusion and the solar radiation rejection. By reducing the direct and total amount of radiation that reaches the Earth's surface, troposphere comes to cooling, but at the same time, keeping the Earth's long-wave irradiation, an increase in stratospheric temperature occurs. Graf et al. note that the heating of the stratosphere during strong volcanic eruptions is higher in low than in high latitudes, which leads to intensification of zonal circulation of the atmosphere during winter in temperate and sub-polar latitudes and advection of warm maritime air over the continents of northern hemisphere, i.e.

2 C. G. Newhall, S. Self, "The volcanic explosivity index (VEI): An estimate of explosive magnitude for historical volcanism", *Journal of Geophysical Research*, 87 (1982), pp. 1231–1238.

3 <http://www.volcano.si.edu/world/eruptioncriteria.cfm#VEI>

4 <http://data.giss.nasa.gov/modelforce/strataer/>

5 C. Textor, H. F. Graf, M. Herzog, J. M. Oberhuber, W. I. Rose, G. G. J Ernst, "Volcanic particle aggregation in explosive eruption columns. Part I: Parameterization of the microphysics of hydrometeors and ash", *Journal of Volcanology and Geothermal Research*, Vol. 150, Issue 4 (2006), pp. 359–377.

increase in winter air temperature.⁶ Contrary to these results, Robock (2000), analyzing the global air temperatures after strong volcanic eruptions in the 19th and the 20th century, observed lower winter temperatures in the tropical and mostly in subtropical latitudes of the northern hemisphere, as well as lower summer temperatures in the period up to two years after major eruptions. The author explains it by the reduction of solar radiation reaching the surface of our planet.⁷

Fisher et al. studied the impact of 15 large volcanic eruptions of the tropical latitudes on the climate of Europe in the last 500 years. It has been found that in the year of eruption and the first year after, it came to lower summer temperatures, especially in northern and north-eastern Europe. The lowering of summer temperatures in central Europe and parts of the Mediterranean is not as pronounced as in the abovementioned areas. Increasing winter temperatures are present in the year of eruption and the first year after it, especially in the area of Scandinavia and the Baltic. In contrast, in southern Europe a slight chill is present.⁸

Milovanović in his doctoral dissertation, among other things, studied the influence of powerful volcanic eruptions on climate changes in Serbia from 1902 to 1991. The period of study is limited by the beginning of instrumental measurements in Serbia (August 1887) and the last very strong eruption that took place in 1991 – a total of 11 cases. In order to remove the effect of urban heat island from the time series, in the first step the values are set without trend. To detect the possible impact of volcanic eruptions on air temperature in Belgrade, a design of superposed epochs was used. Using analysis of variance and post-hoc LSD (Least Significant Difference) test in data designed in such a way, the differences between the variations of air temperature on the annual and seasonal level were examined, during the two years prior to eruption (codes -2 and -1), in the year of eruption (code 0) and during the two years following the eruption (codes 1 and 2). Based on the results it is concluded that the annual maximum negative deviation of temperature is in zero year (the year in which eruption occurred). The first and second years after the eruption are slightly colder than the two that preceded it. The most pronounced decrease in temperature in the year of the eruption is at spring air temperatures. It is interesting to note that of the eleven cases analyzed, seven were eruptions that occurred in the period March–May.⁹ In contrast to the results that Fisher et al. (2007) got, the variations of winter air temperature in the first year after the eruption are strongly negative, while the second winter after the eruption is much warmer.

6 H. F. Graf, Q. Li, M. A. Giorgetta, *Volcanic effects on climate: revisiting the mechanisms. Atmospheric Chemistry and Physics Discussions*, vol. 7, no. 2, pp. 3941–3962.

7 A. Robock, “Volcanic Eruptions and Climate”, *Reviews of Geophysics*, 38 (2) (2000), pp. 191–219.

8 E. M. Fisher, J. Luterbacher, E. Zorita, S. F. B. Tett, C. Casty, H. Wanner, “European climate response to tropical volcanic eruptions over the last half millennium”, *Geophysical Research Letters*, vol. 34 (2007), pp. 1–6.

9 Б. Миловановић, *Утицај највећих климатских фактора на колебање климата у Србији*, докторска дисертација, Географски факултет, Универзитет у Београду (2012), стр. 1–148.

Summer and autumn temperatures are in the year of the eruption higher than in the years that precedes it, but summers in the first and second year after the eruption are a little colder.

*Available Documentation on the Weather Conditions Immediately
Before and After the Eruption of Krakatau*

Before analyzing the existing historical record of weather conditions in Serbia before and after the eruption of Krakatau volcano, it would be necessary to envisage how one of the largest eruptions in the last 150 years actually manifested.

Krakatau Island was created by volcanic activity, but the volcano was inactive until the eruption of 1680. In the 19th century, the stronger eruption than one from 1883 was observed only when the volcano Tambora exploded on the Indonesian island of Sumbava. The 1815 eruption poured five times as much volcanic material. A German warship passing by reported on 20th August a seven-mile high cloud of ash and dust over Krakatau. For the next two months, similar explosions would be witnessed by commercial liners and natives on nearby Java and Sumatra. With little to no idea of the impending catastrophe, the local inhabitants greeted the volcanic activity with festive excitement. An enormous blast on the afternoon of August 26 destroyed the northern two-thirds of the island, as it plunged into the Sunda Strait, between the Java Sea and Indian Ocean, the gushing mountain generated a series of pyroclastic flows (fast-moving fluid bodies of molten gas, ash and rock) and monstrous tsunamis that swept over nearby coastlines. Four more eruptions beginning at 5:30 a.m. the following day proved cataclysmic. Shortly after 10:00 a.m. of the 27th of August 1883 Krakatau was blown by one of the biggest explosions ever recorded. The sound of explosion could be heard in Australia, at a distance of 3 500 km. The island itself collapsed and turned to dust. About 19 cubic kilometres of volcanic material flew out in the air. The dust cloud rose up to 80 kilometres high, and then circulated for years around the Earth, causing climate changes and spectacular sunsets around the world. A thick cloud of smoke spread across the sky and darkened the whole area a few days. The ships were swamped, and the sailors had to shovel hot mud and ash in the dark, breathing stale sulphur air. The sea was rising in waves of unusual forms, and as it arrived to the shores of Java and Sumatra, it wiped out whole settlements. There were more than 36 000 people killed. The eruption itself was not as deadly, but the giant tsunami waves that were higher than 40 meters when the volcano collapsed, destroyed 163 villages along the coasts of Java and Sumatra. Several months later, the roar became even louder. Ships passing there reported on the explosions that were so loud that perforated the sailors' eardrums. Sunda Passage, a busy marine route between the islands of Java and Sumatra, became full of the floating volcanic rocks. Nothing left of the island, and today on that place there has been

Rakatu Island. The eruption occurred at the time of occurrence of mass communication, and news of it spread around the world via telegraphs for a few hours. Scientists carefully collected information about the explosion that became the major impetus for the study of the causes and behaviour of volcanoes.¹⁰

In the historiography periodicals in Serbia there are two papers that have been written lately on the impact of volcanic eruptions on weather in the Balkans. Jelena Mrgić analyzed data on weather changes caused by the eruption of Vesuvius in 1631, while Dejan Jakšić presented the impact of eruption of Icelandic Laki volcano in 1783 on the climate changes in Vojvodina.¹¹ Therefore, these are primarily the powerful volcanic eruptions, which, moreover, occurred in Europe, but contemporaries due to scarcity of general knowledge and poor communication failed to connect extreme and unusual natural phenomena with the mentioned natural phenomena.

Since the eruption of Krakatau volcano was the first natural disaster in the world which, owing to established intercontinental telegraph network, was commented with great interest in the international press, it also had the echo in the Kingdom of Serbia. In the *Serbian newspaper*, the official state newspaper, under Smesice, signed by the initials of Z-a, titled *Earthquake on the island of Java*, 11/23 September 1883, according to letters published in the American and European newspapers, the disaster caused by the volcano Krakatau was described in details. “[...] At the same time the lava ravaged the interior of the island, and with the rest of the burning mass covered Tetarang town with 1 800 residents. On the 15th of the last month, so many horrors were joined by an earthquake that lasted several hours; through the rain of rocks and lava, mighty thunderbolts flashed. ... As the cloud was larger, the more terribly the ground shook. The streets were crowded with people, mashed corpses littered around, dying moans did not provoke any sorry; all expected the end of the world [...]”¹²

In order to determine whether there was any impact of the Krakatau eruption on weather in Serbia and, if any, in what proportions, one should visualize the state of the sources from which conclusions can be drawn. Namely, at the start of the ninth decade of the 19th century in the Kingdom of Serbia there had not yet been established a network of meteorological stations (started working in 1887), although Vladimir Jakšić, professor of the Lycée and head of the statistical department of the Ministry of Finance, recognizing the importance of meteorology, every day from 1848 to his death 1899 measured air temperature in Belgrade. Jakšić's data on daily extreme temperatures and mean air temperature, cloudiness and rainfall and the number of precipitation days from 1851 to 1856 were printed in *Statistique de Serbie* in 1857. In addition, in 1856 Jakšić organized the work of twenty meteorological stations, and data from a number

10 <http://www.history.com/this-day-in-history/krakatau-explodes>

11 J. Mrgić, „Паде прах са небеса на земљу’ – ерунција Везува 1631. и балканске земље”, *Balkanica*, 35 (2004), стр. 223–238; Дејан Јакшић, „Одјек ерунције исландског вулкана Лаки у нашим крајевима”, *Истѡраживања*, 20 (2009), стр. 105–115.

12 *Serbian newspaper*, no. 197, 11th September 1883.

of those stations were published for the period 1856–1862. Significant data on the weather in Serbia in the ninth decade of the 19th century can be found in the reports of county and district chiefs who sent them ten-day and monthly to the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of National Economy. Namely, the local authority was informing the central administration, among other things, on the natural disasters, state of agricultural species, extraordinary phenomena in nature, and the like. It should be said that these reports, regardless of the authenticity and the temporal and spatial proximity with which they were written, were not completely reliable, because they were often written with a bureaucratic routine and expressed subjective feeling of air temperature. For example, in one county, district chiefs sent contradictory assessments of weather conditions. Besides Jakšić's data on air temperature in Belgrade, measurements were performed in Šabac (1883–1885), Kruševac (1885–1887) and Aleksandrovac (1887). The data were published in *Težak*, the Journal of Serbian Agricultural Society.

The weather in Serbia until August 1883, when the Krakatau volcano eruption occurred, was changing and spring was common. After a cold winter, warm and rainy intervals were changing throughout spring. Exceptions are the snowfall in most parts of Serbia from 8/20 May to 10/22 May, and a hail in the Timok County, Zaječar, Čuprija and Belgrade.¹³ Unstable weather continued in June, with frequent storms and periods of warm weather.¹⁴ From late July to early September 1883, the weather in most parts of Serbia was favourable. Warm days and little rainfall characterized much of August.

However, since 8th September 1883, ten days after the eruption of Krakatau, the weather suddenly worsened throughout Serbia. That day in Podrinje and Valjevo districts “was so much rain that the Drina and Kolubara and other rivers flooded, and made a lot of damage around their beds.” In Šabac that day was the lowest temperature for the month of August, actually 8th September according to new calendar, of 10.6 Reaumur (13.2 degrees Celsius).¹⁵ The heavy rain and cold spell that prevailed since 8th September 1883 were reported from Jagodina, where the Belica flooded and caused damage to crops of 19,000 dinars. Cold nights in the period from 13th to 23rd September 1883 were mentioned in the reports of the chiefs of Zaglava County in the east of Serbia and Rudnik County. Generally, in most official reports in mid-September 1883 it was stated that the weather was variable, except for the districts in the north of the Kingdom of Serbia, Belgrade, Šabac and Smederevo, where good weather still prevailed.

However, September and beginning of October of 1883 were marked by hail in Čačak, Kruševac, Podrinje, Niš and Požarevac districts. On that phenomenon a contributor to the *Težak* wrote: “It is quite surprising that it hails in

13 *Težak*, official of the Serbian Agricultural Society, XIV (1883), p. 323.

14 *Težak*, XIV (1883), p. 481; The Archives of Serbia, Belgrade (AS), The Ministry of National Economy, department of agriculture 1883 (MNP), non-filed material, without a number.

15 *Težak*, XV (1884), p. 232.

September, but this year it hailed in several places: on 11/23 September in the counties of Posavotamnava and Pocerina, Šabac District and the counties of Kragujevac and Lepenica, Kragujevac District; on 12/24 September afternoon it hailed in the county town of Jasenica of Smederevo District with a strong storm that uncovered the houses in the small town Palanka; on 20 September/2 October strong hailstones fell in the size of turkey eggs in some villages of the County of Radjevina, Podrinje District; that same day it hailed in some villages of the counties of Resava and Paraćin in Čuprija District. Wherever this month the hailstones fell, they were very large, and much damage was done to vegetables, plums, and especially vineyards” (underlined by M. R.; R. J. P.)¹⁶ It hailed in some places in early October, for example in Čuprija District.¹⁷

Judging by the reports of local authorities, in Serbia by the end of 1883 there were no other extraordinary meteorological phenomena, i.e. the weather was usual for this time of year. One of characteristic reports of the period is the report of the chief of District Kruševac for October 1883: “The weather was changeable. There were no storms”.¹⁸

The eruption of Krakatau volcano caused the unusual optical phenomena, such as colourful sunsets, which are caused by aerosols in the stratosphere. The sources do not record such occurrences in Serbia¹⁹ Possible indirect impact of the Krakatau eruption on weather in Serbia, however, can be traced by comparing the air temperatures in the years after the eruption, which are globally lower than 0.1 to 0.2 °C.²⁰

But first, let us see the average air temperatures in Serbia in the second half of the 19th century. Before the continuous meteorological measurements that began in 1887, in the period from 1856 to 1862, under the leadership of Vladimir Jaksic, 20 meteorological stations worked in the Principality of Serbia, owing to which the table that follows was created (Državopis, 2). There are similar data, with minimal variations, for the period 1856–1872, but we opted for an earlier period, due to the reliability of data.²¹

Table 1 – Average air temperatures in Serbia in the period 1856–1862

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
C	0.2	2.3	6.0	12.9	16.5	20.8	21.9	21.9	17.8	13.8	5.8	0.6

16 Težak, XIV (1883), pp. 761–762.

17 Serbian newspaper, no. 228, 20th October 1883.

18 AS, MNP-3 1883, non-filed, no. 1201–3317.

19 О. Љерка, *Девеић храсћова, записи о историји српске метеорологије*, Београд, 1998.

20 A. Robock, J. Mao, “The Volcanic Signal in Surface Temperature Observation”, *Journal of Climate*, 8 (1995), pp. 1086–1103.

21 В. Јакшић, „Погодонис Београда 1881–1889“, Архивска грађа Републичког хидрометеоролошког завода у Београду, (Description of weather in Belgrade); *Државопис Србије I*, Београд, 1863; В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд, 1887, стр. 49.

There was a cessation of organized meteorological measurements, and only in the ninth decade of the 19th century the results of individual measurements for individual towns were published. The average air temperatures in Šabac for the period 1883–1884 and partly 1885 with the record of the average, highest and lowest temperatures for each month, based on measurements carried out by high school teacher Mihailo Ruvidić, are important for our subject, because, to some extent, they confirm the above mentioned theory of Fisher et al. on a slight lowering of the summer and slight increase in winter temperatures in the first year after the eruption. From a number of archive documents, we learn that the summer of 1884 in Serbia was marked by heavy rains and frequent hail storms. Chief of Vranje District, M. Stojićević, talking about the weather in June in 1884 wrote in the report: “The first twenty days were rainy and with very variable temperatures, so that strong hoar frost and snow could be seen on peaks”.²² After a relatively stable weather conditions in July, the August of 1884 was cold and rainy.

Table 2 – Average, highest and lowest air temperatures in Šabac in the period 1883–1885²³

	Mean monthly temperature			Highest daily temperature			Lowest daily temperature		
	1883	1884	1885	1883	1884	1885	1883	1884	1885
I	1.7	3.8	0.91	8.2	6.6	7.0	-6.4	-2.5	-6.0
II	2.6	3.1	6.0	7.9	9.1	16.6	-4.1	-2.9	0
III	8.6	8.2	-	16.2	13.2	-	-2.0	4.5	-
IV	15.9	15.2	11.3	23.7	20	20.7	8.2	10	10
V	20.6	17.7	17.7	27	21.6	25.3	8.7	12.5	9.1
VI	23.7	18.2	22.3	30.3	24.5	28.7	17.8	13.5	12.5
VII	23.6	21.6	-	30.6	28.7	-	20.7	13.7	-
VIII	20.9	17.6	-	26.2	24.1	-	13.2	14.1	-
IX	14.9	16.1	-	18.2	15.3	-	7.25	4.5	-
X	9.5	12.1	-	14.5	12.5	-	0.75	4.1	-
XI	2.75	0.4	-	7.2	4.5	-	-4.1	-8.25	-
XII	-0.2	2.7	-	5.4	6.6	-	-5.7	-2.7	-
Ann	12	12		30.6	28.7	-	6.4	-8.2	-

However, the example of the average air temperatures in Belgrade in the period 1881–1886 and the table drawn on the basis of meteorological measurements of Vladimir Jakšić, which included two years before and three years after the eruption of Krakatau, more clearly than in the previous table, there is no significant temperature variations in Serbia in that period.

²² AS, MNP-3, non-filed 1883, 1300–2209.

²³ *Težak*, 1884 (XV), p. 232; *Težak*, 1885 (XVI), pp. 127, 193, 277, 347, 516, 571.

Table 3 – Average air temperatures in Belgrade in the period 1881–1886
(Jakšić, 1881–1889)

	1881	1882	1883	1884	1885	1886
I	-1.71	0.5	-0.8	0.8	-0.8	2.8
II	0.5	4.9	1.8	4.0	4.0	0.5
III	7.5	11.5	2.2	7.6	9.2	3.1
IV	10.9	12.7	10.0	12.1	14.4	13.0
V	15.6	16.3	16.6	17.5	21.0	16.6
VI	19.5	18.8	20.1	18.0	20.9	19.7
VII	22.6	22.4	22.3	21.8	22.2	22.2
VIII	23.9	18.9	21.1	20.0	21.2	21.9
IX	17.9	18.9	18.0	17.4	18.7	19.3
X	10.5	13.2	13.4	11.3	14.5	14.3
XI	4.9	8.4	6.8	2.4	7.9	8.5
XII	-2.9	4.9	0.9	2.6	-1.9	6.4
Ann.	10.8	12.6	11.0	11.3	12.6	12.9

Based on the available sources, we have seen that in the field of meteorological events in late summer and in the second half of 1883 nothing unusual was occurring. Actually, it has appeared that the eruption of Krakatau volcano, with all the material that was ejected into the atmosphere, did not significantly affect the weather conditions in Serbia. However, the indirect influence is evident in the slight changes.

In recent years, it seems that the research process is intensified between Sun – Earth. There are numerous results which indicate that the eruption of charged particles toward the planet has a profound effect on the environment and atmospheric processes, both regionally and globally.²⁴

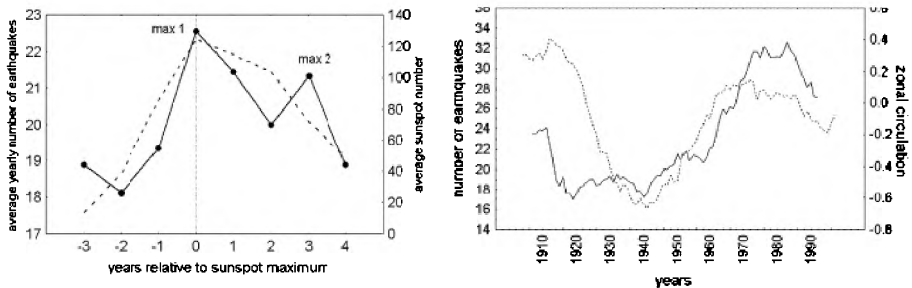

Figure 1. Average number of earthquakes (solid line) and solar activity (dotted line) in the elevenyear solar cycle for the period 1900–1999 – left chart and annual number of earthquakes $M \geq 7$ in the period 1900–1997 (solid line) and intensity of zonal circulation (dotted line) in the same period – right chart (Odintsov et al., 2006)

24 J. F. P. Gomes, M. Radovanovic, V. Ducic, M. Milenkovic, M. Stevancevic, „Wildfire in Deliblatska Pescara (Serbia) – Case Analysis on July 24th 2007”, *Handbook on Solar Wind: Effects, Dynamics and Interaction*, (2009), Nova Science Publishers, New York, pp. 89–140; J. F. P. Gomes, M. Radovanović, “Solar activity as a possible cause of large forest fires – A case study: Analysis of the Portuguese forest fires”, *Science of the total environment*, 394, (2008), pp. 197–205; J. Nikolić, M. Radovanović, D. Milijašević, “An astrophysical analysis of weather based on solar wind parameters”, *Nuclear Technology & Radiation Protection*, Vol. 25, No. 3 (2010), pp. 171–178; M. Radovanović, “Forest fires in Europe from July 22–25, 2009”, *Arch. Biol. Sci.*, Belgrade, 62-2 (2010), pp. 419–424.

However, papers that point out the connection between processes on the Sun and geotectonic events have become very intriguing.²⁵

According to the heliocentric hypothesis, which is observed in the mentioned references, there are two basic ways of penetration of charged particles to the ground. The first relates to reconnection, i.e. connection of the opposite vectors of the interplanetary magnetic field and geomagnetic field.²⁶ In such conditions, one of the relatively frequent resultant trajectories of air masses, which are affected by hydrodynamic pressure, is moving from the north-west Atlantic to the south-east. The extent to which such penetrations will reflect in the weather of any part of Europe depends primarily on the electro-magnetic and physical-chemical characteristics of the interplanetary magnetic front. Understanding these processes is difficult because the quantitative parameters of the solar wind, registered by satellites, are never the same. This refers primarily to the wide ranges of speed, density and temperature of charged particles, as well as their very diverse chemical composition. Pulsation energy which carries the mentioned particles further complicates the creation of models that could simulate the above hypothesis.

Another way of the charged particles penetrating to the ground takes place in the equatorial regions, that is, in those parts of Earth where the geomagnetic field strength is the weakest. As the possibility that such processes take place, as far as we know, the first time in science was stated by Gomes, Radovanović.²⁷ According to these results, the kinetic energy of the solar wind (represented by speed, which can reach in extreme situations over 1000 km/s) in the equatorial regions causes the seizing of air masses dictating their further movement (figure 2).

“Solar flares are known to contain as much as 10^{29} joules of energy and can accelerate electrons and protons to energies of many MeV and even hundreds of MeV at times. (...) These coronal mass ejection ...events, as they propagate away from the sun, are also capable of accelerating interplanetary particles to higher energies – perhaps many tens of MeV. The relationship of these CME events to solar phenomena such as sunspots and flares is not yet well understood. However, CMEs are now known to be important sources of disturbances of the interplanetary medium and of the space environment of Earth, even during years of low sunspot conditions. (...) Space weather influence on the Earth’s weather and climate is still a developing topic”.²⁸ The extent to which mentioned events are associated with the operation of the volcano itself remains

-
- 25 S. Odintsov, K. Boyarchuk, K. Georgieva, B. Kirov, D. Atanasov, “Long-period trends in global seismic and geomagnetic activity and their relation to solar activity”, *Physics and Chemistry of the Earth*, 31 (2006), pp. 88–93; M. Radovanović, M. Stevančević, D. Milijašević, S. Mukherjee, Ž. Bjeljac, “Astrophysical Analysis of Earthquake near Kraljevo (Serbia) on 03 November 2010”, *Journal of the Geographical institute Jovan Cvijic SASA*, No. 63 (3) (2011), pp. 1–14, figure 1.
- 26 M. Radovanović, M. Stevančević, D. Štrbac, “A contribution to the study of the influence of the energy of solar wind upon the atmospheric processes”, *Journal of the Geographical institute Jovan Cvijic SASA*, No. 52 (2003), pp. 1–18.
- 27 Gomes, Radovanović, *op. cit.*, (2008).
- 28 P. K. Marhavidas, E. T. Sarris and G. C. Anagnostopoulos, (2004), *Elaboration and analysis of Ulysses’ observations, in the vicinity of a magnetohydrodynamic shock. The-eggs_org _ NewsLetter & Information Service of the E_G_U.htm*, Issue #08 30 June 2004.

an open question. Other scientists have also noticed there are unclear details on the mechanism of the SW penetration as well as the parameterization of losses in speed, temperature and chemical structure of the particles. “The associated changes in the Brewer–Dobson circulation have a non-local effect on the thermal structure in the lower tropical stratosphere leading to significant solar signals in e. g. temperature, cloud cover, precipitation in the tropical troposphere.

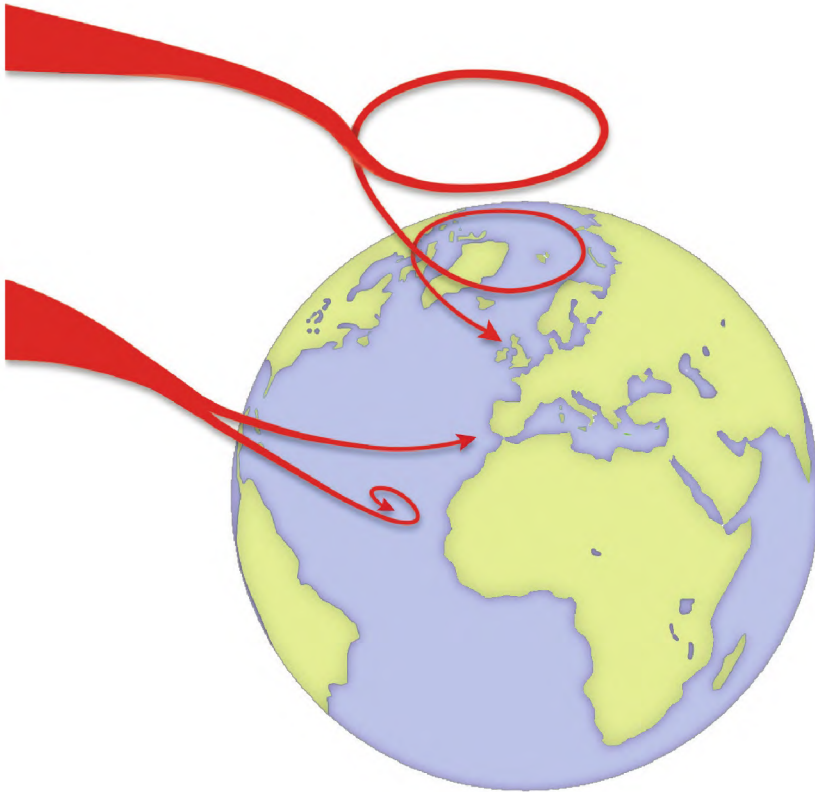

Figure 2. *Schematic survey of the way of SW penetration towards topographic surface (Gomes et al, 2009)²⁹*

(...) It must however be noted that many questions concerning the impact of solar variability on the atmosphere are still open. E.g. the observed solar signal in stratospheric ozone can so far not be reproduced by models. The contribution of energetic particles to the solar signal is not yet well understood”.³⁰

29 J. F. P. Gomes, M. Radovanović, “On the Relationship between Solar Activity and Forest Fires”, *Handbook on Solar Wind*, Chapter 1, Nova Science Publishers, New York, 2009, pp. 1–79.

30 U. Langematz, K. Matthes, L. J. Grenfell, “Solar impact on climate: modeling the coupling between the middle and the lower atmosphere”, *Memorie della Società Astronomica Italiana*, Vol. 76 (2005),

However, the problem here considered is directed to the possibility for subordination of meteorological processes and phenomena in Serbia by penetration of air masses raised by the merger of the interplanetary and geomagnetic fields in the polar regions. "Relying on observations collected by NASA's Polar spacecraft and Japan's Geotail spacecraft, scientists associated with the International Solar-Terrestrial Physics (ISTP) program have gathered the first direct evidence that a process known as magnetic reconnection occurs naturally in the Sun-Earth system. Until now, reconnection had only been observed under contrived conditions in a few physics laboratories. During reconnection, magnetic fields that are heading in opposite directions – having opposite north or south polarities – break and connect to each other. (...) Reconnection is the fundamental process for transferring and exchanging energy in the Sun-Earth system" (www.nassa.gov 2003). Therefore, not only the described process is contested, but it gains more on its importance. "Magnetic reconnection – a phenomenon by which magnetic fields lines get interconnected and reconfigure themselves – is a universal process in space that plays a key role in various astrophysical phenomena such as star formation, solar explosions or the entry of solar material within the Earth's environment".³¹

The recent researches show that in case when **B_z** component of interplanetary magnetic field has direction opposite to the geomagnetic field, namely, when it has got a negative sign, the magnetosphere opens (magnetic reconnection). Then the solar wind particles enter the Earth's atmosphere (magnetospheric door) in the form of a jet stream and advance along geomagnetic lines to the magnetosphere equator. Therefore, the process is occurring in the area where Earth's magnetic field is the strongest. Otherwise, the solar wind does not penetrate through Earth's magnetosphere but passes, i.e. it rejects from it. "We found that the events occurring during closed geomagnetic conditions do not show common peaks at all the high latitude stations and tend to be coherent only among Antarctic stations, while there is a lack of coherence between high latitude opposite hemispheres. Conversely, during open geomagnetic conditions the pulsation events are characterized by discrete frequencies, the same at all stations, and are generally highly coherent between high and low latitudes and between opposite hemispheres".³² According Tinsley, Yu "there is no decisive result at present to determine how much of the observed decadal variations are due to particle flux inputs as compared to total or spectral irradiance changes. However, there is no such ambiguity concerning the correlations of atmospheric dynamics with particle fluxes on the day-to-day timescale."³³ Disre-

MontePorzio Catone, June 27 – July 1, pp. 868–875.

31 http://www.esa.int/esaCP/SEMEDI3T4LZE_index_0.html

32 S. Lepidi, L. Santarelli, L. Cafarella, P. Palangio, "The Earth's passage of coronal mass ejecta on october 29–31, 2003: ULF geomagnetic field fluctuations at very high latitude", *Memorie della Società Astronomica Italiana*, Vol. 76 (2005), MontePorzio Catone, June 27 – July 1, 2005, pp. 998–1001.

33 A. B. Tinsley, F. Yu, „Atmospheric Ionization and Clouds as Links between Solar Activity and Climate”, in press in forthcoming AGU monograph: *Solar Variability and Its Effects on the Earth's Atmospheric and Climate System*, AGU press, Washington, DC (2004), p. 321–340, (<http://www.utdallas>).

garding lack of detailed knowledge of the mechanism of interactive connection Ponyavin et al emphasize that with usage of certain techniques, connections may be confirmed.³⁴ Historical sunspot and climate records were analyzed by means of nonlinear tools to study long-term trends and relationships with the solar activity variations. Cross Wavelet technique and Recurrence Plot analysis were applied to the data (for annual averages of air-surface temperature in Central England, Stockholm and St.Petersburg) to find their similarities and phase coherence at different time and time-scale. (...) The second half of 20th century demonstrates unusual response of climatic system to the solar signal.”

Conclusions

Bearing in mind that in 1883 there were no satellite measurements, we can only assume that in the middle of August of 1883 a simultaneous penetration of the solar wind particles occurred. That is, based on previous research it seems more likely that there was penetration both in the polar and equatorial regions. Therefore, the development of weather conditions in Serbia was then largely dictated by the movements of air masses from the northwest eventually southwest than by the explosion of the volcano Krakatau. In addition, based on available documentation, we can see that even during the autumn and winter of 1883 nothing radical in Serbia in the field of meteorology was occurring.

References

1. Државопис Србије I, Београд 1863.
2. Gomes J. F. P, Radovanović M. (2008): *Solar activity as a possible cause of large forest fires — A case study: Analysis of the Portuguese forest fires*. Science of the total environment, 394, pp. 197–205, doi:10.1016/j.scitotenv.2008.01.040.
3. Gomes J. F. P, Radovanović M. (2009): *On the Relationship between Solar Activity and Forest Fires*. In the book: Handbook on Solar Wind, Chapter 1, Nova Science Publishers, New York p. 1–79.
4. Gomes J. F. P, Radovanovic M, Ducic V, Milenkovic M, Stevancevic M. (2009): *Wildfire in Deliblatska Pescara (Serbia) - Case Analysis on July 24th 2007*. In Book: Handbook on Solar Wind: Effects, Dynamics and Interaction, pp. 89–140. Nova Science Publishers, New York.
5. Graf H. F, Li Q, Giorgetta M. A, (2007): *Volcanic effects on climate: revisiting the mechanisms*. Atmospheric Chemistry and Physics Discussions, vol. 7, no. 2, pp. 3941–3962.

edu/physics/pdf/Atmos_060302.pdf).

- 34 D. I. Ponyavin, T. V. Barliaeva, N. V. Zolotova, (2005), “Hypersensitivity of climate response to solar activity output during the last 60 years”, *Memorie della Società Astronomica Italiana*, Vol. 76, Monteporzio Catone, June 27 – July 1, 2005, pp. 1026–1029.

6. Fisher E. M, Luterbacher J, Zorita E, Tett S. F. B, Casty C, Wanner H. (2007): *European climate response to tropical volcanic eruptions over the last half millennium*. Geophysical Research Letters, vol. 34, pp. 1–6.
7. Јакшић Д. (2009): *Одјек ерупције исландској вулкана Лаки у нашим крајевима*. Истраживања 20, стр. 105–115.
8. Јакшић В. Погодопис Београда (1881–1889): *Архивска грађа Републичкој хидрометеоролошкој завода у Београду*, (Description of weather in Belgrade).
9. Карић В. (1887): *Србија, опис земље, народа и државе*. Београд.
10. Langematz U, Matthes K, Grenfell L. J. (2005): *Solar impact on climate: modeling the coupling between the middle and the lower atmosphere*. Memorie della Società Astronomica Italiana, Vol. 76 MontePorzio Catone, June 27-July 1, p. 868–875.
11. Lepidi S, Santarelli L, Cafarella L, Palangio P. (2005): *The Earth's passage of coronal mass ejecta on october 29-31, 2003: ULF geomagnetic field fluctuations at very high latitude*. Memorie della Società Astronomica Italiana, Vol. 76, MontePorzio Catone, June 27-July 1, 2005, p. 998–1001.
12. Опра Љ. (1998): *Девећ храсћова, записи о историји српске метеорологије*. Београд.
13. Marhavilas P. K, Sarris E. T. and Anagnostopoulos G. C. (2004): *Elaboration and analysis of Ulysses' observations, in the vicinity of a magnetohydrodynamic shock*. The-eggs_org _____ NewsLetter & Information Service of the E_G_U. htm, Issue #08 30 June 2004.
14. Миловановић Б. (2012): *Утицај спољашњих климатских фактора на колебање климата у Србији*. Докторска дисертација. Географски факултет, Универзитету у Београду, стр. 1–148.
15. Мргнјић Ј. (2004): *Паде прах са небеса на земљу-ерупција Везува 1631. и балканске земље*, Balcanica, 35, 223–238.
16. Newhall C. G, Self S. (1982): *The volcanic explosivity index (VEI): An estimate of explosive magnitude for historical volcanism*. Journal of Geophysical Research (87), pp. 1231–1238.
17. Nikolić J, Radovanović M, Milijašević D. (2010): *An astrophysical analysis of weather based on solar wind parameters*. Nuclear Technology & Radiation Protection, Vol. 25, No. 3, pp. 171–178.
18. Odintsov S, Boyarchuk K, Georgieva K, Kirov B, Atanasov D. (2006): *Long-period trends in global seismic and geomagnetic activity and their relation to solar activity*. Physics and Chemistry of the Earth 31, pp. 88–93, doi:10.1016/j.pce.2005.03.004.
19. Ponyavin D. I, Barliaeva T. V, Zolotova N. V. (2005): *Hypersensitivity of climate response to solar activity output during the last 60 years*. Memorie della Società Astronomica Italiana, Vol. 76, MontePorzio Catone, June 27-July 1, 2005, p. 1026–1029.
20. Radovanović M, Stevančević M, Štrbac D. (2003): *A contribution to the study of the influence of the energy of solar wind upon the atmospheric processes*. Journal of the Geographical institute Jovan Cvijic SASA, No. 52, Belgrade, pp. 1–18.

21. Radovanović M. (2010): *Forest fires in Europe from July 22 – 25, 2009*. Arch. Biol. Sci., Belgrade, 62 (2), 419–424.
22. Radovanović M, Stevančević M, Milijašević D, Mukherjee S, Bjeljac Ž. (2011): *Astrophysical Analysis of Earthquake near Kraljevo (Serbia) on 03 November 2010*. Journal of the Geographical institute Jovan Cvijic SASA, No. 63 (3), Belgrade, pp. 1 – 14.
23. Robock A, Mao J. (1995): *The volcanic signal in surface temperature observations*. J. Clim, 8, pp. 1086–1103.
24. Robock A. (2000): *Volcanic Eruptions and Climate*. Reviews of Geophysics, 38, 2, pp. 191–219.
25. Textor C, Graf H. F, Herzog M, Oberhuber J. M, Rose W. I, Ernst G. G. J, (2006): *Volcanic particle aggregation in explosive eruption columns*. Part I: Parameterization of the microphysics of hydrometeors and ash. Journal of Volcanology and Geothermal Research, Vol. 150, Issue 4, pp. 359–377.
26. Tinsley A. B, Yu F. (2004): *Atmospheric Ionization and Clouds as Links between Solar Activity and Climate*. in press in forthcoming AGU monograph: *Solar Variability and Its Effects on the Earth's Atmospheric and Climate System*. AGU press, Washington, DC, p. 321–340, (http://www.utdallas.edu/physics/pdf/Atmos_060302.pdf).

Unpublished sources (Необјављена грађа):

27. Архив Србије, Министарство народне привреде, нефасцикулисана грађа 1883, 1884, 1885, 1886. Министарство унутрашњих дела, полицајно одељење, 1883, 1884, 1885.

News Papers:

28. Српске новине: *Тежак, оріан Сриској њољопривредној друшћива*. 1883, 1884, 1885.

Резиме

Милан Радовановић, Радомир Ј. Поповић

ГЕОГРАФСКО-ИСТОРИЈСКА АНАЛИЗА УТИЦАЈА ЕРУПЦИЈЕ ВУЛКАНА КРАКАТАУ 1883. ИА ВРЕМЕ У СРБИЈИ

Кључне речн: вулканска ерупција, време, Кракатау, Србија

Аутори су интердисциплинарним приступом разматрали да ли је и колико ерупција вулкана Кракатау 1883. године имала утицаја на временске прилике у Србији. Теоријску основу рада чине новији резултати истраживања о утицају сунчевих високоенергетских честица према нашој планети, те веза између процеса на Сунцу и геотектонских поремећаја. Према хелиоцентричној хипотези која се опсервира у наведеним референцама,

постоје два основна начина продирања високоенергетских честица ка тлу. Први се односи на риконекцију, тј. спајање супротних вектора интерпланетарног магнетног поља и геомагнетног поља. При таквим условима, једна од релативно честих резултантних трајекторија ваздушних маса, које су захваћене хидродинамичким иритиском, креће се од северозапада Атлантика ка југоистоку. У којој мери ће се такви иродори одразити на временске ириликe било ког дела Европе зависи у ирвом реду од електромагнетних и физичко-хемијских карактеристика интерпланетарног магнетног фронта. Међутим, разумевање наведених ироцеса је отежано због тога што квантитавни параметри Сунчевог ветра, који се данас региструју сателитима, никада нису исти. Мисли се пре свега на широке опсеге брзине, густине и температуре високоенергетских честица, као и на њихов разнолик хемијски састав. Пулсирање енергије (маховитост) која носи поменуће честице, додатно отежава креирање модела који би могли симулирати наведену хипотезу. Други начин иродирања високоенергетских честица ка тлу одиграва се у екваторијалним областима, где је снага Земљиног геомагнетног поља најслабија. Према овим резултатима, кинетичка енергија Сунчевог ветра (представљена брзином, која може достизати у екстремним ситуацијама и преко 1.000 km/s) у екваторијалним областима условљава захватање ваздушних маса диктирајући њихово даље кретање.

У раду је разматрана усмереност метеоролошких процеса и појава у Србији продорима ваздушних маса насталим услед спајања интерпланетарног и геомагнетног поља у поларним областима. Имајући у виду да 1883. није било ни помена о сателнтским снимцима, можемо само иретпоставити да се крајем августа 1883. десио истовремени иродор честица Сунчевог ветра у поларним и у екваторијалним областима. Дакле, развој временских ирилика у Србији био је тада у већој мери диктиран кретањима ваздушних маса са северозапада него експлозијом вулкана Кракатау. Поред тога, на основу расположиве документације, можемо видети да се ни током јесени, као ни зиме, у Србији ништа радикално на пољу метеорологије није дешавало. Односно, ерупција вулкана Кракатау, са свим материјалом који је избачен у атмосферу, није битније утицала на временске прилике у Србији.

ВИШЕНАМЕНСКИ КАНАЛ ДУНАВ–САВА

Анстракт: Република Хрватска планира да до 2016. године изгради канал који ће повезати Дунав (код Вуковара) и Саву (код села Сикиревци, у близини Славонског Шамца). Канал ће бити дуг 61,4 километара. Идеја о изградњи канала стара је 278 година. Вишенаменски канал Дунав–Сава треба да има три функције: да наводњава 35.750 хектара пољопривредних површина, да врши површинско одводњавање око 173.000 хектара и подземно одводњавање око 62.000 хектара, да служи за пловидбу и туризам. Канал треба да скрати пут према западној Европи за 417 км (време пловидбе ће бити краће за 48 сати), а пут према истоку скратио би за 85 км. Претпоставља се да ће изградња канала допринети развоју речног саобраћаја у Републици Хрватској. У децембру 2002, четири земље су потписале Међународни оквирни споразум за успостављање међународног режима за навигацију и одрживо управљање водама реке Саве и предузимање мера против поплава, опасности од леда, суша и загађења. Главни изазов за управљање реком Савом је омогућавање економског развоја уз одрживо коришћење и заштиту природних ресурса у сливу. Овај пројекат је требало да помогне у идентификовању, одређивању и управљању еколошком и нејажном разноликошћу дуж тока Саве, у складу са ЕУ директивама о птицама и стаништима уз примепу и интеграцију еколошких вредности. Претпоставља се ће конање канала променити режим подземних вода на територији Хрватске. Еквивалентна промена режима подземних вода у Републици Србији могла би да има несагледиве последице, нарочито на природна добра уз реку Саву (Засавица, Обедска бара, моровићко-босутске шуме и Велико ратно острво).

Кључне речи: вишенаменски канал Дунав–Сава, развој речног саобраћаја, режим подземних вода, специјални резервати природе у Србији

Република Хрватска планира да до 2016. године изгради канал који ће повезати Дунав (код Вуковара) и Саву (код села Сикиревци, у близини Славонског Шамца). Вишенаменски канал Дунав–Сава се пројектује за потребе регулисања водног режима на подручју источне Славоније и у циљу скраћивања пловног нута између западне Европе и већих центара у Републици Хрватској, а комбинованим превозом повезале би се луке у Ријеци и Плочама. Канал ће бити дуг 61,4 километара. Идеја о изградњи канала стара је 278 година. Најстарији писани документи о изградњи

канала Дунав–Сава потичу из 1737. За канал Дунав–Сава од 1772. до 1998. урађено је 15 студијских и пројектних решења. Заједничко свим студијама и пројектима је траса канала која ирати корита река Вуке, Босута, Биђа и Бераве – од реке Дунав у Вуковару, поред Винковаца до реке Саве код Славонског Шамца. Изградња пловног нута је сложена и скупа. У ирвој фази гради се мелиорациони канал за наводњавање пољопривредних површина у ширем подручју Биђ – Босутско поље, који је по димензијама (ширина и дубина) мањи од пловног нута. У каснијим фазама изградње планира се доградња мелиорационог канала у циљу задовољавања критеријума пловног нута. Према иројектима канал треба да има три функције: да наводњава 35.750 хектара пољопривредних површина, да врши површинско одводњавање око 173.000 хектара и подземно одводњавање око 62.000 хектара, да служи за пловидбу и туризам.¹

Сви досадашњи иројекти (1734, 1753, 1770, 1792, 1795, 1842, 1867, 1881, 1908, 1935, 1959, 1965, 1977, 1985, 1996 године) су промовисали значај канала као најкраће и најјефтиније везе Подунавља са Јадранским морем и Медитераном. Канал Дунав–Сава не може да буде пловни пут до Средоземног мора из два разлога: мора се најпре регулисати ток реке Саве и морају се иресећи Динариди, то је веома амбициозан, али неостварљив план. Данас се сматра да ће пловни пут повезати Подунавље са Северним морем, северозападном, централном и североисточном Европом и скратити пловни пут за 417 км у смеру запада и 85 км у смеру истока, према Црном мору. Према пројекту канал ће се градити на око 12.000 хектара пољопривредних и шумских површина у две жупаније: Вуковарско-сријемској и Бродско-посавској. Канал треба саобраћајно да повеже три најважније реке у Хрватској – Дунав, Саву и Драву. Такође, треба да повеже Паневропски коридор 10 који спаја источну и западну Европу и железнички коридор VI (северозапад–југоисток). Траса Паневропског коридора 10 је готово паралелна са реком Савом.²

Канал ће бити дубок четири метра, ширине дна 38 м, а на површини воде биће широк 58 м. Због могућности ерозије (таласи и струја воде) стране канала ће бити обложене. Канал треба да се гради на 80 м надморске висине. Он ће лежати изнад надморске висине Дунава и испод надморске висине на којој лежи река Сава. За наводњавање би се користила вода из канала, тј. из Саве. У сувим летњим периодима са ниским водостајем, наводњавање би било најскупље у Европи, јер се у цепу наводњавања морају урачунати трошкови за препумпавање воде. У току препумпавања, претпоставља се да би долазило до промене квалитета воде.³ Са друге стране, ако се на свим притокама реке Саве истовремено

1 Prostorni plan područja posebnih obilježja višenamjenskog kanala Dunav–Sava: prijedlog plana, http://www.mzopu.hr/doc/PPPPPO_kanal_Dunav_Sava.pdf

2 [http://www.gradimo.hr/clanak/znacenje-visenamjenskog-kanala-dunav-sava-za-povezivanje-hrvatske-s-europskim-plovnim-putovima/33987\[30/03/2012 15:39:26\]](http://www.gradimo.hr/clanak/znacenje-visenamjenskog-kanala-dunav-sava-za-povezivanje-hrvatske-s-europskim-plovnim-putovima/33987[30/03/2012 15:39:26])

3 D. Malus, B. Tušar, „Multipurpose Danube–Sava canal water quality prediction“, *XIX Conference of the Danube Countries on Hydrological Forecasting and Hydrological Bases of Water Management*, Osijek, 15–19 June 1998, Proceedings, pp. 893–903.

појави велика количина воде, водостај Саве може да порасте и за 10 метара и да проузрокује поплаве. Подручје Посавине може да ирихвати до две милијарде кубних метара воде.

На каналу се предвиђа изградња бродских преводница, због разлика у надморској висини. Биће изграђене две бродске преводнице – дунавска, висине 4,3 м и савска, на којој треба да се савлада разлика у нивоу воде од 7 м. Биће, такође, изграђене две црпне станице, један сифон, два иристаништа, пет устава и ирилазни путеви у дужини од 50 км. Без регулације тока Саве и изградње потребне инфраструктуре за истовар и претовар робе, изградња канала до Шамца нема смисла. Уз луке у Вуковару, Славонском Броду и Сиску, мораће да се изграде нова иристаништа. Канал ће пресећи са хрватске стране Подунавље и Посавину и због тога ће бити потребно повезивање раздвојеног шумског и пољопривредног иростора изградњом цевовода и мостова. На каналу се предвиђа изградња 23 моста, од тога четири железничка и три пешачка.

Траса будућег вишенаменског канала Дунав–Сава у источној Славонији пролази кроз регион са највећим резервама најквалитетније воде за пиће.⁴

Током изградње, 3.417 ха пољопривредног земљишта, шума и река и 185 објеката би требало да нестане. Биће ископано око 48 милиона кубних метара материјала. Фоидација Еуронатур⁵ сматра да ће изградња вишенаменског канала бити деструктивна за иринуду. Канал ће поред угрожавања шума храста, шумског фонда који има европски значај, утицати и на станишта ретких врста птица понут орлова, пегавих орлова, црних рода, сивог сврачка и на станишта видри, даброва, бројних врста риба, водоземаца и корњача.

Током јесени 2011. године почели су земљани радови, тј. почело је ископавање земље на будућој траси канала, која се користи за насипање трасе новог аутонута од Мађарске преко Осијека до Сарајева и даље до луке Плоче.

Исторички преглед

Реком Савом пловило се још у време Римског царства. После Римљана пловни нут до Сиска користили су Турци и Аустријанци. Године 1734. ирви нут се помиње идеја о изградњи канала који би повезао реке Дунав и Саву. Гроф Serbelloni обнавља идеју 1753. године. Официр војне крајине, Kühn, 1770. предлаже да се реке Вука и Босут уреде за пловидбу. Вуча бродова узводно омогућена је 1771. За пловидбу Сава је уређена 1785. наређењем Јосипа II. Тада је очишћено корито, подигнути су насипи, а на

4 K. Urumović, D. Mihelčić, „Podzemne vode savskog vodonosnika“, *Okrugli stol Hidrologija i vodni resursi Save u novim uvjetima*, Zagreb: Hrvatsko hidrološko društvo i Hrvatsko društvo za odvodnju i navodnjavanje, 2000, str. 205–215.

5 <http://www.euronatur.org/Kernthemen.1246.0.html>

левој обали су изграђени обални зидови (гатови). Потпуковник Vauquez израдио је 1792. најстарији сачувани пројект канала Дунав–Сава. Затим су уследили пројекти Gabora и Józsefa Kissa (1795).

Река Сава постала је и прави трговачки нут крајем 18. века, када се иревозило жито мађарским делом Дунава до Јадранског мора – у доба меркантилизма. Alexander Nagya (1842), Leonhard Zornberg (1867), Tütt и Gerster (1881) и Kossuth (1908)⁶ су радили на пројектима канала. Економска снага Подунавља и пловидба Дунавом условиле су да се угарски министар за јавне радове и комуникације Gavru pl. Borossa de Bellusa 1888. године заложи за побољшање саобраћаја кроз Славонију и „за неизмјерно подизање трговине и то потнуним израбљивањем Саве прокапањем дунавско–савског прокопа који скраћује пут до Јадранског мора, тј. до луке Ријеке, и то за 400 км.“⁷

У пролеће 1893. у Вуковару је боравио саветник у угарској влади Fackh. Тада се поново јавила идеја о изградњи канала, која га је промовисала као важаног за економски развој не само Угарске него Срема и Вуковара.⁸ Треба напоменути да се у то време у пловидбу укључивало све више пароброда Мађарског пловидбеног друштва, које је од 1894. године почело да конкурише до тада повлашћеном аустријском Дунавско–паробродском друштву.⁹ У *Sriemskim novinama*¹⁰ из 1893. је писало да би канал био дуг 58 км. Планирано је да се искористе корнта река Вуке (да се код Нуштра прокопа 8 км и у дубину 8 м) и Босуца (код Винковаца). Средином исте године одржана је у Винковцима расправа о копању канала. Заступници општина жупанијског котара су се усиротивили копању канала јер су сматрали да пројект доноси више штете него користи. Иако је план о копању канала иропао, Министарство трговине дало је 1893. Kolomanu pl. Miksichu, велепоседнику, да изврши предрадње ирокопа између Дунава и Саве од Вуковара до Шамца. Ни тада план није реализован. Први прави пројект израдио је Б. Стевановић (1935). Према том иројекту канал би био дуг 59 км и широк 40 м. Ни тај пројекат није реализован. Пројекте су радили и: Безлај (1959), Хидропројект (1965) и Светличић (1977).¹¹

6 Z. Živaković-Kerže, „Digging the Danube–Sava Canal: an idea of the end of the 19th century“, *Scrimia Slavonica*, Vol. 2, No. 1, pp. 403–414, (2002).

7 Vlado Horvat, Filip Potrebita, „Uspon građanskog Vukovara 1850–1918. godine“, *Vukovar vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, (gl. ur. Igor Karaman), Zagreb, 1994, str. 190.

8 „Dunavsko-savski prokop, njegova važnost i svrha“, *Sriemske novine, Organ za poljodjelstvo, obrt i trgovinu, te opće interese*, br. 25, Vukovar, 29. ožujka 1893; „Dalje o dunavsko-savskom prokopu“, *isto*, br. 28, Vukovar, 8. travnja 1893.

9 Z. Živaković-Kerže, „Rijeke Dunav i Sava te prvi projekti glede prokapanja kanala Dunav–Sava“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 31, br. 2, Zagreb, 1999, str. 307, 308.

10 „Domaće vesti, Rasprava u pogledu gradnje kanala Vukovar–Vinkovci–Šamac“, *Sriemske novine, Organ za poljodjelstvo, obrt i trgovinu, te opće interese*, br. 39, Vukovar 17. svibnja 1893.

11 M. Slukan-Altić, „Kanal Dunav–Sava kao razvojni čimbenik grada Vukovara: povijesni razvoj jednog projekta“, (u povodu 270. obljetnice prve ideje o gradnji kanala), (Canal Danube–Sava as developmental factor of the town of Vukovar: evolution of the project (at the occasion of the 270th anniversary of

Хидропројекат из Загреб 1965. године је завршио сва потребна истраживања за пројекат пловног канала Дунав–Сава од Вуковара до Шамца. Дужина канала би била 60,5 км, ширина дна 20,5 м, дубина воде 3 м. Пројекат је израђен као саствни део мреже унутрашњих пловних путева Југославије, али није реализован.¹²

Стручњаци Уједињених нација 1972. урадили су студију вишенаменског уређења реке Саве. У тој студији предложено је решење вишенаменског канала Дунав–Сава за пловидбу, наводњавање и одводњавање.¹³

Хидрозаовод је 1985. урадио идејни пројекат, којим су предложене две трасе канала (Вуковар–Шамац и Вуковар–Жупања) према параметрима IV класе пловних путева (шприна 24 м, дубина воде 3,5 м, ширина нивоа воде 45 м за носивост бродова до 1,5 тоне). Израђене су студије утицаја на околину 1988. и 1989. године. Одлука о припреми за изградњу канала је донета 1991, али изградња није почела због грађанског рата на простору Југославије.¹⁴

На пројектима из 1985. и 1996. заснива се најновији пројекат за изградњу канала. Он је завршен 1998. године: дужина 61,4 км, ширина дна 34 м, дубина пловне воде 4 м, ширина воденог лица 58 м, носивост потисних система од 3.200 до 6.000 тона. Тада је завршена и студија утицаја на околину. Државна управа за заштиту природе и околиша 1999. је донела решење да је „намјеравани захват ВКДС (Вишенамјенског канала Дунав–Сава) прихватљив за околиш уз примјену мјера заштите околиша и provedбе програма праћења стања околиша“. Од 1992. до 2001. ради се документација која је потребна за „6 пројектних задатака, 19 просторно-планских елабората, 22 студијско-припремна елабората, 22 теренско-истражна елабората (геотехнички и геодетски), 8 прометних подлога и елабората, 49 идејних пројеката објеката на ВКДС те сливном подручју Вуке, Босути и Биђа, 5 главних пројеката објеката на ВКДС“¹⁵ итд.¹⁶

До сада је изграђено око петнаест километара мелиорационог канала до Бабине Греде: канал нема пловне карактеристике, већ служи за наводњавање.¹⁷ Предвиђа се још таквих захвата на траси канала.

the first idea of the canal construction), *Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja*, Dražen Živić, Ivana Žebec, (ur.), Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007, str. 331–350.

12 J. Marušić, „Značenje višenamjenskog kanala Dunav–Sava za gospodarsko povezivanje Podunavlja s Jadranom“, *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 15, (1999), str. 57–87.

13 J. Marušić, „Višenamjenski kanal Dunav–Sava“, http://www.hatz.hr/hrv/glasnik/pdf/vol09_02.pdf

14 *Исцрп.*

15 J. Marušić, „Višenamjenski kanal Dunav–Sava“, http://www.hatz.hr/hrv/glasnik/pdf/vol09_02.pdf

16 S. Madjar, F. Tomić, J. Šošarić, J. Marušić, „Navodnjavanje na području kanala Dunav–Sava i moguće posljedice“, *Analiz zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, Martinčić Julio (ur.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, (1997), str. 61–69.

17 L. Tadić, J. Marušić, Z. Tadić, „Razvoj navodnjavanja iz Višenamjenskog kanala Dunav–Sava“, (Irrigation development from the Multipurpose canal Danubesava), 3. *međunarodni simpozij – Koridor Vc kao euroregionalna poveznica na prometnom pravcu Baltik – Srednja Europa – Jadran*, Osijek, (2006)

Терен и типови земљишта, геологија

Вишенаменски канал Дунав–Сава пролазиће кроз две жупаније Вуковарско-сријемску и Бродско-посавску у источном делу Републике Хрватске. То подручје заузима 249.100 ха или око 2.500 км². Северну границу чини река Дунав и линија Вуковар–Винковци–Иванково–Ђаково. Јужну границу чини река Сава, а источна граница је граница са Републиком Србијом. Западну границу чини замишљена линија Ђаково – Д. Аидријевици – Оирисавци. Површина се географски налази између 18° 15' и 19° 00' источне географске дужине и 44° 45' и 45° 20' северне географске ширине. Пољопривредном земљишту припада 174.019,6 хектара или 69,7%, а остатак од 69.230 ха или 27,6% заузимају шуме. Обрадиво земљиште се користи за производњу кукуруза, пшенице, јечма, шећерне репе и соје.¹⁸

У топографском смислу то је равничарско подручје. Надморска висина терена је између 80 и 115 м. На рељеф у том делу су утицали сложени ендогени и егзогени процеси. За подручје источне Славоније карактеристичне су палеозојске, мезозојске и терцијарне насlage које се налазе у дубини, а прекривене су дебелим картарним покривачем. Основне карактеристике рељефа су одређене односом виших лесних зона и алувијалних равни. Низински рељеф у морфолошком смислу припада флувијалном и флувијално-мочварном рељефу. Заравни су резултат деловања еолских и ерозијских процеса. Најнижи делови терена налазе се дуж реке Саве.¹⁹

У геолошкој грађи рељефа преовладајују млађи квартарни седименти, плеистоценске и холоценске старости. Најраширеније су насlage мочварног, глиновитог, понекад песковитог леса. Лес је расирострањен на вишим теренима, тј. рељефним узвишењима. На почетку канала код Вуковара главно обележје рељефу даје Вуковарска лесна зараван. То је тектонски блок асиметричног облика прекривен дебелим наслагама леса. Пружа се упоредо са Дунавом, од северозапада према југоистоку, у дужини од око 60 км. Северни део је благо нагнут према Дунаву. Ерозија поткопава лес, тако да зараван у контакту са Дунавом завршава стрмим одсеком, висине од 30-40 м. Ту су се развили бројни микрорељефни облици (стрме речне долине, лесне долине, бунари и сл.). Вуковарска лесна зараван одваја дравско-дунавску зону од савске зоне и чини вододелницу међу њима. Рељеф је наплавног карактера, кроз тај иростор теку три већа (Биђ, Босут и Вука) и низ мањих водотока. Воде са овог подручја отичу делом према Дунаву а делом према Сави. Почетак канала, код Вуковара је на иростору који је у контакту Вуковарске заравни на југоистоку и низине реке Вуке, која се налази северозападно

18 F. Tomić, D. Petošić, I. Stričević, D. Dolanjski, I. Mustać, [In Croatian] „Značajke vodnog režima i stanje tala na području donjeg toka budućeg kanala Dunav–Sava“, br. 3, *Konferencija o vodama*, Hrvatsko društvo za odvodnju i navodnjavanje, Hrvatske vode, Zagreb, (2003), str. 951–959.

19 M. Dizdar, „Terenski pregled dijela trase višenamjenskoga kanala Dunav–Sava“, *Ann. Inst. archaeol.*, IV/2008, (2008), str. 102–108.

од заравни. То је најнижи део простора (80–90 м надморске висине) испуњен алувијалним наносима, испресецан плитким депресијама, које су некадашња корита река.

Од Такова у правцу истока пружају се лесне заравни, а између њих су нешто нижа алувијална подручја Драве, Дунава, Саве, Босута и Вуке. Вуковарско и Таковачко брдо прекрива типични суви лес који се не спушта ниже од 100 метара надморске висине. Различитост матичног супстрата у хоризонталном правцу условљава појаву различитих земљишта, што упућује на мозаичност земљишног покривача условљепу литолошком грађом и рељефом. На прелазу из Вуковарског у Таковачко брдо је тзв. Винковачко лесно подручје са израженим лесивпраним земљиштем. Дебљина кварталних наслага на лесним заравнима је различита, тако је Винковачка лесна зараван прекривена лесним слојем дебљине 17–24 метра. На нижим деловима око Босута уз примарне еолске седименте су наплаћене и нанесене лесне серије састављене од фосилних земљишта и секундарних лесних или лесоидних седимената. Ове лесоидне творевине распознају се по томе што је материјал који је наносен стварао наслаге. Ова земљишта²⁰ убрајају се у аутоморфна и хидроморфна. Аутоморфна земљишта су се развила на површинама које немају додатног влажења, нису плаћена, а подземна вода не долази до активног профила. То су површине изнад 95 м надморске висине, чије се влажење углавном обезбеђује из падавина. На развој хидроморфних земљишта утичу падавине али и допунско влажење. То су површине на нижим удубљеним облицима рељефа где поплавна и подземна вода улази у еколошки профил земљишта и ту се задржава краћи или дужи период током године. Прекомерно засићење земљишта водом даје хидроморфни изглед и особине. Облици таквог микрорељефа су баре.²¹

На простору источне Славоније присутне су све врсте прекомерног влажења земљишта, али се може рећи да је најизраженији утицај површинских вода. Заступљена су и мочварно-глејна земљишта. Код ових земљишта нема осцилација суфицитне воде, па је до дубине од једног метра испод површине присутно прекомерно влажење. Ова земљишта су се развила на наплавној тераси и на надморским висинама од 75 до 95 метара.²²

Последњих 20-30 година уочене су промене у клими, нивоима подземних вода, интензитету влажења површинских хоризоната земљишта. У периоду 1971–1985. забележен је већи број сушних година. Нивои подземних вода у последњих 15 година су пали за више од 50 цм. Због пада нивоа подземних вода корење дрвећа остаје без здраве воде. Спуштање

20 J. Martinović, D. Cestar, Z. Pelcer, „Tla šumskih ekosistema Slavonije i Baranje”. *Tla Slavonije i Baranje*, Zagreb, (1977), str. 129–161.

21 M. Malez i Taksić, „Geološki prikaz Slavonije i Baranje”, *Tla Slavonije i Baranje*, Zagreb, (1977), str. 235–254.

22 D. Petošić, F. Tomić, I. Mustać, D. Dolanjski, I. Stričević, D. Dević, „Monitoring vodnog režima poljoprivrednih tala u području višenamjenskog kanala Dunav–Sava”, 4, *Hrvatska konferencija o vodama*, Zbornik radova, Opatija, 2007, str. 617–625.

подземних вода резултат је хидромелиорационих радова. Ова земљишта су мелиорпрана мрежом канала за одбрапу од поплава. Северозападно од будућег канала Сава–Дунав земљиште има тежи механички састав и јаче замочварење. Спачванско лесно земљиште је лакшег механичког састава и повољнијих педоеколошких карактеристика.

Клима

У овој области, од 1981. до 2009. године, просек годишњих падавина износи 682 мм. Средња годишња температура износи 11,6° С. Највиша просечна температура у јулу износи 21,9° С, најнижа у јануару 0,5° С. Релативна влажност ваздуха је 74%. Просечна месечна релативна влажност ваздуха је максимална у децембру и износи 85%, у априлу је најнижа и износи 66%. Максималне месечне количине падавина забележене су јулу 2001. (216,8 мм). У просеку, највише кише падне у јулу 81,4 мм, а најмање у фебруару 34,4 мм. Најмање падавина забележено је у октобру 1995, само 0,2 мм.²³

Хидрологија

Подземни режим у сливу реке Саве зависи од дистрибуције, састава и потенцијала водоносних хоризоната (издани).²⁴ Пројектована траса канала Дунав–Сава пролази кроз два слива Дунавски и савски. Водени токови у том подручју су Вука, Босут, Берава, Бић, Спачва и Студва.

Вука је дуга 112 км и улива се у Дунав. Босут је најдужа притока Саве. Дуг је 132,37 км, кроз Републику Хрватску ток је дуг 94,31 км. Ушће Босута је у Војводини (РС). Бић извпре код Славонског Брода, а у Босут утиче код Церне.²⁵ Бић тече паралелно са Савом, а дужина ове притоке је 180 км. Бић и Босут се спајају у селу Церна. Спачва је шумска река. Њен извор и ушће су у храстовој шуми. Извире код села Оток и утиче у Босут код села Липовца. Спачва је једна од најчистијих река у Хрватској.

23 „Друго, треће и четврто национално извјешће Републике Хрватске према Оквирној конвенцији Уједињених народа о промени климе (UNFCCC)“, Министарство заштите окoliша, просторног уређења и градитељства, DENONA d.o.o., Zagreb, 2006.

24 В. Пушић, А. Шкорић, „Прилог познавању хидрологије, класификације и одводње тала долине Саве“, *Земљиште и биљка*, Vol. 14, No 3, Zagreb, 1965, str. 271–288.

25 Место Церна је недалеко од Винковаца и има два моста на две реке, на Босуту и Бићу.

Студва²⁶ пролази Цвелферијом,²⁷ делом је гранична река са Републиком Србијом, и утиче у Босут код села Моровић у Војводини.²⁸

Вирови на овом простору су природни феномени. Не зна се где извиру ни где увпру. Не зна се ни да ли су реке, језера или мочваре. Вирови су шумска, храстова вода. Басен Спачва–Босут је најважније прелазно гранично ретензионо подручје величине 50.000–100.000 ха на доњој Сави. Без овог поплавног подручја била би угрожена заштита од поплава на доњој Сави, потенцијално, могао би да буде угрожен и Београд.²⁹

Еколошки аспекти изградње канала

Еколошка и шумарска удружења су упозорила да се копањем канала угрожава Спачванска шума, а сматрају да би Хрватска била и стратешки оштећена. Хрватско шумарско друштво је упозорило да пре хидротехничких радова треба извршити мерења нивоа подземних вода јер од њега зависи опстанак храстових шума. Количина падавина у северној Хрватској се смањује од запада према истоку.³⁰ Потребне храстових шума за водом су веће од расположивих количина падавина, па стабла недостатак воде надокнађују водом из земљишта.³¹ Претпоставља се да ће канал прекипути токове подземних вода које теку упоредо са Савом, од запада према истоку, и снабдевају спачванске шуме водом. Како је данас непознат стварни ток подземних вода на том подручју, не зна се да ли ће изградња канала утицати на пад или повишење нивоа подземних вода. Не може се предвидети ни стање вода у стаништима спачванских шума после изградње

26 Према резултатима недолошких истраживања, претпоставља се да је ова река настала у доба римског царства иригационо-мелиорационим радовима, за потребе добијања квалитетнијег пољопривредног земљишта. Комплетно подручје које обухвата насеље Моровић, у центру села је ушле ове реке у Босут, са двадесетак села околу и великим, непрекинутим шумским комплексом је мочварно. До данас су сачуване две природне баре (рита): Слезан и Брек, које су својим водним режимима везане за споменуте две реке. Као доказ о извршеним радовима на формирању ове реке наводи се педолошки састав тла брежуљка у центру Моровића, који је идентичан са педолошким саставом тла дна реке Студве. Земљом од искона је насинано подручје уз обалу и тако је настао тај ненародни брег у центру Моровића.

27 Назив Цвелферија нотиче из војног језика. У доба када је Хрватска била подељена на нуковније, а оне на ниже јединице сатније, подручје ових села чинило је дванаесту сатнију. Од немачког zwölf, што значи дванаест, овај крај прозван је Цвелферијом. То су била села која су се налазила на граници са Турцима, на су овдашњи људи прозвани Граничари. Цвелферија и данас има граничарску улогу, не као тада, јер се налази на граници са Босном и Херцеговином и Србијом.

28 D. Srebrenović, „Hidrologija Slavonije i Baranje i njen vodoprivredni aspect“, *Tla Slavonije i Baranje*, Zagreb, 1977, str. 175–215.

29 M. Schneider-Jacoby, Euronatur: „Utopijski plan koji guta sredstva i krajobraz u Hrvatskoj“, *Pregledni članci – Reviews, Šumarski list*, br. 1–2, CXXVI 29–34 (2002).

30 D. Raus, N. Segulja, „Flora Slavonije i Baranje“, (The flora of Slavonia and Baranya), *Glasn. Sum. Pokuse*, 21, 1983, str. 179–211.

31 B. Prpić, Z. Seletković, I. Tikvić, (1997), „O utjecaju kanala Dunav–Sava na šumske ekosustave“, (On the influence of the Sava–Danube canal on forest ecosystems), *Prethodno priopćenje – Preliminary Communication, Šumarski list*, br. 11–12, CXXI (1997), str. 579–592.

канала. Према мишљењу неких научника, такав водотехнички захват ће неповољно утицати на низинске шуме спачванског басена. Они сматрају да шуме имају знатно већу вредност од самог канала. Постоје и другачија мишљења, да се изградњом канала Дунав–Сава могу поправити садашњи хидролошки услови у овим шумама. Према досадашњим искуствима, последице сличних захвата у низинским подручјима су имале неповољан утицај на шуме, оштећена стабла и одумпрање шумског дрвећа храста лужњака као врсте која не подноси ни повећање влажиости ни недостатак воде на станишту. Изградња канала Дунав–Сава пореметила би систем подземних вода па би се замочварило или исушило цело подручје. То би била еколошка катастрофа (пример реке Рајне у Немачкој). Замочваривање и загађеност површинских вода условљавају пропадање ситног корења и изостанак апсорпције воде. У таквој ситуацији на шуме врло неповољно делују топла лета и појава штетних инсеката и гљива.

Људи су на овом подручју већ утицали на ток река и промепу станишта следећим водотехничким захватима:

- Значајна промена хидролошких односа спачванског басена направљена је изградњом насипа на левој обали реке Саве у дужини од 70 км (од 1928. до 1934. године), односно од села Гуње до Сремске Митровице појачавањем насипа.
- Кроз шуме је изграђена каналска мрежа, што је променило хидролошке карактеристике.
- Овим захватима је обезбеђена одбрана насеља и пољопривредних површина од поплава, али су промењени и природни хидролошки услови у шумама храста лужњака.

Под утицајем канала нашло би се око 60.000 хектара шумског подручја а процењена вредност је тридесет пута већа од сировинске вредности дрвета.

Хрватско шумарско друштво и еколози су негативно оценили изградњу канала.³² Шумари сматрају да ће се: „прокапањем канала уз једпу од највећих низинских шума храста у Еуропи, пореметит режим вода о којима овисе те шуме. Како се ради о подземним водама које су уско повезане с глобалном промјеном климе која је осјетљивије започела осамдесетих година прошлога стољећа, за поуздане резултате у томе подручју истраживања потребни су, по начелима биометрике, одређени временски нивои стварнога мјерења у данашњем раздобљу уочених климатских промјена, како би се добили поуздани резултати.“³³

Еколошка удружења сматрају да ће новац бити потрошен, економски интерес неће бити остварен, а изградња канала ће девастирати

32 D. Ambrus, „Influence of the Danube–Sava canal construction on the primary structure of Slavonia and Sylvania Regions“, University of Osijek, Faculty of Civil Engineering, Drinska 16a, HR-31000 Osijek, Republic of Croatia, e-mail:dambus@gfos.hr (1997)

33 „Višenamjenski kanal Dunav-Sava utjecat će na šume istočne Slavonije“, 2011, <http://www.sumari.hr/aktualno/kanal.htm>.

прроду. Међународна организација Еуронатур је такође критиковала пројекат јер сматра да ће прокопавање канала имати негативни утицај на снабдевање питком водом у подручју Гундинаца и Бабине Греде и да ће изграња канала више погодовати босанским лукама него луци у Вуковару. Такође, „да је басен Спачва–Босут најзначајније гранично прелазно подручје које задржава поплаве на површинама од 50.000–100.000 хектара на доњој Сави. Без даљег поплавног подручја уз Босут, Бић и Спачву угрожена је заштита од поплаве на доњој Сави, а мјеста као што су Жупања или Београд угрожена су од поплаве. Како вредност кубичног метра акумулпране поплаве износи 0.5 еура у Хрватској просторни план мора ту функцију описати и навести одговарајуће површине на цијелом обухватном подручју. Код висине акумулације од просјечно 50 цм вриједност басена Спачва–Босут као површине која задржава воду износи између 250 и 500 милијуна еура. Канал Дунав–Сава треба користити искључиво да би се спријечиле поплаве, а да уопће није била истражена угроженост насеља и еколошких сустава тим мјерама“, наводи Martin Schneider-Jacoby³⁴ из Еуронатура у писму Вуковарско-сријемској и Бродско-посавској жупанији.

Тибор Микушка из Хрватског друштва за заштиту птица и природе³⁵ поставио је низ питања: пловидбом неће моћи да се оставари зарада за одржавање овог пловног пута, а сигурно неће бити у стању да санпра трошкове и штету која ће настати као последица изградње канала као што су штете од поплава, шуме које ће се у поплавама осушити, колико ће бити потребно новца за ново пошумљавање, колико ће нестати ретких биљних и животињских врста, како ће се надокнадити заувек изгубљени туристички потенцијал ове регије.

Мишљења о изградњи канала

Кроз историју власт је увек била за изградњу, а становници против. Пројекат је добио велики политички значај после распада Југославије. Политичка елита у Хрватској је сматрала да није важно колико ће се потрошити новца на изградњу канала ако може да се стигне из Загреб до Беча, а да се заобиђе Београд.

Без регулације узводног тока реке Саве изградња канала од Вуковара до Шамца нема смисла, јер велики бродови не би могли да плове. На том делу тока не постоји ни одговарајућа инфраструктура за утовар и истовар робе. Додатни проблем представља то што није урађено истраживање

34 M. Schneider-Jacoby, Euronatur: „Utopijski plan koji guta sredstva i krajobraz u Hrvatskoj“, Pregledni članci – Reviews, *Sumarski list*, br. 1–2, CXXVI 29–34, (2002); M. Schneider-Jacoby, Lack of Ferruginous Duck Protection in Croatia, „A Resason for the Decline in Central Europe“, <http://bspb.org/nyroca/pdf/44-53.pdf>

35 Tibor Mikuška, Hrvatsko društvo za zaštitu ptica i prirode, udruga, Gundulićeva 24, Zagreb, 2011, Tužba, http://www.ptice.hr/dokumenti/TUZBA_kanal%20Sava-Dunav_final.pdf

о промени водних режима у граничном подручју и утицају на птице у босутским шумама, а то је неопходно према ESPOO³⁶ конвенцији.³⁷

Не постоји анализа искористивости и трошкова. Нејасно је како ће се реализовати изградња преко динарског кршког подручја – највећег и најугроженијег резервоара подземне воде Хрватске кроз бројна заштићена подручја као што су Парк природе Лоњско поље. За 30 година, сматра се да ће каналом да се остварује „приход од око 7 милијуна тона (приход од превезене робе)“.³⁸ Канал Дунав–Сава–Јадран већ се слави као „најкраћа могућа пловна веза између Дунава и Јадрана, иако се с великом сигурношћу може тврдити да се никада неће завршити градња тог воденог пута кроз динарске планине“.³⁹

„Еуропска телевизијска кућа Euronews⁴⁰ објавила је десетомипутну репортажу о намјерама Хрватске да додатно регулира ријеке Муру, Драву и Дунав и тиме девастира дио својих заштићених природних подручја“, преноси „portal“. У прилогу емисије „Репортер“ еколози Горан Шафарек и Тибор Микушка упозоравају „да се иза великих регулација на нашим ријекама заправо налази интерес приватних твртки које послују с државним. Утврђивањем обала, регулацијама и продубљивањем ријечних токова искапањем шљунка и пијеска те могућом градњом хидроелектрана и акумулација, Хрватска ће девастирати очувани природни резерват Муре, Драве и Дунава, који се обзиром на богатство биолошке разноликости сматра ‘еуропском Амазоном’“.⁴¹

„Изградња вишенамјенскога канала Дунав–Сава стратешки је најзначајније питање даљњег развитка ријечног промета у Републици Хрватској.⁴² Стога је пужно наставити с припремом радова на изградњи с обзиром на то да се ради о вишенамјенском стратешком господарском објекту за потребе промета (пловидбе), пољопривреде и воднога gospodarства па његову изградњу пужно рјешавати из различитих извора финансирања.“⁴³

„Вишенамјенски канал Дунав–Сава гради се у дуљини 61,5 км,

-
- 36 Convention on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context (Espoo, 1991).
- 37 M. F. Heath and M. I. Evans, eds, *Important Bird Areas in Europe*, Cambridge, UK: BirdLife International, (2000).
- 38 A. Bednjicki, N. Grubisic, „The waterway Danube within the Croatian transport policy“, Ministry of Maritime Affairs, Transport and Communications Republic of Croatia, Danube meets Business needs – 3rd Conference on the Danube Region Symposium, *Danube – Economic Backbone of Europe*, 26th–27th April 2001, Vienna, 2001.
- 39 M. Schneider-Jacoby, „Ein utopischer plan verschlingt mittel und landschaft in Kroatien“, *Šumarski list*, br. 1–2, CXXXVI (2002), str. 29–34.
- 40 TV Euronews <http://www.evarazdin.hr/euronews-optuzio-hrvatsku-da-unistava-europsku-amazonu/> [30/03/2012 16:10:32]
- 41 G. Safarek, T. Mikuška, The „Amazon of Europe“ Under Threat, <http://fm4.orf.at/stories/1684242/>
- 42 J. Marušić, „Značenje višenamjenskog kanala Dunav–Sava za gospodarsko povezivanje Podunavlja s Jadranom“, *Analiza Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 15, 1999, str. 57–87.
- 43 *Studija etapnog razvoja Višenamjenskog kanala Dunav–Sava*, Vodoprivrednoprojektini biro d.d., Zagreb, 2006.

траса канала већим дијелом прати водотокове ријека Вуке, Босута, Биђа и Коњског. На каналу се граде двије водне степенице-пријеводнице: прва на 10 ркм канала од ушћа у Дунав, друга 1,5 ркм од ушћа канала у Саву. На каналу се гради нова лука Вуковар и двије мање луке у Церни и Винковцима. Изградњом канала стварају се реалне претпоставке за развитак ријечног и комбинпраног промета у Републици Хрватској на прометном коридору Подунавље–Јадран. Изградњом канала пловни пут према Западној Еуроци скратит ће се за 417 км (вријеме пловидбе бит ће краће за 48 сати, а уштеда горива 8–10 тона по једном потискиваном саставу), док би се пут према истоку скратио за 85 км. Наиме, изградњом канала Дунав–Сава, те предложеним канализпрањем ријеке Саве и Драве оставарују се изнимно важне претпоставке у рационалном повезивању Подунавља и Јадрана, као и упутрашње мреже пловних путова у Републици Хрватској.⁴⁴

„Концесијама и суфинанцирањем изградње ријечних лука, односно изградње и уређења пловних путова, држава може привући домаће и иноземне инвеститоре, односно кредите банака и инвестицијских фондова за изградњу и опремање ријечних лука.

Вишенамјенски канал Дунав–Сава градио би се у четири фазе. Прва фаза обухваћала би дионицу од ријеке Саве до споја с водотоком Биђ, друга фаза дионицу од Дунава (Вуковара) до ријеке Босут, трећа од Винковаца до насеља Церна, и четврта фаза која је у функцији коначног уређења пловног пута ‘Дунав–Сава’ у којој се изводи пуни профил канала и све преостале планпране грађевине у коначним оквирима.“⁴⁵

„Довршетком изградње канала Рајна–Мајна–Дунав еуропска мрежа пловних путова је на најкраћи начин спојена с морима. То омогућава да прекоморски промет стигне воденим путем директно до највећег броја еуропских држава. Изградња вишенамјенског канала Дунав–Сава први је корак у стварању квалитетног прометног коридора – Јадран, који би уз пловпу магистралу Еуроци (Рајна–Мајна–Дунав) био најповољнији комбинирани пут од Јадрана до средње Еуроци, као и веза Републике Хрватске Дунавом до црноморских лука. Вишенамјенски канал Дунав–Сава од Вуковара до Шамца је један од најзначајнијих инфраструктурних пројеката од великог значења за развој ријечног и комбинпраног промета, пољопривреде и водног господарства Хрватске. Траса канала дужине 61,4 км хидрографски је већим дијелом положена ужим подручјем или коритом ријеке Вуке, Босута, Биђа и Бераве. Већим дијелом пролази преко пољопривредног земљишта и коритима природних водотока, а мањим дијелом земљиштем под шумском вегетацијом. Важност ВКДС осим повезивања пловидбених састава у Еуроци је вишенамјенско – уређење површинске одводње, изградња и функционирање дренажног састава,

44 „Највећа лука на каналу Дунав–Сава бит ће код Бршадина“, [http://www.vukovarske-novine.com/vijest.php?id=7429\[30/03/2012 14:51:47\]](http://www.vukovarske-novine.com/vijest.php?id=7429[30/03/2012 14:51:47])

45 „Канал Дунав–Сава економски и еколошки контроверзан пројекат“, [http://liderpress.hr/arhiva/141979/\[30/03/2012 14:41:46\]](http://liderpress.hr/arhiva/141979/[30/03/2012 14:41:46])

изградња нових мелиорацијских сустава површинског и подземног одводњавања, стабилност рazine постојеће производње и повећање капацитета за нову производњу и остало.⁴⁶

„Овим радом анализирају се учинци изградње вишенамјенског канала Дунав–Сава на развитак луке Вуковар те с тим у вези његова улога за прометну интеграцију највеће ријечне луке РХ те лука Ријека и Плоче. Изградњом канала Дунав–Сава, Вуковар ће повећати свој прометно-стратешки значај у транзиту роба овог дијела Еуропе. Из тога разлога за очекивати је да ће Вуковар постати главна међународна ријечна лука. Циљ овог рада је указати на значај изградње вишенамјенског канала Дунав–Сава као кључног чимбеника у преусмјеравању робних токова на упутарње водне путове а све с циљем интеграције различитих прометних грана на релацији Подунавље–Јадран.“⁴⁷

„Велико интермодално чвориште Ругвица мора бити повезано с пловним путем (каналом) до Сиска, а тиме и с вишенамјенским каналом Дунав–Сава, јер се без тога уопште не може инсталirati суверени и интермодални прометни сустав који данас гуши цијелу ЕУ. Да је то тако, показују и нови пројекти ЕУ-а као што су напр. пројект SETA⁴⁸ чији је фокус усмјерен на изградњу и интермодалних чворишта на прометним коридорима и њихова интеграција у функцију циља ‘3Е’, и у чију су израду обавезно укључени експерти из РХ. Кључну карику у том ланцу чини вишенамјенски пловни канал Вуковар–Шамац, који су пројектирали Римљани, јер скраћује пут од Ријеке до Беча и Будимпеште за 411 км, наводњава златна славонска поља, садржи чак три хидроцентрале на својим преводницама (уставама), претвара луке у Бечу, Будимпешти и Енпсу у *feeder* (помоћне) луке, а луке Плоче и Ријека увлачи у велик сустав еуропских и интермодалних чворишта.“⁴⁹

„Најновом (Националним пројектом наводњавања) до 2015. планира се наводњавати чак 60.000 хектара. Вишенамјенски канал Дунав–Сава, који би се могао почети градити већ на јесен (2011.), промијенил ће господарску слику не само подручја од Вуковара до Славонског Шамца, него цијеле источне Хрватске. Кад буде завршен, та ће инвестиција од 600 милијуна еура, осим наводњавања нових 30.000 хектара обрадиве славонске земље, донијети и нови господарски замах и подузетничке зоне дуж цијелог канала.“⁵⁰

„Ми смо за луку у Вуковару, за изградњу жељезничке мреже

46 Projekti Višenamjenski kanal Dunav – Sava, Agencija za vodne putove. Parobrodarska 5, Vukovar 2009, <http://www.vodniputovi.hr/index.php?page=page&pid=projects>

47 H. Baričević, S. Vilke, L. Šantić, „Utjecaj izgradnje višenamjenskog kanala Dunav–Sava na razvoj luke Vukovar“, (Construction Effects of the Danube–Sava Multipurpose Canal on the Development of the Port of Vukovar), *Suvremeni promet*, 1–2 (2010), str. 41–45.

48 South East Transport Axis, <http://www.seta-project.eu/index.php/start>

49 Ivan Miloš, član Akademije tehničkih znanosti Hrvatske, *Glas Koncila*, 48 (1953), 27. 11. 2011.

50 P. Čobanković, *Navodnit ću Hrvatsku poput Izraela*, Nacional, br. 660, 7. 8. 2008.

између Дунава, Загреба и Јадрана и за очување економски и еколошки врло драгоцене хрватске низинске шуме. Али, ми смо сигурни, да си Хрватска градњом канала Дунав–Сава дугорочно ствара господарска и еколошка оптерећења. Молимо Вас, заложите се за очување Ваше лиједе земље, која располаже с тако величанственим богатствима. (...)

Уз недостајућу неопходност за градњу канала – Хрватска већ има повољни приступ Дунаву у Вуковару – и врло високе трошкове за транспорт добара каналом Дунав–Сава, велики површински захват у базен Босута и славонски крајолик сматрамо за важан аргумент против канала. Године 1999–2000. Еуронатур је с ХВ спровео студију околиша за заштиту поплава на средишњој Сави и анализирао господарску вриједност преплављених дијелова крајолика. (...)

Канал Дунав–Сава би требало користити изричито за то, да би се спријечиле поплаве на подручју Спачва–Босут, а да уопће није испитана угроженост насеља и екосистема тим мјерама. Сјећате ли се велике поплаве у травњу 2004. године, када је водени вал скоро пробио насипе Саве код Жупање? Водостај је био преко 10 м (максимум 10.64 м) а код 9.50 м је већ постигнут највећи ступањ приправности. На срећу у то вријеме базени Босута и Спачве су били у стању прихватити велике количине воде, а да кроз то нису настале штете. Ту важну функцију тампона ваља задржати и развити, да би се и убудуће спријечиле штете од поплаве. Колико је тада био висок водостај Босута? Колики би требао бити висок након градње канала Дунав–Сава убудуће, за вријеме успоређујућих поплава? Питајте заговорнике канала Дунав–Сава и питајте их и како ће у таквој ситуацији у будућности заштити од поплаве уз Саву.⁵¹

Економски аспекти

Значај њивног поља и утицај канала на суседне земље

Сви показатељи говоре да ће, упоредо са изласком из економске кризе, улазак Републике Хрватске и земаља у окружењу у Европску унију допринети развоју економије и саобраћаја. Експлоатација вишенамне-ског канала у економском смислу допринела би: развоју саобраћаја на унутрашњим водним путевима, развоју речних лука, економских и слободних зона, развоју пољопривреде.⁵²

Република Хрватска се налази на Дунавском коридору, па би канал Дунав–Сава, као део седмог или дунавског коридора, омогућио интеграцију хрватских пловних путева и повезао трансевропски унутрашњи пловни

51 Dr. Martin Schneider-Jacoby, „Kanal Dunav – Sava: Kritika prostornog plana od strane Euronatura“, www.euronatur.org, 25. svibanj 2007. godine.

52 E. Ocvirk, V. Luketa, D. Kunstek, M. Prsic, “Opportunity Study of the Danube Region – the Adriatic Traffic Corridor”, *International Symposium on Water Management and Hydraulic Engineering*, Paper No.I.09, Ottenstein, Austria, 4–7 September 2005.

пут Рајна–Мајна–Дунав с морем, односно са хрватским морским лукама Ријека и Плоче, а вишенаменски канал допринео би развоју унутрашњег саобраћаја.⁵³ Канал Дунав–Сава ће бити пловни пут Vб класе. Највећи речни бродови ће моћи да плове каналом. Изградњу будућег канала треба посматрати заједно са пројектом изградње нове железничке пруге Загреб–Ријека, која је део Vб паневропског коридора, и пројектом уређења водног пута реке Саве за достизање IV класе пловности, тј. повезивања Подунавља и Јадрана. На тај начин би се остварио комбиновани речно-железнички саобраћајни правац од Вуковара до Ријеке.⁵⁴ Сматра се да би тај правац ефикасно повезао подунавске и медитеранске земље. Развој речног саобраћаја треба посматрати кроз интеграцију свих саобраћајних грана у циљу стварања ефикасног система. Реконструкцијом и изградњом савремених копнених саобраћајница ставарају се претпоставке за интеграцију Подунавља и Јадрана. Реконструкција и модернизација железничке пруге од Славонског Шамца до Плоча и успостављање веза Подунавља и луке Плоче је део Vc паневропског саобраћајног коридора и пролази кроз Боспу и Херцеговину.⁵⁵

Уз пловидбу, канал ће омогућити наводњавање пољопривредног земљишта, што би требало да допринесе повећању приноса и увођењу атрактивних биљних култура. Канал би допринео елиминисању повремених и дуготрајних поплава спачванско-студванског басена и помогао у регулацији водног режима.⁵⁶

Речни саобраћај је најјефтинији и еколошки најприхватљивији. Аутори пројекта наводе велике предности воденог у односу на железнички и друмски превоз робе. То укључује век трајања објеката, малу потрошњу енергије, већу безбедност, ниже трошкове превоза. У близини Вуковара, пет километара од Дунава у атару села Бршадин и Маринци, на површини од око 750 хектара плодне земље планира се изградња нове луке.⁵⁷ Предуслови стављања нове луке у функцију су изградња 9 км канала Дунав–Сава на потезу од реке Вуке до Дунава, регулација 4,5 км реке Вуке, изградња једног железничког и једног друмског моста и прилагођавање саобраћајне и комуналне инфраструктуре у Вуковару.⁵⁸ На месту садашње луке у Вуковару канал

53 J. Marušić, M. Pršić, M. Ištuk, „Značenje višenamjenskog kanala Dunav-Sava za povezivanje Hrvatske s europskim plovnim putovima“, <http://www.gradimo.hr/clanak/značenje-visenamjenskog-kanala-dunav-sava-za-povezivanje-hrvatske-s-europskim-plovnim-putovima/33987>[30/03/2012 15:39:26]

54 *Koridor Vc kao euroregionalna poveznica na prometnom pravcu Baltik – Srednja Europa – Jadran*, Anka Mašek (ur.), Osijek : Ekonomski fakultet Osijek, 2006, str. 123–134.

55 S. Vilke, „Konceptija razvitka sjevernojadranskih luka Rijeke, Kopra i Trsta“, *Pomorski zbornik*, 43, (2005), str. 85–111.

56 M. Pršić, „Izuzetan je gospodarski značaj višenamjenskog kanala Dunav–Sava“, *EGE: energetika, gospodarstvo, ekologija, etika*, [glavni urednik Branko Iljaš], 65, (1998), str. 32–36.

57 Z. Sorić, „Građevine višenamjenskog kanala Dunav-Sava“, <http://www.hatz.hr/hrv/glasnik/Dunav%20Sava.htm>

58 Č. Dundović, S. Vilke, „Izgradnja višenamjenskog kanala Dunav–Sava“, *Pomorstvo*, god. 23, br. 2, (2009), str. 589–608.

ће се уливати у Дунав,⁵⁹ а лука ће пун капацитет остварити изградњом канала Дунав–Сава. Уз изградњу канала планира се изградња предузетничке зоне за Вуковарско-сријемску жупанију.⁶⁰

Martin Schneider-Jacoby, из међународне организације Еуронатур, поручио је да изградњом канала Хрватска “угрожава властите националне интересе. Потрошит ћете новац на потпуно глупост и изградити пут за луке сусједној Босни и Херцеговини. Ако бродови икада заплове тим каналом, Брчко ће постати конкуренција луци у Вуковару, а БиХ неће потрошити ни куне.”⁶¹ Осим тога, Schneider-Jacoby је упозорио да се у Европи водноеконотски пројекти све више окрећу начелу „више простора ријекама односно, ревитализацији природних токова, а не њиховом канализирању. Али морате бити свјесни да на том каналу никада неће бити бродова! Чуди ме што лоби водног господарства успијева наметнути такве пројекте који изравно угрожавају друге секторе, попут шумарства. У њиховим студијама уопће се не спомињу шуме.”⁶² На каналу се планирају туристичка крстарења.

Експлоатација храстових шума везана је за појаву првих насеља на овом простору, у доба Римског царства. Период без организоване сече и прераде дрвета трајао је до Војне крајине, а разлог су биле сталне промене власничких односа над спачванским шумама. У 18. веку најважнија делатност постаје резање дрвета. Храстово дрво се извозило Дравом и Дунавом до Регенсбурга и Савом до Сиска, даље Купом до Карловца и путем до Сења – у Италију, Француску, Уједињено Краљевство и Немачку. Изградњом Лујзинске цесте⁶³ (1803–1809), којом је Посавина повезана с морем, омогућено је коришћење до тада очуваних храстових шума са овог простора. У времену од 1861. до 1901. године посечено је око 17,2 милиона м³ храстовине. Постоји функционална веза између изградње железнице и експлоатације шума у Хрватској. То потврђује временска подударност између главног периода сече (1880–1900) и изградње железничке мреже

59 *Srednjoročni plan razvitka vodnih putova i luka unutarnjih voda Republike Hrvatske (2009. – 2016. godine)*, Министарство мора, промета и инфраструктуре, Загреб, 2008.

60 *Исџо*.

61 *Strategija razvitka riječnog prometa u Republici Hrvatskoj (2008. – 2018.)*, Министарство мора, промета и инфраструктуре, Загреб, 2008. J. Schneider-Jacoby, „Ein unrealistischer Plan verschlingt Mittel und Landschaft in Kroatien“, *Stiftung Europäische Naturerbe (EURONATUR)*, Info 21/2001 - Hrvatski: *Šumarski list*, 2002, (1–2), str. 29–34.

62 J. Schneider-Jacoby, <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/146402/Kosor-zeli-potrositi-milijardu-eura-na-potpunu-glupost.html>

63 I. Legas, *Cestovne prometnice i javne ceste*, FPZ, Загреб, 2006. Лујзинска цеста грађена је у периоду од 1803. до 1811. године. Највећи део изградње је, у функцији пројектанта и руководиоца изградње, водио подмаршал Вукасовић, инжењер образован у Бечу. Лујзинска цеста представља изузетно градитељско достигнуће свога времена јер су на њој примењивана најновија сазнања из подручја нугоградње и грађевинарства. Од раније грађених саобраћајница које су Јадран новезивале са долинама Саве и Дунава цеста се разликује и начином трасирања и примењеним геометријским елементима. На цести и уз њу ностоји читав низ врло занимљивих објеката (неколико мостова, нотнорни зидови, водоспрема, буробрани), од којих су неки и даље у функцији цесте (од Карловца до Делница и Ријеке).

(1878–1912). Дрвна прерада, уз пољопривреду, и данас се убраја у главне привредне гране на које се ослања економија Вуковарско-сријемске жупаније.⁶⁴

Изградња вишенаменског канала у агроколошким систему допринеће значајним променама у овом подручју. Вештачко наводњавање и одводњавање обрадивог земљишта вероватно ће променити структуру и начин сетве и укупну производњу хране. Али осим корисних ефеката, наводњавање може допринети и физичком пропадању и промени карактеристика земљишта. На основу до сада урађених студија, пројеката и знања о квалитету земљишта, воде и климе, нека земљишта могу да постапу мочварна (мочвара-црна земљишта, хипопглеј). То се може догодити због веће количине воде за наводњавање и због подизања нивоа подземних вода или због спорог одлива.⁶⁵

Лука Вуковар ће сигурно у будућности губити послове повезене са превозом робе за територију Босне и Херцеговине. Зашто не би роба на броду путовала до Брчког? Тако ће Босна субвенционисане житарице и ђубриво из Русије, Украјине и Казахстана моћи да увози бродским транспортом Дунавом, уместо да их купује у Хрватској или Војводини. Спрову нафту за рефинерију Босански Брод ће бити јефтиније довозити Дунавом и каналом.

*Шта Србија добија а шта губи изградњом канала
Параметри на основу којих се моју утврдити штељни утицаји*

Најважије питање гласи: да ли је Република Хрватска добила сагласност од суседних држава за изградњу канала Дунав–Сава, јер ће он имати утицај на животну средину и ван њених државних граница? Сава током летњих месеци има низак водостај и биће потребна енергија за дизање воде у канал. Ако се узима вода из реке, хоће ли бити угрожена пловидба?

Има много фактора који прете Сави као природном ресурсу – изливање отпадних вода, рад индустријских постројења и нафтне индустрије, хидроелектране (у Словенији), експлоатација речних седимената, интензивна изградња и интензивна земљорадња, обнова наутичког пута дуж Саве и планови за изградњу канала Сава–Дунав...⁶⁶

Светска унија за заштиту природе је покренула трогодишњи пројекат *Заштити биодиверзитетна иловног подручја басена реке Саве*, као значајног

64 „Dunavsko-savski prokop, njegova važnost i svrha“, *Sriemske novine, Organ za poljodjelstvo, obrt i trgovinu, te opće interese*, br. 25, Vukovar, 29. ožujka 1893.

65 D. Petošić, I. Mustać, V. Filipović, I. Stričević, “Značajke međusobnog utjecaja kanala Dunav–Sava i poljoprivrede na agroekosustave”, *Proceedings, 46th Croatian and 6th International Symposium on Agriculture, Opatija, Croatia, (2011)*, (41–50).

66 I. Mustać, G. Gjetvaj, D. Petošić, F. Tomić, “Impact of the future multipurpose Danube–Sava canal on groundwater dynamics”, *Technical Gazette*, 18, 2 (2011), str. 211–218.

дела европске баштине. Овај међународни пројекат је значајан са становишта успостављања еколошке мреже у пловној долини басена реке Саве, чиме се доприноси унапређењу заштите природне баштине. У оквиру ове еколошке мреже на територији Србије евидентирано је девет природних добара, међу којима специјални резервати природе Засавица, Обедска бара, моровићко-босутске шуме и предео изузетних одлика Велико ратно острво.⁶⁷

Копањем канала прети велика опасност од неповратне промене режима подземних вода и у Републици Србији. Обедска бара је најбогатији природни резерват биљног и животињског света у доњем Срему. То је мочварно-шумско подручје уз реку Саву и једно од најстаријих заштићених природних добара у свету (1874. године). Налази се на листи светски значајних влажних станишта Унеска и подручје је од међународног значаја за птице (ИВА⁶⁸ пројект). Због својих изузетних природних вредности, Обедска бара се налази на листи влажних подручја Рамсарске конвенције⁶⁹ од 1977. (прва у нашој земљи).

Као специјални резерват природе, бара је станиште за око 30 водених и мочварних, шумских и ливадских биљних заједница. Богатство флоре и фауне огледа се у присуству 50 врста сисара, 13 врста водоземаца, 11 врста гмизаваца, 17 врста риба, око 180 врста гљива, 500 врста биљака и око 50 врста маховина. Обедска бара је једно од ретких очуваних плавних ритских подручја са специфичностима као што су столетне мешовите шуме храста лужњака, колоније птица мочварица и бројне природне реткости. Бара је остатак меандра старог корита реке Саве чији главни ток данас тече јужније. Питање гласи: хоће ли Обедска бара преживети копање канала Дунав–Сава?

На 80 км од Београда, крај Мачванске Митровице, уз реку Саву, налази се резерват природе Засавица. Ту је и истоимена речица. Око ове реке пружају се очуване мочваре, поплавне ливаде и шуме у којима живи велики број биљних врста, риба и инсеката. У водама реке Засавице живе рибе које се данас налазе на листи угрожених врста: мргуда, кесега, црвенперка и шаран. Ту је и 180 врста птица, од којих се неке овде гнезде, станиште балканског водоземца – необичног подунавског мрмољка, као и видре, дивље мачке, а враћен је и европски дабар. На овом подручју до сада је забележено више од 600 биљних врста. Највећи број припада групи таксона.⁷⁰ борак, ребратица, језичасти љутић и панонски различак (еидемска врста Панонске низије).

67 Заштита биолошке разноврсности главне долине реке Саве, <http://www.natureprotection.org.rs/rs>

68 The Important Bird Areas (IBA) – програм идентификовања, конзервације и надгледања места која су станишта за птице. Циљеви програма су брзо идентификовање најважнијих државних подручја птица и ретњи за њих, и формирање тимова за очување и имплементацију неонходних радњи за очување станишта.

69 Рамсарска конвенција је међународна конвенција о стаништима водених птица. Потписана је 2. фебруара 1971. године. Представља споразум националних влада који успоставља међународну сарадњу у заштити мочвара, њихових функција и биолошке разноврсности. http://www.ramsar.org/cda/en/ramsar-home/main/ramsar/1_4000_0__

70 Таксони у биологији означавају систематиком препознату групу живих бића.

Ове врсте су уврштене у Црвену књигу флоре Србије као крајње угрожене биљке. Пројектом *Повраћац аутохтоних врста риба у Засавицу* је враћен сом (*Silurus glanis*). Прави раритет Засавице је риба *Umbra krameri* – мргуда, којој је ово једино станиште у Србији. У Европи она има статус угрожене врсте и најстроже је заштићена. Због бројних врста птица – гак (*Nucticorax nucticorax*) и барски петлић (*Porzana porzana*) – подручје Засавице нашло се на листи ИВА подручја. Овде су очувани природни услови за опстанак угрожених врста сисара, као што је видра (*Lutra lutra*) и дивља мачка (*Felis silvestris*). Обе врсте данас су заштићене Бернском конвенцијом.⁷¹ Хоћемо ли се придржавати Бернске конвенције, применити је и заштити флору и фауну?

Немачка и остале западноевропске земље су уништиле своју прприроду, а данас субвенционису све еколошке пројекте – оне покушавају да промене садашње стање. Питање је: да ли ми треба само да посматрамо изградњу канала или да кренемо у спасавање природе?

Република Србија би требало да почне са прикупљањем релевантних података о животној средини пре изградње планираног вишенаменског канала како би се до почетка грађевинских радова креирала база података која је потребна за утврђивање нултог стања, тачније, тренутног стања (пре почетка изградње). Потребно би било сакупити податке о: врстама риба које долазе на истраживано подручје реке Саве, структури и динамици популација, као и односима у маси и бројности појединих врста риба у укупној заједници и стаништима, богатству врста и индексима разноликости, важиости ихтиофауне за рибарство, еколошким захтевима и еколошким групама риба у заједници реке Саве, евентуалним разлозима угрожениости појединих врста и могућим утицајима које ће имати пловни пут на заједницу риба. Морале би се размотрити разноликости станишта и повећање примарне и секундарне продукције. Само на тај начин могу се утврдити промене које ће настати током изградње и упоредити са евентуалним променама насталим после пуштања канала у погон. Праћење стања околине пре изградње канала односи се на хидролошка праћења, праћења нивоа подземних вода, квалитета и еколошког стања површинских вода и хемијског стања подземних вода на посматраном подручју. Праћење стања животне средине односи се на: хидролошка праћења, заштиту вода и загађиваче, еколошко стање површинских вода и хемијско стање подземних вода, стање фауне риба, стање копнене фауне, шума и шумског земљишта, пољопривреде и пољопривредног земљишта, пејзажа. Праћења повезана са водом треба ускладити са европском директивом о

71 Циљеви ове конвенције су да се очувају дивља флора и фауна и њихова природна станишта, посебно оних врста и станишта чије очување захтева сарадњу више држава, и да се унапреди таква сарадња. Посебан нагласак се ставља на угрожене и осетљиве врсте, укључујући угрожене и осетљиве миграторне врсте. <http://www.mis.org.rs/vss/pages/sr/ekoloski-programi/ekoloske-politike/medunarodni-sporazumi-u-oblasti-zivotne-sredine/bernska-konvencija.php>

водама,⁷² а праћења повезана за станишта са директивом о стаништима.⁷³

Европска унија је 2000. године усвојила *Оквирну директиву о водама*⁷⁴ (Water Framework Directive) као нови стандард за управљање водама и њихову заштиту. Ова нова политика управљања водама захтева еколошку процепу и интерпретацију еколошког статуса водотока. Оквирна директива о водама препоручује коришћење различитих група организама у процени еколошког интегритета речних екосистема, а рибе су један од кључних елемената, иако се прате сваке три године.⁷⁵ Циљ директиве није само одржање затеченог еколошког стања већ рехабилитација и његово побољшање. Зато су неопходни објективни и реални подаци о ихтиофауни водотока како би се утврдило пулто стање и омогућио каснији мониторинг. Република Србија би требало да утврди евентуалне последице планираног захвата и континуирано врши процепу и контролу ставарних и потенцијалних утицаја на животну средину са циљем ставарања основе за управљање активностима које уважавају потребе заштите животне средине.

Притисци на природну животну средину услед развоја пловног пута могу се поделити на:

- промене у природној структури речног корита,
- поремећај образаца природног протока хидроморфолошким променама корита реке,
- ометање миграција риба уградњом попречних препрека у речно корито,
- уклањање/премештање седимента грађевинским радовима и повременим одржавањем пловног канала,
- акцидентна загађења уљима или опасним материјама,
- загађење каљужним водама, отпадним водама од прања резервоара и
- санитарним водама са бродова,
- уношење немира у водену околину узроковано речним саобраћајем, и
- увођење/ширење алохтоних инвазивних врста.

72 Крајем децембра 2000. године усвојена је у Евронском парламенту Директива 2000/60/ЕС, која утврђује оквир за деловање ЕУ на пољу управљања водама. Усвајање ове директиве, која је названа Оквирна директива о водама (Water Framework Directive – WFD), представља почетак нове ере у историји управљања водама у Европи. Доношење директиве WFD је мотивисано развијеном свешћу о водама као најзначајнијем стратешком ресурсу XXI века.

73 Директива о стаништима (Council Directive 92/43/ЕЕС) има за циљ да доприне заштити биолошке разноврсности путем стварања система за заштиту врста и њихових станишта. Директива предвиђа стварање европске мреже посебних подручја очувања (енг. Special Areas of Conservation – SAC), која би требало да обезбеди да се врсте и њихова станишта одрже у повољном стању очувања у њиховом природном домену. Приликом избора подручја, осим научних, узимају се у обзир и својински, друштвени и културни захтеви, као и регионалне и локалне карактеристике. Директива о стаништима наводи око 230 типова станишта и више од 1.000 врста биљака и животиња значајних за ЕУ.

74 <http://www.environment-agency.gov.uk/research/planning/33362.aspx>

75 R. Noble, Textual description for the UK case studies on the River Trent and Great Ouse focusing on the links between the ecological and socio-economic aspects of sustainable river rehabilitation and management. Deliverable of the NaturNet-REDIME project. Hull. International Fisheries Institute, 54, 2006.

Утицаји на воду

Загађења везана за пловни пут могу настати у току изградње и у периоду коришћења. Грађевински радови представљају потенцијалну, временски ограничену могућност загађења вода, посебно површинских, због могућег цурења горива и мазива из грађевинских машина у току извођења радова. Загађење је могуће и због примене грађевинских материјала топивих у води. Негативни утицаји површинске воде могу се догодити током извођења радова због повећане вредности суспендованих материја. Повећање вредности суспендованих материја ће негативно утицати и на ихтиофауну. Основна карактеристика реке Саве је кишни или плувијални речни режим и проточност од 2.000 м³/с. У периоду изградње, загађења могу настати хаваријом грађевинских машина и алата који се користе у изградњи,

- некоонтролисаним утоваром, истоваром или претоваром грађевинског материјала,
- пропуштањем и неконтролисаним истицањем опасних материја (гориво, хемикалије),
- намерним или случајним иснуштањем или одлагањем вишкова опасног грађевинског материјала и хемикалија у реку,
- плављењем градилишта за време високих вода.

У току коришћења, загађења могу настати:

- хаваријом једног или више бродова (откндање са веза, насукавање,
- удар у обалу или у објекте на воденом нуту, међусобни судар),
- услед пожара у коме се запали брод и/или терет,
- оштећењем или потапањем бродова услед техничког квара или дотрајалости,
- губитком опасног терета због неправилног утовара,
- иснуштањем горива, мазива и хемикалија које користе бродови,
- хаваријом једног или више бродова за време високих вода.

У току интензивног саобраћаја повећао би се транспорт наноса, морфологија дна би се врло брзо променила, а са њом и карактеристична станишта.⁷⁶

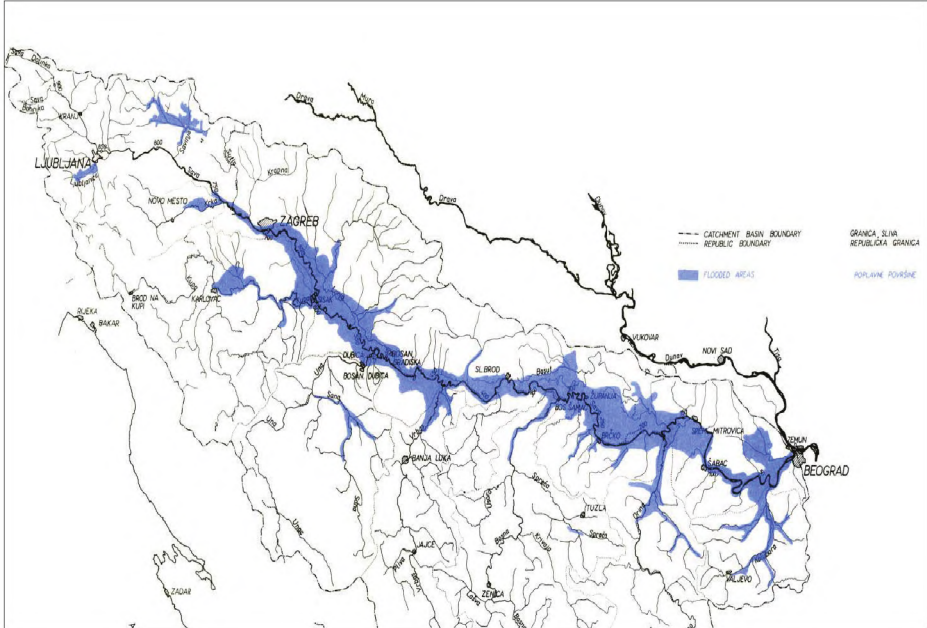
Да би се обезбедили, успоставили, одржавали и унапредили услови сигурне пловидбе на унутрашњим водним нутевима потребно је увести и имплементирати речне информационе системе, обезбедити доступност правовремених и тачних информација о кретању бродова, успоставити јасне процедуре деловања у случају настанка инцидентних ситуација и унапредити снимање стања пловности водних нутева. На нивоу европске мреже водних путева уведени су *Речни информациони сервис*⁷⁷ (River Information Services – RIS), тј. услуге праћења и усмеравања пловидбе⁷⁸ (Vessel Tracking & Tracing System – VTS).

76 М. Букуров, Ж. Букуров, М. Лекић, Д. Стојковић, „Речни транспорт у функцији еколошке заштите и ефикаснијег коришћења пловног нута“, *Техника*, 54, (1999).

77 <http://www.ris.eu/>

78 Expert group for tracking and tracing on inland waterways „Vessel Tracking and Tracing Standard for Inland Navigation“ 2006, www.unece.org/trans/doc/.../Informal%20document%20No1%20E.

Међународна комисија за слив реке Саве је упознала представнике држава потписница *Оквирног споразума о сливу реке Саве* са предлогом протокола о спречавању загађења вода узрокованог пловидбом. Овај споразум је потписан 1. јуна 2009. године у Београду.⁷⁹

Слика 1. Појлавна подручја уз реку Саву

Има много питања на која нема одговора: на који начин ће планирани захват и последице захвата на водотоцима и шумским стаништима утицати на ретка и угрожена станишта у Србији? На који начин ће планирани захват и његове последице утицати на постојеће еколошке системе овог подручја (нпр. на појаве сушења шума, одвијања природних сукцесија, шпрења инвазивних врста итд. у Републици Србији)? На који начин ће планирани захват и последице захвата на водотоцима и шумским стаништима утицати на популације ретких и угрожених врста животиња које подручје користе за одмор, исхрану и размножавање? Колики део популације ће бити захваћен предметним радовима а колики последицама промена водног режима и губљења природних хидролошких услова? Колика је штета (економска и еколошка) која ће настати губитком захваћених популација или станишта? Да ли је штета надокнадива или не? Ко ће надокнадити (платити) тако створену штету?

И на крају, има ли Република Србија решење за евентуалне поплаве?

79 Framework Agreement on the Sava river basin, Belgrade, 2002, http://www.savacommission.org/dms/docs/dokumenti/documents_publications/basic_documents/fasrb.pdf

Извори и лијтература

1. Ambruš, D., (1977): *Influence Of The Danube-Sava Canal Construction On The Primary Structure Of Slavonia And Sylvania Regions*, University of Osijek, Faculty of Civil Engineering, Drinska 16a, HR-31000 Osijek, Republic of Croatia, e-mail:dambros@gfos.hr
2. Baričević, H., Vilke, S., Šantić, L., (2010): *Construction Effects of the Danube-Sava Multipurpose Canal on the Development of the Port of Vukovar*, *Suvremeni promet*, 1–2, 41–45.
3. Bednjički, A., Grubišić, N., (2001): *The waterway Danube within the Croatian transport policy*. Ministry of Maritime Affairs, Transport and Communications Republic of Croatia, Danube meets Business needs - 3rd Conference on the Danube Region Symposium "Danube - Economic Backbone of Europe", 26th - 27th April 2001, Vienna.
4. Croatia: A 'New Deal' for Transport Infrastructure http://www.stratfor.com/products/premium/read_article.php?id=2617
5. Dizdar, M., (2008): Terenski pregled dijela trase višenamjenskoga kanala Dunav-Sava, *Ann. Inst. archaeol.* IV/2008., str. 102–108
6. Dundović, Č., Vilke, S., (2009): *Izgradnja višenamjenskog kanala Dunav – Sava*, *Pomorstvo*, god. 23, br. 2, str. 589–608.
7. Heath, Melanie; Evans, Michael., eds (2000): *Important Bird Areas in Europe*. Cambridge, UK: BirdLife International, <http://www.birdlife.org/datazone/sowb/casestudy/80>
8. Horvat, V., Potrebić, F., (1994): *Uspon građanskog Vukovara 1850-1918. godine*, Vukovar vjekovni hrvatski grad na Dunavu (gl. ur. Igor Karaman, 190 Zagreb.
9. http://www.euronatur.org/fileadmin/docs/projekte/Save/Kanal_Prostorni_Plan_HR.pdf :Kanal Dunav – Sava: Kritika prostornog plana od strane Euronatura (2007:4)
10. Ein unrealistischer Plan verschlingt Mittel und Landschaft in Kroatien, Stiftung Europäisches Naturerbe (EURONATUR), Info 21/2001 - Hrvatski: Sumarski list 2002 (1–2): 29–34.
11. http://ec.europa.eu/environment/nature/natura2000/index_en.html
12. http://www.glas-slavonije.hr/vijest.asp?rub=1&ID_VIJESTI=146641[30/03/2012 14:40:25]
13. <http://www.gradimo.hr/clanak/znacenje-visenamjenskog-kanala-dunav-sava-za-povezivanje-hrvatske-s-europskim-plovnim-putovima/33987>[30/03/2012 15:39:26]
14. http://www.mgipu.hr/doc/PPDunav_Sava/PPPOVKDunav-Sava-NN121-2011.htm[30/03/2012 14:52:58]
15. <http://www.prometna-zona.com/koridori.php>[30/03/2012 16:00:50]
16. <http://www.vukovarske-novine.com/vijest.php?id=7429>[30/03/2012 14:51:47]

17. Kanal Dunav - Sava ekonomski i ekološki kontroverzan projekt [http://liderpress.hr/arhiva/141979/\[30/03/2012 14:41:46\]](http://liderpress.hr/arhiva/141979/[30/03/2012 14:41:46])
18. Koridor Vc kao euroregionalna poveznica na prometnom pravcu Baltik-Srednja Europa-Jadran / Mašek, Anka (ur.). - Osijek : Ekonomski fakultet Osijek , 2006. 123–134.
19. Kroatien will Donau-Save-Kanal bauen, [http://volksgruppen.orf.at/kroatenungarn/aktuell/stories/73949/\[10/05/2012 18:51:38\]](http://volksgruppen.orf.at/kroatenungarn/aktuell/stories/73949/[10/05/2012 18:51:38])
20. Madjar, S., Tomić, F., Šoštarčić, J., Marušić, J., (1997): *Navodnjavanje na području kanala Dunav-Sava i moguće posljedice*, Anali zavoda za znanstveni rad u Osijeku / Martinčić Julio (ur.). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 61–69.
21. Malez, M., Taksić, A., (1977): *Geološki prikaz Slavonije i Baranje*. “Tla Slavonije i Baranje”, str. 235–254, Zagreb.
22. Malus, D., Tušar, B., (1998): *Multipurpose Danube-Sava Canal Water Quality Prediction*, XIX Conference of the Danube Countries on Hydrological Forecasting and Hydrological Bases of Water Management, Osijek, 15–19 June 1998, Proceedings p. 893–903. Organizatori: UNESCO/IHP (International Hydrological Programme), WMO (World Meteorological Organization), IAHS (International Association of Hydrological Sciences), Ministry of Science and Technology of the Republic of Croatia, State Water Directorate and Hrvatske vode.
23. Martinović, J., Cestar, D., Pelcer, Z., (1977): *Tla šumskih ekosistema Slavonije i Baranje* (posebni otisak iz „Tla Slavonije i Baranje“ str. 129–160), Projektni savjet pedološke karte SR Hrvatske – posebno izdanje knjige 1.
24. Marušić, J., (2002): *Višenamjenski kanal Dunav-Sava. Zagovor gospodarskog nacionalizma*, Hrvatska akademija tehničkih znanosti, Zagreb, I. dio, Vol. 9(2), str. 2–4, II dio, Vol (3), str. 2–4.
25. Marušić, J., (1999): *Značenje višenamjenskog kanala Dunav-Sava za gospodarsko povezivanje Podunavlja s Jadranom*. Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 15, str. 57–87.
26. Miloš, I., (1953): *Glas Koncila*, član Akademije tehničkih znanosti Hrvatske, 48 27. 11. 2011
27. *Nacionalni program izgradnje i održavanja željezničke infrastrukture za razdoblje od 2008. do 2012. godine*, NN 31/2008. Najveća luka na kanalu Dunav-Sava bit će kod Bršadina,
28. Noble B., (2006): *Introduction to Environmental Impact Assessment*. Don Mills, ON: Oxford University Press.
29. Ocvirk, E., L., Vitomir, K., Duška., Pršić, M., (2005): *Opportunity Study of the Danube Region – the Adriatic Traffic Corridor*, International Symposium on Water Management And Hydraulic Engineering, Ottenstein, Austria, 4-7 September 2005, Paper No.I.09
30. Petošić, D., Mustać, I., Filipović, V., Stričević, I., (2011): *Značajke međusobnog utjecaja kanala Dunav-Sava i poljoprivrede na agroekosustave*, Proceedings. 46th Croatian and 6th International Symposium on Agriculture. Opatija. Croatia (41–50)

31. Petošić, D., Tomić, F., Mustać, I., Dolanjski, D., Stričević, I., Dević, D., (2007): *Monitoring vodnog režima poljoprivrednih tala u području višenamjenskog kanala Dunav-Sava*. 4. Hrvatska konferencija o vodama, Zbornik radova, str. 617–625, Opatija.
32. PINE - Prospects of Inland Navigation within the enlarged Europe - Final Concise Report, 2004.
33. Prostorni plan područja posebnih obilježja višenamjenskog kanala Dunav-Sava: prijedlog plana, http://www.mzopu.hr/doc/PPPPO_kanal_Dunav_Sava.pdf
34. Prpić, B., (2003): Hidrološki sustav Spačve u odnosu na uspijevanje hrasta lužnjaka, Retrospektiva i perspektiva gospodarenja šumama hrasta lužnjaka u Hrvatskoj, (ur. D. Klepac, K. Čorkalo – Jemrić), HAZU, Zagreb-Vinkovci, 109–124.
35. Prpić, B., Seletković, Z., Tikvić, I., (1997): *O utjecaju kanala Dunav - Sava na šumske ekosustave* (On The Influence Of The Sava-Danube Canal On Forest Ecosystems), Šumarski list br. 11–12, CXXI.
36. Pršić, M., (1998): *Izuzetan je gospodarski značaj višenamjenskog kanala Dunav-Sava*. // EGE : energetika, gospodarstvo, ekologija, etika / [glavni urednik Branko Iljaš]. - 6 5 ; str. 32–36.
37. Rauš, Dj., Šegulja, N., Topić, V., (1985): *Vegetacija severoistočne Hrvatske*, Glasnik za šumske pokuse 23, Zagreb,
38. Schneider-Jacoby, M., (2002): *Euronatur: Utopijski plan koji guta sredstva i krajobraz u Hrvatskoj*, Sumarski list br. 1–2, CXXVI 29–34
39. Srebrenović, D., (1977): *Hidrologija Slavonije i Baranje i njen vodoprivredni aspekt*. Tla Slavonije i Baranje, 175–215 str., Zagreb.
40. Srednjoročni plan razvitka vodnih putova i luka unutarnjih voda Republike Hrvatske (2009 – 2016. godine), Ministarstvo mora, prometa i infrastrukture, Zagreb, 2008.
41. Strategija razvitka riječnog prometa u Republici Hrvatskoj (2008. – 2018.), Ministarstvo mora, prometa i infrastrukture, Zagreb, 2008.
42. Studija etapnog razvoja Višenamjenskog kanala Dunav-Sava, Vodoprivrednoprojektni biro d.d., Zagreb, 2006.
43. Tadić, L., Marušić, J., Tadić, Z., (2006): *Razvojnavaodnjavanja iz Višenamjenskog kanala Dunav-Sava* (Irrigation development from the Multipurpose canal Danubesava), 3.međunarodni simpozij-Koridor Vc kao euroregionalna poveznica na prometnom pravcu Baltik-Srednja Europa-Jadran.
44. Urumović, K., Mihelčić, D., (2000): *Podzemne vode savskog vodonosnika*. Okrugli stol Hidrologija i vodni resursi Save u novim uvjetima, 205–215, Slavonski Brod.
45. Vilke S., (2005): *Koncepcija razvitka sjevernojadranskih luka Rijeke, Kopra i Trsta*, Pomorski zbornik, 43, str. 85–111.
46. Višenamjenski kanal Dunav-Sava utjecat će na šume istočne Slavonije, <http://www.sumari.hr/aktualno/kanal.htm>[30/03/2012 15:37:30]
47. Živaković-Kerze, Z., (1999): *Rijeke Dunav i Sava te prvi projekti glede prokapanja kanala Dunav-Sava*, Časopis za suvremenu povijest, god. 31., br. 2, 307–308, Zagreb.

Summary

Uroš Rakić

THE MULTIPURPOSE CANAL DANUBE–SAVA

Key words: the multipurpose canal Danube–Sava, development of the river transport, groundwater regime, Special Nature Reserves in Serbia

The Republic of Croatia is planning to build a canal to 2016 to connect the Danube (near Vukovar) and the Sava (near the village Sikirevci, near Slavonski Šamac). The canal will be 61.4 kilometers long. The idea of building a canal was 278 years old. The oldest documentation of the construction of the Danube–Sava originates from 1737. The multipurpose canal Danube–Sava should have three functions: to irrigate 35750 hectares of agricultural land, to carry out the surface drainage of around 173000 hectares and underground drainage of around 62 000 hectares, to serve for boating and tourism. The canal should shorten the path to Western Europe for 417 km (sailing time would be shorter for 48 hours), and a road to the east would be shortened by 85 km. It is assumed that the construction of the canal will contribute to the development of the river transport in the Republic of Croatia. There are many factors that are now threatening the Sava River as a natural resource: the work of industrial plants and oil industry, hydropower (in Slovenia), the discharge of wastewater, mining of river sediments, intensive farming and construction, the construction of the Sava–Danube canal and the restoration of the nautical road along the Sava. The World Conservation Union has launched a three-year project *Biodiversity Protection of the Navigable Area of the Sava River Basin*. In December 2002, four countries signed an international framework agreement for the establishment of an international regime of navigation and sustainable water management of the river basin, and the measures to be taken against floods, ice hazards, droughts and pollution. The main challenge for the management of the Sava River is to enable economic development to sustainable use and protection of the natural resources in the basin. This project is expected to help to identify, define and manage the environmental and landscape diversity along the Sava River, in line with the EU directives on birds and habitats with the implementation and integration of the environmental values. It is assumed that the trenching of the canal will change the groundwater regime on the territory of Croatia. Possible change in the groundwater regime in Serbia could have disastrous consequences. On the territory of the Republic of Serbia, according to the Institute for Nature Conservation, there are nine natural areas, and four of them are along the river Sava: the Special Nature Reserves Zasavica, Obodska Bara, Morovičko-Bosutske forests and the landscape of outstanding features Veliko Ratno Ostrvo (Great War Island).

**THE ANALYSIS OF THE TERRITORY ECONOMIC DEVELOPMENT
PLANNING FOR CULTURAL LANDSCAPE
(BY THE EXAMPLE OF REPUBLIC OF MORDOVIA)**

Abstract: The article (on the case of the Republic of Mordovia) examines the geo-environmental analysis of the processes of the territory economic development planning for cultural landscapes. The landscape electronic map is perceived as a basic model of geographic information system. Author describes geo-systems of Mordovia; stages of their economic development, geo-ecological zoning.

Key words: territory economic development, cultural landscape, electronic landscape map

Introduction

Many scientific publications consider the concept of the development of the territory only as an act of including of previously unused territories into economic activity. More precisely, in our view, the process of economic development is revealed in the works of K. P. Cosmachev. Analyzing the process of pioneering development of the territory, he writes: "The economic development of the territory – is the inclusion in the national economy (in the geographical division of labor) new areas that 'are caught' by the certain sectors of the economy, and their combinations."¹ In this paper, the author extends the definition of "development". He suggests it as a continuity of human activity. As a result, the natural territory foundation is constantly transformed and enriched with technical facilities. Thus, the concept of "development" includes not only the act of engaging the territory into the economic use, but also socio-economic processes in areas cultivated before. These processes K. P. Kosmachev stands as the development of "breadth" and "depth".² Creation and operation of geo-technical systems lead to the changes in natural and socio-economic systems and can be accompanied by the formation of areas with sharp geo-ecological

1 Космачев К. П., Пионерское освоение тайги (экономико-географические проблемы), Новосибирск: Паука, 1974, с. 9.

2 *Ibid.*

situations. During the geo-environmental analysis of the economic development landscape processes solve the following problems:

- justification of the structure analysis of geo-environmental spatiotemporal organization economic development of landscapes processes for sustainable development planning in the region;
- methodologies and techniques systematic development and effective use of diverse geographically correlated information on the region in the solution of geo-ecological problems, its implementation in the regional geographic information system (GIS);
- elaboration of electronic landscape map as a central part of the regional GIS;
- identification of the spatial and temporal patterns of landscapes economic development for the purpose of geo-environmental condition of modern natural and economical systems, and more efficient usage of natural resources;
- functional geo-environmental zoning methods elaboration based on a synthesis of information on the genesis, development history, and the landscape morphological structure and the degree of economic development;
- justification of economic development landscape options to optimize natural resources with development schemes functional zoning geo-environmental natural region framework.

*The process of economic development
as a geographical research object*

In geography, evolutionary processes traditionally studied in three main aspects: changing of landscapes, the development of production and territorial system themes and dynamics of geo-ecological situations. In most cases, these areas are developed in parallel. Their values combining can be achieved, if the primary objects of study to consider the process of landscapes economic development. This process, differentiated in space and time, includes both economical and natural components. Study of the development processes can benefit from the experience of previous generations to address the current economic and environmental problems. Specifically it can manifest in planning land usage systems, to improve the regulatory principles of further developing absorptive natural-resource potential of the area, to adjust population distribution systems, infrastructure and types of territory organizations as a whole. Depending on the condition of landscape, the process of development takes a peculiar character, and, as a consequence, any more or less valuable interpretation in the structure changes of landscapes or their use must output beyond linear, self-evident conclusions that are based only on basis of the most common regularities.

Human impact on geo-complexes in single periods of economic development of the region are overlapped on each other and in combination with the natural development of natural complexes becomes responsible for the formation of numerous anthropogenic landscape modifications, namely the cultural landscape. Their study allows it possible to identify the cause of, the direction and intensity of adverse geo-ecological phenomena. This is a prerequisite for optimizing the usage of a natural resource potential and geographic forecasting of a region. In the geo-environmental analysis of the landscape economic development processes formed the prerequisites for a critical assessment of the socio-economic conditions and the natural potential of the area, which could be the basis for the adoption of adequate management solutions in the field of economics, social policy and environmental management.

The overall process of economic development landscape is implemented in certain types of it – geographically specific forms of economic activity defined in features of the material culture. In the process of types classification of a landscape economic development one must take into account the existing understanding of material production and the formation of anthropogenic landscapes classes. According to this there are the following types of process development: commercial, residential (rural, urban, welfare), agricultural (field, garden, pasture, land reclamation), forestry, industrial (industrial, transportation), hydro technical, mining, recreational, environmental. The types listed belong to a group of material development. According to the peculiarities of the impact on the landscape it should be divided into subgroups: 1) designed to create man-made landscapes that differ significantly depending on the natural morphology and dynamics of landscapes – fielding, farming, forestry, recreation, environmental development; 2) formed the energy-intensive artificial man-made landscape shafts or proper geotechnical systems and their combinations – residential, mining, hydro technical, industrial development.

There is interaction of natural landscapes and socio-economic processes at each stage of economic development. This forms a certain structure in using of land, typical ratio of forest and agricultural land, geotechnical systems. Obviously, the type of terrain corresponds to optimal from an economic point of view, the type of development. However, there is the internal heterogeneity of the landscape due to different types of economic development ratio. This forms a variety of anthropogenic modifications of natural systems. As a result of the nature and extent of the morphological parts of the landscape is usually different. This leads to a complication assessment of the natural systems development. On the one hand, it must take into account the following characteristics: the ratio of used and unused lands, the proportion of different types of land in total land area (e.g., forest cover, the proportion of agricultural land in the structure of land uses); the intensity level of land using (e.g., the usage of various farming systems, the character of forests using and so on), density of settlements and population, the development of transport networks, housing, services, etc.; the amount of material and technical resources used at certain stage of development,

and reflect the direction and intensity of the impact on the natural systems (capital intensity, complexity, and so on). On the other hand, when assessing the degree of economic development of the landscape it should be considered the side affects either – the development of destructive processes, the origin of which is defined as the natural properties of the territory, and anthropogenic. Negative impact of the landscapes development can be come out in the areas of direct placement of geotechnical systems (for example, the development of engineering and geological processes) and in adjacent territories (depletion of surface and groundwater pollution of the environment, etc.). The complexity of the problem lies in the fact that the contemporary processes of economic development in developing on the man-made versions of natural complexes of preceding periods.

The possible intensification of destructive geo-environmental processes in the landscape economic development requires the implementation of the concept „the limit development“ that „represents perhaps the most rational strain per unit area on the part of the population, capital stock, the intensity of industrial processes and transportation flows in of existing natural and economic resources. This capacity is determined by so-called ‘capacity development of the territory’.”³ Landscape economic development analysis experience of many regions shows that the definition of available capacity is one of the most important geographical issues, and is a very sophisticated task due to the diversity and heterogeneity of landscapes properties. What matters most is the inclusion of their capacity by the presence of groundwater and surface water, areas suitable for industrial and civil construction, recreational-traditional resources. It is important to understand that the further landscapes development restricts by the certain types of resources and individual complexes, which may be leading to the definition of the landscapes capacity.

The study of the processes of a landscape economic development shows that “the capacity of man-made landscape has the changeable magnitude. It can be increased by using biotechnology and other planning activities...”⁴ Determining the capacity of landscapes crucial goals belong to the purposes and needs of society. “Some combination of natural conditions, and even in the same social conditions and at the same technical level, not exactly determines production line management, and drafted more or less scope for selection, and depend on the circumstantial moments of different order”.⁵ The correlation between development de facto and possible development is not univocal one. The mastering may continue through rational use of the natural potential of the landscape with the release of additional funds for land reclamation activities, the environment, the transfer of natural resources (water), etc. But it should be noted that “the capacities above the critical can be accompanied by a decrease

3 Зайцев И. Ф., Географические типы освоенности территории, Территориальные системы производительных сил, М., 1971, с. 30–31.

4 Охрана ландшафтов, Толковый словарь, М.: Прогресс, 1992, с. 138.

5 Баранский Н. П., Избранные труды. Становление советской экономической географии, М.: Мысль, 1980, с. 89.

receptivity of the landscape”,⁶ by the development of destructive processes: by the erosion, depletion of biological pasture productivity, pollution of surface and ground water, etc.

To understand the level of landscape development and its capacity is possible only by using a historical approach. Historical and geographical study of the process of a landscape economic development gives the opportunity to determine the features of the genesis and development of the landscape, economic and social geographic structures, identify characteristic relationships between them, set the current trends duration in the development process, in which transformed the dimensional structure of geographic objects.

The application of methodological and methodical capacities of historical geography in the study of landscapes economic development – diachronic (historic-evolutionary), simultaneous, and processing-oriented approach – allows us to trace the evolution of the systems: “nature – population – economy”. This approach can be implemented by means of assessment of the spatial and functional structures of the region in certain historical periods.

Depending on the specific social, ethnographic, economic conditions the man-made landscapes formation acquired peculiar and sometimes unique forms. Furthermore, the results of human influence on the natural systems at various periods superimpose in combination with a variety of spontaneous development of natural systems form a spectrum of different geo-ecological diversity situations that shape the cultural landscape. The concept of “cultural landscape” includes: a) the landscape, deliberately altered by economic human activity to meet his needs, permanently supported by in the position indispensable for him, simultaneously capable continuing to serve as the reproduction of healthy environment, and b) complete display of national culture in certain geographic conditions. In areas under the different forms of economic use long-term development influence of geo-complexes in the cultural landscape is influenced by the culture of different nations and epochs. Thus, the cultural landscape is a multi-level formation, generating in the process of economic geo-complexes mastering that involves different quality natural, technical and social systems and features of the material national culture.⁷

The cultural landscape evolution is revealed by the territory economic development periodization. This allows tracing the development of the natural resource landscapes potential economic orientation of at different stages of historical development; set the duration of the use of different types of landscapes; to evaluate the intensity and direction of socio-economic and natural processes in landscapes for nature management optimization and monitoring geo-ecological situations. The consistent comparison of the nature and degree of the economic landscape has mastered on time sections reveals the spatially-temporal evolution of the cultural landscapes.

6 Охрана ландшафтов, Толковый словарь, с. 138.

7 Ямашкин А. А., Природное и историческое наследие культурного ландшафта Мордовии, Саранск: Красный Октябрь, 2008.

The tracking of the centuries-old landscapes economic development processes, an explanation of changes in agricultural practices and development of geo-ecological situations to evaluate the experience of ethnic groups on creating an adaptive management and, therefore, to develop recommendations for natural resources optimization, and make a comprehensive forecast of the geographical region. The same goal is pursued in the study of the functioning of modern geotechnical systems. Their research should be directed at identifying the nature, factors, and the rate of change of natural systems, which were covered by industrial impact. The study of these issues is one of the main tasks of the modern landscape research. It is important not only to foresee the consequences that will cause geotechnical system creation immediately after, but at a distance of time and space.⁸ This formulation of the problem is important for the analysis of geo-environmental economic landscapes mastering as well as emerging state geo-complexes are-starting in the next period of development.

*Landscape e-map as a basic territory model in the regional
geo-information system*

The need to find the optimal mapping framework governing to the establishment of landscapes economic development patterns, sustainability assessment and environmental safety functioning of geotechnical systems. In our view, the requirements are most appropriate synthetic landscape maps, developed as a result of satellite images interpretation.⁹

Landscape economic development processes research experience shows that regional patterns of interaction with socio-economical and natural objects and phenomena rather clearly manifested in the medium-sized landscape mapping (mapping objects – tracts and terrains), explanation of the same geo-ecological processes on local level requires a large-scale landscape mapping. For example, regional processes of development and forest-steppe landscapes of Mordovia region clearly transmitted to the scale of 1:200000. But in the study of natural systems and of geotechnical systems geo-transformed in various ways there is a necessity in large-scale landscape maps. To order geo-environmental processes and situations is productive a combined approach to the study of the landscape shell – typological and regional.

Major difficulty is mapping of multiple anthropogenic landscape modifications. This problem can not be solved with traditional paper-based maps. Therefore, as a basic model for geo-environmental site analysis of the processes of development areas should be considered electronic landscape maps (ELM).

8 Ямашкин А. А., Геоэкология населенных пунктов Республики Мордовия, Бучацкая П. В. Володина Т. В. Гагарин Ю. Н. и др., Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2001.

9 Ямашкин А. А., Культурный ландшафт Мордовии (геоэкологические проблемы и ландшафтное планирование), А. А. Ямашкин, Ю. К. Стульцев, Н. П. Логинова, Ю. Д. Федотов, Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2003.

Experience of their processing has a relatively short history, but they were regarded as a basic element of many regional geographic information systems (GIS), almost from the very beginning. Under the condition of directional formation of GIS databases ELM provides virtually unlimited development legends, constant communication with the topography basis, operative analysis and creation of the landscape territorial application and environmental (geo-environmental) maps. Thus ELM far exceeds the traditional landscape map in information and also incorporates the best properties of analytic and synthetic landscape mapping. The advantages of the ELM, that makes it a central link in the regional GIS also includes visualization of multi-level information on natural and socio-economic processes dynamics.

ELM transformed into series of application landscape (geo-environmental) maps in furtherance of the legend. Thus, in the regional GIS "Mordovia" landscape map was supplemented by the furtherance of a common legend geo-ecological evaluation of natural territorial complexes. Traditional description of natural systems complemented by characteristics of agricultural development, settlement patterns, the stability of soil for construction, engineering and geological processes, ground waters, artesian waters, soil stability to pollution, etc. The above mentioned characteristics reflect not only the state of the landscape shell, but carry information about the properties of physical and geographical background and its resources. This is necessary due to the fact that during the creation and operation of geotechnical systems development resources involved that are outside of the landscape shell, such as minerals and artesian waters, which affects the development of many physical and geographical and socio-economic processes taking place in the landscape.

Natural territorial complexes enrichment characteristics in the next phase of ELM development is done by its combination with the electronic geographic maps that, firstly, reflects the spatial structure of the modern usage of the area, and secondly, shows the general features of the distribution of man-triggered burdens through. Allocation of individual thematic layers (settlements, roads, forests, etc.), or combinations thereof based on the landscape to determine the orientation of the main development processes, as well as determine and predict the areas of possible conflict geo-ecological situations growth.

The next stage of the ELM evolution connected with the linked using of general scientific landscape map showing the invariants of natural systems, with technological systems maps (roads, settlements, etc.) and the characteristics of the geo-ecological transformation of natural systems (changing the depth of ground waters, industrial pollution components of the landscape, and so on). These problems solution in GIS "Mordovia" frameworks was carried out in the course of a series of maps applied to optimize the economic development and strategic planning. On the basis of general scientific landscape map was developed series of maps, including in addition to the overall landscape and environmental (geo-environmental) map, the maps that reflected non-environmental (geo-environmental) potential and anthropogenic landscape

changes, landscape and environmental (geo-environmental) map aimed to regulation of economic activity.

Geo-ecological analysis of the of landscape economic development processes, sustainability and environmental safety of geotechnical systems and the development process should have estimative forward-looking character. The degree of ecological troubles categorized on the sharpness of its display (relatively satisfying; intense; critical; crisis, or environmental emergency area; catastrophic, or the ecological disaster zone) and on geo-ecological development restriction of geotechnical systems (favorable, conditional favorable and unfavorable). The indicators and criteria for selection of different ecological environments zones the standard documents were used. The landscape analysis of geotechnical systems functioning and economic development of the territory, and the procedure for demonstrating the applying of geo-environmental development restrictions connected with the usage of multiple quantitative indicators, which are exploited for the cartographic and statistical methods processing.

Landscapes of Mordovia

The forest-steppe of the Volga Upland location (in the west of the republic, it goes into the forest Oka-Don lowland) defines the patterns landscape differentiation of Mordovia territory. The electronic landscape map of Mordovia (scale 1:200000) was allocated 24 of the landscape, in the formation of structures that involve 19 types of areas that are subdivided into 43 kinds of tracts. The secondary moraine and erosion-denudation broadleaf forests and forest-steppe plains landscapes expressed a slope changing of areas and tracts from the forest residual watershed and in watershed spaces to meadow-steppe geo-complexes lower (pre valley) parcels of slopes and river valleys. On the water-ice plains, in consequence of poor development slope processes, dominates the mixed forest landscapes cellular spatial structure.

Forest-steppe Volga Uplands province

The Volga Uplands elevated watershed spaces cause the active development of erosion processes. This defines a large density of deep river valleys, gullies and ravines. In comparison with the Oka-Don lowlands the natural systems formation bedrock – marl, mold, chalk and clay have here a significant impact. Only on the lower slopes of the plots it overlapped by the thin Quaternary formations that arisen as a result of bedrock weathering. At the edge of the Volga Upland, this was influenced by ancient glaciers, spread thin moraine loam.

The Volga Uplands climate differs little from the climate of western Mordovia. It is temperately continental. Winter is moderately cold and snowy;

summers are moderately warm and moderately humid. The formation of the local climate was appreciably affected by topography. In the lower forms of relief more than the number of days in the spring and fall frosts in winter, cold air stagnation causes a significant drop in temperature. The topography and vegetation affect the redistribution of downfalls, especially for snow. It goes down into the ravines, gullies and other slides.

The Sura River is the largest water stream in that part of the Volga Uplands. It flows by the south-eastern border of the republic. Alatyr, Piana, Cheberchinka, Ksha, Shtyrma are its affluent in Mordovia. They have a strong bias and a rather large flow velocity. At the edge of the Volga Uplands are valleys Insar and Nuyay (right affluent of Alatyr), and Issa and Sivin' (right affluent of Moksha). Rivers condition is typical Eastern European with the most water consumption during the spring period.

In the water supply of settlements are widely used groundwater Carboniferous-Permian aquifer, which in most parts of the province are of good quality. Significant problems in drinking water supply for large settlements emerged in the eastern Mordovia, where underground water has high salinity.

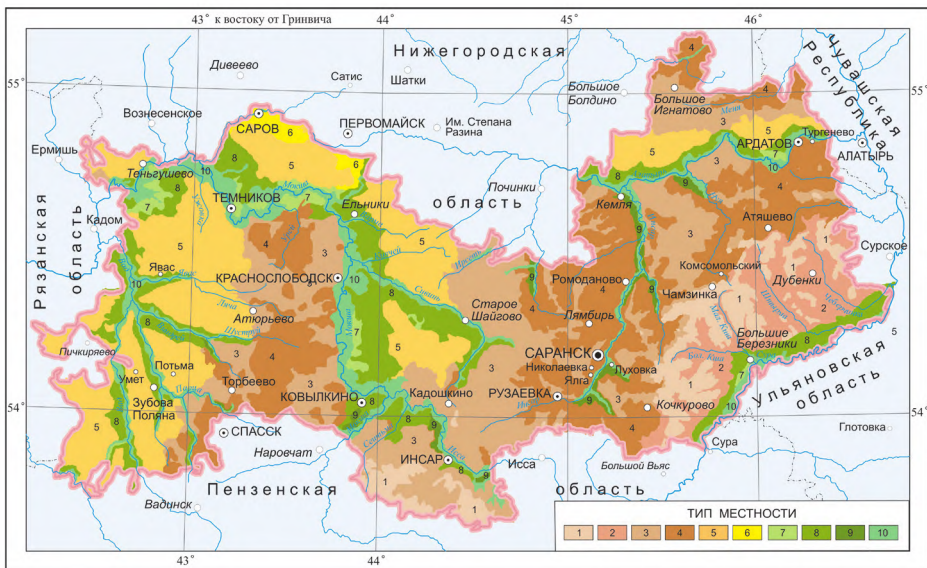

Figure 1. Generalized landscape map of the Republic of Mordovia (a legend in the text)

A characteristic feature of the Volga Uplands nature is a clearly defined slope change of the natural landscape of meadow steppe complexes with black soil in the lower parts of the slopes to forest watershed spaces with gray forest soils. In this part of Mordovia there are the following types of geographic areas (Picture 1):

1. Elevated remnant-watershed central Volga Uplands tracts have absolute elevation from 240 to 337 m. It composed by calcareous and siliceous-carbonate rocks, with gray forest gravel soil under deciduous forests. Their relatively small agricultural development determines weak natural systems stability to the erosion processes development and relatively low natural gray forest gravelly soils fertility. These landscapes are common in the south-east and south of Mordovia. There are tracts of broadleaf forests. Pastures and hayfields occupy a large share in the structure of agricultural lands.
2. The central parts of the river basin of the left tributaries of Sura (Shtyrma, Ksha, Cheberchinka, etc.) are composed by diluvia loams with black earth. The terrain is extensively mastered. Settlements stripes extend along the rivers.
3. Low watershed secondary moraine and lower parts of slopes erosion-denudation plains spaces have absolute elevation from 210 to 240 m. It composed of loam, with gray forest soils and small arrays of black soils. Fairly high natural potential of these landscapes has caused their increased agricultural development. As a consequence, there has formed a dense network of settlements. These natural complexes have small tracts of oak forests that are not wide strips down to the valleys of the ravines.
4. The central parts of the river basin with heights up to 210 meters, stacked diluvia loams with black earth. In the early periods of economic development in the territory of Mordovia there were common meadow steppes. High soil fertility, a good surface water and groundwater supply identified significant agricultural use of natural systems. This is the place for the most valuable agricultural land in Mordovia. Settlements stretch along the rivers by almost continuous band. This is typical for the Insar river valley.

The Oka-Don forest province

The Oka-Don lowland province boundary is determined by the prevalence of water-glacial sands. They determined the dominance of gently sloping undulating relief complicated by shallow broad river valleys and gorges. Sandy lowlands stretch narrow strip in the north-eastern part of the country on the left bank Alatyr, making the nature of this area very similar to the landscape of the west of Mordovia.

Its climate differs slightly from the climate of the eastern Mordovia. He is temperate continental, moderately moist. Winter is moderately cold and snowy. Summers are moderately warm. Widespread water-ice and ancient alluvial sands provide good filtration precipitation. This causes the formation

of stable flow of groundwater. Clays formed on the lenses perched. A difference in the depth of groundwater is determined to a large humidity natural systems mosaic. Groundwater discharge forms rather dense hydrographic network of rivers, lakes and swamps. The predominant part of rivers belongs to the basin of Moksha. The major waterways are Sivin', Kivchey, Varma, Urkat, Satis, Vad.

Sandy composition of deposits and flat terrain combined with coniferous and broadleaf vegetation determine dominance in the structure of the soil cover of turfy-podzol soils. Their characteristic feature is the relative poverty of nutrients. Less common are gray forest soils.

The combination of the taiga and deciduous flora is typical vegetation of water-glacial plains. Pine forests are the dominant type of forest. As the degree of hydration in the presence of clay layers in the sands appear spruce, and in habitats with high soil fertility prevalent mixed woods – oak and lime with pine and fir-tree.

There are the following geographical areas in the Oka-Don lowland with an altitude up to 190 m.

1. Undulating plains composed of sands with turfy-podzol soils under coniferous and mixed forests. A distinctive feature of the landscape is fairly widespread tracts of peat bogs in the vegetation of which there are northern species. Settlements are small and characterized by the presence of related to forestry activities, recreation, health, etc. Natural complexes have poor agricultural development.
2. Undulating plains composed of sand, underlain by limestone and dolomite, with turfy-podzol soils under coniferous and mixed forests. Depressions are characteristic landforms of karsts origin. These natural systems are common for interfluves of the Moksha and Alatyr in the northwest of Mordovia, where the Mordovia State Natural Reserve takes place. Against the background of forest are distributed small plots of agricultural lands.

Mixed forests plains landscapes natural potential is worth for forestry and recreation. This is an area of artesian water supply Saransk groundwater deposits. In this area it is not protected from pollution, so when the economic development should provide protection measures.

Stages of Mordovia economic landscape development

As in the past, and the present Mordovian population partially meets the modern administrative boundaries. We confine our geo-environmental analysis by the territory of Mordovia. Our aim is to identify the space-time patterns of economic development at the level of landscape differentiation.

Geological patterns of Mordovian economic development landscape to the XVIIth century. Historical and landscape analysis of an early territory economic development period is important because at that time the settlement

system development to a greater extent depended on the landscape. Ancient settlement areas mapping can provide landscape-ecological niches that have the highest landscape and biological diversity are most favorable for human habitation. These features should be considered when we are planning the modern economic development landscape. During region development ethnicities elaborated ideas about the properties of landscapes, their dynamics, and methods of farming, construction, housing and settlements.

The undertaken geo-environmental analysis of Mesolithic, Neolithic, Eneolithic camps, archaeological Bronze and Early Iron Age monuments shows that settlements were exist not only on the territory of the ancient Mordovia, but state the significant differences in the choice of places to stay. This is largely determined by the fact that in the economic development of landscapes involved people with different cultures of the forest and steppe landscapes origins. Stated to live in Mordovia, they focused on the landscape of their ancestral counterparts.¹⁰

Comparative study of archaeological maps, made on different time slices, and the landscape map shows that a poorly used natural territorial complexes included forest watershed areas, and outlier-watershed arrays. Economic activity was concentrated on the lower slopes and in the rivers valleys in all the main types of landscapes: meadow-steppe, deciduous and mixed forests. River valleys were mastered irregularly. The most developing areas were at the confluences of rivers. Active processes in the areas of development were taken place contrasting landscape borders. All the areas of active economic development are characterized by high landscape fragmentation and heterogeneity.

The economic landscape development of Mordovia from XVII to the middle of the XIX century had the circumscribed character. Noticeable effect on the processes of development has Russian immigrants, to introduce new elements into the cultural landscapes structure. This is manifested in the increasing complexity of resettlement planning and implementation of new architectural forms in human settlements, industries and agriculture. Large areas of economic development have landscape orientation on steppe-forest nature complexes. This was due to the important role of agriculture for the local population. Less mastered were landscapes deciduous ones and mixed forests in particular. There was a change of traditional modes of economic development by new one, which is reflected in the character formation of cultural landscapes. As a result, commercial and agricultural development at this period woodland decreased by 7% in Mordovia.

The typical features of Mordovia economic development landscape in the second half of XIX – early XX century became an active growth of population, the inclusion of new land into agricultural use, development of trade based on

10 Ямашкин А. А., Геоэкология населенных нунктов Реснублики Мордовия; Шитов В. Н., Археология Мордовского края: Каменный век, эпоха бронзы, В. Н. Шитов, А. А. Ямашкин, В. В. Ставицкий, А. И. Королев, В. В. Гришаков, Саранск: Изд-во НИИ гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия, 2008.

local natural resources. At the same time, the cultural landscape of Mordovia were created the qualitatively new elements and structures significantly different from traditional. But the geotechnical systems (industrial plants, railways, mining, and hardware, etc.) significance in shaping the cultural landscape remains small. The main spatial patterns of economic development of the period related to the expansion of agricultural landscapes. Mixed forests and fluvia glacial plains landscape, outlier-watershed and deciduous forests and secondary moraine erosion and denudation plains landscape types were involved into agricultural usage. The territory overall development gradually loses circumscribed character. Decreasing forest trend in Mordovia was sustainable (Picture 2). In the mid-nineteenth century forests covered 35% of its surface, in 1887 – 26%. By 1914, the forest area was reduced to almost 23% (lower than now in 3%). The economic development of these types of areas seriously aggravated the local geo-ecological situation in connection with the intensification of erosion processes.

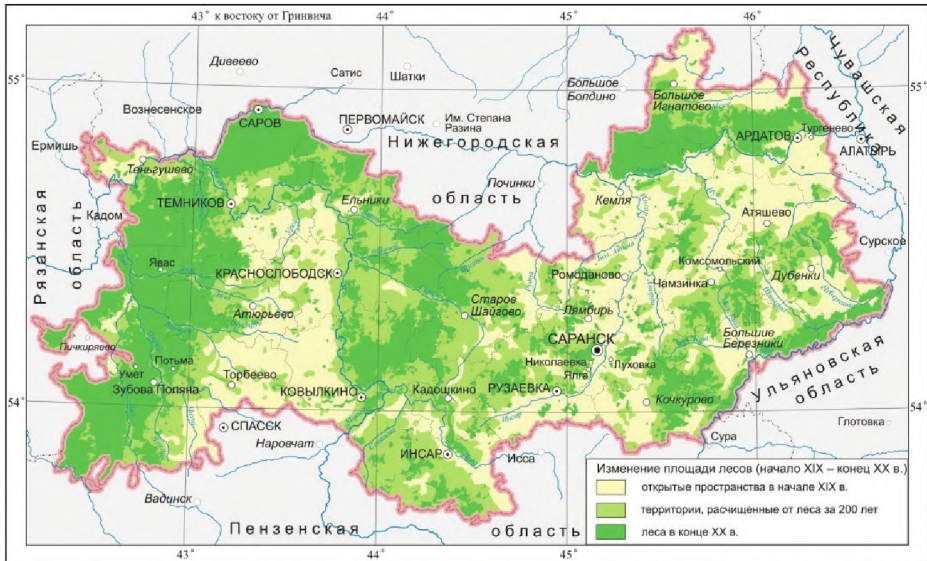

Figure 2. *Changes in forest covering*

The late XIX century rural cultural landscapes largely depend on the properties of a landscape. In a meadow-steppe complexes in secondary moraine and erosion-denudation plains formed large tillage landscapes with sparse large agricultural settlements, while the landscapes there deciduous forests characterized by smaller tillage arrays occupying relatively small valley slopes areas with the most fertile soils. For this area denser network of settlements is typical, but they are small in size. A common feature of the cultural landscape remains patchy agricultural and forestry development with small rural and forest communities.

Modern Mordovia economic development landscape characterizes by the declining of population, especially rural, the increasing specialization of agriculture, and increase production assets to their concentration in industrial sites and increased geo-environmental problems.¹¹

Contemporary landscapes economic development processes and priority geo-environmental problems. Mordovia landscape development to 1950 important feature is the increasing of population density in mixing forest water-glacial valleys and remnant watersheds Prisursky arrays landscapes. They are characterized by sparsely populated to top of the current economic development period. The second and especially the third stage of the modern cultural landscapes development period are characterized by disappearance of many settlements that occurred mainly in the late XIX – early XX century (Figure 3, 4). The spatial structure of this process is determined not only by socio-economic, but also by the landscape conditions. Geo-ecological analysis showed a significant effect on the landscape placement of settlements, their population size and planning forms. For example, in the secondary moraine and erosion-denudation plains landscapes the number of settlements per unit area increases from the complexes of forest and watershed spaces (0.04 and 0.02, the settlement 1 km² respectively) to the meadow-steppe geo-systems lower sites slopes (0.08–0.07). Equally significantly selective settlement appears in lowland landscapes, which include natural systems range from taiga (population density of 0.03), to the meadow-steppe (0.09). Closer to the regional centers the density of population and settlements in the cultural landscapes increases. For example, in rural mixed forests fluvio-glacial plains landscapes population density rises to 17 people per 1 km², and in the forest-steppe secondary moraine and erosion-denudation plains landscapes – up to 70 people per 1 km².¹²

Major geo-environmental problems of human settlements in Mordovia related to landscape pollution and resource depletion of drinking water. They appear most acute in large settlements forest-steppe landscapes of the Volga Upland.

Geo-ecological analysis of the industrial development landscape. In the first stage of the current period of economic development landscapes of Mordovia industrial development determines the state of the local resource base and the natural environment. Qualitatively new geo-environmental trends in the development of mastering processes begin to appear in the second stage of cultural landscapes formation. At that time the location and development of industrial enterprises is largely determined by transport and geographical location. First, it caused the formation of Saransk-Ruzaevska industrial center, other industrial centers connected with Saransk enterprises and production for processing of timber and agricultural products. Their development is

11 *Ibid.*; Ямашкин А. А., Культурный ландшафт города Саранска (геоэкологические проблемы и ландшафтное планирование), Стульцев Ю. К., Логинова Н. Н., Федотов Ю. Д., Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2002.

12 Ямашкин А. А., Геоэкология населенных пунктов Республики Мордовия.

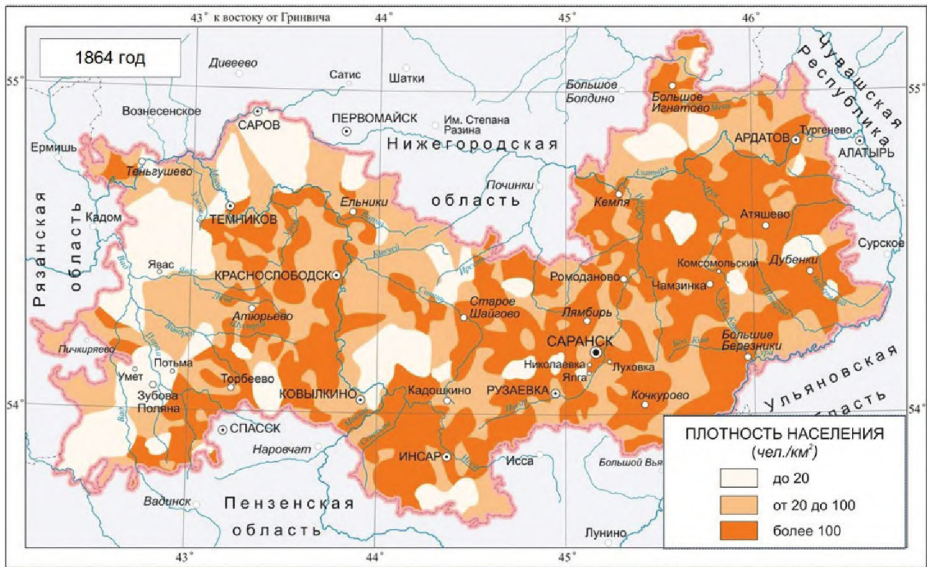

Figure 3. Density of population in 1864

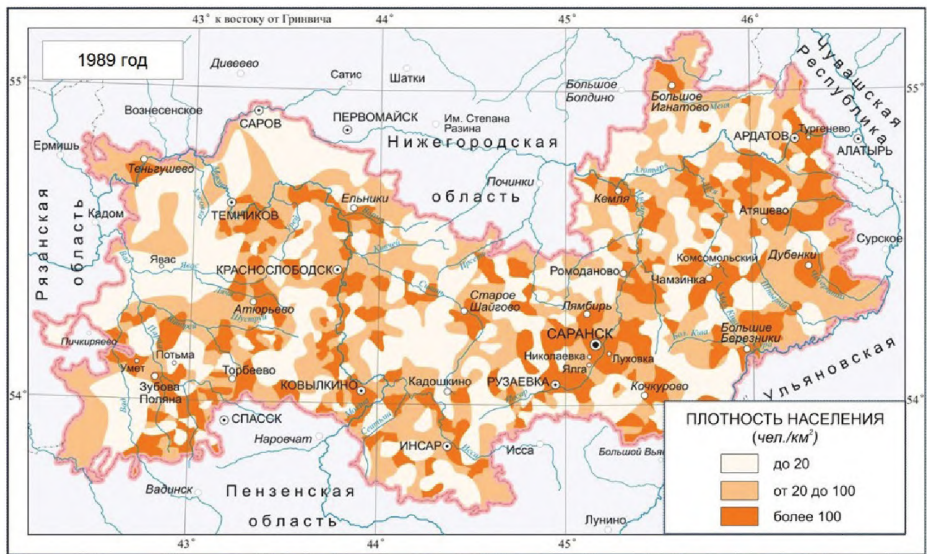

Figure 4. Density of population in 1989

accompanied by local and regional geo-environmental problems associated with the depletion of water resources and landscape pollution.

A significant effect on cultural landscape has the functioning of industrial and transportation geotechnical systems. Zone of influence are clearly manifested in mapping snow cover pollution. Low level of pollution is typical for large parts of Mordovia. Near industrial centers and in some parts

of roads highlighted technological dispersion haloes of low pollution levels. Their area varies from 2 to 500 km². Areas with medium and high levels of snow contamination can be found on residential landscapes of Saransk, Ruzaevka, Ardatov, Kovylkino, etc. Industrial geotechnical systems functioning have an effect on the state of an agricultural, forestry and recreational landscapes.

In the modern period agricultural landscape development is undergoing significant changes. If the first stage of its traces the decreasing of farming land (up to 30% in 1918), then by the end of the second stage of the cultivated area has exceeded the pre-revolutionary level. Subsequently, its share in the structure of agricultural land is gradually stabilizing. Agricultural landscapes currently hold about 69% of Mordovia territory. Field landscapes account for 68% of the area, grazing – 14, garden – 1%. The ratio of the major subtypes of landscapes is largely determined by the morphological structure of natural systems. However, the present structure of agricultural land use reflects the history of economic development of the landscape, especially the organization of territorial and economic systems. Rural landscapes are characterized by varying degrees of destructive geo-ecological processes. Its severity depends on the conditions of landscape, history, economic development, and the modern use of natural systems.

Nature conservation landscape development began to acquire the organized character with the creation of Mordovia State Reserve in 1930. The modern Mordovia has the State Reserve, National Park, and 71 nature preserved sites. The most important task of the modern economic development landscape period is the forming the system of protected areas.

In the formation of cultural landscapes the particular importance has the national parks and the environmental and recreational development of natural systems. The republic created Mordovia State National Park “Smolny”. As a result, we performed a large-scale landscape mapping, marked differentiation features based on an assessment of landscape map geo-complexes sustainability, aesthetic resources, and a scheme for the functional zoning of the park.¹³

Geo-ecological zoning and areas of ecological balance

The economic landscape development of Mordovia has caused the formation of a certain range of geo-environmental problems that complicate the structure and mode of the cultural landscape functioning. The most important task of the regional nature exploring is to validate of contemporary spatial strategy development process, ensuring sustainable economic and social region development and the suppression of destructive geo-ecological processes.

13 Ямашкин А. А., Мордовский национальный парк „Смольный“, Альба Л. Д., Силаева Т. Б., Сафонов В. Н., Стульцев Ю. К., Саранск: НИИ регионологии при Мордовском университете, 2000; Ямашкин А. А., Географический атлас Республики Мордовия, А. А. Ямашкин, С. М. Вдовин, Н. Н. Макаркин и др., Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2012.

The cultural landscape planning should be based on the extraction of geo-ecological regions – areas characterized by common landscape differentiation, formation of clusters, settlement systems and living conditions. Major methods of geo-ecological regions highlight is the diagnosis of geo-environmental management and assessment of the severity of its symptoms. Zoning geo-environmental space of Mordovia in addition to data obtained in the course of landscape and historical and geographical studies, we used the results of analysis of modern geo-ecological processes of economic development landscapes of the functioning of geotechnical systems and its impact on air pollution, soil, surface and ground water, biodiversity changes, as well as estimates of environmental problems severity symptoms.¹⁴

Main (regional) zones of ecological balance are planned in the landscapes of mixed forests of water-ice and ancient alluvial plains. Environmental protection of Mordovia from man-made systems of Central Russia is their function. The significance of these areas is large in relation to the active participation of selected landscapes in shaping sustainable river flow; replenish groundwater, conservation of biological diversity. Zones of ecological balance of national importance should be geo-complexes outlier-watershed and pre-watershed spaces erosion-denudation and secondary moraine plains. Landscapes water balance stabilization and limiting the development of erosion processes is their main purpose. Ecological balance areas will create the preconditions for the formation of a unified system of protected areas.¹⁵

Conclusion

Study of the economic development landscape experience provides an opportunity to analyze the processes of interaction between nature and man, formulate geo-environmental programs to optimize the cultural landscapes functioning. On this basis, it is also possible (understanding the slow nature of natural processes) to implement geographic forecast for the region. Synthesis of information about the process of economic landscape development and its accompanying changes is appropriate to carry on the basis of the regional information system. The cultural landscape development elements information collecting and systematizing ensure to conduct geo-environmental zoning of the region.

It is performed in the following order: landscape mapping and the development of schemes of physical and geographical areas; allocation of spatial and temporal landscapes economic development patterns, elements of the economic rationale for the framework and areas of ecological balance of cultural landscapes; geo-ecological assessment of the geotechnical systems

14 Ямашкин А. А., Геоэкологический анализ процесса хозяйственного освоения ландшафтов Мордовии.

15 Ямашкин А. А., Географический атлас Республики Мордовия.

sustainability and environmental safety, working-out the recommendations to optimize the development processes.

References

1. Баранский Н. Н. Избранные труды. *Становление советской экономической географии*. – М.: Мысль, 1980. – 287 с.
2. Зайцев И. Ф. *Географические типы освоенности территории*. Территориальные системы производительных сил. – М., 1971. – С. 24–45.
3. Космачев К. П. *Пионерское освоение тайги (экономико-географические проблемы)*. – Новосибирск: Наука, 1974. – 144 с.
4. Охрана ландшафтов: *Толковый словарь*. – М.: Прогресс, 1992. – 272 с.
5. Шитов В.Н. Археология Мордовского края: *Каменный век, эпоха бронзы*, В.Н. Шитов, А.А. Ямашкин, В.В. Ставицкий, А.И. Королев, В.В. Гришаков. – Саранск: Изд-во НИИ гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия, 2008. 552 с.
6. Ямашкин А.А. *Водные ресурсы Мордовии и геоэкологические проблемы их хозяйственного освоения*, Сафонов В.Н., Шутов А.М., Стульцев Ю.К., Федотов Ю.Д., Володина Т.В. – Саранск: Красный Октябрь, 1999. – 188 с.
7. Ямашкин А.А. *Мордовский национальный парк «Смольный»*, Альба Л.Д., Силаева Т.Б., Сафонов В.Н., Стульцев Ю.К. – Саранск: НИИ регионологии при Мордовском университете. 2000. 88 с.
8. Ямашкин А.А. *Геоэкологический анализ процесса хозяйственного освоения ландшафтов Мордовии*. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та. 2001. 232 с.
9. Ямашкин А.А. *Геоэкология населенных пунктов Республики Мордовия*, Бучацкая Н.В. Володина Т.В. Гагарин Ю.Н. и др. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та. 2001. 240 с.
10. Ямашкин А.А. *Культурный ландшафт города Саранска (геоэкологические проблемы и ландшафтное планирование)*, Стульцев Ю.К. Логинова Н.Н., Федотов Ю.Д. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2002. 160 с.
11. Ямашкин А.А. *Культурный ландшафт Мордовии (геоэкологические проблемы и ландшафтное планирование)*. А.А. Ямашкин, Ю.К. Стульцев, Н.Н. Логинова, Ю. Д. Федотов. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2003. 204 с.
12. Ямашкин А.А. *Природное и историческое наследие культурного ландшафта Мордовии*. – Саранск: Красный Октябрь, 2008. – 164 с.
13. Ямашкин А.А. *Географический атлас Республики Мордовия*, А.А. Ямашкин, С.М. Вдовин, Н.П. Макаркин и др. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2012. – 204 с.

Резиме

Анатолиј Јамашкин, Станислав Јамашкин

**АНАЛИЗА ТЕРИТОРИЈАЛНО-ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈНОГ ПЛАНПРАЊА
КУЛТУРНОГ ПРЕДЕЛА (НА ПРИМЕРУ РЕПУБЛИКЕ МОРДОВИЈЕ)**

Кључне речи: територијални економски развој, културни предео, електронска предеона мапа

Рад испитује геоеколошку анализу процеса територијално-економског развојног планпрања културних предела на примеру Републике Мордовије. Електронска предеона мапа се разматра као основни модел гео-информационог система. Аутори описују географске системе Мордовије, фазе економског развоја, геоеколошко зонпрање.

КАРТОГРАФИЈА
CARTOGRAPHY

Ирина Геннадиевна КОНОВАЛОВА

МИРОВЫЕ ИМПЕРИИ НА СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСЛАМСКИХ КАРТАХ

Резюме: Работа посвящена картографической традиции исламской географии 9–10 вв в контексте государственных/пространственных/владельческих отношений, о которых активно обсуждается в современных историко-географических дискурсах. Главное внимание посвящено описанию мировой системы империй, государств и стран на картах и в текстах главных представителей так называемой „классической школы арабской географии“ 10-ого века. С их точки зрения, царская государственность, в отличие от „государств“ и „стран“, построена органической комбинацией трёх факторов: религии, культуры и мощи. На самом деле, четыре империи, перечисленные арабскими географами, халифат аббасидов, Византия, Китай и Индия, совсем корреспондируют с цивилизационными областями, образованными на основе ислама, христианства, конфуцианства и индуизма. Такая система империй иерархическая: Византия, Китай и Индия являются не только столбами мирового порядка, но частично и основой на которой мир ислама, вершина иерархии, рос. Внутреннее пространство исламского мира тоже образовало иерархию: Иран являлся символом сущности исламского пространства, редуцированный на халифат аббасидов, в то время как, два других халифатов, фатимидов и испанских омейядов, просто выключены. Такая геополитическая структура была тесно связана с персидским происхождением основателей „классической школы арабской географии“, которые пользовались данной геополитической конструкцией, чтобы представить свое государство центром мира. Таким образом средневековые исламские карты представляли собой не только общие географические информации, но были и формой политического дискурса: они демонстрировали мощь представлением мирового порядка.

Ключевые слова: исламские средневековые карты, классическая школа арабской географии, исламский мир

В последние двадцать лет, во многом под влиянием работ Дж.Б. Харли о картографии Раннего Нового времени,¹ был подвергнут кардинальному пересмотру статус карты как „объективного“ научного продукта, единствен-

1 Harley J. B., “Deconstructing the map”, *Cartographica* (1989), vol. 26, № 2, p. 1–20; IDEM, “Cartography, Ethics and Social Theory”, *Cartographica* (1990), vol. 27, № 2, p. 1–23.

ной целью которого является максимально точное отображение поверхности земли, и тем самым был поставлен под сомнение взгляд на историю картографии как на поступательное движение ко все большей и большей точности карт.² Карта стала рассматриваться как более или менее ангажированная концептуализация географического пространства, как культурный текст, наполненный смыслами, выходящими за рамки собственно пространственных отношений.³ Сейчас признано, что не существует „картографии вообще“ как единого научного предприятия; есть лишь различные способы картографирования, каждый из которых является частью более широкого национального контекста, в рамках которого формируется определенный способ ментального и технологического освоения пространства.⁴

Своя систематическая традиция землеописания сложилась в рамках средневековой исламской географии и картографии. Географическая литература, созданная в странах Халифата, занимает совершенно особое место в истории мировой географии как по богатству заключенного в ней материала, так и по разнообразию дошедших до нас произведений арабо-персидских авторов. Мусульманские географы сумели собрать колоссальный объем информации о населявших землю народах. Географический горизонт арабо-персидских ученых обнимал не только собственно мусульманские страны, но также всю Европу (за исключением ее крайнего севера), Китай, Тибет, Индию, Малайский архипелаг, берега Восточной Африки (до южного тропика); описание исламскими авторами Центральной Африки оставалось непревзойденным вплоть до открытий европейских путешественников XIX в.⁵ Однако значение средневековой мусульманской географии заключается не только в гигантском объеме накопленных ею фактических данных, но и в разработке многочисленных способов их текстовой и картографической репрезентации.

Современные исследования в области средневековой мусульманской картографии показывают, что карты мусульманских географов вряд ли существовали в виде самостоятельных произведений: почти все они дошли до нас в составе нарративных сочинений и являлись неотъемлемой частью последних.⁶ Именно с иллюстративной ролью мусульманских карт истории картографии связывают то обстоятельство, что в арабском языке длительное время отсутствовал точный термин для обозначения географической карты как таковой. Использувавшиеся для этой цели слова подходили

2 Edney M. H., “Cartography without ‘progress’: Reinterpreting the nature and historical development of mapmaking”, *Cartographica* (1993), vol. 30, № 2–3, p. 54–68.

3 Wood D., Fels J., *The Nature of Maps: Cartographic Constructions of the Natural World*, Chicago, 2008.

4 Kitchin R., Dodge M., “Rethinking maps”, *Progress in Human Geography* (2007), vol. 32, № 3, p. 331–344.

5 Крачковский И. Ю., „Арабская географическая литература“, *Избранные сочинения* (М.; Л., 1957), т. IV.

6 Karamustafa A. T., “Introduction to Islamic Maps”, *History of Cartography*, ed. by J. B. Harley, D. Woodward (Chicago; London, 1992), vol. II, book 1: Cartography in the traditional Islamic and South Asian societies, pp. 4–6.

для обозначения любых визуальных объектов: *сӯра* („вид, образ, картина, изображение, копия“), *расм* („чертеж, план, рисунок, изображение“), *нақиш* („рисунок, украшение“).⁷ Термин же *харишта* („географическая карта“) в арабском языке является поздним заимствованием у европейцев.⁸

Отмеченная в историографии „несамостоятельность“ исламских карт, как мы постараемся показать, была весьма относительной и связанной отнюдь не только с их иллюстративно-декоративной функцией. Карты (в первую очередь, карты мира) представляли собой не просто генерализованную информацию географического толка, но являлись одной из форм политического дискурса: они служили манифестации власти через наглядное изображение мирового порядка, и в этом смысле были вполне самостоятельными произведениями.

Расширение географического кругозора арабов нашло свое первое отражение не в географических трудах и на картах, а в сочинениях исторического характера, появление которых было теснейшим образом связано с распространением и утверждением ислама. Сказания о прошлом, опирающиеся на богатую библейскую традицию, составляют значительную часть текста Корана. Именно историческая концепция Корана позволила вписать историю арабов и созданного ими государства в контекст мировой истории.⁹

Первые труды по истории на арабском языке были созданы в VIII в., но они не сохранились и известны лишь по упоминаниям в других источниках. От первой половины IX в. до нас дошел уже целый ряд сочинений исторического характера: жизнеописание Мухаммада Ибн Хишама (опиравшегося на несохранившийся биографический труд Ибн Исхака середины VIII в.) и сборник биографий сподвижников Мухаммада, труды об отдельных выдающихся событиях и военных походах. Сочинения, посвященные истории арабских завоеваний, были озаглавлены, как правило, «Книга походов» (*Kitāb al-mağāzi*) или „Книга завоеваний стран“ (*Kitāb futūḥ al-buldān*). Книги такого рода составлялись еще в VIII в., но первым сохранившимся трудом является „Книга походов“ ал-Вакиди (ум. в 822 г.), написанная в начале IX в. Наиболее важными сочинениями этого жанра являются сочинения Абд ар-Рахмана ибн Абд ал-Хакама (ум. в 871 г.), ал-Балазури (ум. в 892 г.) и Ибн ал-Асама ал-Куфи (ум. в 926 г.). „Книги походов“ содержали сведения о доисламской истории завоеванных арабами стран, подробные данные о ходе завоевания, детальное описание расселения арабов на новых землях, рассказы об административных мероприятиях халифов и наместников на захваченных территориях. Поэтому удельный вес информации географического толка в „Книгах завоеваний“ очень велик. Можно сказать, что жанр повествования об арабских завое-

7 Эти термины также использовались и в наименованиях нарративных сочинений.

8 Karamustafa A. T., "Introduction", p. 7; Maqbul A. S., "Kharīṭa", *EI, NE*, vol. IV, p. 1077–1083.

9 Грязневич П. А., „Развитие исторического сознания арабов (VI–VIII вв.)“, *Очерки истории арабской культуры V–XV вв.* (М., 1982), с. 75–155.

ваниях явился эффективным способом ментального „присвоения“ новых пространств, введения их в круг своей культуры.

К середине VIII в. завоевания новых земель прекратились и границы Халифата стабилизировались. Военные мероприятия халифов-Аббасидов (749–1258) против других государств были направлены, в первую очередь, на сохранение границ империи. В связи с прекращением масштабных внешних завоеваний на первый план вышли внутренние проблемы – прежде всего, обеспечение надежного контроля над провинциями, централизация и унификация управления, упорядочение налогообложения, консолидация входивших в империю народов на основе исламских ценностей. Все это создало благоприятные условия для развития исламской культуры и науки, в частности, географии.

В отличие от западноевропейской средневековой географии, идеи которой в значительной степени питались Священным писанием, арабская география выросла на почве чисто практических потребностей государства и общества. Создав в короткий срок огромную и населенную разными народами империю, арабы оказались лицом к лицу с проблемой эффективного управления государством. Для одного только упорядочения сбора налогов требовалось большое количество сведений о провинциях Халифата, о занятиях их жителей, о путях сообщения и т.п. Чтобы должным образом заботиться об охране границ государства, вести внешние войны или участвовать в международной торговле, надо было владеть знаниями о различных странах, как соседних, так и отдаленных. Не меньше, чем государственные чиновники, в сведениях географического характера пуждались и частные лица, для которых путешествия на дальние расстояния были привычным делом. Купцы по суше и по морю добирались до Индии и Китая, Кавказа и Поволжья, проникали в Центральную Африку и на остров Мадагаскар. Образованные люди совершали поездки из испанской Кордовы в среднеазиатскую Бухару, чтобы послушать знаменитых ученых. Паломники со всех концов Халифата стекались в Мекку – роднику пророка Мухаммада. Выполнение строго регламентированных религиозных обязанностей, налагаемых на мусульманина, требовало познаний в области астрономической географии. Нужно было уметь точно определять начало и конец поста, время пяти ежедневных молитв, знать координаты Мекки и любых иных населенных пунктов мира, где мог оказаться верующий. Средством удовлетворения всех этих общественных потребностей и служили разнообразные географические сочинения, обозначившие новый – по сравнению с трудами исторического характера – этап пространственного осмысления мира.

Благодаря арабскому завоеванию греко-эллинистических центров Сирии, Палестины, Ирана и Египта в Халифате появился весьма многочисленный слой образованных лиц, основной сферой деятельности которых были интеллектуальные занятия. Еще в доисламские времена сирийские монахи-несториане заложили основы перевода сочинений греческих авто-

ров. Свою переводческую деятельность сирийские христиане продолжали и после образования Халифата, дополнив ее еще одним звеном: переводом с сирийского на арабский. Впоследствии переводчики появились и среди самих арабов.

При халифах из династии Аббасидов была развернута интенсивная переводческая деятельность. В учрежденном халифом ал-Ма'муном „Доме мудрости“ при библиотеке трудилась коллегия переводчиков, переписчиков и переплетчиков. Неоднократно снаряжались археографические экспедиции в Византию за греческими рукописями. За сравнительно короткое время были переведены на арабский язык произведения почти всех основоположников греческой науки – Гиппократ, Аристотель, Эвклид, Архимед, Птолема и многих других. Переводы осуществлялись также и с других языков – сирийского, пехлеви, латинского.

Традиция комментирования, уточнения и переработки данных Птолемея привела к формированию особого направления в арабо-персидской географии – математической, или астрономической географии, за которой закрепился в качестве названия греческий термин „география“ (*δζυγρᾶφνία*) или описательные наименования: „наука о долготах и широтах“ и „наука об определении положения городов“.

Среди практических достижений арабо-персидской астрономии и географии следует назвать проведенное около 827 г. – впервые после аналогичных опытов Эратосфена и Птолемея – измерение величины градуса земного меридиана (ошибка составила менее 1 км); систематическую сводку географических координат „Проверенные ма'муновские таблицы“ (*аз-Зндж ал-ма'мунн ал-мумтахан*), подготовленную в 829–832 гг. астрономами Багдадской и Дамасской обсерваторий; составление так называемой „Ма'муновской карты“ мира – первого арабского картографического произведения, о котором мы имеем сравнительно достоверные сведения. Она была создана учеными „Дома мудрости“ для халифа ал-Ма'муна в первой половине IX в. и известна по описаниям видевших ее более поздних авторов.¹⁰ К сожалению, по этим весьма противоречивым описаниям трудно составить ясное представление о принципах построения „Ма'муновской карты“, что делает невозможным ее реконструкцию. По мнению видевшего ее арабского энциклопедиста середины X в. ал-Мас'уди, „Ма'муновская карта“ превосходила карты Птолемея и Марина Тирского.¹¹

Однако основная масса исламской картографической продукции создавалась в контексте другой интеллектуальной традиции, связанной с так называемой описательной географией – „наукой о нутях и странах“, или „наукой о почтовых станциях“. Этим направлением географии занимались в основном не представители точных наук, а ученые-филологи, ориентировавшиеся на более широкую читательскую аудиторию. В созданных ими

10 Крачковский И. Ю., „Арабская географическая литература“, с. 87; Tibbets G. R., „The Beginnings of a Cartographic Tradition“, *History of Cartography*, vol. II, book 1, p. 95–96.

11 BGA (Lugduni Batavorum, 1894), t. VIII, p. 33.

сочинениях разных жапров (среди них – „Книги нутей и государств“, в основе которых лежали маршрутные данные; книги об отдельных городах и областях; энциклопедии; описания путешествий; рассказы о диковинках Земли и т.п.) землеописание строилось на совершенно иных принципах, не связанных с сеткой координат. Соответственно и карты, которыми сопровождалась многие труды по описательной географии, не имели ничего общего с нтолемеевской традицией.

По сообщению Ибн Абд ал-Хакама (ум. 871), арабские географы конца VII в. изображали Землю в виде птицы, пять частей которой соответствовали разным странам: голова – Кнтаю, правое крыло – Иидии, левое – Хазарии, грудь – Мекке и в целом Аравии, а также Сирии, Ираку и Египту, хвост – всему, что лежит к западу от Египта. Центром мира считалась Мекка – древнее святилище арабов и родина основателя ислама, пророка Мухаммада.¹²

Наиболее выдающимся картографическим произведением, сложившимся в рамках описательного направления в арабо-персидской географии, был так называемый „Атлас ислама“, разработанный в X в. учеными „классической школы“.

Основателем этой школы географов считается среднеазиатский ученый ал-Балхн (ок. 850–934). Около 920 г. он написал сочинение, известное под разными названиями: „Картины климатов“ (*Сувар ал-ақāлм*), „Виды стран“ (*Ашкāl ал-билād*) или „Упорядочение стран“ (*Таквм ал-булдāн*). Оно состояло из собрания географических карт, сопровождавшихся кратким пояснительным текстом. Труд ал-Балхи в подлиннике не дошел до наших дней, однако послужил основой для произведений других ученых.¹³

В начале 30-х гг. X в. сочинение ал-Балхн обработал выходец из Южного Ирана ал-Истахри – первый по времени представитель „классической“ школы географов, сочинение которого сохранилось. Вторую редакцию своей „Книги путей и государств“ (*Китāб ал-масāлик ва ал-мамāлик*)¹⁴ ал-Истахри составил около 950 г. Она получила большое распространение в мусульманской историографии, где бытовала и в персидских переводах.

Продолжателем ал-Истахри был уроженец города Нисибина в Верхней Месопотамии Ибн Хаукал (X в.). В середине X в. он объехал почти весь мусульманский мир от Испании до Индии, причем сделал это, по некоторым свидетельствам, в качестве политического агента сначала египетских Фатимидов, а затем багдадских Аббасидов и испанских Омейядов. Свое сочинение „Книга картины земли“ (*Китāб сұрат ал-ард*)¹⁵ Ибн Хау-

12 'Абд Ар-Рахман Ибн 'Абд Ал-Хакам, *Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса*, пер. с араб., введ. и примеч. С. Б. Певзнера (М., 1985), с. 18.

13 Tibbets G. R., "The Balkhī School of Geographers", *History of Cartography*, vol. II, book 1, p. 108–111.

14 *BGA* (Lugduni Batavorum, 1870), t. I.

15 *BGA* (Lugduni Batavorum, 1873), t. II; *Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abū 'l-Kāsim ibn Haukal al-Naṣībī)...* "Liber imaginis terrae", ed. ... J. H. Kramers (Lugduni Batavorum, 1938–1939).

кал начал писать под впечатлением от встречи с ал-Истахри и задумал его как исправленную переработку труда последнего. Однако работа над книгой, продолжавшаяся в течение 50–70-х годов X в., привела его к созданию вполне самостоятельного географического сочинения, хотя и включавшего многие материалы ал-Истахри.

Хотя представители „классической школы“ писали на арабском языке, ее основоположники, ал-Балхи и ал-Истахри, были этническими персами, выходцами – о чем говорят их *нисбы*, – из иранских городов Балха и Истахра. Укорененность в персидской культуре повлияла на композицию их сочинений, в которых центральное место в структуре Халифата занимает Иран, а географическое деление Земли, несмотря на формальное использование ими принятого большинством мусульманских географов греческого термина „климат“ (араб. *иклим*), фактически основано на системе иранских областей-*кишваров*. Последнее обстоятельство даже вызвало в историографии предположение об административном происхождении карт „Атласа ислама“, возможно, восходящих еще к сасанидским образцам, в частности, к перечням почтовых станций.¹⁶

Сочинения географов „классической школы“ сопровождалось собранием карт. Карты „Атласа ислама“ предельно схематичны: градусная сетка и масштаб отсутствуют, моря и острова представлены в виде геометрически правильных кругов или эллипсов, береговые линии условны, а реки нанесены прямыми линиями. Как и подавляющее большинство арабских карт, карты „Атласа ислама“ ориентированы на юг.¹⁷

Количество и тематика карт, а также их порядок в атласе были строго регламентированы. Полный комплект „Атласа ислама“ включал в себя одну общую карту мира, карты трех морей – Средиземного, Персидского (Индийский океан) и Каспийского, а также 17 карт с изображением различных областей халифата: Аравии; Магриба; Египта; Сирии; ал-Джазиры (Верхней Месопотамии); Ирака; Хузистана; Фарса; Кирмана; Сида; Армении, Аррана и Азербайджана; Джибала; Дайлама и Табаристана; Персидской пустыни; Сиджистана; Хорасана; Мавараннахра.¹⁸ Нетрудно заметить „ираноцентричность“ „Атласа ислама“: из 17 изображенных областей халифата лишь четыре – Аравия, Магриб, Египет и Сирия – не являлись персыязычными.

Карты отдельных областей в „Атласе ислама“ мыслились как самостоятельные изображения, не состыкованные друг с другом. Их предельный схематизм, отсутствие единого масштаба, а также ярко выраженный „иранский акцент“ не позволяли составить из них в совокупности карту мира. В связи с этим последняя вычерчивалась специально и была призвана показать место ислама в мире.

Хотя для „классической школы“ арабских географов было харак-

16 Tibbets G. R., “The Balkhī School of Geographers”, p. 114–115, 120, 129.

17 *Ibid.*, p. 112–129.

18 *Ibid.*, p. 114.

терно преимущественное внимание к описанию мусульманских стран, в сочинениях ал-Истахри и особенно Ибн Хаукала имеется немало сведений также о странах и народах Европы, а также немусульманских районах Азии и Африки. При этом, если в основном тексте их сочинений данные о немусульманских народах и государствах сообщаются лишь понутно, в связи с характеристикой тех или иных областей Халифата, то во введении к своим трудам, где дается общее описание всей ойкумены – стран, народов и морей, – географы излагают свои представления об устройстве мирового порядка и формулируют те принципы, на которых, с их точки зрения, этот порядок был построен.

Ал-Истахри и Ибн Хаукал выделяют четыре империи (*мамлака*), являющиеся, по их мнению, столпами миропорядка: это Халифат (*мамлакат ал-ислам*), которым управляет из Багдада повелитель правоверных (*амйр ал-муминин*); Византия (*мамлакат ар-Рум*), во главе которой стоит царь (*малик*), живущий в Константинополе; Кнтай (*мамлакат ас-Син*), правитель (*сэхиб*) которого проживает в городе Кайфэн; Индия (*мамлакат ал-Хинд*) во главе с царем (*малик*), резиденцией которого является город Канаудж.¹⁹

Арабские географы сформулировали и принципы, которые позволяли отнести ту или иную страну к категории „империй“, в отличие от простых „стран“ и „земель“: имперскую государственность, по их мнению, создает органическое сочетание религии (*дин*), культуры (*адаб*) и власти (*хукм*). И действительно, выделенные ими четыре империи в целом соответствовали цивилизационным ареалам, сложившимся на основе ислама, христианства, конфуцианства и индуизма.

Конечно, эта картина миропорядка, описанная арабскими географами во вводных частях их сочинений, имела умозрительный, идеальный характер, далеко не во всем соответствовавший реальному положению дел. Если очерченные арабскими авторами пределы Халифата в целом совпадали с границей распространения ислама, то их слова о том, что государством ислама управляет сидящий в Багдаде халиф, – для X в. уже не более, чем религиозно-политический идеал. Во времена ал-Истахри и Ибн Хаукала Халифат не был един. Реальная власть на местах в IX – начале X в. перешла в руки местных династий, а в самом Багдаде – к Бувайхидам (с 945 г.); наряду с Багдадским появились халифаты Фатимидов (с 909 г.) и испанских Омейядов (с 929 г.). Что касается Иидии, то она вообще до прихода англичан не знала полнтического единства. В X в. она была раздроблена на множество соперничавших между собой княжеств. Канаудж был важным полнтическим центром Северной Индии, в то время как на Декане и в Южной Иидии были свои центры государственности. В Кнтае, к которому в схеме ал-Истахри и Ибн Хаукала относились также все области неисламизированных тюрок и часть Тибета, после падения в 907 г. династии Тан царил полнтическая раздробленность, а Кайфэн был столи-

19 BGA, t. I, p. 4.

цей правителей, власть которых не выходила за пределы северных районов бывшей империи Тан.

Точно так же обстоит дело и с характеристикой Византийской империи. В той идеальной модели миропорядка, которая существовала в представлениях арабских географов, Византия включала в себя все известные арабским авторам X в. христианские народы от Атлантики до Кавказа: „Что касается государства ар-Рум, то к востоку от него страны ислама, к западу и югу – Окружающее море, а к северу – границы области ас-Син, так как то, что находится между тюрками и страной ар-Рум из славян и других народов, мы присоединили к стране ар-Рум“.²⁰ Дано и более детальное определение, относящее западноевропейские страны к сфере влияния Византии: „Земля ар-Рум простирается от Окружающего океана до стран галисийцев (ал-джалāлика), франков (ал-ифранджа), Италии (Румийа), Афин и до Константинополя, затем до земли славян“.²¹ А вот что говорится о странах Восточной Европы и Закавказья: „В государство ар-Рум входят пределы славян и соседних с ними русов, ас-Сарйр, алан, армян и [других народов], исповедующих христианство“.²²

В мусульманском мире IX – середины X в., если судить по историко-географическим сочинениям этого времени, имелись довольно многочисленные сведения об организации власти и титулатуре владык у целого ряда европейских народов. Скажем, было известно, что делами Рима руководит владыка, называемый *ал-бāбā* (папа Римский), что у франков есть царь по имени *Қарлук* (Карл Великий). Однако пестрота европейской политической карты представлялась арабским географам несущественной по сравнению с причастностью народов Европы к христианству: „Что касается того, что мы присоединили к странам ар-Рума [земли] франков, галисийцев и других [народов], то язык их различен, однако религия и государство едины, подобно тому как в государстве ислама языки различаются, а владыка (*малик*) один“.²³ Точно так же, имея представление о лингвистических различиях между жителями Китая и окружавшими его племенами тюрков, ал-Истахри и Ибн Хаукал считали их всех подданными одного государя – правителя Китая.

Для арабских географов образ немусульманских стран не самоценен. Он „встроен“ в образ исламского мира, которому арабские географы отводили центральное место в системе миропорядка. По их словам, „столпов государств на земле четыре: самое населенное, благоденствующее с лучшим политическим строем, порядком заселения и обилием сборов – государство Ираншахр; центр его – вавилонский округ, оно же государство Фарса. Границы этого государства во времена персов известны; когда же появился ислам, оно у всех государств захватило часть. От государства

20 BGA, t. I, p. 5.

21 BGA, t. I, p. 8.

22 BGA, t. I, p. 4.

23 BGA, t. I, p. 9.

румов оно захватило Сирию, Египет, Магриб и Андалус; у государства ал-Хиид – то, что примыкает к завоеванным землям, а также Мултан до Кабула и окраин горного Тохаристана; у государства синов – Мавараннахр и присоединило к себе эти обширные государства. Государство ислама возросло, собрав к себе окраинные области этих упомянутых государств²⁴. То есть Византия, Кнтай и Иидия представлялись ал-Истахри и Ибн Хаукалу не только столпами мирового порядка, но и отчасти тем фундаментом, на котором вырос Халифат.

Таким образом, в исламской географии X в. наряду с астрономическим направлением, развивавшим античное наследие, сформировалась и своя оригинальная интеллектуальная традиция – административно-политическая география, в которой пристальное внимание к изображению отдельных областей халифата сочеталось с осмыслением места исламских стран и народов в мире.

Сокращения:

1. BGA – Bibliotheca geographorum arabicorum. Lugduni Batavorum.
2. EI, NE – Encyclopaedia of Islam. New edition. Leiden

References

1. ‘Абд Ар-Рахман Ибн ‘Абд Ал-Хакам, (1985): *Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса*, пер. с араб., предисл. и примеч. С. Б. Певзнера (М., 1985).
2. Грязневич П. А., (1982): *Развитие исторического сознания арабов (VI–VIII вв.)*, *Очерки истории арабской культуры V–XV вв.* (М., 1982), с. 75–155.
3. Edney M. H., (1993): *Cartography without ‘progress’: Reinterpreting the nature and historical development of mapmaking*, *Cartographica*, vol. 30, № 2–3, p. 54–68.
4. Karamustafa A. T., (1992): *Introduction to Islamic Maps, History of Cartography*, ed. by J. B. Harley, D. Woodward (Chicago; London, 1992), vol. II, book 1: *Cartography in the traditional Islamic and South Asian societies*, pp. 4–6.
5. Kitchin R., Dodge M., (2007): *Rethinking maps*, *Progress in Human Geography*, vol. 32, № 3, p. 331–344.
6. Крачковский И. Ю., (1957): *Арабская географическая литература*, *Избранные сочинения* (М.; Л., 1957), т. IV.
7. Maqbul A. S., *Kharīṭa*, EI, NE, vol. IV, p. 1077–1083.
8. *Opus geographicum auctore Ibn Ḥauḳal (Abū ‘l-Kāsim ibn Ḥauḳal al-Naṣībī)...* “*Liber imaginis terrae*”, ed. ... J. H. Kramers (Lugduni Batavorum, 1938–1939).
9. Tibbets G. R., *The Beginnings of a Cartographic Tradition*, *History of Cartography*, vol. II, book 1.

24 BGA, t. I, p. 4.

10. Tibbets G. R., *The Balkhī School of Geographers, History of Cartography*, vol. II, book 1.
11. Harley J. B., (1989): *Deconstructing the map*, *Cartographica*, vol. 26, № 2, p. 1–20.
12. Harley J. B., (1990): *Cartography, Ethics and Social Theory*, *Cartographica*, vol. 27, № 2, p. 1–23.
13. Wood D., Fels J., (2008): *The Nature of Maps: Cartographic Constructions of the Natural World*, Chicago.

Резиме

Ирина Генадијевна Коновалова

СВЕТСКА ЦАРСТВА НА СРЕДЊОВЕКОВНИМ ИСЛАМСКИМ МАПАМА

Кључне речн: исламске средњовековне мане, класична школа арапске географије, исламски свет

Рад је посвећен картографској традицији исламске географије од 9. до 10. века у контексту државних/просторних/владајућих односа о којима се активно расправља у тренутним историјско-географским дискурсима. Главна пажња је посвећена опису светског система царстава, држава и земаља на мапама и у текстовима главних представника тзв. „класичне школе арапске географије“ из 10. века. Са њихове тачке гледишта, царска државност – за разлику од „држава“ и „земаља“ – створена је органском комбинацијом три фактора: религије, културе и моћи. Заправо четпри царства која су навели арапски географи – Калифат Абасида, Византијско царство, Кина и Индија – у целини кореспондирају са цивилизацијским областима формираним на основу ислама, хришћанства, конфучијанизма и хиндуизма. Овај систем царстава је хијерархизован: Византија, Индија и Кина су не само стубови светског поретка већ делом и темељ на коме је свет ислама – врх хијерархије – растао. Унутрашњи простор исламског света је такође формирао хијерархију: Иран је симболизовао суштину исламског простора, редукован на калифат Абасида, док су друга два калифата, Фатамиди и шпански Омејади, једноставно искључени. Таква геополитичка структура је била тесно повезана са персијским пореклом оснивача „класичне школе арапске географије“, који су користили ову геополитичку конструкцију да представе своју домовину као центар света. Тако су исламске средњовековне мапе представљале не само уопштене географске информације већ су биле облик политичког дискурса: оне су манифестовале моћ кроз приказивање светског поретка.

**EUROPEAN MAPS OF KOSOVO AND METOHİJA
AS THE PRIMARY CORE OF OLD SERBIA
FROM THE 16th TO THE 20th CENTURY**

Abstract: The aim of this paper is delimitation and territorial origin of Old Serbia with its primary core Kosovo and Metohija in the historical, ethnic, cultural, geopolitical and national respect from the time of the Turkish invasion of the Balkans, as well as its withdrawal. This was accomplished by analysis and comparison of geographic, ethnographic, historiographic, memorial, political, military and other maps of the leading European cartographers from the 16th to the 20th century, who had a high government official titles, such as ‘The Cosmographer of the Republic’, ‘The Royal Geographer’, ‘The Imperial Geographer’, or were military architects, high-ranking General Staff officers, Princes, Consuls, Professors, scientists, etc., which implies a high level of their knowledge and great seriousness in the authorization of their map. Forty historical and historiographical maps of the Dutch, Venetian, French, Austrian, German and Serbian cartographers were analyzed, which were collected, systematized and published in the form of the atlas in 2007, “An Atlas of Old Serbia – European maps of Kosovo and Metohija” by M. Vemić and M. Strugar. It is clearly and indisputably shown on all analysed maps that Kosovo and Metohija have always been the Serbian territory, and never Albanian. These two geographic areas are represented on the maps only in the natural historical and ethnical boundaries of state creations of the Serbian people, even over a long period of decline of the medieval Serbian state under the Turkish rule, in 1459. Until the middle of the 19th century, main separate boundary, that is, ethnographic border between fixed Serbian and Albanian settlements was on the rivers of Valbona (Crnica) and Crni Drim (northern Albania) that were considered both as geographical borders of Albania and (Old) Serbia, but also as a language-speech line that divided the Albanians of northern Albania from the Metohija Serbs.

Key words: Old Serbia, Kosovo and Metohija, Serbs, Albanians, atlas

Introduction

Old Serbia, with its primary core Kosovo and Metohija,¹ is the historical-geographical, cultural and political term describing the territory of Serbia before the Turkish invasion of the Balkans and its fall to the Turkish power (1459). It is linked to the reign of the Serbian Emperor Stefan Dušan (1331–1355), when Serbia was in the highest rise and represented the strongest regional Balkan state, and for the period immediately before the Emperor Dušan, for the Kingdom of Serbia under King Milutin (1282–1321) and Stefan Dečanski (1321–1331). After the partial liberation of Serbia from the Turks and the autonomy, in the 30's of the 19th century, the term of Old Serbia (Old Servia, Vieille Serbie, Altserbien) was increasingly used, and signified those areas of Serbia which remained under direct Ottoman rule, outside the borders of new Serbian state. According to Vladimir Stojančević, the non liberated areas in the 19th century, or “Old Serbia was taken as a country of the ethnic core and centre of the medieval Serbian state of the Nemanjić period”, and consisted of “regions: Stara Raška, Kosovo,² Metohija,³ the confluence of the Binička Morava and the northern Vardar valley with Skoplje”.⁴ The term of Old Serbia, which was already settled in the local geographic, historiographic, travels, military, political and other literature, in the first half and middle of the 19th century, was also introduced by foreign authors into their works,⁵ especially travel writers, reporters, missionaries, diplomats and scientists, who very objectively presented and vividly recaptured the ethnic, religious, social and political conditions in these areas, still under the Turkish rule.

Kosovo and Metohija have immense significance in Serbian history and

-
- 1 Kosovo and Metohija (10887km²) are the two neighbouring regional entities that are very different in structural, anthropogeographical and functional regards, but they are politically and administratively united since 1945 as an autonomous region of the Socialist Republic of Serbia, and by the Constitution in 1963 as the Autonomous Province of Kosovo and Metohija. In 1968 name Metohija was formally expelled from the name of the Province, in order that was again returned by the Serbian Constitution of 1990.
 - 2 Name of Kosovo is etymologically linked to the blackbird (*Turdus merula*). According to Atanasije Urošević the name “appeared after the battle between the Serbian and Turkish armies in 1389. For medieval Serbia, until the said battle, this area with a suspicious exception, was not even once mentioned under the name of Kosovo” (Урошевић А., *Kosovo (Косово)*, Београд, СЕЗБ, књ. LXXVIII, Насеља и норекло становништва, 39, 1965). Foreign writers and cartographers have the word translated as *Campus merulae*, *Champ de merles* or *Amsselfeld*, while older titles that preceded the name of Kosovo, were in fact the names of certain parts of Kosovo, such as *Lipljan*, *Sitnica*, *Lab*, *Obica*, *Nerodimlje* and others.
 - 3 The name Metohija derives from the Greek word ‘metoh’ – monastic property or at first monastic agricultural cooperatives, and “given the extraordinary density and concentration of the monastery and church appendages (Metohija) referred to in the royal charters (official documents with gold seals) from Stefan Nemanja to the last Nemanjić, as well as the charters of princes, despots and great landlords of Hrebeljanović, Lazarevic, Brankovic and others, the whole area of the Metohija-Prizren valley got the name Metohija” (Радовановић М., *Ethnic and Demographic processes in Kosovo and Metohija (Етнички и демографски процеси на Косову и Мејхохији)*, Београд, Liber λ press, 2004).
 - 4 Стојанчевић В., *Old Serbia (Стара Србија), Даница, српски народни илустровани календар за јодину 1997*, Београд, „Светлења“, Вукова задужбина, 1997.
 - 5 Among the major ones are Ami Boué (France), Joseph Müller, Johan Georg von Hahn, Petar Kukolj (Austria), Aleksandar Giljferding, Ivan Jastrebov (Russia), A. P. Irbijeva and Miss Muir Mackenzie, and writer William Forsythe (England) and others.

tradition. The Battle of Kosovo against the Turks in 1389 crucially influenced the formation of a national ethics and thus stamped its mark on the spiritual and ethical being and the historical memory of the Serbian people. After the Battle of Kosovo, in the folk tradition of the Serbs was introduced another counting of years “before Kosovo” and “after Kosovo” and a great cycle of epic national songs was written, called “Kosovo cycle”. Kosovo and Metohija are the most valuable part of Serbia, not only because of the Battle of Kosovo, but as the cradle of Serbian statehood and a centre of religious and cultural life. Priština, Prizren and Vučitrn were the capitals of King Milutin, Emperors Dušan and Uroš, as well as a great landowner Vuk Branković, and Bodin, the King of Zeta, was crowned Emperor in Prizren.

Around the Peć Patriarchate as a seat of the Serbian Patriarch, in this province near 1500 Christian, Orthodox churches were built, among which widely known monasteries by their spiritual significance, antiquity and architecture were the monasteries of Gračanica, Visoki Dečani, Bogorodica Ljeviška, Banjska, St. Archangels and others. There were many churches and monasteries destroyed during the Turkish rule, but more recently, they have still been systematically, massively, destroyed by Albanian separatists, despite the presence of United Nations Peace Forces. Albanians, however, no spontaneous in their impetuosity, but on the contrary, quite systematic, have done it in effort to completely erase the marks of existence of the Serbian people on their holy land.

Old Serbian kingdom, centred by Kosovo and Metohija, was shown throughout history in all major European maps, even at the time of the Turkish presence in the Balkans. Western and Central European geographers and cartographers (Dutch, Venetian, French, Austrian, German, British) and local authors wrote in their maps the name of Serbia (Servia, Zevia, Servien, Serbie, Serbien), by which along with other cartographic content: rivers, mountains, settlements, borders, coats of arms, etc. they marked the existence of the medieval Serbian state, and in this way all the time to the present days preserved the memory of the territories that had belonged to it, making these maps to become the special Serbian deeds of Kosovo and Metohija.

Materials

The paper analyses 40 old (historical) and historiographical maps, which M. Vemić and M. Strugar found, thematically processed, systematised, united and published in 2007 in the form of the atlas entitled “An Atlas of Old Serbia – European Maps of Kosovo and Metohija”. These maps were made by leading European cartographers with high state official titles, such as ‘the Cosmographer of the Republic’, ‘the Royal Geographer’, ‘the Imperial Geographer’, then military architects, General Staff officers, Princes, consuls, Professors, scientists, etc., which assumes a high degree of their knowledge and seriousness in the authorization of the maps. In the same line there have been a number of

maps that were done by the local geographers and cartographers in the country or the European workshops, for example, Jovan Cvijić, Spiridon Gopčević et al. The mentioned premises confirm a very high scientific, historical and social value of the selected maps. The mutual territorial ethnic, demographic, religious and cultural relations between the Serbs and Albanians can clearly be perceived from them and determined their mutual border in the historical, ethnic, cultural, geopolitical and state terms during the Turkish invasion of the Balkans, and their withdrawal.

Maps in the atlas are placed in chronological order. They are mostly in smaller scales, meaning that they show the more expanding spatial width than the territory of Serbia, with the Serbian, Slovenian and other neighbouring countries in the Balkans and the Pannonian Plain. In addition to their general purpose of detecting and displaying the different geographical content of framed area, older time layers were presented on many maps, which in general increases the content and highlights their historical layer of meaning, from which it can be seen in total real intentions, interests, aspirations and objectives for which they were made. The purpose and method of their preparation is often mentioned in the title of the maps or in specially decorated cartouches, in various titles, emblems and inscriptions, or from information about the publisher, printer and the time of edition of the map. Certain maps were dedicated to individuals, for example “to true aristocrat by birth, education and clarity of mind”, while most were made for general purposes, for example (intended to) “soldier, mathematician and friend of cosmographic association”, for a detailed military geographical description or quite specifically “for the purposes of the present war”.

Atlas consists of maps from seven European countries: the Netherlands (3), Venice (2), France (2), Austria (8), Germany (9), Great Britain (3) and Serbia (13), their main cartographic, state and publishing centres. All maps, although published in different places, are very similar and consistent by content, because they were relied on each other as cartographic sources, which is evident by the similarity seen in the data recorded on most of them. This generally agreed cartographic spatial continuity evolved relatively uniformly over the time period from the 16th to the 20th century. By collecting and adding new data and geographic knowledge of the Balkan countries and their introduction to the maps, with the correction of old errors, there has been significant progress in raising their geographical authenticity. Also, their geometric accuracy increased by introducing the mathematical map projections, which greatly improved the general quality of maps. These maps, systematised by source of origin, stating the chronological ordinal numeral in the atlas are:

Dutch maps

- Abraham Ortelij: *Map of Pannonia and old Illyricum*, [1:2,000,000]. Atverpen, 1590. – *Pannoniae, et Illyrici veteris Tabvla / Ex conatibus geogra-*

- phicis Abrahami Ortelij Antverpiani, [1:2.000.000]. Antverpiani, 1590. (1).
- Gerard Mercator – William Blau: *Wallachia, Serbia, Bulgaria, Byzantium*, [1:2,150,000]. Amsterdam, [1648]. – *Walachia, Servia, Bvlgaria, Romania* / Per Gerardum Mercatorem. Guljelmus Blaeu excudebat, [1:2.150.000]. [Amstelaedami], [1648]. (3).
- Johan Blaeu: *Today's Illyricum...* [1:915.000]. Amsterdam, [1662–1665]. – *Illyricvm Hodiernvm, Quod Scriptores communiter Sclavoniam, Itali Schiavoniam nuncupare solent, in Dalmatiam, Croatiam, Bosniam, et Slavoniam distinguitur. Sed cum ejus majorem partem Turcæ optineant in Præfecturas eorum more Sanzacatus dictas divisum est, reliquum autem Veneti, Vngari, et Ragusini tenent. Sanzacatus sunt Bosna, Residentia Baßæ; Poxega; Cernik; Bihak; Lika et Carbava; Clissa; Herzegowina.* / Ioannes Blaeu, [1:915.000]. [Amstelaedami], [1662–1665]. (4).

Venetian maps

- Maria Vincenzo Coronelli: *The course of the rivers Drim and Bojana in Dalmatia*, [1:315,000]. Venice, 1688. – *Corso delli fiumi Drino, e Boiana nella Dalmatia* / descritto Dal Padre M[a]r[ia] Coronelli Cosmografo della Seren[issima] Republica di Venetia, [1:315.000]. 1688. (5).
- Giacomo Cantelli from Vignola: *The Kingdom of Serbia, otherwise known as Raska*, [1:470,000]. Rome, 1689. – *Il Regno della Servia detta altrimenti Rascia* [1:470.000], descritto Su l'Esemplare delle Carte piu esatte e, con la diretion delle piu recenti notizie da Giacomo Cantelli da Vignola. Suddito; e Geografo del Sereniss: Sig: Duca di Modena e dato in Luce da Gio; Giacomo de Rossi dale. Sue Stampe in Roma alla Pace con priu. Del. Som. Pont, 1689. (6).

French maps

- Nicholas Sanson: *The course of the Danube from its source to its mouth*, [1:1.950.000]. Paris, 1693. – *Le cours du Danube Depuis sa Source jusq'à ses Embouchures*. Dresee sur les Memoires les plus Nouveaux du P. Coroneli et autres, Par le Sr. Sanson Geographe du Roy, [1:1.950.000]. Paris: chez H. Iaillot, 1693. (7).
- [Serbia] [1:2.250.000]. Paris, [the end of the XIX century]. – [Serbie], [1:2.250.000]. Imprimerie générale de C. Lahure Paris. (28).

Austrian maps

- Carl Schütz: *New map of the Kingdom of Bosnia, Serbia, Croatia and Slavonia together with the border provinces...*, [1:1,1000,000]. Vienna, 1788 – *Neuste karte der Koenigreiche Bosnien Servien Croatien und Slavonien Samt den angrænzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzego-*

- wina, Ragusa, Steyermark, Kærnthen, Krain, Friaul, Gradiska, und Istrien, einem grosen Theil von Ungarn, Siebenbürgen, Walachei, Bulgarien, Albanien, Macedonien, und einem Stück des Kirchenstaats und Kreichs Neapel / Nach den besten Originalzeichnungen Charten, und Beschreibungen entworfen von Hern Carl von Schütz, [1:1.1000.000]. Vienna: Artaria, 1788. (15).*
- Franz Johann Joseph von Reilly: *The Kingdom of Serbia*, [1:1,440,000]. [Vienna] [1791]. – *Das Koenigreich Serwien*, Nro. 5. / Franz Johann Joseph von Reilly. In: *Schauplatz der fünf theile der welt*, [1:1.440.000]. [Wien], [I. Albrecht sculpsit], [1791]. (16).
 - Franz Johann Joseph von Reilly: *The northern part of the Kingdom of Albania with the District of Montenegro*, [1:400,000]. [Vienna] [1791]. – *Der Noerdliche Theil des Koenigreichs Albanien mit dem Distrikte Montenegro*, Nro. 21./ Franz Johann Joseph von Reilly, [1:400.000]. [Wien], 1791. (17).
 - Meyer Herman Julius: *The European Turkey*, 1:3,000,000. Leipzig–Vienna, 1864. – *Die Europaeische Turkey* / Meyer Herman Julius Meyer, 1:3.000.000. In: *Meyer's hand atlas*, Leipzig–Wien, 1864. (21).
 - Carl Sax: *Ethnographic map of European Turkey and its provinces, at the beginning of 1877*. Vienna, 1878. – *Ethnographische karte der Europäischen Türkei und ihrer Dependenz zu Anfang des Jahres 1877*. / von Carl Sax k. u. k. österreichisch-ungarischer Consul in Adrianopel. Wien, 1878. (23).
 - *Political division, nationalities and religions. Appendix no. 3 for a detailed description of Sandzak, Pljevlje and Kosovo vilayet*, 1:750.000. Vienna, 1899. – *Polit. Eintheilung, Nationalitäten und Religionen 1:750,000. Beilage No. 3. zur Detailbeschreibung des Sandžaks Plevlje und des Vilajets Kosovo* (Mit 8 Beilagen und 10 Tafeln.) Als Manuscript gedruckt. Wien. 1899. (27).
 - Karl Peucker: *Macedonia, Old Serbia and Albania*, 1:864,000. Vienna, 1912. – *Makedonien, Altserbien und Albanien* / Bearbeitet von Dr. Karl Peucker, 1:864.000. Wien, 1912. (33).
 - *Ethnic and linguistic map of Central Europe, with Italy and the Balkan Peninsula*, 1:3,000,000. Vienna, [1917]. – *Völker – und Sprachenkarte von Mittel-Europa nebst Italien und der Balkanhalbinsel*. Nach den neuesten statistischen Veröffentlichungen bearbeitet. / G. Freytags. 1:3.000.000. Wien: Druck und Verlag der Kartogr. Austalt G. Freytag Berndt, Ges. m. b. H. [1917]. (38).

German maps

- Martin Waldeseemüller: *Modern map of Bosnia, Serbia, Greece and Slavonia*. Strasbourg, 1513. – *Tabula moderna Bossniae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae* / Martin Waldeseemüller, 1513. (2).

- Johann Baptist Homann: *The Danube Rivers (shown here as it flows from the city of Belgrade, through the Black Sea to Constantinople) the lower course, where Transylvania, Wallachia, Moldavia, Bulgaria, Serbia, Romania and Bessarabia are shown with neighbouring areas*, [1:2,000,000]. Nuremberg, [1710]. – *Anubii Fluminis (hic ab urbe Belgrado per Mare Nigrum usque Constantinopolim defluentis exhibit) pars infima in qua Transylvania, Walachia, Moldavia, Bulgaria, Servia, Romania et Bessarabia cum vicinis Regionibus ostenduntur / à Ioh. Bapt. Homanno*, [1:2.000.000]. Norimbergæ, [1710]. (8).
- Johann Matthias Hase: *Map of Hvingary in the broad sense and the old or methodical complex of kingdoms: Hvingary in a narrower sense, Croatia, Dalmatia, Bosnia, Serbia, Bulgaria, Kumanija; principality: Transylvania; despotism: Wallachia, Moldavia...*, [1:2,500,000]. [Nuremberg], 1744. – *Hvngarie ampliori significatu et veteris vel Methodicæ complexæ Regna: Hvngariæ propriæ, Croatiae Dalmatiæ, Bosniæ, Servia, Bulgaria, Cvmania, Principatum: Transsylvaniae, Despotatus: Walachia Moldaviae [exclusis ab eadem alienatis Galitia et Lydomiriria] in suas Provincias ac partes divisæ et quoad Imperantes ex Avstiacis, Tvrcis et Venetis distinctæ...* Tabvla exrecentissimis pariter et antiquissimis relationibus et monumentis concinnata ac secundum leges Projectionis Stereographicæ legitimæ descripta a I. M. Hasio M. PP. Curantibus Homannianis, 1:2.500.000, [Norimbergæ], 1744. (9).
- Peter Conrad Monath: *Dalmatia and the surrounding regions, Croatia, Bosnia, Slavonia, Serbia, Albania accurately described*, [1:1,200,000]. Nuremberg, [1750]. – *Dalmatia et regiones adjacentes, Croatia, Bosnia, Slavonia, Servia, Albania accurate descriptæ*, [1:1.200.000]. Normembergæ Petr Conr[ad] Monath excudit, [1750]. (10).
- Johann Baptist Homann: *Turkish Empire in Europe, Asia and Africa* [1:12,000,000]. Nuremberg, [1750]. – *Imperium Turcicum in Europa, Asia et Africa, Regiones Proprias, Tributaries, Clientelares sicut et omnes ejusdem Beglirbegatus seu Præfecturas Generales exhibens. / Sumtibus Io. Baptista Homanni*, [1:12.000.000]. [Norimbergæ], [1750]. (11).
- August Gottlieb Boehm – Homann's heirs: *The latest map of the Danube with the surrounding kingdoms, as well as whole Greece and the archipelago*, [1:44,000,000]. Nuremberg, 1766. – *Totius Danubii cum Adjacentibus Regnis nec non Totius Græciæ et Archipelagi. Novissima Tabula ex recentissimis supsidüs concinnata et ad Leges Projectionis Stereographicæ legitime / reducta ab Augusto Gottlob Boehmio electoris Saxoniae Cohortis Architecton...*, [1:44.000.000]. Norimbergæ ..., 1766. (12).
- Tobiaë Conrad Lotter: *New Greece and the Aegean Sea with Archipelago...* [1:1,650,000]. [Augsburg], [1770]. – *Graecia Nova et Mare Ægeum s. Archipelagus in qua Mappa Macedonia, Albania, Epirus, Thessalia et Morea cum circumjacentibus Insulis Corcyra, Cephalonia, Zacynthnos, Stalimene, Metelino, Chios / distinctæ exhibentur, opera et sumtibus Tobiaë*

- Conradi Lotteri, *Geographi Augustae Vindel.* [Augsburg], [1770]. (13).
- Homann's heirs: *Map of current Northern Greece* [1:1,300,000]. Nuremberg, 1770. – *Mappa Geographica Græciæ Septentrionalis hodiernæ sive Provinciarum Macedoniae Thessaliæ et Albaniae, in qua ultima Provincia Habitationes sitæ Gentis Montenegrinæ in Comitatu Zentanensi expressæ sunt, unacum finitimis Regionibus atqu Insulis, ex recentissimis novissimisque Subsidiis secundum normam legitimæ Projectionis in usum belli præsentis delineata*, [1:1,300.000]. Norimbergæ Cura Homannianorum Heredum, C.P.S.C.M. 1770. D.A. Hauer sc. Norimb. (14).
- Heinrich Kiepert: *General map of European Turkey* [1:1,000,000]. Berlin, 1853. – *General-karte von der Europäischen Türkei / Nach allen vorhandenen originalkarten und itinerarischen hülfsmitteln bearbeitet und gezeichnet von Heinrich Kiepert*, [1:1.000.000]. Berlin, 1853. (20).

British maps

- Alfred Stead: *Etnographical Map of Servia* / Alfred Stead. 1:2,750,000. In: *Servia by the Servians*. London; William Heinemann, 1909. (32).
- Arthur Evans: *Diagramatic Map of Slav territories east of the Adriatic* / by Sir Arthur Evans. 1:2,000,000. London: Published by permission of the Royal Geographical Society. From the *Geographical Journal*, April 1916. (36).
- Robert Williams Seton-Watson: *The Race of the Balkan Peninsula*. London, 1917. – *The Race of the Balkan Peninsula* / by R. W. Seton-Watson D.Litt. London: Constable and Company limited 1917. (37).

Serbian maps

- Dimitrije Davidović: *Countries in which Serbs reside*. Vienna: Novine Srpske, 1821. – *Земље у којима пребивају Срби*. Беч: Новине Српске, 1821. (18).
- Nikola Vasojević: *Map of Kosovo Polje*, 1:200,000. [Novi Sad], [1847]. – *Земљовид Косова поља*, 1:200.000. [Нови Сад], [1847]. *Земљовидъ Косовы Поля (Situations-Plan von Kosowo-Polje, Amselfeld)* / Састављен од Кнеза Николе Васојевића (*Aufgenommen von Fürst Nicol Wasoevoits*), 1:200.000. [Novi Sad]: Pечат Loler, [1847]. (19).
- Miloš St. Milojević: *Historical-ethnographic geographical map of the Serbs and the Serbian (Yugoslav) countries in Turkey and Austria*, 1:2,000,000. Belgrade: Issued by Kosta Atanaskov - Šumenković, 1873. – *Историјско-еџнографско географска мапа Срба и српских (југословенских) земаља у Турској и Аустрији*, 1:2.000.000. Београд: Издао Коста Атанасков – Шуменковић, 1873. (22).
- Dragaš Žegligović: *Ethnographical Map of the Balkan Peninsula*, [1: 3.000.000]. Belgrade, 1885. – *Еџнографска карта Балканској*

- йолуостѣрва, – *Carte ethnographique de la presque île des Balcons / Dressée d'après les documents historiques philologiques par Dragasch Gégligovaiz professeur de Géographie et d'Ethnographie, P. Tchourtchitch libraire-éditeur, [1: 3,000,000]. Belgrade, 1885. (24).*
- Vladimir Karić: *Map of Distribution of the Serbs*. In: Serbia. Belgrade: Serbian-Royal state printing, 1887. – *Карта распростирања Срба*. У: Србија. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1887. (25).
 - Spiro Gorčević: *Ethnographical Map of Macedonia and Old Serbia, 1:750,000. [Belgrade], 1889. – Етнографска карта Македоније и Старе Србије, 1:750.000. [Београд], 1889. – Ethnographische Karte Alt-Serbien und Makedonien / von Spiridon Gorčević, 1:300.000. In: Makedonien und Alt-Serbien. Wien: Verlag von L.W. Seidel & Sohn, 1889. – Spiridon Gorčević: Етнографска карта Старе Србије и Македоније, 1:300.000. Београд: Књижевни фонд Илије М. Коларца, 1890. (26, а, б).*
 - Jovan Mišković: *Map of Kosovo Polje, 1:150,000. Belgrade: The General Staff Photo-Lithography Workshop [1900]. – Карта Косова поља, 1:150.000. Београд: Фото-литографска радионица Главног Генералштаба [1900]. (29).*
 - The Serbian Velika skola Youth: *Ethnographical Map of the Serbian countries with the south border of Old Serbia and the Serbian border of Tsar Dušan, 1:2,000,000. Belgrade, 1905. – Етнографска карта српских земаља са јужном ираницом Старе Србије и ираницом Србије цара Душана, – Carte ethnographique Serbe, avec les limites méridionales de la Vieille Serbe et celles de la Serbie du Tsar Douchan, 1:2.000.000. Београд, 1905. (30).*
 - Jovan Cvijić: *Political-ethnographical Sketch of Macedonia and Old Serbia, 1:4,000,000. In: Fundamentals of Geography and Geology of Macedonia and Old Serbia with observations in southern Bulgaria, Thrace, the neighbouring parts of Asia Minor, Thessaly, Epirus and northern Albania. Belgrade: Serbian Royal Academy, 1906. – Политичко-етнографска скица Македоније и Саре Србије, 1:4.000.000. У: Основе за географију и геологију Македоније и старе Србије с проматрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Албанији. Београд: Српска Краљевска Академија, 1906. (31).*
 - Jovan Cvijić: *Ethnographical Map of the Balkan Peninsula, 1:1,000,000. Gotha, 1913. – Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel / nach allen vorhandenen Quellen und eigenen Beobachtungen von Prof. Dr. J. Cvijić. Leitung: Prof. Paul Langhans... 1:1.000.000. Gotha: Justus Perthes, 1913. (34).*
 - Stevan P. Bošković: *New Map of the Serbian kingdoms and neighbouring areas, 1:1.000.000. Belgrade: Cartographic Workshop of the Geography Department Gl. Dj.-staff, 1914. – Нова карта српских краљевина и суседних области, 1:1.000.000. Београд: Картографска радионица*

- Географског Одељења Гл. Ђ-штаба, 1914. (35).
- Jovan Cvijić: *Ethnographical Map of the Balkan Peninsula*, 1:3,000,000. Paris, 1918. – *Carte ethnographique de la Péninsule des Balkans* / Jovan Cvijić, 1:3.000.000. Paris: Librairie Armand Colin, 1918. (39).
- Ljubiša Gvojić: *Serbian spiritual heritage in Kosovo and Metohija*, 1:300,000. Belgrade: Information Service of the Serbian Orthodox Church, 2003. – *Српска духовна баштина на Косову и Метохији*, 1:300.000. Београд: Информативна служба Српске Православне цркве, 2003. (40).

Methods

Maps in the atlas are analyzed from several aspects in order to determine the boundaries and territorial affiliation of Old Serbia with its primary core of Kosovo and Metohija in the historical, ethnic, cultural, geopolitical and national respect from the time of the Turkish invasion of the Balkans, as well as its withdrawal. In this sense, the analysis carried out includes:

- Competences of authors and publishers (cartographic centres, institutions)
- Motives of making and purpose of maps, as well as the time and place of publication of maps,
- Territorial grip of maps with the geographical position of Kosovo and Metohija on them,
- The theme of mapping, whether it is general geographic or different thematic maps: ethnic, linguistic, religious, confessional, political, military, etc.
- Classification of content by elements, thematic layers and internal hierarchy,
- Dimension of maps with inset maps, sketches, etc.
- Composition of maps with more layers: a natural conception (hydrography and relief), settlements, ethnic, linguistic, religious, confessional, state and administrative boundaries, toponyms, additional contents (panoramic drawings, emblems, flags, cartouches) and the like.

In addition to multilateral analysis of maps, their comparison was also performed in spatial and temporal terms, through which the following can be determined:

- Similarities and differences in approach, motives and goals of mapping,
- Perspectives on territorial units shown on the maps from different angles: the continental (Central European and Southern European), coastal (Mediterranean, Adriatic, Aegean, Black Sea), from the flow of major rivers (the Danube, the Sava, the Vardar, the Drim, the Bojana), the regional linking of countries, state status, provincial or local position, etc.
- Repetition of the contents of maps for the same territories over time with successive addition of new, retaining the previous cartographic layers,

- Correspondence of statistical numerical data with sign, graphic, cartographic representation,
- Stability of natural, ethnic, linguistic, religious, confessional, state and administrative borders,
- Preservation of macro-, meso- and micro-toponyms in the territorial range of maps for the studied time period, etc.
- Constancy (or slow variability) of ethnic, linguistic, religious, confessional, cultural, political, military and other relations between peoples and countries for the observed period.

All maps in the atlas are analyzed in detail, which is in the form of short text put with every single map on a separate atlas page, together with the original and translated title. Comparison of maps and the final synthesis of the established historical-geographical data, facts and conclusions are presented in the wider text that is at the beginning of the atlas.

Results

The analysis and comparison of 40 atlas maps of the territory of Serbia and its Balkan and the Pannonian environment, from the period 1513–1918, have shown that most of them have several historical layers: ancient, medieval, as well as a layer from the time of publication of the map. In ancient layer, the ancient Greek or provinces of the Roman Empire are shown, in the medieval all old kingdoms, principalities, despotisms, duchies as well as their immediate areas that existed at that time in the Balkans, and in the modern layer it is mainly shown the current state of the presence of the Ottoman Empire through division of the territories on dependent states, which paid to it a tribute, as well as their prefectures. On almost all maps, the most instructive is the middle - medieval layer.

On all the maps the territory is shown and the name of the old kingdom of Serbia inscribed (Zevia, Servia, Serviæ Regn., Servien, Das Konigreich Serwien, Serbie, Serbien) and Raška (Rascia, Rassa, Rasia, Rassa, Raxia, Rascien) and the Serbian Empire, either in the wider or narrower territorial range. In the same line with the presentation of Serbia, other Serbian, Slovenian and other neighbouring countries are shown such as Bosnia (Bossina, Bosnia, Bosnien, Bosnie, Bosna) with Herzegovina of St. Sava (Herzegovina S. Saba, Herzegowina) or Duchy (Dukat) of St. Sava (Dvc. S. Saba), Zeta (Zenta), Montenegro (Montenegro, Zrna Gora), S (k) lavonija (Sclavonia, Schiavonia, Slavonien), Bulgaria (Bulgaria), Wallachia (Walachia, Walachei), Hungary (Hvngaria, Hungaria), Byzantium (Romania), Greece (Greacia) and the like. In addition to these countries on these maps, the territories of certain countries are shown with the same significance which retained the ancient names, for example, Macedonia (Macedonia, Macedonien) or Dalmatia (Dalmatia, Dalmatien).

On the maps, which cover a narrower territory, besides the name of Serbia, its particular areas are also inscribed, such as: Kosovo Polje (Campus merulae, Merlinius Campus et Cassovius, Champ Merlin, Champ de merles, Amsselfeld) or Kosovo (Cassova provincia), Metohija (Metoja, la Métochie, Metochia) or Podrima (Podrima, Podrima Provincia), then Toplica (Topliza), Sitnica (Sitimza), etc. Name of Albania does not appear on all maps in the atlas, and if it occurs not in the same rank with other countries, but more as an area within the existing countries, notably Greece and Macedonia.

Geographic position and natural boundaries. Geographical location of the old kingdom (empire) of Serbia, on older maps of either wider or narrower geographic range, is bounded by natural geographic boundaries, primarily relief and hydrography, although there are detailed maps on which borders are drawn. This is particularly expressively shown in respect to the position of Serbia and Albania. Thus on the map of Waldeseemüller from 1513, which is part of the revived and modernized Ptolemy's map, the Balkan Peninsula is shown with natural-geographic territorial division between countries (Figure 1).

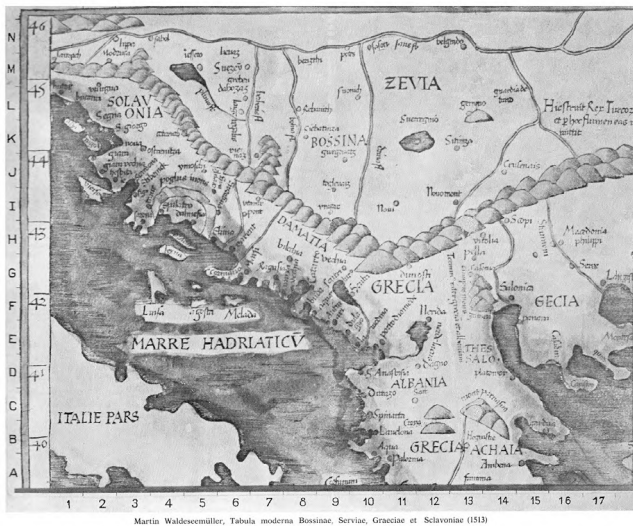

Figure 1. *Modern map of Bosnia, Serbia, Greece and Slavonia (Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae)* (Waldeseemüller, 1513)

“The mountain ranges of the central ridge, known as *Catena mundi* or ‘Verige sveta’, separate Serbia (Zevia) and Bosnia (Bossina) from Slovenia (Solavonia), Dalmatia (Dalmatia) and Greece (Graecia) on the map. The territory of Greece is divided into several areas: Thessaly (abbreviated Thessallo.), Achaia (Achaia), Athens (Ducat Athenie) and Morea (Morea). Among the Greek regions, the area of northern Epirus, south of the Crni Drim River with

the source from the Ohrid Lake, the toponym Albania is placed”⁶

Strabon (62 BC – 23 AD), a long time ago, at the turn of the old to the new era, found that the natural division or natural boundary was the best among the countries and peoples. In this sense logically follows that the earliest maps show orographic separation of Serbia and Albania, as it has long been known that in that area two major mountain ranges are expending and facing: Prokletije (2694 m) and Šar Mountain (2748 m) which are mutually connected by a series of small mountains: Bogičevica (2366 m), Djeravica (2656), Junička Mountain (2305 m), Paštrik (1986 m) and Koritnik (2393 m). The orographic boundary is continuously shown on the maps as follows: 1) in the ancient layer, between the Roman provinces of Upper Messia (with Dardania) and Macedonia, north and south in relation to the aforementioned mountain range, 2) in the medieval layer, between Serbia (Raška) and Zeta or Greece and 3) at the present time, between Serbia and Albania.

Figure 2. Part of the map *The Course of the Rivers Drim and Bojana in Dalmatia (Corso delli fiumi Drino, e Boiana nella Dalmatia) [1:315.000].* (Coronelli, 1688)

The cartographers who tied their representations with the river basins, for example, M. V. Coronelli, ‘the cosmographer of the republic’ of Venice, or N. Sanson, a French ‘royal geographer’, in addition to orographic also wrote over the borders on rivers, confirming completely the mentioned truth of Strabon. Thus on the map of Coronelli, *The Course of the Rivers Drim and Bojana*

6 Вемић М. & Стругар М., *An atlas of Old Serbia. European maps of Kosovo and Metohija, Цетиње – Београд, Издавачко-информативна установа Митрополије Црногорско-приморске „Светигора“, 2007.*

in Dalmatia (*Corso delli fiumi Drino, e Boiana nella Dalmatia*) [1:315.000], (1688) boundaries are drawn in dashed lines between all the territories that had some kind of self-government in pre-Ottoman time (kingdoms, duchies, parishes, cities, republic) depicting the noble coats of arms on them. On this “map Albania is not mentioned anywhere, although the names of some Albanian tribes are mentioned”,⁷ which are located on the left bank of the Drim River. In this part of the territory boundary is drawn between the parts of the territory of the Kingdom of Serbia and Zeta and it is on the rivers Valbona (Crnica), the Drim and the Crni Drim (Figure 2).

The boundary on three rivers is also repeated later on maps of G. Cantelli, N. Sanson, P. C. Monath, J. B. Homann, T. C. Lotter, etc., and appears as an ethnographic boundary between Serbian and Albanian settlements, as well as the language spoken line, on the theme, ethnic and linguistic maps from the end of the 19th and early 20th century.

Toponyms. In addition to natural, orographic structure and hydrographical lines that on the macro-plan define the affiliation of territories, a number of settlements with the toponyms is presented on the analyzed maps which confirm and complete the affiliation of a territory, at the middle plan. On the map of Waldeseemüller from 1513, on the territory of Serbia, small but significant number of toponyms is written, of which three in Kosovo and Metohija: the medieval mining town of Novo Brdo (Nouomont), then Svrčinsko Lake, that is, Sazlijsko and Robovačko mud, where Svrčin was (Suercegino), the castle of the Serbian line of Nemanjić and the third, the area of Sitnica (Sitimza), shown as a settlement. These Serbian toponyms are usually repeated on maps from the early period, and are becoming more numerous, especially on larger scales. Thus on the map of Coronelli (1688), in addition to Novo Brdo (Novo Monte), all today's larger cities in Kosovo and Metohija are shown: Mitrovica (Mctrouiza), Vučitrn (Wciterna), Priština (Pristina), Suva Reka (Suha Riesca), Peć (Pechia), Dečani (Deciani), Djakovica (Iacoua, Iacouizza) and Prizren (Prisrendi, Prisren), as well as other settlements: Gušterica (Gusteriza), Janjevo (Iagneuo), Vragolija (Vragolia), Ribare (Ribare), Krajmirovce (Kraimirouc), Graždanik (Grasdanico), etc.. On the map of Cantelli (1689) Trepča (Treppcia) appears with Mitrovica, Hoča (Hocia) with Suva Reka, and with Prizren Ljubižda (Iubossida), Graždanik (Grasdanico) Gorožup (Gorosupi) etc. It is characteristic that all the major peripheral Metohija cities, Peć, Dečani, Djakovica and Prizren are shown on all maps in Serbia, and never in Albania, which indicates that the European cartographers knew that fact for the last five centuries.

Ethnic, linguistic and other maps. A more detailed analysis of the territory and border belonging of Old Serbia, near Kosovo and Metohija, in the studied period, can be made on the basis of thematic maps in the atlas with ethnic, religious-confessional and linguistic contents, such as maps: C. Sax,⁸

7 Vemić M. & Стругар М., *An atlas of Old Serbia. European maps of Kosovo and Metohija...*

8 Sax, C. *Ethnographic map of European Turkey and its provinces, at the beginning of 1877. (Ethnographische Karte der Europäischen Türkei und ihrer Dependenz zu Anfang des Jahres 1877)*, Wien, 1878.

D. Žeglivović,⁹ V. Karić,¹⁰ S. Gopčević,¹¹ J. Cvijić,¹² A. Stead,¹³ A. Evans,¹⁴ R. W. Seton-Watson (1917),¹⁵ followed by *Ethnic and Linguistic Map of Central Europe with Italy and the Balkan Peninsula* (1917) published by cartographic house Freytag from Vienna and the like (Figure 3). These maps were created as a result of detailed research and data collection (knowledge) of European travellers and explorers in the territory of the Balkan countries (H. Pouqville, A. Boué, J. Müller, J. G. von Hahn, A. Grisebach, H. Kiepert et al.), and had a great impact on European scientific and political opinion in the 19th century. Special attention was focused on the presentation of ethnic relations. One of the indicators is usually represented on them, but there are maps with more complex representations. Thus, for example, C. Sax, the Austrian consul in Constantinople, identified and presented the ethnic groups using a “combination of features”: language, confession and national consciousness. From the legend of the map it can be seen that he showed 8 major ethnic groups, 11 subgroups and three mixed categories, which are classified into three existing confessions – Orthodox, Catholic and Mohammedan – so that the map has a total of 21 thematic units. Similarly, S. Gopčević (1889) separated 13 ethnic groups,¹⁶ Cvijić 12 of them with 23 entities, of which 7 multi-confessional.¹⁷

-
- 9 Жеглиговић Д., *Ethnographical Map of the Balkan Peninsula (Етнoгpафска кaртa Балканског полуострва – Carte ethnographique de la presqu'île des Balcans, [1:3.000.000], Belgrade, 1885.*
- 10 Карић В., *Map of Distribution of the Serbs (Карта распрострањава Срба), In: Србија, Београд, Краљевско-српска државна штампарија, 1887.*
- 11 Гопчевић С., (1889), *Ethnographical Map of Macedonia and Old Serbia (Етнoгpафска кaртa Македоније и Старе Србије), 1:750.000, Београд – Ethnographische Karte Alt-Serbien und Makedonien, 1:300.000, In: Makedonien und Alt-Serbien, Wien, Verlag von L. W. Seidel & Sohn. – Етнoгpафска кaртa Старе Србије и Македоније, 1:300.000, Београд, Књижевни фонд Илије М. Коларца, 1890.*
- 12 Цвијић Ј., *Political-ethnographical Sketch of Macedonia and Old Serbia (Политичко-етногpафска скица Македоније и Старе Србије), 1:4.000.000, In: Основе за геoгpафију и геoлoгију Македоније и старе Србије с њомаштрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Еџиру и северној Албанији, Београд, Српска Краљевска Академија, 1906; Cvijić J., *Ethnographical Map of the Balkan Peninsula (Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel), 1:1.000.000, Gotha, Justus Perthes, 1913; Цвијић Ј., Ethnographical Map of the Balkan Peninsula (Carte ethnographique de la Péninsule des Balkans), 1:3.000.000, Paris, Librairie Armand Colin, 1918.**
- 13 Stead A., *Ethnographical Map of Servia, 1:2.750.00, In: Servia by the Servians, London, William Peinemann, 1909.*
- 14 Evans A., *Diagramatic Map of Slav territories east of the Adriatic, 1:2,000,000, London, Published by permission of the Royal Geographical Society, 1916.*
- 15 Seton-Watson R. W., *The Race of the Balkan Peninsula, London, Constable and Company, 1917.*
- 16 Гопчевић С., (1889), *Ethnographical Map of Macedonia and Old Serbia (Етнoгpафска кaртa Македоније и Старе Србије), 1:750.000...*
- 17 Cvijić J., *Ethnographical Map of the Balkan Peninsula (Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel), 1:1.000.000...*

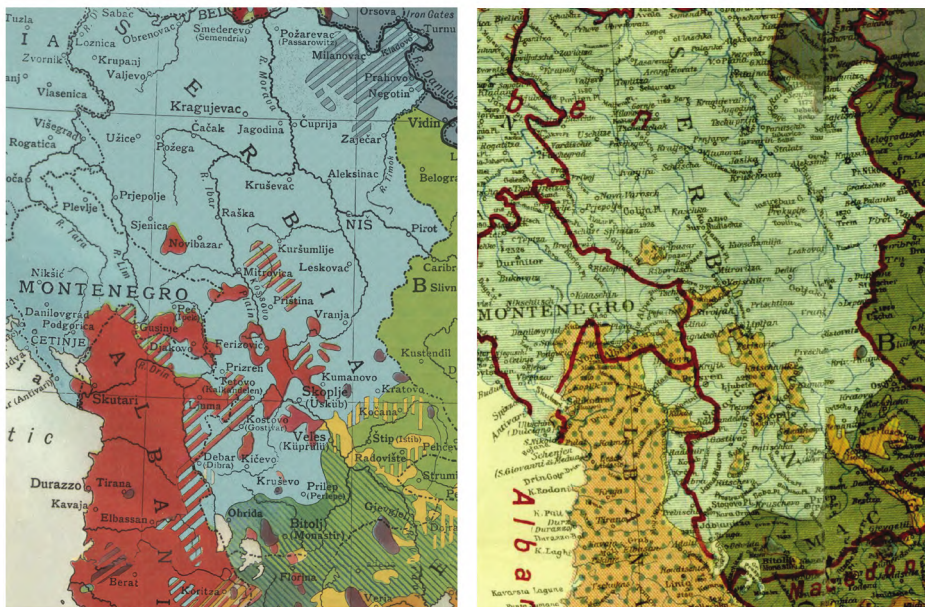

Figure 3. Part of the map *The Race of the Balkan Peninsula* (R.W. Seton-Watson, 1917), left; part of the map *Ethnic and Linguistic Map of Central Europe with Italy and the Balkan Peninsula (Völker – und Sprachenkarte von Mittel-Europa nebst Italien und der Balkanhalbinsel)*, (G. Freytag, [1917]) to the right.

Since this is about thematic maps, which in its origin represent an achievement of modern cartography from the end of the 19th and early 20th century, and cannot be found for the past centuries, for a detailed and thorough analysis, the historical maps of M. Pešikan, M. Macura and A. Urošević are also placed in the atlas, which are made on the basis of the Turkish censuses from the early 16th century. The territory of Kosovo and Metohija with the surroundings is covered with several such censuses (*defterleri*), from 1452, 1455, 1485, 1489, 1571, 1566–74. The settlements are classified in them according to *nahias*, but the basic data relate to individual men, women, widows (as the heads of the families), and then the monks and unmarried adult males, i.e. to all tax payers. *Defterleri* are transcribed from the old Turkish to Serbian language and are very accurate and reliable historical source for the reconstruction of the ethno-demographic circumstances at the beginning of the Turkish rule in Serbia.

Analyzing a unique record of personal names by settlements, according to linguistic affiliation, Pešikan has compiled a variety of maps showing the territorial distribution of population of old Serbian and old Albanian type who lived in a broader regional framework of today's south-western Serbia, south-eastern Montenegro and northern Albania, where general ambivalence of these two people can be seen, with very few mixed areas. Although the map was simplified drawn with hatches, it clearly shows the full extent of the old

Serbian type of names in Old Serbia, that is, in Kosovo and Metohija, except for slight mixing near Djakovica on the territory of today's Serbia, but also across the border in old Altina on the territory of Albania. A similar situation existed on the territory of today's Montenegro, except for a small mixing of names around Lake Skadar.

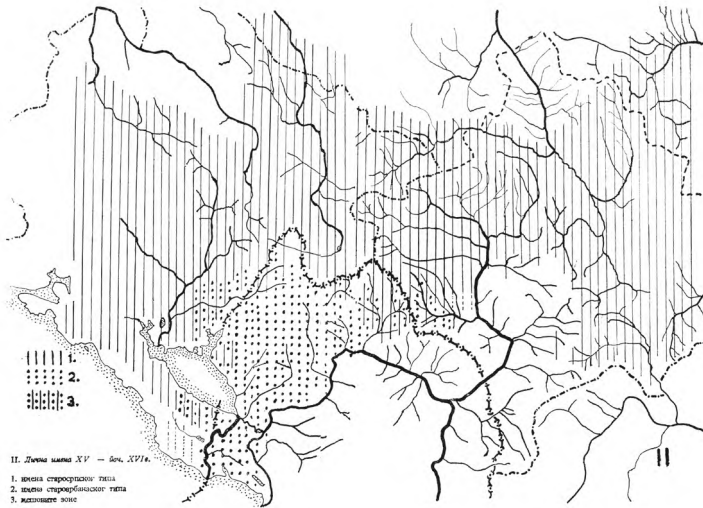

Figure 4. Map of personal names in the 15th and early 16th century (Pešikan, 1982)

Synthesizing the data for seven consecutive Turkish defterleri dating for a hundred and twenty years, from 1452 to 1574, Pešikan gave a very comprehensive and complex map “The Kosovo personal names of the XV–XVI century”, which presents all the settlements of that time in Kosovo and Metohija. The settlements are divided into two categories: settlements with the Serbian type of names and the Albanian type of names (Figure 5). On this much more concrete map of Pešikan, in terms of ethnic affiliation of settlements, the absolute presence of the Serbian settlements is visible with partial mix with the Albanian ones only near Djakovica, in a slightly higher percentage than on the previous map, which shows some settling of Albanians from Albania and their gradual infiltration in Metohija, which will be in the following centuries gradually increased. Namely, by the Turkish conquest of Kosovo and Metohija, the permanent settlements were damaged most, which was established by the 1455 census analysis of M. Macura, who found that there were 32 destroyed villages probably during the Battle of Kosovo, then 42 deserted villages, from which the people were exterminated or fled, that is, of a total of 599 villages recorded, 74 or 12% were unfit for human habitation. In addition to the above

noted even 142 dwarf (up to 5 houses) and small villages (6–10 houses) were recorded, indicating that the whole structure of the villages was damaged by the Turkish occupation.¹⁸

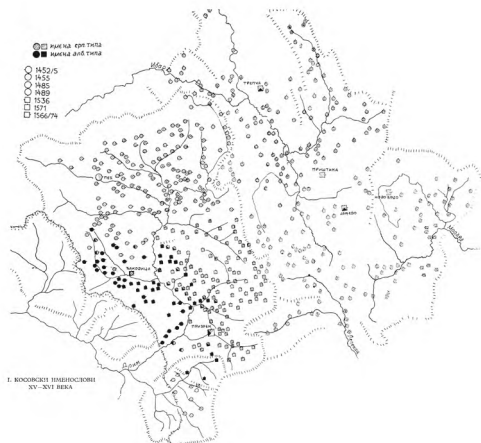

Figure 5. *The Kosovo personal names of the XV–XVI century* (Pešikan, 1986)

In this ethno-demographic situation, where they lived mixed – majority Serbian Christian population to minority Albanian – Islamic and small number Catholic confession, there is a frequent descent of the Albanian cattle breeding population of fis organization (Malisor, Mirdita, Fendeš) from the mountainous areas of northern and central Albania, who individually or collectively began to occupy the gentle plains of Metohija, continuing to exert tremendous pressure on the native, mostly Serbian farming population. Thus the Albanians abducted Serbian estates, continuing with violent superseding and persecution of the remaining Serbs from Old Serbia, all the time of the Ottoman rule in the region, and because of religious reasons, the mainline confession of Islam, the Albanians were privileged in the Turkish Empire. “The Turkish authorities have tolerated many cases of violation of public order, in some of them they were participants or accomplices in the extortions and executions of especially Serbian leaders in the villages. Ransom called ‘tally’ and abductions of women were a special kind of persecution of non-Muslim subjects...”¹⁹

Ethno-demographic situation of the early Ottoman rule in Kosovo and Metohija, which was successfully reconstructed by Pešikan, Macura and others, were continuously changing by permanent colonization of Albanians, and the

18 Мацура М. (ed.), *The Settlements and the Population of the Branković 1455 (Насеља и становништво Обласии Бранковића 1455. године)*, Београд, Српска академија наука и уметности, 2001.

19 Стојанчевић В., *Kosovo and Metohija from the Perspective of Serbian-Albanian Relations in the 19th century (1804–1878). (Косово и Метохија у српско-арбанашиким односима у XIX веку (1804–1878))*, Београд, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Међуодељенски одбор за проучавање Косова и Метохије, 1994.

long term, but has never been reversed in favour of the Albanians until the 20th century. This is confirmed by travelogue of Miloš S Milojević entitled “Travels of part of Real (Old) Serbia”, which was published in three volumes in 1871, 1872 and 1877. Milojević was the first Serbian travel writer who travelled Old Serbia and directly in the field collected and published data on population and settlements in these areas. Based on original data of Milojević’s travels, M Vemić produced a map entitled ‘Ethnic Map of a Part of Old Serbia 1:300,000’, which is in the atlas with other historiographical maps. It shows that the Serbs in Kosovo and Metohija, with visible marks of Albanian colonization, were still the majority at that time, and the Albanians minority.

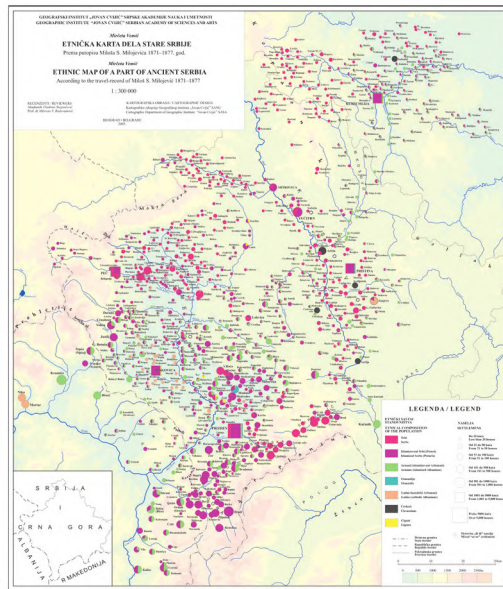

Figure 6. *Ethnic map of a part of Old Serbia* (Vemić, 2005)

Ethnic picture of the mutual relations between the Serbs and Albanians shortly before the Serbian-Turkish wars of 1876, 1877/78 is shown in this map by the map-diagram method by settlements, by national and religious-confessional criteria. There are 895 settlements represented of a total of 1,140 recorded in Travelogue by Milojević, with 123 non-reconnoitred and 122 repeated settlements, which are classified into seven categories according to the number of houses. Of the total number of represented settlements, 483 were Serbian, 92 Albanian and 230 mixed. All big cities, Prizren, Priština, Peć, Djakovica and Kuršumlija, were over 90% ethnically Serbian. Of the smaller ethnic groups, five Čerkez villages are mapped, the Ottomans in a mixed village (Mamuša, 80 houses) and Prizren (120 houses), and Gypsies in 7 mixed settlements. More precise indications are given in the table below:

Table 1 – Distribution of ethnic groups on settlements (Vemić, 2011)

Ethnic groups	Settlements
Serbs (Orthodox Christians)	244
Islamicised Serbs (converts)	130
Serbs – Islamicised Serbs	109
Total:	483
Major urban settlements – Serbs being the majority	5 settlements in all
Arnauts (Islamicised Albanians)	69
Latins (Catholic Albanians)	21
Arnauts – Latins	2
Total:	92
Serbs – Arnauts	18
Serbs – Latins	15
Islamicised Serbs – Arnauts	152
Islamicised Serbs – Latins	4
Total:	189
Serbs – Islamicised Serbs – Arnauts	22
Serbs – Arnauts – Latins	1
Islamicised Serbs – Arnauts – Latins	2
Serbs – Islamicised Serbs – Arnauts – Latins	5
Total:	30
Serbs – Gypsies	1
Islamicised Serbs – Gypsies	2
Serbs – Islamicised Serbs – Gypsies	1
Serbs – Arnauts – Gypsies	1
Islamicised Serbs – Osmanlis – Gypsies	1
Total:	6
Islamicised Serbs or Arnauts	77 “either-or” settlements in all
Circassians	5
Settlements without data on the ethnic situation	8
Total of	895 settlements

From these figures it can be concluded that at that time there were three times more settlements populated by the Orthodox Serbs than Islamized Albanians (244:69), and nearly twice more settlements with the Islamized Serbs than with the Islamized Albanians (130:69), and compared with only 21 settlements of the Catholic Albanians (Catholics) it is then 11, i.e. 6 times more Serbs. However, the Albanians were more mixed with the Islamized Serbs due to confessional similarity (in 152 settlements) than with the Orthodox Serbs (in 18 settlements), while the Catholics were more mixed with the Orthodox Serbs (in 15 settlements) than with the Islamized Serbs (in 4 settlements). The Serbs of both confessions were mixed in 109 settlements.

The Albanian state was created in 1912, when it temporarily got the borders. Demarcation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was made only after the First World War (1920). Negotiations in Paris were just led around the natural, historical, ethnic and linguistic boundaries in the river valleys of the

Drim and Crni Drim, in the north of present Albania. There were two proposals: of the British Prime Minister David Lloyd George (from 14/1/1920) and the delegation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (from 20/1/1920), which were slightly different. However, instead to accept one of the presented suggestions or establish an intermediate solution, the boundary was shifted in favour of the Albanians far in the north, i.e. from the valleys of these rivers on the orographic borders of mountain ranges of the Prokletije and Šar Mountain

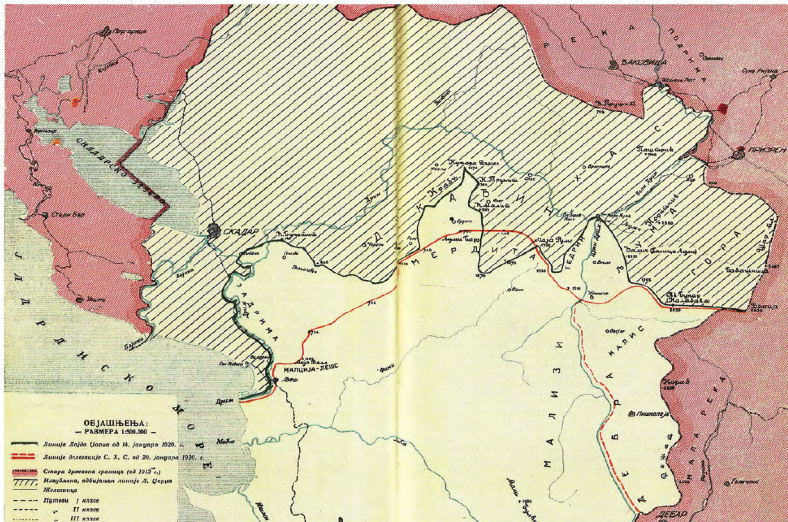

Figure 7. Two proposals on demarcation between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Albania at the Paris conference in 1920 (Slukan-Altić, 2006)

The main conclusions

Analyzed maps in the atlas were made by the best European cartographers who in addition to the indisputable cartographic competence had high government official and scientific titles and took high positions in their society. The maps were made over a long time period from 1513 to 1918. They were made for the general, educational, scientific, cultural, political, military (war) and for other purposes. In their time they had a great impact on scientific and political opinion, and also permanently, not only in their own countries but in Europe.

All analyzed maps have shown that the area of Old Serbia, which included Kosovo and Metohija, have always been considered an integral part of Serbia. From the maps it can be immediately seen that the selected European and national authors, geographers, cosmographers and cartographers did not recognize the Turkish conquest of the Balkans and by their representations on the maps preserved the consciousness on the belonging of these territories to

Old Serbia. The maps have shown that these two geographic areas existed only in the natural historical and ethnic boundaries of the state creations of the Serbian people even by gradual Albanian traces of settlement in a long time period from the Turkish invasion of the Balkans, their withdrawal, to the present days. Kosovo and Metohija have never been particularly singled out from the wider context and environment of Old Serbia, so that neither territorially nor thematically their special cartographic representations did ever exist. This has clearly and indisputably shown that Kosovo and Metohija have always been the Serbian territory, and never Albanian.

Most of the maps confirm that the main division border, i.e. ethnographic boundary between Serbian and Albanian settlements, until the mid-19th century, was on the rivers Valbona (Crnica), Drim and Crni Drim, which were regarded as both geographical border of Albania and (Old) Serbia, as well as a speech-language line dividing the Albanians of northern Albania from the Metohija Serbs. In this sense, with the creation of Albania in the 20th century, the Serbs and Albanians have already once made a historic compromise regarding the demarcation when the new age historical, ethnic, linguistic and natural boundary from the mentioned rivers they elevated on the highest peaks of the mountain range.

Selected maps compiled in the “Atlas of Old Serbia – European Maps of Kosovo and Metohija” have undoubtedly a great scientific, historical and social value. Because of their documentary, they now represent special Serbian deeds (document on the right on governing, certificate of ownership) of Kosovo and Metohija.

References

1. Beilage No. 3. (1899): *Political division, nationalities and religions (Polit. Eintheilung, Nationalitäten und Religionen)*, 1:750.000. Beilage No. 3. zur Detailbeschreibung des Sandžaks Plevlje und des Vilajets Kosovo (Mit 8 Beilagen und 10 Tafeln.) Als Manuscript gedruckt. Wien.
2. Blaeu I., (1662–1665): *Today's Illyricum,...* (*Illyricvm Hodiernvm, Quod Scriptores communiter Sclavoniam, Itali Schiavoniam nuncupare solent, in Dalmatiam, Croatiam, Bosniam, et Slavoniam distinguitur. Sed cum ejus majorem partem Turcæ optineant in Præfecturas eorum more Sanzacatus dictas divisum est, reliquum autem Veneti, Vngari, et Ragusini tenent. Sanzacatus sunt Bosna, Residentia Baßæ; Poxega; Cernik; Bihak; Lika et Carbava; Clissa; Herzegowina*), [1:915.000], [Amstelaedami].
3. Boehmio A. G., (1766): *The latest map of the Danube with the surrounding kingdoms, as well as whole Greece and the archipelago (Totius Danubii cum Adjacentibus Regnis nec non Totius Græciæ et Archipelagi)*, [1:44.000.000], Norimbergæ.
4. Бошковић П. С., (1914): *New Map of the Serbian kingdoms and neighbouring areas (Нова карта српских краљевина и суседних обласци)*, 1:1.000.000, Београд, Картографска радионица Географског Одељења Гл. Ђ-штаба.

5. Васојевић Н., (1847): *Map of Kosovo Polje (Земљовид Косова поља – Земљовидъ Косовы Поля – Situations-Plan von Kosowo-Polje, Amsselfeld), 1:200.000*, [Нови Сад], Печат Лолер.
6. Вемић М., (2005): *An ethnic map of a part of Old Serbia. Based on the travelogue of Miloš S. Milojević 1871–1877*, Београд, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Посебна издања, књ. 61.
7. Vemić M., (2011): *Serbs in Kosovo and Metohija in the Second Half of the 19th Century According to an Ethnic Map of a Part of Old Serbia, Forum geografic. Studii și cercetări de geografie și protecția mediului*, 10 (2), 255–263.
8. Вемић М. & Стругар М., (2007): *An atlas of Old Serbia. European maps of kosovo and Metohija*. Цетиње – Београд, Издавачко-информативна установа Митрополије Црногорско-приморске „Светигора“.
9. G. Freytag Berndt, (1917): *Ethnic and linguistic map of Central Europe, with Italy and the Balkan Peninsula, (Völker – und Sprachenkarte von Mittel-Europa nebst Italien und der Balkanhalbinsel, 1:3.000.000)*, Wien, Druck und Verlag der Kartogr. Austalt G. Freytag Berndt, Ges. m. b. H.
10. Гвојић Љ., (2003): *Serbian spiritual heritage in Kosovo and Metohija (Српска духовна баштина на Косову и Метохији)*, 1:300.000, Београд, Информативна служба Српске Православне цркве.
11. Гопчевић С., (1889): *Ethnographical Map of Macedonia and Old Serbia (Етнографска карта Македоније и Старе Србије)*, 1:750.000, Београд – Ethnographische Karte Alt-Serbien und Makedonien, 1:300.000, In: *Makedonien und Alt-Serbien*, Wien, Verlag von L. W. Seidel & Sohn. – *Етнографска карта Старе Србије и Македоније*, 1:300.000, Београд, Књижевни фонд Илије М. Коларца, 1890.
12. Давидовић Д., (1821): *Countries in which Serbs reside (Земље у којима пребивају Срби)*, Беч, Новине Српске.
13. Evans A., (1916): *Diagrammatic Map of Slav territories east of the Adriatic, 1:2,000,000*, London, Published by permission of the Royal Geographical Society.
14. Жеглиговић Д., (1885): *Ethnographical Map of the Balkan Peninsula (Етнографска карта Балканској полуострва – Carte ethnographique de la presque île des Balcans, [1:3.000.000]*, Belgrade.
15. Imprimerie générale de C. Lahure [XIX], *Serbia (Serbie), [1:2.250.000]*, Paris, Imprimerie générale de C. Lahure.
16. Johann Joseph von Reilly F., (1791): *The Kingdom of Serbia (Das Koenigreich Serwien, Nro. 5), [1:1.440.000]*, [Wien].
17. Johann Joseph von Reilly F., (1791): *The northern part of the Kingdom of Albania with the District of Montenegro (Der Noerdliche Theil des Koenigreichs Albanien mit dem Distrikte Montenegro, Nro. 21), [1:400.000]*, [Wien].
18. Kiepert H., (1853): *General map of European Turkey (General-karte von der Europäischen Türkei), [1:1.000.000]*, Berlin.

19. Карпић В., (1887): *Map of Distribution of the Serbs* (Карта распрострањања Срба), In: *Србија*, Београд, Краљевско-српска државна штампарија.
20. Lotteri T. C., (1770): *New Greece and the Aegean Sea with Archipelago...* (*Græcia Nova et Mare Ægeum s. Archipelagus in qua Mappa Macedonia, Albania, Epirus, Thessalia et Morea cum circumjacentibus Insulis Corcyra, Cephalonia, Zacynthos, Stalimene, Metelino, Chios*), [1:1.650.000], [Augsburg].
21. Маџура М. (ed.), (2001): *The Settlements and the Population of the Branković 1455* (*Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*), Београд, Српска Академија наука и уметности.
22. Mercator G. & Blaeu G., (1648): *Wallachia, Serbia, Bulgaria, Byzantium* (*Walachia, Servia, Bvlgaria, Romania*), [1:2.150.000], [Amstelaedami].
23. Милојевић Ст. М., (1873): *Historical-ethnographic geographical map of the Serbs and the Serbian (Yugoslav) countries in Turkey and Austria* (*Историјско-еџнографско географска мапа Срба и српских (југословенских) земаља у Турској и Аустрији*), 1:2.000.000, Београд, Издао Коста Атанасков - Шуменковић.
24. Мишковић Ј., (1900): *Map of Kosovo Polje* (*Карта Косова поља*), 1:150.000, Београд, Фото-литографска радионица Главног Генералштаба.
25. Monath P. C., (1750): *Dalmatia and the surrounding regions, Croatia, Bosnia, Slavonia, Serbia, Albania accurately described* (*Dalmatia et regiones adjacentes, Croatia, Bosnia, Slavonia, Servia, Albania accurate descriptae*), [1:1.200.000], Normembergæ.
26. Ortelij A., (1590): *Map of Pannonia and old Illyricum* (*Pannoniae, et Illyrici veteris Tabvla*), [1:2.000.000], Antverpiani.
27. Пешикан М., (1982): Names of Zeta-Hum-Raška Region et the Beginning of the Turkish Era – I. Introductory considerations. (Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба – I. Уводна разматрања), In: Ивић, П. (ed.) *Ономастолошки џрилози, књ. III*, Београд, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику.
28. Пешикан М., (1986): Old names from the Lower Drim Basin (Стара имена из Доњег Подримља), In: Ивић, П. (ed.) *Ономастолошки џрилози, књ. VII*, Београд, Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику.
29. Peucker K., (1912): *Macedonia, Old Serbia and Albania* (*Makedonien, Altserbien und Albanien*, 1:864.000), Wien.
30. Радовановић М., (2004): *Ethnic and Demographic processes in Kosovo and Metohija* (*Еџнички и демографски џроцеси на Косову и Метохији*), Београд, Liber λ press.
31. Sanson N., (1693): *The course of the Danube from its source to its mouth* (*Le cours du Danube Depuis sa Source jusq'а ses Embouchures*), [1:1.950.000], Paris, chez H. Jaillot.

32. Sax C., (1878): *Ethnographic map of European Turkey and its provinces, at the beginning of 1877. (Ethnographische karte der Europäischen Türkei und ihrer Dependenz zu Anfang des Jahres 1877)*, Wien.
33. Seton-Watson R. W., (1917): *The Race of the Balkan Peninsula*, London, Constable and Company.
34. Slukan-Altici M., (2006): *Historical Geography of Kosovo (Povijesna geografija Kosova)*, Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga.
35. Stead A., (1909): *Ethnographical Map of Servia, 1:2.750.000*, In: *Servia by the Servians*. London, William Heinemann.
36. Стојанчевић В., (1994): *Kosovo and Metohija from the Perspective of Serbian-Albanian Relations in the 19th century (1804–1878)*. (Косово и Метохија у српско-арбанашким односима у XIX веку (1804–1878)), Београд, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Међуодељенски одбор за проучавање Косова и Метохије.
37. Стојанчевић В., (1997): *Old Serbia (Стара Србија), Даница, српски народни илустровани календар за јодину 1997*, Београд, „Осветљења“, Вукова задужбина.
38. Српска великошколска омладина (1905): *Ethnographical Map of the Serbian countries with the south border of Old Serbia and the Serbian border of Tsar Dušan (Етнографска карта српских земаља са јужном ираницом Старе Србије и ираницом Србије цара Душана – Carte ethnographique Serbe, avec les limites méridionales de la Vieille Serbe et celles de la Serbie du Tsar Douchan)*, 1:2.000.000, Београд.
39. Schütz C., (1788): *New map of the Kingdom of Bosnia, Serbia, Croatia and Slavonia together with the border provinces... (Neuste karte der Koenigreiche Bosnien Servien Croatien und Slavonien Samt den angränzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzegowina, Ragusa, Steyermark, Kærnthien, Krain, Friaul, Gradiska, und Istrien, einem grosen Theil von Ungarn, Siebenbürgen, Walachei, Bulgarien, Albanien, Macedonien, und einem Stück des Kirchenstaats und Kreichs Neapel)*, [1:1.1000.000], Wien, Artaria.
40. Урошевић А., (1965): *Kosovo (Косово)*, Београд, СЕЗБ, књ. LXXVIII, Насеља и порекло становништва, 39.
41. Hasio I. M., (1744): *Map of Hungary in the broad sense and the old or methodical complex of kingdoms: Hungary in a narrower sense, Croatia, Dalmatia, Bosnia, Serbia, Bulgaria, Kumanija; principality: Transylvania; despotism: Wallachia, Moldavia... (Hungarie ampliori significatu et veteris vel Methodicae complexae Regna: Hvngrariae Propriae, Croatiae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Bvlgariae, Cvmaniae, Principatvm: Transsylvaniae, Despotatvs: Walachiae Moldaviae [exclusis ab eadem alienatis Galitia et Ludomiriria] in suas Provincias ac partes divisae et quoad Imperantes ex Avstiacis, Tvrcis et Venetis distinctae...)*, 1:2.500.000, [Norimbergæ].
42. Herman Julius M., (1864): *The European Turkey (Die Europaeische Türkei)*, 1:3.000.000, Leipzig – Wien.

43. Homanno I. B., (1710): *The Danube Rivers (shown here as it flows from the city of Belgrade, through the Black Sea to Constantinople) the lower course, where Transylvania, Wallachia, Moldavia, Bulgaria, Serbia, Romania and Bessarabia are shown with neighbouring areas (Anubii Fluminis (hic ab urbe Belgrado per Mare Nigrum usque Constantinopolim defluentis exhibit) pars infima in qua Transylvania, Walachia, Moldavia, Bulgaria, Servia, Romania et Bessarabia cum vicinis Regionibus ostenduntur)*, [1:2.000.000]. Norimbergæ.
44. Homanni, I. B. (1750): *Turkish Empire in Europe, Asia and Africa... (Imperium Turcicum in Europa, Asia et Africa, Regiones Proprias, Tributaries, Clientelares sicut et omnes ejusdem Beglirbegatus seu Præfecturas Generales exhibens)*, [1:12.000.000], [Norimbergæ].
45. Cantelli da Vignola G., (1689): *The Kingdom of Serbia, otherwise known as Raska (Il Regno della Servia detta altrimenti Rascia)*, [1:470.000], Roma.
46. Цвијић Ј., (1906): *Political-ethnographical Sketch of Macedonia and Old Serbia (Политичко-етнографска скица Македоније и Старе Србије)*, 1:4.000.000, In: *Основе за географију и геологију Македоније и старе Србије с промајирањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Еџиру и северној Албанији*, Београд, Српска Краљевска Академија.
47. Свијић Ј., (1913): *Ethnographical Map of the Balkan Peninsula (Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel)*, 1:1.000.000, Gotha, Justus Perthes.
48. Цвијић Ј., (1918): *Ethnographical Map of the Balkan Peninsula (Carte ethnographique de la Péninsule des Balkans)*, 1:3.000.000, Paris, Librairie Armand Colin.
49. Coronelli M. V., (1688): *The course of the rivers Drim and Bojana in Dalmatia (Corso delli fiumi Drino, e Boiana nella Dalmatia)*, [1:315.000], Republica di Venetia.
50. Cura Homannianorum Heredum (1770): *Map of current Northern Greece... (Mappa Geographica Græciæ Septentrionalis hodiernæ sive Provinciarum Macedoniæ Thessaliæ et Albanæ, in qua ultima Provincia Habitationes sitæ Gentis Montenegrinæ in Comitatu Zentanensi expressæ sunt)*, [1:1.300.000], Norimbergæ.
51. Waldeseemüller M., (1513): *Modern map of Bosnia, Serbia, Greece and Slavonia (Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae)*, Strasbourg.

Резиме

Мирчета Вемић, Сузана Ловић

ЕВРОПСКЕ КАРТЕ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ КАО ПРИМАРИОГ ЈЕЗГРА СТАРЕ СРБИЈЕ ОД 16. ДО 20. ВЕКА

Кључне речи: Стара Србија, Косово и Метохија, Срби, Арбанаси, атлас

Циљ овог рада је утврђивање граница и територијалне припадности Старе Србије са њеним примарним језгром Косовом и Метохијом у историјском, етничком, културном, геополитичком и државном погледу из времена турског иродора на Балкан, као и њиховог повлачења. То је постигнуто анализом и компарацијом историјских и историографских карата водећих европских картографа од 16. до 20. века, који су имали високе званичне државне титуле, као нпр. „козмограф републике“, „краљевски географ“, „царски географ“, или су били војни архитекти, високи официри, кнезови, конзули, професори, научници и сл., што претпоставља висок степен њиховог знања и озбиљности у ауторизацији карата. Анализирано је 40 историјских и историографских карата холандских, венецијанских, француских, аустријских, немачких, британских и српских картографа које су сакупљене, систематизоване и објављене у виду атласа, 2007. године: „Атлас Старе Србије – Европске карте Косова и Метохије“ (An Atlas of Old Serbia – European maps of Kosovo and Metohija) аутора М. Вемића и М. Стругара.

На свим анализираним картама недвосмислено и неспорно је приказано да су Косово и Метохија увек били српска територија, а никада арбанашка. Наведене две географске области и приказане су на картама једино у ириродним историјским и етничким границама државних творевина српскога народа, чак и у дугом периоду од пада средњовековне српске државе под турску власт, 1459. године. Главна раздеобна међа, односно етнографска граница између лимитрофних српских и арбанашких насеља, све до средине 19. века била је на рекама Валбона (Црница), Дрим и Црни Дрим (северна Албанија), које су сматране истовремено и за географску границу Албаније и (Старе) Србије, али и за језичку-говорпу линију која је делила Арбанасе северне Албаније од метохијских Срба.

HISTORIOGRAPHIC ANALYSIS OF NOVI SAD ON THE TOPOGRAPHIC MAPS

Abstract: Novi Sad was presented on a large number of detailed topographic maps since The First Military Survey of the Habsburg Empire (1763–1785) until the second half of the 20th century. Over time, the drawing of maps was improved and, in addition to that, the countries to which Novi Sad belonged had changed. Thus, depending on the time when they were drawn, their publishers and purposes, the topographic maps differed in the way they displayed contents, details, and according to the content that was represented on them. In accordance with that, the need of analyzing the historiographic contents of topographic maps of Novi Sad has arisen, along with connecting them with the historical circumstances and the circumstances of their creation. This paper deals with the topographic maps of Novi Sad, covering the period from the second half of 18th c. to the second part of the 20th c. The aim of this paper is to highlight the differences in presenting the content of topographic maps, depending on various factors. This work aims to analyze each section in details, explain their mutual comparison to the different parameters, and find and explain certain procedures used when presenting the contents on the available topographic maps. In order to complete this work, cartographic, historiographic methods and comparative analysis were used.

Key words: topographic maps, military surveys, historiographic analysis, Novi Sad

Introduction

The City of Novi Sad is located in the central part of Vojvodina, on the banks of the Danube River. It covers the lowlands in the southern regions of Bačka and mountainous regions of Fruška Gora in northern Srem. It consists of two units of local government: municipalities of Novi Sad and Petrovaradin. The territory of the City has the following position according to Greenwich: from 19°10' to 20°6' east geographical longitude and from 45°10' to 45°6' north geographical latitude.¹

The City of Novi Sad is, in a narrower sense, the center of the South Bačka

¹ Milka Bubalo-Živković, Aleksandra Dragin, Bojan Derčan, „Catchment area of Novi Sad” (Гравитационо подручје Новог Сада), *Collection of the Papers*, 57, Belgrade, 2009, pp. 103–122.

District, but as the largest holder of commercial, transportation, educational and political functions, it is a center of a larger administrative area – Autonomous Province of Vojvodina. According to the latest census from 2011, Novi Sad counts 265,014 inhabitants.²

When discussing the traffic position of Novi Sad, two aspects of this connection could be mentioned. The first aspect refers to the connection of Novi Sad to the terrestrial communications, while other considers the issues of its position on the Danube and the river traffic.

The roads of different categories and importance spread out from Novi Sad. The most important is the European highway E-75 that connects it to Subotica, Budapest and Gdansk in the north. The road E-75 continues southwards from Novi Sad towards Belgrade, Niš, Skopje, Thessaloniki and Athens over the extension E-75-S, and to Sofia and Istanbul (E-75-N).³ There is a main road M-22-1 that leads to Belgrade through Petrovaradin and Sremski Karlovci. The road designated as M-7 leads to the west of Novi Sad, to Bačka Palanka and Ilok in the Republic of Croatia. The same main road leads eastwards to Zrenjanin, Vršac and Timisoara in Romania. The route M-21 is significant for transit, and it leads to south towards Irig, Ruma and Šabac.⁴

As regards to the railway transport, Novi Sad is located in one of the main corridors – Corridor X. This corridor largely coincides with the highway E-75. The railway lines of regional importance are: Novi Sad – Zrenjanin – Kikinda – Timisoara, Novi Sad – Titel – Pančevo – Vršac, and Novi Sad – Sombor. In addition, Novi Sad is situated at an extremely important European waterway, in between 1252 and 1262 km of the Danube, which gives it the international importance.⁵

Novi Sad is a relatively young city, founded in the late 17th and early 18th century, during the historical century-old building of Petrovaradin fortress to defend against the Turks. The location where the town originated is the crossing over the Danube, where the river is narrowest and opposite the fortress, as one of the most fortified buildings in the Habsburg Monarchy.⁶ In geomorphologic terms, the city is built on the alluvial plain often being flooded that along with a medley of the population, by religion and ethnicity, gave the city a very specific

2 *Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia 2011th* (Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011. године), Republic Statistical Office, Belgrade, 2011.

3 Vuk Garača, Gordana Jovanović, Lolita Zakić, „Analysis of circulation in the function of transit tourism – E-75 highway section through Bačka“ (Анализа промета на делу аутопута Е-75 кроз Бачку у функцији транзитног туризма), *Collection of the Papers*, 56, Belgrade, 2008, pp. 131–142.

4 Vuk Garača, Gordana Jovanović, Lolita Pejović, „Inter-destination functional dependence: Belgrade and Novi Sad case“ (Интердестинацијска функционална зависност: Случај Београда и Новог Сада), *Теме*, 35 (1), 2011, pp. 82–91.

5 http://sr.wikipedia.org/sr/Novi_Sad

6 Vuk Garača, Gordana Jovanović, Aleksandra Trifković, „Tourism spatial planning and design: Case study of the Petrovaradin Fortress“ (Планирање и туристичко уређење простора: Случај Петроварадинске тврђаве), *Arhitektura i urbanizam*, 30 (1), 2011, pp. 53–63.

structure, its character and development^{7, 8}. All natural-geographic and socio-geographic characteristics of Novi Sad influenced in a certain way its depiction on topographic maps. The first maps of Novi Sad date from the time of its foundation, i.e., when it gained the recognition and the status of a free royal city in 1748.

The same period was important for the development of cartography and thus not only the growth, development and expansion of the city could be very clearly traced, but also progress in the development of topographic maps of the observed area. This refers primarily to the way of displaying content on topographic maps, the quality, detailed quality and the way they were made. The most obvious changes occurred in the display of relief, especially during the 18th century, when, along with the only known representation of the relief in the perspective by then, the screws were being employed in the second half of the 18th century for the first time, and at the end of that century, the contour lines had come into use.⁹

There are some items on various maps that were not drawn, even though they existed. Sometimes it was a result of an unintentional mistake, but it was often the case that the facilities were not added deliberately, as was the case with military facilities, which for strategic reasons were not added presented in details. In order to better understand the reasons and ways of presenting Novi Sad on topographic maps, it is necessary to provide a geographic and historic overview of the position and the circumstances under which the city originated, evolved and expanded. Therefore, the geographical position, history of the city, as well as its morphology, structure and physiognomy have become integral parts of this paper.

Methodology

While this paper was prepared, cartographic, historiographic and comparative analysis methods were employed.¹⁰ The historical data relevant to the emergence and development of Novi Sad were analyzed, and were connected with circumstances related to the content and the presentation of details on topographic maps. Detailed analysis was conducted with each of the maps from each of the three Habsburg's Military Surveys as well as survey in Yugoslavia after World War II, along with the cross-comparative analysis of the given topographic maps.

7 Petar Stanojević, „Before Novi Sad Serbian Bistrica” (Пре Новог Сада Српска Бистрица), *Volumes of History of Novi Sad 2*, Novi Sad, 1992, pp. 5–8.

8 Jovan Romelić, & Nevena Ćurčić, *Tourism geography of Yugoslavia* (Туристичка географија Југославије), Novi Sad, 2001.

9 Slobodan Ćurčić, Branko Ristanović, *Cartography* (Картографија), Novi Sad, 2010.

10 Rehav Rubin, „One city, different views: a comparative study of three pilgrimage maps of Jerusalem”, *Journal of Historical Geography*, No. 32, 2006, pp. 267–290.

The historical context of the emergence and development of Novi Sad

The year of 1694 is taken as the period when Novi Sad was established. That was the time when the construction of bridgehead was completed and a number of Serbian border families inhabited the area.¹¹

However, the settlement that discontinuously exists till today i.e., Novi Sad was established after the expulsion of the Turks in 1691, when the construction of a new Petrovaradin fortress began. At the same time, a smaller fort was built to defend the pontoon bridge at the Bačka side, known as the Bridgehead. A village of Serbian border families, so-called Šanac (trench) or Racka Varoš developed around it. For the first fifty years, the city had grown to about 600 houses, mostly border-guard ones. It was not until the fall of Belgrade again to the Turks in 1739 that a large number of merchants' and artisans' families moved to Novi Sad, and there were many Germans, Greeks, Armenians and Jews among them. This settlement evolved in time, and the tendency to acquire the status of free royal town had developed. That happened on February 01, 1748 when the citizens bought the freedom of their city for 95,000 silver florins, and since then the town's name is Neoplanta (*Neoplanta*), Nojzac (*Neusatz*), Ujvideki (*Ujvidegh*), and the Serbs translated it as Novi Sad.¹²

The years of prosperity, cultural and religious ascent, development of trade and craftsmanship followed. The town was urbanized and gained features and functions of a true urban settlement. Besides that, the structure of the population was very colorful and that affected the general development and progress of the settlement. This period was especially marked by the development of education and other cultural institutions.

The times of political turmoil between Austria and Hungary followed, and that was when the Hungarians requested the independence from Vienna, while they were not willing to give the same to other peoples on their territory. Thus, as the commercial and cultural center of the Serbs in South Hungary, Novi Sad had a prominent role in the Serbian struggle for autonomy. As such, the Hungarian army bombed the city on June 12, 1849 from the Petrovaradin fortress, when the city was almost completely destroyed. During the revolutionary years of 1848/49, the silk factory built in 1770 was damaged, and the new factory building was constructed in 1884, much bigger and thus the silk factory became a serious industrial plant in the city. In the following years, the industrial development continued with the construction of slaughterhouse in 1885, gas plants in 1888, and power stations in 1909.¹³

11 The continuity of settlements could be traced back to prehistoric times, which is especially true of Petrovaradin, where extremely comprehensible traces of life from the time of the Neolithic area were found (Melhior Erdujhelji, *History of Novi Sad (Историја Новог Сада)*, Novi Sad, 1894).

12 Jovan Petrović, „Geological structure and tectonic relations” (Геолошка грађа и тектонски односи), In: Ćurčić, S. (editor), *Novi Sad municipality I – Geographic Monographs municipalities in Vojvodina (Новосадске оштинине I – Географске монографије војвођанских оштина)*, Novi Sad, 1987.

13 *Ibid.*

When the collapse of the dual monarchy became apparent in 1918, the Serbian National Council for Vojvodina was established in Novi Sad. The council announced the elections, and convened the National Assembly on September 28 of that year, when the independence from the Austro-Hungarian Empire and the annexation of the Kingdom of Serbia was declared. Serbian troops entered the city on November 08, 1918, when Novi Sad, both formally and practically ceased to live within and by the political-administrative system of government called the “prison of nations” – Austro-Hungarian Empire.¹⁴ At that time the city got the defensive embankments of the Danube, which enabled the expansion of urban areas by the banks of the river. Thus, a settlement Telep in the inundation plane of the Danube was built, and the so-called Small Liman, which is part of the town in the area around the bridge of Varadin. In this area, between the two world wars, the complex structures of the Danube Banat provinces were built, and the city got a new physiognomy by regulating the Boulevard of Mihajlo Pupin, Quay of the Raid’s victims, Maxim Gorky Street, the Danube Park and other short streets, which belong to the system of this part of the town.¹⁵

The development of industrial production continued at a faster pace in the 20 century, and thus in 1938 in Novi Sad, there were more than 80 companies, employing more than 5000 workers.¹⁶ The famous soap factory Albus was opened in 1904, and the factories for the production and bottling of natural water and soft drinks “Minakva” in 1911. It should be noted that the period after the establishment of the Kingdom of Yugoslavia, when Novi Sad became an administrative headquarters, was particularly productive in terms of industrialization. The following factories were built in this period: the factory of pastry “Danubius” in 1919, shipyard in 1920, the screw factory in 1921, cable factory in 1922, weaving mill of cotton and silk in 1925.¹⁷ There is also the Chemical Industry of Novi Sad, as well as the factory of aircraft and aircraft components “Ikarus” from 1924, where the first plane was produced in Yugoslavia.¹⁸

The years of progress and prosperity in the new state were replaced by

-
- 14 Đura Davidovac, *Keeping in Novi Sad and its surroundings* (Бој по Новом Саду и околини), Novi Sad, 1933.
- 15 Rade Davidović, Dragica Ahmetović-Tomka, “Morphological characteristics of Novi Sad” (Морфолошке карактеристике Града Новог Сада), In: Bogdanović, Ž. (ed.), *Novi Sad municipality III – Geographic Monographs municipalities in Vojvodina* (Новосадске ошћине III – Географске монографије војвођанских ошћина), Novi Sad, 1994.
- 16 Gordana Jovanović, „Industry“ (Индустрија), In: Davidović, R. (ed.), *Novi Sad municipality III – Geographic Monographs municipalities in Vojvodina* (Нови Сад III – Географске монографије војвођанских ошћина), Novi Sad, 1994.
- 17 Pavle Tomić, „Industry“ (Индустрија), In: Davidović, R. (ed.), *Novi Sad II: Social geography – Geographic Monographs municipalities in Vojvodina* (Нови Сад II: Друшћивена географија – Географске монографије војвођанских ошћина), Novi Sad, 1990.
- 18 Jovan Petrović, “Geological structure and tectonic relations” (Геолошка грађа и тектонски односи), In: Ćurčić, S. (ed.), *Novi Sad municipality I – Geographic Monographs municipalities in Vojvodina* (Новосадске ошћине I – Географске монографије војвођанских ошћина), Novi Sad, 1987.

years of war that would considerably strike Novi Sad. Withdrawing from the city, the military technical service of the Novi Sad Army Region, demolished both bridges on the Danube for strategic reasons on April 11, 1941. Among other things, the allied forces aircrafts twice bombed Novi Sad during 1944. Attacked by the People's Liberation Army and the Soviet troops, the occupier was forced to withdraw from the city, and on October 22, 1944, the Srem and Bačka partisan forces entered the city. A year after the liberation, Novi Sad became the capital of the Autonomous Province of Vojvodina, as part of then new Yugoslavia. An accelerated renewal and revival of industrial production commenced, along with the development of education, culture, science and art, and other non-economic sectors.¹⁹

The development of the city in all directions followed after the liberation. At first, the temporary pontoon bridge was built, and then, after 16 months, the railway bridge that was named after Marshal Tito was reconstructed, later renamed to the Petrovaradin Bridge. The first European bridge of overstretched concrete was built in 1961. It was the biggest bridge in proportion in the Old World and the second one in the world. It was the bridge of "Brotherhood and Unity", later named after its architect as "Žeželj's Bridge". The new bridge or the bridge of "Liberty" was built in 1981. It was a suspension bridge, connecting Novi Sad and Sremska Kamenica.²⁰

In the second half of the 20th century, especially during the 80's and 90's, Novi Sad completely came out on the Danube's shores. That was possible because of the building of new and reinforcement of old embankments, after the disastrous floods that struck the city in 1965. The city was expanding towards the east and northeast, along with the direction to the Danube^{21, 22}.

Morphology of the settlement

The morphology of a settlement is its most visible feature that very often reflects a number of cities' and other settlement units' features. These are primarily a locality, construction conditions, geomorphological, hydrological and climatic conditions. However, along with these natural- geographic features, the morphology of a settlement may indicate certain socio-geographic features. The following features stand out: the characteristics of doing

19 Milorad Grujić, *Novi Sad – A Guidebook through Novi Sad and Its Surrounding Areas* (Водич кроз Нови Сад и околину), 2004.

20 Triva Militar, *Novi Sad at the crossroads of past and present century* (Нови Сад на раскрсници минулог и садањег века), Novi Sad 2000.

21 Rade Davidović, Dragica Ahmetović-Tomka, „Morphological characteristics of Novi Sad“ (Морфолошке карактеристике Града Новог Сада), In: Bogdanović, Ž. (ed.), *Novi Sad municipality III – Geographic Monographs municipalities in Vojvodina* (Новосадске ошшиине III – Географске монографије војвођанских ошшиина), Novi Sad 1994.

22 Vuk Garača, „Violation of attractive tourist ambient units of Novi Sad“ (Нарушавање туристички атрактивних амбијенталних целина Новог Сада), *Туризам*, № 9, 2005, pp. 130–133..

profitable business, religious, demographic and ethnic structure of population, the historical situation at the time of the origin and development of a settlement, the cultural level, wealth of the population, and tastes of the time. Along with the current factors, the historical factors could also be studied, those that have caused the formation of a settlement, and its further development, since some morphological elements, that previously affected their physical manifestation, resist to the change of factors for a very long time.²³

The shape of a base and the structure of a settlement

The shape of a base and structure, as two morphological features of a settlement are common for the towns and villages of Novi Sad's gravitational zone, and it could be even said that they are predictable. That is a consequence of urbanization and planned development of settlements, which was obligatory and implemented as a state policy of the Austrian Empire, under the leadership of empress Maria Theresa and her son emperor Joseph. It is a common grate-like structure of settlements, where the streets intersect at right angles, making it more or less regular system of so-called chessboard. When the shape of the base comes into question, in this case it was a consequence of the fact that a settlement had developed around a transport route, hydrographic structure or something else of importance to the life and work of the population that inhabits it. In this sense, the relief also had a dominant role in forming the base form. Thus, Novi Sad has a cross basis i.e., the base in a shape of the hand, that is one of its subtypes. It is extended along the three highways, in the direction to Subotica, Vrbas and the provincial one. The Danube and its flood plain are the natural boundary i.e., a barrier to expansion to the south and east. The dissected characteristic of its base was reduced by the construction of new industrial zones and residential areas.²⁴

When discussing the structure of Novi Sad, it should be said that it is completely heterogeneous because its certain parts have a very different structure. The main streets in the city, along which the settlement was spreading, demonstrate clear signs of radial arrangement. In some places these lines are connected so that there are certain elements of concentric streets. Basic radial directions are: Futoški Put, Rumenački Put, and Kisački Put and Temerinski Put, while they are linked by Partizanska Street, Boulevard of Jaša Tomić, Hajduk Veljko Street, and some short streets.²⁵

This radial structure was dominant at the time when the town emerged. This structure was dependant on the nature of the terrain on which the city was built. It was, in fact, a flood waters area at the alluvial plain, above which

23 Slobodan Ćurčić, *Geography of settlements* (Географија насеља), Novi Sad, 1990.

24 *Ibid.*

25 Rade Davidović, Dragica Ahmetović-Tomka, „Morphological characteristics of Novi Sad” (Морфолошке карактеристике Града Новог Сада), In: Bogdanović, Ž. (ed.), *Novi Sad municipality III – Geographic Monographs municipalities in Vojvodina* (Новосадске оштинине III – Географске монографије војвођанских оштинина), Novi Sad, 1994.

the loess beams (80 m) towered, and the vertices were used to build the main streets. In recent history, parallel to the above-mentioned directions or directly on them new streets were built, and they gave to the city the lattice structure. There are several such areas of the city that could be clearly differentiated at the city's plan, because the streets are not oriented in the same direction. Such are Telep, Liman, Detelinara, Salajka and Novo Naselje. The most distinctive streets at Klisa have the direction of the Temerin Road and that part of the city has the characteristics of a linear structure. Almaška area is part of Novi Sad that has narrow and winding streets, completely different from all others in the city, and thus a typical net-like structure is represented here.²⁶

Physiognomy of the settlement

The physiognomy of a settlement is the most complex element of its morphology and most obvious characteristic. Some of those characteristics could be distinguished by observing a settlement from a certain distance, and others at close range. Therefore, external and internal physiognomy of a settlement could be distinguished. The external physiognomic characteristics are the silhouette, the height of buildings, layout of buildings and prominent buildings in the neighborhood. The internal physiognomic characteristics of a settlement are the height of buildings, their arrangement, building materials used, old buildings, street directions, and architectural designs.²⁷

When it comes to Novi Sad, it should be noted that it has a distinct vertical dimension of silhouette, which was not the case earlier. Earlier, a horizontal silhouette was dominant, where the only tall buildings were towers of churches, although there were quite a lot of them in Novi Sad at that time. Thus, on a route to the city, from distance only the church towers of the Orthodox, the Catholic, the Protestant and the Evangelical churches were prominent. The basic features of the internal structure of the city were its functions. The physiognomic features were altered along with the changes in functions. Thus, there were distinctive differences in certain parts of the city. From the time of its formation, Novi Sad had a number of town houses and city functions. They left their mark on the city's center appearance that was significantly different from the agrarian periphery. The physiognomy of the city changed along with the strengthening of urban functions. Agricultural characteristics were disappearing, while the urban became numerous and more dominant. The present situation is the result of the urban expansion in the last forty years i.e., a response to the population growth and the echo caused by the construction of buildings for collective housing.²⁸

26 Slobodan Čurčić, *Geography of settlements* (Географија насеља), Novi Sad, 1990.

27 Saša Kicošev, Dragana Dunčić, *Geographical basis of spatial planning* (Географске основе просторног планирања), Novi Sad, 1998.

28 Slobodan Čurčić, *Geography of settlements* (Географија насеља), Novi Sad, 1990.

*Novi Sad on the topographic maps from
the 18th to the 20th century*

The creation of the first topographic maps included the systematic survey of the territory of the then states. Thus, during the 18th century, a detailed basis of France was made, resulting in the drawing of a topographic map 1:86400 for military purposes in 1750. Belgium, Austria, Spain, England, and Russia follow the same example. It is important to note that Austria conducted its geodetic surveys in the period from 1763 to 1785, and that the maps of the Austrian countries were made in the scale of 1:86400, and of Hungarian lands in the scale of 1:192000.²⁹ The need for more accurate and precise maps raised the question of solving problems related to the method of introducing topographic contents. The perspective way of representing the relief that was used until then was replaced in 1768 by the method of the screw, and in 1799, for the first time the relief on the map of France was shown by contour lines. This makes the maps much more accurate, which was particularly important for the military, and thus in the late 19th and early 20th century, surveys and preparation of topographic maps passed to the competence of the general staff, in all serious countries.³⁰

Austria made the first topographic maps of the northern part of today's Serbia i.e., Vojvodina, or then Southern Hungary, in the first survey of the state territory, 1763 to 1785.³¹ On that basis, the first topographic map of the Austrian countries was made in the scale 1:28800 and the later ones in 1:86400. These maps were made in a hurry and based on unreliable geodetic control, so the screening of the area was done by cutting and by estimating, and the relief on these maps was shown in perspective. Due to the inaccuracy of these maps, The Austrian Military Geographical Institute conducted additional survey in 1810, and on the basis of that produced the maps in the scale of 1:144000 and 1:28800, where the Cassini-Soldner transverse cylindrical equidistant projection was applied, and the relief was shown by screws.³² The third generation of maps appeared on the basis of the new third survey conducted between 1873 and 1889 in the scale of 1:75000 and 1:200000, where a polyhedral projection was used and the relief re-screened by screw.³³

When the Kingdom of Yugoslavia was established in 1920, Military Geographical Institute was restored, and that was when the establishment of geodetic base was approached, unique for the whole territory of the new state³⁴. The map of 1:100000 – scale was done by 1933, when a polyhedral projection

29 Slobodan Ćurčić, Branko Ristanović, *Cartography* (Картографија), Novi Sad, 2010.

30 Slobodan Ćurčić, *Fundamentals of Cartography* (Основи картографије), Novi Sad, 1996.

31 Milutin Lješević, Dragica Živković, *Cartography* (Картографија), Belgrade, 2001.

32 Slobodan Ćurčić, Branko Ristanović, *Cartography* (Картографија), Novi Sad, 2010.

33 Mirčeta Vemić, „Cartography of Serbia in the twentieth century“ (Картографија Србије у XX веку), *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 57, 2007, pp. 407–415.

34 Gvozden Čolović, *Military topography* (Војна топографија), Belgrade, 1979.

was applied, and the relief shown by contours. On the bases of the same survey, the maps of larger-scale of 1:50 000 were produced, while for the map of 1:25000 scales the new survey of the state territory begun. The production of these maps was not concluded, due to the Second World War.³⁵

The Military Geographical Institute resumed its work when the World War II ended, and in the period between 1948–1968, among other things, the basic geographical map of the entire national territory at a scale 1:25000 was made. The map was made by Gauss-Kruger projection and the relief was shown by contours with 10m equidistance. This map served as a basis for producing system of maps in the standard scales.³⁶

This paper analyzes four topographic maps of Novi Sad and it is done on the basis of the first or Joseph's military survey conducted in the period from 1763 to 1787,³⁷ the second or Franciscans' state survey conducted from 1806 to 1869, and the third one – Franc Joseph's state survey, conducted from 1869 to 1887. These periods cover the era of Austria and Austro-Hungarian empire^{38, 39} and topographic maps from the second half of the 20th century (made in the period of the Federal Republic of Yugoslavia).

The elements of the map contents are very important for such an analysis^{40, 41}, and special attention would be paid to them. These elements include: 1. Mathematical elements (elements of the form), 2. Geographical elements (content elements), 3. Additional elements (descriptive), 4. Elements of forming the map – name of the map.

Topographic sections of Josephine's survey (1763–1787)

Topographic map of Josephine's survey that represents Novi Sad was most probably made at the very end of the second half of the 18th century, precisely in the period 1782–1785. It is the first topographic map made on the basis of the survey of the state territory of the Habsburg monarchy. The novelty that was applied with the first national survey of the Austrian Empire was the scale of 1:28800. This scale was based on the fathom system where one inch corresponds to 2.63 cm, while a square inch is 6.45 cm². Therefore, 1cm on the

-
- 35 Mirčeta Vemić, „Cartography of Serbia in the twentieth century“ (Картографија Србије у XX веку), *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvijić“ SASA*, 57, Belgrade, 2007, pp. 407–415.
- 36 Mirko Borisov, „Military topographic maps“ (Војне топографске карте), *Military Technological Courier*, 54 (1), Belgrade, 2006, pp. 81–87.
- 37 Imre Gábor, Árpád Horváth, *A haditérképek históriája*, Budapest, 1979.
- 38 Paško Lovrić, *Topography* (Топографија), Zagreb, 1992.
- 39 Stanislav Frangeš, *Topographic mapping* (Топографска картографија), Zagreb, 2003.
- 40 Milutin Lješević, & Dragica Živković, *Cartography* (Картографија), Belgrade, 2001.
- 41 Nevena Čurčić, *Qualitative evaluation of means of tourist propaganda and the performed cartographic material with the aim of improving promotional activities in tourism* (Квалитативна оцена средстава туристичке пропаганде и применjenog картографског материјала у функцији unapređenja promotivnih aktivnosti u turizmu), Novi Sad, 2010.

map corresponds to the size of 288 m in nature.⁴²

The pages of sections were made in sizes of 24x16 inches (63.2x42.1 cm), corresponding to the surface of 18.2x12.1 km. All the information outside the map-frame were written in German language (the name of the map, legend, etc.). The names of regions, provinces, countries and other administrative units of the Austrian Empire were also written in German, as well as all abbreviations, notes and additional documents. Place-names were usually written in the language of the majority, but according to the German spelling rules. The names of big settlements, like Novi Sad, were written in several languages, and in the aforementioned case that was in German, Hungarian and Latin. In most cases, place names were written in handwriting styles rather than printed. The German names (eg, Fluss, Gebirge) were generally used for other geographical designations. Thus the Danube was designated as Donau Fluß and Fruška Gora as Petrovaradeiner Gebirge (Petrovaradin hill).

The maps were drawn by hand using five different colors. According to the ground plan, the settlements were geometrically and in terms of contents reliably presented in red, as well as the roads that were clearly differentiated in red from the other content. The relief was shown by hyphens slope and partially by shading and with dots, even though the first topographic map was drawn in France in 1768 using the method of the screw. Gardens were represented in green colour, vineyards and forests in drawn characters, while water areas were painted in blue. Unfortunately, due to the lack of safe geodetic basis, the map did not contain all the elements of quality, and that primarily related to the altitude. No elevations were drawn on this map, nor detailed view of the significant buildings except for churches, that were marked by the cross mark. The streets of the town separate the neighboring regions, but there is no difference between the central urban and peripheral rural areas of the city, because no individual houses are displayed, nor the blocks of buildings, and that would be the practice of the second survey on. These maps did not contain all the qualities of its role model, the geometric map of France.⁴³

The area of the modern Novi Sad is presented in four sections of this survey (Figure 1, Figure 2). The two sections were located within the former Hungary (today's region of Bačka), built in 1784. The area of the city on the right side of the Danube was in the possession of two administrative units: Petrovaradin regiment and Slavonia, mapped in the period 1781 to 1783.

The Petrovaradin Fortress was not put on the map and that indicated its great strategic importance and the fact that it was still under construction. There is a sign of a tower clock at the place where it is, with a clear sign indicating that it is the Petrovaradin fortress (Thurn von der Festung Peterwaradiner). The southern boundary of the fort is demonstrated in the section showing the territory of the Petrovaradin Regiment. On the other hand, the bridgehead on the Novi Sad side is demonstrated, as part of the fort at Ratno Ostrvo (Wartime Island).

42 Imre Gábor, Árpád Horváth, *A haditérképek története*, Budapest, 1979.

43 (<http://www.geof.unizg.hr/>)

Figure 1. *Novi Sad on the sections of the First Military Survey. Original scale 1:28800. Merged sections 17-40, 17-41⁴⁴*

Figure 2. *Novi Sad (Petrovaradin and Kamenica) on the sections of the First Military Survey. Original scale 1:28800. Merged sections BIXa878-48, BIXa879-58⁴⁵*

44 Arcanum (2006a): Digitized Maps of the Habsburg Empire – Kingdom of Hungary. The First Military Survey 1763–1785, 1:28800.

45 *Ibid.*

The pontoon bridge between the Bridgehead and the Fortress, which existed at that time, was not put on the map, probably for strategic reasons, but a little upstream, at the site of the present Bridge of Freedom, the other pontoon bridge was presented. It is interesting to note upstream of Novi Sad a few floating mills on the Danube, near the village of Kamenica, as well as a number of facilities out of the town, at the fertile agricultural land, that could be described as farms. There were also several gunpowder magazines, a tavern and a hunting lodge.

In the area around the city, in the southeastern part, vast areas of forests were presented, that later became known as Futoška forest. The river islands – river islet were also presented on the map, and they were also covered with woods. Previously known Racka town was put on the map south of the Bridgehead, although it was probably a misprint, because it was recorded as Piska Waros.

Topographic sections of the Franciscans survey (1806–1869)

Mapping of the Habsburg monarchy within the Second military survey (the Franciscans survey), lasted during the 1950s, and that caused the uniformity of the territory's display. Despite this shortcoming, the survey was a cartographic masterpiece because of its precision, richness of contents and aesthetic values.⁴⁶ The mapping was based on the first triangulation network established in the territory of the Monarchy, in 1806. This excellent geodetic basis has provided the comparison of the displayed content to those on the modern maps.⁴⁷

The area of Novi Sad is presented in four sections, as in the previous survey, and mapping was done during 1865–66. The leaves of sections are of the same size as with the First survey i.e., 24x16 of the thumb (63.2x42.1cm). The map was also drawn by hand, using more vibrant colors. To represent the relief, the method of screw was used that was developed by Lehmann in 1799 (J. G. Lehmann),⁴⁸ and thus the landforms were more realistically presented. A unique key of topographic signs was used for this survey, the one that began to be applied from 1837.⁴⁹

In relation to the previous survey, the innovation was the display of elevation points. Because of the less energy of the relief on the left side of the Danube, the relative height of small folds in relief near Novi Sad was presented – such as fossil riverbeds, fossil river islets, and coasts. This element was

46 Gabor Timar, „System of the 1:28800 scale sheets of the Second military survey in Tyrol and Salzburg“, *Acta Geodaetica et Geophysica Hungarica*, 44 (1), Budapest, 2009, pp. 95–104.

47 *Ibid.*

48 Mirčeta Vemić, *Cartovision – Approaches and Concepts in Cartography* (Картовизија – приступи и концепти у картографији), Belgrade, 2005.

49 Mladjen Jovanović, Tivadar Gaudenyi, „Sketches from the history of cartography in relation to the territory of Vojvodina“ (Цртице из историјата картографије везано за подручје Војводине), In: Ćurčić Slobodan, Jovanović Mladjen, Gaudenyi Tivadar, Ilić Aleksandar, *Atlas settlements of Vojvodina – Atlas settlements of Srem* (Атлас насеља Војводине – Атлас насеља Срема), Novi Sad, 2013, pp. 11–22.

missing in the territory of the Petrovaradin Regiment and Slavonia. The heights were expressed in Vienna fathoms (Wiener Klafter) and Vienna rates (Wiener Fuss). As with the previous map, the practice was retained that settlements, as well as major roads, were drawn in red, in order to clearly distinguish them from other contents. Blue colour was chosen for all bodies of water, and green was used for woods, gardens and vegetation. The principle of writing names on the maps had remained unchanged as with the first survey, and it also related to the content outside the map.

Some objects in the city, important buildings (especially churches), as well as urban neighborhoods and cemeteries were clearly marked. One could clearly see the difference between the urban district of the city in relation to the rural periphery. Instead of the earlier outlined presentation of neighborhoods delimited by the streets, the map now depicted blocks of houses or individual houses with vegetation and gardens.

The brickyards, artillery range, inns, hunting lodges, warehouses were put at the edge of the town. The port and the seat of the insurance company Lloyd are on the left bank of the Danube.

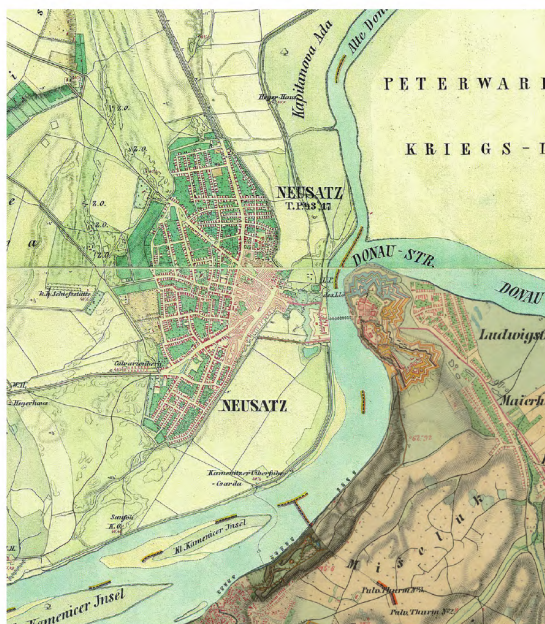

Figure 3. *Novi Sad on the sections of the Second Military Survey. Original scale 1:28800. Merged sections 36-70, 36-71 (on the left side of the Danube); BIXa758-4/09 col. XVIII, BIXa758-4, col. XIX (right side)*⁵⁰

50 Arcanum (2006b): Digitized Maps of the Habsburg Empire – Austro-Hungarian Monarchy. The Second Military Survey 1806–1869, 1:28800

At the section of the Hungarian territory, the Petrovaradin fortress was marked by the symbol of a tower with the clock and the outline of external walls and trenches, while on the section of the Petrovaradin regiment those were shown in great detail. There is a pontoon bridge between the Fortress and the Bridgehead, which is shown in detail in both sections, and that was not shown in the First survey. It is interesting that all parts of the Fortress, Upper, Middle and Lower Town, were very accurately drawn, while the real position of each bastion, barrack, powder magazine, guard, and communication were indicated. The defensive trenches, the so-called Water Town, filled with water could clearly be seen, as well as those that were waterless. One could see some new settlements, especially Kamenica, which was a large village on the right bank of the Danube, under the barracks and military polygons, which were clearly drawn. There was a village east of the Petrovaradin fortress, in the later period known as the Old Majur. There is no pontoon bridge between Kamenica and Novi Sad in this map, but the mills are present in much greater numbers. The direction of the Danube's flowing off was not registered on the previous map, but now it is a standard (Figure 3).

Topographic sections Franc-Joseph survey (1869–1887)

The third military survey or Franc-Joseph survey was the result of the need for more modern and accurate maps. The survey relied on the trigonometric network of the first and second order and the new geodetic basis with a precise leveling where the starting (zero – 0) point for the base was taken on the minor Sartorio in Trieste. A new polyhedral (Bessel elipsoidna) projection was adopted. The lighthouse Ferrous (Ferro) in Portugal was defined as the prime meridian^{51, 52}. When the metric system was introduced in the empire in 1871, it was applied to this survey, so the scale of maps was changed from 1:28800 to 1:25000, and thus the dimensions of the map sheet changed from 63.2x42.1cm to 76x55cm. Due to the lack of time, detailed representation could not be done, so the maps were done in the combination of black tones, and thus the map was pretty without a clear exposition.⁵³

Sections of the map where Novi Sad was represented in the scale 1:75000 were made in 1884, while those in the scale of 1:25000 had been made earlier. The most important feature of these maps was the introduction of contour lines to show the relief characteristics. In sections of the 1:25000 scale the contour equidistance of 10, 20 and 100m were used, while on the 1:75000 sections, the equidistance were 50 and 100m. Screws that allowed clearer depiction of relief

51 Nikola Radošević, *Cartography* (Картографија), Belgrade, 1974.

52 Mladjen Jovanović, Tivadar Gaudenyi, „Sketches from the history of cartography in relation to the territory of Vojvodina” (Цртежи из историјата картографије везано за подручје Војводине), In: dr Čurčić Slobodan, Jovanović Mladjen, Gaudenyi Tivadar, Ilić Aleksandar, *Atlas settlements of Vojvodina – Atlas settlements of Srem* (Атлас насеља Војводине – Атлас насеља Срема), Novi Sad, 2013, pp. 11–22.

53 *Ibid.*

supplemented the contour lines. The established mapping marks were used, characteristic for modern topographic ones, and the elevations of the modern metric system of altitude. The outlines of the fortress and the bridgehead could be clearly seen, but not the individual buildings within them. The exception is certainly the Podgrade of the fortress, where the structure of the urban part of town was presented along with the outline of the wall (Figure 4).

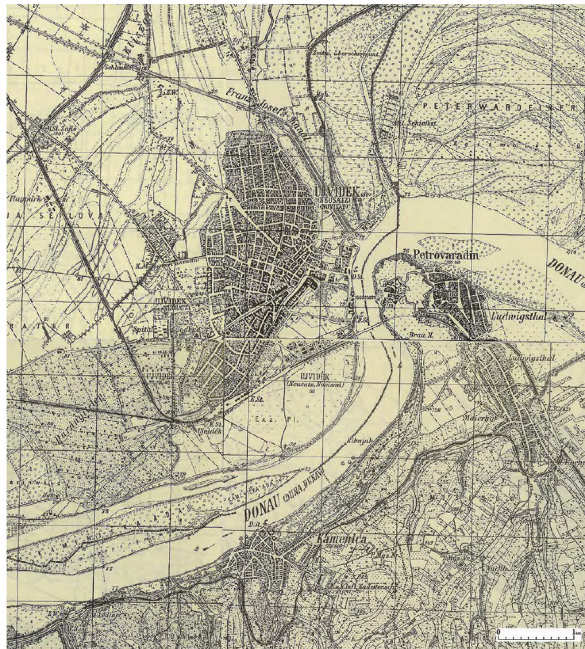

Figure 4. *Novi Sad on the sections of the Third Military Survey. Original scale 1:25000. Merged sections 5863-4, 5864-3, 5963-2, 5964-1*⁵⁴

Significant buildings, neighborhoods and city functions could be clearly seen in Novi Sad. The city hospital, iodine bath, railway stations, two boat docks, and the brick tavern on the outskirts of town were also put on the map. Along with the pontoon bridge, the new railway constructed in 1883 and the rail tunnel under the Petrovaradin fortress were on the map. The Franz Joseph channel was displayed, along with the road and rail bridges that cross it. All three languages (German, Hungarian and Serbian) were used, although not equally, and the Serbian language was gaining in importance. It could be clearly seen that the city had been extending to the west, because there was insufficient space to the south and east due to the Danube and the pond, as natural boundaries.

54 Arcanum (2007a): Digitized Maps of the Habsburg Empire – Kingdom of Hungary. The Third Military Survey 1869–1887, 1:25000.

Topographical section of the state survey of Yugoslavia in 1945–1965

The novelty of this survey was that Greenwich, not Paris was taken as a base or zero (0) meridian. The survey was conducted from 1945 to 1965, in the whole territory of New Yugoslavia. Since the scale of 1:25000 was retained, the size of maps was 76x55cm. The maps were made in color and were machine printed. They were detailed and clear. The well-established system of contour line equidistance 20m was used to show the relief, with the presence of extra contour line of 10 and 5m, where necessary. There were also a great number of elevations with a numerical designations for altitude. The established and standardized mapping characters were used, along with the common color for certain elements. Thus, the settlements were not distinguished by red, in order to differentiate them from the rest of the content, because it was no longer necessary to do so. The settlements were shown in great details, thus every house or building block could be seen, as well as all-important functions. More important communications within the settlement were colored in red, parks and other green areas were in green, and water areas in blue. The areas covered with trees, woods, and rows of trees or individual trees were shown in stylized characters.

When it comes to Novi Sad, the city has significantly expanded to the south, where the extensive hydro engineering and construction works on the preparation of land for construction in the 30's and 60's were carried out. The same happened to the west in the direction of Veternik during the '70s of the 20c. Numerous objects could be seen and their functions were clearly evident. In addition to churches, cemeteries, schools, there were factories, as well as the entire industrial plants such as refineries north of the confluence of the Mali canal to the Danube, the factory of furniture and the factory of detergents to the south and north of the Mali channel. A large number of industrial buildings along the above mentioned channel indicated the existence of the industrial zone North and South, which was moved to that place by the new urban plan from the area of today's Radnička Street and Podbara, where it was located until 1950.⁵⁵

In addition to this, one could see the new railway station complex built in the northern part of town, south of the industrial zone, and a number of industrial tracks that serve the factory plants. Relocation of the railway station affected the changes when it came to the bridge by which the railroad Subotica – Belgrade crossed the Danube. *Žeželj Bridge* was built in the 70's for this purpose. The toponymy of *Ratno ostrvo* (War Island) is still present, although the island as such no longer exists, and its military function was replaced by the industrial one, since the previously mentioned oil refinery was located there. The Petrovaradin fortress is shown in great detail with all the walls, trenches, buildings, and even

55 Gordana Jovanović, „Industry“ (Индустрија), In: Davidović, R. (ed.), *Novi Sad municipality III – Geographic Monographs municipalities in Vojvodina (Нови Сад III – Географске монографије војвођанских општина)*, Novi Sad, 1994.

the elevations with the sea level were present. It emphasizes the fact that the fortress lost its strategic and military importance and became a tourist, educational and residential center. There is a new housing estate southwest of the freight train station, with a very regular basis and broad boulevards. All inscriptions are in Serbian language, which is a significant change to the previously analyzed maps, where only a few place names were in Serbian and the names of places, especially those larger ones, were in German, Hungarian and Latin.

Conclusion

It is possible to monitor the development of cartography and the development of Novi Sad by analyzing the available sections of topographic maps that represent Novi Sad from the mid-18th to the second half of the 20th century. The most significant progress that could be noted in a given period when the development of cartography is in question is a way of representing the relief, which evolved in a period of hundred years from the shading method (the first survey), through the screw method (the second survey) to the contour line method (the third survey), which is still in use today. The way of drawing the contents of the maps have also advanced significantly, and thus the hand-drawn maps with vivid colors characterized the first and the second survey, while the printed maps were characteristic for the later surveys. The scales change over time and thus the first survey took 1:28800 as the basic scale, while only during the third survey it was altered to the new 1:25000 scale, which in turn changes the dimensions of the map sheets. The zero meridian has also been changed, although it remained the same in the first three surveys – mol Sartorial in Trieste, while Paris was used in the Kingdom of Yugoslavia as the zero point, and it was Greenwich after the Second World War. The language content that was used on the maps over time gained more Serbian characteristics. Besides that, the German language was applied as the basic language, along with the Hungarian and Latin, but these languages were not on the maps after 1918. Standardized cartographic signs were introduced, particularly from the third survey and they are, with some changes and amendments applied today. Also, all maps except those from the third survey were colored, which allowed better visibility and legibility of a map, so the color retained its function on the maps up to date. By observing the above-mentioned maps, it is possible to collect the facts about the development of Novi Sad, its expansion, as well as the functions it had and have acquired over time. Thus, it could be clearly seen that for a long time Novi Sad was running away from the Danube, and only after the First and especially after the Second World War, Novi Sad began approaching the river. The industrial activity in the city could also be observed, location and types of industrial facilities, as well as the introduction, development and expansion of the rail transport. The bridges are an interesting detail on the maps of Novi Sad. It is not necessary to point out that the maps give the best evidence in the increase in population, on the basis of the increase of the area the city occupies.

References

1. Arcanum (2006a): *Digitized Maps of the Habsburg Empire – Kingdom of Hungary*. The First Military Survey 1763–1785, 1:28 800
2. Arcanum (2006b): *Digitized Maps of the Habsburg Empire – Austro-Hungarian Monarchy*. The Second Military Survey 1806–1869, 1:28 800
3. Arcanum (2007a): *Digitized Maps of the Habsburg Empire – Kingdom of Hungary*. The Third Military Survey 1869–1887, 1:25 000.
4. Arcanum (2007b): *Digitized Maps of the Habsburg Empire – Kingdom of Hungary*. The Third Military Survey 1869–1887, 1:75 000
5. Borisov, M. (2006): *Military topographic maps (Војне топографске карте)*. *Military Technological Courier* 54(1), 81–87.
6. Bubalo-Živković, M., Dragin, A., & Đerčan, B. (2009): *Catchment area of Novi Sad (Гравитационо подручје Новог Сада)*. *Collection of the Papers*, 57, 103–122.
7. *Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia 2011th* (Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011. године). Belgrade: Republic Statistical Office.
8. Čolović, G. (1979): *Military topography (Војна топографија)*. Belgrade: Military Publishing Institute.
9. Ćurčić, N. (2010): *Qualitative evaluation of means of tourist propaganda and the performed cartographic material with the aim of improving promotional activities in tourism (Kvalitativna ocena sredstava turističke propagande i primenjenog kartografskog materijala u funkciji unapređenja promotivnih aktivnosti u turizmu)*. Novi Sad: Faculty of Science, Department of Geography, Tourism and Hotel Management.
10. Ćurčić, S. (1990): *Geography of settlements (Географија насеља)*. Novi Sad: Faculty of Science, Institute of Geography.
11. Ćurčić, S. (1996): *Fundamentals of Cartography (Основи картографије)*. Novi Sad: Faculty of Science, Institute of Geography.
12. Ćurčić, S. & Ristanović, B. (2010): *Cartography (Картографија)*. Novi Sad: Faculty of Science, Department of Geography, Tourism and Hotel Management.
13. Gábor I., Horváth, Á. (1979): *A haditérképek története*, Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
14. Garača, V. (2005): *Violation of attractive tourist ambient units of Novi Sad (Нарушавање туристички атрактивних амбијенталних целина Новог Сада)*. *Туризам*, № 9, 130–133.
15. Garača, V., Jovanović, G. & Zakić, L. (2008): *Analysis of circulation in the function of transit tourism - E-75 highway section through Backa (Анализа промета на делу аутопута Е-75 кроз Бачку у функцији транзитног туризма)*. *Collection of the Papers*, 56, 131–142.
16. Garača, V., Jovanović, G., & Pejović, L. (2011): *Inter-destination functional dependence: Belgrade and Novi Sad case (Интердестинацијска функционална зависност: Случај Београда и Новог Сада)*. *Теме*, 35(1), 82–91.

17. Garača, V., Jovanović, G., & Trifković, A. (2011): *Tourism spatial planning and design: Case study of the Petrovaradin Fortress* (Планпрање и туристичко уређење простора: Случај Петроварадинске тврђаве). *Arhitektura i urbanizam*, 30(1), 53–63.
18. Jovanović, M. & Gaudenyi, T. (2013): *Sketches from the history of cartography in relation to the territory of Vojvodina* (Цртице из историјата картографије везано за подручје Војводине). In: Ćurčić, S., Jovanović, M., Gaudenji, T., Plić, A. *Atlas of settlements of Vojvodina - Atlas settlements of Srem* (Атлас насеља Војводине – Атлас насеља Срема). Novi Sad: Matica srpska.
19. Davidovac, Đ. (1933): *Keeping in Novi Sad and its surroundings* (Вођ по Новом Саду и околини). Novi Sad: Slavija.
20. Davidović, R. & Ahmetović-Tomka, D. (1994): *Morphological characteristics of Novi Sad* (Морфолошке карактеристике Града Новог Сада). In: Bogdanović, Ž. (editor). *Novi Sad municipality III - Geographic Monographs municipalities in Vojvodina*, (Новосадске општине III - Географске монографије војвођанских општина). Novi Sad: Faculty of Science, Institute of Geography.
21. Erdujhelji, M. (1894): *History of Novi Sad* (*Историја Нової Сага*). Novi Sad: Publishing and printing knjižarnica Pajević.
22. Frangeš, S. (2003): *Topographic mapping* (Топографска картографија). Zagreb: Faculty of Geodesy, University of Zagreb.
23. Grujić, M. (2004): *Novi Sad*. Novi Sad: Prometej.
24. Jovanović, G. (1994): *Industry* (Индустрија). In: Davidović, R. (editor), *Novi Sad municipality III - Geographic Monographs municipalities in Vojvodina* (Нови Сад III - Географске монографије војвођанских општина). Novi Sad: Faculty of Science, Institute of Geography.
25. Kicošev, S. & Dunčić, D. (1998): *Geographical basis of spatial planning* (Географске основе просторног планирања). Novi Sad: Faculty of Science, Institute of Geography.
26. Lovrić, P. (1992): *Topography* (Топографија). Zagreb: Faculty of Geodesy University of Zagreb, Institute for Cartography.
27. Lješević, M. & Živković, D. (2001): *Cartography* (Картографија). Belgrade: Magic Map.
28. Militar, T. (2000): *Novi Sad at the crossroads of past and present century* (Нови Сад на раскрсници мипулог и садањег века). Novi Sad: City Library in Novi Sad.
29. Petrović, J. (1987): *Geological structure and tectonic relations* (Геолошка грађа и тектонски односи). In: Ćurčić, S. (editor), *Novi Sad municipality I – Geographic Monographs municipalities in Vojvodina* (Новосадске општине I - Географске монографије војвођанских општина). Novi Sad: Faculty of Science, Institute of Geography.
30. Radošević, N. (1974): *Cartography* (Картографија). Belgrade: Military Geographical Institute.

31. Romelić, J. & Ćurčić, N. (2001): *Tourism geography of Yugoslavia* (Туристичка географија Југославије). Novi Sad: Faculty of Science, Institute of Geography.
32. Rubin, R. (2006): *One city, different views: a comparative study of three pilgrimage maps of Jerusalem*, Journal of Historical Geography, No. 32, pp. 267–290.
33. Stanojević, P. (1992): *Before Novi Sad Serbian Bistrica* (Пре Новог Сада Српска Бистрица). Volumes of History of Novi Sad 2, 5–8.
34. Timar, G. (2009): *System of the 1:28 800 scale sheets of the Second military survey in Tyrol and Salzburg*. Acta Geodaetica et Geophysica Hungarica 44(1): 95–104.
35. Tomić, P. (1990): *Industry (Индустирија)*. In: Davidović, R. (editor), Novi Sad II: Social geography - Geographic Monographs municipalities in Vojvodina (Нови Сад II: Друштвена географија - Географске монографије војвођанских општина). Novi Sad: Faculty of Science, Institute of Geography.
36. Vemić, M. (2005): *Cartovision – Approaches and Concepts in Cartography* (Картовизија – приступи и концепти у картографији). Belgrade: International Association of “Style”.
37. Vemić, M. (2007): *Cartography of Serbia in the twentieth century* (Картографија Србије у XX веку). Journal of the Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, 57, 407–415.
38. http://sr.wikipedia.org/sr/Novi_Sad
39. <http://www.geof.unizg.hr/kartogra/topografska.pdf>

Резиме

Невена Ђурчић, Вук Гарача, Млађен Јовановић

ИСТОРИОГРАФСКА АИАЛИЗА САДРЖАЈА ИА ТОПОГРАФСКИМ КАРТАМА ИОВОГ САДА

Кључне речн: топографске карте, војни премери, историографска апализа, Нови Сад

Нови Сад је од Првог војног премера Хабзбуршке монархије (1763–1785) до друге половине XX века приказиван на великом броју детаљних топографских карата. Временом се цртање карата усавршавало, а мењале су се и државе којима је Нови Сад припадао. Тако су се топографске карте, у зависности од времена настанка, издавача и намене, разликовале по квалитету израде, начину приказа садржаја, детаљности, али и по садржају који је на њима приказан. У складу са тим се јавља и потреба историографске анализе садржаја топографских карата Новог Сада и

њиховог довођења у везу са историјским околностима и приликама у којима су настајале.

Предмет рада су топографске карте Новог Сада у историјском периоду од друге половине XVIII до друге половине XX века. Циљ рада је да укаже на разлике у приказивању садржаја на топографским картама, у зависности од различитих фактора. Задаци рада односе се на детаљну анализу сваке појединачне секције, њихово међусобно поређење према различитим параметрима, те проналажење и објашњавање појединих поступака коришћених приликом приказивања садржаја на доступним топографским картама. Приликом израде рада коришћене су методе картографске, историографске и компаративне анализе.

ПРОСВЕТА, НАУКА, КУЛТУРА
EDUCATION, SCIENCE, CULTURE

Слађана АНЂЕЛКОВИЋ, Славољуб ЈОВАНОВИЋ

НАСТАВА ЗЕМЉОПИСА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ*

Апстракт: У раду се са историјског, педагошког и методичко-дидактичког аспекта сагледава настава земљописа у основним школама у Србији у XIX веку. Сматрамо да ће проучавање ове теме допринети богаћењу историјских и педагошко-дидактичких сазнања о настани земљописа као претечи савремене паставе географије у основној школи, као и расветљавању педогољпо познатих чињеница из историје развоја паставе земљописа у основној школи, као и школе и просвете у Србији. Дескриптивним проучавањем грађе из примарних и секундарних извора и теоријском анализом проблема паставе разматрају се централна питања рада: заступљеност паставног предмета земљопис у плановима и програмима, циљеви и задаци предмета, организација паставе, средства, методе, уџбеници, извештаји надзорника о стању паставе земљописа у основним школама. Сазнања до којих смо дошли покушали смо да сагледамо у контексту значења које имају за разумевање и креирање савремене концепције географске паставе у основној школи.

Кључне речи: настава, земљопис, основна школа, историјски приступ

Увод

Српски народ је у XIX веку живео на веома шпроком географском подручју, у оквиру различитих држава. Друштвене и економске прилике Срба северно од Саве и Дунава знатно су се разликовале од оних под којима су живели Срби у Отоманској империји. Најбоље услове за развој просвете и школства имали су Срби у Хабзбуршкој монархији, касније Аустријској монархији. С друге стране, материјалне, културне и просветне прилике у Јужној и Старој Србији су биле веома лоше, што је оставило трага и на школски систем и извођење паставе. Велике разлике у културним и просветним приликама под аустријском и турском влашћу, неједнаки планови и програми, коришћење различитих уџбеника, удаљеност од

* Рад је настао у оквиру пројекта: *Модели проценивања и стандардизације унапређивања квалитета образовања у Србији*, (179060) и (176008), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

великих школских и културних центара, сиромаштво локалних заједница и велика неписменост утицали су на цео систем школовања па и на основне школе. Развој просвете, а самим тим и наставе земљописа, одвијао се у XIX веку у сложеним политичким, друштвено-економским и културним приликама. Хатишерифом од 8. октобра 1830. године Србија је призната као аутономна кнежевина са унутрашњом самоуправом, чиме је омогућен и итезивнији рад на шпрењу школске мреже, писмености и културе. Донет је одређен број школских званичних аката и законских докумената који су допринели извесном решавању нагомиланих проблема у школству. Крајеви ослобођени после српско-турског рата 1876–1878. године (нишки, врањски, пиротски и топлички округ) постали су део јединствене управе и школске организације. Чињеница је да су Срби, и поред свих поробљавања и притисака, очували своју националну и историјску свест. Најважнији механизам за очување националне свести, поред државне традиције и цркве, јесте школа, а у оквпру ње настава веронауке, српског језика, историје, земљописа.

*Земљопис у наставним плановима и програмима
за основну школу у XIX веку*

Први званични план и програм за основне школе, под именом *Назначеније учебни предмета који се у школама нормалним за прво и друго течање школско предавања имају* донет је 11. августа 1838. Те године основне школе добијају нови назив – нормалне школе, градиво појединих предмета је проширено, а уведени су и нови предмети: национална историја и немачки језик. У програму је приметно одсуство природних наука, што је одраз времена у којем је настао. У циљу помоћи учитељима у реализацији програма Стефан Стефановић Тенка је написао и *Настављеније учитељима правителствени и обществени школа у Књажевству Србији*. То је прво упутство за извођење наставе, које је било од велике користи учитељима. Иако се упутствима много учинило у циљу побољшања квалитета и организације наставе, сама реализација програма је пропраћена бројним потешкоћама. Недовољна, али и различита стручна спрема учитеља, недостатак уџбеника за основне школе, различити материјални услови у градским и сеоским срединама били су главни отежавајући разлози у примени плана и програма. По овом плану, у првом и другом разреду изучавао се предмет под називом *йочейна стварна настава* у оквиру којег су ученици стицали знања о предметима и појавама из непосредне стварности пре систематског изучавања земљописа, јестаственице и историје. „Кад су у основу школу уведени стварни предмети јестаственица, земљопис, историја, појавило се доста проблема око избора садржаја, посебно његовог обима и дубине, али и метода рада. Овакво стање је навело педагоге да би пре систематског учења јестаственице, земљописа и историје, требало са децом радити

на упознавању предмета и појава из њихове најближе околине, што би им омогућило да упознају неке основне елементе стварности у којој живе. Та би им знања помогла да успешно усвајају систематске садржаје стварних наставних предмета. Тако је настао нови наставни предмет: Почетна стварна настава.¹ У овом предмету је прави смисао добило начело завичајности и интеграције, али су наставници веома мало правили корелације између предмета (историја, земљопис, јестаственица), као и између садржаја у оквиру самог предмета. Учило се напамет, без разумевања, па ни овако добро осмишљен предмет није извршио своју основну функцију – да припреми ђаке за изучавање земљописа, историје и јестаственице.

Општи школски закон у Србији донет је 23. септембра 1844. године под именом *Устројеније јавној училишној наставленија*. Устројенијем је прецизиран садржај наставе, али није прецизиран број часова за сваки предмет. На основу закона израђен је наставни план и програм (унутство) 24. октобра 1844. под називом *Наставленије у смотренију учебних предмета*, које је израдио Јован Стерија Поповић. Унутство је рађено по немачким узорима, с тежњом да се осавремени настава. У мушким школама се по овом наставном плану први нут изучавао земљопис, и то у првом полугођу трећег разреда под називом: *први почеци из числителној и јестастивеној земљописанија*, у другом полугођу: *из земљописанија познавања европских држава по земљовиду*. У четвртном разреду, у првом полугођу изучавали су се садржаји из земљописа под називом: *из земљописанија: о турском царству уобшће*, а у другом полугођу: *из земљописанија о Србији на особ*.² *Наставленије за учишеле основних училишта* садржи две врсте унутстава: опште дидактичко унутство и специјална предметна методичка унутства. Пошто се земљопис први нут проучавао као самостални предмет, утолико су ова унутства била кориснија за наставнике који су се сусрели са новим садржајима и методичким унутствима за извођење наставе.³ Принципи од познатог ка непознатом, од ближег ка даљем, од очигледног ка апстрактном постају водећи у земљопису. „Толкујући нпр. о мору, он ће их питати, јесу ли видели реку или језеро, и по овом ће поњатије постепено до мора довести“.⁴ У препорукама се од наставника тражило да наставу изводе уз помоћ средстава (карте, глобус, слика), али и тако што ће ученике изводити кад је год то могуће у природу или на излете где ће моћи непосредно да посматрају објекте. У Параћину је септембра 1845. године отворена прва женска школа. Уредбом *Устројеније девојачки училишта*, 3. јула 1846, одређен је циљ, задатак, организација и садржина ових школа. За девојачке школе није било посебног плана и програма, али је ниво образовања у односу на мушке школе био нижи, јер у њима нису предавани предмети граматика, земљопис, историја и стилистика.

1 *Педагошка енциклопедија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1989, стр. 203.

2 С. Вунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, Београд: Педагошки музеј, 1970.

3 *Исто*.

4 *Исто*, стр. 34.

Наставним планом и програмом *Расположеније предмета који се у основним училиштима предају по разредима и полугодјима* од 30. јула 1850, уводи се предмет *прва знања* у основне школе. Нови предмет је обухватао садржаје из природних наука, али и земљописа и то: садржаје о Богу, о човеку, о времену, о небеским телима, о ваздушним појавама, о земљи и земљопису, о царствима природе, изложена је кратка српска историја и кратка српска граматика.⁵ Као главни педагошки, методичко-дидактички прпручник за рад у основним школама служило је *Педагогично-методично наставленије за учишћеље основних школа* Милована Спасића из 1855. године. У делу књиге под насловом *Расположеније учебни предмета* посебна се пажња посвећује предмету *прва знања*, у оквиру којег су се изучавали и садржаји из земљописа. Увођењем овог предмета у наставу почела је борба против догматизма и сујеверја, који су били веома присутни у Србији. Због тога *прва знања* имају још већи значај. Међутим, иако је овај предмет имао велику улогу у продору садржаја из реалних предмета у основне школе, сам методички поступак изучавања *првих знања* је био застарео. Садржаји су се учили напамет, парцијално, без реда, без стварања веза између садржаја. У плану из 1850. године није био прецизипран број недељних часова по предметима. Садржаји су се изучавали по реду који је био назначен у уџбенику. По овом наставном плану земљопис се изучавао као посебан наставни предмет и то у трећем разреду у првом полугођу: *основи математичкој и физичкој земљописанија у ишћањима и одговори-ма са ујошребљењем земљовида*, у другом полугођу: *основи грађанској земљописанија са ујошребљењем земљовида*, у четвртном разреду у првом полугођу: *из земљописанија о Србији* и у другом полугођу: *из земљописанија: о европејској Турској*.⁶ Сами називи предмета су унућивали на врсту садржаја који су обрађивани. Обим и врста садржаја нису били у складу са узрастним карактеристикама ученика.

Законом о устројству основних школа од 11. септембра 1863. године створени су повољнији услови за даљи развој основних школа. Овај закон је дефинисао основне школе као „почетне народне школе“ које трају у селима три, а у варошима четпри године. Законом је регулисано и питање уписа ученика, квалификација учитеља, издржавање школе. Женске основне школе су, овим законом, изједначене са мушким, што представља почетак изградње јединствене основне школе. Према наставном плану под називом *Ред предмета који ће се по разредима и ијечајима, имати предавати у основним женским школама*, који је донет 18. августа 1865. у трећем разреду се изучавао: *земљопис математички и природни*, у четвртном: *земљопис Србије са мапом и земљопис европске Турске*, као и у мушким школама.

Наставни план који су израдили Милан Ђ. Миличевић и Милорад Шапчанин, под називом *Распоред предмета за мушке и женске основне*

5 С. Ђунковић, н. г.

6 Исто.

школе и уџуџиством како ће се предавати, од 17. септембра 1871. године, прецизирао је садржаје из земљописа који су се изучавали по разредима. У другом разреду у првом полугођу у оквпру предмета *познавање домовине и света* изучавали су се садржаји који су били основа за даље стицање знања из земљописа у старијим разредима: о школи, месту и његовој околини; о странама света; о годишњим добима; о ваздушним појавама. У другом полугођу се настављало са изучавањем земљописних садржаја у оквпру *познавања домовине и света*: срез или варош и округ, занати, трговина, пољски радови, сточарство, обичаји, Земља, Месец, Сунце и звезде. У трећем разреду се изучавао *земљопис Србије с погледом на све српске области*; у другом полугођу *земљопис: земљопис Турске*. У четвртном разреду се у првом полугођу изучавао *земљопис: земљопис математички, физички земљопис и пољопривредни земљопис Европе*, а у другом полугођу *земљопис: продужење онога из зимње шечаја и пољопривредни земљопис осталих делова света*.⁷ Уз овај наставни план издата су и унутства за извођење земљописне наставе којима су потенцирани принципи очигледности и поступности у реализацији наставе. И поред великог доприноса који су унутства имала у побољшању организације и методичког обликовања наставе, из прегледа садржаја земљописа се уочава да су садржаји не само преобимни већ и у нескладу са способностима и могућностима деце основношколског узраста, што је довело до формализма и учења напамет без разумевања, на шта нам указују и извештаји надзорника. Један од разлога оваквом стању је и лоша методичко-дидактичка спрема учитеља за извођење ове наставе, мањак или потпуни недостатак уџбеника, одсуство средстава и карата за рад. Средства, ако их је и било, коришћена су лоше. Сама реализација наставе земљописа у основним школама је била врло лоша и њу су пратили велики проблеми. Учило се напамет, без објашњавања и повезивања садржаја, научна систематика је била још увек јака, а о очигледној настави скоро да није било ни речи. Стога су *Уџуџиства* била чак и испред времена у којем су настала, инсистирајући на очигледној настави и активности ученика у реализацији садржаја из земљописа.

Законом о основним школама од 31. децембра 1882. године прописани су предмети који су се изучавали у основним школама. Новаковићевим законом, који је добио име по министру Стојану Новаковићу, продужило се трајање основне школе са четири на шест година (четпри разреда су чинила нижу основну школу, пети и шести вишу основну школу). У нижим мушким и женским основним школама земљопис се изучавао заједно са историјом, и то у другом и трећем разреду, са по два часа недељно, и у четвртном са по три часа. У вишим основним школама земљопис се изучавао самостално у петом и шестом разреду са по два часа. У другом разреду изучавао се *завичајни земљопис*; у трећем: *земљопис Србије*; у четвртном: *српске земље*, Стара Србија, Македонија, Црна Гора, Далмација, Истра, Хрватска, Словенија, Срем, Банат и Бачка и Балканско по-

7 Исто.

луострво (општи део), Бугарска, источна Румунија, Турска и Грчка; у петом: *ојштии земљопис и Евроја, ојштии преглед, српске земље и Балканско полуострво*, Аустро-Угарска, Румунија, Холаидија, Немачка, Белгија, Француска, Швајцарска, Италија, Шпанија, Португалија, Русија, Шведска и Норвешка, Данска и Велика Британија; у шестом: *ваневројски континентии* – Азија општи преглед, Кина, Јапан, Персија, Сибпр, Туркестан, турске земље у Азији, Индија и Сундска острва, Африка, Мисир, Тунис, Триполис, Мароко, Алжир и Каплаид, Северна Америка, Јужна Америка општи преглед, Перу, Бразилија, Чиле, Аргентина и Гуана, Аустралија, и на крају *математичка географија*. Из прегледа садржаја се може закључити да су они били преобимни за ученике основних школа и у нескладу са њиховим способностима. Због недостатка карата и глобуса садржаји су се учили напамет и брзо су се заборављали. У *Предлоју за нову уредбу о Српским народним школама у Аустро-Угарској* посебно се инсистирало на посматрању околине, „јер све то земљописно знање што га ученик стекне посматрајући своју околину служи као основа за изучавање целе земље. Ако се околина добро не позна и то самосталним посматрањем свну земљописних елемената, који се у њој налазе: брега, равнице, долине, потока, реке, онда се не може разумети оно што је даље од те околине и што ученик не може посматрати. Ако ученик не упозна добро реку, поток, брег, и све земљишне прилике своје околине, онда он није способан да створи себи слику о реци, потоку и земљишним приликама у даљим пределима.“⁸

Новим наставним планом и програмом од 11. новембра 1891. земљопис се изучавао са три часа у другом, трећем и четвртном разреду мушких школа, са три часа у другом и трећем разреду и два часа у четвртном разреду женских школа, чиме је повећан број часова земљописа из претходног периода. Уз нови план издата су и *Учџбџива за вршење програма за нижу основну школу*, у којима се истицало да су земљопис и јестаственица предмети у основној школи преко чијих се садржаја добија највише знања потребних за живот.

Нови план и програм донет је 20. септембра 1899. године. Овај план је садржао свега девет предмета, заједно са новоуведеним ручним радом, чиме је учињена редукација наставне грађе. По овом плану земљопис са српском историјом изучаван је у трећем разреду са три часа и у четвртном са четпри часа недељно. Циљ наставе земљописа за основну школу, према овом плану, био је познавање своје отаџбине, уже и шире, и буђење љубави према њој. У првом и другом разреду садржаји из земљописа су се изучавали *уз вежбање у јосмајрању, мишљењу и јоворењу*. Оријентација, цртање плана школе, дворишта и ближе околине на табли, били су припрема за разумевање и коришћење карте. У трећем разреду, уз понављање и систематизацију појмова добијених у другом разреду, настављало се са посматрањем околине и упознавањем ученика са знацима за равницу,

8 *Просветни гласник*, 1880, стр. 375.

брежуљак, брда, планине, реке, места становања. Затим се прелазило на упознавање речног слива у околини. Уз ове садржаје, ученици су се упознавали са производима, становништвом, занимањима, познатим местима, нутевима. „У трећем разреду су се изучавали сливови, почевши од ближих ка даљим: слив Саве, Дунава, Тимока, Нишаве, Јужне Мораве, Западне Мораве, Велике Мораве, Колубаре и Дрине; подела Краљевине Србије по реци Морави, на источну, западну и јужну, с називима и кратким описом појединих покрајина, грб, застава, управне власти. У четвртном разреду изучавали су се следећи садржаји: Краљевина Србија у целини, с опширнијим излагањем утицаја једног земљописног предмета на други, обележавање округа, опшпрније проучавање појединих покрајина и округа, производи, лековите воде, становништво, обичаји, занимања, храна, одело и умотворине, историјска места, манастири, главна индустријска предузећа, саобраћајна средства, преглед главнијих планина у источној, западној и јужној Србији, преглед важнијих река и њихових притока с поређењем по правцу протезања, родности и насељености њихових долина и по броју села и градова у њима, опис и укупан преглед граница Србије, њен положај, величина и облик протезања с кратким описом и цртањем свих српских земаља, положај Србије на глобу.“⁹ Новина овог програма је била у томе што се са 15 округа који су проучавани у трећем разреду прешло на поделу Србије на девет сливова, у циљу поједностављења наставе. Међутим, на терену, по школама, долазило је до проблема у реализацији земљописне наставе по сливовима, јер учитељи нису били добро оспособљени за рад по новом начелу нити су писци уџбеника поштовали нови захтев. Успех из овог предмета је по школама био све слабији, а потврду таквог стања налазимо у извештају надзорника: „Познавање домовине предаје се нутем земљописне наставе веома лоше у већини основних школа. Све се предаје по програму, али се не предаје методом који је за овај предмет признат као најбољи. Већина ствари, или управо све које нису у најнепосреднијој школској околини, учи се напамет, онако по казивању. Нити је изложено у околину, нити је што посматрано.“¹⁰

Током XIX века садржаји из земљописа су се предавали заједно са историјским садржајима, што представља логичну везу која постоји међу овим предметима и данас. Упознавање непосредне околине, упознавање територије своје земље итекако утиче на разумевање историјских догађаја, као и откривање узрочно-последичних веза међу појавама, процесима и догађајима. Васпитни значај ове корелације огледа се у буђењу осећања припадности, патриотизма и националне свести. У основи, поред историје, земљопис је био повезан и са јестаственицом. П. Марковић је у делу *Меџодички рад у нашој основној школи* (1895) говорио о тој вези: „Предавањем јестаственице у вези са земљописом Србије и српских земаља, не само да се земљописна настава гради занимљивом и лакшом, но се још

9 *Просвејтни иласник*, 1899, стр. 683.

10 *Просвејтни иласник*, 1886, стр. 769.

развија и љубав према српској земљи и српском роду. Јер тек кад се упозна земљиште Србије и српских земаља, заједно с целим животом на њему (биљкама, животињама, минералима), постаје само знање о земљишту примамљивије, а земља милија.¹¹ При организовању наставе земљописа морало се водити рачуна и о избору садржаја, као и о редоследу којим се садржај презентовао с обзиром на узраст и способности ученика. „С оним ваља да се започне, што је најлакше, или што припрема разумевање другога; писменост ваља свему другом да предходи: земљопис историји, зоологија ботаници, а ова минерологији“.¹² Циљ наставе земљописа није био само усвајање знања и чињеница из те области, већ је био много шпри. Пре свега, имао је васпитни карактер. Упознајући се са домовином, код деце се развијала свест о националном и државном јединству. Иако су у плановима за основне школе у XIX веку доминирали предмети српски језик и историја, што је и било неопходно и потребно у циљу очувања националне свести и патриотизма, значај реалних предмета, међу њима и земљописа, и њихова заступљеност у систему основношколске наставе се повећавао, што је осликавало и потребу друштва за бржим развојем индустрије, пољопривреде и занатства.

Методичко-дидактичка концепција наставе земљописа

Јован Миодраговић је у делу *Припрема за рад у основној школи* разматрао проблем методичко-дидактичке концепције земљописа. Према овом аутору, садржаји из земљописа су се изучавали у првом и другом разреду у оквру предмета: *прва знања, очигледна настава и познавања места и околине*. У трећем разреду земљопис се изучавао као засебан предмет по систему концентричних кругова „најпре место, па оида околина, па онда отаџбина, па земље око ње, па тако даље, док се не изучи цела земљина кугла, с оним што се види над њом“.¹³ Аутор је инсистирао на томе да се у настави користи принцип очигледности, као и очигледна средства. Залагао се за извођење овог земљописа ван просторија школе, у околини школе, у природи, истичући при том важност излета и земљописних екскурзија као незамењивих облика рада у изучавању земљописних садржаја. Цртање је у овом предмету имало велику важност, јер оно је, по Миодраговићу, представљало припрему за цртање и коришћење карте и усвајање садржаја који се не могу непосредно посматрати. Цртежи су служили и као очигледно средство у изучавању садржаја о далеким земљама,

11 П. Марковић, *Методички рад у нашој основној школи, за учитеље и оне који се спремају за њо, св. 1. Методика Јесинственице и Познавање човека*. Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића, 1895, стр. 54.

12 Ј. Миодраговић, „Др Јосиф Панчић као педагог. Један прилог историји васпитања у Срба“, *Летопис Мајице српске*, 164 (4), 1890, стр. 64.

13 Ј. Миодраговић, „Припрема за рад у основној школи“, *Просветни Гласник*, 5, 1897, стр. 331.

географским појавама и процесима. Методички поступак цртања у настави земљописа се састојао у следећем: прво су цртане границе земље која се изучава, затим су се учртавале планине и реке, тако што је наставник прво цртао на табли објашњавајући цртеж, а ученици су затим цртали у својим свескама.¹⁴ И поред постојања методичког унутства за предавање земљописа, велики број наставника је правио грешке у цртању и одређивању положаја или страна света, што се одражавало на стварање нејасне слике о ономе што се цртало и изучавало. Миодраговић је био и против употребе непознатих речи и израза без претходног објашњења њиховог значења (клима, рељеф, слив), јер је то доводило до формализма у настави. Узрок неуспеху у предавању овог предмета није био само у лошем наставном поступку и методу већ и у невештом избору наставног градива, лошој корелацији са другим предметима, преобимном садржају, као и лошој методичко-дидактичкој оспособљености наставника земљописа.

*Извештаји надзорника о стању наставе земљописа
у основним школама*

У извештајима надзорника можемо пронаћи велики број података о стању школа и наставе у Србији у XIX веку. Извештаји представљају извор од изузетног значаја не само за сагледавање постојећег стања већ служе и као покретачи промена и реформи у настави појединих предмета. Да би се постигла што боља објективност у оцењивању, за надзорнике су бирани истакнути педагози и учитељи који су се својим педагошким и методичким радом на теоријском или практичном плану већ доказали. У извештајима налазимо податке о стручној спреми учитеља, материјалним проблемима школа, методама рада, средствима, уџбеницима из земљописа. Једна од највећих мана у извођењу наставе земљописа тога доба је било механичко учење садржаја (диктирање и учење напамет, наопако показивање тока река, тешкоће при цртању мапа). Деца су цртала мапе, али нису умела да објасне оно што је нацртано, што је доводило до учења напамет и неразумевања садржаја. Надзорник Лазаревић је прегледао 15 школа у Јагодини и срезовима беличком и левачком и оценио рад 32 наставника. „Досадно је слушати оно набрајање прозора и врата учионице и како се који зид зове. Поступност је потреба, треба говорити и о учионици, али исто тако треба поступно, навикавањем деце на посматрање и из других предмета, упознати их с околином, шта ће се постићи чешћим излагањем и лепим објашњењем. Говорити у другом разреду о постојању кише, снега, грмљавине итд. чини ми се да је рано, а често се то сасвим погрешно и објашњава.“¹⁵ У трећем разреду су се понављале грешке, јер се инсистирало на читању карата и набрајању „надлежатељства“ у варо-

14 *Исто.*

15 *Просветни гласник*, 1887, стр. 715.

шима без посматрања и упознавања околине. „У неколико школа рађена је карта појединих округа, па оида карта Шумадије, источне јужне и западне Србије и целе Краљевине Србије. Ту се пореде окрузи по величини, знају се и без карте реке и планине, положај једног округа према другим, границе њихове. У четвртном разреду још је горе, него у трећем. Врло је мален број школа у коме је овај предмет предаван како треба.“¹⁶

Спира Станишић је у извештају о настави земљописа у врањском округу приметио да учитељи предмету *познавање околине*, који се изучавао у другом разреду нису придавали важност, несхватајући да је тај предмет представљао, у ствари, основу за даљу наставу земљописа. Ученици су напамет учили околину места, без извођења из учионице „а физички се земљопис мора највећим делом у слободној природи изучавати. Тек таква настава ће бити стварна, ако ђак види у својој околини стране света, ако позна шта је брег, планина, равница, река итд. Ако се овај предмет изучава само у школи без прприоде, онда ће ученици из овог предмета запамтити гомилу речи без стварног разумевања. Зато ваља кад год време дозволи, ради овог предмета, изводити ученике у околину и ту им показивати из околине оно што су у тој околини из тог предмета находили. Ако, пак, тих предмета нема у близини ученике треба водити у излете где ће моћи да посматрају предмете.“¹⁷ Он је критиковао програм земљописа, посебно за други разред, за који је констатовао да је преопширан и да је потребно да се избаце садржаји из космографије, о Сунцу и Месецу. Сунце је, према Станишићу, требало помињати само код објашњавања страна света. У извештају се похваљује повезано изучавање садржаја из историје и земљописа у трећем разреду. „Требало би написати ручну књигу за учитеље, јер ако би се оставило да они сами спремају грађу из овог предмета, држнм да би био приличан број наставника, који би својом невештином осакатили наставу у овом предмету, јер и сада док земљопис са историјом није спојен има грдних погрешака.“¹⁸

У извештају Јоксима Марковића о стању наставе земљописа у округу београдском наилазимо на оштру критику стања у основним школама. Посебна пажња је посвећена расправи о средствима која су се користила у земљопису. У четвртном разреду се изучавало Балканско полуострво и све српске земље, али Карићева карта Балканског полуострва, која је била у употреби, није обухватала српске земље које су ван полуострва. Због тога је надзорник тражио израду карте којом би се обухватиле територије свих српских земаља. Марковић у извештају каже да су програмом земљописа за четврти разред обухваћене српске земље и Балканско полуострво, али да се при обради ових садржаја не користе карте тих земаља, „стога многа деца знају боље о Елпру, Тесали Грчкој и Албанији, него о извес-

16 *Истѝо.*

17 *Истѝо*, стр. 830.

18 *Истѝо*, стр. 831.

ним српским земљама“.¹⁹ Јован Миодраговић је у свом извештају о стању наставе у алексиначким основним школама за 1887/88. годину замерао наставницима што се земљопис не изучава више кроз путовања и шетње, већ се инсистирало на памћењу чињеница. „Земљопису се поставља темељ у другом разреду и на основу тог знања треба да се схвата и разумева оно што по програму долази у трећем и четвртном разреду. Но, у другом разреду се греша највише. Место најтачнијег и најфинијег оријентирања у уском завичају своме, о свима земљописним предметима који се налазе у том иростору и то све у свези са цртањем – претвори се земљопис још у другом разреду у неке апстрактне дефиниције.“²⁰ Миливоје Симић, професор Београдске ниже гимназије у извештају се залагао за растерећење ирограма земљописа. У трећем разреду, ирема Симићу, требало је да се изучава: иреглед целе Србије, границе, распоред планина и река, а сви остали садржаји требало је да се изоставе. За четврти разред би програм требало да остане исти, али да се промени редослед изучавања садржаја на следећи начин: граница и величина, затим најважније планине, највеће реке, разлике у клими у појединим српским областима, вера, језик. Симић је био иротив целокупног програма за пети и шести разред и сматрао је да би требало поново да се напише ирограм и да се израде добре карте.²¹ Јаков Големовић у извештају за 1886/87. годипу истиче да су ученици превише везани за карту и да се без ње не могу оријентисати. Такође, ирема њему, велике гешке су се иравиле у цртању карата, јер је мали број деце у основним школама био способан да нацрта карту, као и да пореди округе и државе. Знања су била неповезана и површна, а екскурзије нису извођене.²² Из извештаја надзорника добијамо ираву слику стања земљописне наставе у школама у Србији у XIX веку. Иако су данас наирављени крупни кораци у осавремењавању наставе географије, уочава се да многи описани ироблеми и даље постоје (формализам, фрагментираност знања, немогућност употребе усвојених знања у свакодневним ситуацијама), што иредставља изазов за младе истраживаче и иноваторе наставне праксе.

*Земљописна наставна средства у основним школама
у XIX веку*

Једна од најчешћих грешака у предавању земљописа је била у непознавању могућности и начина коришћења наставних средстава. Као најважнија средства у земљописној настави наводе се земљописни објекти, модели, рељефи, слике, карте, атласи, збирке природних и других предмета, географска средства, атлас, уџбеник. Највише пробле-

19 *Просвејни иласник*, 1885, стр. 221.

20 *Просвејни иласник*, 1888, стр. 650.

21 *Просвејни иласник*, 1888.

22 *Просвејни иласник*, 1887.

ма је проистекло из недостатка очигледних средстава или, ако их је и било нешто мало у школама, јављали су се проблеми у вези са начином њихове примене. Први пут су код нас почеле да се користе мапе, према тадашњем програму земљописа израђене у државној литографији, (без боја, црним штампарским мастилом, претрпане именима, нечитке, малог формата – израда Дежарден). Глобус је више био украс него наставно средство, а неме карте су се користиле само за време испита и то као средство за вежбање памћења. Мапа Кнежевине Србије се користила у трећем разреду. На њој је Србија била подељена на 17 округа, а сваки округ је био обојен различитом бојом. У дну мапе су била исписана имена округа са срезовима. Ова карта је значајна, јер су се на њој први пут користили картографски знаци. У четвртном разреду су се користиле мапе Балканског полуострва, од Карића и Никетића, а касније и етнографске мапе Старе Србије и Македоније. У земунској основној школи школске 1884/85. године била је једна земљописна карта Европе и две Аустроугарског царства, као и деветнаест слика из Старог завета. За четврти разред био је обезбеђен већи број земљописних карата, два велика и један мали планиглоб, три карте Европе, две карте аустроугарске државе, једна карта Србије, две карте Палестине, као и Африке, Америке и Аустралије, два глобуса и један телуријум. С. Станишић²³ наводи наставна средства која су се користила у настави земљописа. У четвртном разреду су употребљаване карте Балканског полуострва, од Карића или Никетића. Ове карте, као и карте Марковића, биле су без јасне поделе срезова и са доста детаља. Велики број разреда је добио и етнографске мапе Старе Србије и Македоније, али су више служиле за украс и нису имале употребну вредност, јер су и рађене више за ваншколску употребу.

Многи педагози²⁴ су истицали значај екскурзије у реализацији наставе земљописа. „Наставник земљописа ће својим ученицима показати како се по сунчеву положају одређују главне и споредне стране света, питаће их, затим, на којој страни света лежи какво село у околини, црква или какво дрво, затим ће им показати и објаснити компас и тражити од њих да одреде положај каквога предмета. Ваља скренути пажњу ученика на ток река и потока и позвати их да одреде према томе правац и нагиб земљишта. Корист од овакве практичне земљописне наставе ученици се науче оријентисати, пажљиво посматрати и добијати правилне појмове о многим стварима о којима су у школама само слушали.“²⁵

23 *Учишћељ*, 1893–94.

24 Ј. Миодраговић, „Припрема за рад у основној школи“, стр. 330–336; П. Марковић, *н. г.*; Д. Поповић, *Рад у школи (методика) за ученике учишћељских школа и учишћеље основних школа – по Карлу Керу*, Београд: Државна штампарија, 1872.

25 *Наставник*, 1891, стр. 353.

Уџбеници земљописа за основне школе у XIX веку

Увођење земљописних садржаја у букваре и читанке било је условљено променама у друштвеној и економској сфери, образовној политици, као и потребом појединца да што боље упозна своју околину. У Буквару Захарија Орфелина из 1767. године, поред текстова који су имали религијску тематику, налазе се и садржаји о времену, историји, земљопису, као и методичка упутства о начипу коришћења Буквара. У читанци *Мала читанка о начипу коришћења Буквара*. У читанци *Мала читанка о начипу коришћења Буквара* у начелно израженије младежи у нашим нормалним школама Књажевства Србије, која је издата 1839, нашли су се и садржаји из земљописа. У ирвој половини XIX века писци уџбеника су ирвенствено били Срби из Аустро-Угарске, школовани у познатим центрима широм Европе. Дуго су уџбеници из Србије и Аустро-Угарске у јужне српске области иреношени ради уједначавања образовања Срба који су живели у различитим системима. Милован Спасић је 1845. издао *Земљописаније целој свеџа*, да би 1848. изашао уџбеник *Земљописаније за III разред основни школа* (основи математичке и физичке географије). Исти аутор је објавио и *Јестивствено земљописаније* 1853. године. *Мали земљопис Књажевства Србије и Турској царства у Европи* урадио је 1859. Јован Гавриловић. Временом је дошло до увођења нових иредмета, ирерасподеле садржаја, као и до повећања њиховог обима. То је био и разлог што су настали нови уџбеници. Јован Драгашевић је 1871. издао *Земљопис Србије и Турске за основне српске школе*, а Петар Никетић *Земљопис ошчасивеница за друји разред основне школе*, као и *Земљопис Краљевине Србије за љрећи разред основне школе*, који је објављен 1883, и *Земљопис српских земаља и Балканској полуострва за четврћи разред основне школе*, 1884. године. *Земљопис Краљевине Србије за III разред основних школа* написао је 1885. Владимир Карић. Он је написао и *Мали земљопис за основне школе у Ошманској царевини*. Димитрије Соколовић је издао више уџбеника из земљописа: *Земљопис српских земаља и Балканској полуострва за ученике IV разреда основне школе* и *Земљопис Краљевине Србије љо речним сливовима са живојописом и карттама речних сливова и лејим сликама за ученике III разреда основне школе* из 1899. године, *Земљопис Краљевине Србије и српских земаља за ученике четврћој разреда основне школе*. Петар Шрепловић је написао *Земљопис за четврћи разред основне школе*.

Ако је крајем XIX века циљ наставе земљописа у основној школи био „да српска деца упознају где је који крај и шта има у њему; да разумеју зашто је то такво, а не другачије и да заволе те делове своје уже и шире домовине“²⁶, поставља се питање колико су уџбеници тог времена могли да допринесу остваривању овог циља. Уџбеници су били пуни детаља, података које је требало научити напамет без разумевања. Скоро да није било уџбеника који је изашао а да није два или више пута враћан на дораду и сређивање. Ово само показује да је Просветни савет проблему квалитета уџбеника по-

26 *Просветни иласник*, 1901.

свећивао велику пажњу, што је, наравно, крајем века већ резултирало брзим побољшањем броја и квалитета земљописне уџбеничке литературе.

Закључак

Савремена настава географије није само збир развојних, неповезаних појединости из ове области, него је изграђена на темељу њеног историјског развоја и резултата у нашем времену. Земљопис је од увођења у основне школе Србије па све до краја XIX века доживео многе иромене, пре свега у погледу функције, садржаја и метода рада. Посебна вредност од увођења земљописа у основне школе тога времена је у потискивању идеалистичког и догматистичког погледа на свет, који је дуго ограничавао и спутавао наставу тога времена. Ретко је који иредмет у основношколској настави у XIX веку имао овакву велику мисију у превазилажењу догми, празноверица и јачању научног погледа на свет, али и развијању патриотизма и јачању националне свести ученика. Из прегледа извештаја надзорника, анализом планова и програма, организације наставе, метода и средстава рада, утврдили смо да се земљопис у основним школама иредавао веома слабо, да су ирограми били иреобимни, да се учило напамет, без употребе средстава или излазака на терен, без добрих уџбеника и ириручника за учитеље, са кадром који није поседовао задовољавајуће методичко-дидактичко знање и вештине за извођење овог предмета. И поред ових недостатака, значајно је нагласити да су уџбеници, посебно последњих деценија XIX века, доживели велику експанзију, како у кваититету тако и у квалитету.

Извори и лијературу

1. Аксентијевић, Б. (1967): *Школе у Београду пре 100 година (1860–1870)*, Београд: Педагошки музеј.
2. Вајнберг, А. (1891): *Ученичке екскурзије и њихов значај за наставу и васпитање школске омладине*, Наставник, 2 (1–4), стр. 346–355.
3. Ђорђевић, Ж. (1950): *Школе и просвета у Србији 1700–1850*, Београд: Знање
4. Записник Главног просветног савета, (1885): *Просветни гласник*, 5–6, стр. 129–145.
5. Извештаји надзорника основних школа за школску 1886–87. школску годину, Извештај Г. Лазаревића професора и дпректора у школама вароши у Јагодини и срезовима Беличком и Левачком округа Јагодинскога, (1887), *Просветни гласник*, 19, стр. 714–719.
6. Извештаји надзорника основних школа за 1886–1887. школску годину, Извештај школског надзорника Спире Станишића о школама у Врањском округу, (1887), *Просветни гласник*, 22, стр. 829–838.

7. Извештај школских надзорника о испитима у основним школама за 1883–1884. годину, Извештај школског надзорника Јоксима Марковића о испитима у округу Београдском, (1885), *Просвећени иласник*, 7–8, стр. 219–236.
8. Извештаји школских надзорника о испитима у основним школама за 1883–1884. школску годину. Извештај Миленка Марковића о основним школама у округу Алексиначком, (1885), *Просвећени иласник*, 3–4, стр. 92–98.
9. Извештаји школских надзорника о испитима у основним школама за 1884–85. школску годину, Извештај Јоксима Ст. Марковића о испитима у срезovima: Млавском, Моравском и Пожаревачком у округу Пожаревачком, (1886), *Просвећени иласник*, 5, стр. 167–183.
10. Извештаји школских надзорника о испитима у основним школама за 1886–87. школску годину, Извештај надзорника основних школа Туре Врбовца о школама у Рудничком округу, (1887), *Просвећени иласник*, 19, стр. 704–723.
11. Извештај надзорника основних школа Јакова Големовића о школама о срезу Темнићком округа Јагодинскога, (1887), *Просвећени иласник*, 21, стр. 796–808.
12. Извештаји надзорника основних школа за 1887–1888. школску годину, Извештај Јована Миодраговића, управитеља нишке учитељске школе о школама у Алексиначком округу, (1888), *Просвећени иласник*, 1–24, стр. 649–665.
13. Марковић, П. (1895): *Методички рад у нашој основној школи, за учитеље и оне који се сиремају за њо, св. 1. Методика Јесџасџвенице и Познавање човека*, Ниш: Прва нишка штампарија Ж. Радовановића
14. Миодраговић, Ј. (1887), „Дух наставе и васпитања у Србији“, *Просвећени иласник*, 5, стр. 168–173.
15. Миодраговић, Ј. (1897): *Припрема за рад у основној школи*, Просветни гласник, 5, стр. 330–336.
16. Миодраговић, Ј. (1890): *Др Јосиф Панчић као њедајоі. Један љрилоі истјорији васџиџања у Срба, Лејоіџс Маџиџе срјске*, 164 (4), стр. 48–77.
17. Наставни планови и програми за грађанске и девојачке школе, (1899): *Просвећени иласник*, 12, стр. 677–686.
18. Поповић, Д. (1872): *Рад у школи (методика) за ученике учитељских школа и учитеље основних школа – џо Карлу Керу*, Београд: Државна штампарија
19. Поткоњак, Н. & Шимлеша, П. (ур.), (1989): *Педајошка енциклопедџија 2*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
20. Предлог за нову уредбу о српским народним школама у Аустро-Угарској (1880): *Просвећени иласник*, 5, стр. 375.
21. Станишић, С (1894): *О училима*, Учитељ, 1, стр. 28–38.
22. Ђунковић, С. (1970): *Школсџво и џросвеџа у Србији у 19. веку*, Београд: Педагошки музеј

Summary

Sladana Andelković, Slavoljub Jovanović

TEACHING OF GEOGRAPHY IN ELEMENTARY SCHOOLS IN SERBIA IN THE XIX CENTURY

Key words: teaching, geography, elementary school, historical approach

Teaching of geography in elementary schools in Serbia in the XIX century is examined in the paper from the historical, pedagogical and methodological-didactic aspects. We believe that the study of this issue will contribute to the enrichment of historical and pedagogical-didactic knowledge of the teaching of geography as a forerunner of modern geography teaching in elementary school, as well as the clearing up of under-known facts from the history of the development of geography teaching in elementary school, but also the school and education in Serbia. The central issues of the paper are considered through a descriptive study of material from the primary and secondary sources and the theoretical analysis of the teaching problem: the representation of the subject of geography in the curricula, the goals and objectives of the subject, the organization of classes, tools, methods, textbooks, reports of the superintendent on the state of the geography teaching in elementary schools. Knowledge we obtained, we have tried to perceive in the context of the meanings they have for understanding and creating the modern conceptions of geography teaching in elementary school.

ИСТОРИЈСКИ, ГЕОГРАФСКИ, ПОЛИТИЧКО-ПРАВНИ ПРОСТОРИ И ДЕЛОВАЊЕ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ КРАЉЕВИНЕ СХС*

Апстракт: Применом методе квантитативно-квалитативне анализе садржаја примарних докумената (законских и подзаконских акта) истраживан је однос историјских, географских и политичко-правних простора и деловање министара просвете Краљевине СХС на примеру институција високог и вишег школства. Резултати истраживања указују на то да су недовршене тенденције за усностављањем јединственог правног простора битно детерминисале и вертикалну и хоризонталну организацију Министарства просвете, а тиме и деловање министра према Универзитету у Београду и Свеучилишту са високим школама у Загребу.

Кључне реч: Краљевина СХС, историјски, географски и политичко-правни простор, Министарство и министри просвете, високо и више школство, организација и деловање

Однос историјских, географских и политичко-правних простора и деловање министара просвете Краљевине СХС може се истражити применом методе квантитативно-квалитативне анализе садржаја примарних докумената (законских и подзаконских акта) и њиховог остваривања. Квантитативно-квалитативна анализа захтева да се прикупе подаци Министарства просвете Краљевине СХС,¹ а затим и да се изврши њихова квантификација. Ова научна процедура је примењена како би се сагледало конкретно деловање државе на примеру институција високог и вишег школства у оквиру Министарства просвете, с обзиром на то да су нормама задате активности сваког органа државне управе, у нашем случају министарства просвете. Сви они су могли да делују остварујући следеће функције:

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развојак и положај у европској/свејској заједници* (№ 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 У првом реду прикупљена су сва прописана акта по предлогу министара просвете која су се одпосила на Универзитет у Београду и на Свеучилиште и високе школе у Загребу, а која су објављена у службеним гласилима која су као званични листови Краљевине или појединих делова државне управе излазила за време прве деценије постојања Краљевине СХС.

организационе, нормативно-иравне, материјалне, кадровске и остале.

У тренутку свог настанка 1. децембра 1918. године територија Краљевства/Краљевине СХС је по географским, историјским, политичким, економским, комуникационим, културним и другим одликама представљала један комплексан и у целости нов простор.²

По географским одликама тај иростор је иредстављао спој различитих, коитрастних области, од којих је свака имала јединствене географске карактеристике.³

На овом простору су карактеристике његове географије и деловање историје створили бројне поделе, противуречности и напетости. Као место на којем су се сусретале три велике цивилизације овај простор је био вишеструко сложен, састојао се из више међусобно испреплетених појасева: турски, византијско-цинцарски, италијански, патријархални и средњоевропски. Најприсутнија је била подела на „исток“ и „запад“. Ова подела истовремено је и претпоставка и резултат религијских подела које су у првом реду биле основ за националпу идеитификацију. Национална идентификација је изграђивана и остваривана примереним системом високог образовања, чија је изградња резултат деловања министара просвете. Поред религијске и националне идентификације из те суштинске поделе на „исток“ и „запад“ изведене су и све остале поделе по основу различитих традиција, обичаја, фолклора, језика, писма, нивоа просвећености и културне развијености. Осим тога, становништво су делили типови насеља у којима је живело, архитектура, разни облици својине, начини производње и друго. Из свега тога происходиле су разлике у моралу, менталитету, навикама, начину живота и мишљења, које су се свакодневно испољавале. На овом простору, као одлика овако датих околности, образовале су се историјске покрајине, територијално-политичке заједнице, које су као такве у великој мери одредиле живот југословенске државе.⁴

2 Боривоје Ж. Милојевић, *Каква нам је ошацибина, Јубиларни зборник живошца и рада СХС 1919–1928*, Београд, 1928, стр. 27–45.

3 Тако је Панонски басен отварао северне државне границе према централној Европи, док су остатком континенталног блока доминирали планински масиви који су се простирали иравцем северозапад–југоисток и отежавали иитграцију простора пове државе. Исто тако, тај простор је био уоквирен планинским масивима: југоисточни оградци венца Алпа залазили су у територију државе и затварали простор Словеније за утицаје са стране; Дипарски масив је одвајао прибалти јадрапски појас и са њим утицај медитеранске климе, вегетације и културе и као монолитна масив падовезивао се на тешко проходне области коптипепталпог блока; Родопске планине, ирошаране пространим долинама и масивним планинама, простирали су се па истоку земље. Дипарске и Родопске планине чиниле су јужни и југозападни обод Папопског басена. Нова држава је тако подједнако могла да носи енитет балкапске али и папопске, средњоевропске, подунавске, одпосно медитеранске и алпске земље. Видети ишне: Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, I, Београд, 1966; Љубодраг Димић, *Културна иолишика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. 1/23–25.

4 Љ. Димић, *Културна иолишика Краљевине Југославије 1918–1941*, стр. 1/25–79; Љубодраг Димић, *Срби и Југославија – иростор, друштво, иолишика. Поилед са краја века*, Београд, 1998, стр. 39–62.

Поред цивилизацијске и културне поделе, територију нове државе су обележиле и разлике у демографској структури. Осим јужнословенских народа, насељавали су је и други словенски и несловенски народи.⁵

У економском смислу простор Краљевине СХС је био подељен у више привредно разнородних и неједнаких области, што се испољавало у структури ироизводње, развијености аграра и индустрије, начинима производње, типовима тржишта (новчана и натурална привреда). Међутим, радило се о привредно изразито заосталом подручју у односу на Европу.

Неразвијено и аутархично тржиште, које је производило само за своје потребе, није поговало развоју и ироменама у националним, па самим тим ни у општејугословенским оквирима. Укупни привредни и друштвени простор значајно је оптерећивало и то што нису постојале одговарајуће саобраћајне комуникације, које би поговале економском повезивању и образовању тржишта, и, у крајњој линији, допринеле културној и националној интеграцији и јачању свести о народном јединству и целини државе.⁶

На основу захтева Народног већа СХС за аутономијама, који је заступао у иреговорима са Владом Краљевине Србије, Краљевина СХС је свој живот почела састављена из седам покрајина,⁷ те су тако опстале различите државне традиције (политичко-иравне), које су се огледале у функционисању шест различитих административно-иравних подручја.⁸ Тако су се државним традицијама Србије иридружнле разнородне држав-

5 Нова држава је имала 46,60% православпог, 39,40% римокатоличког и 11,10% муслимапског стаповиштва, док су 2,90% чипиле све остале вероисповести. Структуру народа и етпичких група чипило је 39% Срба, 23,90% Хрвата, 8,50% Словепаца, 6,30% становништва муслимапске вере са израженим осећањем посебности али без копачпо изграјепог пациопалпог идентитета (српски, хрватски, југословенски, аутепични муслимапски), 5,30% стаповиштва Македопије са шароликим пациопалним осећањем (македопски, српски, бугарски), 4,30% Немаца, 3,90% Мађара, 4,00% Шипгара, 1,60% Румуна, 1,20% Турака, 1,60% словенских мањипа, 0,10% Италијапа и др. *Прејходни резултиаии иојиса сјановнишјива у Краљевини Срба, Хрвајиа и Словенаца од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1924; *Дефинишиви резултиаии иојиса сјановнишјива од 31. јануара 1921*, Сарајево, 1932.

6 Мјо Мirković, *Економска историја Југославије*, Загреб, 1968, стр. 303–372; Смиљапа Ђуровић, *Економски фактори у сјиварању Краљевине СХС, Сјиварање југословенске државе 1918*, Београд, 1989, стр. 167–172.

7 Србије; Црпе Горе; Боспе и Херцеговипе; Далмације; Хрватске, Славоније, Срема, Међумурја, Крка и Кастава; Словеније са Прекомурјем; Баната, Бачке и Барање. Видети: Слободан Јоваповић, *Усјавно јраво Краљевине Срба Хрвајиа и Словенаца. Класици југословенској јрава*, Београд, 1995, стр. 31–39.

8 То су била административпо-правна подручја Краљевине Србије; административпо-правпо подручје пекадашње Краљевине Црпе Горе; административпо-правпо подручје пекадашње Аустрије које је обухватало Словенију и Далмацију с острвима па Јадрану; административпо-правпо подручје бивше Угарске које је обухватало Барању, Бачку, Бапат, Међумурје и Прекомурје; Хрватска, Славонија и Срем који су били у саставу административпо-правпог система Угарске, али су имали елементе аутопомии (па основу Угарско-хрватске пагодбе из 1868. године), посебно на пољу просвете. Посебап административпо-правпи систем су чиниле Босна и Херцеговипа које су се палазиле под заједпичком аустро-угарском управом. С. Јоваповић, *Усјавно јраво*, стр. 31–51; Исти, *Политичке и јравне расјраве*, II, Београд, 1932, стр. 301–310; *Grada o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, (priredili: Dragoslav Janković i Bogdan Krizman), II, Београд, 1964, стр. II/673–683.

но-иравне традиције из бивше Аустроугарске монархије – а њима се могу придружити и оне из Османске царевине, с обзиром на то да је тек 30. јуна 1919. године Устав Краљевине Србије са свим прописима формално про-тегнут на територије које је Краљевина Србија добила после балканских ратова и Краљевина СХС после Нејског уговора, као и на подручја које је на рачун турске царевине добила Краљевина Црна Гора.⁹

Сходно томе, од самог почетка, нова држава је тежила да се истакне као „самобитна власт“, независна, различита и јединствена у односу на делове који су је сачињавали. Тежња за учвршћивањем државног јединства потврђена је и у Уставу од 28. јуна 1921. године, истицањем да је Краљевина СХС настала вољом уједињених Срба, Хрвата и Словенаца, који и поред три имена представљају један народ. Устав је на основу принципа државног јединства предвидео да се установе нове територијалне јединице – области, којима би се уклониле историјске покрајине, установила административна централизација и једнакост ирава, а оне саме биле основ самоуправне власти.¹⁰

Ипак, до ступања на снагу Видовданског устава, у Краљевини СХС су остале покрајине које су представљале шест правних система, чиме су у пракси остваривани закони наслеђени из старих административно--правних система, односно држава које више нису постојале, док су у исто време упоредо доношени јединствени ирописи. То је одредило начин управљања и деловања како свих органа државне уираве тако и Министарства иросвете за све време постојања Краљевине СХС.

За време државног ировизоријума, до ступања на снагу Видовданског устава, односно до укидања уираве у покрајинама, Министарство иросвете је функционисало као нека врста покрајинске уираве за Србију, Црпу Гору, Банат, Бачку и Барању. У односу на некадашње аустроугарске покрајине: Словенију, Далмацију, Хрватску–Славонију и Босну и Херцеговину оно је задржало подвојепу организациоупу основу у функционисању иросвете.¹¹ Ове четири покрајине су у Краљевини СХС задржале исто територијално подручје и, у основи, исти правни делокруг као и у Аустро-Угарској.¹²

9 Видети: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2002.

10 С. Јоваповић, *Уставионо ираво*, стр. 65–71; Исти, *Полиитичке и иравне расцрпаве*, стр. II/310–324; *Града о стваранју југословенске државе (I. I – 20. XII 1918)*, стр. II/673–676; С. Јоваповић, *Полиитичке и иравне расцрпаве*, стр. II/332–335. Ferdo Šišić, *Dokumenta o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1914–1919*, Zagreb, 1920, str. 292–300; Слободан Јоваповић, *Из наше истроије и књижевности*, Београд, 1931, стр. 400–403.

11 „Главни иросветни савет“, *Просветни иласник: Службени лист Министарства иросвете*, XL, 3, Београд, 1923, стр. 138 и 139; Љубодраг Димић, *Истроија сриске државности (Србија у Јујославији)*, Нови Сад, 2001, стр. III/93–126.

12 Управу у њима водиле су покрајинске/земаљске владе које су, поред иросвете и вера, у оквиру своје падлежности обједињавале све фупкције из домена ресора/поверепиштва за унутрашње послове, за пољопривреду, за социјалну заштиту, за јавне радове и за иросуђе. Централна влада у Београду је задржала право падзора и могућност да препорукама и ипструкцијама утиче

Покрајинске уираве су, као привремене институције транзиционог значаја, задржале исти обим надлежности по ступању на снагу Видовданског устава. Устав је иредвидео укидање покрајинских управа са отпочињањем поступка оснивања области.¹³ Том приликом је њихове надлежности требало пренети делом на појединачна министарства, а делом на државне власти у обласним самоуправама. Одлуку о томе доносио је Министарски савет по саслушању дотичног покрајинског намесника.¹⁴

Образовање обласних управа почело је 1922. постепеним оснивањем 33 области.¹⁵ Са тим у вези стајала је ликвидација покрајинских уираве и она је извршена овим редом: у Босни и Херцеговини покрајинска уираве је укинута 3. септембра 1923, у Даламцији 18. јула 1924, у Словенији 3. децембра 1924, у Хрватској и Славонији 22. јануара 1925. године.¹⁶

Једина врховна институција надлежна за свеопшти просветно-школски и културни рад у Краљевини СХС било је Министарство просвете, које је требало директно да допринесе развоју науке, уметности, књижевности, и тако учврсти темељ за будућност народа и моралног и државног јединства. Управну власт у Министарству вршио је министар просвете, чије су се функције састојале у уирављању Министарством и у садејствовању са свим краљевим актима. На челу Министарства просвете Краљевине СХС најдуже су били представници Југословенске демократске странке и Народне радикалне странке. Све надлежности Министарства просвете, као дела централне државне уираве, биле су разврстане у три одељења: 1) Опште одељење, 2) Просветна одељења – за вишу наста-

над покрајина, а за вршење појединих послова (из области финансија, железница, саобраћаја, трговине, индустрије, шумарства, рударства, водопривреде, грађевинарства, здравства, пошта, телеграфа и сл.) оспивала је своја властита редовна и сталпа одељења за подручје дате покрајине са седиштем у земаљској влади, која су била подређена непосредно ресорпом министарству, односно посебном одељењу тог министарства у Београду падлежном за ту покрајину. У покрајинама су повереништва била последњи административни ступањ, док су министарства, поред надзора над њима, превасходно задржала право на именовање вишег чиновништва и обављање опшних послова који су се односили па државни прорачун. Видети: „Покрајинске управе“, *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 2, Zagreb, 1924, str. 98–100; Ј. Димић, *Историја српске државности* стр. III/53 и 54; Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*, Zagreb, 1969, str. 179 i 180, 328–334.

13 Чл. 134 „Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1928. године“, *Полицијски зборник закона и законских пројеката за стварање уиравно-полициској и самоуправној*, Београд, 1924, стр. 7–27; Ivan Beuc, *Povijest institucija*, str. 338 i 339.

14 Чл. 134 „Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1928. године“, стр. 25; чл. 25 „Закона о општој управи од 26. априла 1922. године“, *Полицијски зборник*, стр. 53 и 54.

15 Било је предвиђено да се у њима устатове посебни аутономни органи и тела (скупштине и владе) са надлежностима из економије, финансија, саобраћаја и просвете. Политички представници владе у областима били су велики жупани, који су имали надлежност у свим струкама опште управе. Како су се послови из надлежности разних министарстава у областима пашли у рукама једног шефа, велики жупан је за сваку струку послова имао посебне референте. Више о томе: „Уредба о подели земље на области од 26. априла 1922. године“, *Полицијски зборник*, стр. 173–177; С. Јовановић, *Уставно право*, стр. 452–456.

16 Чл. 134 и 135 „Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године“, стр. 25 и 26; чл. 23–25 „Закона о општој управи од 26. априла 1922. године“, *Полицијски зборник*, стр. 53 и 54; С. Јовановић, *Уставно право*, стр. 456–461.

ву, за средњу наставу, за основну наставу и народно просвећивање и 3) Одељење за уметност. У оквиру обласних уирава за успешно извршавање послова из надлежности Министарства оснивана су просветна одељења, која су се састојала од особља додељеног великом жупану за вршење свих послова из надлежности просветне уираве на територији области. Просветни инспектори су као референти великих жупана водили и просветна одељења, која су се састојала из одсека за средњу и стручну наставу и одсека за основну наставу. У надлежности великог жупана, односно просветних одељења нису се налазили: универзитети, високе школе, државна позоришта, музеји, архиви, библиотеке и државне штампарије.

Одељење за вишу наставу Министарства просвете обухватало је све оне послове којима су били обухваћени уређење и личност виших школа. У систему просветних институција, универзитет је требало да у духу народног јединства школује младе људе који ће постати стубови нове државе.¹⁷

У систему високог и вишег школства Универзитет Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Београду и Свеучилиште Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу са Краљевском техничком високом школом, Краљевском ветеринарском високом школом и Високом школом за трговину и промет, односно Економско-комерцијалном високом школом иредстављали су два водећа центра високог школства у Краљевини СХС. Модел по коме је организован Универзитет у Београду и примењен је у Краљевини СХС ириликком оснивања Универзитета Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Љубљани (*Univerze Kraljevine Serbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani*); Правног факултета у Суботици и Филозофског факултета у Скопљу. Тако су ови универзитети и факултети имали иидеитичну законску основу, а сходно томе и исти облик организације, односно исти начин функционисања. Свеучилиште и три високе школе у Загребу имали су сопствени модел организације и функционисања, посебан у односу на остале универзитете и факултете у Краљевини.¹⁸

- 17 „Уредба од 3. септембра 1919. године о уређењу Министарства просвете“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца*, I, 91, Београд, 1919, стр. 1 и 2; „Одлука П. Бр. 7.301 од 22. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, *Основна настава: Службени гласник Министарства просвете Одељења за основну наставау и народно просвећивање*, I, 1, Београд 1924, стр. 4 и 5; „Одлука П. Бр. 7.368 од 24. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа“, *Основна настава*, I, 6, Београд, 1925, стр. 5 и 6; „Одлука П. Бр. 1.134 од 2. фебруара 1925. – Делокруг рада обласних великих жупана“, *Основна настава*, I, 6, Београд, 1925, стр. 154 и 155; „Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Орагнизација обласних просветних одељења и падлежности просветних органа у области“, *Основна настава*, I, 13, Београд, 1925, стр. 382–388; *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрваџа и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2000, стр. 33, 41–47, 117–139.

- 18 Постојање два модела на основу којих је организовано и према којима је функционисало високо и више школство у Краљевини СХС одредило је хронолошки оквир истраживања. У основи истраживањем је обухваћено време од 1. децембра 1918. до 6. јануара 1929. године. То је период од пастанка Краљевине СХС до тренутка *Прокламације*, којом је краљ Александар I Карађорђевић заузео лични режим у Краљевини. Међутим, како је предмет истраживања однос историјских, географских и политичко-правних простора и деловање државе, односно државних органа, то јест министара просвете Краљевине СХС на примеру институција високог и вишег школства, тако је време које

У време Краљевине СХС, Универзитет у Београду је стајао под врховним надзором министра просвете, који је тај надзор остваривао у складу са аутономијом Универзитета.

Аутономија Универзитета у Београду обухватала је у уиравном смислу све наставнике, студенте, чиновнике и службенике; односно самостално вођење административних, финансијских, организационих, кадровских, студентских и послова у вези са научно-наставном основом појединих факултета и Универзитета у целини. Универзитет је био највише самоуправно тело за вишу стручну наставу и за научна истраживања. Његово суверено и право било је да на редовним изборима формира и образује сва тела која су чинила универзитетске власти (ректор, декани факултета, Универзитетски савет, Универзитетско веће, Универзитетска управа, факултетски савети и Универзитетски суд). У имовинском погледу Универзитет је био самостално и правно лице, чију имовину су заступали и о њој одлучивали Универзитетски савет и Универзитетско веће.¹⁹

Свеучилиште и високе школе у Загребу, за време аутономије у Хрватској и Славонији, били су у управном погледу непосредно подређени Земалској влади/Покрајинској управи за Хрватску и Славонију и бану/покрајинском намеснику, што је било у складу са покрајинском аутономијом, која је обједињавала све функције у самосталном извршавању послова на пољу просвете. Свој надзор над Свеучилиштем и високим школама у Загребу министри просвете су остваривали у складу са том аутономијом, а њихова надлежност састојала се у примању жалби које су унућиване против одлу-

је истраживано имало шире хронолошке оквири. У случају Универзитета у Београду пошло се од ступања на снагу Закона о Универзитету од 27. фебруара 1905. године. У случају Свеучилишта у Загребу пошло се од ступања на снагу Законског чланка о устројству Свеучилишта Франје Јосипа I у Загребу од 5. јануара 1874. године. За крај хронолошког оквира, и када су у питању Универзитет у Београду и Свеучилиште у Загребу, одређен је дан ступања на снагу Закона о Универзитетима од 28. јуна 1930. године, којим су прописале јединствене одредбе за све универзитете и факултете у Краљевини Југославији. Видети: „Закоп о Универзитету од 27. фебруара 1905. године“, *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитетима у Београду*, приредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967, стр. 177–186; „Zakonski članak sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 5. siječnja 1874. ob ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“; „Zakon od 6. listopada 1894., kojim se preinačuju, odnosno nadopunjuju neke ustanove zakonskog članka sabora kraljevinah Prvatske, Slavonije i Dalmacije od 5. siječnja 1874. ob ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“; „Sveučilištni zakon i provedbena naredba o državnim ispitima, Zagreb, 1895, str. 3–41“; „Закоп о Универзитету Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца у Лубљани“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, I, 85, Београд, 1919, стр. 1; „Закон о универзитетима од 28. јуна 1930. године“, *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитетима у Београду*, стр. 258–273; „Уредба од 2. фебруара 1920. године о Филозофском факултету у Скопљу и Правном факултету у Суботици“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, II, 27, Београд, 1920, стр. 1; „Универзитети, факултети и високе школе“, *Алманах Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, I, Загреб, 1922, стр. 79 и 80; „Nastava u Kraljevini SHS“, *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, III, Zagreb, 1927/28, str. 82–88.

19 „Закоп о Универзитету од 27. фебруара 1905. године“, *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитетима у Београду*, стр. 177–186; „Општа уредба Универзитета од 1. октобра 1905. године“, стр. 187–210; *Аутономија Универзитетима и Чиновнички закон: Стручно мишљење Савешта Правној факултетима*, Београд, 1925, стр. 3–10.

ка управе у покрајини.²⁰

Сходно иретходно реченом, начин по којем је био одређен положај Универзитета у Београду и Свеучилишта са високим школама у Загребу детерминисао је дифузију ова два центра високог школства.

Основе Универзитета у Београду са Филозофским, Правним и Техничким факултетом постављене су пре Првог светског рата, до када је на овим факултетима била утемељена научно-наставна основа.

Од оснивања Универзитета до школске 1929/30. године, појединачно по факултетима и на Универзитету у Београду, задато је 24.338 функција. Од укупног броја функција, већина су биле организационе – 21.345 (87,70%) и кадровске – 2.134 (8,77%), док је број задатих нормативно-правних – 629 (2,58%) и материјалних – 230 (0,94%) био знатно мањи. Осталих функција није било.

Тако одређен укупан број од 24.338 функција састојао се од 9.078 (37,30%) функција задатих у сврху рада Универзитета, док је за рад факултета задато 15.260 (62,70%) функција. У структури укупног броја задатих функција за факултете и Универзитет, 11.816 (48,55%) функција задато је пре Првог светског рата, а 12.522 (51,45%) функције за време Краљевине СХС.²¹

На основу својих овлашћења, министри просвете Краљевине СХС су на Универзитету у Београду као целини, у актима која су иремапотписали, деловали на следећи начин:

– Љубомир Давидовић (Југословенска демократска странка) је на основу иравилника, у којем је задато 886 функција, створио услове да се настави рад појединих факултета на Универзитету у Београду по завршетку балканских и Првог светског рата. Овим иравилником решена је потреба државе да се студентима омогући да надокнаде пронуштено време студија и да се тако иревладају ироблеми у вези са успостављањем редовног школског рада на Универзитету.²²

– Светозар Прибићевић (Југословенска демократска странка и Самостална демократска странка) је у актима која је иремапотписао, остварујући задате 1.164 функције, створио услове да се знатно унапреде и осавремене организационе основе Универзитета у Београду. Он је својим деловањем створио услове за проширење и унаиређење структуре административног особља, омогућио је пријем официра инвалида из ратова 1912–1918. године на Универзитет, установио је Универзитетско веће и

20 „Zakon od 6. listopada 1894, kojim se preinačuju, odnosno nadopunjuju neke ustanove zakonskog članka sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 5. siječnja 1874. ob ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu“, str. 3–41; *Sveučilište kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874–1924* (Spomenica akademičkog senata), Zagreb, 1924, str. 63, 69, 79–88, 96, 109, 124.

21 Душап Р. Бајагић, *Уиравања Министарством просвете Краљевине Срба, Хрваиа и Словенаца*, Београд, 2009, стр. 162–165, 168, 222, 224.

22 Видети: „Правилник о регулисању школског рада у појединим факултетима па Универзитету у Београду од 29. маја 1919“, *Зборник закона и уредби о Лицеју, великој школи и Универзитету у Београду*, стр. 230–235.

Универзитетски савет, одредио им надлежности и одредио положај доцентима и асистентима.²³

– Милош Трифуновић (Народна радикална странка) је у иремапотписаним актима, са задатих 59 функција, утврдио услове за отуштање или пензионисање професора Универзитета и поставио услове за иријем редовних студената.²⁴

Према Универзитету у Београду, министри просвете у актима која су иремапотписали задали су укупно 2.109 функција. Од свих министара, највише функција је задао Светозар Прибићевић – 1.164 (55,19%). У структури задатих функција код свих министара највећи број припада организационим. Сви министри заједно задали су укупно 1.812 (85,92%) организационих функција, чиме су нагласили само тај аспект свог деловања, док су сви остали углавном запостављени, осим донекле кадровских функција којих је било 193 (9,15%). (Изложени резултати анализе систематизовани су у Табели број 1)

Табела 1 – *Задатје функције у актима која су иремапотписали министри просвете Краљевине СХС за Универзитет у Београду*

Министри просвете	Функције						Укупно	%
	Организационе	Нормативно правне	Материјалне	Кадровске	Остале			
Љубомир Давидовић	782	46	0	58	0	886	42,01	
Светозар Прибићевић	981	30	25	128	0	1.164	55,19	
Милош Трифуновић	49	3	0	7	0	59	2,80	
Укупно	1.812	79	25	193	0	2.109	100	
%	85,92	3,75	1,18	9,15	0	100	100	

23 Видети: „Уредбу о изменама и допунама од 22. маја 1920. године у Општој уредби Универзитета од 1. октобра 1905. године“, стр. 240 и 241; „Уредбу о изменама и допунама од 9. јула 1920. године чл. 23. Закона о Универзитету од 27. фебруара 1905. године и чл. 78. Опште уредбе од 1. октобра 1905. године“, стр. 242; „Уредбу о изменама и допунама од 2. фебруара 1921. године у Закону о Универзитету од 27. фебруара 1905. године“, стр. 243–245; „Уредбу о изменама и допунама од 9. фебруара 1921. године у Општој уредби Универзитета од 1. октобра 1905. године“, стр. 246–249.

24 Видети: „Уредбу о измени од 16. новембра 1925. године чл. 69. став 1. Опште уредбе Универзитета у Београду од 1. октобра 1905. године“, стр. 252; „Указ од 30. маја 1926. године о измени чл. 78. Опште уредбе Универзитета у Београду од 1. октобра 1905. године“, стр. 252.

Министри просвете деловали су премапотписујући акта намењена појединачним факултетима Универзитета у Београду.

Највише функција којима је регулисао питања организације и функционисања појединих факултета на Универзитету у Београду, у време својих мандата као министар просвете Краљевине СХС, задао је Светозар Прибићевић, укупно 4.566. У структури тог броја, далеко највише је било организационих функција 4.034 (88,35%), чиме се он истакао као један од најзначајнијих утемељивача научно-наставне основе на факултетима.

Појединачно за факултете, Светозар Прибићевић је, са задатих 1.485 (32,52%) функција, највише прописао у уредби о оснивању Православно-богословског факултета. На основу овог акта утврђени су организација и постављени принципи за функционисање ове високошколске установе.²⁵ У одговарајућим актима, на основу задатих 1.455 (31,86%) функција, прописао је оснивање Пољопривредног факултета,²⁶ док је на основу задатих 1.429 (31,30%) функција прописао Прелазну и Привремену уредбу за Медицински факултет.²⁷

Поред аката којима је утврдио темеље организације и функционисања за три нова факултета у саставу Универзитета у Београду, Светозар Прибићевић је са задатих 197 (4,31%) функција прописао уредбу којом је утврдио рокове, дао повластице и одредио процедуру за полагање испита, односно установио начин њиховог оцењивања на Правном факултету.²⁸

Милош Трифуновић је, у актима која је прописао, на основу задате 1.231 функције, био други по реду међу министрима просвете Краљевине СХС који је својим деловањем стварао услове за бољи рад факултета Универзитета у Београду. Он се такође, са задате 1.044 (84,81%) организационе функције, придружио Светозару Прибићевићу као један од утемељивача научно-наставне основе на факултетима.

Тако је Милош Трифуновић прописао нову Уредбу Православно-богословског факултета, и на основу задатих 859 (69,78%) функција на њему установио нову научно-наставну основу.²⁹ Касније, у току својих мандата, он је у актима која је прописао, на основу задатих 219 (17,79%) функција, омогућио упис на Универзитет матураитима средњих шеријатских школа, односно у научно-наставну основу Правног факултета уврстио је шеријатско право,³⁰ док је на основу задате 153 (12,43%) функције на Техничком

25 „Уредба Православног богословског факултета на Универзитету Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, од 11. фебруара 1921. године“, стр. 721–736.

26 „Уредба Пољопривредног факултета од 11. фебруара 1921. године“, стр. 646–659.

27 „Привремена уредба Медицинског факултета за прва четири семестра од 23. јануара 1921. године“, стр. 574 и 575; „Прелазна уредба Медицинског факултета Универзитета у Београду од јула 1921. године“, стр. 576–585.

28 „Уредба од 8. маја 1925. године о изменама и допунама у Уредби Правничког факултета од 1. фебруара 1906. године“, стр. 469 и 470.

29 „Уредба Православног богословског факултета на Универзитету Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, од 25. октобра 1923. године“, стр. 737–745.

30 „Уредба од 30. маја 1926. године о изменама и допунама у Онштој уредби Универзитета од 1. ок-

факултету даље унапредио и развио научно-наставну основу.³¹

За време мандата министра просвете Антона Корошеца (Словенска људска странка), за Пољопривредни факултет је прописана нова уредба, у којој су задате 1.162 функције.³²

Никола Перић (Народна радикална странка) је као министар просвете Краљевине СХС прописао указ на основу кога су унете измене и донуне у Уредбу Филозофског факултета. У ту сврху, овим актом је задато 1.076 функција.³³

Милан Грол (Југословенска демократска странка) је, као министар просвете, у актима која је прописао, са задатих укупно 1.009 функција, од којих је највише било организационих – 912 (90,39%), допринео развоју научно-наставне основе на факултетима Универзитета у Београду.

Тако је на основу уредбе, у којој је са задатих 925 (91,67%) функција створио предуслове за установљење нове организације и новог начина функционисања на Правном факултету.³⁴ У другим актима је, на основу задате 23 (2,28%) функције, прописао оснивање Психолошког семинара на Филозофском факултету;³⁵ док је на основу задате 61 (6,05%) функције прописао правилник за нострификацију на Медицинском факултету Универзитета у Београду докторских диплома стечених на медицинским факултетима у министарству.³⁶

Божндар Максимовић (Народна радикална странка) је, у време својих мандата министра просвете, у актима која је прописао, са задате 34 (80,95%) функције, одредио услове за пријављивање испита на Медицинском факултету,³⁷ као и са задатих осам (19,05%) функција омогућио оснивања Збирке Археолошког семинара на Филозофском факултету.³⁸

У време својих мандата министри просвете Краљевине СХС у актима која су премапотписали за факултете Универзитета у Београду задали су 9.086 функција. У структури функција највише је било организационих – 8.072 (88,84%) и кадровских – 792 (8,72%). Сходно томе, министри

тобра 1905. године и Уредби Правничког факултета од 1. фебруара 1906. године“, стр. 471–473.

31 „Измене и донуне од 16. новембра 1925. године у Уредби Техничког факултета од 1. фебруара 1906. године“, стр. 528 и 529; „Указ од 5. октобра 1926. године о изменама и допунама у Уредби Техничког факултета од 1. фебруара 1906. године“, *Просветни иласник, Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС*, XLII, 11, Београд, 1926, стр. 477.

32 „Уредба Пољопривредног факултета од 21. септембра 1924. године“, стр. 660–669.

33 „Указ од 17. јула 1927. године о изменама и допунама у Уредби Филозофског факултета Универзитета у Београду од 1. фебруара 1906. године“, стр. 406–414.

34 „Уредба Правног факултета Универзитета у Београду од 5. августа 1928. године“, стр. 474–481.

35 „Указ о оснивању Психолошког семинара на Филозофском факултету Универзитета у Београду од 28. јула 1928. године“, стр. 415.

36 „Правилник о нострификацији страних диплома Медицинског факултета од 3. септембра 1928. године“, стр. 589.

37 „Измене и допуне од 18. априла 1929. године у прелазној Уредби Медицинског факултета у Београду од јула 1921. године“, стр. 599.

38 „Одлука П. Бр. 12.127 од 19. јула 1929. године, којом се оснива Збирка Археолошког семинара на Универзитету у Београду“, *Просветни иласник*, XLV, 8, Београд, 1929, стр. 606.

просвете утицали су на стварање услова за развој организационе и кадрoвске основе на факултетима. Од министара просвете који су деловали на факултете Универзитета у Београду највише функција задао је Светозар Прибићевић (4.566 или 50,25%), који је највише допринео стварању услова за развој факултета на Универзитету у Београду. (Изложени резултати анализе систематизовани су у Табели број 2)

Табела 2 – *Задаће функције у актима која су временом изисивали министри просвете Краљевине СХС за факултете Универзитета у Београду*

Министри просвете Краљевине СХС	Функције						
	Организационе	Нормативно правне	Материјалне	Кадрoвске	Остале	Укупно	%
Светозар Прибићевић	4.034	89	20	423	0	4.566	50,25
Милош Трифуновић	1.044	44	2	141	0	1.231	13,55
Ангун Корошец	1.027	24	4	107	0	1.162	12,79
Никола Перић	1.017	14	0	45	0	1.076	11,84
Милан Грол	912	20	4	73	0	1.009	11,10
Божидар Максимовић	38	1	0	3	0	42	0,46
Укупно	8.072	192	30	792	0	9.086	100
%	88,84	2,11	0,33	8,72	0	100	100

На примеру вишег и високог школства, односно Свеучилишта и високих школа у Загребу, због стварног испољавања на пољу просвете, могуће је упоредити функционисање аутономије у Хрватској и Славонији за време Аустро-Угарске (1868–1918) и за време Краљевине СХС (1918–1925). На основу упоредне анализе може се јасно уочити да је у току педесет година аутономије Хрватске и Славоније у Аустро-Угарској, на пољу вишег и високог школства, основано Свеучилиште у Загребу са три факултета: Богословни, Правословни и државословни и Мудрословни. У току шест година, за време аутономије Хрватске и Славоније у Краљевини СХС, институције вишег и високог образовања развијале су се много више. За то време, завршен је процес формирања три постојећа факултета и у потпуности су основана још три: Лијечнички, Господарско-шумарски и Источно-православно богословски. Источно-православно богословски је радио само две или три године пре него што је затворен. У исто време, поред факултета на универзитету, у потпуности су установљене три високе школе: Краљевска техничка висока школа, Краљевска ветеринарска висока школа и Краљевска висока школа за трговину и промет. За време аутономије Хрватске и Славоније, оне су уздигнуте на ниво универзитетских факултета.

Законским и подзаконским актима за Универзитет и три високе шко-

ле у Загребу прописано је 59.518 функција за време аутономне Хрватске и Славоније. Највише је било организационих, 51.987 (87,35%), затим кадровских, 5.249 (8,82%), нормативно-правних, 1.336 (2,24%), и материјалних, 946 (1,59%). Остале функције нису пронађене.

Од укупног броја функција задатих за Свеучилиште и високе школе у Загребу, у аутономној Хрватској и Славонији, 25.139 (42,24%) функција прописано је за време Аустро-Угарске. Са друге стране, за време Краљевине СХС задато је 34.379 (57,76%) функција.³⁹

После ликвидације Покрајинске управе за Хрватску и Славонију, на Свеучилишту и високим школама у Загребу, Светозар Прибићевић је у складу са својим овлашћењима министра просвете премапотписао акта у којима је задато 218 функција. Највише је било организационих, 187 (85,78%), затим кадровских, 22 (10,09%), док је знатно мање било материјалних, 6 (2,75%), и нормативно-правних, 3 (1,38%), а осталих функција није било. На основу овога може се закључити да је Светозар Прибићевић, и у времену после ликвидације Покрајинске управе за Хрватску и Славонију, наставио да делује у правцу даље организације и развоја научно-наставне основе Свеучилишта и високих школа у Загребу.

На Мудрословном факултету, на основу задатих 13 (5,96%) функција, омогућио је да се установи Катедра за етнологију и етнографију.⁴⁰

На Краљевској техничкој високој школи, са задатих 205 (94,04%)

39 Структура укупног броја задатих функција на Свеучилишту и високим школама у Загребу, у аутономној Хрватској и Славонији састоји се из:

- 13.090 (21,99%) функција које су задате у сврху утемељења основа организације и функционисања (за време Аустро-Угарске 3.103, или 5,21%, а у време Краљевине СХС 9.987 или 16,78%);
- 2.084 (3,50%) функције задате за хабилитације приватних доцената којима су одређени њихов положај, права и дужности (у време Аустро-Угарске 650, или 1,09%, а у Краљевини СХС 1.434, или 2,41%), док је положај наставног особља, чиновника и службеника претходно био одређен основним законским и подзаконским актима;
- 14.423 (24,21%) функције које су задате у сврху оснивања и отварања семинара, института и осталих институција (у Аустро-Угарској 7.264 или 12,20%, а у Краљевини СХС 7.159 или 12,01%);
- 3.255 (5,47%) функција задатих за потребе одржавања течајева, као и за одређење њихове организације и функционисања (у Аустро-Угарској 2.078, или 3,49%, а у Краљевини СХС 1.177 или 1,98%);
- 20.263 (34,03%) функције задате у сврху одржавања државних и строгих испита (у Аустро-Угарској 8.978, или 15,08%, а у Краљевини СХС 11.285 или 18,95%);
- 735 (1,23%) функција које су задате за нострификацију доктората у Краљевини СХС;
- 5.430 (9,12%) функција задатих са циљем да се одреди унис студената, плаћање школарине, ослобађање од плаћања школарине, повластице студентима који су били у аустроугарској војсци, повластице студентима-учесницима Првог светског рата, као и за сва остала оншта питања у вези са студијама после рата, у Краљевини СХС, што се односило на положај студената, њихова права и дужности (за време Аустро-Угарске задато је 3.016 или 5,07% функција, од чега је 2.559 или 4,30% функција задато за студенте који су били регрутовани у аустроугарску војску, односно који су били учесници у Првом светском рату, а у време Краљевине СХС 2.414 или 4,05% функција задато је за регулисање питања студија). Д. Бајагић, *Управљање Министарством просвете*, стр. 436–448.

40 Указ о оснивању премапотписан је на основу чл. 49 Свеучилишног закона из 1874, односно 1894. године. „Указ од 26. јануара 1925. године о оснивању катедра за Етнологију и Етнографију“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца*, VII, 53, Београд, 1925, стр. 1. Видети: Ћл. 49 „Закона од 6. липода 1894, стр. 19–25.

функција, одобрио је статут којим је основана Лабораторија за стројарство. Статут је донет у складу са свим важним принципима по којима су оснивани заводи на Свеучилишту у Загребу. У статуту је, поред научно-наставне сврхе лабораторије за професоре и студенте, истакнута и њена намена да за потребе индустрије, приватних лица и државних институција врши испитивања и тестирање машина. На крају одређено је да се лабораторија финансира из дотација, од надокнада које су се наплаћивале за испитивање машина, као и доприносима индустрије и приватника.⁴¹

Министар просвете Стјепан Радић (Хрватска сељачка странка) је, на основу задатих 2.480 функција, од којих је највише било организационих, 1.771 (71,41%), затим кадровских, 398 (16,05%), нормативно-правних, 262 (10,56%), материјалних, 40 (1,61%), и осталих девет (0,36%), у времену после укидања Покрајинске управе за Хрватску и Славонију, потпуно несметано наставио процес организације и унапређења научно-наставне основе на Свеучилишту и високим школама у Загребу.

Стјепан Радић је, на основу уредбе, са задатих 726 (29,27%) функција, створио услове да се научно-наставна основа Краљевске високе школе за трговину и промет⁴² у Загребу прошири на четири године, да школа добије нове заводе и библиотеке, да се уздигне на ниво универзитетског факултета са циљем изучавања економско-комерцијалних и њима сродних наука и добије назив Економско-комерцијална висока школа.⁴³ Овој школи је, на основу прелазних одредби у којима су задате 62 (2,50%) функције, створио услове за даљу организацију.⁴⁴ Установљавање научно-наставне основе спровео је на основу аката у којима је: за нострификацију доктората кандидатима који су докторирали на страним високим школама из економско-комерцијалних наука задато 137 (5,52%) функција,⁴⁵ за одржавање појединачних испита, предиспита и диплом-

41 „Statut laboratorija na kr. tehničkoj visokoj školi u Zagrebu od 23. maja 1925. godine“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца*, VII, 130, Београд, 1925, стр. 6.

42 Према чл. 11 Закона о буџетским дванаестинама за месец децембар 1925. и јануар, фебруар и март 1926. године, министар просвете Стјепан Радић имао је овлашћење да Високу школу за трговину и промет у Загребу претвори у Економско-комерцијалну високу школу са рангом универзитетског факултета и да је продужи на четири године. Министар просвете је био овлашћен да, на предлог професорског колегија школе и по одобрењу Министарског савета, одреди све потребно до носебног законског уређења за Високу школу. Члан 11 је донет сагласно чл. 24 Закона о буџетским дванаестинама за месеце: август, септембар, октобар и новембар 1925, на основу кога је министар просвете имао овлашћење да у Београду отвори Велику трговинску школу (Академију трговине). „Закон о буџетским дванаестинама за месеце август, септембар, октобар и новембар 1925. године“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца*, VII, 173, Београд, 1925, стр. 1–26; „Закон о буџетским дванаестинама за месеце децембар 1925. године и јануар, фебруар и март 1926. године“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрватша и Словенаца*, VII, 276, Београд, 1925, стр. 1–24.

43 „Уредба од 23. децембра 1925. године о изменама и допунима §§ 1–12, 14, 16–27, 29–33, законске уредбе од 17. јуна 1920. године“, *Просветни гласник*, XLII, 1–2, Београд, 1926, стр. 3–10.

44 „Прелазне одредбе – II. Бр. 16.976 од 31. децембра 1925. године – Економско-комерцијална висока школа у Загребу“, *Просветни гласник*, XLII, 1–2, Београд, 1926, стр. 39 и 40.

45 „Пронис бр. 7480/1 од 24. јануара 1926. године о нострификацији доктората економско-комерцијалних знаности страних високих школа на Економско-комерцијалној високој школи у За-

ских испита које су полагали студенти задата је 701 (28,27%) функција;⁴⁶ за извођење докторских студија које су обухватале израду тезе, односно научног рада (дисертације) и полагање два строга усмена испита задате су 473 (19,07%) функције;⁴⁷ за хабилитације приватних доцента, њихов положај, њихове дужности и права задате су 303 (12,22%) функције;⁴⁸ за оснивање Географског завода, са циљем да се унапреди проучавање географије уопште а посебно економске географије и историје, као и да се помогне научни рад других сличних завода у држави који су се бавили проблемима из географије и економије, задате су 64 (2,58%) функције.⁴⁹

На основу задатих 2.466 (99,44%) функција, у актима прописаним за Економско-комерцијалну високу школу, Стјепан Радић је омогућио да се на Свеучилишту и високим школама у Загребу у значајној мери унапреди проучавање наука које су битне за привреду и државу. У овом случају то су биле економско-комерцијалне науке, чиме је испуњен програм његове странке о реформи образовања и васпитања из времена пре 1918. године.⁵⁰

Поред организационог утемељења Економско-комерцијалне високе школе, Стјепан Радић је своје деловање усмерио у правцу организационе изградње Медицинског факултета Свеучилишта у Загребу тако што је на основу задатих 14 (0,56%) функција регулисан теоријски испит другог ригороза.⁵¹ (Изложени резултати анализе систематизовани су у Табели број 3)

Министар просвете Милош Трифуновић је на основу задатих 86 функција у Закону о изменама члана 89 Финансијског закона за буџетску 1926/27. годину прописао прелазна наређења којима су на Свеучилиште Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу протегнути: Закон о Универзитету у Београду од 27. фебруара 1905. и Општа уредба о Универзитету од 1. октобра 1905. са свим изменама и донунама које су донете било

гребу“, *Просвешћени иласник*, XLII, 3–4, Београд, 1926, стр. 77–79.

46 Чл. 1–39 „Наредбе бр. 7478/1 од 12. фебруара 1926. године, којом се у Економско-комерцијалној високој школи у Загребу издају испитни прописи“, *Просвешћени иласник*, XLII, 1–2, Београд, 1926, стр. 21–29.

47 Чл. 1–23 „Пронис бр. 7479/1 од 12. фебруара 1926. године за получење доктората економско--комерцијалних знаности у Економско-комерцијалној школи“, *Просвешћени иласник*, XLII, 1–2, Београд, 1926, стр. 29–35.

48 „Пронис бр. 7481/1 од 12. фебруара 1926. године, којим се издаје пропис о хабилитацији приватних доцента, њиховом положају, њиховим дужностима и правима на Економско-комерцијалној високој школи у Загребу“, *Просвешћени иласник*, XLII, 3–4, Београд, 1926, стр. 29–35.

49 „Одлука бр. 1493/1 од 13. фебруара 1926. године, којом се оснива Географски завод на Економско-комерцијалној високој школи у Загребу“, *Просвешћени иласник*, XLII, 3–4, Београд, 1926, стр. 69; чл. 1–6 „Статута Географског завода на Економско-комерцијалној високој школи у Загребу“, *Просвешћени иласник*, XLII, 3–4, Београд, 1926, стр. 69 и 70.

50 Видети: Душан Бајагић, „Стјепан Радић као министар просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, *Токови историје*, 4, Београд, 2006, стр. 139–157.

51 „Одлука бр. 4811/1 од 17. фебруара 1926, о полагању теоретских испита II ригороза при Медицинском факултету у Загребу“, *Просвешћени иласник*, XLII, 3–4, Београд, 1926, стр. 69.

којим законом од тренутка њиховог ступања на снагу до 19. јула 1926. год.

Табела 3 – *Задаће функције у актима која су њремајојћисали министри просвете Краљевине СХС Светозар Прибићевић и Стјепан Радић на Свеучилишту и високим школама у Загребу њосле ликвидације Покрајинске управе*

Министри просвете Краљевине СХС	Функције						
	Организационе	Нормативно-правне	Материјалне	Кадровске	Остале	Укупно	%
Светозар Прибићевић	187	3	6	22	0	218	8,08
Стјепан Радић	1.771	262	40	398	9	2.480	91,92
Укупно	1.958	265	46	420	9	2.698	100
%	72,57	9,82	1,70	15,57	0,33	100	100

када је ступио на снагу Закон о изменама члана 89. Овлашћење за прелазна наређења Милош Трифуновић је добио по саслушању Универзитетског већа.⁵²

Милан Грол (Југословенска демократска странка), као министар просвете, на Свеучилишту у Загребу, у актима која је прописао, задао је укупно 2.608 функција. Од тога, највише је било организационих – 2.356 (90,34%) и кадровских – 199 (7,63%) функција, док је број свих осталих био занемарљив. Сходно томе, Милан Грол је највише деловао у правцу организационог развоја научно-наставне основе и у оквпру тога одређењу кадрoвске структуре на Свеучилишту и високим школама у Загребу.

Од свих аката која је прописао Милан Грол, највише функција, 2.312 (88,65%), задато је у јединственом акту из школске 1927/28. године који је обухватао:

- Уредбу на основу које је Мудрословни факултет Свеучилишта у Загребу преименован у Филозофски – и организационо и функционално уређен по моделу Филозофског факултета у Београду. Факултет је добио низ нових семинара основаних у складу са принципима организације и функционисања који су на Свеучилишту важили од момента његовог оснивања, затим установљени су нови научни заводи и основане нове наставне збирке, док је научно-наставна основа прошпрена једним бројем нових предмета,⁵³

52 „Закона о измени члана 89. Финансијског закона за буџетску 1926/27. годину од 19. јула 1926. године“, *Просветни гласник*, XLII, 10, Београд, 1926, стр. 349 и 350.

53 Видети више: „Уредба Филозофског факултета Свеучилишта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу од 6. априла 1928. године“, *Просветни гласник*, XLIV, 4, Београд, 1928, стр.

- Уредбу којом је на Фармацеутском одјелу одређен нов начин функционисања и организације, чиме су уведене новине у задацима, условима за упис, времену трајања студија (четпри године), распореду предавања и одржавања испита.⁵⁴

На основу задатих 85 (3,26%) функција установљен је Завод за конструкцију стројевних делова на Техничком факултету. Организација и функционисање завода утемељени су према основним принципима на којима се заснивала организација и функционисање свих осталих завода на факултетима Свеучилишта. Завод је основан са циљем да служи развоју и унапређењу машинских конструкција, и био је опремљен радионицама, лабораторијама, приручном библиотеком и збиркама делова машина и других учила.⁵⁵

Поред овог, задате су 42 (1,61%) функције у сврху отварања Дерматовенеролошке и педијатричке клинике, као и измене и донуна у научно-наставној основи Медицинског факултета,⁵⁶ односно у сврху новог распоред у научно-наставној основи Ветеринарског факултета задате су 24 (0,92%) функције.⁵⁷

У сврху постављања испитних комисија за прелаз асистената из приправне у помоћне групе, као и за полагање државног стручног испита асистената на Универзитету и високим школама у рангу Универзитета, у Загребу задато је 145 (5,56%) функција.⁵⁸

Министар просвете Божидар Максимовић је на Свеучилишту у Загребу задао 446 функција, од чега је највише било организационих – 348 (78,03%),

391–407.

- 54 Видети више: „Уредба Фармацеутског одјела Филозофског факултета Свеучилишта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу“, *Просвешћени гласник*, XLIV, 4, Београд, 1928, стр. 407–413.
- 55 Видети више: „Статут Завода за конструкцију стројевних дијелова на Техничком факултету Свеучилишта Краљевине СХС у Загребу“, *Просвешћени гласник*, XLIV, 8, Београд, 1928, стр. 708 и 709.
- 56 „Raspis P. Br. 17.824 od 8. novembra 1928. godine – Otvaranje dermatovenerološke i pedijatričke klinike na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Zagrebu“, *Prosvetni glasnik*, XLIV, 11, Beograd, 1928, str. 981; „Odluka П. Br. 18.856 od 24. novembra 1928. godine – Donuна § 2. naredbe biv. kр. хрв. слав. владе, повјереништва за просвјету и вјере од 19. срњња 1921. године Br. 22. 322“, *Просвешћени гласник*, XLIV, 12, Београд, 1928, стр. 1058 и 1059.
- 57 „Odluka P. Br. 18.004 od 6. novembra 1928. godine – Veterinarski fakultet u Zgarebu: predmet farmakologija i farmacijske вежбе premešta se iz III i IV semestra u V i VI semestar“ i „Odluka P. Br. 18.224 od 9. novembra 1928. godine – Veterinarski fakultet u Zagrebu: predmet higijena mesa i mleka premešta se iz šestog i sedmog semestra u sedmi i osmi semestar“, *Prosvetni glasnik*, XLIV, 11, Beograd, 1928, str. 967 i 968;
- 58 „Odluka P. Br. 18.137 od 8. novembra 1928. – Postavljenje za predsednika i članove Ispitne komisije za prelaz asistenata Univerziteta i visokih škola u rang Univerziteta iz pripravne u pomoćnu grupu, u Zagrebu“, *Prosvetni glasnik*, XLIV, 11, Beograd, 1928, str. 967 i 968; „Odluka П. Br. 18.675 od 19. новембра 1928. године – Постављање чланова Комисије у Загребу за полагање држ. стручног испита асистената Универзитета и Високих школа у рангу Универзитета“, *Просвешћени гласник*, XLIV, 12, Београд, 1928, стр. 1058; „Odluke П. Br. 19.094 od 26. новембра 1928 – Постављање за председнике и чланове испитних повјеренстава за други државни (припремни) и трећи државни (стручни) испит у Економско-комерцијалној високој школи у Загребу, за трогодиште 1928/29–1930/31.“, *Просвешћени гласник*, XLIV, 12, Београд, 1928, стр. 1059 и 1060.

односно кадровских – 80 (17,94%); док је свих других било знатно мање.

Тако је и он допринео организационом утемељењу Свеучилишта, али поред унапређења научно-наставне основе, највише у прилог кадрове организације наставног особља. Наиме, школске 1928/29. године деловао је у правцу избора хонорарних наставника којима су затим поверена одржавања предавања и вежби на основу задатих 375 (84,08%) функција.⁵⁹

У сврху унапређења научно-наставне основе на појединим факултетима је деловао, са задате 42 (9,42%) на Медицинском,⁶⁰ са задатих 16 (3,59%) на Господарско-шумарском⁶¹ и оснивањем самосталне катедре за психологију на Филозофском са задатих 13 (2,91%) функција.⁶² (Изложени резултати анализе систематизовани су у Табели број 4)

Табела 4 – *Задате функције у акцијама која су премајошћисали министари просвете Краљевине СХС за Свеучилиште у Загребу од школске 1926/27. до 1929/30. године*

Министри просвете Краљевине СХС	Функције						Укупно	%
	Организационе	Нормативно-нравне	Материјалне	Кадровске	Остале	Укупно		
Милош Трифуновић	65	15	0	6	0	86	2,74	
Милан Грол	2.356	45	8	199	0	2.608	83,05	
Божидар Максимовић	348	10	8	80	0	446	14,20	
Укупно	2.769	70	16	285	0	3.140	100	
%	88,18	2,23	0,51	9,10	0	100	100	

Спајање разноликих историјских, географских и политичко-правних простора условило је постојање различитих правних система у про-

59 „Одлука П. Бр. 10.232 од 19. јуна 1929. године – Ветеринарски факултет у Загребу, одобрење да се новере предавања односно вежбе поменутиим лицима“, *Просветни гласник*, XLIV, 8, Београд, 1929, стр. 604 и 605; „Одлука П. Бр. 10.930 од 2. јула 1929. године, избор хонорарних наставника за даље трогодиште на Теолошком факултету у Загребу“, стр. 605; „Одлука П. Бр. 11.624 од 11. јула 1929. године, избор за хонорарне наставнике Господарско-шумарског факултета у Загребу“, стр. 605 и 606; „Одлука П. Бр. 12.453 од 22. јула 1929. године, избор хонорарних професора Фармацеутског одејла Филозофског факултета и Филозофског факултета у Загребу, трогодишњи период шк. 1929/30.–1931/32. године“, стр. 608; „Одлуке П. Бр. 17.176 од 9. септембра 1929. године, поновни избор досадашњих хонорарних професора на Техничком факултету у Загребу“, стр. 773–775.

60 „Одлука Р. Бр. од 15. јануара 1929. године – Rok за polaganje prvih triju ispita II rigorozna na Medicinskom fakultetu u Zagrebu“, *Prosvetni glasnik*, XLV, 1, Београд, 1929, стр. 2; „Одлука П. Бр. 11.627 од 13. јула 1929. године Медицински факултет у Загребу, понављање испита из биологије, физике и хемије“, *Просветни гласник*, XLV, 8, Београд, 1929, стр. 606

61 „Одлука П. Бр. 2.195 од 15. фебруара 1929. године, нредмети аграрна политика, задругарство и вођење семинара из господарске управе придружују се доцентури из господарског књиговодства и господарске трговине на Универзитету у Загребу“, *Просветни гласник*, XLV, 2, Београд, 1929, стр. 102.

62 „Одлука Р. Бр. 10.543 од 25. јуна 1929. године – Osnivanje samostalne katedre za psihologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zagrebu“, *Prosvetni glasnik*, XLV,7, Београд, 1929, стр. 532.

визоријуму и после њега до 1929. године, тј. недовршене тенденције за успостављањем јединственог правног простора у битном су детерминисале и вертикалну и хоризонталну организацију Министарства просвете, а са тим и деловање министра према Универзитету у Београду и Свеучилишту са високим школама у Загребу. Постојећи политичко-правни услови су детерминисали процес одлучивања министра просвете према организацији и функционисању универзитета, који је обухватао широки круг одредби које се јављају у двојној улози: у улози околности (амбијеита) одлучивања и у улози предмета одлучивања. Одлучивање о овим конкретним вишим и високошколским институцијама детерминишу политичко-правни прописи, с једне, и карактеристика тих институција и њихов положај у образовном систему, с друге стране. У време Краљевине СХС је дифузија Универзитета у Београду и Свеучилишта са високим школама у Загребу била изразито детерминисана различитим правним системима условљеним присуством историјских, географских и политичко-правних простора.

Деловање министра просвете према два најзначајнија центра високог школства било је у складу са аутономијом на Универзитету у Београду, односно на Свеучилишту и високим школама у Загребу уз уважавање покрајинске аутономије у Хрватској и Славонији. У пракси је постојање и функционисање једне и друге аутономије потврђено успешним развојем организације и управе, изградњом научно-наставне основе и стварањем услова за њену примену.

Изузетан развој Свеучилишта и високих школа у Загребу у аутономној Хрватској и Славонији указује на суштинско постојање и остваривање у пракси покрајинске аутономије на пољу просвете. Наставак тог развоја после укидања Покрајинске управе указује на постојање и примену аутономије на Свеучилишту у Загребу. Доследна примена прво покрајинске аутономије, а затим и аутономије самог свеучилишта резултат је вишеструким развојем и изградњом овог центра високог школства у Краљевини СХС.

Министри просвете Краљевине СХС су, у току својих мандата, за Универзитет у Београду и његове факултете премапотписали акта у којим су задали 11.195 (46%) функција. Од свих министра просвете, са највише задатих функција – 5.730 (23,54%), за поједине факултете и Универзитет у целини, у току својих мандата, издвојио се Светозар Прибићевић. На основу овако великог броја задатих функција он је највише допринео стварању услова за развој факултета и Универзитета у Београду. Сви остали министри просвете заједно задали су мање функција, и то: Милош Трифунчић 1.290 (5,30%), Антун Коросец 1.162 (4,77%), Никола Перић 1.076 (4,42%), Милан Грол 1.009 (4,15%), Љубомир Давидовић 886 (3,64%) и Божндар Максимовић 42 (0,17%). Свако од њих, у оквру надлежности којима је располагао, допринео је развоју и изградњи било факултета било Универзитета у Београду у целини.

На Свеучилишту и високим школама у Загребу, по ликвидацији Покрајинске управе за Хрватску и Славонију, у актима које су премапотписали министри просвете Стјепан Радић и Светозар Прибићевић, задато је укупно 2.698 функција. Тако је и у том периоду настављен рад на организацији и изградњи Свеучилишта и високих школа, о чему сведочи број задатих организационих функција од 1.958 (72,57%). Посебно су развијане високе школе Економско-комерцијална и Краљевска техничка. Највише функција прописао је министар просвете Стјепан Радић – 2.480 (91,92%), што је било у складу са програмом Хрватске сељачке странке за реформу образовања и васпитања, у делу који се односи на високо школство из времена пре 1918. године.

Са установљењем аутономије на Свеучилишту у Загребу, односно од школске 1926/27. до 1929/30. године, од укупног броја функција, који је износио 3.140, највише задатих функција, 2.534 (80,70%), било је прописано са циљем да се оснују нове установе и развије научно-наставна основа на факултетима. На основу задатих 2.325 (74,04%) функција омогућено је оснивање нових установа и развој научно-наставне основе на Филозофском факултету, што указује на пажњу која се у Министарству поклањала том факултету. На другом месту са задатих 375 (11,94%) функција прописан је избор хонорарних наставника на факултетима Свеучилишта, док је са задатих 145 (4,62%) функција прописано образовање комисија и постављање чланова. Овако висок број функција у сврху: оснивања нових установа, развоја научно-наставне основе, избора хонорарних наставника и образовања комисија, указује на то да је пажња усмерена на развој и изградњу Свеучилишта.

У току ове четпри школске године, Милан Грол је са задатих 2.608 (83,05%) функција највише деловао на Свеучилишту у Загребу.

Сагледавајући деловање свих министара просвете у Краљевини СХС могуће је закључити да су велики допринос развоју организације, изградњи управе и унапређивању научно-наставне основе на Универзитету у Београду и на Свеучилишту у Загребу имали министри просвете из Југословенске демократске странке.

Извори и литература

1. Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1928. године, Полицијски зборник закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној, Београд, 1924.
2. Закон о Универзитету од 27. фебруара 1905. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
3. Закон о Универзитету Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца у Љубљани, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I, 85, Београд, 1919.

4. Закона о општој управи од 26. априла 1922. године, Полицијски зборник закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној, Београд, 1924.
5. Закон о буџетским дванаестинама за месеце август, септембар, октобар и новембар 1925. године, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, VII, 173, Београд, 1925.
6. Закон о буџетским дванаестинама за месеце децембар 1925. године и јануар, фебруар и март 1926 године, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, VII, 276, Београд, 1925.
7. Закона о измеџи члана 89. Финансијског закона за буџетску 1926/27. годину од 19. јула 1926. године, Просветни гласник: Службени лист Министарства просвете, XLII, 10, Београд, 1926.
8. Закон о универзитетима од 28. јуна 1930. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прџредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
9. Општа уредба Универзитета од 1. октобра 1905. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прџредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
10. Уредба од 3. септембра 1919. године о уређењу Министарства просвете, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I, 91, Београд, 1919.
11. Уредба од 2. фебруара 1920. године о Филозофском факултету у Скопљу и Правном факултету у Суботници, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, II, 27, Београд, 1920.
12. Уредба о изменама и допунама од 22. маја 1920. године у Општој уредби Универзитета од 1. октобра 1905. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прџредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
13. Уредба о изменама и допунама од 9. јула 1920. године чл. 23. Закона о Универзитету од 27. фебруара 1905. године и чл. 78. Опште уредбе од 1. октобра 1905. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прџредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
14. Привремена уредба Медицинског факултета за прва четири семестра од 23. јануара 1921. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прџредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
15. Уредба о изменама и допунама од 2. фебруара 1921. године у Закону о Универзитету од 27. фебруара 1905. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прџредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.

16. Уредба о изменама и допунама од 9. фебруара 1921. године у Општој уредби Упиверзитета од 1. октобра 1905. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
17. Уредба Православног богословског факултета на Универзитету Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, од 11. фебруара 1921. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
18. Уредба Пољопривредног факултета од 11. фебруара 1921. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Упиверзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
19. Прелазна уредба Медицинског факултета Универзитета у Београду од јула 1921. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
20. Уредба о подели земље на областн од 26. априла 1922. године, Полицијски зборник закона и законских прописа по струци управно-полицијској и самоуправној, Београд, 1924.
21. Уредба Православног богословског факултета на Универзитету Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, од 25. октобра 1923. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Упиверзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
22. Уредба Пољопривредног факултета од 21. септембра 1924. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Упиверзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
23. Уредба од 8. маја 1925. године о изменама и допунама у Уредби Правничког факултета од 1. фебруара 1906. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Упиверзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
24. Уредбу о измени од 16. новембра 1925. године чл. 69. став 1. Опште уредбе Универзитета у Београду од 1. октобра 1905. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Упиверзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
25. Измене и допуне од 16. новембра 1925. године у Уредби Техничког факултета од 1. фебруара 1906. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
26. Уредба од 23. децембра 1925. године о изменама и допунама §§ 1–12, 14, 16–27, 29–33, законске уредбе од 17. јуна 1920. године, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLII, 1–2, Београд, 1926.
27. Уредба од 30. маја 1926. године о изменама и допунама у Општој уредби Универзитета од 1. октобра 1905. године и Уредби Правничког факултета од 1. фебруара 1906. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.

28. Уредба Филозофског факултета Свеучилишта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу од 6. априла 1928. године, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLIV, 4, Београд, 1928.
29. Уредба Правног факултета Универзитета у Београду од 5. августа 1928. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
30. Уредба Фармацеутског одјела Филозофског факултета Свеучилишта Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у Загребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLIV, 4, Београд, 1928.
31. Измене и допуне од 18. априла 1929. године у прелазној Уредби Медицинског факултета у Београду од јула 1921. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
32. Указ од 26. јануара 1925. године о оснивању катедра за Етнологију и Етнографију, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, VII, 53, Београд, 1925.
33. Указ од 30. маја 1926. године о измени чл. 78. Опште уредбе Универзитета у Београду од 1. октобра 1905. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
34. Указ од 5. октобра 1926. године о изменама и допунама у Уредби Техничког факултета од 1. фебруара 1906. године, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLII, 11, Београд, 1926.
35. Указ од 17. јула 1927. године о изменама и допунама у Уредби Филозофског факултета Универзитета у Београду од 1. фебруара 1906. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
36. Указ о оснивању Психолошког семинара на Филозофском факултету Универзитета у Београду од 28. јула 1928. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
37. Одлука П. Бр. 7.301 од 22. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа, Основна настава: Службени гласник Министарства просвете Одељења за основну наставу и народно просвећивање, I, 1, Београд 1924.
38. Одлука П. Бр. 7.368 од 24. јула 1924. – Ликвидација Просветних одељења Покрајинских управа, Основна настава: Службени гласник Министарства просвете Одељења за основну наставу и народно просвећивање, I, 6, Београд, 1925.

39. Одлука П. Бр. 1.134 од 2. фебруара 1925. – Делокруг рада обласних великих жупана, Основна настава: Службени гласник Министарства просвете Одељења за основну наставу и народно просвећивање, I, 6, Београд, 1925.
40. Одлука бр. 4811/1 од 17. фебруара 1926, о полагању теоретских испита II ригороза при Медицинском факултету у Загребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLII, 3–4, Београд, 1926.
41. Одлука П. Бр. 18.675 од 19. новембра 1928. године – Постављање чланова Комисије у Загребу за полагање држ. стручног испита асистената Универзитета и Високих школа у рангу Универзитета, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLIV, 12, Београд, 1928.
42. Одлука П. Бр. 18.856 од 24. новембра 1928. године – Допуна § 2. наредбе бив. кр. хрв. слав. зем. владе, повјерепиштва за просвјету и вјере од 19. септембра 1921. године Бр. 22. 322, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине, XLIV, 12, Београд, 1928.
43. Одлуке П. Бр. 19.094 од 26. новембра 1928 – Постављање за председнике и чланове испитних повјеренстава за други државни (припремни) и трећи државни (стручни) испит у Економско-комерцијалној високој школи у Загребу, за трогодишће 1928/29–1930/31., Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLIV, 12, Београд, 1928.
44. Одлука П. Бр. 10.232 од 19. јуна 1929. године – Ветеринарски факултет у Загребу, одобрење да се повере предавања односно вежбе поменутиим лицима, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLIV, 8, Београд, 1929.
45. Одлука П. Бр. 10.930 од 2. јула 1929. године, избор хонорарних наставника за даље трогодишће на Теолошком факултету у Загребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLIV, 8, Београд, 1928.
46. Одлука П. Бр. 11.624 од 11. јула 1929. године, избор за хонорарне наставнике Господарско-шумарског факултета у Загребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLIV, 8, Београд, 1928.
47. Одлука П. Бр. 11.627 од 13. јула 1929. године Медицински факултет у Загребу, понављање испита из биологије, физике и хемије, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLV, 8, Београд, 1929.
48. Одлука П. Бр. 12.127 од 19. јула 1929. године, којом се оснива Збирка Археолошког семинара на Универзитету у Београду, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLV, 8, Београд, 1929.

49. Одлука П. Бр. 12.453 од 22. јула 1929. године, избор хонорарних професора Фармацеутског одјела Филозофског факултета и Филозофског факултета у Загребу, трогодишњи период шк. 1929/30.–1931/32. године, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLIV, 8, Београд, 1928.
50. Одлуке П. Бр. 17.176 од 9. септембра 1929. године, поновни избор досадашњих хонорарних професора на Техничком факултету у Згаребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLIV, 8, Београд, 1928.
51. Наредба П. Бр. 4.151. од 9. априла 1925. године – Великим жупанима за просветна одељења – Орагнизација обласних просветних одељења и надлежностн просветних органа у области, Основна настава: Службени гласник Министарства просвете Одељења за основну наставу и народно просвећивање, I, 13, Београд, 1925.
52. Правилник о регулисању школског рада у појединим факултетима на Универзитету у Београду од 29. маја 1919, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
53. Правилник о нострификацији страних диплома Медицинског факултета од 3. септембра 1928. године, Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду, прпредио Драгољуб Т. Баралић, Београд, 1967.
54. Прелазне одредбе – П. Бр. 16.976 од 31. децембра 1925. године – Економско-комерцијална висока школа у Загребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLII, 1–2, Београд, 1926.
55. Пронис бр. 7480/1 од 24. јануара 1926. године о нострификацији доктората економско-комерцијалних знаности страних високих школа на Економско-комерцијалној високој школи у Загребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине СХС, XLII, 3–4, Београд, 1926.
56. Наредбе бр. 7478/1 од 12. фебруара 1926. године, којом се у Економско-комерцијалној високој школи у Загребу издају испитни прописи, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине, XLII, 1–2, Београд, 1926.
57. Пронис бр. 7479/1 од 12. фебруара 1926. године за получење доктората економско-комерцијалних знаностн у Економско-комерцијалној школи, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине, XLII, 1–2, Београд, 1926.
58. Одлука бр. 1493/1 од 13. фебруара 1926. године, којом се оснива Географски завод на Економско-комерцијалној високој школи у Загребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине, XLII, 3–4, Београд, 1926.

59. Статута Географског завода на Економско-комерцијалној високој школи у Загребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине, XLII, 3–4, Београд, 1926.
60. Статут Завода за конструкцију стројевних дијелова на Техничком факултету Свеучилишта Краљевине СХС у Загребу, Просветни гласник: Службени орган Министарства просвете Краљевине, XLIV, 8, Београд, 1928.
61. Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I, Загреб, 1922.
62. Дефинитивни резултати понис становништва од 31. јануара 1921, Сарајево 1932.
63. Претходни резултат пониса становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца од 31. јануара 1921. године, Сарајево, 1924.
64. Zakonski članak sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 5. siječnja 1874. ob ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. Zakon od 6. listopada 1894., kojim se preinačuju, odnosno nadopunjuju neke ustanove zakonskog članka sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 5. siječnja 1874. ob ustrojstvu sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, Sveučilišni zakon i provedbena naredba o državnim ispitima, Zagreb, 1895.
65. Odluka P. Br. 18.004 od 6. novembra 1928. godine – Veterinarski fakultet u Zagrebu: predmet farmakologija i farmacijske vežbe premešta se iz III i IV semestra u V i VI semestar i „Odluka P. Br. 18.224 od 9. novembra 1928. godine – Veterinarski fakultet u Zagrebu: predmet higijena mesa i mleka premešta se iz šestog i sedmog semestra u sedmi i osmi semestar, Prosvetni glasnik: Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLIV, 11, Beograd, 1928.
66. Odluka P. Br. 18.137 od 8. novembra 1928. – Postavljenje za predsednika i članove Ispitne komisije za prelaz asistenata Univerziteta i visokih škola u rang Univerziteta iz pripravne u pomoćnu grupu, u Zagrebu, Prosvetni glasnik: Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLIV, 11, Beograd, 1928.
67. Odluka P. Br. od 15. januara 1929. godine – Rok za polaganje prvih triju ispita II rigoroza na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, Prosvetni glasnik: Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLV, 1, Beograd, 1929.
68. Raspis P. Br. 17.824 od 8. novembra 1928. godine – Otvaranje dermatovenerološke i pedijatričke klinike na Medicinskom fakultetu Univerziteta u Zagrebu, Prosvetni glasnik: Službeni organ Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, XLIV, 11, Beograd, 1928.
69. Statut laboratorija na kr. tehničkoj visokoj školi u Zagrebu od 23. maja 1925. godine, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, VII, 130, Београд, 1925.
70. Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 2, Загреб, 1924.
71. Алманах Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, III, Загреб, 1927/28.
72. Грађа о стварању југословенске државе (1. I – 20. XII 1918), (приредили: Драгослав Јанковић и Богдан Кризман), II, Београд, 1964.

73. Аутономија Университета и Чиновнички закон: *Стручно мишљење Савета Правног факултета*, Београд, 1925.
74. Бајагић Душан, (2009): *Управљање Министарством просвете Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд.
75. Бајагић Душан (2006): *Стјејан Радић као министар просвете Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Токови историје, 4, Београд, стр. 139–157.
76. Šišić Ferdo, (1920): *Dokumenta o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: 1914–1919*, Zagreb.
77. Милојевић, Боривоје Ж., (1928): *Каква нам је отаџбина*, Јубиларни зборник живога и рада СХС 1919–1928, Београд.
78. Димић Љубодраг, (2001): *Историја српске државности (Србија у Југославији)*, III, Нови Сад.
79. Димић Љубодраг, (1997): *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд.
80. Димић Љубодраг, (1998): *Срби и Југославија – историор, друштво, политика. Поглед са краја века*, Београд.
81. Ђуровић Смиљана, (1989): *Економски фактори у стварању Краљевине СХС, Стварање југословенске државе 1918*, Београд.
82. Јовановић Слободан, (1931): *Из наше историје и књижевности*, Београд.
83. Јовановић, Слободан. (1932): *Политичке и управне расправе*, II, Београд.
84. Јовановић Слободан, (1995): *Уставно право Краљевине Срба Хрватиа и Словенаца. Класици југословенског права*, Београд.
85. *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2000.
86. Цвијић Јован, (1966): *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, I, Београд.
87. Веус, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945)*, Zagreb, 1969.
88. Jovanović, Vladan, (2002): *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd.
89. Mirković Mijo, (1968): *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb.
90. Sveučilište kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1874–1924 (Spomenica akademičkog senata), Zagreb, 1924.

Summary

Dušan R. Bajagić

HISTORICAL, GEOGRAPHICAL, POLITICAL AND LEGAL SPACES AND THE OPERATION OF MINISTERS OF EDUCATION OF THE KINGDOM OF SCS

Key words: Kingdom of SCS, historical, geographical and political and legal space, the Ministry and the Ministers of Education, university and college education, organization and operation

Applying the method of quantitative and qualitative analysis of primary documents (laws and bylaws), the relationship of historical, geographical and political and legal spaces and operation of Ministers of Education of the Kingdom of SCS was examined on the example of the institutions of the university and high education.

The presence of historical, geographical, political and legal spaces required the existence of different legal systems in the provisory and after in the period to 1929, i.e. unfinished tendency to establish a unique legal space essentially determined the vertical and the horizontal organization of the Ministry of Education, and with it the action of the Minister to the University of Belgrade and the University of High Schools in Zagreb. The existing political and legal conditions determined the decision-making process of Ministers of Education toward the organization and the functioning of the University in Belgrade and Zagreb, which included a wide range of provisions that appeared in the double role: the role of the circumstances (environment) of decision-making and the role of deciding cases. Deciding on these particular colleges and higher education institutions is determined by political and legal regulations, on the one hand, and the characteristics of these institutions and their position in the educational system, on the other hand. At the time of the Kingdom of SCS, the diffusion of Belgrade University and the University of High Schools in Zagreb was very determined by different legal systems conditioned by the presence of historical, geographical and political and legal spaces.

Acting of the Ministers of Education towards the two most important centres of higher education was consistent with the autonomy of the University of Belgrade that is, the University and College in Zagreb with respect of provincial autonomy in Croatia and Slavonia. After the abolition of the Provincial Administration, the University of Zagreb got the same form of autonomy as well as the University of Belgrade, and the effect of Ministers of Education continued accordingly. On the basis of autonomy, acting Ministers at the University of Belgrade and the University and College in Zagreb, in practice, confirmed the development of the organization and administration, as well as the construction and application of scientific and educational base.

Ministers of Education of the Kingdom of SCS, in the course of their mandates and within the jurisdiction they had, for the University of Belgrade and its faculties, contributed to the development and construction of either faculty or university in general. The basics of the University of Belgrade with the Philosophical, Law and Technical faculty were placed before the First World War, during the Kingdom of SCS they were expanded by establishing three faculties: Agriculture, Medicine and Orthodox Theology. Among the Ministers of Education, Svetozar Pribičević contributed most to the development of some faculties and the University as a whole.

Consistent application of the provincial autonomy in Croatia and Slavonia first, and then the autonomy of the University of Zagreb resulted in multiple development and construction of this center of higher education in the Kingdom of SCS.

After the liquidation of the Provincial Administration of Croatia and Slavonia, the Economic-Commercial High School was developed especially owing to the Minister of Education Stjepan Radić, which was in accordance with the program of the Croatian Peasant Party to reform education, in part related to higher education from the time before 1918.

Later, with the establishment of the autonomy of the University of Zagreb, the most were in favour of the establishment of new institutions, the development of scientific and educational base, the choice of part-time teachers and education commissions. During the term of office of the Minister of Education Milan Grol, the establishment of new institutions and the development of scientific-educational foundation were mostly fueled at the Faculty of Philosophy.

Considering the effect of all Ministers of Education in the Kingdom of SCS, it is possible to conclude that the Ministers of education of the Yugoslav Democratic Party had the major contribution to the organization, administration building and advancing scientific and educational foundations at the University of Belgrade and the University of Zagreb.

НАСТАВА ГЕОГРАФИЈЕ НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ 1945–1960.*

Апстракт: У раду се анализира развој наставног и научног рада из географије на Београдском универзитету од краја Другог светског рата до краја 50-их година 20. века. Приказан је развој наставних планова и програма, организациони развој наставних и научних установа, делатност истакнутих географа у настави и науци, одвијање међународне научне сарадње и број студената и дипломираних студената географије. Посебна нажња је носећена представљању политичког утицаја Комунистичке партије/Савеза комуниста на наставу и науку и живот и рад универзитетских наставника у нослератном периоду.

Кључне речи: Београдски универзитет, географија, настава, професори, Комунистичка партија

Универзитетска настава географије у Београду има корене у 19. веку на Лицеју и Великој школи. Предмет који је у свом називу и садржају имао географију први пут се појавио 1853. када је на Катедри за физику Јестаствено-техничког одељења предавана физичка географија и метеорологија. Током друге половине 19. века географија је у наставним плановима Лицеја и Велике школе изучавана повремено, под разним називима, и у оквиру других научних дисциплина, а предавали су је стручњаци за друге науке. Географија је на Великој школи коначно утемељена 1893. доласком Јована Цвијића (1865–1927) за професора научне географије и етнографије. Од тада се наставни и научни рад из ове дисциплине на Великој школи, а од 1905. на Универзитету у Београду, снажно и континуирано развијао, захваљујући пре свега Цвијићу, а потом његовим ученицима и следбеницима. Већ је 1894. формиран Географски завод, 1910. је основано Српско географско друштво, а 1912. је покренут *Гласник Српског географског друштва*. Настава географије се на Филозофском факултету до Другог светског рата одвијала у оквиру два одсека (Историјско-географског и Јес-

* Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* (№ 177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

таствено-хемијског), тј. у оквиру две групе, при чему је на једној изучавана антропогеографија са етнологијом, историјом, археологијом, а на другој физичка географија са геологијом, минералологијом, метеорологијом и другим природним наукама. У различитим периодима су испити полагаани на различите начине, али су све време студенти били обавезни да радове са терена саопштавају у географском семинару, што сведочи о развијености наставе, али и о увођењу студената у научни рад. О развијености научног рада говори и податак да је до рата на Филозофском факултету у Београду одбрањено 14 докторских дисертација из географије. Од оснивања Универзитета, а нарочито у периоду између два светска рата, на Филозофском факултету у Београду и у Скопљу (који је био део Београдског универзитета) појавио се низ географа, Цвијићевих ученика и следбеника, који су наставили његово дело, дали кључни допринос развоју наставног и научног рада из географије у међуратном периоду, али и после Другог светског рата, све до смрти или одласка у пензију крајем 50-их година: Павле Вујевић је дошао на факултет 1907; Јевто Дедијер 1910, али је преминуо одмах после Првог светског рата 1918; Боривоје Ж. Милојевић је био асистент од 1906; Петар Јовановић од 1919; Војислав Радовановић од 1922; Сима Милојевић од 1924.¹

Током Другог светског рата Филозофски факултет, као ни Универзитет, није радио, тако да није било ни наставе географије. Повремено су одржавани дипломски испити, али није било предавања нити је вршен упис студената. Факултет је претрпео знатну материјалну штету, а уочи ослобођења је спаљена зграда на Студентском тргу 3, при чему је страдала богата библиотека и имовина Географског завода и Српског географског друштва. Зато су највећи напори по почетку рада крајем 1945. били усмерени на превазилажење и надокнаду штете, што је ишло споро и тешко. Географски завод је био привремено смештен у згради Правног факултета, а тек у лето 1948. се уселио у обновљену зграду на Студентском тргу. Библиотека је обнављана набавком књига из Совјетског Савеза, поклонима професора и чланова Српског географског друштва, као и „одабирањем књига географске садржине из заплењене имовине сарадника окупатора“. Географске карте су набављане у иностранству, тако да је проректор Универзитета Душан Недељковић са службеног боравка у Западној Немачкој донео велику збирку зидних карата и поклатио је Географској групи.²

Осим потребе да се превазиђе ратна штета, губици и застој који је настао прекидом наставног и научног рада током окупације, важан утицај

1 Видети: Боривоје Ж. Милојевић, „Катедра за географију“, *Сто година Филозофског факултета*, Београд, 1963, стр. 687–700; Душан Дукић, „Географија“, *Тридесет година Природно-математичког факултета у Београду 1947–1977*, Београд, 1980, стр. 433–437; Вујадић Б. Рудић, „Развој универзитетске наставе географије у Београду“, *Зборник радова, Географски факултет*, св. 37–38, Београд, 1991, стр. 17–48; Исти, *Развој наставе географије у Србији*, Београд, 2007, стр. 117–129.

2 Д. Дукић, *н. г.*, стр. 437.

на рад Београдског универзитета и Филозофског факултета, па стога и на наставу географије после Другог светског рата, имале су и нове политичке и друштвено-економске околности настале доласком Комунистичке партије Југославије на власт и спровођењем револуционарних промена у земљи. Спровођење амбициозних политичких, друштвених, привредних, културних реформи у земљи утицало је и на циљеве и задатке високог образовања, на структуру и организацију високошколских установа и честе измене наставних планова и програма појединих научних дисциплина и измене режима студија. Потреба за разноврсним стручним високообразованим кадровима за обнову и изградњу земље, а од 1947. за спровођење Првог петогодишњег привредног плана, утицала је и на улогу географије, на садржаје наставних планова и програма и организационе оквире у којима се одвијао наставни и научни рад из географије. При том, неприкосновени положај Партије у новом систему доводио је до тога да она утиче на наставне планове и задатке географске науке и да остварује сталан уплив у живот и рад наставника и студената географије.³

После Другог светског рата дошло је до крупних промена у организацији Филозофског факултета и наставе географије. Фебруара 1947. факултет је подељен на Филозофски и Природно-математички (ПМФ).⁴ Средином 1948. године извршена је темељна реорганизација Београдског универзитета тако што су медицински факултети издвојени у Медицинску велику школу, технички факултети у Техничку велику школу, а остали факултети, међу којима је био и ПМФ, чинили су Универзитет.⁵ На ПМФ-у је формирано десет наставних група, при чему је географија била Х група. Тако је уместо две групе на којима је изучавана физичка, односно антропогеографија као основни предмет, установљена само једна општа група за географију и тиме нануштено двојство у универзитетској настави ове научне дисциплине. Септембра 1948. донет је Правилник о настави на природно-математичким факултетима универзитета у ФНРЈ по којем су сви факултети подељени на одсеке, групе и уже струке. Одсеци су били Математичко-физички, Хемијски, Биолошки, Геолошки и Географски, на којем је постојала истоимена група. У оквиру Географске групе су установљене три уже струке: физичка географија, антропогеографија и регионална географија. Правилником је одређено и да студије трају четири године и да се на крају полаже дипломски испит из уже струке. Факултетски савет ПМФ-а у Београду је касније одлучио да се дипломски испит за студенте географске групе састоји од дипломског рада, одбране дипломског рада и општег испита из уже струке, а постојећим струкама

3 Видети више у: Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd, 2004, str. 69–136.

4 Архив Србије (АС), Београдски универзитет (БУ), ф. 45, Одлука Министарства просвете НР Србије, бр. 196, 17. фебруар 1947; „Уредба о подели Филозофског факултета Универзитета у Београду на Природно-математички и Филозофски факултет“, *Службени гласник НР Србије*, бр. 11, Београд, 22. март 1947, стр. 109.

5 D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, str. 114–115. Ова подела је важила до 1954. када су Законом о универзитету велике школе укипуге и сви факултети враћени у оквир Универзитета.

је додата и картографија. Правилник из септембра 1948. је наговестио и ступање на снагу нових наставних планова и програма, који су важили и за студенте уписане 1947/48.⁶

После Другог светског рата студентима Географске групе *физичку географију* и *геоморфологију* је држао професор Петар С. Јовановић. Регионалну географију је држао професор Боривоје Ж. Милојевић предајући сваког семестра о појединим областима на земљи (тако је у летњем семестру 1947/48. и летњем 1949/50. предавао о високим планинама и поларним пределима, у зимском семестру 1948/49. о нустињским и степским областима и долини Велике Мораве, а у летњем 1948/49. о морима, обалама и острвима, и лесним заравнима и пешчарама у ФНРЈ, у зимском семестру 1949/50. о долинским областима и о Дурмитору, 1950/51. о Боки Которској, 1952/53. о географским пределима САД-а итд.). Од 1950. је наставу *географије ФНРЈ* изводио хонорарни наставник Ђорђе Паунковић. Професор Војислав С. Радовановић је предавао *антиројеографију са политичком географијом* и *антиројеографију Балканској полуострва* и *ФНРЈ*. Професор Сима Милојевић је држао *картографију*, *ошћу привредну географију*, *привредну географију Југославије* и *привредну географију капиталистичких и социјалистичких земаља*, необавезна предавања о хидрографским и морфолошким проблемима крша, а од 1950. и *физичку географију*. Наставу из *основа картографије* је од 1950/51. држао хонорарни наставник мајор Никола Павишић, а од 1952/53. и хонорарни наставник Душан Манзаловић. Студенти су слушали и полагали и *метеорологију* код професора Павла Вујевића, а затим Марка Милосављевића, *ошћу геологију*, *основе георографије* и *крајтак курс историјске геологије* код професора Косте В. Петковића, *етнологију* код професора Филозофског факултета Татомира Вукановића, а потом Мирка Барјактаревића, *екологију* и *биогеографију* код професора Милутина М. Радовановића и од 1950. *географију* код Вајана Гомпра, предавача Филозофског факултета. Од II године за студенте је био обавезан географски семинар два часа недељно, на којем су излагали своје радове и дискутовали о њима са професорима и студентима Географске групе. Студентима IV године је држан и *увод у самостални рад* из појединих ужестручних предмета, односно из оног из којег су радили дипломски рад, а имали су и *приказивање и прегледање дипломских радова* или *дипломске радове*. Важан део наставе су биле екскурзије које су професори организовали по споразуму са слушаоцима.⁷

6 „Правилник о настави на природно-математичким факултетима универзитета у ФНРЈ“, *Службени листи ФНРЈ*, бр. 80, Београд, стр. 1233; Архив Југославије (АЈ), Савет за науку и културу при Влади ФНРЈ, 317-68-95; *Универзитети и високе школе у ФНРЈ*, Београд, 1950, стр. 27; В. Рудић, *Развој наставе географије у Србији*, стр. 130.

7 *Прејед предавања за летњи семестар школске 1947/48. године*, Београд, 1948, стр. 29–41, 133; *Прејед предавања за зимски семестар школске 1948/49. године*, Београд, 1948, стр. 26–39; *Прејед предавања за летњи семестар школске 1948/49. године*, Београд, 1949, стр. 35–50; *Прејед предавања за зимски семестар школске 1949/50. године*, Београд, 1949, стр. 35–53; *Прејед пре-*

Сви наведени стручни предмети су у свом садржају после рата претрпели извесне измене и морали су да одражавају нове политичке и друштвено-економске услове. Програми су прилагођавани револуционарним променама у друштву, идеолошко-политичким стремљењима Комунистичке партије и совјетским достигнућима у настави и науци. То је пре свега важило за садржаје политичке и привредне географије који су на упутрашњем плапу прилагођавани захтевима Првог петогодишњег плана привреде и економском развоју земље, а на међународном плапу одражавали идеолошко-политички сукоб великих сила и односе Југославије са Совјетским Савезом и социјалистичким земљама.⁸

Поред тога, крајем 40-их година у наставне планове на Београдском универзитету, па и на Географској групи ПМФ-а, увођени су предмети који су имали превасходно идеолошко-политичку образовну и васпитну улогу. Тако су после рата студенти слушали наставу *политичке економије* кроз коју су се упознавали са основним појмовима ове дисциплине. Током 50-их је на Географској групи овај предмет као хонорарни наставник предавао Мпрко Перовић са Економског факултета.⁹ Крајем школске 1948/49. под утицајем одлука Петог пленума КПЈ одржаног јула 1948, уведена је на свим факултетима, па и на ПМФ-у, обавезна настава *марксизма-лењинизма* за слушаоце прве две године студија. Формиране су и катедре и постављени хонорарни наставници за овај предмет. Школске 1950/51. наставу марксизма-лењинизма за студенте свих група на ПМФ-у је држао хонорарни наставник Исток Жагар. Кроз садржаје овог предмета требало је студенте иидоктринисати поставкама комунистичке идеологије, како уопштено тако и на примерима блиским појединим струкама. Међутим, настава овог предмета није добро прихваћена ни од наставника ни од студената, који су слабо посећивали предавања. Суочене са таквим проблемима, просветне власти и партијски органи су током 50-их година увели предмет са идеолошким садржајима под другим именом – *основи друштвених наука*.¹⁰

На основу Уредбе из маја 1948, школске 1948/49. на факултетима је уведена и настава *предвојничке обуке* кроз коју је студенте требало припремити за служење војног рока и одбрану земље, како савлађивањем осно-

давања за лејњи семестар школске 1949/50. године, Београд, 1950, стр. 35–55; *Прејлед предавања за зимски семестар школске 1950/51. године*, Београд, 1950, стр. 43–59; *Прејлед предавања за лејњи семестар школске 1950/51. године*, Београд, 1951, стр. 32–46; *Прејлед предавања за школску 1951/52. годину*, Београд, 1952, стр. 37–50; *Прејлед предавања за школску 1952/53. годину*, Београд, 1953, стр. 34–47; *Универзитети и високе школе у ФНРЈ*, стр. 74–76; Д. Дукић, *н. г.*, стр. 438–439; В. Рудић, *Развој настави географије у Србији*, стр. 131, 146–150.

8 АЈ, Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ, 315-36-89, Наставни плапови и програми ПМФ-а.

9 *Прејлед предавања за школску 1952/53*, стр. 46.

10 АС, Комитет за научне установе, Универзитет и велике школе, (Комитет НРС), ф. 5, Настава марксизма-лењинизма, 12. децембар 1949; *Прејлед предавања за зимски семестар школске 1950/51*, стр. 60; D. Bondžić, *Beogradski univerzitet*, str. 188–190.

вних војничких вештина, тако и идеолошко-политичком иидоктринацијом. У оквиру предвојничке обуке студенти су изводили и војне маневре на којима су уз јединице армије показивали практично вештине и знања стечена у настави. Међутим, и овај предмет је од почетка наилазио на тешкоће и отпор студената.¹¹ Студентима Географске групе ПМФ-а предвојничку обуку је у почетку држао капетан Владимир Ф. Секулић.¹²

Поред велике важиости за служење страном литературом, настава страних језика је у послератним наставним плановима имала извештан идеолошки значај. Школске 1948/49. је на свим факултетима, па и на Географској групи, форсиран руски језик као обавезан, због блискости са Совјетским Савезом и усмерености на совјетску литературу. Међутим, због сукоба са Информбпроом 1948, под политичким притиском са партијског врха, руски језик врло брзо губи примат и студенти географије и других група крајем 40-их добијају могућност да између руског, енглеског, немачког и француског изаберу један обавезни и један језик који ће учити факултативно. Међутим, и у настави језика је због недостатка кадрова и отпора студената било великих проблема.¹³ Руски језик за слушаоце Географске групе су држали лектори Максим В. Агапов и Владимир М. Масловски, енглески Иванка Ковачевић, а од 1950. Олга Марјановић, француски Жана Илић и немачки Јелена Б. Јевтић.¹⁴

Тако су 1948/49. године студенти Географске групе после II семестра полагали физичку географију, метеорологију, геологију са петрографијом и политичку економију; после IV семестра геоморфологију, картографију, аитропогеографију са политичком географијом и привредну географију; после VI семестра регионалну географију, географију ФНРЈ, аитропогеографију са политичком географијом, привредну географију и етнологију; и после VIII семестра педагогију и дипломски испит (испит из уже струке-специјалности и одбрана дипломског рада). Постојали су и обавезни колоквијуми из Регионалне географије после IV и из педагогије после VII семестра. Као и на осталим групама ПМФ-а, обавезно се слушао и полагао руски језик и извођена је предвојничка обука у свим семестрима по два часа недељно.¹⁵

Током 50-их година су стално преиспитивани и мењани планови

11 „Уредба о предвојничкој обуци“, *Службени листи ФНРЈ*, бр. 45, 2. јун 1948, стр. 596–597; АЈ, 317-71-102, Плап и програм војно-политичке обуке за поједине факултете; АС, Комитет НРС, ф. 6, ВП бр. 8805 – Комитету НРС, пов. бр. 267, 23. март 1949; Историјски архив Београда (ИАБ), Градски комитет (ГК), ф. 361, Записници Факултетског комитета ПМФ, 18. јануар, 8. март 1951.

12 *Прејлед предавања за летињи семестар школске 1949/50*, стр. 54–55; *Прејлед предавања за зимски семестар школске 1950/51*, стр. 61–62.

13 D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, str. 190–191; АС, Комитет НРС, ф. 5, бр. 9078, 30. септембар 1949; *Истио*, Извештај о раду Комитета НРС, 1948/49.

14 *Прејлед предавања за зимски семестар школске 1949/50. године*, Београд, 1949, стр. 53; *Прејлед предавања за летињи семестар школске 1949/50. године*, Београд, 1950, стр. 52–55; *Прејлед предавања за зимски семестар школске 1950/51*, стр. 60–61; *Прејлед предавања за летињи семестар школске 1950/51*, стр. 47; *Прејлед предавања за школску 1951/52*, стр. 50–51; *Прејлед предавања за школску 1952/53*, стр. 47–48.

15 *Прејлед предавања за летињи семестар школске 1948/49*, стр. 115.

и програми на свим факултетима Београдског универзитета, све у циљу смањивања оптерећености студената и повећавања ефикасности студија, као и повећања квалитета образовања и прилагођавања савременом развоју науке. Рад на ревизији планова и програма је крајем деценије прерастао у обимнију реорганизацију Универзитета и реформу наставе која је спроведена почетком 60-их година.¹⁶ На географској групи је током 50-их мењан назив појединих предмета и њихов распоред и време полагања, док су неки предмети сажимани или дељени, а у мањој мери су увођени нови предмети. Почетком деценије су се у плапу појавили предмети *стара географија*, *географско читање* и *историја ФНРЈ* (као могућност уместо етнологије). После доношења новог републичког Закона о универзитету 1956. на ПМФ-у је формирано 11 група и 12 катедри, при чему је географија била једанаеста група и дванаеста катедра. Средином 50-их у наставни план је уведен предмет основи друштвених наука, који је касније преименован у основи науке о друштву. На крају је као резултат реформе универзитетске наставе 1961. и на Географској групи уведена тростепена настава: први степен I и II година, други степен III и IV година и трећи степен магистарске студије. На географској групи су почеле магистарске студије на три смера: туризму, географији крша и географији становништва. Број предмета је знатно порастао (на 23) и измењен је распоред и назив појединих предмета. Другој години су уведени предмети: национална историја, методика географске наставе, општа друштвена географија, географија страних земаља и семинарски рад, а у III и IV хидрологија са основама климатологије и географске области Југославије, а избачена је етнологија.¹⁷ Тако је за деценију и по после Другог светског рата организација наставе географије на Београдском универзитету више пута мењана, као и садржај планова и програма. Сличне измене су вршене и у другим наставним дисциплинама, што је био резултат развоја самих наука, али и друштвено-политичких кретања и очекивања и потреба државних органа и Партије. Извршене промене и реформе често нису давале жељене резултате и доводиле су до враћања на старо или предузимања нових промена и реформи.

Истовремено са изменама наставних планова и програма, после рата је дошло и до знатнијих кадровских промена на Групи за географију. Предратним наставницима који су и после рата били носиоци универзитетске наставе географије у Београду прикључивали су се млађи географи који су потом напредовали и преузимали водећу улогу у настави и научном раду. Крајем 40-их се као асистенти појављују Радомир Симовић за привредну географију и Душица Матић за геоморфологију,

16 Видети више у: Драгомир Бопцић, *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950–1960*, Београд, 2010, стр. 105–154.

17 *Прејед предавања за школску 1952/53*, стр. 139; *Прејед предавања за школску 1956/57. годину*, Београд, 1957, стр. 96–110; В. Рудић, *Развој наставе географије у Србији*, стр. 131–132, 150–153. Степена настава на ПМФ-у је већ 1966. укипута, а наставни плапови Географске групе су и касније често мењани.

Душан Дукић као хонорарни асистент и Милорад Васовић за регионалну географију, који касније као доцент преузима овај и још неке предмете. Школске 1948/49. године је образована Катедра за географију као IX од укупно девет катедри на ПМФ-у. Шеф катедре је био редовни професор Боровоје Ж. Милојевић, заменик ванредни професор Сима Милојевић, а чланови редовни професори Павле Вујевић, Петар Јовановић, Војислав Радовановић, предавач Марко Милосављевић, хонорарни наставници Анте Обуљен, Милутин Радошевић, Марјан Чадеж, Милан Ковачевић и асистенти Р. Симовић и Д. Матић. У Географском заводу су, поред управника Б. Милојевића и чланова П. Јовановића, В. Радовановића, С. Милојевића, Р. Симовића и Д. Матић, чланови били и асистенти М. Васовић и Оливера Милетић.¹⁸ Од средине 50-их *крайшак курс историјске геологије* су преузели доцент др Милорад Анђелковић и асистент Оливера Спајић, биogeографију хонорарни вапредни професор др Бранислав Јовановић, а дошли су и асистенти Владимир Ђурић и Михаило Костић за аитропоегеографију, Косовка Ристић за општу регионалну географију, Милош Зеремски и Живадин Јовичић за геоморфологију, Срећко Николић и Љубинко Сретеновић за картографију, Јован Петровић за регионалну географију ФНРЈ, Драгутин Петровић и Драган Родић су дошли у Институт за проучавање крша „Јован Цвијић“ итд.¹⁹

До краја 50-их година дошло је и до смене генерација на географској групи ПМФ-а (што је био случај и на осталим факултетима Београдског универзитета).²⁰ Крајем те деценије су пензионисани или преминули старији предратни наставници који су до тада били носиоци наставе из кључних стручних предмета: Боровоје Ж. Милојевић, Петар Јовановић, Војислав Радовановић и Сима Милојевић. Реч је о наставницима који су рођени крајем 19. века, студирали географију на Филозофском факултету Београдског универзитета почетком 20. века као ученици Јована Цвијића, наставили Цвијићев рад, били носиоци наставног и научног рада између два светска рата на Филозофском факултету у Београду и Скопљу, а после Другог светског рата се окупили у Београду и до краја 50-их представљали кадровску основу Географске групе ПМФ-а, били носиоци наставног и научног рада, међународне сарадње, рада Српског научног друштва и Географског института САН.

Боровоје Ж. Милојевић (1885–1967) је рођен у Царини у срезу азбуковачком. Основну школу је завршио у Крупњу, нижу гимназију у Шапцу, а вишу у Београду 1904. Дипломирао је на Географској групи Филозофског факултета у Београду 1908. Пошто је одбио место асистента,

18 *Прејед ђредавања за зимски семестар школске 1948/49. године*, стр. 40; *Прејед ђредавања за лејњи семестар школске 1948/49*, стр. 51, 139; *Прејед ђредавања за зимски семестар школске 1949/50*, стр. 113; *Прејед ђредавања за школску 1951/52*, стр. 50–53; *Прејед ђредавања за школску 1952/53*, стр. 48–49, 139; *Univerziteti i visoke škole u FNRJ*, str. 78–79.

19 *Прејед ђредавања за школску 1956/57*, стр. 96–110; Б. Ж. Милојевић, *н. г.*, стр. 690–691.

20 О томе видети: Д. Бонцић, *Универзитет у социјализму*, стр. 313–314.

од 1908. до 1920. је радио у гимназијама у Ваљеву, Чачку, Лозници и Београду. У међувремену је, 1911/1912. био на студијским боравцима у Бечу, Халеу и Берлипу. Током Првог светског рата се повлачио са српском војском преко Албаније, а школске 1918/19. се усавршавао у Лозани, Берну и Фрибуру. Вратио се у земљу 1919, године 1920. је докторирао („Јужна Македонија – антропогеографска испитивања“) и изабран за доцента на Филозофском факултету у Београду. За ванредног професора је изабран 1921. а за редовног 1927. После Цвијићеве смрти 1927. преузео је руковођење Географском групом и Географским заводом. По речима његовог ученика и биографа Милорада Васовића, од повратка на Универзитет 1920. па до одласка у пензију 1956. године „био је кључна личност у српској и југословенској географији“. Почетком Другог светског рата је стављен на располагање, а фебруара 1943. постављен за редовног професора регионалне географије. На то место је преузет јуна 1945. и радио до одласка у пензију 1956. Био је шеф Катедре за географију 1950. и вишегодишњи управник Географског института САНУ. Током рада у настави и науци предузео је бројна теренска истраживања и екскурзије у земљи и иностранству, написао више од 200 радова и учествовао на многим научним скуповима (Праг 1924, Капро 1925, Варшава 1927, 1934, Кембриџ 1928, Париз 1931, Софија 1936, Амстердам 1938, Вашингтон 1952, Рио де Жанепро 1956. и др.). Као експерт је био члан југословенске делегације на Конференцији мира у Паризу 1946. Дописни члан САНУ је постао 1947. а редовни 1961. Био је почасни доктор четири универзитета (Монпеље 1946, Гренобл 1947, Рен 1947, Праг 1948) и почасни члан неколико географских друштава (Загреб, Праг, Варшава, Париз, Лувен, Берлин и Беч). Знао је руски, француски, немачки и енглески језик. Пензионисан је 1956. а умро 1967. у Београду.²¹

Петар С. Јовановић (1893–1957) је рођен у Добрачи, у грузанском срезу. Основну школу је завршио у родном месту 1904, а гимназију у Крагујевцу 1912. Дипломирао је на Групи за физичку географију Филозофског факултета у Београду јуна 1920. Учествовао је у Првом светском рату као подофицир и официр од новембра 1914. до фебруара 1918. Од 1918. до 1920. је студирао као државни стипендиста у Риму, Фиренци и Паризу, а студије је завршио у Београду. Радио је као асистент на факултету и као суплент у Другој мушкој гимназији у Београду. Пошто је октобра 1922. одбранио докторску дисертацију на Филозофском факултету у Београду („Прибрежни језерски рељеф београдске околине“), постављен је за доцента на Филозофском факултету у Скопљу, где је основао Катедру за географију и Географски институт. Изабран је 1925.

21 АС, Министарство просвете НР Србије (МПС), ф. 44, досије 45; Б. Ж. Милојевић, *н. г.*, стр. 700; Милорад Васовић, „Боривоје Ж. Милојевић (1885–1967)“, *Живот и дело српских научника*, књига 4, Београд, 1998, стр. 177–229; Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (ДАМСП), Политичка архива (НА), Међународне организације, 1952, ф. 54, сигн. 42053; *Исцо*, 1953, ф. 56, досије 1, сигн. 41544, 42786, Извештај са конгреса у Вашингтону, 1952; АЈ, Савет академија ФНРЈ, 55-55-266, Извештај са екскурзије по Француској 1950.

за ванредног, а 1932. за редовног професора. Почетком Другог светског рата је прешао у Београд, где је нреузет на Универзитет, али је 1942. и пензионисан. Јуна 1945. је нреузет за редовног професора на Филозофском факултету у Београду, именован за члана Комисије за обнову Универзитета и изабран за члана пленума Главног одбора Народног фронта Србије. Као експерт је био члан југословенске делегације на Конференцији министара спољних послова у Лондону 1945. и на Конференцији мира у Паризу 1946. Поред рада у настави и науци, пре свега у областима физичке географије и геоморфологије, истицао се теренским истраживањима и организационим радом. Био је шеф Катедре за географију и оснивач и унравник Географског института САНУ од 1947. до смрти. Изабран је за дописног члана САНУ 1946, а 1948. за редовног члана и генералног секретара. Био је и почасни члан Географског друштва у Прагу. Говорио је француски, италијански, немачки, а служио се и руским и енглеским језиком. Умро је у Београду 1957.²²

Војислав Радовановић (1894–1957) је рођен у Павлици у студеничком срезу. Основну школу је завршио у Врбовцу, нижу гимназију у Шапцу, а вишу гимназију у Нишу 1912. Учествовао је у Првом светском рату од 1914. до 1919. Од 1919. до 1921. је радио као певач у београдској опери и кратко као наставник гимназије у Скопљу. Дипломирао је на Групи за физичку географију Филозофског факултета у Београду октобра 1921. и од 1922. до 1924. био асистент Географског завода. Докторирао је 1924. („Тиквеш и Рајац – антропогеографска испитивања“) и потом изабран за доцента на Филозофском факултету у Скопљу. За ванредног професора је изабран 1926. а за редовног 1938. Био је кустос и директор Народног музеја у Скопљу. Почетком Другог светског рата је нрешао у Београд и 1943. изабран за професора етнологије. Јуна 1945. је преузет као редовни професор на Филозофском факултету у Београду. Предавао је антропогеографију на Географској групи ПМФ-а, а као хонорарни наставник и географију на Филозофском факултету. Од јуна 1947. је радио и у Географском институту САНУ. Изабран је за дописног члана САНУ 1940. Био је и дописни члан Бугарског географског друштва. Учествовао је на научним конгресима у Варшави 1927, Софији 1936. и др. Знао је немачки, а служио се француским, руским, бугарским и осталим словенским језицима.²³

Сима Милојевић (1894–1969) је рођен у Мрђеновцу у срезу поцерском. Основну школу је завршио у Ориду код Шапца, а гимназију у Шапцу и Београду, где је матурирао 1912. Учествовао је као добровољац у балканским и Првом светском рату, а 1915. је заробљен и био у логорима у Чешкој и Мађарској и на раду у Великом Бечкереку. Дипломирао је 1920. на Физичкогеографској групи Филозофског факултета у Београду. Од 1920.

22 АС, МПС, ф. 28, досије 57; Б. Ж. Милојевић, *н. г.*, стр. 697; Милош Зеремски, „Петар С. Јовановић (1893–1957)“, *Живот и дело српских научника*, књига 6, Београд, 2000, стр. 265–293.

23 АС, МПС, ф. 5, досије 33; Б. Ж. Милојевић, *н. г.*, стр. 697–698.

до 1925. био је суплент и професор средњих школа у Лесковцу, Прокупљу, Великој Кикинди и Београду. Докторирао је 1925. („Лесковачка котлина са околином – геоморфолошка истраживања“) и изабран за асистента Географског завода. Изабран је за ванредног 1940, а за редовног професора 1960. Почетком Другог светског рата је стављен на располагање, 1943. пензионисан, а јуна 1945. преузет за ванредног професора на Филозофском факултету. Пре рата је био хонорарни наставник географије на Вишој педагошкој школи у Београду и економске географије на Правном факултету, а после рата на Економско-комерцијалној високој школи, Вишој школи за спољну трговину и од 1950. на Геолошком факултету. Био је на конгресима у Варшави 1927, Франкфурту на Мајни 1953. и др. Бавио се геоморфологијом и хидрографијом крша. Служио се руским, бугарским, немачким, француским и италијанским језиком.²⁴

Друштвено-политичке околности после Другог светског рата су довеле до тога да живот и рад наставника Београдског универзитета буде под сталним надзором органа Комунистичке партије на факултетима. Циљ комуниста је био да имају преглед идеолошко-политичког стања међу наставницима, а потом да то стање мењају у своју корист, истребљују за своју политику и идеологију колебљиве и да, вршећи сталан притисак и репресивне мере, потишћују „непријатеље“ и „неподобне“ наставнике из наставе.²⁵ Тако је било и на Географској групи ПМФ-а. Сви наставници, а посебно старији професори, били су под сталним надзором партијских органа и будно је посматран не само њихов стручни рад и достигнућа већ и идеолошко-политичка прошлост, ставови, понашање и однос према новој власти. Резултати тог посматрања су бележени у карактеристикама, које су после рата биле неизбежан документ у персоналној документацији сваког наставника и представљале својеврсну идеолошку „личну карту“ коју су сачињавале колеге комунисти. У краћој или дужој форми су бележени биографски подаци, стручна каријера, политички ставови пре рата, понашање и рад током окупације, однос према новој власти и масовним организацијама, залагање у настави и науци и однос према студентима.

Тако је Боровоје Милојевић марта 1949. оцењен као добар педагог, али је критикован што „не учествује ни на каквим јавним манифестацијама на факултету“ и закључено је да се „не зна тачно његов политички став и схватања у науци“. Касније је записано да му је став према НОБ-у и новој Југославији „недовољно поуздан“ (ни „пријатељски“ нити

24 АС, МПС, ф. 45, досије 15; АС, БУ, ф. 4, досије 116; АЈ, 55-61-362. Извештај са конгреса у Франкфурту 1953; В. Рудић, *Развој наставе географије у Србији*, стр. 292. Од старијих професора треба поменути и Павла Вујевића (1881–1966) који је био наставник Метеоролошко--климатолошке групе, али је био члан Катедре за географију и до 1948. предавао метеорологију студентима Географске групе. Радио је на Филозофском факултету у Београду од 1907. до 1955, а од 1958. до 1961. био је директор Географског института САНУ. Био је дописни члан САНУ од 1950, а редовни од 1958. (АС, МПС, ф. 20, досије 11; Б. Ж. Милојевић, *н. д.*, стр. 699–700; Томислав Ј. Ракићевић, „Павле Вујевић (1881–1966)“, *Животи и дело српских научника*, књига 4, стр. 139–175).

25 Видети више у: D. Bondžić, *Beogradski univerzitet*, стр. 238–269.

„отворено ненријатељски“) и да је „пријатељ буржоаске демократије“. Са „стручне“ стране, критикован је што инсистира на аполитичности науке, „нрмењује метафизички метод“ и „усваја поставке дијалектике једнострано и недоследно“. Закључено је да је „његов став резултат непознавања социјалистичке географије“. Међутим, карактеристике су се често разликовале не само по форми већ и по закључцима. Тако је у карактеристикама које су дали начелник персоналног одељења факултета Нада Ђекић и наставници комунисти Радомир Алексић, Вилотије Блечић и Војислав Бакић истицано да је Милојевић пре рата био политички незаинтересован, да се за време рата није компромитовао сарадњом са окупатором и живео је тешко („формално је гладовао и продавао ствари да би издржавао породицу“) и да су му синови били „напредни људи“. Истицане су његове стручне активности после рата, признања која је добио у иностранству и закључивано да је одличан стручњак и као такав користи студентима, сарађује са новом влашћу и не испољава се као ненријатељ. Ипак, поменуто је и да је „у једном географском научном часопису у Француској објавио рад у којем је појаву и развитак НОБ у Југославији објашњавао углавном повољним географским условима (планине, шуме)“, што је сматрано изразито неисправним ставом.²⁶

За Петра С. Јовановића је Нада Ђекић априла 1948. написала да је „добар стручњак“ и „није непријатељ“. У овој и неколико краћих карактеристика с краја 40-их је истицано његово стручно и друштвено залагање после рата у Народном фронту, на Факултету, Институту, Академији, а нарочито Министарству иностраних послова. Сматрано је да у раду и настави покушава да „нрмењује дијалектички материјализам“ и „важи за доброг стручњака у земљи и иностранству“. Истицано је да је током рата био „симпатизер НОБ“ и није сарађивао са ненријатељем, а да је после рата „пријатељ нове Југославије“ и да „на факултету увек иступа нријатељски и на нашој страни“. Асистент Филозофског факултета и комуниста Димитрије Вученов је дао опширну карактеристику за Јовановића у којој је описао његове политичке ставове још од ђачких и студентских дана када је био близак социјалистима и КПЈ. Потом се, према мишљењу Вученова, Јовановић ради универзитетске каријере повукао из политичког живота, а затим и пришао режиму. Уочи рата се поново „нрближио наредним елементима“, али током окупације је био „пасиван“ и тек је крајем рата, „кад му је ситуација била јасна“, показао симпатије према НОП-у. И Вученов је истакао његову активност после рата. Закључио је да је Јовановић „сада употребљив и користан“, да „хоће да ради оно што поставља Партија као директиву, јер је интелигентан и уме тачно да оцени циљеве и тежње Партије на Универзитету“ и да „на гласањима у Академији и на Универзитету никад није био на противничкој страни“.²⁷

26 АС, МПС, ф. 44, досије 45; АЛ, 317-67-92.

27 АС, МПС, ф. 28, досије 57; АЛ, 317-67-92.

Војислав Радовановић је крајем 40-их у карактеристикама посматран као „један од најбољих Цвијићевих ученика“, али сматрано је и да је пре рата његов антропогеографски рад био оутерен „националистичким схватањима Цвијићеве школе“. Тек после рата се трудио да „правилно схвати решења националног питања код нас“ и примени та решења у свом раду. Истицано је да „усваја дијалектички материјализам и труди се да га примени у изучавању антропогеографских појава“, да је „симпатизер Народног фронта“, али „недовољно чврст“ и „опортуниста“. Закључивано је да „хоће да послуша шта му се каже али извршење треба пратити с њим до краја“. Током рата се није компромитовао, а деца и зетови су му били припадници НОП-а и актери нове власти, што је „позитивно“ утицало и на њега.²⁸

За Симу Милојевића је почетком 1949. у неколико краћих карактеристика записано да се „залаже у раду на свим пољима“, „политички постаје све свеснији“, „подржава у савету све наше иредлоге и има пријатељски став“. Истицано је да је пре рата био „демократски расположен“, а за време окупације „пријатељски наклоњен СССР и НОП“ и да као изасланик Министарства просвете у гимназијама није подносио извештаје о раду ђака и наставника наклоњених НОП-у. Сматрано је да је после рата „пријатељ“, истицано да учествује у свим формама политичког рада на факултету и „улаже труд у савлађивању дијалектичке економске географије“. Истовремено је сматран „осредњим стручњаком“, који се, ипак, залаже у раду са студентима. Исто је закључио и професор Петар Стевановић у карактеристици 30. јула 1950. у којој је после биографских података, нагласио да је Милојевић споро напредовао у каријери и мало објављивао после рата, сматрајући да је то због лошег односа колега, који су га „запостављали“ и „потцењивали“. Ипак, истакао је и да је Милојевић све дужности обављао савесно и изградио се у солидног наставника. Нарочито је истицан његов „чврст карактер“ и „лично поштење“. Пре рата се није бавио политиком, али био је близак групи „Наред“ око професора Ђорђа Тазића са Правног факултета. Посебно су важни Стевановићеве закључци да се „С. Милојевић по своме раду и схватањима све више приближава Партији“, да „у синдикату и факултетском савету стихијски помаже партијске одлуке“, да је „у последње време прихваћен јаче од стране партијске организације, нарочито од када је изабран за продекана“ и да на њега „Партија може у свако доба да се ослони и да му поверава задатке“. На крају је чак и предложио да му се омогући одлазак у иностранство ради набавке литературе и усавршавања. Вилотије Блечић је изнео да је Милојевић пре рата био демократски настројен и излазио у сусрет „напредним студентима“, а да је током рата био наклоњен НОП-у. Замерао му је да је после рата био пасиван и да је привредну географију иредавао „по капиталистичком гледишту“, али је закључивао да је „пријатељ“ и да га „треба активизирати“.²⁹

28 АС, МПС, ф. 5, досије 33; АЈ, 317-67-92.

29 АС, МПС, ф. 45, досије 15; АЈ, 317-67-92.

Дакле, ниједан од старијих наставника Географске групе није био члан Комунистичке партије, мада су углавном сарађивали са новим властима и нису правили непријатељске иступе. С друге стране, међу млађим географима који су радили на Катедри за географију и на географским институтима током 50-их година било је и чланова Партије, тако да су постојале партијске организације и у овим установама. Међутим, управо су у тим организацијама током 50-их година кулминирале проблеме и лоши политички и лични међуљудски односи који су постојали међу београдским географима. Лоше стање на Географском институту САНУ је крајем 1958. оштро критиковао асистент Јован Марковић, комуниста, који је, с друге стране, био оптужен да „измишља“, „подмеће“, претерује и штети угледу института својим нападима и „нездравим односом са колективом“. Марковић је критиковао недовољну радну дисциплину, каријеризам, породичне везе, окупљање „ибеоваца“, поделу на блокове, сталне зађевице, сукобе и раздор комуниста и ванпартијаца, сукоб сарадника Факултета и Академије, личне сукобе, чак и покушаје физичког разрачунавања, али и на личној и идеолошкој основи нападао колеге. Сукоб Марковића са колективом (посебно Браниславом Јовановићем и Гаврилом Внденовићем) кулминирао је почетком 1959. и доспео до виших партијских органа. У представкама Универзитетском комитету СКС Марковић је поновио раније оптужбе и тражио да се испита стање међу географима, док су га чланови колектива оптужили да је као комуниста узурпировао право да заводи ред на Институту, да је вређао и застрашивао колеге, делио их на партијце и непартијце, позивао на обрачун, неморално се понашао итд.³⁰

И на Катедри за географију су постојали лоши међуљудски односи који су кулминирали новембра 1960. сукобом између Јована Петровића и Владимира Ђурића, после чега је формирана партијска комисија на ПМФ-у да испита и реши проблеме. Комисија је одржала 11 састанака и обавила разговоре са свим комунистима на Катедри. Из њихових изјава се испоставило да су сукоби наслеђени још из времена старијих професора и да су и комунисти подлегли малограђанском оговарању, интригама, подметањима, поделама и завадама и сами допринели „нездравим односима“. Актив комуниста није реаговао на такво стање, нити на лични сукоб Ђурића и Петровића (који су живели у заједничком стану, у сталним трвењима и „некој врсти хладног рата“) нити на лошу кадровску политику на Катедри. Зато је реаговала партијска комисија која је Ђурића сменила са дужиности секретара партијске организације и казнила опоменом, Драгана Родића казнила опоменом, Петровића искључењем из СКЈ, остале комунисте критиковала због неактивности и лоших међусобних односа и расформирала актив СК.³¹ Тако се током 50-их година Партија,

30 ИАБ, фонд Универзитетски комитет, ф. 101.

31 *Исцо.*

осим сталног надзора, директно мешала у рад и међуљудске односе чланова Катедре и географских института у Београду и појављивала се као арбитар у личним, професионалним и идеолошким сукобима и кадровским питањима, утичући тиме и на сам наставни и научни рад и развој научних установа.

И поред тога, на Географској групи се одвијао наставни и научни, а у оквиру института при Факултету и Академије научни рад. Постојала је и међународна сарадња, превасходно са Француском, из које су крајем 40-их и почетком 50-их у Београд долазили истакнути географи (Андре Шолеј са Сорбоне и Пјер Жорж из Лила) и у коју су београдски наставници и студенти одлазили на усавршавање и екскурзије.³² Временом је растао и број студената, дипломаца и доктора, мада су те бројке варирале у зависности од разних фактора. Првих година после рата географију је у Београду студирало просечно 40-50 студената на години. Број студената је растао из године у годину и 1956. је износио око 1.300 студената на свим годинама, мада је велики број њих нануштао студије.³³ Од 1948. до 1960. на ПМФ-у је дипломирао 868 студената географије и то: 1948 – 4, 1949 – 12, 1950 – 35, 1951 – 46, 1952 – 59, 1953 – 64, 1954 – 85, 1955 – 108, 1956 – 57, 1957 – 51, 1958 – 83, 1959 – 172 и 1960 – 92. Међу њима је било 416 жена (47,9%). Касније је број дипломираних студената варирао, и никада се није ни приближио цифрама из 1955. и 1959.³⁴ Од 1946. до 1960. докторску тезу на ПМФ-у је одбранило 14 географа (исто колико и у периоду 1911–1937). Број одбрањених доктората по годинама је био: 1946 – 1, 1953 – 1, 1956 – 2, 1958 – 1, 1959 – 6 и 1960 – 3. Углавном се радило о особљу Географске групе (Милорад Васовић 1953, Душан Дукић и Владимир Ђурић 1956, Јован Марковић 1958. итд.), а међу докторима није било ниједне жене.³⁵

Извори и литература

1. Архив Југославије (АЈ), 55, фонд Савет академија ФНРЈ.
2. АЈ, 315, фонд Комитет за школе и науку Владе ФНРЈ.
3. АЈ, 317, фонд Савет за науку и културу при Влади ФНРЈ.
4. Архив Србије (АС), фонд Београдски универзитет.
5. АС, фонд Министарство просвете НР Србије.
6. АС, фонд Комитет за научне установе, Универзитет и велике школе НР Србије.

32 ДАМСП, ПА, Француска, 1947, ф. 36, досије 27, сигн. 418296; *Истио*, 1948, ф. 47, досије 6, сигн. 4524; *Истио*, 1949, ф. 37, досије 2, сигн. 423979; АЈ, 55-55-266; АЈ, 55-57-282.

33 Д. Дукић, *н. г.*, стр. 438.

34 В. Рудић, *Развој наставе географије у Србији*, стр. 194–195, 361–367.

35 *Истио*, стр. 218–220, 291–294.

7. Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Градски комитет СК Београда
8. ИАБ, фонд Универзитетски комитет СК Србије
9. Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (ДАМСП), Политичка архива.
10. Службени гласник НР Србије, Београд, 1945–1990.
11. Службени лист ФНРЈ, Београд, 1945–1990.
12. Преглед предавања за летњи семестар школске 1947/48. године, Београд 1948.
13. Преглед предавања за зимски семестар школске 1948/49. године, Београд 1948.
14. Преглед предавања за летњи семестар школске 1948/49. године, Београд 1949.
15. Преглед предавања за зимски семестар школске 1949/50. године, Београд 1949.
16. Преглед предавања за летњи семестар школске 1949/50. године, Београд 1950.
17. Преглед предавања за зимски семестар школске 1950/51. године, Београд 1950.
18. Преглед предавања за летњи семестар школске 1950/51. године, Београд 1951.
19. Преглед предавања за школску 1951/52. годину, Београд 1952.
20. Преглед предавања за школску 1952/53. годину, Београд 1953.
21. Преглед предавања за школску 1956/57. годину, Београд 1957.
22. *Univerziteti i visoke škole u FNRJ*, Beograd 1950.
23. Bondžić D., (2004): *Beogradski univerzitet 1944–1952*. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
24. Бонцић Д., (2010): *Универзитет у социјализму. Високо школство у Србији 1950–1960*. Београд: Институт за савремену историју.
25. Васовић М., (1998): Боривоје Ж. Милојевић (1885–1967): у: Милоје Р. Сарић (ур.): *Живот и дело српских научника*, књига 4. Српска академија наука и уметности, стр. 177–229. Београд.
26. Дукић Д., (1980): Географија, у: *Тридесет година Природно-математичког факултета у Београду 1947–1977*. Природно-математички факултет, стр. 433–437, Београд.
27. Зеремски М., (2000): Петар С. Јовановић (1893–1957), у: Милоје Р. Сарић (ур.): *Живот и дело српских научника*, књига 6. Српска академија наука и уметности, стр. 265–293, Београд.
28. Милојевић Ж. Б., (1963): Катедра за географију, у: *Сто година Филозофског факултета*, Народна књига, стр. 687–700, Београд.
29. Ракићевић Л. Т., (1998): Павле Вујевић (1881–1966), у: Милоје Р. Сарић (ур.): *Живот и дело српских научника*, књига 4. Српска академија наука и уметности, стр. 139–175, Београд.
30. Рудић Б. В., (1991): Развој универзитетске наставе географије у Београду, у: *Зборник радова, Географски факултет*, св. 37–38, Географски факултет, стр. 17–48, Београд.
31. Рудић Б. В., (2007): *Развој наставе географије у Србији*, Завод за унапређивање образовања и васпитања, Београд.

Summary

Dragomir Bondžić

GEOGRAPHY TEACHING AT BELGRADE UNIVERSITY FROM 1945 TO 1960

Key words: University of Belgrade, geography, classes, professors, the Communist Party

Teaching and research work in geography at the University of Belgrade had a long tradition and relied on the work of Jovan Cvijić at the end of the 19th and the early 20th century and his disciples and followers in the interwar period and during the first decades after the World War II. Apart from the need to overcome the war damage, new political and socio-economic circumstances resulting from the arrival of the Communist Party to power and the implementation of revolutionary changes had an important influence on the development of the geography teaching after the World War II. The new conditions, along with the steady progress of scientific knowledge, contributed to the frequent changes in curricula and teaching organization. The holders of the teaching and scientific research, international cooperation and the creation of new cadres of geography were still disciples of Jovan Cvijić (Borivoje Ž. Milojević 1885–1967, Petar Jovanović 1893–1957, Vojislav Radovanović 1894–1957, Sima Milojević 1894–1969) who by the end of the 50's died or retired and were replaced by younger geographers. The life and work of teachers after the war was under the strict supervision of the party organization, which followed their positions and during the 50's it even interfered in solving their personal conflicts.

УДК 373.1.5(=163.41)(498)
371.3::811.163.4141(498)
323.1(=163.41)(498)

Зорица СТАНИСАВЉЕВИЋ ПЕТРОВИЋ, Слађана АНЂЕЛКОВИЋ

СРПСКЕ ШКОЛЕ У РУМУНИЈИ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА*

Апстракт: Питање развоја и неговања националног идентитета од кључног је значаја за сваки народ, а посебно за најмлађе припаднике народа који живи на територији друге државе. Поред других фактора који делују у правцу очувања вере, матерњег језика, традиције и културе, уз породицу, изузетну улогу има и школа, као установа у којој се на плански, систематичан и организован начин делује на обликовање и развој младе личности. Основни циљ овог рада је да се, у историјском контексту, укаже на улогу и значај српских школа у Румунији у процесу очувања националног идентитета српског становништва. Остваривање улоге школе у овом процесу се прати кроз дескрипцију и анализу наставних садржаја и ваннаставних активности које су усмерене ка очувању вере, неговању матерњег језика, културе и традиције у три различите врсте школа: српске вероисповедне православне основне школе, прве српске ниже гимназије и Српске секције Више гимназије у Темишвару. Према су ове школе радиле у различитим временским раздобљима и биле намењене различитим узрасним категоријама ученика, резултати проучавања указују на њихов изузетан допринос у очувању традиције, културе и вере српског становништва у Румунији. Са аспекта очувања националног идентитета ученика у савременим српским школама у Румунији, искуства ових школа чине значајно недагошкко наслеђе које у перспективи треба развијати и неговати.

Кључне речи: српске школе, настава, ваннаставне активности, национални идентитет, Румунија

Увод

За сваки народ, а посебно за онај који живи ван територије матичне државе, од суштинског значаја је питање очувања сопственог идентитета.

* Рад је настао у оквиру пројеката *Модели проценивања и стварања унапређивања квалитета образовања у Србији (179060)* и *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074)*, које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

У традицији свих европских друштава, национални идентитет чини преваходно етничка компонента. У складу са тим, национални идентитет српског народа има више димензија, које су се у дугој традицији његовог постојања искристалисале као елементи посебног етничког карактера који одређују духовно и световно, религијско и политичко, културно и економско деловање и понашање Срба као старог европског народа.¹ Традиционалне црте српског националног, односно културног, политичког и социјалног идентитета М. Митровић види у: „језгру православне духовности – српско светосавље; у средишту епископске слободарске традиције – косовске митологије; у основи српског језика ћирилично писмо; и у традицији демократског организовања друштвеног живота – народна самоуправа“.²

Очување традиције и културе, као дела националног идентитета, посебно је значајно за младе генерације једног народа које живе на територији друге државе. У преношењу културног и националног наслеђа младима, поред породице, значајну улогу има школа, као базична установа за васпитање и образовање. „У процесу неговања традиције и културе школе као установе за васпитање и образовање представљају моћно средство да се очувају и одрже одређени системи, обичаји, етос“.³ Поред тога, школа има улогу да нутем процеса интеграције помогне младим људима у укључивању у заједницу државе у којој живе. Развијање свести о националном идентитету у школама стога представља основни задатак народа који опстају ван матичне државе. Значај школе за преношење културних и традицијских образаца и вредности је, у поређењу са другим факторима, сем породичног, изузетан. Очување традиционалних вредности и образаца кроз школовање, посебно у делу педагошког наслеђа, кључно је питање за очување обичаја и културних образаца мањинског становништва у свакој држави. Сходно томе, у процесу очувања традиције и културе незамењиво место имају школе, као својеврсни центри за промовисање писмености, културе и очување матерњег језика као суштинског дела традиције.

Данас су међу највећим и најозбиљнијим проблемима српске заједнице у Румунији како сачувати образовање на матерњем језику у преосталим (ретким) српским школама, или понеким секцијама у другим школама, као и ефикасније учење српског језика, као матерњег, у румунским школама. Смањење броја Срба бележи се већ више од тридесет година, и у Србији и у свим другим земљама у којима наш народ живи као аутохтон. Основни узрок је непостојање природног прираштаја за просту биолошку

1 М. Митровић, „Српски национални идентитет: традиционални корени и модерни изазови“, *Традиција, модернизација, идентитети*, М. Божић, Љ. Митровић & Г. Стојић (ур.), Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања, 2011, стр. 621–637.

2 *Исто*, стр. 625.

3 З. Станисављевић Петровић, „Традиција средњошколског образовања Срба у Румунији – прва српска нижа приватна гимназија“ *Invatamantul in limbra Sarba din Romania pe coordonate Europene*, Timisoara: Liceul Teoretic „Dositei Obradovici“, Uniunea Sarbilor din Romania, Inspectoratul scolar Timis, 2011, стр. 380.

репродукцију. Посебно је овај проблем изражен у земљама као што је Румунија, у којој живи малобројна српска заједница и у којој прети реална опасност да за неколико деценија нестане српски народ, иако на тим просторима живи вековима. Срба је на прошлогодишњем попису у Румунији било 18.500. Данас, уместо 9.000 имамо мање од 300 српских ђака. Разлози за смањење броја ђака у српским школама су, осим ниског природног прираштаја, и све већи број мешовитих бракова, удаљеност српских школа од места становања, несистематичност и непостојање стратегије у решавању проблема наставка школовања у матици, недостатак стипендија и помоћи за ђаке. Из светлих примера борбе српских школа у Румунији на пољу очувања националног идентитета морамо извући поуке које ће представљати мост између школе и друштва, традиције и модерног као нута у израђивању националног идентитета Срба у Румунији.

Разлози и мотиви за оснивање српских школа у Румунији

Са пресељењем Срба у Аустрију под Арсенијем III Чарнојевићем започеле су културне и просветне активности српског становништва на територији данашње Румуније. Имајући у виду значај школа за очување матерњег језика, патријарх Арсеније је у два наврата, 1698. и 1706. године, од бечког двора тражио одобрење за оснивање школа, гимназије и штампарије за свој народ. Међутим, због исувише јаког утицаја који су језуити имали на двор и њиховог покушаја да покатоличе иселенике са Балкана, захтеви нису прихваћени. У таквим околностима, пренуштено себи, српско становништво је почело само оснивати школе. Прве школе су имале вероисповедно обележје, њих су оснивале цркве, па је и садржина наставе била тако усмерена: учило се читање из црквених књига које су коришћене у богослужењу, а писање се такође учило из тих књига, да би ученици могли касније да их реписују, јер српске штампарије у том периоду нису постојале.⁴ Школе су организоване по узору на сличне грчке школе у Цариградској патријаршији и носиле су назив *ѿрививијалне школе*. Учитељи су били свештена лица или калуђери по манастирима, а само у изузетним случајевима и световна лица.

Опште стање у овим школама је било незадовољавајуће, школске зграде готово да нису постојале, већ се настава изводила у парохијским домовима или приватним кућама недалеко од цркве или становима учитеља, школски намештај је био веома оскудан, а у мањим школама клупа и столица није било тако да су ученици слушали наставу стојећи или седећи на земљи. Избором Павла Ненадовића за митрополита настају мало боље прилике за српске школе. Он се залагао за оснивање школа свуда где за то има услова, да школе обухвате што већи број деце и да се образује добро припремљен наставнички кадар. Митрополит Павле Ненадовић је

4 Н. Гавриловић и сар., *Историја српског народа*, Београд: Српска књижевна задруга, 1994.

основао *Народни фонд* за издржавање народних школа и покренуо делатност за оснивање ћирилске штампарије у којој би се штампале све црквене и школске књиге. Међутим, како у дугом раздобљу од 1690. до 1769. године српско школство није било законски регулисано, већ је зависило од добре воље и иредузимљивости месних епархијских и митрополијских представника и родољубивих поданика, није могуће говорити о неком развијеном школском раду.

До значајних промена у историји школа и образовању српског становништва у Монархији долази након 1769. године. Тада је донета царска одлука да се школе изузму из црквене надлежности и пређу у надлежност државне управе. У том периоду донети су значајни документи (Илнрски регуламент 1770, *Regulae directivae i Allgemeine Schulordnung* 1774, Школски устав 1776, *Rescriptum declaratorium* 1779) којима је постављена законска основа за нове школе базране на принципима европског школства. На народном црквеном сабору у Темишвару утврђена је законска основа о проширеном школском систему, који је иновнрануношењем нових организационих облика и садржаја. образовање и васпитање у српским школама сада се налазило у истој равни са школама других народа многонационалне монархије, што се значајно одразило на побољшање и иновнарање васпитно-образовног рада. У аустријским наследним земљама, током XVIII века је постојао већи број различитих типова основних и средњих школа које су на својеврстан начин доносили очувању матерњег језика, традиције и културе српског народа. Међу њима се посебно издвајају основне школе вероисповедног обележја, средње школе (латинска, покровобогородична, гимназија). У историјској перспективи, за српско становништво на територији данашње Румуније изузетан значај су имале школе вероисповедног обележја које су осниване на Војној граници. Према су ове школе осниване одмах након досељавања српског становништва и у том смислу имале дугу традицију, њихов рад се одвијао у отежаним условима, пре свега јер је на простору Војне границе бечки двор оснивао немачке школе. Тако су се на овом релативно малом простору српска деца могла школовати у државним немачким школама и вероисповедним српским православним школама. Српске школе финансирале су православне општине, богатије зантлије и трговци, родољуби. Због свог стратешког положаја Војна граница је у војном и политичком погледу иредстављала подручје за које је Монархија била посебно заинтересована. Деловање у правцу покатоличења у значајној мери се одвијало нутем школа за чије оснивање је надлежиост имао бечки двор. Настојало се да ове школе, у којима се настава одвијала на немачком, упише што већи број српске деце, која би тако учила немачки. Без познавања немачког језика Срби „нису могли да стекну никакво звање и друштвени положај, на пример као сеоски кнезови, учнтелји, судије општинских судова и други нижи канцеларијски чиновници и службеници у Граници“.⁵

5 *Историја школа и образовања код Срба*, Београд: Историјски музеј Србије, 1974.

Премда је увек постојало интересовање двора за школе у Војној граници, однос према образовању српског становништва се мењао. На пример таквог односа указује Гавриловић,⁶ истичући да се однос бечког двора мењао „према приликама и потребама државне управе за добрим ратницима и успешним произвођачима. Тако је Дворски ратни савет после Ракоцијевог устанка закључио да су Срби у устанку показали чудо од јунаштва, јер су били груби и сирови, несмекшани и неоплемењени просвећивањем и школовањем.“⁷ До премене односа бечког двора према образовању српског становништва у Војној граници дошло је након што је Аустрија изгубила рат против Немачке. Имајући у виду да савремено ратовање захтева добро обучену војску и командни кадар, бечки двор је настојао да појача активност немачких школа на Војној граници, одакле је углавном и потицао војнички кадар. У том периоду обновљене су старе и основане нове немачке школе за српско становништво. Међутим, српско становништво, а посебно црквене власти на подручју Војне границе настојале су да пруже адекватан одговор на постојећи талас покатоличења и германизације који је долазио са бечког двора интензивнијим радом на одржању и развоју српских вероисповедних православних школа. Ове школе су оснивала српска месна општества уз надзор војних представника власти. Сматра се да бечки двор и врховне војне власти нису биле против оснивања и рада српских вероисповедних школа, али нису ни скривале одбојност према њима, посебно када су питању религијски садржаји школа и настава на матерњем језику. Под паролом да се „учењем часловца, псалтира и црквеног појања напамет не може образовати савремени поданик – ратник и произвођач“ бечки двор је активно радио на процесу покатоличења и понемчивања.⁸ Српско становништво је, у тежњи за очувањем матерњег језика, традиције и културе, као и из страха од германизације и покатоличења, своју децу ипак углавном усмеравало на похађање српских вероисповедних православних школа.

*Очување мајерњеј језика и традиције у српским вероисповедним
православним основним школама*

Српске вероисповедне православне основне школе, као народне школе, на тлу данашње Румуније датирају још од 1862. године, званично су признате румунским законом о приватним школама из 1925. под називом *Legea asupra invatamantului particular*.⁹ Премда су ове школе радиле у веома неповољним условима, а српски учитељи били у незавидном

6 Н. Гавриловић и сар., *н. г.*

7 *Исто*, стр. 360.

8 *Исто*, стр. 361.

9 Цитирано у: Д. Сабљић, *Српско школство у Румунији 1919–1989*, Темишвар: Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, 1996.

материјалном положају, оне су дале изузетан допринос у очувању српског језика и ширењу писмености српског становништва у Румунији. Ове школе су по хијерахијском распореду биле подређене Великом управном савету, Епархијској скупштини и њеним одсесима, месним црквено-општинским скупштинама и црквеним и школским одборима.¹⁰ Сама чињеница да су у дужем временском периоду то биле једине школе у којима се настава изводила на матерњем – српском језику говори у прилог њиховом изузетном значају и доприносу у очувању обичаја и етоса српског народа у Румунији.

За разлику од државних, вероисповедне православне школе финансирало је српско становништво, које је и само било у веома тешкој ситуацији. Лоша материјална ситуација значајно се одразила на рад српских школа. У њима нису постојали адекватни услови за рад, недостајала су основна наставна средства и уџбеници, а као посебан проблем издвајало се питање недостатка учитеља који би наставу реализовали на српском, матерњем језику.¹¹ Лоше стање у српским вероисповедним школама, праћено проблемима и потешкоћама у којима се одвија настава, значајно се одразило на квалитет рада и знања која ученици усвајају.¹² Настава у српским вероисповедним православним школама се одвијала у складу са *Наставном основом* (наставним планом), документом из 1909. године, који је током 1922. и касније 1937. више пута мењан и дорађиван.

Наставна основа из 1937. представља документ у коме су дати наставни предмети и њихова општа расподела по часовима за шесторазредну основну школу и наставни програм са темама за сваки предмет. У том документу се, по разредима, предвиђа изучавање следећих наставних предмета: веронаука (наука православне вере, црквенословенско читање и разумевање текста, црквено појање), српски језик (читање, вежбање у говору и мишљењу, писмени састави граматика), рачун и геометрија (рачун, геометријски облици), историјске науке (повесница, нрава и дужности грађана), земљопис, природне науке (природопис, физика, хемија, господарство), технички предмети (певање, ручни рад, цртање, гимнастика). У *Наставним основама* се у наредним васпитно-образовним циљевима за поједине предмете могу наћи елементи који указују на настојање српских вероисповедних православних основних школа за очувањем традиције и вере, матерњег језика и културе српског народа. У том погледу значајно је размотрети циљеве наставе за веронауку, историју и српски језик, у којима ова тенденција највише долази до изражаја.

У предавању наставе веронауке основни циљ је био „научити школ-

¹⁰ Исто.

¹¹ С. Анђелковић, З. Станисављевић Петровић, „Летњи течајеви у функцији припремања учитеља за рад у српским вероисповедним школама у Румунији“, *Педагогија*, LXVII, 2, 2012, стр. 280–289.

¹² Р. Фенлачки, „Па крају школске године 1944/45“, *Правда*, 1–2, стр. 69; Ј. Адамов, „Паше школе и њихово читање“, *Правда*, 2 (36), 1945, стр. 1–2.

ску младеж о најглавнијим догађајима и истинама православне хришћанске вере и цркве, оспособити је за савесно вршење хришћанских дужности, и увести је у живо и слободно учешће у молитви и црквеном богослужењу, разумевањем молитава, појања и богослужбеног језика и тиме васпитава-ти у духу православне хришћанске цркве, за побожне и поштене људе и верне синове српске православне цркве“.¹³ Слично томе, васпитно-образовни циљеви за наставу историје наглашавају потребу за проучавањем прошлости српског народа у циљу моралног развоја и формирања лично-сти. У том смислу наводи се потреба „да се ученици и ученице упознају са прошлосту наше домовине. Предавање треба да утиче како на срце тако и на разум, да се ученици упознавањем прошлости не само поуче, него и да се одушеве и морално оплемене“.¹⁴ У васпитно-образовним циљевима по-менутих, као и осталих предмета препознатљива је тенденција ка очувању језика и вере, што посебно долази до изражаја у оквру предмета српски језик. Наиме, у *Наставним основама* као основни циљ наставе српског језика наводи се да „у српској вероисповедној основној школи ученици уче правилно српски говорити, те ћирилицом и латиницом окретно и лепо читати и писати. Читањем одабраних народних умотворина и књижевних производа оплемењују се осећаји за све што је лепо и добро“.¹⁵

У српским вероисповеним основним школама посебна пажња се посвећивала изучавању садржаја српског језика, будући да су то биле једине школе у којима су ученици Срби званично учили матерњи језик. У *Наставним основама* за српски језик је извршена подела садржаја предмета у пет целина: граматичке вежбе, читање, напаметно учење, писмени састави и очигледна настава. У првом разреду почиње се припрема за читање и писање ћирилицом, па се затим прелази на читање и писање слова, краћих текстова и састава. Велики проблем у реализацији наставе у српским школама био је недостатак уџбеника, посебно буквара намењених најмлађим ученицима. Питање уџбеника за српске вероисповедне школе у Румунији било је сложено из више разлога: састављање и штампање уџбеника у Румунији било је практично немогуће – није било стручних аутора за све наставне предмете, нису постојале оптималне штампарске могућности ни неходна материјална средства. За овај проблем српско становништво и Епархијска управа годинама и деценијама нису могли наћи адекватно решење. Једна од могућности био је увоз уџбеника из земље матице, Краљевине СХС, чиме је проблем само делимично решаван, јер се за њих тражило одобрење надлежних државних органа Румуније. На пример, у школској 1919/20. из манастирске књижаре у Сремским Карловцима наручено је око 2.000 примерака разних књига, од чега је примљено и школама стављено на располагање само њих неколико: *Катихизис*, *Библијска йо-*

13 Наставна основа за српске православне вероисповедне основне народне школе у Румунији, (1937), *Гласник*, 16 (1–4), стр. 18.

14 *Исто*, стр. 31.

15 *Исто*, стр. 19.

вестӣ, Буквар, Словенски буквар, Словенска читанка за V и VI разред, Рачуница I разред, Таблица множења I разред, Рачуница II разред, Таблица множења II разред, Рачуница III разред, као и неке методике за учитеље, Наставне основе, извештајне књижице.¹⁶

Поред бројних објективних потешкоћа, везаних пре свега за кадровске могућности и недостатак наставника Срба који би држали наставу на матерњем језику, Епархијска управа је настојала да, у местима где је то било могуће, одржи постојање ових школа. Под веома тешким условима српске православне вероисповедне школе су радиле до 1946, односно 1948. године, када су званично укинуте у складу са општом реформом школског система у Румунији. Током свог постојања ове школе су оставиле неизбрисив траг у школовању Срба у Румунији. Њихов допринос у ширењу писмености, очувању матерњег – српског језика, вере, традиције и културе Срба у Румунији, посматран у историјској перспективи, непроцењив је. Стога је о значају српских православних вероисповедних школа могуће говорити са више аспеката: општег, друштвеног у смислу очувања националног идентитета, и ужег педагошког у смислу развоја позитивног односа најмлађих према свом сопственом народу.¹⁷ Ове школе, као део културног и просветног наслеђа српског становништва у Румунији, и данас представљају неисцрпан извор за проучавање питања значаја и улоге школе као васпитно-образовне институције за очување традиције, културе и националног идентитета.

Прва приватна српска нижа гимназија – могућности за даље школовање на српском језику

Након административне поделе Баната 1919. године на територији Румуније није било средњих школа са наставом на српском језику. Немогућност даљег школовања на матерњем, српском језику условио је недостатак интелектуалног, пре свега наставничког и свештеничког кадра. Недостатак учитеља школованих на матерњем језику довео је до великих проблема у раду српских вероисповедних основних школа. У циљу ублажавања овог проблема учитељи су премештани са једног места на друго, радили у школама са неподељеним одељењима, а велики број школа остао је препуштен сам себи. Прву приватну нижу гимназију на српском наставном језику основао је 1921. године у Кетфељу сеоски свештеник Милан Николић. Након премештања учитеља Косте Мијатова на друго учитељско место, у школи у Кетфељу привремено је на место учитеља постављен прота Милан Николић. Током свог свештеничког и педагошког

¹⁶ Д. Сабљић, *н. г.*

¹⁷ С. Анђелковић, „Настава у вероисповедним основним школама у функцији очувања матерњег језика“, *Invatamantul in limbra Sarba din Romania pe coordonate Europene*, Timisoara: Liceul Teoretic „Dositei Obradovici“, Uniunea Sarbilor din Romania, Inspectoratul scolar Timis, 2011.

рада, прота је увидео да је оснивање приватне школе једина могућност за даље школовање српске деце која су постизала добре резултате у учењу у основним школама. Своју идеју о оснивању приватне школе млади и амбициозни прота је спровео у дело тако што је око себе окупио даровитије ученике и припремао их за полагање пријемних испита у вишим гимназијама и другим школама, најчешће богословијама у Краљевини Југославији. Кетфелјску нижу гимназију су похађали младићи и девојке из ближних, али и из удаљенијих места, тако да је било ученика из Темишвара, Арада, Банатске Црне Горе, Великог Семиклуша и Дунавске клисуре. Током постојања српске ниже приватне гимназије, од 1921. до 1934, највећи број ученика забележен је 1924/25, када их је било укупно 39, док је у наредним годинама број стално варпрао.¹⁸

Наставни рад у првој српској приватној нижој гимназији се по својој организацији знатно разликовао у односу на организацију наставе у државним школама. Такво стање је било условљено пре свега чињеницом да је М. Николић у својој нижој гимназији сам предавао све предмете, као и самим односом проте према ученицима. Према наводима Степанова: „Прота је брипуо не само о редовном полагању испита, током ниже гимназије, већ је и пратио даље школовање својих питомаца, залажући се да они добију одговарајуће стипендије, смештај у домовима, да се упишу по могућностима, у школу за коју су се определили (...) и да се свакако по завршетку студија врате у средину из које су потекли“.¹⁹ Његов рад са ученицима више је био индивидуално усмерен, а садржаји наставе су комбиновани из југословенских и румунских извора, адаптирани према позиву који је ученик изабрао и усклађени са програмима школа на којима ће бити полагаани испити. Премда се није круто придржавао садржаја наставног плана и програма, у самој настави, њеној организацији и реализацији постојала је извесна систематичност. Према распореду, настава се одвијала пет дана у седмици, у преподневној и поподневној смени. У школској 1928/29. години наставни часови су обухватили следеће предмете: зоологија, земљопис, српски језик, веронаука, ботаника, певање, аритметика, математика, рачун, француски језик, физика, хемија, хигијена, немачки језик, цртање, географија, историја, појање.²⁰

У првој српској нижој гимназији готово да није било уџбеника, сем оних које је прота Николић незванично набављао и препоручивао. Он је 1935. године у Темишвару о сопственом трошку издао *Српско-румунски речник* у коме је сажето изложена српска граматика на румунском језику. Садржај речника настао је систематизовањем материјала које је прота током година припремао за себе и своје ученике. Премда не постоје по-

18 С. Костић, *Шемањизам Православне српске епархије темишварске у Краљевини Румунији за 1924. годину*, Темишвар: Управа православне српске епархије темишварске, 1925.

19 Љ. Степанов, *Милан Николић (1888–1969). Живот и дело*, Темишвар: Савез Срба у Румунји, 2003, стр. 63.

20 Стенанов, н. д.

тнути подаци из кетфељске четвороразредне ниже гимназије 44 ученика је одабрало свештенички, 25 учитељски, односно професорски позив, четворица су постали лекари, а било је и официра, глумица и оних који су заузимали чиновничка места.²¹ Велики број ученика из протине прве српске ниже гимназије се, након завршетка школовања, вратио у средипу из које је потекао, настављајући да пружа допринос духовно-просветном уздицању својих сународника. Сходно томе, може се с правом рећи да су први нараштаји послератних српских ителектуалаца у Румунији потекли управо из ниже гимназије у Кетфељу. Рад прве српске ниже приватне гимназије је очигледно био уважаван и толерисан од црквених и државних власти. Министарском *окружницом бр. 100.090/1923* забрањен је рад гимназија које раде без одобрења Министарства наставе и тада је прва приватна нижа гимназија у Кетфељу и званично укинута.

Значај прве приватне ниже гимназије у Кетфељу за српско становништво у Румунији је био вишеструк. Као прва средња школа на матерњем језику она је много допринела одржању континуитета у школовању српске омладине у Румунији. У кетфељској школи настава се одвијала на матерњем језику, чиме је пружен изузетан допринос очувању матерњег – српског језика. Посматрано са шпрег аспекта, важно је поменути и улогу ове школе у очувању писмености и националног идентитета српског народа у Румунији.²² Премда нижа српска приватна гимназија у Кетфељу никада није званично призната од државних румунских власти, као ни црквених власти у Темишвару, током свог постојања она је оставила неизбрисив траг у школовању Срба у Румунији. Њена улога и значај за образовање, очување културе, вере, матерњег језика и националног идентитета српског становништва у Румунији је немерљива, с обзпром на чињеницу да је у тешким временима за српски народ представљала извориште будућих српских ителектуалаца. Њено деловање се с правом може сматрати кључним у постављању темеља за развој српске духовне елите у Румунији.

*Културна делатност и активност Српске секције
Више гимназије у Темишвару*

Са аспекта очувања културе и традиције српског народа у Румунији веома је значајна делатност Српске секције Више гимназије у Темишвару. Премда је у наставном раду пажња посвећивана наставним предметима од националног значаја (српски језик, историја, географија), ова секција је остварила резултате и на пољу организовања ваннаставних активности које су усмерене ка очувању културе и традиције. У том делу она је сва-

21 В. Паскуловић, „Шездесетогодишњица оснивања приватне српске гимназије у Кетфељу“, *Билтен Српског православног викаријата у Темишвару*, 4 (40), 1981.

22 З. Станисављевић Петровић, *н. г.*

како једна од најзначајнијих школа на територији Румуније, јер је путем организовања разноврсних активности ученика дала изузетан допринос неговању и афирмацији српског културног стваралаштва у вишенационалном окружењу.

Српска секција Више гимназије у Темишвару основана је 1961. и са успехом је радила до 1977. године. До оснивања Више гимназије дошло је уједињавањем већег броја темишварских школа, у складу са предвиђеним планом, који је 1960. предложила *Наставна секција Обласној народној савети*.²³ Услед смањења броја ученика у немачким, мађарским и српским одељењима, у циљу рационализације школства, 1960. је дошло до обједињавања већег броја школа. У Лицеју, односно Вишој гимназији наставу су похађали ученици различитих националности. У периоду 1961–1977. године, Српска секција је функционисала са по једним одељењем реалног смера, мада се број ученика Срба из године у годипу стално смањивао. Према наводима Сабљића, дугогодишњег дпректора лицеја, „од 1962–1977. године, Српску секцију више гимназије у Темишвару завршило је 463 ученика, тј. 83% од укупног броја уписаних... Од наведеног броја 186 апсолвената је завршило студије на различитим факултетима (84 професора, 63 инжењера, 16 економиста, 9 лекара, 10 ветеринара, 2 правника и 2 новинара)“.²⁴

Премда је настава у гимназији представљала централпу активност, у раду Српске секције пажња је посвећивана и ваншколском раду ученика, који је плански и систематски организовала управа школе. Ваншколске активности су се могле спроводити на нивоу школе заједно са румунским ученицима или их је Српска секција изводила самостално. Сматра се да је веома разноврстан и добро организован ваншколски рад био један од квалитета ове школе. У Српској секцији Више гимназије активан рад у стручним кружоцима је доприносио промоцији школе и њеном угледу у граду Темишвару и шире. Запажени резултати које су ученици остваривали на разним стручним конкурсима, олимпијадама, међушколским такмичењима из физике, хемије, биологије, математике, књижевности, друштвених наука и страних језика сами говоре о значају стручних кружока и њиховој улози на подизању рејтинга лицеја. У очувању српског језика, културе и стваралаштва ученика Срба посебно се истицао *кружок ученика за српску књижевност и књижевно стваралаштво*. Радом и залагањем компетентних наставника српског језика и књижевности Маринка Тодорова (1961–1976) и Борице Лазаров (1976–1977) активности у књижевном кружоку су допринеле очувању идеититета српског народа. Наиме, кружок ученика за српску књижевност и књижевно стваралаштво је одржавао непрекидну сарадњу са књижевницима-Србима у Румунији. Српска секција је остварила значајну сарадњу са темишварским гласилима на

23 Архив Тмишког жунаннјског школског инспектората, фасцикла 1960/1961, 1-5, Реферат за обједињавање школа у граду Темишвару, (1960).

24 Д. Сабљић, *н. г.*, стр. 91.

српском језику. Књижевни радови ученика објављивани су у листу *Правда* (касније назван *Банатске новине*) и часопису *Нови животи* (касније названом *Књижевни животи*). Српска секција је имала своју подредакцију која је месечно припремала за лист страницу *Гласник гимназијалаца* и посебну радио-подредакцију на темишварској радио-станици, која је такође месечно припремала и емитовала емисију намењену омладини. Ученици Српске секције су сарађивали и са редакцијом школског књижевног листа *Muguri*, у коме су повремено припремали страницу на српском језику.²⁵

Ваншколске активности посебно су важне са аспекта очувања културних вредности, народних обичаја, етоса српског народа у Румунији. У том погледу Српска секција Више гимназије у Темишвару имала је изузетну улогу и значај. У оквру активности школског хора, оркестра и фолклорне групе припремали су се програми на високом уметничком нивоу. Премда су имали мултинационални карактер, јер су у њима учествовали сви заинтересовани ученици школе, а садржаји били испуњени активностима у којима се углавном играло и певало на румунском, српском, немачком и мађарском језику, ученици Српске секције имали су веома запажено место. Осим тога, они су одржавали и своје редовне програме у целини на српском језику који су били намењени родитељима и осталом српском становништву. На тај начин Српска секција Више гимназије у Темишвару остваривала је изузетно добре контакте са локалном заједницом. Циљ ових програма усмерен је ка очувању традиције српског народа, упознавању најмлађих са значајним културним вредностима, али и анимирању свих заинтересованих да се кроз програме, прпредбе и друге манифестације упознају са начином живота и обичајима Срба. Многи културно-уметнички програми ученика Српске секције су били снимани и емитовани преко Радио Темишвара. Осим деловања на територији самог града, ученици Српске секције су прпређивали културно-уметничке програме по разним местима у којима је било настањено српско становништво: Варјашу, Великом Семпетру, Дињашу, Кетфељу, Петровом Селу, Српском Сематропу, Чанаду.

Осим добре сарадње и преманеитних коитаката са румунским и другим културним и јавним институцијама, ваннаставне активности олакшавале су и успостављање и одржање коитаката са земљом матицом – Југославијом. Током целог периода свога постојања Српска секција лицеја је покушавала да успостави везе са школама у матици. Настојало се да се отпочне и да се устали размена ученика и професора са неким средњим школама из Југославије. Пошто такви облици сарадње нису јасно предвиђени међудржавним југословенско-румунским културно-просветним уговорима, то је остварено само делимично. Ако се има у виду да су ученици Српске секције, заједно са професорима ентузијастима, били изузетно ангажовани у скоро свим ваншколским активностима, оида се с правом може говорити о значају ових педагошких активности. Иако су ученици Срби у

25 Д. Сабљић, *н. г.*

оквпру Лицеја бр. 1 (касније Лицеја бр.10) увек били бројчано у мањини у односу на ученике других националности, то није утицало на њихово велико интересовање и значајне успехе које су постизали у активностима ван наставе. Судаћи по садржају ових активности могуће је закључивати и о изузетном значају појединих секција и кружока за васпитање и образовање, као и за очување српске традиције, културе, и пре свега матерњег језика.

Закључак

У сложенем процесу развоја и очувања националног идентитета српског становништва у Румунији изузетан допринос дале су српске школе. У њима се кроз наставне и ваннаставне активности деловало на очување матерњег језика, традиције и културе, као суштинских елемената националног идентитета. Значајан допринос развоју свести о припадности српском народу код најмлађих оствариле су српске вероисповедне православне основне школе. Током година свога рада оне су значајно допринеле ширењу писмености, очувању матерњег језика (пре свега организовањем наставе на српском језику), верског, културног и просветног наслеђа. Основане у бурним временима, у крајње неповољним друштвеним и политичким приликама, све време свога постојања настојале су да оправдају поверење српског становништва које их је само финансијало. Праћене бројним тешкоћама, пре свега недостатком кадра који би наставу организовао на матерњем језику, недостатком уџбеника и материјалних средстава, оне су опстале у дугом временском периоду, упркос настојању да се српски ученици уписују у државне школе, у којима су услови за рад били знатно бољи.

За српско становништво у Румунији отварање прве приватне ниже гимназије је значајно са више аспеката. Упорним залагањем и настојањима проте Милана Николића остварен је сан многих Срба да се у земљи у којој живе школују у средњој школи на матерњем језику. Ова скромна школа у Кетфељу била је једина могућност за припремање српских ученика за даље школовање на српском језику и у том погледу она је значајно допринела одржању коитинuitета у школовању српске омладине у Румунији. Премда нижу српску приватну гимназију у Кетфељу никада нису званично признале државне румунске власти, као ни црквене власти у Темишвару, она је ипак оставила неизбрисив траг у образовању, очувању вере, матерњег језика и националног идентитета српског становништва. У тешким временима за српски народ у овој школи су се припремали будући српски интелектуалци, тако да се њено деловање с правом може сматрати кључним у постављању темеља за развој српске духовне елите у Румунији.

Дубок траг у школовању српског становништва у Румунији оставила је Српска секција Више гимназије у Темишвару. Посебно су значајне

активности ове школе у организацији и реализацији ваншколских активности, које су битно допринеле подизању угледа школе и њеној промоцији како у српској тако и румунској заједници. Мада су ученици Срби у оквпру лицеја увек били бројчано у мањини у односу на ученике других националности, то није утицало на њихово велико и интересовање и успехе које су постизали у активностима ван наставе. Садржаји ваннаставних активности у којима су учествовали српски ученици указују на велику важност секција и кружока за васпитање и образовање, као и очување српске традиције, културе, и пре свега матерњег језика. Међу њима посебно треба издвојити кружок ученика за српску књижевност и књижевно стваралаштво, затим музичку секцију: хор, оркестар и фолклорну групу, активности ученика у листовима и часописима и радио-програму на српском језику, културно-уметничке активности које су организоване у разним местима у којима је живело српско становништво.

Може се закључити да су српске школе у Румунији имале изузетан значај за очување, неговање и развој матерњег језика, културе, вере и традиције српског становништва. Искуство ових школа представља богато педагошко наслеђе које може бити извор идеја за организацију наставног и ваннаставног рада у смеру очувања националног идентитета, традиције, културе, језика и вере у школама за српску етничку заједницу у Румунији.

Извори и литература

1. Адамов, Л. (1945): *Наше школе и њихово њиховање*. Правда 2 (36), 1–2.
2. Анђелковић, С. (2011): *Настава у вероисповедним основним школама у функцији очувања матерњег језика*. Invatamantul in limbra Sarba din Romania pe coordonate Europene. Timisoara: Liceul Teoretic „Dositei Obradovici“, Uniunea Sarbilor din Romania, Inspectoratul scolar Timis.
3. Анђелковић, С. Станисављевић Петровић, З. (2011): *Традиција у организовању ваншколских активности - њиховање српске секције више гимназије у Темишвару*. Invatamantul in limbra Sarba din Romania pe coordonate Europene. Timisoara: Liceul Teoretic „Dositei Obradovici“, Uniunea Sarbilor din Romania, Inspectoratul scolar.
4. Анђелковић, С. Станисављевић Петровић, З. (2012): *Литературни печаци у функцији припремања учитеља за рад у српским вероисповедним школама у Румунији*. Педагогија, LXVII, 2. (280–289).
5. Гавриловић, Н. и сар. (1994): *Историја српског народа*. Београд: Српска књижевна задруга.
6. Костић, С. (1925): *Шемањизам Православне српске епархије темишварске у Краљевини Румунији за 1924. годину*. Темишвар: Управа православне српске епархије темишварске.
7. Митровић, М. (2011): *Српски национални идентитет: традиционални корени и модерни изазови*. У Божић, М., Митровић, Љ., & Стојић, Г. (Ур.), *Традиција, модернизација, идентитет* 621–637. Ниш: Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.

8. Наставна основа за српске православне вероисповедне основне народне школе у Румунији. (1937). *Гласник*, 16(1–4), 18–51.
9. Паскуловић, В. (1981): *Шездесетогодишњица оснивања приватне српске гимназије у Кеишфелју*. Билтен Српског православног викаријата у Темишвару, 4(40).
10. *Реферат за обједињавање школа у граду Темишвару* (1960). Архив Тимишког жупанијског школског инспектората, фасцикла 1960/1961. 1–5.
11. Сабљић, Д. (1996): *Српско школство у Румунији 1919-1989*. Темишвар: Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији.
12. Станисављевић Петровић, З., (2011): *Традиција средњошколског образовања Срба у Румунији - прва српска нижа приватна гимназија*. *Invatamantul in limbra Sarba din Romania pe coordonate Europene*. Timisoara: Liceul Teoretic „Dositei Obradovici“, Uniunea Sarbilor din Romania, Inspectoratul scolar Timis.
13. Станисављевић-Петровић, З., (2010): *Развој мултикултуралности у школском контексту* У. Стојиљковић, С., Стефановић Станојевић, Т., Марковић, З. *Образовање, личности и рад*. 54–68. Ниш: Филозофски факултет, Центар за психолошка истраживања.
14. Степанов, Љ. (2003): *Милан Николић (1888-1969). Живо и дело*. Темишвар: Савез Срба у Румунији.
15. Фенлачки, Р. *На крају школске године 1944/45*. Правда, 1–2, 69.
16. Хасанагић, Е., Крнета, Љ. (Ур.). (1974): *Историја школа и образовања код Срба*. Београд: Историјски музеј Србије, 89.

Summary

Zorica Stanisavljević Petrović, Sladana Andelković

SERBIAN SCHOOLS IN ROMANIA IN THE FUNCTION OF PRESERVATION OF NATIONAL IDENTITY

Key words: Serbian schools, teaching, extracurricular activities, national identity, Romania

The issue of development and fostering of national identity is crucial to every nation, and particularly for the youngest members of the people who live in another state. In addition to other factors that act towards the preservation of religion, native language, tradition and culture, with the family, the school has a very important role as an institution in which it is in a planned, systematic and organized way influenced on the formation and development of a young person. The main objective of this paper, in the historical context, is to emphasize the role and importance of the Serbian schools in Romania in the process

of preserving the national identity of the Serbian population. Realization of the role of school in this process is monitored through the description and analysis of learning content and extracurricular activities that are aimed at preserving the religion, nurturing mother tongue, culture and tradition in the three different types of schools: Serbian Orthodox elementary schools, the first Serbian lower secondary school and the Serbian section of high school in Timisoara. Although these schools operated in different time periods and were intended for different age groups of students, the results of the study have indicated their outstanding contribution to the preservation of tradition, culture and religion of the Serbian population in Romania. From the standpoint of preserving the national identity of students in modern Serbian schools in Romania, the experiences of these schools are important pedagogical legacy that in perspective should be developed and nurtured.

Иван Б. МИЈАТОВИЋ

УТИЦАЈ ИАУЧИИХ ДИСЦИПЛИНА ВОЈНЕ ИСТОРИЈЕ И ВОЈНЕ ГЕОГРАФИЈЕ ИА ИЗРАДУ РАТНИИХ ПЛАНОВА У КРАЉЕВИИИ СРБИЈИ

Апстракт: У раду се разматра утицај војне историје и војне географије, као дисциплина својих матичних наука, на ратну вештину српске војске у периоду након стицања независности Србије на Берлинском конгресу до утанања њене независности у Краљевину СХС. Војногеографски чиниоци остварују огроман утицај на креирање ратне и војне доктрине српске војске, као и на усвајање ратних планова. У дугом и бурном периоду стварања војних елита од 1878. до 1918. године српски официри су усвајали знања из војне историје и војне географије, и имали валоризацију тих знања на бојном пољу. Кроз неколико практичних примера у раду се може сагледати симбиоза ове две дисциплине и њихов утицај на усвајање ратних планова српске војске.

Кључне реч: војна историја, војна географија, ратна вештина, Србија, војска, српска војска, ратна доктрина, војна доктрина, ратни план

Рат и ратни сукоби повезани су са човековим постојањем и деловањем. Све је то кроз време постављено у конкретан простор, који је подвргнут многим природним и друштвеним утицајима и законитостима. Управо ти утицаји морају бити прецизно анализирани при вођењу оружаног сукоба и свих осталих војних радњи, од оспособљавања оружаних снага до припреме и избора војишта, употребе војне технике и одлучивања на нивоу тактике, коју представљају радње, начини и средства за достизање јасно опредељених резултата на нивоу мањих војних јединица, и стратегије, као система војних знања и вештина о припремама и вођењу рата на нивоу већих војних јединица. Зато су две науке – историја и географија – ну-жне за деловање војног система, јер својим достигнућима посредно подупру вођење, одлучивање и организовање војних активности у миру и рату. *Војна историја* и *војна географија* су од зачетака институционалног изучавања војних наука имале значајно место у *ратној вештини* као дисциплине (гране) и поред тога што своје исходиште имају у матичним наукама историји и географији. Посреди није само коришћење резултата ових наука, јер су се кроз теорију и праксу вођења оружане борбе историја

и географија формирале и трансформисале као посебне научне дисциплине које су интегрисане у војну теорију и праксу.

Место војне историје и војне географије у разматрањима теоретичара ратне вештине у Србији

У првим делима српске војне књижевности, средином XIX века, није било апсолутне сагласности у вези са класификацијом дисциплина (грана) ратне вештине. Према неким, то су: стратегија, тактика, фортификација, наука о оружју, историја ратне вештине и наука о терену (подвукао И. М.), док је група најзначајнијих оидашњих војних мислилаца (Јован Драгашевић, Димитрије Ђурић, Јован Анђелковић) сматрала да се ратна вештина дели у основи на стратегију и тактику.¹

Димитрије Ђурић ратну вештину назива војном вештином и сматра је „унутршњом“, како се ваља борити да се постигне циљ са што мање жртава.² Војна вештина је „главна војна наука“, а остале су: војна статистика, топографија и картографија, артиљерија, фортификација и војна психологија. У својим белешкама, Јован Мишковић је војне науке поделио на тактику, стратегију, географију, статистику, фортификацију и артиљерију,³ док је Јован Драгашевић стратегију и тактику сматрао наукама „које се нарочито војничким зову“, а артиљерију и инжињерију је видео као „занате“ у служби тих наука.⁴

Ратна вештина се не може свести на правила, она не може да пропише систем „већ даје само упуте, напомене, начела“ која вреде у много случајева, али не у свим.⁵ Теорија није у могућности да пропише решења, будући да бројна разноликост прилика у рату условљава и безброј поступака. Она се првенствено бави посматрањем, јер свака ситуација у рату зависи од „многи и разностручни основака“ који не подлежу мерилима.⁶ Такав је случај са душевним стањем, „одушевљење, фанатизам, мржња, упорност, лукавство“ које је немогуће измерити као што је то могуће „са цифром војске, даљином нута, количином времена, географијом и топографијом

1 Бранислав Ђорђевић, „Српски војни ствараоци о ратној вештини“, *Војно дело*, бр. 3, 1998, стр. 139. Онширније о томе видети: Јован Драгашевић, „Први појмови из стратегије“, *Војин*, бр. 6, 1866, стр. 273; Димитрије Ђурић, „Приступ Грнсхајмовој Тактици“, *Војин*, бр. 1, 1864, стр. 2; Јован Анђелковић, *Појмови из ратководства*, Београд, 1876, стр. 19.

2 Димитрије Ђурић, *Основна шакшика шри рода војске*, Београд, 1879, стр. 6.

3 Архив Српске академије наука и уметности, Београд, Историјска збирка, бр 7242, *Белешке Јована Мишковића*, бележница бр. 15.

4 Јован Драгашевић, *Војна географија Илирској шройоља*, Београд, 1903, стр. 5; Б. Ђорђевић, *н. г.* стр. 140.

5 Клаузевиц је врви заступао став да је теорија ратне вештине могућа и потребна, и да она треба да садржи „неопходна начела, правила, прописе и методе“.

6 Ј. Анђелковић, *н. г.*, стр. 14.

земљишта и уопште са познатим и мерљивим количинама⁷.

С почетка XX века преовладавао је став да се ратна вештина дели на: стратегију, тактику, војну администрацију, артиљерију, војну топографију, фортификацију, војну статистику и географију, историју ратова и ратне вештине и војну психологију.⁸ Стратегија је почетни део ратне вештине, фортификација, администрација чине „донуњавајући део“, а тактика је њен завршни део. Ову поделу на „гране“ није у потпуности прихватио Живојин Мишић, који је сматрао да су делови ратне вештине само стратегија и тактика.⁹

Очито да није постојао јединствен став о броју и именовању дисциплина ратне вештине, али је такође и чињеница да су војна историја (под разним именима) и војна географија (такође под разним именима) нашле своје место у свим ставовима појединачно. Стратегија, тактика, фортификација, наука о оружју, историја ратне вештине, наука о терену (подвукао И. М.), политика рата, војна статистика, топографија, артиљерија, војна психологија, војна администрација, историја ратова итд. само су неке дисциплине (гране) које је српска војна мисао идентификовала као делове ратне вештине. У сваком случају, нема теоретичара војне мисли који стратегију и тактику није сматрао најважнијим дисциплинама.¹⁰

Одређење војне историје и војне географије

Одавно је речено да је историја учитељица живота. То значи да треба у будућој делатности да се руководимо искуством прошлости. Тада морамо из добро проучених појава развити апстрактне законе који не владају само тим посебним појавама него и бесконачно многим другим, конкретно разноликим случајевима одређене области истраживања. Војна историја је посебна (специјална) историја као многе друге – као историја цркве, права, књижевности, као што су и регионалне историје појединих народа, историје држава, покрајина, градова... Заједно са њима слива се и утапа у синтезу опште историје.¹¹

Термин војна историја је уобичајен за ону дисциплину историје која се бави истраживањем, проучавањем и утврђивањем чињеница о оружаном

7 Исто.

8 Петар Пешић, *Тактика* (I део), Београд, 1909, стр. 8; Живко Павловић, *Елементарна тактика* (I), Београд, 1914, стр. 3.

9 Живојин Мишић, *Стратегија*, Београд, 1907, стр. 15.

10 Б. Ђорђевић, *н. г.*, стр. 141–142; Махадџ, „Из области ратне вештине: Тежиште модерне стратегије“, *Рајник*, свеска VIII, август 1911, стр. 1; Махадџ, „Из области ратне вештине: Тежиште модерне стратегије“, (свршетак), *Рајник*, свеска IX, септембар 1911, стр. 23–46; Никола М. Вукотић, „Размишљања о борби“, *Рајник*, свеска IX, септембар 1912, стр. 1–22; Никола Вукотић, „Размишљања о борби“, (свршетак), *Рајник*, свеска I, јануар 1914, стр. 59–80.

11 Иван Мијатовић, „Посебан утицај на формирање кадрова“, *Војни информатор*, 6, Београд, 2004, стр. 116.

борбама (сукобима, устанцима, ратовима и револуцијама) и појавама везаним за аспекте оружаних снага почев од најдаље прошлости па до данашњих дана. Међутим, пошто се та дисциплина, за војне потребе, најчешће бавила изучавањем узрока, токова и последица ратова из најраније прошлости до садашњости, дуго су за њу били уобичајени разни термини као: историја ратова, историја ратовања, историја ратоводства, историја ратног искуства или историја ратне вештине.¹² Дакле, војна историја се највише задржава на ратовима. Она изналази њихове узроке, поводе и циљеве, утврђује припреме, реконструише операције и битке настојећи да повеже узроке и последице да би могла дати своју критичку оцену. Ни научно, а ни по суштини задатака војне историје, није могуће ту дисциплину издвојити из историје као науке о прошлости нити је везивати само за изучавање ратова и оружаних снага без укључивања осталих аспеката друштва.

О критичкој војној историји може се говорити тек од почетака XIX века. Први је пруски генералштаб увидео да је војна историја сувише важна за организацију и употребу војне силе да би се могла пренустити случају, те је организовао њено систематско проучавање. Не може се рећи да није било видљивих резултата, јер су након пола века успешно победили Аустријанце и Французе, противнике који су имали далеко већа и непосредна ратна искуства. Пруски генералштаб је први почео и да објављује своје војноисторијске радове и запажања и истражвања о ратовима.¹³

Ако се нека од специјалних историјских дисциплина концентрише на изучавање и изношење чињеница из области војне и ратне прошлости, она их не посматра изоловано од друштвених дешавања, већ у њима или у њиховом склону проналази узроке и последице, те на основу целокупног посматрања одређеног друштва даје закључке и оцене о утицају војних фактора на одређени догађај. За таква посматрања нису потребна само војностручна знања, већ и потпуна историјска и донунска знања из комплекса друштвених наука. За војну организацију су општа војна сазнања из прошлости корисна, јер те поуке доприносе да се грешке не понављају, али је тек искуство основ за разраду и усавршавање теорије војне ми-сли. Због тога се у војној историографији кроз проучавање ратова тежн извлачењу и обради искустава.¹⁴

Пошто су у развоју човечанства као целине, сваког појединог народа и свих практичних и умних делатности људи, оружани сукоби свих врста (од локалних до сукоба светских размера) имали пресудну улогу, увек ангажујући највећи део људских и материјалних потенцијала, могућности и стваралачких достигнућа у датој развојној епоси, развој људског друштва

12 На разним светским језицима тај термин има исто или слично значење: енглески – military history, немачки – Kriegsgeschichte, или Wehrgeschichte или Militargeschichte, француски – histoire militaire, руски – история военного искусства и военная история. Veseljko Huljić, „Vojna istorija u sistemu vojnih nauka“, *Vojna nauka*, Beograd, 1971, str. 284; И. Мијатовић, *н. г.*, стр. 116.

13 И. Мијатовић, *н. г.*, стр. 116.

14 *Исто.*

може се посматрати кроз периоде ратова и периоде мира између ратова или обрнуто. Дакле, војна историја предодређена је суштином научног рада из области ратне прошлости и прошлости војних појава у одређеној фази друштвеног развоја неког народа или објекта посматрања. Међутим, поред детерминисаних војних појава, нужно је проучавати и остале појаве у одређеном друштву, јер и оне испољавају свој утицај на рат, ратна дејства и употребу снага и средстава. Војној историји не припадају само ратови, већ све војне појаве без обзира на то да ли су у вези с ратовима или не.

У прошлости као и у садашњости, никад није било спорно да историја, поред осталог, као друштвена наука, изучава и пружа научне анализе из ратне прошлости. Обим научног проучавања из те области зависио је од степена развоја и потреба друштва као целине. Интереси историјског проучавања за војне потребе били су условљени развојем војне организације и примене техничких средстава која су битно утицала на еволуцију ратне вештине и њених дисциплина (стратегије и тактике). Због тога се у склопу матичне историјске науке развила специјална дисциплина, чији су представници настојали да овладају феноменом развоја оружаних снага, настанка и токова оружаних сукоба, примене наоружања и опреме, као и утицаја војних и ратних чинилаца на развој друштва.

Није потребно доказивати припадност историје групи друштвених наука, као ни предност усвајања знања, принципа и метода матичне науке за све оне који се опредељују за проучавање и обраду специјалних грана, па тако и историје војне феноменологије, односно војне историје. Исто тако, непотребно је расправљати да ли су за истражњавање, праћење и обраду историје ратне прошлости и развоја оружаних снага потребна одговарајућа знања из разних војних области. Историчар не може истовремено бити потпуно оспособљен за све епохе и све народе, те тако ни војни историчар не може у потпуности познавати све историјске појаве везане за војну феноменологију, па се зато и осећа потреба за војним историчарима специјалистима једног вида (Ков, РВ и РМ) или пак рода, односно службе. Војна историја обухвата сву војну феноменологију уколико има утицаја на њен основни предмет интересовања. Ипак, она неће исцрпсти историју свих војних области. Поред војне историје биће места и за историју пешадије, коњице, инжињерије, артиљерије, везе... То су посебне, јасно ограничене области које захтевају специфичну обраду. Војна историја је само њихова синтеза.¹⁵

Међусобна зависност човека и простора присутна је у свим раздобљима његовог постојања. Истражњавање и разумевање појава и процеса омогућило је човеку квалитетнији живот. Пошто је ратовање једна од активности човековог постојања и деловања, тако су и многа географска знања сразмерно рано употребљавана. Географска знања почела су да се користе истовремено са првим војним сукобима и ратовима. Цео живот и рад војске не може се одвојити од земљишта нити без њега замислити. У извршењу својих задатака војска се по земљишту креће, на земљишту станује,

15 И. Мијатовић, *н. г.*, стр. 117.

на њему се снабдева и на њему води борбу. Извођење ових основних тактичких радњи војске је увелико зависило од карактера земљишта, па ће оно, својом проходношћу, прегледношћу, испресецаношћу и склопом уопште знатно утицати на све њене радње.¹⁶

Први покушаји проучавања географског простора за војне потребе били су стихијски и без посебног система. Војсковође и војни команданти сакупљали су географске информације на различите начине, најчешће уз помоћ шпијуна и извиђача, који су као извидница испред главнине оружаних сила скупљали информације о површини, водостају река, стању путева и мостова, величини и инфраструктури градова. Такве анализе, које могу да се сврстају у помоћне радње, припремале су бројне војсковође старог и средњег века. Сакупљање података о географском простору највећи значај има при организовању померања војних јединица и снабдевања. Како су се растојања која су војске морале прећи повећавала, тако се повећавао и значај географских информација о простору војног деловања.¹⁷

Војна географија се, као самостална дисциплина, појавила у 19. веку и својим достигнућима знатно је допринела даљем развоју војних наука. Тако је постала пример повезивања самосталних наука, упозоривши на пужност даљег интердисциплинарног развоја. Иако је своје место међу војним наукама добила тек у време Наполеонових ратова, постала је незаобилазна у планирању и вођењу војних сукоба с краја XIX и почетком XX века. Сукоби већих и модернијих војски у XIX веку су јасно упозорили на бројне недостатке у познавању основних географских обележја и топографије.¹⁸ Зато је Наполеон од својих војних команданата захтевао систематско сакупљање географских и топографских података и израду првих квалитетних војних карата. Француска војска је уз помоћ војне географије успела да искористи предност терена.

Географске анализе бојишта и ширих регија омогућиле су брзо померање и снабдевање јединица, док је, на другој страни, потцењивање и непризнавање војногеографских чинилаца довело до катастрофалног слома истих француских оружаних снага у Русији лета 1812. године. Војна географија је утемељена у доба војних теоретичара Жоминија и Клаузевица. Иако су оба теоретичара заговарала различите погледе на улогу и значај географских чинилаца за вођење и планирање војних операција, било је јасно да географски фактори спадају у оне који утичу на војне активности на тактичком и стратегијском плану. Управо закључци ових војних теоретичара, који су сместили војногеографске анализе у саставни део војевања, омогућили су бржи развој војне географије.

Географија као наука о Земљиној површини спознаје раширеност, утицаје и међусобну повезаност оних природних и друштвених појава, од-

16 Чийање караша, Географски институт ЈА, Београд, 1947, стр. 3.

17 Драгољуб Секуловић, *Војна географија* 2, Београд, 2011, стр. 16.

18 Vlado Maričić, „Vojna geografija je disciplina vojne nauke“, *Vojna nauka*, Београд, 1971, стр. 294–296.

носно чинилаца који учествују при њеном обликовању, као целине или њених делова. Географ проучава оне законитости које на неком конкретном простору повезују најразличитије појаве међусобно у комплексу, стварну слику Земљине површине. Предмет проучавања географије као сложене, али синтетичке науке је простор. Војна географија проучава оне географске особине које утичу на вођење, организовање и планирање војног деловања и употребу оружане силе у одређеној војној ситуацији. Зато је неки научници признају као самосталну науку.

Задатак војне географије је припрема и анализа свих географских особина које утичу на све мирнодопске и војне активности оружаних снага и имају утицај на стратегију и тактику. У свом раду војна географија користи већ урађене географске анализе и њихове резултате, које допуњава самосталним анализама одређеног географског простора. Резултати војне географије омогућавају најрационалније искоришћавање предности и истовремено смањење могућих негативних утицаја са којима се оружане јединице срећу у одређеном географском простору. Војна географија најчешће проучава шире и уже географске регионе, пре свега на нивоу стратегије, а ређе на нивоу тактике. Мање тактичке јединице најчешће користе резултате претходно урађених географских анализа.¹⁹

Земљиште својим склопом ствара разне препреке које треба савлађивати. Од карактера земљишта зависи у знатној мери употребљивост једног или другог рода војске. Тако, дубоке јаруге са стрмим странама, блатно или мочварно тло отежавају употребу коњице, утичу на употребу пешадије, па на то треба посебно обратити пажњу приликом употребе ових јединица. Са друге стране, отворено и проходно земљиште олакшава кретање војске, али отежава заклањање ових покрета од непријатељског осматрања. Испресецано и покривено земљиште отежава кретање по њему, али пружа често не само заклон од ока непријатеља него и заклон од његове ватре, па при вештом искоришћавању таквог земљишта и свих објеката на њему осигурава успешну акцију против непријатеља.²⁰ Сви ови чиниоци утичу на употребу војске и о њима се мора водити рачуна приликом планирања употребе јединица. На развој војне географије су утицала два битна чиниоца: развој географије и других друштвених наука и развој оружја и осталих војних вештина.

Већ у XIX веку војна историја и војна географија је су постале предмети који се изучавају на различитим војним школама и академијама у Европи и САД-у. Један од примера увођења ових предмета у наставу представља и војно школство у Србији. Прва војна школа институционалног типа је била *Артиљериска школа* која је отпочела са радом 1850. године.²¹

19 Д. Секуловић, *н. г.*, стр. 14.

20 *Чишћење караџа*, стр. 3.

21 Актом *Устројениа Артиљериске школе* 6/18. марта 1850. године у ствари је утемељено војно школство у Србији. АС, МИД-в, ф-III, бр. 124; *Споменица њедесетогодишњице Војне академије, 1850–1900*, Београд, 1900, стр. 4.

*Изучавање војне историје и војне географије у
војним школама Кнежевине/Краљевине Србије*

Током шездесетпетогодишњег рада *Артилериске школе и Војне академије*,²² један од битних предмета било је изучавање историје у неколико облика. То изучавање је имало основни циљ – да се питомци кроз историју упознају са догађајима из прошлости, да проучавајући ратну праксу сагледају одређена искуства и поуке из ратова која ће им омогућити лакше разумевање и идеје за решавање будућих ратних ситуација. Такође, требало је да упознају историју ратова, развој оружане силе, војне организације и ратне вештине и да сагледају узроке, циљеве, карактер и последице досадашњих ратова како би тиме обогатили своја општа и војна знања. Изучавањем националне историје и историје ослободилачких ратова Србије требало је неговати слободарске традиције српског народа и тиме утицати на развијање патриотизма и јачање морала будућих официра.²³

У току тридесет година трајања *Артилериске школе*, историја се изучавала као *рајна и војна историја, оишћа историја и историја српског народа*. Актом *Устројенија Артилериске Школе*, § 32 је предвиђено да се уз остале предмете, кроз теорни течај изучава и *војна историја* кроз предмет *рајна и војна историја* (у другој и петој години), да би од пете класе ове школе био преформипран предмет и уведена *оишћа историја*, која се изучавала у трећој и четвртој години, уз *рајну и војну историју* која је остала само у петој години школовања. Од десете класе се гаси предмет *рајна и војна историја*, тако да се *оишћа историја* изучава само у првој и другој години школовања.²⁴

Усвајањем Закона о устројству Војне академије 1880. године, наставни план је ушао у сам закон. Нови наставни план предвиђао је да се на нижој школи Војне академије историја изучава кроз *историју српског народа* (у другој и трећој години) и *историју рајне вештине са њојмовима из стирајтеије* (у трећој години). Промене наставног плана, документоване решењем ЂБр. 5018, од 23. јула 1884, предвиђају по питању историје два предмета: *историско развиће рајне вештине* (до 1888. када

22 Шире о раду Артилериске школе и Војне академије видети у: *Споменница њедесетпетоодишњице Војне академије*, 1850–1900, Београд, 1900; *Споменница седамдесетпетоодишњице Војне академије*, Београд, 1925; Иван Мијатовић, „Основа модерног војног образовања“, *Војни информатив*, 1–2, Београд, 2005, стр. 127–136; Иван Мијатовић, „Војна академија и професор Панта Срећковић“, *Митолошки зборник*, 14, Рача–Београд, 2005, стр. 71–82; Иван Мијатовић, „Прилози за историју Војне академије“, *Браничево кроз војну и културну историју Србије*, зборник радова са научног скуна Историјског архива Пожаревац, свеска I, Пожаревац, 2006, стр. 67–82; Иван Мијатовић, „Пеговање традиција на Војној академији од 1850. до 1914. године“, *Весник*, 35, Београд, 2008, стр. 14–22.

23 И. Мијатовић, „Војна академија и професор Панта Срећковић“, стр. 78; И. Мијатовић, „Пеговање традиција...“, стр. 18.

24 *Споменница седамдесетпетоодишњице...*, стр. 60–85; Груна аутора, *Официри у високом школству Србије 1804–1918*, Београд, 2000, стр. 254–256.

је овај предмет изостављен) и *историја Срба* (указом ФББр. 6691 од 13. септембра 1893. изостављен). Накнадна корективна наређења предвиђају још и предмет *ошћта историја* и *историја рајне вешћине* (ФБр. 2899 од 1. маја 1895). Актом ФАБр. 7354 од 12. децембра 1903. придодат је и предмет *срјска историја*.²⁵

На вишој школи Војне академије по Закону о устројству, чл. 52, у оквпру општих - заједничких предмета (који није примењен), предвиђено је да се изучава кроз двогодишње школовање *сјрашћеија с рајном историјом, с јојледом на срјске рајнове*, док су у оквиру течајева предвиђена имплементирања историје у поједине стручне предмете (тактику, стратегију и др.). Изменама из 1884. предвиђено је да се изучава *сјрашћеија с критичком оценом неких рајнова*, да би указом од 1888. била унесена и *најновија ошћта историја* (укинута 1893. године). Од 1901. уводи се предмет *историја рајне вешћине са сјрашћеијом*.²⁶ Све промене кроз школовање официпра у војним школама по питању историје биле су потрага за адекватним садржајима који ће истаћи улогу историје у животима не само српских официпра већ и српског народа.²⁷

Током рада *Аршилериске школе* и *Војне академије*, један од кључних предмета било је и изучавање географије у неколико облика. То изучавање је имало за основни циљ да се питомцима кроз знања и примену географије омогући да проуче оне географске особине које утичу на вођење, организовање и планирање војног деловања и употребу оружане силе у одређеној војној ситуацији. Основни задатак *војне јеографије* који су имали да савладају питомци ове школе је припрема и анализа свих географских особина које утичу на све мирнодопске и војне активности оружаних снага које имају утицај на стратегију и тактику.

Кроз предмет *војна јеографија* питомци су најчешће проучавали шире и уже географске регионе, пре свега на нивоу стратегије и тактике. Прпрода представља одређене препреке које смањују могућност избора и војника присиљавају на прилагођавање деловања, а комаидаите и планере који воде војника на уважавање значаја терена. Зато је битно за све који делују у војном систему да познају основе физичке и друштвене географије, што омогућава пренос бројних географских сазнања у војну сферу. Тако је могуће избећи препреке и остварити квалитетније планпрање и деловање војника на терену.

Војна географија се на *Аршилериској школи* изучавала као *војна јеографија, наука о земљишћу с крокирањем и јеографија*. Актом *Устројенија Аршилериске Школе*, § 32 предвиђено је да се уз остале предмете, кроз теорни течај изучава *јеографија* (у првој години), да би

25 И. Мијатовић, „Војна академија и професор Панта Срећковић“, стр. 78–79; И. Мијатовић, „Пековање традиција...“, стр. 19.

26 *Сјоменица седамдесетјетјојодишњиче Војне академије...*, стр. 60–85.

27 И. Мијатовић, „Војна академија и професор Панта Срећковић“, стр. 78–79; И. Мијатовић, „Пековање традиција...“, стр. 19.

од пете класе овај предмет био изучаван у две године (у првој и другој години). Од десете класе предмет *географија* се изучава у другој и трећој години, али је интересантно да се уводи предмет *наука о земљишту са крокирањем* који се изучава само у четвртој години школовања.²⁸

Усвајањем Закона о устројству Војне академије 1880. године, наставни план је ушао и у сам закон (члан 39). Нови наставни план предвиђао је да се на нижој школи Војне академије војна географија изучава кроз предмет *општерна географија Балканској полуострва, а нарочито суседних покрајина, и начела војне географије* који је решењем министра војног ФБр. 3947 од 6. маја 1880. одређен да се предаје на Војној академији као *географија*, и то у другој години. Промене наставног плана и програма, документоване решењем ББр. 5018, од 23. јула 1884, нису донеле измене по питању потребе изучавања географије.

На вишој школи Војне академије по закону о Устројству (чл. 52), у оквиру општих - заједничких предмета (који није примењен), није било предвиђено да се изучава географија кроз двогодишње школовање, док су у оквиру течајева предвиђена имплементпрања војне географије у поједине стручне предмете (тактику, стратегију и др.). Изменама из 1884. године предвиђено је да се изучава *војна статистика и географија Балканској полуострва и суседних земаља*.²⁹ Овај предмет ће, и поред свих измена и донуна наставних планова и програма, остати у овом облику до почетка балканских ратова и Првог светског рата. Знања из војне географије стечена на Војној академији кроз школовање официра пружила су незамењиву подршку обуци и припреми кадра за искушења која ће доћи у периоду борбе за ослобођење и уједињење 1912–1918. године.

Утицај војне историје и војне географије на рајне џланове српске војске

Ратни план представља унапред припремљени елаборат, поверљивог карактера, којим се предвиђа организована и рационална употреба оружане силе једне државе или савеза држава за вођење рата према постављеном ратном циљу. Данас је овај назив по традицији задржан само за план употребе оружаних снага за одређену ратну ситуацију (одређени ратни случај). Ратни план као елемент предвиђања употребе оружаних снага заправо представља синтезу целокупне теорије ратне вештине примењене у пракси на једну конкретну ратну ситуацију.³⁰

Ратни план, начелно садржи: реалну процену спољнополитичке и војностратегијске ситуације у одређеном раздобљу; правилну оцену укупне ратне снаге, морала, особина и реалних војних и економских могућности,

28 *Споменница седамдесетогодишњице...*, стр. 60–85.

29 *Ист.о.*

30 *Војна енциклопедија*, књига 8, Београд, 1966, стр. 137.

те вероватни састав, јачину и варијанте стратегијских дејстава оружаних снага непријатеља (стварних, вероватних, могућих и потенцијалних; сопствене политичке и војне циљеве рата и основну замисао за његово вођење у свим могућим ратним случајевима; реалну процену сопствених снага и средстава и варијанте њихове употребе; припреме војске за рат и уређење територије за потребе рата; стратегијске радње; стратегијско руковођење и логистичку подршку, односно материјално и здравствено обезбеђење; питање ратног савезништва и груписање и распоред савезничких снага и друго.³¹

Типичан пример симбиозе војне историје и војне географије у српској војсци и њихов утицај на крепање ратног плана представљају припреме за ослобођење Старе Србије и Македоније (Први балкански рат). За Кнежевину/Краљевину Србију, стварни, могући, вероватни и потенцијални непријатељи били су у окружењу (Османско царство, Аустро-Угарска, Бугарска, Румунија), од којих је само према Османском царству рат требало да буде офанзиван. Разрада новог ратног плана против Османског царства требало је да отпочне непосредно након одређивања граница према Берлинском конгресу 1878. године. Нема релевантних података да је тога заиста и било све до 1898. и седнице одржане у Министарству војном (16/28. марта 1898).

На коначни ратни план са којим се ушло у Први балкански рат 1912. утицале су измене и донуне које су разрађене у више варијанти, при чему је основа била идеја савезничког рата балканских држава и идеје ратног плана из 1898. године. Главни генералштаб је разрадио више варијанти ратног плана (1902, 1903, 1906, 1911. и 1912. године). Последња варијанта је предвиђена за ситуацију савезничког рата све четпри балканске државе против Османског царства, која је одговарала 1912. и свакако је завршена у лето те године када су српски и бугарски генералштаб довршили међусобне уговоре и споразуме, односно септембра 1912. када су биле утврђене основне савезничке стратегије два водећа савезника.³²

Основна замисао српског ратног плана, заснована на идејама разрађеним на седници из 1898, узимала је у обзир војно-географске карактеристике вардарско-косовског ратишта, на коме је требало да се изводе борбена дејства, однос са савезницима, и баратало се претпоставком да ће османска војска, док не заврши мобилизацију и концентрацију која је предвиђала и пребацивање људства из Азије, у првој фази рата остати у дефанзиви и то главним снагама на моравско-вардарском правцу, а да ће на Косову и на простору Новопазарског санџака имати слабије снаге.

На основну замисао српског ратног плана за Први балкански рат велики утицај су остварила искуства из употребе сопствених снага у ратовима 1876–1878. против Османског царства, у којима је Србија изборила своју независност, као и један авантуристички подухват из 1885. у рату

31 Миланко Зорић, „Стратегијска теорија војводе Мишића“, *Војно дело*, 3–4, 1994, стр. 12.

32 Ј. Luković, Т. Nižić, *Pregled istorije ratova*, Beograd, 1962, str. 87–88.

са Бугарском. Искуства из ових оружаних сукоба била су за Србију непроцењива, јер је крајем XIX и почетком XX века извршена свеобухватна реорганизација српске војске и њена оперативна употреба подигнута на много виши ниво.

За креирање ратног плана потребна су и неопходна знања из војне географије. Уважавајући топо-географске карактеристике простора на коме се планирају борбена дејства, основна претпоставка српске врховне команде била је да „српска офанзива одсудно треба да буде на Кумановско-Скопску висију где би се највероватније и прикупила главна Турска војска наспрам Србије“.³³ Главни креатор српског ратног плана био је Светозар Нешић, који је у својству вршиоца дужности начелника Генералштабног одељења комаиде активне војске у више наврата дорађивао *План војне пројаве против Турске*, да би коначно јуна 1902. године као начелник штаба Команде активне војске израдио *Рајини план са Скицама за концентрацију снага у рају против Турске* са претпоставкама о концентрацији османских снага. У неколико наврата Нешић је дорађивао овај план, последњи нут у критичним данима династије Обреновић априла 1903. док је вршио дужност начелника Главног ђенералштаба српске војске.³⁴

Доласком на место начелника Главног ђенералштаба, генерал Радомир Путник унео је у ратне планове само конкретизацију употребе српских снага, док је основна идеја била у суштини иста онаква као и она донета на седници 1898. године. Путник је интензивно радио на ратним плановима тако да у периоду до 1912. имамо план из 1906, 1911. и 1912. године.³⁵

Уважавајући домете српске војне географије, у периоду припрема за савезнички рат против Османског царства 1912. године, сматрано је да је *ојшће балканско рајинише* природно подељено на два одвојена, посебна ратишта:

- 1) *источно или иракијско*, на коме су планиране операције бугарске војске,
- 2) *западно или вардарско-косовско (македонско)*, на коме су вођене операције српске, црногорске, грчке и једног дела бугарске војске.

Српско-иурско рајинише обухватало је северну и централну Македонију и Стару Србију. Оно се налазило између раније означене границе војинске и позадне просторије (долина реке Нишаве и реке Западне Мораве) па на запад и југозапад од границе на Дрини ка Босни, дуж реке Лима до Црногорских планина и реке Дрима, а на југ до Дојранског језера, Маријанских планина и реке Црне па на Преспанско и Охридско језеро. На њему је главно војинско моравско-вардарско.

Први главни географско-стратегијски објекат на овоме војиншћу

33 Закључак са седнице одржане 16. марта 1898. године којом је председавао краљ Милан, у: Почица Б. Ракочевић, *Рајини планови Србије против Турске од војска Карађорђа до краља Петра*, Београд, 1933, стр. 177.

34 П. Б. Ракочевић, *н. г.*, стр. 197–242.

35 П. Б. Ракочевић, *н. г.*, стр. 197–242.

било је Скопље и висораван Овче поље. Велики стратегијски значај Овчег поља истиче се нарочито као централан положај и раскрсница за Вардарску долину, за Пелагонију, за Бугарску и Србију. Оно је представљало најпогоднији центар за прикупљање непријатељске главне снаге и њеног дејства било у циљу давања отпора српском надпрању и одбране овог војишта, било у циљу поласка са њега, као прпродног ослонца, у напад против српских армија.

Прпродом земљишта овај део ратишта је подељен на четири операцијске зоне:

- моравско-вардарску,
- косовску,
- ибарско-дримску и
- лимску.³⁶

Моравско-вардарска операцијска зона у ширем смислу захвата Овче поље, објекат који је од првокласног значаја за операције и српске и османске војске. Зона Овчег поља је у непосредној вези са унутрашњошћу земље и центром османске моћи у Македонији. Теренски је пролазна и погодна за операције и већих војних маса. Ова зона садржи у себи два операцијска правца:

- 1) правац Врање – Куманово – Скопље (моравско-вардарски) представља најкраћу везу са главним географско-стратегијским објектом (Скопље) и води најпогоднијим правцем за покрет и дејство ка просторији прикупљања главнине непријатељских снага на простору Овче поље – Скопље – Куманово; из тих разлога овај правац представља и главни правац дејства српске војске;
- 2) правац Тустеидил – Крива Паланка (криворечки) који је теже пролазности, али у стратегијском смислу врло погодан за дејство јер обилази теснац између Скопске Црне Горе и правца Рујан–Козјак; овај правац представља помоћни правац дејства српске војске.

Косовска операцијска зона обухвата област Косова поља и одвојена је од моравско-вардарске високим планинама: Црна Гора и Шар-планина са ланцем Кораб. Ова зона у првој фази за српску војску имала је другостепену важност и њен значај је у почетку био ради осигурања десног бока главних српских снага. Ова зона садржи у себи три операцијска правца:

- 1) правац од Медвеђе или од Големог Села (Веља Глава) на Гњилане–Куманово; због тешког терена овај правац је захтевао лаке трупе брдске формације;
- 2) правац Куршумлија – Преполац (Мердаре) – Приштина, добре пролазности и погодан за јаче снаге; представљао је главни правац дејства српске војске на косовској операцијској зони;
- 3) правац Медвеђа–Прапаштица–Приштина који пролази планинским тереном и непогодан је за јаче снаге.

Ибарско-дримска операцијска зона захвата источни крај Новопазар-

36 Александар М. Стојићевић, *Историја наших райова за ослобођење и уједињење од 1912–1918*. год, Београд, 1932, стр. 92–93.

ског санџака (Рашка област), Стари Колашин и Метохију. Ова зона је за српску војску била другостепене важности, а због заштите десног бока косовске операцијске зоне могла је показати посредан утицај на ток операција на Косову. Ова зона садржи два операцијска правца:

- 1) правац Рашка – Нови Пазар,
- 2) правац Рашка–Митровца.

Лимска операцијска зона води ексцентрично од осталих зона и захвата западни део Новопазарског санџака (Рашке области). Пролазност овом зоном је ограничена на постојећи мали број нутева. Ова зона садржи у себи два правца:

- 1) правац Ивањица–Сјеница–Пријепоље–Пљевља са веома тешким и слабо проходним тереном и
- 2) правац Кокин Брод – Нова Варош, који је споредног значаја за дејства.³⁷

На оваквим темељима поделе операцијских правца, операцијских зона, ратишта и војишта, израђен је ратни план српске војске и извршена концентрација снага за операције октобра 1912. године која је довела до две велике и решавајуће битке (Кумановске и Битољске) и за Србију остварила општи цивилизацијски циљ – ослобођење својих сународника од османске тпраније.

Закључак

Рат и ратни сукоби повезани су са човековим постојањем и деловањем. Све је то кроз време постављено у конкретан простор који је подвргнут многим природним и друштвеним утицајима и законитостима. Управо ти утицаји морају бити прецизно анализирани при вођењу оружаног сукоба и свих осталих војних радњи, од оспособљавања оружаних снага до припреме и избора војишта, употребе војне технике и одлучивања у смислу тактике, коју представљају радње, начини и средства за достизање јасно опредељених резултата на нивоу мањих војних јединица, и стратегије као система војних знања и вештина о припремама и вођењу рата на нивоу већих војних јединица. Зато су достигнућа историје и географије нужна за деловање војног система, јер својим достигнућима посредно подупиру вођење, одлучивање и организовање војних активности у миру и рату.

Војна историја и војна географија су од зачетака институционалног изучавања војних наука имале значајно место у ратној вештини као научне дисциплине и поред тога што своје исходиште имају у матичним наукама – историји и географији. Посреди није само коришћење резултата ових наука, јер су се кроз теорију и праксу вођења оружане борбе ове науке (историја и географија) формирале и трансформисале као посебне научне

³⁷ А. М. Стојићевих, *н. г.*, стр. 92–93.

дисциплине које су интегрисане у војну теорију и праксу.

Током шездесетпетогодишњег рада *Арtilлериске школе* и *Војне академије*, битни предмети који су имали своје место у процесу едукације војних кадрова били су изучавање историје и географије у неколико облика. То изучавање је имало за основни циљ да се питомци кроз историју упознају са догађајима из прошлости, да проучавајући ратну праксу сагледају одређена искуства и поуке из ратова која ће им омогућити лакше разумевање и идеје за решавање будућих ратних ситуација.

Типичан пример у српској војсци утицаја научних дисциплина војне историје и војне географије на креирање ратног плана представљају припреме за ослобођење Старе Србије и Македоније у Првом балканском рату. Посебан аспект представља студиозно проучавање стратегијских правца и географских објеката у операцијским зонама који су могли испољити утицај на извођење борбених дејстава. Примена научних достигнућа војне историје и војне географије у изради ратних планова и војној науци уопште у Србији с почетка XX века је веома озбиљно схватана. Са историјске дистанце од сто година, данас можемо са сигурношћу тврдити да је коришћењем војне историје и војне географије српско командовање у потпуности остварило свој цивилизацијски циљ – ослобођење Старе Србије и Македоније.

Извори и литература

1. Архив Србије
2. Архив Српске академије наука и уметности
3. Анђелковић Ј., (1876): *Појмови из ратководства*, Београд.
4. *Војна енциклопедија*, 1966, књига 8, Београд.
5. Вукотић Н. М., 1912 „Размишљања о борби“, *Ратник*, свеска IX, септембар 1912, стр. 1–22.
6. Вукотић Н., (1914): *Размишљања о борби*, (свршетак), *Ратник*, свеска I, јануар 1914, стр. 59–80.
7. Група аутора, (2000): *Официри у високом школству Србије 1804–1918*, Београд, стр. 254–256.
8. Драгашевић Ј., (1866): *Први појмови из стравејије*, Војин, бр. 6, Београд.
9. Драгашевић Ј., (1903): *Војна географија Илирској провинцији*, Београд.
10. Ђорђевић Б., (1998): *Српски војни стваралаци о ратној вештини*, Војно дело, бр. 3, Београд.
11. Ђурић Д., (1879): *Основна тактика три рода војске*, Београд.
12. Ђурић Д., (1864): *Присајуј Грисхајмовој Тактици*, Војин, бр. 1, Београд.
13. Зорић М., (1994): *Стравејијска теорија војводе Мишића*, Војно дело, 3–4, стр. 5–33.
14. Luković J., Nižić T., (1962): *Pregled istorije ratova*, Београд.
15. Maričić V., (1971): *Војна географија је дисциплина војне науке*, Војна наука, Београд.

16. Mahadöh, (1911): *Из области рајне вештине: Тежистије модерне сѣрашеије*, Ратник, свеска VIII, август 1911.
17. Mahadöh, (1911): *Из области рајне вештине: Тежистије модерне сѣрашеије*, (свршетак), Ратник, свеска IX, септембар 1911, стр. 23–46.
18. Мијатовић И., (2005): *Војна академија и професор Панџа Срећковић*, Митолошки зборник, 14, стр. 71–82, Рача–Београд.
19. Мијатовић И., (2008): *Нејовање традиција на Војној академији од 1850. до 1914. године*, Весник, 35, стр. 14–22, Београд.
20. Мијатовић И., (2005): *Основа модерној војној образовања*, Војни информатор, 1–2, стр. 127–136, Београд.
21. Мијатовић И., (2004): *Посебан утицај на формирање кадрова*, Војни информатор, 6, Београд.
22. Мијатовић И., (2006): *Прилози за историју Војне академије*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, свеска I, Пожаревац, стр. 67–82.
23. Мишић Ж., (1907): *Сѣрашеија*, Београд.
24. Павловић Ж., (1914): *Елементарна тактика* (I), Београд.
25. Пешић П., (1909): *Тактика* (I део), Београд.
26. Ракочевић Н. Б., (1933): *Рајни планови Србије против Турске од војска Карађорђа до краља Пејра*, Београд.
27. Секуловић Д., *Војна географија 2*, Београд, 2011.
28. Споменица педесетогодишњице Војне академије, 1850–1900, Београд, 1900.
29. Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије, Београд, 1925.
30. Стојићевевић А. М., *Историја наших рајнова за ослобођење и уједињење од 1912–1918. год*, Београд, 1932.
31. Нулјић В., *Војна историја и систему војних наука*, Војна наука, Београд, 1971.
32. *Чишање караџа*, Географски институт ЈА, Београд, 1947.

Summary

Ivan B. Mijatović

THE INFLUENCE OF SCIENTIFIC DISCIPLINES OF MILITARY HISTORY AND MILITARY GEOGRAPHY ON THE DEVELOPMENT OF WAR PLANS IN THE KINGDOM OF SERBIA

Key words: Military History, Military Geography, art of war, Serbia, army, Serbian Army, war doctrine, military doctrine, war plan

War and warfare are related to human existence and actions. All have been during the course of time set into an actual frame subjected to multiple natural and social influences and laws. It is exactly the laws that can be precisely

analyzed in leading warfare and other military actions, from training armed forces to preparation and selection of battlefield, application of military techniques and decisions on the level of tactics represented in actions, ways and means for achieving clearly oriented results on the level of smaller military units and strategy, as well as system of military knowledge and skills on preparation and leading war on the level of larger military units. Therefore achievements of history and geography are necessary for actions of military system, because with their achievements they indirectly support leading, decision making and organizing military activities during peace and war time.

Military history and military geography have had, from the beginnings of institutional studying of military sciences, a significant position in Art of war as disciplines (branches) even though their point of origin is in their parent sciences – history and geography. In its core it is not just using the results of these sciences, since through theory and practice of warfare these sciences (history and geography) have been formed and transformed as special scientific disciplines that have been integrated into military theory and practice.

During the sixty years work of School of Artillery and Military Academy, significant subjects with their place in the processes of educating of military personnel were the studying of history and geography in several forms. That studying had a principal goal, to acquaint cadets by learning history with events from the past, and by learning war practices to get them to make observations on certain experiences and lessons from the previous wars that would enable them easier understanding and give them ideas for resolving future war situations. From the perspective of geography, main goal was to enable cadets by learning and applying what they've learned to study those geographic features that have influence on leading, organizing and planning military actions and using armed forces in particular military situation. Learning national history and history of liberation wars of Serbia was supposed to nurture freedom traditions of Serbian people and by that influence developing patriotic feelings and strengthening morale of the future officers, and in the classes on Military Geography cadets were studying farther and nearer geographic regions, foremost on the level of strategy and tactics.

Typical example of symbiosis of Military History and Military Geography in the Serbian Army, and their influence on creating war plan is represented by the preparations for the liberation of Old Serbia and Macedonia in the First Balkan War.

Anna Mikhailovna FIRSOVA, Yury Vladimirovich FILIPPOV

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL BACKGROUND FOR THE ORIGIN OF FOLK ARTS AND CRAFTS IN THE NIZHNY NOVGOROD REGION

Abstract: This article gives an overview of the historical and geographical background for the origin of folk arts and crafts – in particular – the art of painting on wood in the Nizhny Novgorod region, the study of range of factors which contributed to the formation of Khokhloma painting – the hallmark of Russian folk art – is given.

Key words: Arts and crafts, painting on wood, consciousness

Introduction

The territory of the Nizhny Novgorod region is unique in terms of the unity of the whole range of different nature landscapes. Almost all natural zones of Russia except for the tundra, forest tundra, desert and semi-desert can be found in Nizhny Novgorod Povolzhye. If we compare the Nizhny Novgorod region to any other region in the Central Russian plain, we'll never find such a natural diversity. There are almost all types of forests starting from steppe to taiga, a large number of different reservoirs – bogs, streams, lakes and rivers in the Nizhny Novgorod region. And the greatest river of the Russian plain – Volga – divides the region into two very different parts: the Left forest Volga and forest steppe of the mountain right bank.

There are vast coniferous forests with infertile soils in the forest Zavolzhye. And on the right mountain right bank of the river mixture forests and forest-steppes are mainly located – that is fertile and suitable for agriculture land. Volga River with its banks can be defined as the third natural zone. Obviously, here in these natural spaces three psychophysical types of representatives of the Nizhny Novgorod land – “the residents of the Nizhny Novgorod region” were formed in the past few centuries.

Human impact on nature is unfortunately mostly destructive. This is a phenomenon of later time although earlier the environment was a powerful formative factor determining psychophysiological character of people

functioning in it. How it was happening can be shown by the example of the Nizhny Novgorod region. Nizhny Novgorod land for centuries lived without wars and great social turmoil so the effect of natural factor was not so much distorted by anthropogenic one.

Historical-geographical review

At the right bank of the river in the south of the Nizhny Novgorod region from ancient times there lived farmers who had community mindset, habit of reciprocity and collaboration with so-called “toloka” or “pomochi” – that is mutual help.¹

A completely different type of people can be met on Volga. In the Middle Ages it was inhabited by fishermen and antisocial elements (robbers). They lived concentrating along the banks of the river not going far away from them for more than 5-6 km. Until the XX century the Volga River was a kind of entrance hall where bandit gangs were gathering. This fact is confirmed by saying existed till recent times in these lands: “If there’s nothing to pay debt then I’ll to Volga” that is if the person was in debt and could not pay it he would go to the banks of the Volga River being sure the creditors would not find him there.

This person joined the society of anti-social elements, became a robber, burlak, found himself in the company of those people who used to call out a brigandish cry promising robbery to merchants “Sarin na kichku!”

Except robbers there lived lot of fishermen at the Volga River. There’s a well known saying in Russia: “Ribak ribaka vidit izdaleka” (“a fishman sees a fishman far away”) but few people know it has the continuation: “vidit and nenavidit” (“sees and hates”). Fishman is a representative of individualistic type of consciousness being more individualistic than a hunter or beekeeper. Fishermen gathered in “gang” during a small limited time mostly in the spring fishing season – “putina”.

Thus due to the farmers were community members and fishermen – Individualists, then on the Left bank in the Volga forests local people formed a special type of consciousness. Famous researcher of this region Melnikov-Pechersky said: “Forests feed Zavolzhye inhabitant”.

That time a wood could really feed a man due to it was rich of game and animals, wild bees. This is evidenced by the fact that in the Middle Ages beekeepers were ones of the richest tradesmen. But researchers are still debating about what constituted a main product of beekeeping – honey or wax? For medieval man the stable lighting by wax candle was of greater importance because splinter was smoking, needed to be fixed often and wax candle was burning evenly and beautifully. And honey, on the other hand, was the only sweetener without which it was impossible to make any alcoholic beverage or a jam.

1 Russian traditional art production, Author N. N. Mamontova, M.: TOO “Stupen”, 1995, 31 p.

Background for formation of the arts and crafts

It would be quite natural to suppose that these were fishers-hunters who lived on the left bank but the paradox is that the number of them as the number of beekeepers was negligible here. A resident of the forest Zavolzhye became neither a professional hunter nor a professional beekeeper; farmers also did not settle here because the land was non-fertile, late spring, late autumn, and summer was too short for crop maturing; only linen was currently cultivated.

A large number of Volga crafts which made Russia and the Nizhny Novgorod region famous all over the world originated from the forest Zavolzhye. These were carving and painting on wood. And although the origin of these fisheries belong to XVI–XVII centuries in fact this activity is likely to be much more ancient. Our distant ancestry was likely to find out the properties of the paint and they immediately began to paint on the wood. Apparently no archaeological evidence has remained as the tree is a short-duration material.

What people are those ones engaged in art crafts from the point of view of psychology? It can be said for sure that every craftsman is an artist who uses creative way for everything. Whether it is a potter who makes pots or a woodcarver, or a blacksmith – the main medieval craftsman. It was impossible to do anything without a blacksmith: wood turners could not cut wooden bowls without metal carve and then Khokhloma painter – couldn't paint them. At the same time, of course, you can forge a chisel without any artistic sense. In this case we should remember great forgery samples – forged fences, arms, even horseshoe could be a work of art. Therefore we can say that any medieval craftsman was an artist.

Each work of art is the unique one so we can call the artisans to be artists-individualists. However it is impossible to do without logging, raw, primary wood processing which requires the whole workshops. The artist dealing with painting on wood could not work without the cutter who processed the material, and thus gradually a kind of handicraft artel was being formed. In Zavolzhye artels of artists were organized and existed for a long time. Closer to the XX century whole creative communities of masters of Gorodetskaya and Khokhloma painting appeared – entire villages were engaged only in these making crafts. Then they joined together and there appeared Khokhloma painting factory which made Nizhny Novgorod land famous all over the world.²

Conclusion

Thus the artisans of forest Zavolzhye belonged to a very interesting psychological type: on the one hand they were individualists, on the other – commune members. Without teamwork passing into individual one it was

2 Russian crafts. The second half of the XIX–XX c, Ed. Pomerantseva E. V., Moscow: „Science“, 1965, 267 p.: 30 p. ill.

impossible to create the masterpieces of Khokhloma art which all Russia is proud of. Therefore when creative people united retain their individuality a phenomenon of individual-collective consciousness appears.

For many centuries the relationship of these different psychotype groups was reduced to mutually beneficial trade cooperation existing apart without any intersection. But the XX century being the century of revolutionary turmoil moved huge masses of people from their homes, cut their roots off, made people forget the traditions and customs of their native land depriving them also of the mental stability.

As a result of these processes and the forced industrialization of Russia descendants of Khokhloma painters, fishermen, farmers now work at plants and factories. Old masters have no one to pass their skills but the need for creativity and interest in folk arts and crafts products still remain.

References

1. Mamontova, N.N., Russian traditional art production, M.: TOO „Stupen“, 1995, 31 p.
2. Melnikov-Pechersky, P. A., In the forests, M.: Ed. M. Scorina, 1992, 1152 p.
3. Russian arts and crafts of the XIX - and the city: The social basis of art, Moscow: НИИР, 1983, 168 p.: 10 p. ill.
4. Russian crafts. The second half of the XIX–XX c, Ed. Pomerantseva E. V., Moscow: „Science“, 1965, 267 p.: 30 p. ill.

Резиме

Ана Михаиловна Фирсова, Јуриј Владимирович Филипов

**ИСТОРИЈСКА И ГЕОГРАФСКА ПОЗАДИНА ПОРЕКЛА НАРОДНЕ
УМЕТНОСТИ И ЗАНАТА У РЕГИОНИУ НИЖЊЕГ НОВГОРОДА**

Кључне речн: уметност и занати, сликарство на дрвету, свест

Рад представља преглед историјске и географске позадине порекла народне уметности и заната, посебно уметности сликања на дрвету у региону Нижњег Новгорода, као и преглед проучавања низа фактора који су допринели формирању *хохлома сликарства* – обележја руске народне уметности.

АУТОРИ
AUTHORS

Александра Акашкина (Државни универзитет Мордовије, Одељење за географију)
Aleksandra Akashkina (The Mordovian State University, Department of Geography)

Др Слађана Анђелковић (Географски факултет, Универзитет у Београду)
Slađana Anđelković, Ph. D. (Faculty of Geography, University of Belgrade)

Др Биљана Апостоловска Тошевска (Природно-математички факултет, Географски институт, Скопље)
Biljana Apostolovska Toshevska, Ph. D. (Faculty for Natural Sciences and Mathematics, Institute of Geography, Skopje)

Мр Душан Бајагић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Dušan Bajagić, M. Sc. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Жељко Бјељац (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Željko Bjeļjac, Ph. D. (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Војин Божинов (Историјски институт БАН, Софија)
Voin Bojinov, Ph. D. (Institute of History BAS, Sofia)

Др Драгомпр Бонџић (Институт за савремену историју, Београд)
Dragomir Bondžić, Ph. D. (Institute for Contemporary History, Belgrade)

Др Милка Бубало-Живковић (Катедра за регионалну географију, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Нови Сад)
Milka Bubalo-Živković, Ph. D. (Cathedra of Regional Geography, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Sciences, Novi Sad)

Др Мпрчета Вечић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Mirčeta Vemić, Ph. D. (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Дарко Вуковић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Darko Vuković, Ph. D. (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Небојша Вуковић (Гимназија „Светозар Милетић“, Србобран)
Nebojša Vuković, Ph. D. (High School “Svetozar Miletić”, Srbobran)

Др Вук Гарача (Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду)
Vuk Garača, Ph. D. (Faculty of Sciences, University of Novi Sad)

Др Вера Гудац Додић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Vera Gudac Dodić, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Наташа Даниловић Христић (ЈУП Урбанистички завод Београда)
Nataša Danilović Hristić, Ph. D. (Urban Planning Institute of Belgrade)

Др Ивана Добривојевић (Институт за савремену историју, Београд)
Ivana Dobrivojević, Ph. D. (Institute for Contemporary History, Belgrade)

Др Оливера Добривојевић (Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад)
Olivera Dobrivojević, Ph. D. (Urban Institute of Vojvodina, Novi Sad)

Мр Бојан Ђерчан (Катедра за регионалну географију, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Нови Сад)
Bojan Đerčan, M. Sc. (Cathedra of Regional Geography, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Sciences, Novi Sad)

Др Љиљана Живковић (Географски факултет, Универзитет у Београду)
Ljiljana Živković, Ph. D. (Faculty of Geography, University of Belgrade)

Др Александар Животић (Филозофски факултет, Универзитет у Београду)
Životić Aleksandar, Ph. D. (Faculty of Philosophy, University of Belgrade)

Др Онджеј Жила (Карлов универзитет у Прагу, Филозофски факултет, Одељење за јужнословенске и балканске студије)
Ondřej Žila, Ph. D. (Charles University in Prague, Faculty of Arts, Department of South Slavonic and Balkan Studies)

Ксенија Зазулина (Државни универзитет Мордовије, Одељење за географију)
Ksenija Zazulina, (The Mordovian State University, Department of Geography)

Др Анатолиј Јамашкин (Државни универзитет Мордовије, Одељење за географију)
Anatoly Yamashkin, Ph. D. (The Mordovian State University, Department of Geography)

Др Станислав Јамашкин (Државни универзитет Мордовије, Одељење за географију)
Stanislav Yamashkin (The Mordovian State University, Department of Geography)

Др Ана Јовановић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Ana Jovanović, Ph. D. (Geographical Institute “Jovan Cvijić”, SASA, Belgrade)

Др Млађен Јовановић (Прпродно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду)

Mladen Jovanović, Ph. D. (Faculty of Sciences, University of Novi Sad)

Др Славољуб Јовановић (Географски факултет, Универзитет у Београду)

Slavoljub Jovanović, Ph. D. (Faculty of Geography, University of Belgrade)

Др Валериј Јурченков (Институт хуманистичких наука Владе Ренублике Мордовије)

Valery Yurchenkov, Ph. D. (Research Institute of the Humanities by the Government of the Republic of Mordovia)

Др Ирина ГенADIЈевна Коновалова (Институт за општу историју РАН, Москва)

Irina G. Konovalova, Ph. D. (Institute of World History, RAS)

Мр Александар Крстић (Историјски институт, Београд)

Aleksandar Krstić, M. Sc. (Institute of History, Belgrade)

Др Здењек Кучера (Карлов универзитет у Прагу, Природно-математички факултет, Одељење за друштвену географију и регионални развој)

Zdeněk Kučera, Ph. D. (Charles University in Prague, Faculty of Science, Department of Social Geography and Regional Development)

Др Драгана Лазаревић (Универзитет у Кардифу)

Dragana Lazarević (Cardiff University)

Др Људмила Лемајкина (Државни универзитет Мордовије, Саранск)

Lyudmila Lemaykina, Ph. D. (Mordovian State University, Saransk)

Др Нина Логинова (Државни универзитет Мордовије, Одељење за географију)

Nina Loginova, (The Mordovian State University, Department of Geography)

МА Сузана Ловић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)

Suzana Lović, M. A. (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Тамара Лукић (Прпродно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелјерство, Универзитет у Новом Саду)

Tamara Lukić, Ph. D. (Faculty of Science, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, University of Novi Sad)

МА Александра Мајдаревић (Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд)

Aleksandra Majdarević, M. A. (Faculty of Economics, Finance and Administration, Belgrade)

Др Светлана М. Малхазова (Географски факултет, Московски државни универзитет „Ломоносов“)
Svetlana M. Malkhazova, Ph. D. (Faculty of Geography, Lomonosov Moscow State University)

Др Виктор Махајев (Државни универзитет Мордовије, Саранск)
Victor Makhaev, Ph. D. (Mordovian State University, Saransk)

Др Тахпр Махмутефендић (Рокеби школа, Лондон)
Tahir Mahmutefendić, Ph. D. (Rokeby school, London)

Др Мирјанка Мацевих (Природно-математички факултет, Географски институт, Скопље)
Mirjanka Madzevik, Ph. D. (Faculty for Natural Sciences and Mathematics, Institute of Geography, Skopje)

Др Иван Б. Мијатових (Војни музеј, Београд)
Ivan B. Mijatović, Ph. D. (Military Museum, Belgrade)

Александар В. Милетић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Aleksandar V. Miletić (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Мр Наташа Милићевић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Nataša Milićević, M. Sc. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Миљан Милкић (Институт за стратегијска истражвања Министарства одбране, Београд)
Miljan Milkić, Ph. D. (Strategic Research Institute, Belgrade)

Др Радомпр Ј. Попових (Историјски институт, Београд)
Radomir J. Popović, Ph. D. (Institute of History, Belgrade)

Др Милан Радованових (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Milan Radovanović, Ph. D. (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Урош Ракић (Европски центар за мир и развој, Београд)
Uroš Rakić, Ph. D. (The European Center for Peace and Development, Belgrade)

Др Слободан Селинић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Slobodan Selinić, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Наташа Симеуновић Бајић (Факултет за културу и медије, Београд)
Nataša Simeunović Bajić, Ph. D. (Graduate school of Culture and Media, Belgrade)

Др Зорица Станисављевић Петровић (Филозофски факултет, Универзитет у Нишу)

Zorica Stanisavljević Petrović, Ph. D. (Faculty of Philosophy, University of Niš)

Александар Стојановић (Институт за новију историју Србије, Београд)

Aleksandar Stojanović (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Дмитар Тасић (Институт за стратегијска истражвања Министарства одбране, Београд)

Dmitar Tasić, Ph. D. (Strategic Research Institute, Belgrade)

Александра Терзић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)

Aleksandra Terzić (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Невена Ћурчић (Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду)

Nevena Ćurčić, Ph. D. (Faculty of Sciences, University of Novi Sad)

Др Јуриј Владимирович Филипов (Државни универзитет за архитектуру и грађевинарство, Нижњи Новгород)

Yury Vladimirovich Filippov, Ph. D. (Nizhny Novgorod State University of Architecture and Civil Engineering)

Др Ана Михаиловна Фирсова (Државни универзитет за архитектуру и грађевинарство, Нижњи Новгород)

Anna Mikhailovna Firsova, Ph. D. (Nizhny Novgorod State University of Architecture and Civil Engineering)

Др Владимир Љ. Цветковић (Институт за новију историју Србије, Београд)

Vladimir Lj. Cvetković, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Олга Чернова (Одељење за географију, Државни универзитет Мордовије)

Olga Chernova (The Mordovian State University, Department of Geography)

Др Наталија Шартова (Географски факултет, Московски државни универзитет „Ломоносов“)

Natalia V. Shartova, Ph. D. (Faculty of Geography, Lomonosov Moscow State University)

Јуриј Шукшин (Одељење за географију, Државни универзитет Мордовије)

Yury Shukshin (The Mordovian State University, Department of Geography)

РЕЦЕНЗЕНТИ
REVIEWERS

Др Драган Алексић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Dragan Aleksić, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Биљана Апостоловска Тошевска (Природно-математички факултет, Географски институт, Скопље)
Biljana Apostolovska Toshevska, Ph. D. (Faculty for Natural Sciences and Mathematics, Institute of Geography, Skopje)

Др Жељко Бјељац (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Željko Bjeļac, Ph. D. (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Софија Божњић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Sofija Božić, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Милка Бубало-Живковић (Катедра за регионалну географију, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Нови Сад)
Milka Bubalo-Živković, Ph. D. (Cathedra of Regional Geography, Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Faculty of Sciences, Novi Sad)

Др Рајко Буквић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Rajko Bukvić, Ph. D. (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Мирчета Вемић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Mirčeta Vemić, Ph. D. (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Мирко Грчић (Географски факултет, Универзитет у Београду)
Mirko Grčić, Ph. D. (Faculty of Geography, University of Belgrade)

Др Вера Гудац Додић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Vera Gudac Dodić, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Ивана Добривојевић (Институт за савремену историју, Београд)
Ivana Dobrivojević, Ph. D. (Institute for Contemporary History, Belgrade)

Др Оливера Добривојевић (Завод за урбанизам Војводине, Нови Сад)
Olivera Dobrivojević, Ph. D. (Urban Institute of Vojvodina, Novi Sad)

Др Петар Драгишић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Petar Dragišić, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Владан Дуцић (Географски факултет, Универзитет у Београду)
Vladan Ducic, Ph. D. (Faculty of Geography, University of Belgrade)

Др Зоран Јањетовић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Zoran Janjetović, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Владан Јовановић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Vladan Jovanović, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Весна Лукић (Институт друштвених наука, Београд)
Vesna Lukić, Ph. D. (The Institute of Social Sciences, Beograd)

Др Тамара Лукић (Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду)
Tamara Lukić, Ph. D. (Faculty of Sciences, University of Novi Sad)

Др Миодраг Милин (Западни универзитет, Темишвар)
Miodrag Milin, Ph. D. (Universitatea de Vest din Timișoara)

Др Бошко Миловановић (Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд)
Boško Milovanović Ph. D. (Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA, Belgrade)

Др Владимир Никитовић (Институт друштвених наука, Београд)
Vladimir Nikitović, Ph. D. (Faculty of Geography, University of Belgrade)

Др Коста Николић (Институт за савремену историју, Београд)
Kosta Nikolić, Ph. D. (Institute for Contemporary History, Belgrade)

Др Радомпр Поповић (Историјски институт, Београд)
Radomir Popović, Ph. D. (Institute of History, Belgrade)

Др Милан Пунишић (Природно-математички факултет, Универзитет у Приштини)
Milan Punišić, Ph. D. (Faculty of Sciences, University of Priština)

Др Александар Раковић (Институт за новију историју Србије, Београд)
Aleksandar Raković, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Бранко Ристановић (Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду)
Branko Ristanović Ph. D. (Faculty of Sciences, University of Novi Sad)

Др Јован Ромелић (Прпродно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду)

Jovan Romelić, Ph. D. (Faculty of Sciences, University of Novi Sad)

Др Слободан Селинић (Институт за новију историју Србије, Београд)

Slobodan Selinić Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Миломпр Степић (Институт за политичке студије, Београд)

Milomir Stepić, Ph. D. (Institute for Political Studies, Belgrade)

Др Бранка Тошић (Географски факултет, Универзитет у Београду)

Branka Tošić, Ph. D. (Faculty of Geography, University of Belgrade)

Др Владимир Цветковић Љ. (Институт за новију историју Србије, Београд)

Vladimir Lj. Cvetković, Ph. D. (Institute for Recent History of Serbia, Belgrade)

Др Љиљана Чолић (Филолошки факултет, Универзитет у Београду)

Ljiljana Čolić, Ph. D. (Faculty of Philology, University of Beograd)

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „Јован Цвијић“ САНУ
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
ИНСТИТУТ ЗА СЛАВИСТИКУ РАН

ИСТОРИЈА И ГЕОГРАФИЈА:
СУСРЕТИ И ПРОЖИМАЊА

Технички уредник
Милован Миливојевић

Преводи на енглески
Јелена Радовановић

Лектура и коректура
Биљана Рацковић

Техничка обрада текста
Мирјана Вујашевић

Штампа и дизајн корица
Colorgrafx

Тираж
300

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(497)“18/19”(082)
94(497)“18/19”(082)
327:911.3(497)“18/19”(082)
911.37(497)“18/19”(082)
316.4(497)“18/19”(082)

ИСТОРИЈА и географија : сусрети и
прожимања : тематски зборник радова /
уредник Софија Божић. - Београд : Географски институт
„Јован Цвијић“ САНУ : Институт за
повију историју Србије : Институт за славистику
РАН, 2014 (Београд : Colorgrafx). - 840
стр. : илустр. ; 24 cm. - (Библиотека
„Зборници радова“ / Институт за повију
историју Србије ; бр. 11)

Текстови па срп., енгл. и рус. језику. - Тир.
и лат. - Тираж 300. - Стр. 17-19: Предговор
/ Уредник. - Аутори - Рецепз.: стр. 831-840. - Напомене
и библиографске реферепце уз текст.

ISBN 978-86-80029-62-7
ISBN 978-86-7005-125-6 (ИНИС)

а) Међународни односи - Балкапске државе -
19в-20в - Зборници б) Балкапске државе -
Историја - 19в-20в - Зборници с) Балкапске
државе - Геополитика - 19в-20в - Зборници д)
Балкапске државе - Географија - 19в-20в -
Зборници е) Балкапске државе - Друштвене
прилике - 19в-20в - Зборници
COBISS.SR-ID 206394892